

/ спогади / твори / статті / фото / живий голос автора /

Леонид
Киселев

Над
київськими
тетрадами

*Книга
о поэте*

ЛЕОНІД
КИСЕЛІВ

Над
київськими
зошитами

*Книга
про поета*

Леонид
Киселев

ЛЕОНІД КИСЕЛЬОВ

НАД КИЇВСЬКИМИ
ЗОШИТАМИ

книга про
поета

НАД КИЄВСЬКИМИ
ТЕТРАДЬМИ

книга
о поэте

к

179

179/23

Видавництво
«Ярославів Вал»
2014

Кисельов, Леонід.

К44 Над київськими зошитам / Книга про поета (спогади, твори, статті, фото, живий голос автора) / передм., упорядкув. С. Кисельов. – К. : Ярославів Вал, 2014. – 600 с. : іл.
ISBN 978-617-605-026-1

Це книга про видатного поета – прекрасну київську легенду Леоніда Кисельова.

Про талант, котрому судилося трагічно коротке земне життя. Про феномен Леоніда Кисельова говорять його рідні, близькі, приятелі й відомі майстри слова.

Таких книжок у світі небагато.

ББК 84.4УКР6

Видавнича рада:

Віктор Баранов, голова НСПУ, головний редактор журналу «Київ»; **Михайло Ватуляк**, голова Асоціації видавців і книгорозповсюджувачів Львівщини; **Сергій Грабар**, секретар НСПУ; **Григорій Гусейнов**, головний редактор журналу «Кур'єр Кривбасу», лауреат Шевченківської премії; **Сергій Гальченко**, заступник директора Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України; **Дмитро Іванов**, головний редактор газети «Гарт» (Чернігів), лауреат Шевченківської премії; **Володимир Загорій**, президент Ліги українських меценатів; **Світлана Короненко**, заступник директора каналу «Культура» Національної радіокомпанії України; **Іван Корсак**, головний редактор газети та радіо «Сім'я і дім» (Луцьк); **Василь Простопчук**, головний редактор газети «Віче-інформ» (Луцьк); **Михайло Слабошпицький**, директор видавництва; **Павло Щириця**, головний редактор видавництва.

Книга видана коштом Ліги українських меценатів (президент – Володимир Загорій)

Всі права застережено. Жодна частина цього твору не може бути використана чи відтворена без письмового дозволу видавництва.

- © Леонід Кисельов, тексти, 2014
- © Сергій Кисельов, передмова, упорядкування, 2014
- © Сергій Тарасенко, обкладинка, макет, 2014
- © Марина Туровська, малюнок на форзаці, 2014
- © Видавництво «Ярославів Вал», 2014

**«У молодших сучасників найбільше
ціную Василя Голобородька.
Потім – Вінграновського.
І, звичайно, Леоніда Кисельова».**

*Василь СТУС
«Двоє слів читачеві»
Брюссель, 1970*

Доля великого поета Леоніда Кисельова трагічна, як трагічні долі багатьох інших великих поетів. Лауреат премії імені Павла Тичини «Чуття єдиної родини» (посмертно, 1992р.), член Спілки письменників України (посмертно, 1990р.) Леонід Кисельов народився 21 вересня 1946 року у письменницькій родині. А помер він від лейкемії (рак крові) у 22 роки, в ніч з 18 на 19 жовтня 1968-го.

Леонід Кисельов писав вірші лише протягом 11 років – з 11-ти до 22-х. Починав як російський поет, і його поезії увійшли до антології російської поезії. А останні два роки життя писав вірші українською мовою. Й вони увійшли до антології поезії української.

Твори Леоніда Кисельова позначені не лише печаттю справжнього таланту, а й гострим соціальним зором. Це зрозумів свого часу і російський поет Олександр Твардовський, якому вірші десятикласника Леоніда Кисельова передав із Києва Віктор Некрасов. Ці поезії були опубліковані на шпальтах часопису «Новый мир», що його Олександр Твардовський редагував.

Поезії Леоніда Кисельова окремими збірками виходили в Україні тричі – «Стихи Вірші», «Молодь», Київ, 1970, «Последняя песня Остання пісня», «Молодь», Київ, 1979, «Тільки двічі живемо», «Дніпро», Київ, 1991. Цей двотомник до певної міри можна вважати повним зібранням творів Леоніда Кисельова. Чи не третина того, що до нього увійшло, друкується вперше й позначено***. Те, що в рукописах зіпсовано або не дописано (та зрозумі-

Судьба великого поета Леоніда Киселева трагічна, як трагічні судьби многих других великих поэтов. Лауреат премии имени Павла Тычины «Чуття єдиної родини» (посмертно, в 1992 г.), член Союза писателей Украины (посмертно, в 1990 г.) Леонид Киселев родился 21 сентября 1946 года в писательской семье. А умер он от лейкемии (рак крови) в ночь с 18 на 19 октября 1968-го.

Леонид Киселев писал стихи лишь в течение 11 лет – с 11-ти до 22-х. Начинал как русский поэт, и его стихи вошли в антологию русской поэзии. А последние два года жизни писал стихи на украинском языке. И они вошли в антологию поэзии украинской.

Произведения Леонид Киселева обозначены не только печатью настоящего таланта, но и острым социальным зрением. Это понял в свое время и русский поэт Александр Твардовский, которому стихи десятиклассника Леонид Киселева передал из Киева Виктор Некрасов. Эти стихи были опубликованы на страницах журнала «Новый мир», который Александр Твардовский редактировал.

Стихи Леонид Киселева отдельными сборниками выходили в Украине трижды – «Стихи Вірші», «Молодь», Киев, 1970, «Последняя песня Остання пісня», «Молодь», Киев, 1979, «Тільки двічі живемо», «Дніпро», Киев, 1991. Этот двухтомник в известной степени можно считать полным собранием сочинений Леонид Киселева. Едва ли не треть того, что в него вошло, печатается впервые и обозначено***. То, что в рукописях испорчено или не дописано (но понятно, или же можно догадаться, о чем идет

міло, чи можна здогадатися, про що йдеться) і «відреставроване» упорядником, взято в квадратні дужки: []. У таких же квадратних дужках стоять і деякі дати написання віршів, якщо вони точно невідомі. Коли ж відновити пропущене неможливо, це позначене як [...].

У двотомнику – поетичні та прозові твори Леоніда Кисельова (1957–1968рр.), написані українською і російською мовами, його щоденники, деякі листи, спогади про поета, статті про його творчість, бібліографічний покажчик, примітки, а також фотографії із сімейного альбому – практично всі вони друкуються вперше.

Окрім цього, до двотомника доданий CD-диск. У родині Кисельових збереглося три аудіозаписи з голосом Леоніда Кисельова. Перший був зроблений, вочевидь, професійно на українському радіо – десь між 1963 і 1965 роками. В усякому разі, зберігався він в 70-ті роки минулого століття саме в фонотеці тодішнього Держтелерадіо.

Другий аудіозапис – любительський. Зроблений під час літературної вечірки в помешканні у письменника Юрія Щербака, з яким Леонід Кисельов дружив. Скоріш за все, це відбувалося 1967-го або 1968-го року. Саме Юрій Щербак передує читанню віршів Леонідом Кисельовим, оголошуючи в мікрофон ім'я автора. Запис цей закінчується останньою строфою поеми «Осип Мандельштам»:

*Поэты умирают в небесах.
И я шепчу разбитыми губами:
Не верьте слухам, жил в помойной яме,
А умер, как поэты, в небесах.*

речь) и «отреставрировано» составителем, заключено в квадратные скобки: []. В таких же квадратных скобках стоят и некоторые даты написания стихов, если они точно неизвестны. Когда же возобновить пропущенное невозможно, это обозначено как [...].

В двухтомнике – поэтические и прозаические произведения Леонида Киселева (1957–1968 гг.), написанные на украинском и на русском языках, его дневники, некоторые письма, воспоминания о поэте, статьи о его творчестве, библиографический указатель, примечания, а также фотографии из семейного альбома – практически все они печатаются впервые.

Кроме этого, к двухтомнику добавлен CD-диск. В семье Киселевых сохранилось три аудиозаписи с голосом Леонида Киселева. Первая была сделана, по всей видимости, профессионально на украинском радио – где-то между 1963 и 1965 годами. Во всяком случае, хранилась она в 70-е годы прошлого века именно в радиальной фонотеке.

Вторая аудиозапись – любительская. Сделанная во время литературного застолья в доме у писателя Юрия Щербака, с которым Леонид Киселев дружил. Скорее всего, она относится к 1967-му или к 1968-му году. Именно Юрий Щербак предвьяет чтение стихов Леонидом Киселевым, объявляя в микрофон имя автора. Запись эта заканчивается последней строфою поэмы «Осип Мандельштам»:

*Поэты умирают в небесах.
И я шепчу разбитыми губами:
Не верьте слухам, жил в помойной яме,
А умер, как поэты, в небесах.*

І, нарешті, про третій аудіозапис. Леонід Кисельов читає поему «Песня трех апрелей», автором якої є близький друг сім'ї Кисельових, чудовий поет Рюрик Немировський (вона також друкується у двотомнику). Він помер 1991 року.

Думаю, що мій старший брат начитывав на наш домашній магнітофон «Комета» цю поему з рукопису, який дав йому Рюрик Мар'янович. Начитывав виключно для себе, як поціновувач і знавець справжньої поезії. До речі, поема «Песня трех апрелей», написана Рюриком Немировським 1941 року, на той час ніколи не друкувалася – вперше її було видано лише 2002-го. Ймовірно, цей магнітофонний запис зроблений між 1965-м – 1968-м роками.

Упорядник дозволяє передрук, копіювання та розповсюдження текстів із двотомника, звукозаписів і фотографій за умови повного збереження їх змісту (з 28 червня 2018 року – Вид.). Тобто, за умови відсутності будь-якого редагування, колажування й монтажу.

Сергій КИСЕЛЬОВ

Із запитаннями, побажаннями, пропозиціями тощо можна звертатися електронною поштою:

mahoo@i.ua (Марія Кисельова)
leonkis@mail.ru (Леонід Кисельов-молодший)

И, наконец, о третьей аудиозаписи. Леонид Киселев читает поэму «Песня трех апрелей», автором которой является близкий друг семьи Киселевых, замечательный поэт Рюрик Немировский (она также печатается в двухтомнике). Он умер в 1991 году.

Полагаю, что мой старший брат начитывал на наш домашний магнитофон «Комета» эту поэму из рукописи, которую дал ему Рюрик Марьянович. Начитывал исключительно для себя, как ценитель и знаток настоящей поэзии. Кстати, поэма «Песня трех апрелей», написанная Рюриком Немировским в 1941 году, на то время никогда не печаталась – впервые была издана лишь в 2002-м. По всей вероятности, данная магнитофонная запись сделана между 1965-м – 1968-м годами.

Составитель позволяет перепечатку, копирование и распространение текстов из двухтомника, звукозаписей и фотографий при условии полного сохранения их содержания (с 28 июня 2018 года – Изд.). То есть, при условии отсутствия любого редактирования, коллажирования и монтажа.

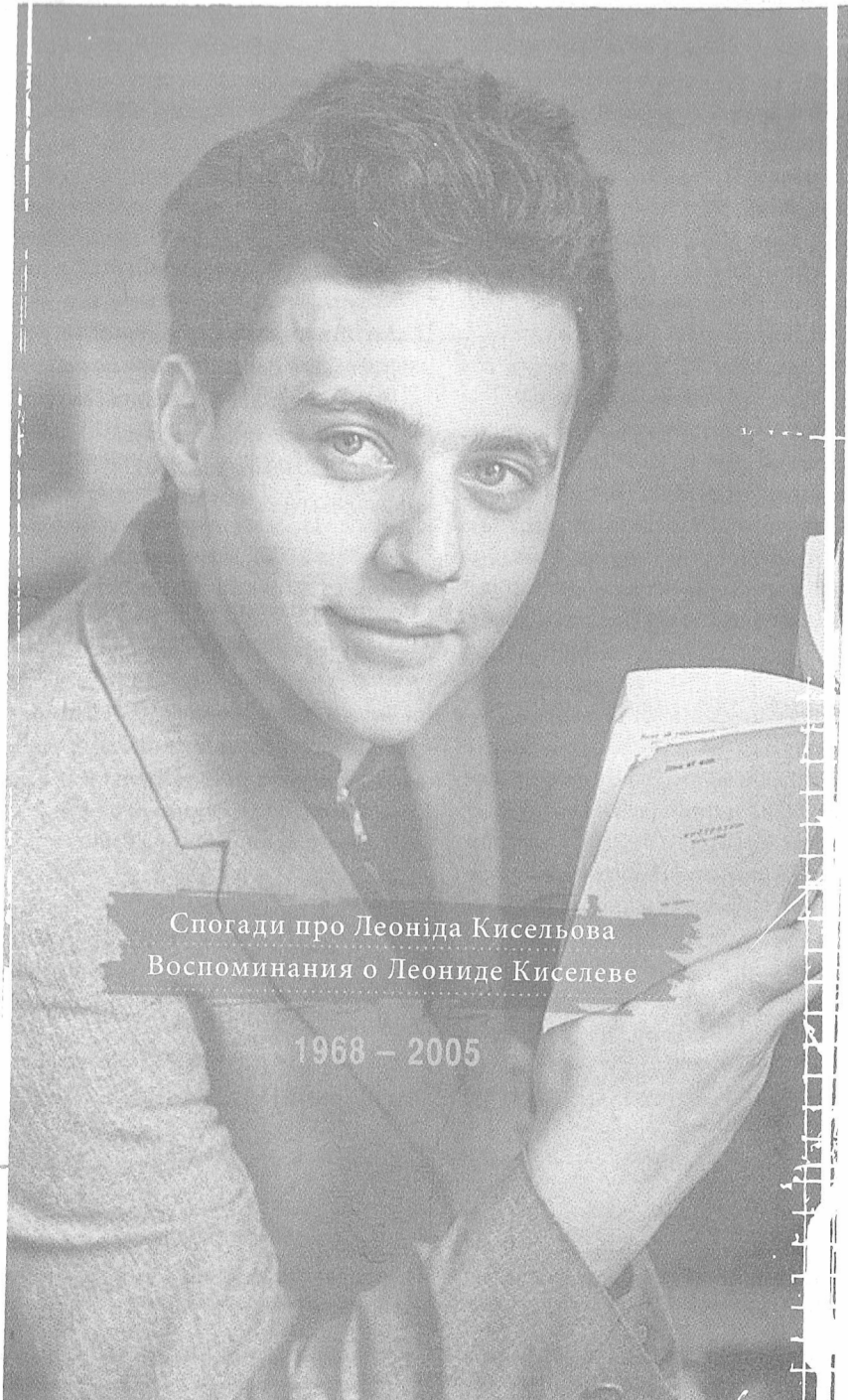
Сергей КИСЕЛЕВ

С вопросами, пожеланиями, предложениями и так далее можно обращаться по электронной почте:

mahoo@i.ua (Мария Киселева)
leonkis@mail.ru (Леонид Киселев-младший)

*Світлій пам'яті нашого батька
Володимира Леонтійовича Кисельова,
нашої матері Зої Юхимівни Генкіної
ташої двоюрідної бабусі
Олени Семенівни Зусман
присвячується*

*Светлой памяти нашего отца
Владимира Леонтьевича Киселева,
нашей мамы Зои Ефимовны Генкиной
и нашей двоюродной бабушки
Елены Семеновны Зусман
посвящается*

Спогади про Леоніда Кисельова
Воспоминания о Леониде Киселеве

1968 – 2005

1968 – 2005

ЛЕНЯ КИСЕЛЕВ
Дмитрий ЗАТОНСКИЙ¹

Киев

Еще когда ему было лет семнадцать, я чувствовал себя польщенным, что принадлежу к числу его друзей. С точки зрения нормальной человеческой логики все, собственно, должно было бы быть иначе: ведь я – ровесник его отца. Но эта самая нормальная человеческая логика становится очень неточной, если суждено тебе соприкоснуться с истинным талантом.

Талант трудно разобрать на составные части и объяснять, снова их друг к другу прилаживая. Талант просто существует. Входишь в комнату, слышишь несколько слов, видишь глаза, улыбку, жест и понимаешь: человек одарен, понимаешь, даже, может быть, и не зная еще, чем именно.

Так было, когда я его увидел впервые – мальчика, рано допущенного во взрослую компанию.

Нет, он не сидел там посередке, в роли очкастенького вундеркинда, каких обычно демонстрируют гостям. Он был равноправным членом кружка, состоявшего преимущественно из повоевавших мужчин, каждый из которых что-то знал и что-то умел. И он не произносил речей о Данте, о Шекспире или о Тычине, он говорил, как и все, о чем придется – о футболе, о последнем кинофильме, о квантовой механике, в которой ни один из нас толком не разбирался. Но на всех падал какой-то отсвет, все мы у него чему-то учились, хотя бывали в доме и известные уже писатели, и доктора разных наук. Учились как-то по-особому видеть жизнь и ценить в ней совсем не те блага, которые годами привыкали извлекать. Не все научились, но равнодушным не остался никто. А ведь он не внушал, не агитировал, даже не очень презирал чужую суетливость. Просто жил он совсем иначе и иначе ощущал мир.

Каким только не видели Дон Жуана художники – и злым греховодником, и благородным бунтарем. Наш современник Макс Фриш даже изобразил его влюбленным не в женщину, а в геометрию, то есть в порядок, в точность. Но никто еще не представил себе финальную сцену Жуановой трагикомедии так:

*...Стук. Шаги. Гуан, ты страхом скован.
Выдают тебя глаза твои.
...Перед Командором трехметровым
Тоненькая женщина стоит.*

Помню, его отец прочел мне те стихи сына, что начинаются словами:

*Осенний вечер. Я выключил свет,
Сижу и гляжу в окно.
Чужие окна глядят мне в лицо
Тысячью влажных глаз.*

Был тоже вечер. И мы смотрели на те самые окна, с которыми за несколько дней до того разговаривал Леня, и признались друг другу, что ни одному из нас и в голову не пришли бы такие трогательно застенчивые и в то же время такие уверенные, такие нерушимо искренние слова:

*Нет, просто, знаете, я поэт.
И я люблю темноту.
Скажите, вы позволите мне
О вас написать стихи?*

И мы как-то окончательно поняли, что Леня действительно поэт, само-бытный и зрелый, хотя поэту этому тогда было что-то около пятнадцати².

Мудрость мысли, яркость образа, прозрачность формы пришли к нему необычайно рано (особенно для нашего столетия, когда и седеющие писатели ходят порой в начинающих). Ему не пришлось, например, позднее впадать в простоту, «как в ересь», ибо он и в самые свои брожению подверженные годы был равнодушен к ритмической браваде или словесному эпатажу. Но все то, чем он обладал, не сваливалось на него с неба, хотя, пожалуй, так могло показаться.

Однажды мы провели вместе две недели в Ирпене. Он любил поспать, а в промежутке, если не играл на бильярде или в пинг-понг, так бесцельно вроде бы бродил по занесенным снегом дорожкам. И я был поражен, увидев, сколько он за эти две недели написал, да каких стихов! И не играючи писал он их, нет.

Кажется, единственный раз он проговорился, причем уже в самом конце:

*Игра в слова – нелегкая игра,
Здесь правила таинственны и строги.
Лишь поначалу кажется, что строки
Соскальзывают с кончика пера.*

Он работал много и напряженно, в общем, наверное, всегда, даже отпуская ленивые остроты по нашему адресу где-нибудь на одесском пляже. Так что, хоть ему и помогали дома, помогала природа, сделал он себя сам. Ускорил необычайно все процессы – это, может быть, одна из самых примечательных его черт. Он не превратился в маленького или юного старичка, а был самым обыкновенным парнем, которому не чужды все интересы и азарты возраста. Однако был он и способен на все возрасты посмотреть со стороны, с иронией и с добрым пониманием – и на свой, и на наш. Причем, на наш, как ни странно, не от разочарования, а потому как раз, что был у него свой, естественный, непримиримо-романтический возраст.

Скажем, в стихотворении «Будь проклята, услужливая память» рисует он такой образ:

*Выхватывать отдельные слова,
Лепить из них, как дети из песка,
Пирожные и крепости.*

Это он не подобно взрослым видит, чем дети занимаются, а помнит, что из песка лепил. Оттого ему так легко и просто стать на «детскую» точку зрения относительно катания на скользанках или поиграть с самим собою в «старый пароход», помечтать, навоображать себе всяких бригантин, фрегатов и пиратов.

Но (как это некогда было с Гейне) никто не относится к его романтизму скептическинее его самого:

*Черный флаг, как черный ворон, реет...
Тише, ну к чему такой задор?
К пристани идя, берет левее
Катер для прогулок «Лабрадор».*

Однако насмешливо «снимается» лишь то, что можно бы назвать «жебрычим восторгом», а главное остается – душевная неуспокоенность, протест против рутины, не снисходительная – требовательная любовь к человеку, ненависть к бесчеловечью.

Тут истоки и его лирики, и его политических стихов – о Вьетнаме, о Джеймсе Мередите, о Ленине.

Все у него выявляется в чувстве, добытом через слияние бесконечной юности с бесконечной зрелостью. Из чувства этого рождается и вольтерровская по ясности своей мысль стихотворения «После Троянской войны», и ярость «Рылеева» или «Царей», и иронически-отстраненное «Только печень пошаливала...» в «Расковали Прометей».

Ему было дано и сам он взял необычайно много. Начинает кружиться голова, когда думаешь, каким поэтом, каким художником он стал бы, проживи еще 10 – 20 – 30 лет...

Говорят, над телом Вольфганга-Амадея домашний врач так утешал рыдающую Констанцию:

– Не плачьте, госпожа Моцарт, кого любят боги, того они рано берут к себе...

Леня Киселев был много моложе Вольфганга-Амадея Моцарта. И все не сделанное, не оконченное, не высказанное ему оставалось по возможности доделать, закончить, досказать за один год – страшный, трагический, до последних дней заполненный работой.

В этот год он начал писать украинские стихи и предпочтительно писал их. Однако дело не только в языке. Это стихи, пронизанные фольклорными, сельскими мотивами.

Казалось бы, откуда такое у совсем городского мальчика? Частично он сам объяснил это в стихотворении «Тато оповідають». Кроме того, он и прежде был русским поэтом на Украине, а не случайным жителем города Киева: Шевченко с давних пор его любимейший поэт.

Однако главное, думается мне, вот в чем. Он был уже болен, смертельно болен и знал это. Такое знание отчуждает, делает одиноким, даже посреди самой любящей семьи и самых верных друзей. И он искал способа разбить отчуждение, преодолеть одиночество. Верующий ищет утешение в Боге, неверующий – в неких вечных бессмертных традициях. Их носитель – народ. Народ, окружавший Леню, – украинский, и Леня обратился к нему. Сначала еще по-русски. Вспомните «На деревенском кладбище кресты» и «В горнице прибрала, тесто замесила». Теперь оставалось сделать последний шаг – выразить это содержание на том языке, на каком оно совершеннее всего выражается:

*Додому час. До міста всіх кохань,
Де тополеві вранішні тумани.
Де сірий тулуб вершника Богдана
На золотому тлі софійських бань.*

Разве это на другом языке скажешь лучше? Как и это не скажешь лучше на другом языке:

*Лужицы в прозрачном серебре,
Словно в запечатанном конверте.
Маленький эскиз. набросок смерти –
Пасмурное утро в сентябре.*

Он одинаково хорошо писал на обоих языках, редкий дар, по-моему.
И еще один его редкий дар – мужество. Не аффектированная смелость, а именно неспешное, долготерпеливое, философское Ленине мужество.

*Така золота, що нема зупину,
Така буйна – нема вороття.
В останніх коників, що завтра загинуть,
Вчуся ставленню до життя.*

В его первый университетский год один из преподавателей (не помню уж и почему) спрашивал меня о нем. Мы стояли в коридорчике перед деканатом, где на темном бархате красовались фотографии знатных факультетских питомцев – писателей, литераторов, ученых. И я сказал:

– Когда-нибудь здесь повесят и его портрет.

Тогда мой собеседник недоверчиво улыбнулся. Теперь, быть может, прочитав эту книгу стихов, он (если он по-прежнему там) попросит увеличенную Ленину фотографию.

1968

СМЕРТЬ ПОЕТА І БЕЗСМЕРТЯ СЛОВА Юрій ЩЕРБАК³

Київ

Рік тому, 19 жовтня 1968 року Україна втратила одного з наймолодших найталановитіших своїх поетів – Леоніда Кисельова.

Він не був членом Спілки письменників, не був лауреатом ніяких премій, не мав високих звань і навіть книги своїх віршів не встиг видати, бо прожив на цій землі тільки 22 роки – доля відміряла йому жорстко-коротку путь, майже безнадійно коротку як для людини, що хоче утвердити себе в літературі. І все ж Леонід Кисельов встиг вирватись поза безжальне коло часу і простору, він встиг виконати своє головне життєве призначення.

Він став поетом.

Рік тому на Байковому кладовищі, коли падав холодний дощ зі снігом, коли дерева були жалібно чорні, а небо – непроглядно низьке, тільки невеличка група друзів і приятелів Леоніда Кисельова вповні розуміла – якої міри, якого таланту поет лягав в могилу. Але проминув рік, і його ім'я, на якому вже лягли вічні знаки смерті, стало відомим ширшому загалові

шанувальників української поезії. Про нього пишуть Леонід Новиченко і Леонід Первомайський, Іван Драч і Євген Гуцало. Його книгу готує до друку видавництво «Радянський письменник», а його останні вірші опублікували журнали «Вітчизна» і «Дніпро»...

А було все так. Я познайомився з Льоною Кисельовим, коли йому було 14 чи 15 років. Його батько, відомий київський письменник Володимир Леонтіївич Кисельов, читав мені вірші свого сина, які вразили мене чистою силою почуття і мудрим – не по літах – сумом, мовби бачив цей хлопчик щось таке, чого не могли узріти ми, поглинені дорослою суєтою та літературними балачками. Тільки тепер, коли його не стало, я починаю думати, що то, можливо, було неусвідомлене передчуття близької смерті – ніби вимогливий внутрішній голос наказував поету відкинути все другорядне і скороминуте, все дрібне і поверхове. Думати, говорити і писати про головне – це великий талант, притаманний далеко не кожному письменнику, тим більше юнаку, що тільки-но взяв перо до рук. Леонід Кисельов умів думати, говорити і писати про головне – про життя і смерть, про правду і кривду, про любов і ненависть. Стриманий, малорухливий, тихий, він говорив повільні, точні слова, бо знав, що словами не граються, що за слова треба відповідати.

Він був вразливим до щонайменшого фальшу: чи в щасливі дні одеського літа, коли ми грали з ним у футбол, а потім кидали камінці в море, чи в останні дні перед смертю, коли він, посірілий, виходив до нас у лікарняному халаті – він завжди залишався спокійним речником правди і щирості; інколи я ловив себе на думці, що боюся, аби Льоно Кисельов не прочитав ту чи іншу мою річ: це означало, що я не був переконаний у повній щирості написаного.

Він почав писати російською мовою, але, як це дивним декому не здається, він завжди був і залишався у річищі поезії української. Мовне питання дуже складне, і не в цій статті мені його вирішувати, але хоч нагадати, що Рабіндранат Тагор залишався індійським поетом, пишучи англійською мовою, так само, як в перший період своєї творчості Микола Гоголь був письменником українським, хоч і писав по-російськи. Ще парадоксальніший приклад Франца Кафки, котрий був євреєм, жив у Празі й писав по-німецьки. Ясно тільки, що до питання приналежності письменника до тої чи іншої літератури не можна підходити за якоюсь однією формальною ознакою.

Леонід Кисельов був під могутнім впливом поезії Шевченка. Змалку він і його молодший брат Сергій виховувалися на безсмертних віршах Кобзаря, на творах Руданського, на віршах Тичини. Російська мова ввела його у високий світ поезій Пастернака, Мандельштама, Гумільова. І ось на схрещенні двох культур – української і російської, в особливо-

му культурному кліматі Києва витворилося диво – народилися перші гармонійно-врівноважені, далекі од усяких модних закучерявлень вірші:

*Два столетья спустя
Пыль стряхнут с моих строк незаметных
И узнать захотят
О судьбе и о жизни поэта.*

*Для чего он лез в драку?
Что пророчил, о чем он торочил?
Но не станет Ираклий
Собирать дневников моих клочья.*

*Встрелят холмик во ржи
И вернутся с подробным ответом:
Он родился и жил
Во второй половине двадцатого века.*

Так, він жив у другій половині ХХ століття і гостро, мов чулий індикатор, сприймав сучасність в усіх її драматичних зіткненнях, в усій суворій грі контрастів; він був наскрізь сучасним поетом, але сучасність його поезій полягала не в експериментальних екстравагантціях форми, а в простоті і щирості почуттів. У цьому він був близький до Владислава Броневського, для якого найбуденніші, найпростіші слова у віршах були не абстрактними графічними напівзатертими символами, а животрепетною магмою існування. І ще однією рисою відзначався Леонід Кисельов з-поміж своїх ровесників: почуттям історизму, розумінням історії, її беззупинного плину, збагненням сенсу історичних битв добра і зла. Він гостро відчував покликання поета як віщуна, що говорить суспільству правду про свій час, про минуле і майбутнє народу. Його вірш «Царі» надрукував російський журнал «Новый мир». І це був, мабуть, безпрецедентний випадок, бо кращий літературний часопис Радянського Союзу віддавав свої сторінки невідомому школяреві.

ЦАРИ

*Еще мальчишкой удивлялся дико:
Раз все цари плохие, почему
Царя Петра зовем Петром Великим
И в Ленинграде памятник ему?*

*Зачем он нам, державный этот конник:
Взорвать бы, чтоб копыта в небеса!
Шевченко, говорят, односторонне
Отнесся... Нет, он правильно писал:*

*Це той первий, що розпинав
Нашу Україну...*

*Не Петр, а те голодные, босые
В болоте основали Петроград.
За долгую историю России –
Ни одного хорошего царя.*

Цей вірш, сповнений юнацького нонконформізму, викликав полеміку, в якій навіть взяв участь академік Благой, котрий скритикував історичну концепцію Л. Кисельова. Але тверді й вагомі, як зливки металу, слова вірша вже стали безперечним фактом великої поезії. Леонід Кисельов увійшов у літературу, опромінений світлом Кобзаревих ідей.

Після закінчення середньої школи Леонід Кисельов поступив на перекладацький факультет Київського державного університету, де опанував англійську мову настільки, що почав вільно перекладати оповідання англійських і американських письменників.

Між іншим, він допомагав мені перекладати вірші канадського поета Ірвіна Лейтона – і досі у мене зберігається чернетка, писана Льониною рукою. Саме в цей час Леонід Кисельов познайомився з кращими представниками молоді української поезії, приймав участь у літературних дискусіях, почав писати перші вірші українською мовою.

Вже перші українські вірші Леоніда Кисельова показали, що в нашій літературі з'явився поет, якому притаманне органічне почуття мови, кристалічна ясність слова і глибина думки. І його перші слова були звернені до Тараса Шевченка:

*Він був як полум'я. Його рядки –
Дзвінки і небезпечні, наче криця,
Переживуть і жито, і пшеницю,
І хліб, і сіль, і війни, і віки.*

*Він був як полум'я. Свої слова –
Легкі, як небо, сині, наче квіти,
Що ними тільки правду говорити,
Він в наші душі спрагли наливав.
Він був як полум'я*

Восени 1967 року всіх нас приголомшила звістка про хворобу Леоніда Кисельова. Він занедужав на гостру лейкемію – смертельну хворобу, проти якої безсилі найсучасніші ліки. Він з перших днів знав усю правду. Знав, що невдовзі помре. І ось перед обличчям смерті цей смаглявий, лагідний хлопець виявив усю силу своєї мужності, всю велич своєї людської гідності.

Він писав вірші.

Він писав вірші, в яких сплїталися, мов коріння дерев, сум і надія, розпач і спокійна мудрість.

Одним з таких віршів був «Дударик», до якого Л.Кисельов моттом узяв слова з народної пісні «Коли б тобі горенько та печаль, то ти б вийшов на вулицю і кричав»:

*Голосять баби на згарищах,
На труну сльозами ллють.
А вірші – так це не горе ще,
Радше втіха у жалю.*

*Діти хлібом снують, голоднії,
В матерів на віях сіль.
А хорали чи симфонії –
То мистецтво, а не біль.*

*І кохану, котру звабили,
Не знайти на полотні.
Бо кольори і муштабелі –
То малярство, а не гнів.*

*Та в шпиталі, і за ґратами,
І в землі під повстю трав
Знову й знову я благатиму,
Як у пісні хтось благов:*

*Заграй мені, дударіку, на дуду,
Нехай же я своє горе забуду!*

Не загравав дударик, не забув поет про своє горе... Вже наприкінці 1967 року життя Леоніда Кисельова висіло на волоску. І тоді французькі лікарі з паризького госпіталю ім. Бернара взяли участь у битві за життя поета. Між Парижем та Києвом був встановлений своєрідний «повітряний міст», через який поступали ліки для Л. Кисельова. У цій сповненій високого гуманного смислу міжнародній акції приймали

участь французи, поляки і росіяни. Я не знаю, чи є ще кращий приклад справжньої дружби народів. Смерть на якийсь час відступила, і поет отримав передишку – таку необхідну передишку, під час якої він продовжував писати вірші.

Вершиною його поетичної творчості став надрукований у «Вітчизні» вірш «Рано ще, рано» – ця балада прозоріння, цей джерельно чистий речитатив, близький до магічних народних заклинань:

Рано ще, рано.

*Ще і мати не вставали
І до мене не гукали:
Вставай, сину!
Ще і батько не вставали
І до мене не гукали:
Ходім, хлопче!*

Рано ще, рано.

*Ще Марія не вставала
І до мене не гукала:
Вставай, Йванку!
Старшина ще не вставав
І до мене не гукав:
Кроком руш!*

Рано ще, рано.

*Ще і донька не вставала
І до мене не гукала:
Вставай, тату!
Ще й онук мій не вставав
І до мене не гукав:
Ходім, діду!*

Рано ще, ой, рано.

Як зумів цей міський хлопчик, вихований на найскладніших зразках ... літератури, підвестися до таких вершин народної поезії? То ... справжнього таланту, який глибинними, своїми підсвідомими почуттями завжди пов'язаний з землею, на якій народився, з народом, серед якого він жив і від імені якого промовляє.

Щось не щастить Україні з молодими поетичними талантами. Не встиг дospelвати до кінця пісню Василь Симоненко, завчасно згорів Леонід Кисельов. Він зробив мало – неймовірно мало, якщо порівняти його з великими духоборцями, великими титанами нації Тарасом Шевченком, Іваном Франком, Лесею Українкою. Він зробив багато – дивовижно багато, якщо порівнювати його з тими самозакоханими меткими віршоскладачами, які десятиліттями видають по книзі на рік, засмічуючи поезію кволими емоціями та немічними думками.

Невелику ниву засіяв Леонід Кисельов за своє коротке, чесне життя, та все краще, що зросло на цій ниві, увійде в скарбницю сучасної української радянської поезії – не помре, не загине.

І як заповіт будуть викарбувані слова одного з останніх віршів Леоніда Кисельова, надруковані в журналі «Дніпро», № 4 за 1969 рік:

Мотто:

*Ой впилася, моя матінко, від ножа,
А заснула, моя матінко, край коня.*

Пісня

*Не дайте, щоб заснула край коня.
То наша мати. Іншої не буде,
Бо кине вас. І піде межі люди
Чужинними шляхами навмання.*

*Не дайте, щоб заснула край коня.
Сурмлять газети, радіо гука,
Що живемо у віці атомовім,
І хоч за все ми заплатили кров'ю,*

*Та час вже других цінностей шука.
Історія не є ракетний жах,
Вона мов шлях від чужини до хати.
І щастя буде. Тільки ви не дайте,
Не дайте, щоб впилася від ножа.*

ТРЕБА УКРАЇНИ. БАТЬКО Й СИН КИСЕЛЬОВИ

Анатолій ШЕВЧЕНКО⁴

Київ

БАТЬКО

Фантастично давно, в 1955 році, я, тоді студент Київського університету, приніс на корпункт «Литературной газеты» фейлетон, у якому виступив проти одного недолугого викладача, що читав лекції на нашому курсі й викликав загальне обурення своїм дрімучим неучтвом. У кімнаті корпункту мене зустрів середнього зросту чоловік із смоляною кучмою волосся на голові, у великих окулярах, чорному костюмі з краваткою-метеликом. З нагрудної кишенки піджака визирав окраець сліпучо-білої хусточки. Це було як виклик стандартно-макинтошній моді тих років. І – вражало!

Прочитавши фейлетон, він уважно подивився на мене й спитав: «А ваші однокурсники такої ж думки про цього доцента, як і ви?»

Я, не вагаючись, одказав: «Звичайно». «Тоді от що, – провадив він далі, – зберіть кілька підписів, що більше, то краще, і приходьте».

Я пообіцяв: «Завтра ж принесу».

Але не приніс ні завтра, ні післязавтра – ніколи. Ніхто не захотів ставити свій підпис, хоч до цього всі гаряче схвалювали мій намір. Це був мені урок на все життя. А дав його Володимир Кисельов, який у той час завідував корпунктом «Литгазеты» в Києві. Після закінчення університету так випало, що я оселився по сусідству з будинком, в якому мешкав Володимир Леонтійович. І ми вдруجه познайомилися, пригадавши нашу першу зустріч.

Відтоді минуло, либонь, півжиття – його і мого. Він на десять років старший од мене, але я ні разу не відчував цієї вікової різниці. Різниця була в іншому: в його колосальній обізнаності в різних галузях знання. Здається, Володимир Леонтійович знає все. А коли чогось таки не знає, то не соромиться сто разів перепитати. Це риса справжнього письменника. Тому-то його твори так насичені різноманітною інформацією – від будови атома до якоїсь побутової дрібнички, скажімо, розповіді про те, як вичинити шкіру зайця чи приготувати качку по-гасконському або кролика по-лангедокському. Я вже не кажу про те, що з пам'яті він міг годинами читати вірші – від Сковороди й Шевченка, Пушкіна й Пастернака до якогось маловідомого поета.

У нас звикли казати: російський письменник, що живе на Україні. Але ж про Володимира Кисельова так не скажеш – це буде й не точно, й несправедливо. Він письменник України. Бо ж чи не все, створене ним, пов'язане з її землею, небом, сонцем, вресні – і найголовніше – з її людьми.

Окрім усього іншого, він писав і українською (як твір «Роман шукає»). Стож його батьківщина і Батьківщина – Україна.

І недаремно в багатьох творах Володимира Кисельова присутній Тарас Шевченко – ремінісценцією, цитатою, оповідкою і т. ін.

У романі «Дівчинка і птахоліт» є такий епізод. Героїню твору Олю Алексееву письменник Корнілов запитує: «Хто твій найулюбленіший письменник?». Вона, росіянка, не вагаючись, відповідає: «Шевченко». Той здивований: як – не Пушкін, не Лермонтов? А чому ти любиш його більш за всіх? Оля пояснює: «Бо Шевченко найхоробріший поет. Він нічого не боявся. Він завжди писав те, що думав».

Коли поставили кінофільм за цим романом (він називався «Перехідний вік»), режисер без відома автора вчинив підміну: замість Шевченка найулюбленішим письменником Олі був уже Пушкін. За що В. Кисельов зажадав зняти з титрів своє прізвище. І справа тут не в якомусь протиставленні російського й українського геніїв, а в принциповій позиції: Володимир Кисельов захищав право вибору своєї героїні і свою авторську волю.

В іншому романі Володимира Кисельова, «Любов і картопля», у розмові героя твору Сергійка Куліша з інопланетянином про поезію, знову зринає тема Шевченка. Інопланетянин прочитав вірші Олексія Толстого й Шевченка про Україну. Перший писав так: «Ты знаешь край, где все обильем дышит...» А другий про те саме ось як:

«Он глянь, у тім раю, що ти покидаєш, латану свитину з калки знімають... бо нічим обуть княжат недорослих...» Юнак на це відповів: «Я знаю, ми ці вірші проходили в школі». «Проходили!» – перекривив Сергія інопланетянин. – Їх не можна «проходити». З ними треба залишатися. З ними треба жити. Це найвища поезія».

Оцю високу любов, безмежне захоплення Шевченком Володимир Леонтіївич прищепив синові, та ні, не прищепив – він зростав у цій любові, постійно, фізично, сказати б, відчуваючи в душі Шевченкове слово. Леонід, поет з Божої ласки, життя якого так рано обірвалося, цілком був перейнятий духом Кобзарєвої поезії і створив свою самобутню Шевченкіану.

Природно, коли людина так свято ставиться до генія України, у неї й до самої землі української, її народу, культури й традицій такий же пієтет. Взагалі в домі у Кисельова існувала, сказав би я, народноукраїнська аура: після Тараса Шевченка у них у всіх на вустах Степан Руданський, українські прислів'я й приказки – дружина Володимира Леонтіївича принагідне так і силпе ними. Не дивно, що гостинна хата Кисельових так притягувала до себе різних людей: тут часто бували незабутні Віктор Некрасов і Гелій Снегірьов, навідувалися Костянтин Симонов і його рідні, професор з Канади, автор прекрасної праці про поезію Леоніда Ярослав

Розумний і перекладачі творів господаря з Японії та інших країн, Іван Дзюба й Юрій Щербак, радо приходили сюди академіки Дмитро Затонський і Федір Овчаренко, молоді поети, прозаїки, критики, актори, режисери – усім бо в цій господі було затишно й душевно зручно. І я мав таке щастя років з 35...

У середині 60-х Володимир Леонтійович читав мені розділи з роману «Дві назви», який, давно написаний, лежав у нього в шухляді без жодної надії бути надрукованим. Герой роману під прибраним ім'ям і прізвиськом – Павло Шевченко – мав намір вчинити акт відплати – убити Сталіна. За безневинно розстріляного батька, за всі людожерські вчинки «великого вождя».

Минуло чверть століття, коли «Дві назви» нарешті вийшли в світ. Вийшли тільки тому, що цей світ змінився.

Цим змінам сприяв своїми чесними, сповненими добра й поваги до людини, її гідності й свободи творами і Володимир Кисельов.

Письменник незалежної України, він жив і працював в ім'я її блага й духовного розвою.

СИН (ДОБРИЙ СВІТ ПОЕТА)

*Стати б хоч на менти лічені
Характерником мені –
Подарую кожній дівчині
Лицаря на коні.*

*А тоді ще дати мусив би,
Щоб раділи всі живі,
Козаченька чорновусого
Кожній жінці-удові.*

*Дідові – дзвінкого песика,
Щоб не жив на самоті,
Ще й Івасика-Телесика
Кожній бабі-сироті.*

Важко збагнути, що ці вірші написав 22-річний юнак – так багато в них життєвого досвіду, отої доброти до людей, яка приходить тільки з роками, отого співчуття, милосердя до чужого горя, чужої печалі, на які звичайно юність не дуже щедра. І це природно, чого молодика, перед яким стелиться стільки заманливих доріг, журитися долею якоїсь там удовиці, баби-сироти, самотнього діда?..

Та коли вже зажурився, коли так заболіла йому душа, що аж ладен стати характерником, чаклуном, аби зробити всіх щасливими, то можемо з упевненістю сказати: перед нами людина, котра за своє життя, навіть таке коротке, яким було воно в Леоніда Кисельова, проживає кілька життів.

Звідси не по літах мудрі, виважені на терезах власного сумління думки поета про життя і смерть, про добро і зло.

«Тільки двічі живемо», – каже він у однойменній поезії. Раз – у світі білім-білім, а вдруге – «в світі чорнім, аж червонім». В тому світі, де «чорнозем ламає скроні, і трава росте крізь нас». І як висновок – пронизливий заклик:

*Тільки двічі живемо.
Дай нам, Боже, щоб любили
І щоб люди не раділи,
Як у чорний світ йдемо.*

Оцей мотив цінності, неповторності людського життя, мотив щирої любові до людей бринить майже у всіх поезіях Леоніда Кисельова. Поет прагне захистити беззахисне, утішити згорьованих, відвести біду од усього живого. І він то благає разом з маленьким хлопчиком, щоб не били журавля («ой дядечку, не треба, не бийте журавля», бо журавель для нього – це весь світ, отой білий-білий, неповторний), то звертається з проханням до американського Конгресу, щоб не стріляли в маленьких в'єтнамських дітей (бо «доки на землю падають діти, усі наші книги та кінофільми, гучні промови й дотепні спічі не варті ламаного шага»), то від імені всіх знедолених каже:

*Та в шпиталі, і за ґратами,
І в землі під повстю трав
Знову й знову я благатиму,
Як у пісні хтось благав:
Заграй мені, дударіку, на дуду,
Нехай же я своє горе забуду!*

У доброму, справедливому світі поета нема місця кривді, жорстокості, брехні – нема місця ніякому злу. Тим-то такі природні, такі необхідні у творчій біографії Леоніда Кисельова вірші «Я думаю про Джеймса Мередіта», «Якою мірою мірите», «Панове, у мене маленьке прохання!..»

Добрий, вільний од усіляких умовностей, широкий світ поезії Л. Кисельова не виник, ясна річ, сам по собі. У вірші «Таго оповідають» ми бачимо шлях духовного визрівання поета.

«Я в село приїхав дурний», – з приголомшливою щирістю зізнається ліричний герой цього вірша. Попервах він не може втямити, чого дядько, в якого мешкає, все прагне не порожній лантух притягти додому, йому здається, «що навіть діти тільки й дивляться щось вхопити і цупити в хату, в своє кубло». І розмірковує: чого він пнеться? Адже ж не хлібом єдиним живе людина... Є ж вищі надбання – «рядки Пастернака й Гумільова» чи «пісня Лорки про кров і коня». Тобто є той світ міського юнака-інтелігента, в якому зріс ліричний герой, і він не бачить ще нерозривного зв'язку між цим світом і світом дядька, що тягне з бурта лантух гнилої картоплі для скотини.

*Але, поживши між цих людей,
збагнув, що це робилось з любові,
що дядькові байдужі корови,
а дядько любить своїх дітей.*

*Відробить тиждень, та ще й мішки
в неділю пре на базар до міста.
Бо «Смерть корнета» не просить їсти,
а дітям треба хліб і книжки.*

І вже по-іншому дивиться ліричний герой на те, що здавалося йому досі скнарністю, одвічною селянською ненаситністю.

*І той сніданок, що я з'їдав –
товчена картопля, кисляк і сало, –
так важко дядькові діставались,
що він не вгощав мене – причащав.*

Тільки збагнувши оце нехитре матеріальне підґрунтя всього отого високого, чим живе й повинна жити людина, каже автор, можна визначити свій власний шлях у світі. Кінцівка вірша звучить уже як кредо поета:

*Я вчився любові в дядька Миколи.
Не знаю, яка мені ляже путь,
та вже цієї любові ніколи
мені не зректися. І не забудь.*

Так прийшов поет до справжніх цінностей життя. І вже ними звіряв усе, з чим стикався. Свою біду, що його спіткала, він ніколи не поставив вище за біду інших людей – тих, з якими він жив в одному часі, і тих, що жили задовго до нього. І мислив, і відчував він уже історично – і тому

сумував над долею Джонатана Свіфта, страждав з тими, що залишилися після Троянської війни, з Дон-Кіхотом ходив воювати вітряки, з Тарасом Шевченком карався в казахських пісках, а з дядьком Миколою їв трудний сніданок і вчився любові – любити людей і дбати, щоб жилося їм краще.

І саме звідси, з оцього широкого погляду на людське буття, починається сповнена високої трагедійності мужність поета. Знаючи, що вже недовго топтати йому ряст, він скаже у вірші «Осінь»:

*Така золота, що нема зупину,
Така буйна – нема вороття.
В останніх коників, що завтра загинуть,
Вчуся ставленню до життя.*

Це те «ставлення», від якого світлішає на душі й у всьому світі.

Тут не можна не сказати й про іншого вчителя Леоніда Кисельова, вчителя всіх наших справжніх поетів – Тараса Шевченка.

У березні 1963 року в журналі «Новый мир» з'явилися вірші юного, тоді ще не відомого широкому загалові поета, учня 10 класу однієї з київських середніх шкіл Леоніда Кисельова. Навколо поезії «Цари» з цієї добірки несподівано розгорілася палка дискусія, в якій взяли участь навіть академіки.

Так, член-кореспондент АН СРСР Дмитро Благой дуже обурювався тим, що журнал надрукував непоштивий щодо «великого Петра І» вірш юного поета. Мовляв, коли школяр не тямить значення царя-реформатора для Росії, то редакції поважного журналу соромно цього не розуміти.

Друзі поета були схвильовані, а точніше, обурені несправедливими, безпідставними закидами деяких учасників дискусії на адресу автора. Та він залишався спокійний, як завжди, врівноважений, мудрий. У своєму вірші він послався на авторитет Тараса Шевченка – звідси й була його впевненість (не самовпевненість!), несхитна переконаність.

Ніскільки не бентежачись перед «світлом» російсько-советського літературознавства, Льоня тоді ж створив своєрідну самопародію з присвятою: «Дм. Благому». Свій вірш «Царі» він переписав так, ніби його автор – той самий Благой. І тоді все вийшло навпаки. Завершальна строфа вірша була такою:

*Не Петр, а те голодные, босые
в болоте основали Петроград.
За долгую историю России
ни одного хорошего царя.*

А в пародії стала вже іншою:

*И Петр, и те голодные, босые
в одном строю к единой цели шли.
За долгую историю России
Были и хорошие цари.*

Сімнадцятилітній юнак просто весело посміявся з недолугого вченого мужа.

Шукаючи слова щирого й незрадливого, йдучи до джерел високої поезії – народно-пісенної творчості, Леонід Кисельов цілком закономірно прийшов до Тарасової музи.

*Він був як полум'я. Його рядки –
Дзвінки і небезпечні, наче криця, –
Переживуть і жито, і пшеницю,
І хліб, і сіль, і війни, і віки.*

Тарас Шевченко присутній у багатьох поезіях Леоніда Кисельова, поет створив свою Шевченкіану. Поезії «Він був як полум'я», «В камені, в дереві, на папері», «Будинок Шевченка», «Катерина», «Вірші про Шевченка» – це справжня величальна кантата на честь геніального поета і борця. Тут Л. Кисельов, який не любив і боявся гучних слів і взагалі усякої патетики, без вагання урочисто проголошував:

*Приношу великую присягу
У порога дома твоего.*

Ще за життя Леоніда Кисельова люди цікавилися й досі цікавляться: чого, мовляв, він писав увесь час російською мовою, а потім ураз перейшов на українську? Ну, певно, це було не так швидко, як видається зовні. Внутрішня підготовка до цього велася, безсумнівно, давно. Залюблений в українську народну пісню, вихований на поезії Тараса Шевченка й Павла Тичини, народжений і зрослий на Україні, молодий поет не міг усього цього приспати в собі. Згадаймо хоч би такі промовисті рядки:

*Я постою у края бездны,
И вдруг пойму, сломясь в тоске,
Что все на свете – только песня
На украинском языке.*

На жаль, ми не можемо достеменно дізнатися про ті імпульси, які спонукали поета на такий важливий крок. Можуть бути тільки припущення. І їх уже чимало висловлено. Та ось цікава деталь: коли в Леоніда якимось чином спитали, чого він почав писати українською мовою, він відповів просто: «Мені так хочеться».

Певно, це стало внутрішньою потребою. І тоді вилились такі прості й водночас такі ваговиті рядки:

*І мати молода, і сонце юне,
І в неї на колінах немовля.
В прозорому повітрі, наче струни,
Гудіння оксамитного джмеля.*

*Прислухаюсь – співає колискову,
Не знати, чи дитині, чи собі...
І мати молода, і юне слово,
І яблуні у ранішній журбі.*

Він не раз ще скаже про силу й красу мови Шевченка й Тичини. Він підхопить думку Андрія Малишка про те, що поети українські живуть... «в залізній мові, в залізнім реченні».

*Так, вона залізна, наше слово – криця,
Гучнодзвонна мідь.
Над життя і згубу у космічній віці
Вічністю бринить.*

Високоосвічений, виховання на зразках української й світової поезії, Леонід Кисельов і сам створив справжні ліричні перлини, досить назвати хоч би таку – «Я ніхто для тебе, як Улісс», з воістину геніальною метафорою: «Всю її – кохану і єдину – винести очима крадькома». Чи дивовижний, перейнятий світлою печаллю вірш «Згадаеш їжака, що я приніс...» А чи «Заспівайте, сестро, заспівайте...» – текст, що його, здається, створив у глибині віків сам народ.

Якось французький письменник Антуан де Сент-Екзюпері сказав: «Надто рання смерть рівнозначна пограбуванню. Щоб здійснити своє життєве покликання, треба жити довго».

Життя Леоніда Кисельова обірвалося, коли йому було лише 22 роки, – це таке пограбування, якому не скласти ціни. Але й без того, що він устиг зробити й залишив по собі, ми були б бідніші душею, нам би було незатишніше у цьому світі. І тому, звертаючись до Леоніда Кисельова, ми кажемо словами старого російського поета:

*Все мгновенно, ничто не навек.
Никогда не прощай, навсегда
до свиданья,
Милый друг, золотой человек!*

1971

ПІСЛЯСЛОВО АВТОРА

Цьому тексту «Син (Добрий світ поета)» – понад 28 років. Я не змінив у ньому практично жодного слова – все-таки теж документ часу, що став історією.

Тоді, 1971 року, від короткої і боязкої «хрущовської відлиги» в суспільному житті залишилися тільки спогади. Тому-то з моєї рецензії на першу, та вже й посмертну, книжку поезій Леоніда Кисельова завдяки цензурі зникли рядки, в яких йшлося про дикунський великодержавницький наїзд на юного поета члена-кореспондента АН СРСР Д. Благого за вірш «Цари», що вперше був надрукований у «Новом мире» ще 1963 року. (Як це нагадало шовіністичні випадки В. Белінського проти Т. Шевченка – з тією, щоправда, різницею, що «неістовий» Віссаріон свою лайку висловив у приватному листі, а радянський академік – у пресі...). Замість тих рядків залишилися тільки туманні натяки. Але відновлювати їх сьогодні нема жодного сенсу – адже це не вірші, які, коли справжні, завжди актуальні.

Я лише хочу сказати, що ще за життя Леоніда Кисельова ті, кому пощастило близько знати поета, розуміли, який це був величезний талант. Юний геній. Якому в житті так не пощастило. Як і літературі.

1999

НАСАМКІНЕЦЬ

Мені завжди нелегко говорити про Льоню Кисельова. Не тільки як про великий поетичний талант, незвичайно обдаровану особистість, яка не завершила всього, що могла і що було їй відпущено Богом. А як про людину добру, мудру, якій так страшенно мало відпущено було віку, так мало було йому дано прожити у цьому білому-білому світі, як він скаже пізніше вже, незадовго до смерті.

З Льоньєю я зазнайомився десь на самому початку 60-х років завдяки його батькові, відомому прозаїку Володимирі Леонтійовичу Кисельову, з яким ми, як я вже згадував, саме тоді і заприятелювали, близько подружилися, і я став часто бувати у домі Кисельових. Це була в той час, сказати б, культурна оаза у цьому не зовсім доброму світі. Тут часто гостювали відомі люди – Дмитро Затонський, академік Федір Овчаренко,

письменники Віктор Некрасов, Гелій Снегірьов, журналісти, артисти, багато різних людей, яких сюди притягувала така, ну, сказати б, атмосфера доброзичливого і приємного спілкування. І, я скажу, що всім тут було і добре, і затишно, і цікаво.

Льоня, мабуть, – я точно не можу сказати, але мені так здалося, – що він: дуже рано, мабуть, з підліткового віку був залучений до дорослої компанії. І нічого дивного не було, що він, скажімо, спілкувався на рівних з академіком Овчаренком чи з доктором Затонським. Тут, звичайно, треба зважити на незвичайну начитаність і обізнаність Льоні у різних галузях культури і, особливо, літератури, яку він, як і батько, знав, ну, я навіть не можу сказати, чого він не знав.

Ми всі розуміли, що Льоня – це незвичайна людина, незвичайний юнак. Але він тримався з усіма рівно, приязно і відкрито. До того ж, як і його батько, він надзвичайно цікавився усім, що, здавалося, не мало такого прямого стосунку до високих матерій, до поезії. Можливо, саме через це його поезія така близька і, як кажуть, лягає на душу.

У мене було чимало зустрічей з Льонею у хаті його батьків – Володимира Леонтійовича і Зої Юхимівни, зустрічей, дорогих і незабутніх для мене. Але я хотів би тут розповісти про одну зустріч у мене вдома. Це сталося десь, якщо не помиляюся, у році 66-му, напевне, у 66-му, або влітку 67-го, бо Льоня ще був здоровий, про хворобу і не чути було, і він і здоровий, і, хочеться сказати, веселий, але це, мабуть, неточно буде. Він був здоровий і в добромуморі.

..Мені у пам'ятку одна незабутня ніч, пов'язана з батьком і сином Кисельовими. Я якось на застіллі у Володимира Леонтійовича похвалився, що, от, мовляв, у моєму рідному Кривому Розі, на моїй, як кажуть тепер, малій батьківщині, так наловчилися робити самогонні апарати, ну, просто як ніби на заводі. Володимир Леонтійович цікавий до всього цього, цікавий ще і тому, що він був незвичайно вдатний в кулінарії, як це буває з видатними письменниками і взагалі з творчими людьми, і він ще від Бучми навчився – як він розповідав мені, коли був студентом театрального інституту до війни – робити всілякі настоянки: на травах, на ягодах, одне слово, уміло, як тепер кажуть, хімічити надзвичайно.

І він каже мені: «Знаєте, подзвоніть своїм братам, будуть їхати до вас, хайпривезуть цей диво-апарат». Я кажу: добре. І подзвонив, кажу: будете їхати, прихопіть ту штуку, яку ви так мені розхвалювали. А це справді там навчилися робити апарати самогонні – в депо робили, в ЕМО, тобто це справді було заводське виготовлення майже. І коли пізніше було оголошено про боротьбу із самогоноварінням й запропоновано населенню викинути ці самогонні апарати, то у брата мого у дворі, – а він жив, як ми казали, у казньонному будинку – (батьки ж – у приватному), то там ціла

гора була, піраміда така наче єгипетська, самогонних апаратів найрізноманітнішого вигляду та форми. Як космічне причандалля. Я спитав у брата: невже всі повикидали? Він відповів: мовляв, так, повикидали, це все не потрібне, це все старе, у нас тепер апарати нового покоління, як кажуть. То ж я й попросив брата в наступний приїзд привезти мені це диво. І він таки привіз мені з Кривого Рогу «презент» – справжній самогонний апарат, виготовлений у рудничному депо, як кажуть, за останнім словом техніки.

Я подзвонив Володимирі Леонтійовичу, він спитав, чи вмію я робити закваску, чи, як у нас казали, запарку. Я вмів це ще з війни, бо важко тоді було купувати казюнку. Він сказав: запарюйте, а потім разом будемо гнати. Ну, ми чекали, я перевіряв, коли вже не горів сірник над каструлею – коли вже можна гнати і щоб не перестояло. Ну, вловив той момент, подзвонив Володимирі Леонтійовичу, і от вони ввечері – це був кінець літа чи початок осені (тільки-тільки початок, бо ще тепло було) – вони прийшли вдвох з Льонею. Прийшли годині о десятій. Поставили ми цю апаратуру, заправили бражку і сіли чекати. А оскільки це доволі повільна дія, попросили Льоню почитати вірші.

Льоня почав читати вірші. Читав він і давно написані, такі, як «Цари» із чудовою пародією на Дмитра Благого, і вірші дивовижні про Тараса Шевченка, і про українську мову. Отой вірш:

*Я постою у края бездны
И вдруг пойму,
Сломаюсь в тоске,
Что все на свете –
Только песня
На украинском языке.*

Це написав 15-літний юнак. Я навіть і не знаю, хто з поетів так, ну, так геніально висловився про українську пісню.

І багато він тоді читав – ми чекали – набіжить стаканчик, склянка горілки – ми її розіллемо по чарочках, вип'ємо, і Льоня знову читає, і Льоня знову читає. І так ми не помітили, як стало світати, тобто вже бачимо, що наше освітлення – а ми на кухні сиділи – вже не потрібно, бо день на вулиці, і сонце почало заглядати у вікна. Ми розгублено подивилися один на одного – не помітили, як минула ніч, ця справді дивовижна ніч, незабутня. Потім ми з Володимиром Леонтійовичем часто згадували її, аж до його смерті.

І тепер я згадую цю ніч як дарунок Льонін, як дарунок Божий – таке диво було у моєму житті.

І ще я згадую останній вірш Льоні «Однь». Пам'ятаєте:

*Така золота, що нема зупину.
Така буйна – нема вороття.
В останніх коників, що завтра загинуть,
Вчуса ставленню до життя.*

Я ніби чую голос Льонін, він читав це (без афектації якоїсь, без натиску, все природно, все надзвичайно зрозуміло, душевно. І тепер я згадую ці слова – раніше я їх сприймав через, як сказати, крізь призму Льоніної трагічної долі, тепер розумію всю їхню філософську глибину. Це вірш про всіх і для всіх.

...Льоня як заповіт залишив усім нам, його друзям і землякам, проникливі слова:

*Треба Україні. Надій і суму,
Селянських хат і курних шляхів.
Треба землі, де завжди пульсує
Шевченкове серце, Шевченків нів.*

2000–2002

ЖОВТА ТРОЯНДА ЛЕОНІДА КИСЕЛЬОВА⁵ Іван ДРАЧ

Київ

Онде він іде Хрещатиком – вічно двадцятидволітній, весь у собі, задуманий, ніжний. (Коли ми його ховали – дощ зі снігом плакав поперед нас, цвинтарні акації вже взяли його під свій захист). Щодня він іде Хрещатиком, юнак з піднятим коміром, несе жовту троянду, як свічку, затуляє щитком долоні її полум'я – од вітру і од суєти суєт. (Коли забрала його могила, спечені вуста дотлівали останнім жаром). Щодня він іде Хрещатиком, несе троянду жовтоцвіту, його пізнати можна в гроні молодих по тій ніжногарячій троянді, мороз зі снігом її жахає, а вона цвіте, сонце палюче над нею, а вона вічно цвіте – прирсла до його пальців, до тих, що тримали перо. І доки нашого життя і розуління світу, ходитиме вулицями Києва юнак з трояндою – в легенді земля не шорстка, вітри не такі ядучі...

...Жив у Києві юнак цільний і світлий Навіки залишиться в пам'яті двадцятидволітнім – щедро наділила його мати-природа талантом, мудрістю, чистотою, вродженою делікатністю і стриманістю, так багато

йому дала, аж позаздрила, аж здивувалась своїй щедрості – і вкоротила йому віку лейкемією. З гідністю молодого мужчини-лицаря зустрів поет її величність Костомаху, зуміла вона в нього забрати лише життя. Залишилась поезія, цільна і світла. Смутної дощової осені ми попрощались з Леонідом Кисельовим. Знову жовте листя капає на його могилу. Пам'ять зафіксувала короткі зустрічі на київських гамірних вулицях, тихі, приглушені близькістю скону розмови в наших домівках. І нарешті, крижане мармурове чоло, що навіки зайшло за вечірній пруг труни. Будь проклята, смерте! І будь благословенна! Стоячи над твоєю безоднею, він був мудрішим за свої молодечі літа – вереснева зрілість дихала од його стриманих строф. Запададливі поцінувачі назвуть їх тепер простими і обов'язково чомусь протиставлять з вічною логікою дегустаторів духовного меню знаходити істину в протиставленні. Леонід Кисельов лишився в пам'яті чистою людиною, в поезії лишився поетом, книжка його віршів перед нами. Про нього вже багато писали, а ще більше будуть писати як про митця справжнього, небуденного, може, забуваючи про одне – він щойно починався і був розрахований за своїми величезними можливостями на довге творче життя, встигши лише пригубити його гіркаво-солодкого трунку.

Леонід народився в сім'ї київського письменника, отже камінні сторінки міста і білі сторінки книжок були для нього такою ж насиченою реальністю світу, як для багатьох його сільських ровесників, що потім прийдуть у поезію, такими реаліями були зелені сторінки поля і бездонні сторінки неба. Відомо, що духовна конституція митця формується надто рано – Київ поклав свій неповторний відбиток на становлення молодого таланту.

Короткий, але надзвичайно плідний творчий шлях молодого поета був осяяний сонцем Шевченка – в різні роки і по-різному писав Леонід про Кобзаря, але завжди висока повага бриніла в його рядках, присвячених великому вчителю життя і поезії. Він прийняв від нього найбільшу науку, основний заповіт великих поетів – підтверджувати власним життям свої виболені строфи. Молодий поет завжди вражав чистотою свого думання, дивував умінням говорити про головне, суттєве, полишаючи мовчанню оту безплідну тарабарщину, над освоєнням якої трудяться чималенькі легіони, припнуті до пера. Делікатна стриманість вдачі, тиха юнача мудрість, пройнята вогнем безжальної іронії, безборонна вразливість молодої душі, яку то материнськи заладжує час-казкар, то над якою збиткується безбережний і безжальний світ-вітчим.

Юнак дозрівав разом зі своєю добою і намагався все дістати з перших рук, все пізнати, не зв'язуючись ні на кого, всьому дати свої визначення, доходити свого власного розуміння, а не обходитись загально-живим ставленням до речей, до ідей, до світу. Саме ця тенденція до

першоосвоєння матеріалу, до роздягання популярних легенд і до ствердження своєї першоправди дала такі дивні і глибокі вірші, як «Степан Разин», «Цирюльники», «Цари», «Расковали Прометей...», «Монолог Галилея». Це справжня поезія думки, неспокійної, часом роз'їдаючої рефлексії, це поезія, яка мало турбується про евфонію, про зовнішню бездоганність слова – вона сповідує свої особливі закони.

Найважливіше – здобувати поезію з речей найбуденніших, підіймати її з землі, одухотворювати щоденну конкретність і радіги, як вона відривається від бруду, посипана золотим пилком фантазії. Простираadlo легко перетворюється на вітрило (вірш «Балкон»), але не щезає з очей, не летить у небо, примочоване тропами земними до землі. Оця віднайдена міра речей конкретних і речей, народжених фантазією поета, в творчості кожного митця є завжди суто індивідуальною, є його визначальною міткою. Кисельов вражає точністю словесного відтворення первісних вражень про світ, саме небоязню щось спростити чи щось применшити, здатись банальним і неоригінальним. В цій органічній здатності немає і краплі силуваності, надуманості. Є в нього вірші, які піддаються аналізу, тлумаченню, а є такі дивні словесні спалахи, як от, наприклад, «Подол – плохое место для собак», до яких грішно застосовувати алгебру, тут згадуються слова Пастернака про поезію Тіціана Табідзе: «Взагалі важко говорити про мистецтво, про поезію в цьому винятковому випадку, так якби треба було розбиратися в цих тонкощах на лобному місці...»

В українську поезію Леонід прийшов уже у всеозброєнні майстерності, прийшов з робітні поезії російської, де не тільки вчився, а й сам уже сформувався в поета оригінального, самобутнього. Та все ж в болючі хвилини прозріння і відчуття майбутності свого таланту спалахувало одне і те ж:

*Я позабуду все обиды,
И вдруг напомнят песню мне
На милом и полузабытом,
На украинском языке.*

*И в комнате, где, как батоны,
Чужие лица без конца,
Взорвутся черные бутоны –
Окаменевшие сердца.*

*Я постою у края бездны
И вдруг пойму, сломясь в тоске,
Что все на свете – только песня
На украинском языке.*

І почав свою пісню так, ніби плакав її під серцем все життя і нарешті випустив на волю, як пташку. Щирість і бездоганність, ясність і прозорість, тріпотіння ніжної білої нитки бабиного літа, що зачепилась за шорсткий стан блакитного морозу і провіщає мороз білий. І вже тут – кожен його вірш про найголовніше, про найсуттєвіше.

Поезія стає голосом самої душі, її найінтимніших, найпекучіших порухів, вона вже віщає, забувши про слова. І хрестоматійний вірш «Рано ще, рано», і «Дударик», і трагедійний вірш-стогін «Не дайте, щоб заснула край коня» – все це на вищому етапі освоєння сенсу буття, все це – прориви до істини, яка вимагає найвищої сплати за себе – ціною життя. І не захолоне ця істина, і знову вона жива й пекуча для нас, знову невідворотна, як смерть, – Леонід Кисельов згорів заради неї, спалився, творячи її полум'я.

Отож – про легенди. Існує легенда в японському фольклорі, зв'язана з історією однієї чарівної і глибокої танки, це легенда про принца Ота Докван. Вона розповідає, що цей принц поїхав одного разу в гори на полювання в супроводі почту. Мисливців застала буря, і вони добряче промокли. Діставшись до придорожного заїзду, принц постукав у двері і попросив у служниці, що вийшла до нього, якої-небудь накидки. Дівчина спішно побігла всередину заїзду, проте незабаром повернулась і, зашарівшись, подала принцові квітку ямабукі (жовту гірську троянду) на розгорнутому віялі з низьким схилянням. Принц прийняв це як грубу нетактовність супроти власної особи, спалахнув гнівом і пішов геть. Аж потім один із придворних згадав і продекламував йому танку, зв'язану з цим промовистим і глибоким звичаєм:

*Нангае яе
хана ва саке домо
ямабукі но
мі но гітоцу дані
накіа мо канашікі.*

(Це ямабукі, квітка чистоти, вона має пелюстки і найзеленіше листя, мені ніяково, що ямабукі не має накидки).

Ось у такий соромливо-делікатний спосіб служниця дала зрозуміти принцові, що, мовляв, у заїзді бракує того, що йому потрібно. І принц потім довго згадував про те, що проста служниця з глухого заїзду край дороги виявила таку чутливу душу і таке тонке знання поезії, на яке він не одразу спромігся!

Отож про легенди. Життя, соромлячись глянути у вічі вельми обдарованого і чистого юнака, дало йому в пальці ніжно-жовту троянду розлуки

(не побоїмося тривіальної метафори). Та квітка спалахнула живим вогнем поезії. Отож – київська легенда. Вічно ходитиме нашими вулицями цей дивний юнак і переконуватиме нас у тому, що легенди народжуються в усі часи, в усі покоління.

1978

«ЛЕОНІД КИСЕЛЬОВ З ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ДВАДЦЯТОГО ВІКУ» Іван ДЗЮБА⁶

Київ

Саме так – «Леонид Киселев из второй половины двадцатого века» – Созначив себе, тоді вісімнадцятирічного, цей поет в одному з віршів, роздумуючи про свій час («Это вреия с трудом прогрызалось, росло, пробивалось») та про свій статус у ньому («Это время – мой дом. Моя крепость. Почтовый мой адрес»). Таке самоозначення засвідчувало гідність і розуміння своєї місії, небуденні для юнацького віку. Чи було воно слухним в об'єктивному плані?

Певно, не про хронологічну індексацію йшлося поетові. З погляду хронологічного, його час – середина ХХ століття, 50-60-ті роки. Але його духовний час – таки справді друга половина нашого століття, фінал другого тисячоліття нашої ери. Він немовби відчував себе призначеним для цієї доби повільного видужування людства від тяжкої хвороби тоталітаризму, болісного визволення волі та розуму. І встиг висловити багато з того, що виборювалося в нас, у нашому суспільстві протягом усієї другої половини ХХ століття. І здобуває визнання лише нині, наприкінці його.

Я живу з його поезією половину свого віку. Знав добре його особисто. Читав і перечитував друковане й недруковане. Розумів усю міру втрати, якої зазнала наша поезія, коли невиліковна хвороба обірвала його юний вік. Гадав, що відчуваю сповна і сповна сприйняв той духовний і громадянський феномен, що зветься: Леонід Кисельов. Та ось перечитав тексти, підготовлені для цієї, найповнішої досі збірки, і таке враження, наче відкрив для себе незнане і невичерпне. Тому що заново пережив світ його слова, заново пройшов дорогами, стежками і манівцями його думки? Мабуть, так. Тому що в збірці подано, нарешті, речі, які з відомих і невідомих причин не друковано раніше або спотворювано? Напевне, так. Але насамперед тому, що з відстані історичного часу поезія прочитується об'ємніше, і в її глибинах відлунує новий досвід людського духу, час із новою силою озвучує те, що крилося в цих глибинах. Та й просто – дистанція, перспек-

тива оновлюють сприймання. Поезія живе, зростає у часі, разом із нами, читачами, із суспільством.

А проте народжується вірш у певний минулий момент, у певній минулій ситуації. І знання їх, пам'ять про них здатні багато що «спрозорити» в сьогоднішньому прочитанні. Йдеться не просто про датування, а про реконструкцію суспільно-політичних обставин та духовної атмосфери, які давали імпульси слову і в реакції на які творилася поезія, що виборювала свої рубежі людського самоозначення в світі. Ці творчі акти – на стикові сприйняття реальності і протидії їй – і самі збагачували духовні аспекти реальності. А сьогодні видно їх в історичній перспективі, видно їхній зв'язок із нинішнім нашим світопочуванням, з настроями нової доби. Можна, правда, сказати: справжня поезія всіх часів тому співзвучна кожному часові, що нею промовляє вічно людське. Так, але це вічно людське тому є вічно живим і самовистачальним, що постійно проростає новими відповідями на нові запити і виклики часу.

...Один із мотивів перших поезій Леоніда Кисельова – мінливе протистояння зими і весни, «прориви» тепліні й реванш приморозків, двобій сонця з туманом. І чується нотка коли не оптимізму, то принаймні надії: «Но солнце будет, непременно будет...»; «Сейчас апрель, и вот такая // Трудная и горькая весна...». Цей мотив, певна річ, має і «автономний», незалежний від принагідних історичних асоціацій, емоційний і медитативний зміст. Але звернімо увагу й на роки, коли написано ті вірші: 1960-й, 1961-й, 1962-й. Це були роки після XX та XXII з'їздів КПРС, коли політична рівнодіюча відчутно коливалася між десталінізацією та її гальмуванням; коли наше суспільне життя проходило під знаком тривоги за долю короткочасної провесни (і це позначалося на душевному стані кожного з нас); коли метафори «відлуги» і «приморозків» надто багато значили для суспільної свідомості. Безпосереднє переживання цієї історичної ситуації відклалося алюзіями й обертонами у загальнофілософському звучанні відповідних мотивів тогочасних віршів Л. Кисельова.

Або інший мотив – громадянської оспалості й прозріння, апеляція до самосвідомості сучасників. Така апеляція в Леоніда Кисельова не завжди пряма, швидше опосередкована, бо його поетична думка незмінно багатша й тонша за будь-яке політичне судження чи заклик. Його картинні алегорії мають власну внутрішню логіку й психологічний та етичний зміст, що перевищує «заявлене» безпосереднім стимулом, але водночас не розмиває його, не розчиняє в метафориці. Таке, наприклад, чудове інакомовлення поезії «Китеж» з її розкошуванням у казковій конкретиці, з елегантною умовністю й легеньким гротеском, – а водночас із дуже прозорим звертанням до сонного громадянства, з дерзновенним як на ті часи ототожненням злозачарованих кітежан з нашими сучасниками:

*Китежские граждане, проснитесь,
Разомкните шторы век!
Слышишь, город Китеж, знаешь, Китеж,
Что сейчас двадцатый век?*

Не менше говорили тодішньому читачеві (та й нинішньому скажуть) вірші про долю поетів, яких «убивают за стихи, что разят наповал», варіації на вічну тему – поети і царі («Рылеев» та ін.). Не забуваймо – це писалося, коли, з одного боку, ми визнавали правду про трагічну долю Мандельштама, Курбаса, Свідзінського, всього покоління «розстріляного безсмертя», а з другого – були свідками нових розправ, цькування Пастернака, Солженіцина, Дудінцева, Вознесенського, Євтушенка, Белли Ахмадуліної, Ліни Костенко, Драча, Вінграновського, а трохи згодом і арештів літераторів за їхнє слово. Незмиримість держави і поезії, тиранічної держави і волелюбної поезії, абсолютної догми і неконтрольованої стихії творчості – одна з наскрізних тем Леоніда Кисельова. І чи не в поемі «Осип Мандельштам» (автор назвав її, іронічно і з викликом, «злобной поэмой») ця тема прозвучала з найбільшим драматизмом:

*Убивайте, чтоб уснули,
Чтоб не встали, сдохли чтоб.
Бейте пулей, верной пулей,
Ртутной пулей в бледный лоб,*

*Убивайте, ваше право,
Ваша служба, ваша власть.
Ты швыряешь нас, держава,
В окровавленную пасть.*

Трагічний герой поеми – це вже не лише сам Осип Мандельштам, а й уся «скасована» російська поезія, геній поезії взагалі. І у відповідь на розповіді про те, що Осип Мандельштам помер на помийниці, підбираючи недоїдки, Леонід Кисельов освідчує:

*Поэту невозможно умереть
В концлагере, в тюремном гулком страхе,
И даже в липких судорогах плахи
Поэту невозможно умереть.*

*Поэты умирают в небесах,
Высокая их плоть не знает тленья.
Звездой падучей, огненным знаменьем
Поэты умирают в небесах.*

Певна річ, такого роду «вічні» мотиви завжди звучать актуально саме завдяки своїй вічності, тобто неминущій цінності ідеалів свободи, гідності, невідчужуваності, протистояння насильству. Але тоді, в 60-і роки, в тому конкретному стані суспільства, вони набували особливої емоційної температури та реальної багатозначності, і ця якість «закріпилася» за ними назавжди. Взагалі найвистражданіші, а тому і найяскравіші слова про свободу і благородство народжуються в добу найбільшого гніту й нищоти. І в цьому своєрідна «заслуга» часів несвободи перед поезією свободи.

Тут варто окреслити й ще одну постійну тему поезії Леоніда Кисельова – антимонархічну. Здавалося б, який резон, яка потреба через півстоліття після повалення царату ставати на прох з процаристськими міфами? Але був резон і була потреба. Звичайно ж, не на поezi з Петром Першим чи Іваном Грозним ішов поет. А з тими вченими і невченими мужами, які ідеалізували великих деспотів як предмет найвищої патріотичної гордості – всупереч їхній реальній неоднозначній ролі в історії російського народу, а тим більше народів, що стали жертвами їхніх імперських апетитів. І наскільки ж симптоматичним було те, що вірш київського школяра Леоніда Кисельова «Цари», опублікований у березневому числі «Нового мира» за 1963 рік (часів О. Твардовського), викликав гнівну «одповідь» академіка Д. Благого! (А що вже казати про менш респектабельну частину інтелігенції).

До речі, Леонід Кисельов, попри юний вік, уже тоді мав достатньо твердості – не зухвалості, а твердості, спертої на розважливу й об'єктивну думку, – щоб обстоювати власні оцінки та власну позицію всупереч будь-яким авторитетам, і справжнім, і фальшивим. Про це свідчить не лише пародійна відповідь на випад шановного академіка (яка вперше друкується в цьому збірнику), але й – ще більшою мірою – сатиричний струмінь його творчості, віршовані фейлетони на літературні теми, зокрема гострі (і справедливі!) саркастичні оцінки деяких славно- і сумнозвісних офіційних поетів та літераторів, лицарів «флюгерної» словесності. Це у Леоніда Кисельова – свого роду антитеза до мотиву високої, жертвовної поезії, про яку ішлося вище, і в загальному все історичне поле віршованого слова постає в реальному суперечливому вигляді, без ідеалізаторської однобічності.

Але ще важливіше в цих «проти царистських» віршах Леоніда Кисельова інше. Поет бачив, що монархістське мислення, монархістська психологія не вмерли, а живуть у новітньому тоталітаризмі й автократизмі, «соціалістичному» вождівстві, – який вони почасти і підготували, якому вони і є однією з підпор. Ось чому хвилювала його ця тема. На історіософському рівні він вів полеміку з рабською ейфорією владошанування, утверджував громадянське кредо демократа, і ці його вірші, крім усього іншого, були прямо причетні до тієї соціально-педа-

гогічної роботи передової інтелігенції, що плекала початки політичної культури нашого суспільства, гідність особистості та вагу незалежної думки.

Шляхетний демократизм Леоніда Кисельова (і його поезії, і тієї людської душі, що за нею стояла) мав ще один вимір, який можна було б означити так: соціальна відкритість, пластичність психіки, чутливість до чужих болів і потреб, здатність виходити за межі власного досвіду й буття. У всякому разі, це ті всерозуміння і всевідзвонність, без яких не буває Істинного поета і художника. А може, річ і не лише в поетичному таланті, а й у вродженій потенціальній універсальності, глибинній сполученості з усіма виявами буття. Цей юнак-городянин, з не таким уже й широким життєвим досвідом, відгукується на далекі від цього досвіду явища, розуміє людей різних соціальних станів, різного віку, різного кругозору й способу життя, – і не просто розуміє, а переймається ними до перевертлення. «За всіх скажу, за всіх переболію», – це сказав про себе інший поет, який «дійшов свого зросту і сили». А тут – «початківець», як на тривіальну письменницьку мірку (хоч, звісно, початківцем він ніколи не був, а був від народження поетом). І він такого не декларував. Але ота якість у ньому була, і вже виявлялася.

В одному з найранніших віршів (авторові – чотирнадцять років!) з обеззброюючою наївністю висловлено оцю природжену відкритість до свту й людських доль, внутрішню настроєність на резонування, мовчазний діалог на відстані. Осінній вечір, місто позапалювало вогні у вікнах і дивиться в обличчя поетові «тисячю влажних глаз». А в його кімнаті теирява, бо він задивлений у ці вогні й задуманий у свої думи. Його неосвітлене вікно звертає на себе увагу і викликає підозру: «А ты? Возможно, там в темноте, Ты острое что-то куешь?» Відповідь поетова по-дитячому простодушна й щира:

Нет, просто, знаете, я поэт.

И я люблю темноту.

Скажите, вы позволите мне

О вас написать стихи?

Звісно, по-дитячому. Але як і делікатно, і гідно.

І він писав і про сліпого в трамваї, і про «пташину розмову» безтурботних дівчат, і про тролейбусні конфлікти, і про «фатальне» кохання, і про міських нетяг, і про сільського дядька Миколу, і про колгоспну ланкову, і про футбольні пристрасті, і про славетного циркового клоуна, який осамігнений помирав у Києві... Писав, бо все це пережилося в його поетично чутливій душі... Писав про подільських собак, яким у цьому «плохом месте» залишалася надія, «что, может быть, останется на рельсах не голова,

а лапа», і про цікавих до всього коників, які стрибають із саду до хати, а потім, визволені дитиною, розповідають «друзьям и родственникам» про свої пригоди... Писав про дітей і старих – теж ознака справжнього таланту: художні натури завжди вразливі на видовище розбруньковування і вга-сання життя, їх це хвилює і як філософська проблема (початок і кінець), і як проблема етична (беззахисність і поклик до обов'язку). І – про великих літературних та історичних героїв. І – про шофера автоколони:

*Каждые сутки верти баранку,
Каждый день штрафует ОРУД.
А дома баба – страшнее танка,
И мать ее, теща. И все орут.*

*Выйдешь на кухню, помыться, что ли,
Все равно обед не готов.
А там соседи. Девочка в школе.
А бабка дома. Гонит глистов.*

*Пьет кипяток и ужасно стонет,
И портит воздух – прямо беда.
А все-таки нашей автоколонне
Дали звание комтруда.*

Це – справжній маленький шедевр. І концентрацією соціальної емоції, і мірою пластичності, картинності. У трьох строфах – ціле людське життя з його нікому не помітною і нікому не цікавою драмою, – а художник виловив її з небуття, зробив її явищем мистецтва всім на роздум і на впізнавання подібного. І яке поєднання співчутливого розуміння, любові до людини – з притамованою іронією до штучно створеної суспільної атмосфери, яка мала затуманювати свідомість, переключати з реального життєвого плану в ірреально-ідеологічний, пропагандистський. І не забуваймо, що це писалось чверть століття тому, коли демістифікація казенного образу «класу-гегемона» ще й не починалася...

Рафінований інтелігент, Леонід Кисельов цурався снобізму, навіть не цурався, а просто був гарантований від нього і вдачаю, і біографією. Йому однаково доступні були і витончені духовні переживання, і найпростіші життєвські радощі. Здається, він навіть тяжів до цих останніх, як до чорного хліба. Водночас від них перекидав місток до витворів романтичної уяви і світових поривань.

Йому близький внутрішній світ і рефлексії міського підлітка романтичного складу; власне, він сам – з таких підлітків. Є в цій романтиці і

потяг до світоблукальництва, хоча не так розбишацького, як інтелектуалізованого. Тут і солідарний відгук на ідеї та образи великої літератури – від екзотично-флібустьєрського пригодництва до, особливо, грнівського лицарства мрії та краси. Тут і стихійні світові поривання юної душі (те, що Ольга Кобилянська називала: «триб за ситуаціями»). Але побут сучасного великого міста не залишає простору ні першому, ні другому. Виникають колізії, які можуть бути болючими, у брутальний спосіб засвідчуючи неможливість самореалізації, і вести до розчарувань, а то й цинізму. Леонід Кисельов естетично «знімає» їх у душевному переживанні, що грає барвами і ностальгії, перемішаної з самоіронією («Сегодня волны бьют о камни пляжа...» – «Город сонный-сонный...»), і по-дитячому невинно-лукавої уяви («Мальчишка рисует на мусорном ящике мелом...»), і почуття переваги над позбавленими цієї уяви та здатності в забавах вивищуватися над нудною реальністю («Балкон», «Скользанки»), і вічних химер нереально-чистого кохання («Первая любовь»). Втім, прохоплюється часом і романтична патетика («Бригантина»).

В палітрі людської ментальності романтична настроєність – чи не найбільш однотонна, «нетерпима» до дисонансів. Мало кому щастило, як Гейне, змусити романтику увійти в гру з іронією. До тих небагатьох, хто також почасти досягнув цього, можна віднести і Леоніда Кисельова. Хоча тоді як у Гейне ця гра химерно суб'єктивована, відбиває вигадливу гру душевних сил поета, тут вона більше заземлена, «об'єктивована», віднесена до предмета зображення, притаманних йому якостей.

Здатність сприймати речі багатовимірно, бачити ситуацію з різних точок обсервації, і не лише варіантно, а й альтернативно, – особливо виявилася в тих поезіях, де переважають не емоціоналізовані, а інтелектуалізовані мотиви. Це ціла окрема галузка поезії Леоніда Кисельова – демістифікація, полемічне очуднення, варіативне переосмислення канонічних сюжетів світової літератури і мистецтва, вічних образів і мотивів, стереотипів історичної і культурної свідомості. Це – свого роду поетичні апокрифи. Можна тут згадати апокрифи-новели Карела Чапека. Але в них – послідовна інтелектуальна полемічність, демістифікаційна концептуальність. Поетичні апокрифи Леоніда Кисельова «легші», «м'якші», не такі наполегливі, мовби поблажливіші до людського марновірства, в них більше гумору або суму, ніж навмисної деструкції легенди чи принципового зниження стилю. І стимульовані вони не лише антидогматичним живчиком думки, а й грою уяви, спробою «продовжити» той чи інший образ, сюжет у часі, побачити можливості його розвитку в іншій історичній ситуації. Ось як, наприклад, несподіваним чином апокрифізовано міф про Прометея. Ризикована, наче аж легковажна версія: Прометея помилувано, він повернувся додому, против зрадливу дружину,

яка вже встигла пожити і з виноробом, і з гончарем, змирився з версією, що «бог Юпітер людям дал огонь», збайдужів до всього. «И жилось ему на свете хорошо, легко». А в кінці, наче між іншим, поза віршованим розміром і ритмом, кинуто: «Только печень пошаливала...». Промовиста згадка... Як, із чого народився цей вірш-апокриф? Із рефлексій над характерним історичним феноменом: «боги» привласнюють заслуги «героїв»? Чи з роздумів над ціною замирення «героїв» з «богами», ціною капітуляції?

Зовсім інша моральна тональність у «Монологе Галілея». Скількох поетів минулого і сучасності інтригувала ця постать! До неї зверталися і задля фундаментальної розробки теми інтелектуального та морального вибору («Галілео Галілей» Б. Брехта), і задля притчевого інакомовлення, і заради пливких моралізаторських сентенцій. Леонід Кисельов і тут дає інтерпретацію, якої немовби бракувало досі для повноти версій... Його Галілей – ані загадковий, ані суперечливий, ані змушений до покори, та вартий співчуття (як, скажімо, у Ліни Костенко: «Чи зрікся Галілео Галілей?»). Він не мучиться, не розкаюється, не вдає, що хитрує. Він робить свідомий вибір на користь життя, а не жертвності. І не приймає закидів у малодушності й відступництві, а сам звинувачує, саркастично і зверхньо таврує натовп, який жде від нього самопожертви і для кого ця самопожертва буде хвилиною присмакою безбарвного існування; він утверджує свою незалежність, невіддільність претензіям юрби диктувати вибір долі:

*Неправда, будто вам нужны герои,
Вы травите живых, вам нужен труп,
Огромною и жадною толпою
Вы побежите к моему костру.*

*Но этого не будет, я умней,
Вам не увидеть моего сожженья.
Кричите, что продался Галилей.
Есть вещи поважнее ваших денег.*

*Как это важно – чувствовать и знать,
Что луг (могу лицом зарыться в травы),
Цветок (могу его поцеловать).
Есть вещи поважнее вашей правды.*

Певна річ, немає жодної потреби приймати саме таке тлумачення образу Галілея. Це лише одна з можливих його інтерпретацій, якраз і спря-

мована на те, щоб розбити окуття абсолютної оцінки, і протистоїть догматичним уявленням (характерним для нашого суспільства, особливо в ті роки, коли писав Л. Кисельов) про обов'язок, подвиг, самопожертву – не заперечує їх, звісно, але ставить у залежність від особистого рішення й вибору (бо лише тоді вони мають моральний характер і гуманістичну цінність), а не від звичаю, норм чи навіть громадської думки.

А от апокрифічність «Степана Разина» – навіть «двоступенева». Спочатку несподіване (але таке природне-дивне, що це нікому раніше на думку не спадало) переакцентування легенди про персидську княжну: переакцентування з постаті Степана на її долю – пронизливий монолог княжни, рахунок, поклик до справедливості й розплати іменем аллаха; відтак по-іншому постає й доля самого Степана, в інших моральних вимірах постає його страта, точніше його самопочуття й самооцінка в момент страти... Потім – хатній, за вечерею, коментар дяка з «Пытошного приказа» щодо, сказати б, технічної процедури страти Степана і, між іншим, балачок про персидську княжну: мовляв, де там княжна, просто «нищенку подобрал». Це – не просто зниження легенди. Це й вихід у нову драму. І хіба непрестижна, несмаковита версія про малолітню злиднячку не може конкурувати своїм соціальним, психологічним, емоційним навантаженням із красивою легендою про княжну?

У безліч разів випробуваному й з усіх боків побаченому зіконографізованому трикутнику: Дон Гуан – Донна Анна – Командор – Леонід Кисельов уловлює мало наголошуване: сміливість і самозречення жінки. Очі Дон Гуана виказують страх, але виклик приймає Донна Анна:

*Перед Командором трехметровым
Тоненькая женщина стоит.*

Постійно звертається Леонід Кисельов до образу Дон-Кіхота. І щоразу по-різному. До цього спричинилася і об'єктивна багатогранність образу (надто в його житті вже не на сторінках роману, а в суспільній свідомості – на різних теренах і в різні часи), і зміна суб'єктивних настроїв поета, полеміка із самим собою. Лицар сумної подоби – то втілення нескінченних «сізіфових» зусиль подолати світове зло: млин, з яким безуспішно воює він, – це млин, де мелеться людське лихо і куди люди знову й знову тягнуться із своїм збіжжям («Дон-Кіхот»). То він – якийсь фантом: «Не нужно болтовни о Дон-Кихоте. Двадцатый век к романтике не склонен». Але в тому ж вірші («Я думаю о Джеймсе Мередите») – і заперечення цієї думки. І дочці вельможного конформіста сниться Дон-Кіхот («Сонет»). Раз по раз воскресає він у мареннях чистих душ. І раз по раз гине він у людському суемудрії. З тими, на кого впав відблиск його генія чи божевілля, громада

не уживається. Високі легенди гаснуть під золою вбогого поговору дрібного люду («Жизнь и смерть Дульсиней Тобосской»).

Окремі елементи апокрифічного підходу маємо і в таких віршах, як «После Троянской войны» (народний, трудовий погляд на «героїчні» сторінки світової історії, власне, на героїчний міф), «Каравелла Колумба» (чи не асоціюється оте безнадійне сподівання землі обігваної з сакрально-політичними ілюзіями нашого суспільства?), «Загорск» (антитеза догми офіційного мистецтвознавства), згадувані вже «Цари», «Цирюльники» (тут «апокрифічність» переросла в пряму полеміку з офіційною історіографією та ідеологією).

В поезії Леоніда Кисельова – вільна ряснота літературних і культурних ремінісценцій. І водночас – свобода від їхнього диктату, антилітературщина, безпосередня приналежність життю... А як багато він умів сказати наче принагідно, без «задуму», в кількох рядках, схопивши і окресливши, вгадавши за випадковими враженнями якісь точки мінливого життєвого тривання:

*Мне надоели ночи в поездах.
Купейных разговоров неизвестность
И горькая, волнующая нежность
В летящих мимо травах и кустах.*

*А этих полустанков пустота
И полутьма полуночных вокзалов!
И женский голос: «Я ему сказала:
«Ты слишком поздно. Я уже не та».*

Зичливе розуміння людини, дбайливість немовби щодо самої людської природи часом надають «найпростішим» думкам небуденної ваги і такої, сказати б, теплої... інтимної глобальності:

*А людям нужно жить у моря,
И нужно долго жить, пока
Вода соленая не смоеет
Наносы глины и песка.*

*Потом приходит понимание
Простых, казалось бы, вещей
И мысль о том, что слишком мало
Осталось на земле морей.*

Не випадкові ці слова: «з часом приходиться розуміння простих речей...» Таку думку Леонід Кисельов наголошує не раз. І тут можна бачити прихо-

вану самохарактеристику. Проте – з деякими корективами. Ось, скажімо, у вірші «Рылеев» він пише:

*К поэтам ясность строчки и свобода
Приходят поздно, что ни говори.*

Сам він спростував цю власну тезу. Здається, він не мав і найкоротшого періоду інфантильності, духовної залежності чи снобізму. Доля знала, що в нього обмаль часу, і квапила його...

Так само квапила вона його і до простоти. Це також дивовижно. Звичайно за такої духовної витонченості й інтелектуального потенціалу, як у Леоніда Кисельова, молодість прагне до складності – власне, не так спеціально прагне, як складність є її природою: бурхливий потік ще не сягнув спокійніших глибин і не опрозорився. І тільки згодом спадає на обранця благодать високої простоти, простоти мудрості – цей шлях пройшло багато поетів. У Леоніда Кисельова не було в запасі десятиліть на творчу еволюцію. Проте і квапливості, прискореного кроку в нього не бачимо. Все чинилося якимось органічно – не форсовано, а «щільно», без порожнин і пауз. У вірші «Я любил когда-то большие числа...», датованому 1964 роком*, тобто вісімнадцятим роком життя і п'ятим роком писання віршів, знаходимо забарвлене м'якою самоіронією автобіографічне свідчення про діалектичний внутрішній розвиток, який супроводжувався зміною ціннісних орієнтацій і який «нормально» міг би зайняти все людське життя. Любов до великих чисел... Любов до малих чисел... Любов до простих чисел... Прості числа – найважливіші в житті людини, вони очевидні, і їм можна довіряти. Принцип простоти для нього – не лише естетичний, а й етичний. І це останнє дуже важливе, йдеться про співпереживання тих «простих» клопотів, тривог, радощів і бід, з яких тчеться життя більшості людей. І за оцим: «А потом полюбил я простые числа» – органічний соціальний демократизм молодого поета.

Звідки він, цей соціальний демократизм? Мабуть, не лише із вдачі, таланту, обдарованості до співпереживання, про що ми вже говорили, інтелектуального гуманізму... Але також, певно, і з атмосфери дитинства в повоєнні літа, з міського побуту, із способу життя трудової інтелігентної сім'ї. Звернімо увагу на вірш «Я воспитывался в очередях», на свідчення про велику соціальну школу, яку починав проходити ще п'ятирічним чоловіком, і на найважливіше в цьому свідченні: «И это выстаивание отнюдь меня не ожесточило». Звернімо увагу і на вірші «Хлеб», «Баллада о треске»...

З іншого ж боку – і естетичні уподобання. Сентимент до демократичного в мистецтві. У вірші «КИО» Леонід Кисельов засвідчує близькість йому

наївно-довірливої магії артиста, який у добу головокружних глобальних проблем «загадував прості загадки //И показывал простые фокусы...». Але яка людяна і щемлива ця простота... І в «Офелії» читаємо: «Жизнь проста, словно песня». Але це простота великої драми вічних почуттів: «У меня впереди бесконечная жизнь //Без тебя, без тебя, без тебя».

Отже, йшлося не про ту простоту, якої завжди (а особливо в пору творчості Леоніда Кисельова) вимагали від радянських літераторів теоретики соцреалізму та великі й малі політичні «вожді». Не про ідеологічний принцип простоти, а про філософський. Про ту простоту, якою живе природа. Може, до цього спонукало його і передчуття близької смерті. «Нужно ждать конца, точнее – нужно //Брать пример с цветов», – писав він за рік до смерті. А в рік смерті, 1968-й: «В останніх коників, що завтра загинуть, // Вчуся ставленню до життя». До речі, цей чотиривірш – один із зразків того, як буденні спостереження виводять поета на небуденні, афористично висловлені думки про екзистенцію, що можуть стати етичними максимами. Це якість його письма, що впливає з якості його світосприймання. Великі й малі враження з потоку буття дотичні не до його зору чи слуху, а до всього його внутрішнього досвіду й незупинної роботи руху. І всяке зовнішнє враження виходить з горнила духу поглибленим у своєму значенні...

...Серед віршів, написаних 1968 року, останнього неповного року життя, – «Похорон Офелії». Чи ж про Офелію думалося, коли народжувалося таке:

*Вулиця довга, немов життя моє.
Ридання оркестру і рип чобіт.
Попереду цвинтар хрести заламує,
Обабіч городи, паркани, дріт.*

.....
*Та вже не збочити, все замешено,
І сніг рипить, і сурми ревуть.
І довга вулиця, як доведення,
Що є прямою остання путь.*

На свою «пряму останню путь», – коли під цим розуміти фінішний етап його творчості, – Леонід Кисельов вийшов як український поет, з українською мовою. Є певна психологічна загадка в тому, що саме в останній рік життя він перейшов на українську мову творчості, і вона виявилася для нього такою органічною, розкрила нові грані таланту. Цього торкалися майже всі, хто писав про нього. Чи не найповажніші свідчення дав старший друг Леоніда академік Дмитро Затонський у спогадах, які передруковуються в цьому збірнику. Спеціально і розважливо застановлявся над цим питанням, документуючи свої міркування, відомий український

дослідник з Канади професор Вінніпезького університету Ярослав Розумний. Однак дещо мені хотілося б додати, виходячи і зі спостережень над його текстами, і з особистого досить близького знайомства з ним.

Звертання до української мови творчості не було в Леоніда раптовим актом. Воно було підготовлене всім попереднім його громадянським і естетичним розвитком, а також біографічно, обставинами життя й особистої долі. З дитинства він добре знав і любив українську мову, українську літературу. Його батько – відомий російський письменник Володимир Леонтійович Кисельов – не тільки пов'язаний життям і творчістю з Україною, а й завжди брав близько до серця справи української культури, українського громадянства. Вся родина належала, можна сказати, до «українофільської» частини російськомовної інтелігенції Києва, і що прикметне – в ній панував справжній культ Шевченка. Серед дитячих вражень були і глибокі враження від українського села, від української пісні, від людей української вдачі і слова. І особисті враження, і опосередковані. Звернімо увагу на вірш «Тато оповідають». Переказ батькової сповіді про уроки людяності, які дало йому село, спершу незрозуміле й немовби чуже, непомітно переходить у монолог автора, і закінчення вірша звучить уже не лише як батьків висновок, а й як кредо самого поета:

*Я вчився любові в дядька Миколи.
Не знаю, яка мені ляже путь,
та вже цієї любові ніколи
мені не зректися. І не забудь.*

Читаючи Леонідові поезії, неважко зауважити в них визрівання, наростання українських мотивів, реалій, атрибутики. Ще з перших років починають з'являтися в його текстах і прямі фольклорні та літературні ремінісценції. Так, мотто до «Фабричних романсов» являє собою переказ побутової оповідки українською мовою, що почасти співвідносить це «подражание Блоку» з іншою національною стихією. Є у Леоніда дві варіації на теми Павла Тичини, якого він дуже любив, є посилання на Андрія Малишка. Своєчасно зреагував він і на яскраву поезію «шестидесятників» і не тільки належно її оцінив (про що свідчать ремарки типу: «Подражание Винграновському» або принагідні поетичні репліки: «Пьем с клубничным вареньем чай //И говорим о стихах Драча»), а й зазнав її глибокого впливу, про що буде мова далі. І, певна річ, уся особистість Леоніда Кисельова, сказати б, доля його душі складалася під Шевченковою зорею. Це видно навіть і з того, яке особливе місце посідає в його поезії шевченківська тема, образ Шевченка. Духовний світ Леоніда Кисельова резонував на багато які постаті великих попередників у царині слова; на-

тхненні й тонкі інтерпретації в численних віршах засвідчують інтимну міру прилучення до них. Та ні перед ким він так не схилився, ні перед ким не чувся таким зобов'язаним, заборгованим і спраглим причастя, євхаристії, як перед Шевченком. І це всі роки, від «Стихов о Тарасе Шевченко» (1963): «Лишь один такой на свете // Был поэт» – і до «Дома Шевченко» (1967): «Приношу великую присягу // У порога дома твоего», до українських віршів 1968-го.

Можна стверджувати, що Леонід Кисельов еволюціонував у бік поглиблення українських інтересів, українських мотивів своєї творчості і в останні роки вже був підготовлений до того, щоб «вибухнути» українською поезією. Але що детонувало цей «вибух»?

Тут варто відзначити один важливий момент. А саме: на українську мову поезії Леонід Кисельов перейшов у пору творчої зрілості. Тобто, це не були звичайні шукання творчого обличчя, не був один із етапів становлення. А щось незмірно глибше і перетворювальне щодо всієї особистості. Що саме?

Серед його останніх віршів є такий: «Что-то стал я выпадать из игры по вашим правилам...». Вірш, викликаний якимись начебто особистими непорозуміннями з близькою людиною чи з гуртом близьких людей. І не варто, звичайно, надто розширювально тлумачити майже інтимну колізію. А все-таки вгадується за цим і якийсь сум'яття духу. Якесь невдоволення своєю життєвою (а не житейською) ситуацією, – про хворобу тут на час забуто, вона залишилася на нижчих рівнях самопочуття, – якийсь моральний протест і моральна потреба. Чи не пов'язане це з тим протестом проти міщанської безґрунтовності або інтелектуального піжонства, який у ньому жив і раніше, з тим шуканням твердої і конкретної громадянської позиції, яке також у нього було попри наявність чітких загальних принципів? З потребою остаточного громадянського і творчого самоозначення? (Зрештою, особистість великого масштабу постійно відчуває потребу в щоразу новому самоозначенні, самовизначенні).

Це, звичайно, лише моя версія. Хочу розвинути її далі й запропонувати саме як версію, а не як постулат.

Відомо, який резонанс у духовному житті Києва й України 60-х років викликав національно-культурний рух, що охопив насамперед творчу і наукову молодь. Найяскравішим виявом національного оновлення була талановита творчість цілого грона молодих поетів і письменників, умовно названих «шістдесятниками». Завдяки насамперед їм українська література повернула собі втрачену було роль генератора нових ідей, які впливали на всю інтелектуальну атмосферу. Але рух оновлення зачепив не лише сферу літератури й мистецтва, він почав набувати й політичного характеру. Прогресивна частина російської та російськомовної інтеліген-

ції, зокрема молодій, не могла не реагувати на нього. Вона йому співчувала, але за інерцією чи з інших причин ще орієнтувалася на «загальнодемократичні» ідеї та документи московського дисидентства. Леонід Кисельов був у цих колах одним із перших, хто зрозумів: для того, щоб стати на твердий громадянський і політичний ґрунт, треба зрозуміти потреби і права українського народу, треба визначити своє ставлення до українського відродження, оновлення – не лише літературного, а й політичного. І власне ставлення визначив однозначно: від співчуття прийшов до глибокої внутрішньої перейнятості. Я можу засвідчити це, бо, починаючи з 1962 року, коли ми з ним познайомилися, не раз говорив з ним на Ці теми і бачив еволюцію його поглядів. Знав не лише про його захоплення творами Ліни Костенко, Григора Тютюнника, Миколи Вінграновського, Івана Драча, Василя Голобородька (і не тільки їх), а й про солідарне розуміння ряду політичних документів українського самвидаву тієї пори.

Багато болів, роздумів, ваги стоїть за полум'яними словами його останніх віршів:

*Треба Вкраїни. Надій і суму,
Селянських хат і курних шляхів.
Треба землі, де завжди пульсує
Шевченкове серце, Шевченків гнів.*

Леонід Кисельов остаточно прийшов до самого себе, обома ногами став на своїй українській землі, і це додало йому нової чудодійної сили, по-новому зорієнтувало душевне єство: «То наша мати. Іншої не буде... Не дайте, щоб заснула край коня... Не дайте, щоб впилася від ножа».

Звичайно, Леонід Кисельов залишався й далі поетом двох мов, двох культур, знаходячи їм благодатне поєднання. Але саме українська творчість стрімко наростала, і саме в ній він діставав свою нову якість.

В чому вона? Насамперед, може, в тому, що громадянське почуття, яке завжди пульсувало в його поезії, тепер набрало «наступального» тону боротьби, і то боротьби, позначеної кривною особистою причетністю, в якій він ставив на карту всього себе, свою душу і долю. Ідеал свободи, завжди дорогий Леонідові, тепер співвіднесений з історичною долею України, а тому політично й емоційно напруженіший. В його поезію входить той національний біль і протест, що й у В. Симоненка, М. Вінграновського, І. Драча, – але речений інакше, в іншому «культурологічному» тембрі й кодї, в іншому комплексі проблем, колізій, альтернатив: прочитайте «З листа Джонатана Яреми Свіфта» або «Вандею» (тільки неспотворений текст, з оцією раніше не публікованою кінцевою строфою: «З-під землі просту-

пить кров гаряча, //Крук крукові очі поклює... //Я побачу, я іще побачу, // Як Вандея перша повстає»).

Повнота прилучення до образу України вивела поезію Леоніда Кисельова на нові обрії, збагатила її зміст і стилістику, збільшила психічну пластику. Вона стала емоційно відкритішою і, не втрачаючи на інтелектуалізмі, сполучила його з народно-пісенною ментальністю, з фольклорно-міфологічним та космологічним підґрунтям національної поетики. Вище ми говорили про потяг Леоніда Кисельова до етичного і естетичного ідеалу простоти, мудрої простоти. Мабуть, це може послужити за одне з пояснень того, що такою рідною виявилася йому поетика українського фольклору і весь його духовний лад. Тут природність і простота поетичного мовлення набувала у Леоніда Кисельова ознак епічної моці.

На цьому шляху поета ждали нові осягнення. Та шлях той немилосердно швидко урвався...

Я вже згадував про те, що цей збірник містить і раніше не друкovanі вірші, а також авторські редакції тих, що в попередніх виданнях подані не повністю або спотворені. Не менш важливе й те, що вперше репрезентовано прозовий доробок Леоніда Кисельова. І читач побачить, що він був і цікавим, майстерним прозаїком, засвідчивши дивовижну для юнака зрілість думки і стилю, – що в прозі досягається ще важче, ніж у поезії.

Понад двадцять років минуло відтоді, як ми втратили Леоніда Кисельова. І з плином часу дедалі більше усвідомлюємо масштаби цієї втрати. Але усвідомлюємо і уроки його життя, його творчості. Уроки доброти, любові, морального ідеалізму, служіння красі й справедливості. Це уроки для всіх. Але є в них і те, що особливо потрібне тим, хто тільки починає відкривати для себе світ української культури, українського життя або вагається на його порозі. Це євангельський урок: «Камінь, який відкинули будівничі, стане нарижним». Читайте Леоніда Кисельова – і зрозумієте.

1990

ЛЕОНИД КИСЕЛЕВ – ЛЕГЕНДА И БЫЛЬ Мирон ПЕТРОВСКИЙ⁷

Київ

Он, по всем признакам, уже стал городской легендой. Посвященная ему передача местного телевидения так и называлась – «Киевская легенда». Самодеятельные композиторы, пышно именуемые бардами, сочиняют песни на его стихи, и не случайно среди этих

молодых музыкантов так много студентов университета, где некогда учился и он. В пьесе, поставленной Мэлодежным театром, со сцены звучали его стихи, так что драматург и театр вынуждены были объяснять: это не пьеса о Лене Киселеве, в ней нет Лениной биографии, есть только стихи и несколько черточек юного поэта. Публика понимающе кивала, а потом только и слышалось: «Вы видели пьесу о Лене Киселеве?» Что ж, видно, легенды нужны людям, если люди продолжают творить их неустанно, воспроизводить без усталости и жадно слушать, находя в легендах подтверждение каких-то своих сокровенных, неосознаваемых иллюзий и предположений. Следовало бы повнимательнее приглядеться к городской легенде, к ее неизученной и малопонятной природе.

Когда-то я прожил несколько лет в большом сибирском городе, сплошь деревянном и одноэтажном. Я, впрочем, жил в трехэтажном кирпичном доме – единственном трехэтажном, если не считать административных зданий, в маленькой квартирке «гостиничного типа». Этот дом был известен во всем городе под именем «небоскреба»: скажешь – «небоскреб», и уже не требуется ни названия улицы, ни номер дома. С «небоскребом» связывалась городская легенда, в которой, разумеется, кто-то выбрасывался с третьего этажа и погибал. Если бы кто и впрямь вознамерился совершить столь безрассудный поступок, то, в худшем случае, отделался бы переломами, а зимой, когда двухметровые сугробы пружинили, словно батуты, – и того легче. Но легенда твердила свое и держалась стойко. Потом, пожив в разных городах, я заметил, что подобная легенда есть в каждом из них – и связывается она всегда с самым странным, самым необычным (не обязательно самым высоким) сооружением в городе. Нетрудно было заметить сходство легенд в разных городах. Все они строились по одной схеме: несчастная любовь – родственные отношения со строителем – самоубийство выбрасыванием из окна (с крыши) этого здания. Самое странное здание в Киеве – дом с химерами на бывшей Банковой улице, и легенда этого типа связывается, конечно же, с ним. Подобная легенда об одесской башне Высоцкого рассказана у Константина Паустовского. И сколько ни толкуй, что ничего подобного никогда не было, что легенда – легендарна, вымышлена, – ее живучесть превышает усилия просветителей.

В точном соответствии с законами фольклора, легенда существует до появления «странного дома» и поселяется в нем, прикрепляется к нему едва ли не раньше, чем завершается строительство. Таковы же городские легенды о знаменитых чудаках и юношах-поэтах, обреченных на раннюю смерть: легенды существуют скрыто, подспудно, «безгеройно» и являются на свет, как только возникает повод привязать их к реальному персонажу (так архитектор привязывает к местности «типовой» проект). В последние годы Лениной жизни легенда ходила вокруг него, как бы при-

сматриваясь, примеряясь, и слилась с ним после его трагической гибели.

Возникновение легенды вокруг рано ушедшего юноши-поэта неизбежно, во всяком случае, ею отмечены все сколько-нибудь известные случаи подобного рода в русской литературе.

Когда в 1924 году скончался двадцатитрехлетний инициатор литературной группы «Серапионовы братья» талантливейший Лев Лунц, поэт Георгий Шенгели в дружеском письме выстроил ряд легендарных имен и назвал легенду: «О смерти Лунца слышал: «жертва утренняя»: у каждой литературной группы есть рано умерший сочлен: Веневитинов у пушкинцев, Надсон у восьмидесятников, Коневской у символистов, Игнатъев у северянцев, Лозина-Лозинский у акмеистов, Божидар у футуристов, Фиолетов у южнорусский школы; теперь пришел черед серапионовцев»⁸. Легенда о Леониде Киселеве тоже твердит об «утренней жертве». Во имя какого дня? И к какой литературной группе, направлению, школе принадлежал Леонид Киселев?

Для меня, для моих друзей не был легендой этот полноватый юноша, охотно читавший стихи, когда его просили, отстаивавший свою правоту со сдержанной силой, а в остальное время скорее молчаливый, во всяком случае – сосредоточенный. Он был моложе меня лет на пятнадцать, то есть был человеком уже другого, послевоенного поколения, в сущности – почти ребенком, но я и мои сверстники смотрели на него с суеверной почтительностью: мы видели в нем надежду нашей будущей литературы.

Я хаживал с ним по киевским улицам и паркам, мы говорили о поэзии, и я прекрасно помню тот перекресток аллеи, где он, волнуясь, прочел мне стихотворение Давида Самойлова «Пестель, Поэт и Анна», только что опубликованное в книжке московского журнала (ага, – отметил я про себя, – журнал получен вчера, сегодня ты уже знаешь стихотворение наизусть). Вообще, чужие стихи он мог читать многими сотнями строк. Мы, случалось, пили легкое вино. Мы вместе слушали музыку: ему очень нравились песни Сопротивления времен второй мировой войны, военные и партизанские песни в исполнении ансамбля Войска Польского. Я был знаком с женщинами, которым он посвящал свою лирику. Нет, он не был легендой. Он был живым человеком из плоти и крови – вот они-то, плоть и кровь, обрекли его на раннюю смерть, на вечную молодость, на легенду.

Стихов своих в печати Леня Киселев почти что не видел, тем не менее, тысячи людей уже в ту пору знали их. И не только потому, что легенда о необыкновенном мальчике заставляла людей переписывать невесть как попавшие в их руки стихи. И не потому лишь, что Леня охотно читал свои вещи на молодежных литературных вечерах (которые, впрочем, вскоре приобрели официальный характер, перестали быть интересными и со-

шли на нет). Его стихи были напечатаны, но попали в печать странным, необычным способом: их можно было прочесть на страницах романа Владимира Киселева (Лениного отца) «Девочка и птицелет».

Героиня этого романа, тринадцатилетняя Оля Алексеева, – обаятельнейшее существо, смятенная, ищущая душа. Как многие дети ее возраста, Оля сочиняет стихи, которые с уместной щедростью представлены в романе. Стихи, таким образом, приписаны Оле Алексеевой, но назван и подлинный автор: «Все стихи для этой книги написал Леонид Киселев», – гласит подстрочная сноска.

Писатель Николай Дубов, рецензируя «Девочку и птицелет», высоко оценил стремление романа к жизненной правде, и только одно смущало рецензента: трудно поверить, – писал Николай Дубов, – что стихи сочинены тринадцатилетней девочкой. Мыслимое ли дело – такие стихи в тринадцать лет? Потом, когда вышли книги Леонида Киселева, читатели получили возможность по датам стихов подсчитать возраст, в котором они были сочинены, и убедиться, что некоторые из них автор написал, когда ему было много меньше, чем Оле Алексеевой.

Под собственным именем при жизни Лени Киселева было опубликовано пять его стихотворений в «Новом мире» – в славную пору редакторства Александра Твардовского. Появление стихов десятиклассника в лучшем литературно-художественном журнале страны – случай беспрецедентный, единственный за всю историю журнала. Так что легенда о киевском школьнике (затем студенте) начала складываться еще при жизни Лени Киселева, а ранняя трагическая гибель поэта окончательно ее сформировала. Дмитрий Писарев, тоже не долгожитель, как бы предвидя краткость своего века, писал, что гениальность без долговечности возбуждает много блестящих надежд и вслед за тем еще больше страстных сожалений... Вот этот перепад от надежд к сожалениям – идеальная питательная среда для легенды.

Что можно иметь против легенды, если, повторяя ее, мы помним, что это – легенда? Но она становится опасной ложью, когда выдает себя за правду и требует, чтобы ее за правду и принимали. Легенду нужно опровергнуть хотя бы потому, что все творчество поэта Леонида Киселева воинственно антилегендарно, оно предстает перед нами, читателями, как непрерывное разрушение легенд, сколь угодно красивых, во имя правды, как бы она ни была горька. Был юноша, мечтавший охватить и выразить в поэтическом слове себя, свой город и весь мир, есть книжка его стихов, изданная дважды, – такова реальность, такова правда.

Эти книги стихов необыкновенны во многих отношениях. Прежде всего, тем, что они включают произведения на двух языках, и русское «Сти-

хи» и «Последняя песня» соседствует на обложках с украинским «Вірші» и «Остання пісня», хотя это, конечно, тоже беспримерный случай в издании произведений современного автора. И тем, что сборники двадцатилетнего автора вышли посмертно. Но дело не только в этом.

Многие дети одарены поэтически и в раннем возрасте создают несколько интересных – детских – стихотворений. У большинства эта ранняя одаренность со временем проходит без следа. Те, которые продолжают писать стихи, переживают на пороге юности перелом. Между их «взрослым» творчеством и детскими, пусть даже самыми удачными опытами, – резкая грань. Леня Киселев представлен в своих книгах, начиная почти с десятилетнего возраста, но от ранних стихов, отмеченных несомненной одаренностью, к последним стихам, отмеченным столь же несомненной печатью зрелости, идет плавная линия, не рассеченная ни на какие «периоды». Есть развитие, но нет переломов.

Начало творчества, как и начало жизни, – подражательно. Для молодых характерны «влияния». Проходят годы, пока новый поэт выделит в многовековом гуле поэзии свою ноту. Научиться пению в унисон с собственной внутренней музыкой, с самим собой – тоже нелегкое дело. Сформировать свой стиль до такой определенности, чтобы каждую твою строку узнавали без подписи, – это вообще удастся лишь баловням музыки.

Но среди стихов Леонида Киселева трудно сыскать такие, которые можно было бы упрекнуть в подражательности. Даже в тех случаях, когда он сам обозначает свое произведение «подражание такому-то» – это, скорей всего, поэтический ход. Явление тем более удивительное, что мировую поэзию Киселев знал превосходно, и нельзя себе представить, чтобы опыт чужой удачи не соблазнил юного поэта. Во всяком случае, по стихам этого не видно. В них с самого начала – Леонид Киселев: мальчик, подросток, юноша.

Вот промелькнул образ, похожий на блоковский, – но трактован он совершенно самобытно, с дерзкой оригинальностью. Вот возникло имя Николая Гумилева и какие-то черточки его романтического стиля – но приглядитесь: киевский школьник не подражает петербургскому мэтру, а спорит с ним. Вот стихотворение, посвященное Гарсиа Лорке – но посвящение мнимое, для редактора и цензуры: в стихах идет речь об Осипе Мандельштаме и его гибели, о судьбе поэта при террористическом режиме (следовательно, косвенно и о Лорке). Литературщиной здесь, как говорится, и не пахнет. Что еще? Еще упомянут Райнер Мария Рильке (в известном смысле – киевский поэт) – упомянут, чтобы пристыдить снобов, кокетничающих этим именем, хотя едва ли знают что-нибудь, кроме имени. А что он сам мог знать в ту пору о Рильке? Имя австрийского поэта, умершего от белокровия, этой болезни двадцатого века, по-

является у Киселева много раньше, чем признаки той же болезни. Накликал? Напророчил? Поэты знают о мире и о себе много такого, чего знать они, по-видимому, не могут...

Юношеские стихи – всегда размышления о себе и о своем месте в большом мире, всегда попытка понять, «кто я», «какой я», «зачем я» – от этого никуда не уйдешь, и юноши всегда (каждый по-своему, каждый для себя) будут биться над этими вопросами. Но сосредоточенность на этих вопросах – вполне, впрочем, понятная и необходимая – порождает известный эгоцентризм юношеского творчества. Юноша пишет о себе и мире, ставя на первое место себя – по формуле «я и мир». Стихи Леонида Киселева, едва ли не от самых ранних, – иные. У него, как у зрелого поэта, соотношение правильное: «мир и я». Он родился в сорок шестом, и память о войне, которая была до него, и знание всех бед, которые были при нем, сформировали его гражданственность, сделали человеком поколения, народа, культуры:

*Мы на миг сошлись в метели.
Вы, конечно, разглядели,
Что у вас со мной, по сути,
Одинаковые судьбы:
И одна у нас вина,
И одна у нас война...⁹*

В каждом его слове виден человек э т о г о места и э т о г о времени: и в заржавленных колючках, обвивающих яблоневый сад, и в июньском похолодании, словно вышла «холоду – амнистия», и в том, что у снежинок под ногами прохожих – «у каждой есть своя индивидуальность», и в обреченности лачуг, которые сносят, «чтоб строить новые дома», и в открытиях, совершаемых, когда «отхлынет вода, и мальчики снова видят морское дно», и опять в причудах погоды – «а сейчас апрель, и вот такая трудная и горькая весна», – это все о себе лично и о своем времени. Каждая строчка здесь – шестидесятые годы. Он имел право сказать о своих стихах как о письме в будущее:

*Просто несколько слов
На щеке голубого конверта:
Леонид Киселев
Из второй половины двадцатого века.*

Поэтому не следует относить стихи Леонида Киселева в область психологических феноменов. Его стихи – феномен поэтический, подобно всяким настоящим стихам. От них не отделаться ссылкой на трагическую

судьбу автора, как отделялись, например, от Веневитинова, о котором (по словам Юрия Тынянова) долгое время было принято помнить только то, что он умер молодым, а дело поэта – его слово – надолго выпало из живого чтения и сделалось достоянием специалистов.

Поэтому же стихи Леонида Киселева должны числиться за литературой, а не за рубрикой «детское и юношеское творчество».

В них слышен истовый и правдивый голос нашего современника, принадлежащего к тому поколению, которое вошло в литературу под именем «шестидесятников». И здесь, быть может, одна из самых замечательных особенностей его стихов: поколение было представлено в литературе поэтами, писавшими от имени двадцатилетних, когда самим поэтам перевалило за тридцать, и в стихах Леонида Киселева эти двадцатилетние – едва ли не впервые с такой силой – заговорили устами своего сверстника.

*Такой поэт бывает раз в сто лет,
И у него одна задача: выжить
(А век его за шиворот хватает
И тащит не на форум – на допрос,
На плаху, на костер, на гильотину,
И каждый нерв кричит, что быть беде).
Они в бессмертье встретятся. Тычина
Прочтет свои стихи Сковороде.*

*И мертвым, и живым, и полумертвым:
Пусть ест глаза отечественный дым,
Но я поэт – не третий, не четвертый,
А первый и последний город Рим.*

Он был шестидесятником по жизненному дыханию, «по строчечной сути», но нужно учесть, что понятие «шестидесятые годы» не совпадает, как это обычно случается, со строгой «календарностью», выламывается из хронологии. Шестидесятые годы начались во второй половине предыдущего десятилетия, сразу вслед за обнадеживающим XX съездом, и продолжались не десять лет, а около двенадцати – два люстра по счету древних римлян. Шестидесятые годы закончились той самой осенью 1968 года, когда мы, Ленины друзья и знакомые, на своих плечах несли его в открытом гробу к могиле с горькой мыслью, что это он – по естественному праву возраста – должен был бы хоронить нас, а не мы его, и один и тот же осенний снег падал на головы и плечи провожавших, и на уже затвердевшее Ленино лицо.

Поэты как будто знают, когда им уходить из жизни, и по большей части уходят вместе со своей эпохой. Что было делать Леониду Киселеву, поэту-шестидесятнику, когда закончились шестидесятые годы? Как по заранее расчисленной программе, он ушел вместе с ними. И когда (почти через двадцать лет после смерти поэта) неотработанная, нерешенная, грубо оборванная и спущенная в песок проблематика шестидесятых годов вновь получила актуальность, – все снова вспомнили о поэзии Леонида Киселева и о самом рано ушедшем поэте, уже тогда поэтически осмыслившем те истины, до которых следующее поколение добирается только сейчас.

*Этой ночью умер Сталин.
Восемь лет назад.
Рано утром люди встали –
Флаги с лентами висят.*

*Этой ночью в знак печали
Рано на заре
Управдомы прикрепляли
К флагам черный креп.*

*...В серой мартовской кадрили
Снега и дождя
Управдомы хоронили
Своего вождя.*

Автору было пятнадцать лет, когда он написал это – дата «восемь лет назад» крепко впаяна в строки: на дворе – шестьдесят первый. Порожденные неслышанным мифоборчеством, шестидесятые годы до поры до времени протекали под знаком разоблачения омертвевших мифов. В этом смысле книги Леонида Киселева – книги «шестидесятника», создание и памятник эпохи.

Генеральная тема творчества Киселева – поиск простой и человеческой правды, опровержение пустых и холодных мифов. При этом неизменно оказывался ложью канонизированный миф, а правду представлял отвергнутый или забытый апокриф. Перетрактовка мифа, перестановка акцентов в привычном мифологическом сюжете, вытеснение и замена мифа апокрифом – излюбленный ход поэтической мысли Леонида Киселева. Более того, человеческий апокриф, противопоставленный казенному мифу, – любимый жанр его лирики. Объективность этого утверждения тем выше, что книги Леонида Киселева составлялись без участия автора: опровержение мифа – свойство не книг, а творчества поэта.

Дон Жуан? Он, конечно, «милый парень», но перед статуей Командора он дрожит, а истинную смелость выказывает, защищая свою любовь, хрупкая женщина Донна Анна.

Прометей? Его расковали, дали ему «хлеба и вина», «к Прометею возвратилась старая жена», и он спокойно, ни о чем не жалея и ни на что не жалуясь, выслушивал побасенки стариков о том, что это, видите ли, «бог Юпитер людям дал огонь», и все шло бы как нельзя лучше, да вот беда: «печень пошаливала»... Дедал? Он сам «заблудился в своем лабиринте». Андрей Рублев? «Не надо сказок о Рублеве... Не мужиков и не влюбленных он на иконах рисовал...»

Улисс, которого с героическим постоянством ожидает Пенелопа? Он для Пенелопы (как для Полифема!) – «никто».

Петр-Ключарь, ведающий вратами в рай? Неправда! Ключ, впрочем, у него есть, но вот райскую дверь, к замку которой он подходит, Петр никак не может сыскать.

Гладиатор, погибающий по воле жестокого цезаря? Да ничего подобного! Цезарь только выполняет волю римлян, – к нему, ж а л е я е г о, обращается идущий на смерть:

*Ты моей гибели не жаждешь,
Ты не злой, ты лучше отвернись,
Если миллион моих сограждан
Пальцами показывает вниз...*

Дон Кихот, сумасшедший, очертя голову кидющийся на ветряки? О нет! У Леонида Киселева и Дон Кихот, и ветряки – другие:

*Ночью, в метелицу,
Коня пришпорив,
Вскачь на мельницу,
Где мелется горе.
Туда, где мельники
Толкуют людям:*

*Перемелется –
Мука будет.
Кому не нравится –
Шаг влево!
А люди давятся
Куском хлеба...*

Не беда, что в этих стихах над донкихотовой Ламанчей бушует метелица иных широт – прав, как всегда, поэт, а не педант. Белизна мифологических статуй для Леонида Киселева – тоже миф, подлежащий разоблачению: «О, Бельведерский Аполлон, раскрашенный, как тульская матрешка!» Поэт даже как будто иронизирует над своей страстью бороться со всяческой мифоманией: человек, говорите, произошел от обезьяны? «Почему же сосед наш свинья свиной?» Застывшие фразеологизмы разрушаются точно тем же способом, что и омертвевшие мифы. Изолгавшийся язык возвращается к нормальной правде, к правдивой норме.

Мы все жили в ту пору в атмосфере апокрифа: наше прошлое оказалось мифом, и его следовало переосмыслить. Технология изготовления апокрифа из мифа куда как не хитра, но требует работы воображения при включенной критической мысли, и мы предавались этому делу с упоением: взять какой-нибудь известный исторический или литературный эпизод, открыть в нем или приписать ему черты официального мифа, травестировать, перекроить его сюжет, вложив в него новый, неожиданный смысл, который тем эффективней, чем легче вмешательство в исходный сюжет, и тем значительней, чем резче новый смысл разоблачает каноническую лживость и неполноценность старого.

Помню, как радовал Леню апокрифический рассказ, сочиненный его подругой, как мерцал он глазами и улыбался пухлым детским ртом, слушая эту экспериментально-историческую версию известного рассказа о приезде Пущина к Пушкину в Михайловское. На этот раз Пущин приезжал не в январе (как было на самом деле), а в конце декабря 1825 года. Была такая же бурная встреча с объятиями на крыльце: «Саша!» – «Жанно!» И шампанское было – там, в ящике на запятках саней. А затем Пущин, торопясь и захлебываясь от спешки и восторга, сообщал Пушкину: 14 декабря в Петербурге произошло восстание, – успех полный, самодержавие свергнуто, Россия провозглашена республикой, избран временный правительственный комитет во главе с Павлом Ивановичем Пестелем... «Саша! Мы надеемся на твою поддержку! Саша! Ты должен объявить, что ты с нами! Саша! Твое слово столько значит! В такое время ты не можешь уклониться! Саша! Ты должен... должен... должен...». И Пушкин, мрачней, уходил в тень, ежился, как от холода, садился за стол и сочинял стансы «В надежде славы и добра...», адресуя их – Павлу Ивановичу Пестелю...

Травестирование опостылевшего мифа, «перевод» его в свежий апокриф, пусть горький, но правдивый и человечный, – излюбленный жанр всех поэтов-«шестидесятников». Как раз в ту пору Евгений Евтушенко написал стихотворение о Галилее (в числе многих подобных, апокрифических) – Галилей, оказывается, далеко не единственный, кто знал

о вращении Земли, но другие умники, знающие об этом, умненько помалкивали: «Ученый, сверстник Галилея, //был Галилея не глупее. //Он знал, что вертится Земля, //Но у него была семья...» Канонизированный миф о Галилее разбивает и пересоздает в апокрифе и Леонид Киселев, но по-другому, по-своему: у него Галилей легко отрекается, потому что обыкновенная и чудесная радость ежедневного существования, радость непосредственно созерцать небо, дерево, человека – выше любой научной истины. Не забудем, что этот сюжет травестировал уже смертельно больной юноша, уже знавший, что – смертельно. И стихотворение «Пестель, Поэт и Анна», которое Леня Киселев читал мне на память, задыхаясь от волнения, – тоже было апокрифом, предлагаемым взамен отвергнутого мифа.

Леонид Киселев не шутики шутил и не в игрушки играл, создавая «каламбурные» переделки старых сюжетов: шло выяснение отношений со всей историей, со всей культурой – ни более, ни менее. История и культура пересматривались, очищались ото лжи, легенд, мифов. Свое время – шестидесятые годы XX столетия – поэт Леонид Киселев воплотил и выразил по-разному, не в последнюю очередь – пафосом пересмотра мифов и поисками новой правды. В пылу юношеского максимализма Леонид Киселев снова затевал спор с державным всадником, кумиром на бронзовом коне, и решительно заключал: «За всю историю России ни одного хорошего царя». Даже заслугу основания великого города поэт отнимал у Петра, отдавая ее «голодным и босым» строителям-мужикам.

И тут оказывается, что поэта воодушевлял не бесплодный пафос ниспровержения, а строгое нравственное начало. Миф пересматривался и опровергался не для остроты сюжета, не в приступе нигилистического задора, а для проверки и утверждения нравственного принципа. Истинным пафосом Леонида Киселева было созидание мира на морально справедливой основе, а мифы и легенды разрушались напором, который создавался бо л ь ю д р у г и х.

Эта боль не имеет ничего общего с пресловутым «комплексом вины». Поэт не отделял себя от тех, кто страдает, он не наблюдатель, не соглашатель, а сострадатель. С ним и в нем боль тех, у кого нет хлеба. Боль детей Вьетнама и негров Америки. Боль старика, соседа по больничной койке, несправедливо заточенного на долгие годы и хлебнувшего свободы лишь перед смертью. И того старика, что остался без сыновей: он смалит болгарские сигареты, потягивает болгарское вино и горюет о сыновьях, которых «польским снегом замело». Боль ребенка, страдающего раненой птице: «Не бейте журавля!» Боль бездомного пса: «Подол – плохое место для собак...» И даже невозможность разделить веру молящейся старухи

не лишает поэта понимания, что ее вера – от беспомощной боли: «Захлестнула церковь, и крест – как рука над волнами...»

Жгучее сочувствие, сострадание, соболезнование чужой боли привело поэта к неудовлетворенности искусством: нравственный максимализм Леонида Киселева требовал преодолеть противоречие между красотой искусства и человеческим страданием: «А хорали чи симфонії – то мистецтво, а не біль...» Быть может, именно постоянное ощущение боли других и подтолкнуло его, юношу, выросшего в семье русского писателя, к украинскому языку:

*Я постою у края бездны
И вдруг пойму, сломясь в тоске,
Что все на свете – только песня
На украинском языке.*

Значит, перелом в развитии поэта – кажется, не вопреки сказанному раньше, а только в уточнение – все-таки был, если в один (не очень-то прекрасный для него) день Леонид Киселев, автор русских стихов, стал писать стихи по-украински. Только «перелом» – неточное слово для того, что произошло, поскольку ни от чего прежнего поэт не отказывался. В чем же причина того, что произошло, в чем смысл перемены языка в творчестве Леонида Киселева? Полагаю, нужно учесть мнение (высказанное в предисловии к первому изданию книги Леонида Киселева) Д. Затонского, близко знавшего поэта:

«Он был уже болен, смертельно болен и знал это. Такое знание отчуждает, делает одиноким, даже посреди самой любящей семьи и самых верных друзей. И он искал способа разбить отчуждение, преодолеть одиночество. Верующий ищет утешение в боге, неверующий – в неких вечных бессмертных традициях. Их носитель – народ. Народ, окружавший Леню, – украинский, и Леня обратился к нему. Сначала еще по-русски. Вспомните «На древнем кладбище кресты» и «В горнице прибрала, тесто замесила». Теперь оставалось сделать последний шаг – выразить это содержание на том языке, на каком оно совершеннее всего выражается...»¹⁰

К этому необходимо, пожалуй, добавить, что в условиях билингвизма культурное существование вообще возможно лишь в том случае, если оно протекает в лоне обоих языков одновременно. «...Объективировать свой собственный язык, его внутреннюю форму, его мирозерцательное своеобразие, его специфический языковой *habitus*, – говорит по сходному поводу М. М. Бахтин, – можно только в свете другого, чужого языка, почти настолько же «своего», как и родной язык»¹¹. Так что переход на

украинский язык был для Лени Киселева еще и напряженнейшим актом самопознания. Начав писать стихи по-украински, он решил для себя проблему киевского билингвизма, и не приходится сомневаться в том, что это – нравственное и культурное решение.

И вот что любопытно: русские стихи Леонида Киселева – городские стихи в городском антураже, и лирический герой здесь горожанин. Вокруг него – городские дома, городские улицы (чаще всего – киевские), веревки для сушки белья на балконах, рисунки на мусорных ящиках, заторы автобусов на площади и трамвай, «неотвратимый, как судьба», футбол и дружинники на углу. «Асфальтированная твердь», – говорит он в одном стихотворении. «Асфальт струится под ногами» – в другом. «К асфальту тянется их душа» – в третьем. «Асфальт под подошвами медленно тает» и «На асфальте валяются первые листья» – в четвертом и пятом. А природа – это городские парки или курортное море, и даже кузнечики здесь, попадая из сада в дом, «долго прыгают по паркету». О комарах говорится в технических терминах аэродрома: «У комаров нелетная порода...»

Было бы не то что преувеличением, а откровенной неправдой сказать, будто из украинских стихов Лени Киселева исчезает город или что в его русских стихах не было села. Нет, городская и сельская Украина сопричастны в обеих частях его творчества, но каждый раз им придается другое значение. Сопричастные, они осмысляются по-разному, иначе расставляются акценты, как если бы у нас на глазах ямба был переделан в хорей: оба стихотворных размера – двусложные и различаются только местом ударения. В украинских стихах Леонида Киселева есть и «Празькі замки, краківські церкви», и, конечно, Киев – родной дом:

*Додому час. До міста всіх кохань,
Де тополеві вранішні тумани,
Де сірий тулуб вершника Богдана
На золотому тлі софійських бань...*

И все же сельская тематика и сельская образность явно преобладают в его украинских стихах, да и лирический герой в чем-то существенно переменился. Городской паренек стал больше смахивать на сельского хлопца, хоть из интеллигентной семьи, но вобравшего сердцем все беды и заботы своих земляков – крестьян.

Он и раньше глядел на крестьянский труд и сельскую жизнь с сочувствием и пониманием, но – из городской квартиры. Теперь направление взгляда иное – из украинского земледельческого мира на город. Взгляд суровый и вопрошающий – чуть ли не так смотрит Вандея на Париж в

одном его стихотворении. Тарас Шевченко, и прежде бывший для него важнейшим поэтическим и человеческим ориентиром, теперь становится ориентиром абсолютным.

Леониду Киселеву показался бы нелепым вопрос – какой язык лучше. От такого вопроса он отвратился бы с негодованием. Он решал не что «лучше» и что «хуже», а – что органичнее для новой темы и образов. Он не прервал спор с лживыми мифами, но резко усилил пафос утверждения вечных ценностей – любви к родной земле и ее народу, чувства высокой человечности и единства с природой.

Вместе с украинским языком в стихи Леонида Киселева пришел украинский фольклор и принес простую правду, бесконечно необходимую поэту, правду, которой так богат любой фольклор. При этом были освоены не фольклорные цитаты (что нередко случается), а самый способ фольклорного мышления, так что фольклорная основа стала ощущаться даже там, где, казалось бы, не найти ни одного фольклорного словечка. Даже предощущение своей близкой – такой ранней! – смерти поэт облакает в народную песню, которая, как известно, поется и о себе, и в то же время совсем не о себе, о другом, обо всех: «Рано ще, ой, рано...» Свойственная фольклору убежденность в неизбежности нравственного мира, в необходимости нравственного поведения до последнего вздоха пронизывает предсмертные стихи Леонида Киселева:

*Тільки двічі живемо.
Раз – у світі білим-білим,
Тож сумуємо і квилім,
Як до іншого йдемо.*

*А тоді ще в другий раз,
В світі чорнім – аж червонім,
Чорнозем ламає скроні,
І трава росте крізь нас.*

*Тільки двічі живемо.
Дай нам, Боже, щоб любили
І щоб люди не раділи,
Як у чорний світ йдемо.*

Зная о своем близком конце, он не позволяет запугать себя безысходностью смерти, не углубляется в анализ своих телесных мучений, а мужественно продолжает свое дело поэта. Боль других – боль человечества – оставалась для него едва ли не более важной и мучительной, чем собственная.

На пороге смерти поэт победил судьбу: великодушно простил ей ее несправедливость.

1990

«МЫ ЕЩЕ ОБЯЗАТЕЛЬНО УВИДИМСЯ...»

Елена СКУЛЬСКАЯ¹²

Таллинн

Как давно и легко все начиналось для меня: стихи, стихия, гроза, запах тополей, косящийся в окна, счастливый романтизм украинской речи.

...Это Крещатик, как точка пересечения параллельных линий, это войлочная лечебница, Кирилловская церковь, расписанная Врубелем – задыхается и поет безумие лиловых обмороков фресок, – это – заснеженный Андреевский спуск, это – кладбище среди деревьев, гвоздики на белоснежном и влажном лбу сугроба, и фотография, обрамленная камнем. Та самая фотография, которая стоит и у меня дома, в Таллинне. На обороте ее, почти двадцать лет назад, Леня Киселев написал мне: «Мы еще обязательно увидимся».

Леня Киселев писал мне перед смертью: «...Я совсем не усмехаюсь, когда ты говоришь о своем отчаянии и безнадежности, тем более, если они существуют действительно, а не просто для украшения эпистолярного стиля. И все-таки это проходит, а если эти чувства удастся передать, скажем, в стихах – результаты бывают просто удивительными – когда в стихах не эмоциональные штампы, столь свойственные современной русской поэзии и, вероятно, губящие ее, а настоящее горе. Кроме того, вот что писал в своем дневнике Франц Кафка: «Не отчаивайся, не отчаивайся и по поводу того, что ты не отчаялся. Когда кажется, что все уже кончено, откуда-то все же возникают новые силы, и это означает, что ты живешь. Если же они не возникают, тогда действительно все кончено, и притом окончательно». Когда-то я хотел заказать плакатик с этими словами и повесить у себя в изголовье. Во всяком случае, давай попробуем следовать этому совету, а при встрече расскажем друг другу о своих успехах в этом старании.

И у меня было несколько недель, когда мне казалось, что жизнь проиграна окончательно и нелепо, а мир просто уходил из рук, как вода; и так оно и было. А все-таки кое-как удалось выжить, немного зализать раны и даже иногда чувствовать себя счастливым, насколько это вообще возможно.

А если тебе станет совсем немогоду – позвони мне, сядь на самолет (Таллинн – Киев), и я постараюсь спасти тебя от всех бед. Пусть эта возможность будет твоей заветной лампой Алладина, последним шансом, может быть, тебе будет легче...»

И словно Леня продолжал убеждать меня моими же стихами:

*Мы еще встретимся, встретимся
где-нибудь – между временем.
Завтрашний день – вчерашний,
вчерашний – не наступивший.*

*Все настоящее – прошлое.
Все прошлое – повторится.*

*Мы еще встретимся, встретимся.
Что им – другим? – уверятся,
лоб сантиметром измеряют,
отлинут профиль,
нимб очертят лекалом.
А ты был просто усталым...*

*Но суть не в этом. Мы встретимся!
На параллельных линиях перекрещенных,
или просто в Киеве –
на Крещатике.*

Последней осенью 1968-го Лене было двадцать два года. Мне было восемнадцать.

Неправда, что мертвые наши остаются молодыми. Мы думаем, что можем догнать их мудрость своим опытом, мы трудимся над их забвением своими делами, суетой, горестями и волнением, но вдруг, как озарение, настигает нас какая-нибудь, брошенная ими вскользь и до времени забытая фраза, и мы понимаем, сколь многому могут еще научить они нас, сегодняшних. И опять – мы берем рубежи и барьеры и, кажется, что-то начинаем понимать, но вновь их улыбка, их совет, их урок оказываются сутью наших достижений.

В августе 1968-го я оказалась в Киеве. Так случилось, что к этому времени мы с Леной больше года ничего не слышали друг о друге. Общие знакомые напомнили номер телефона.

Мне ответил спокойный и гулкий голос человека, который умер так давно, что ему уже нечего было бояться:

– Ну, вот и хорошо, вот все и правильно. Все должны были ко мне вернуться... повидаться. Ты одна запаздывала.

На Лене была рубашка с короткими рукавами, были видны исколотые шприцами вены. Он сложил руки так, что я могла не думать о них.

– Знакомые дали тебе номер телефона. Что еще они рассказали обо мне?

– Ничего.

– Хорошо. Значит, нам есть о чем поговорить с тобой.

Смерть докучливо собирала вещи в дорогу, с вокзальной суетой она переставляла предметы, она двигалась между ними, то и дело заслоняя собеседника, и Леня не замечал ее, смотрел сквозь нее и видел.

Не всякая безнадежность ищет утешения, не всякая тайна жаждет огласки, не всякое отчаяние переходит в крик и жестокость. Великий демократизм поэта открывается с потрясающей силой в дни его гибели – не в том бытовом христианстве с его скукой добра и безразличием всепрощения, но в масштабе мысли и чувства, способных до последней секунды обнимать собою жизнь, не цепляясь за нее.

Мы говорили о жизни, которой, казалось, Лене уже нечего было сказать, ибо она утекала меж пальцев, но от этого она не становилась для него ни преувеличенной, ни чрезмерной, он видел ее во всем объеме и правильной иерархии и любил ее без скорби и надежды.

Тогда же он подарил мне ту фотографию, а через месяц написал то последнее письмо.

Мы познакомились с Леней летом 1965-го, под Одессой, в Доме творчества писателей. Леня приехал с родителями и одиннадцатилетним братом, я тоже была с родителями, и они собирались потом в Киев – впервые показать мне Город.

Первые Ленины стихи, услышанные мной:

*По летнему городу (нет, это запах),
По южному городу (нет, юго-запад),
Столичному городу (разве в столице
Листаются годы, как будто страницы?)*

*Асфальт под подошвами медленно тает,
И день улетает, и ночь улетает.
Лишь вечером след мой в асфальте настынет
И станет глубоким, прозрачным и синим.*

*А милая сделает слепок из гипса
И спрячет в комод, чтобы он сохранился.*

*Мой след никогда не исчезнет, а это
Большая удача и честь для поэта.*

Он читал стихи не так, как читают их поэты и птицы, не нараспев, не музыкальным валторновым горлом, а словно говорил сам с собою, прикидывал, думал, удивлялся. И последнюю строфу читал без улыбки, чтобы слышна была нежность, а не горечь.

Судьба прижизненных публикаций очень коротка:

– Когда мне было шестнадцать лет, одно мое стихотворение напечатал «Новый мир». Потом ко мне приходил фотокорреспондент «Юности» и долго обсуждал, в какой позе меня лучше снимать. Решил, наконец, что мой взгляд должен быть грустным и задумчивым и в то же время оптимистически устремленным в будущее. Фотография получилась, а вот стихи не подошли. Что ж, я все-таки пишу и читаю друзьям. Многие считают мои стихи талантливыми, а я достаточно хорошо разбираюсь в литературе, чтобы согласиться с ними.

Тут он смотрит строго, почти холодно, как учитель на ученика, отмеченного улыбкой неведения. Тут от него веет строгостью и холодом всех будущих мук, всех неудач, всех бедствий, всей бездарности рока, всей краткости, всей скорописи отпущенных ему дней – знание опережает знание и даже предчувствие.

– Не пиши, пожалуйста, впредь рассказов про школу, – просит он меня, – потом будешь писать про институт, про аспирантуру?.. Пиши сразу про Жизнь!

Что ж ты уходишь, уходишь туда, будто ты смертный, как дождь. Воздух поддерживает под локти, будто не сам ты – тебя уводят. Карие ступки горьки, как рябина, будто не сам ты – тебя убили.

И вот уже Киев открывается нам, как ладонь с золотым ключом, вот стучат по мостовой каблучки Золушки и бьют часы, вот огромные собаки лапаются к ногам, вот деревья прорастают сквозь стены и пахнут абрикосовым вареньем. Мороженого хочется больше, чем увидеть Софийский собор, и Леня смеется надо мной и радуется моим пятнадцати годам больше, чем своему опыту, который он хочет мне передать.

Леня был сыном известного украинского писателя Владимира Киселева. Среда, разговоры, окружавшие его с детства, в какой-то мере убыстрили развитие таланта. В 15 лет он был уже сформировавшимся поэтом. В 21 год он, студент третьего курса, был уже обреченно болен. «Я бросил университет, но, может быть, даже интересно и оригинально писать в анкете «незаконченное высшее образование», – говорил он тогда.

...Нужно помнить о смерти, и тогда все будет в порядке. Нужно помнить, что пока мы живем, мы живем вечно. И еще – мы не вправе делать

из наших мертвых *персонажей*, ибо они не подвластны ни нашему уму, ни нашему воображению. Никто, слава богу, никого не может заменить, иначе мы были бы марионетками, осваивающими время от времени человеческий жест.

В годы юности, в Киеве, у моего отца был товарищ – поэт Сергей Спирт. Он погиб в самом начале войны со всеми своими ненаписанными стихами. Никто из живых не пришел ему на смену. Никто не заменил его в судьбе моего отца. И это единственное, чем можно утешиться.

Леня Киселев писал: «Поэты умирают в небесах». Поэты живут на земле. И когда им кажется, что они смотрят в глаза любимых, может быть, перед ними только стеклянные лица глициний. И когда им кажется, что их понимают, может быть, это только жарко дышит жимолость. Но когда они уходят, мы испытываем горе, горше которого не бывает.

Тем ярким, как детский рисунок, летом, 1965-го мы плавали в море, удили рыбу, играли в бадминтон, Леня читал свои стихи осторожно, словно шел в темноте по канату, читал дорогие строки Пастернака, изумляясь, что может отдать их кому-то, что они принадлежат всем. Леня напевал смешную песенку про Жака Ламбрэ, который любил блондинок, брюнеток, и шатенок он тоже любил. Леня заглядывал через плечо в мои письма к одноклассникам и говорил: «Никогда не читайте чужих писем, в них всегда можно найти что-нибудь неприятное для себя». Леня рассказывал: «Это случилось, когда я еще был Гадким Утенком...»

Но нет, это ложь, будто шла обычная жизнь без увеличительного стекла. Такой жизни нет вовсе. Или есть, но для тех, кто хочет быть подобен растениям, перемещающимся на своих корнях по песку в любую скользкую сторону. Тем, как мы держим в руках сигарету, мы порой можем сообщить собеседнику о себе гораздо больше, чем самыми страстными, истовыми и искренними монологами.

...А если будет невоготу, то и сегодня у меня есть возможность позвонить по телефону, сесть в самолет Таллинн – Киев, и двери все той же квартиры откроет мой старый товарищ Сережа Киселев, младший брат Лени. Мы пойдем с ним бродить по городу, будем теряться в его садах, взбираться по его лестницам, стоять над его рекой, осененной Владимиром, и в какой-то момент мы заговорим о заветной лампе Алладина. И нам станет легче.

«ОН БЫЛ ЖИВОЙ, ЖИВЕЕ НЕКУДА...»

Екатерина ДМИТРИЕВСКАЯ¹³

Москва

Не забыть ту осень шестьдесят восьмого года. Мы с артистом Владимиром Заманским летим в Киев, на похороны Лени Киселева. Боимся опоздать, ловим такси в аэропорту, а разумом отказываемся верить в случившееся и, только влившись в траурную вереницу машин, медленно тянущуюся по Красноармейской улице, замершую на минуту у дома, где жил Леня, чтобы снова двинуться на Байковое кладбище, постепенно начинаем осознавать всю непоправимость того, что произошло.

Прошли годы, но до сих пор невозможно смириться с чудовищной жестокостью, бессмысленностью его смерти: время – этот лучший лекарь, не может умерить боль и горечь утраты для тех, кто знал и любил Леню. И не покидает чувство невольной вины перед ним за то, что мы живы и не смогли его спасти, хотя, несомненно, если бы можно было тогда, отдали бы все с радостью, с наслаждением. Я не знала ни одного человека, тем более такого молодого, почти мальчика, который бы так легко умел завоевывать любовь с первого взгляда. Вокруг него создавался какой-то магический круг, та аура, которая влекла к нему и его недавних одноклассников, сверстников, и людей, годившихся ему в отцы, но относившихся к Лене не только на равных, но и с неизменным восхищением. «Я сам себе напоминаю существо из «Марсианских хроник» Бредбери, в котором каждый видел свое – кто сына, кто дочь, кто мужа и т. д.», – писал Леня в одном из писем, удивляясь и даже страшась этой всеобщей любви. Но эту любовную атмосферу, существовавшую вокруг него, Леня никогда не принимал как должное, он был способен на ответное чувство, умел любить и оставил о себе воспоминания, не омраченные ни одной тенью.

Леня Киселев принадлежал к удачливому поколению. На нас, родившихся сразу после победы, был ее отблеск. Когда мы кончали школу и поступали в институт, надежды на обновление достигли, казалось, своего апогея. Возвращались в жизнь и литературу имена, люди, книги. Слово «романтика» еще не было скомпрометировано. Но в этом повальном увлечении поэзией, бардами у большинства не хватало прозорливости отобрать подлинное от однодневного, шло поглощение информации, песен, фильмов; всеядность – характерная примета молодежи той поры.

Леня, как все, увлекался Булгаковым, Окуджавой. Но когда вспоминаешь круг его любимых поэтов – среди них не было кумиров 60-х, он как раз умел отбирать настоящее и «свое». Зато когда находил в современной поэзии близкое, созвучное душе, умел быть счастливым. Помню, с каким восторгом читал он нам на кухне у общих знакомых толь-

ко что напечатанное в журнале «Москва» стихотворение Д. Самойлова «Пестель, поэт и Анна».

Совершенно особое отношение было у него к Пастернаку. Леня даже придумал свой праздник 19 августа («Шестое августа по старому») и отмечал его вместе с друзьями.

Делиться любимыми стихами было для него необходимостью, он легко дарил книги, которые могли бы быть украшением любой библиотеки.

Необыкновенность его бросалась в глаза. Он резко отличался, прежде всего, несуетностью, наполненностью внутренней жизни, которые могли показаться на первый взгляд уравновешенностью, спокойствием, невозмутимостью. На самом деле Леня вырабатывал в себе эту сдержанность, скрывая от близких ему людей и свои мрачные предчувствия, и душевную боль, и страх смерти. Он сознательно боролся с судьбой, отпустившей ему столь короткий срок, и сумел прожить последний год, прошедший в основном в больничной палате, с небольшими передышками, «выходами на свободу», как самое важное время своей жизни, не переставая писать, думать, чувствовать с каждым днем все острее, лучше, пронзительней.

Еще одна черта, без которой его портрет будет неполон и неверен, – самоирония, особо обостренное чувство юмора, поразительная способность откликаться на шутку, каламбур, помогавшие ему справиться с обстоятельствами, он всегда, в самых критических ситуациях умел видеть себя со стороны. «Пишем ты по своему обыкновению не пишешь, и совершенно напрасно. Я уже представил себе, как твое письмо вернется к тебе с пометкой «адресат умер». Я тут пока чуть-чуть не загнул, и только мысль о друзьях, чья жизнь стала бы такой скучной и бессодержательной без меня, удержала меня от этого рокового шага».

«Через день мне переливают кровь и я хожу забаванный (термин из бокса). Правда, давно у меня уже не было такого количества литературно-художественных и общественно-политических идей – последнее под влиянием Достоевского, которого я здесь прилежно перечитываю. Еще немного – и я стану интересным собеседником».

«Масса моральных мучений. Меня спасают. Сначала я очень гордился своей болезнью, а теперь устал. Роль спасаемого – трудная штука. Все перезваниваются, добывают лекарства, сдают кровь, et cetera. Самое обидное, если вся эта грандиозная кампания закончится пошлым выздоровлением».

«Я снова в том же веселом месте, с теми же хлопотами, чаяниями, огорчениями и пр. И снова в меня иголки тычут, на каковой факт я откликнулся веселой эпитафией»:

*Болит рука у дурака,
Но радуется сгоряча,
Что у него в руке пока
Игла, а не свеча.*

...Вообще не стану приукрашать – настроение довольно паршивое. И кризис жанра. Я уже успел пройти все стадии больничной жизни, разыграл все роли – больше вроде бы и делать нечего... Ну что, сделать усилие и попробовать еще раз выйти отсюда «смертью смерть поправ»? Ты ведь, небось, атеистка и в загробную жизнь и тамошние встречи не веришь? Очень обидно, но я, кажется, тоже не верю».

Эти письма были написаны зимой 68-го, весной наступила ремиссия, Леня вернулся домой. Это была передышка, и он сумел ее использовать сполна.

Ясно помню свои ощущения от моих киевских «каникул», время раздвигалось, рядом с Леней жизнь казалась наполненной смыслом. Прогулки по киевским горкам, по Подолу сопровождалась чтением стихов своих и чужих. Читая украинские стихи, Леня потрясающе умел их одновременно переводить на русский, ухитряясь не ломать при этом ритма и мелодии. Вообще, мне кажется, просветительская «жилка» была в нем сильна. Его открытость, простота были удивительны, ни малейшей позы, бравадирования своей исключительностью, образованностью, начитанностью. И во всем вокруг Леня умел подмечать комическое, любил подтрунивать над собой, снимать шуткой или анекдотом сентиментальность, пафос собеседника. Но я не припомню случая, чтобы его юмор был злым, ядовитым, уничтожающим. Леня был терпим, умел прощать человеческие слабости, умел слушать так, что собеседник вырастал в своих глазах, казался себе самому интереснее и значительнее.

Однажды (это было в августе 1968 года) мы с Леней сидели в старом «Интуристе» и неожиданно привлекли к себе внимание одинокого посетителя. Человек в летах, седой и вальяжный, обликом напоминавший грузинского или армянского ученого или артиста, был сильно навеселе. Он подсел за наш столик и вел себя вызывающе. Мне захотелось поскорее отделаться от назойливого соседа, но реакция Лени была совершенно иной. Он чувствовал, что непрошеному гостю необходимо выговориться, и уже очень скоро мы сидели дома у нашего нового знакомого, который рассказывал с жаром и болью историю армянского народа, показывал нам карту Армении, которая на протяжении веков постепенно сжималась и становилась все меньше и меньше. Все, о чем говорилось тогда, было тесно связано с работой Лени над его украинскими стихами, его изучением фольклора, и именно поэтому так интересен и понятен был для

него случайно встреченный в ресторане человек, имени которого я сейчас не могу вспомнить.

Переход на украинский язык давался ему нелегко. «Я начал писать стихи на украинском и, вероятно, попробую их издать. Интересно, а все-таки ощущение какой-то измены (или просто перемены)... Ну, ладно, может, всех перехитрю» (письмо от 7 января 1968 года). Желание «перехитрить» судьбу, вызов судьбе – вылились в его замечательных украинских стихах, он «вгрызался» в украинскую культуру, сердцем воспринял и пережил Сковороду, Шевченко, Тычину, но все это не в ущерб культуре русской и мировой. Пример того – одно из лучших его стихотворений о Джонатане Свифте. Вообще английская литература, образы Шекспира, Свифта, Кэрролла – особый разговор. В больнице Леня не расставался с томиком Шекспира в подлиннике, много думал и размышлял над Гамлетом. «Странное дело – я знаю далеко не все слова, но впечатление, что подлинник грубее пастернаковского перевода. И дело не в словах, а в мотивах. Мне всегда казалось, что Полоний своему занудству и чудачеству (Что принц помешан – факт, и факт, что жаль, и жаль, что факт...) выучился у Гамлета, стал жертвой его стиля. И вдруг я понял, что, рассказывая все это, он в глубине души надеется, что Гамлета все-таки придется женить на Офелии. И когда они устраивают им свидание, то ждут, что Гамлет прямо на нее бросится, и хотят быть поблизости, чтобы не допустить, но и посмотреть... Т.е. – все устраивают ловушки друг другу, в сущности, не только постановка Гамлета, но и пьеса о нем могла бы называться «Мышеловка». И недаром первым попадается Полоний, Гамлет убивает его с криком «Крыса!» и сочувствует неудачливому П(олонию), строившему мышеловку для Г(амлета), а попавшему в ту, которую последний расставил для Клавдия».

Я очень боюсь, что читатель воспоминаний увидит портрет Лени Киселева слишком идеализированным, бесплотным, в трагическом ореоле, который неизбежно возникает, когда человек уходит так непоправимо рано.

Леня любил футбол, увлекался магнитофонными записями, как многие, но в отличие от многих он умел видеть суть вещей, и это спасало его от распространенных ошибок молодости. Ему был неведом конфликт отцов и детей, Леня ощущал связь с предшествующими поколениями как связь с историей. Литература, «игра в слова», была делом его жизни, но его не оставляло чувство, что литература не всесильна и вряд ли может сделать кого-то счастливым. Эта тема проходит во многих его стихотворениях.

Последнее письмо я получила от него за две недели до смерти.

«Доложу тебе, что никаким пером не описать нынешней моей роскошной жизни... Вечером я пускаю в умывальнике горячую воду, готовлю себе на ней кофе (растворимый), курю и пишу стихи...

Ждут лекарств из Москвы и из Парижа и врача из Харькова. Кто раньше поспеет, тот и будет меня лечить. В понедельник начнут. Если я от всего этого не загнусь, то никакой лейкоз мне уже не страшен, и я могу смело смотреть в будущее. Тем более, что я, кажется, стану одним из немногих людей, которые могут прокормиться стихами...

Если бы я мог, я бы устроил себе 2 недели отдыха, чтобы осмотреться – пил бы водку, играл в карты и ухаживал за дамами, как и полагается настоящему поэту, но здесь максимальный разврат, который я могу себе позволить, – чтение какой-нибудь беллетристики или партия в пинг-понг. С горя я сочинил сегодня очень загадочные стихи:

*Эти маленькие домики
Превращались между тем
В ледериновые томики
Ненаписанных поэм.*

А теперь я размышляю, что бы это могло значить. Я прочитал «Алису» Кэрролла – в русском переводе¹⁴ и записал в дневник, что хотел бы, чтобы обо мне сказали, как об Алисе, что я был живой – живее некуда. Красиво?»

В одном из таких «маленьких домиков» друзья прощались с Леней в день его похорон. Страшно и больно писать о нем в прошедшем времени и думать о том, сколько стихотворений, поэм остались ненаписанными. Но и то, что Леня Киселев успел сделать, те его стихи, что уместились в двух вышедших после его смерти сборниках, мгновенно ставших библиографической редкостью, позволяют с полным правом говорить о нем, как о цельном, светлом и мужественном человеке, настоящем поэтическом таланте.

1990

РУЧЕЙ ИЗ СЕРЕБРА

Григорий КИПНИС-ГРИГОРЬЕВ (1923-1995)¹⁵

Киев

Когда впервые увидел его, мальчику еще не было девяти лет. Но странное дело: именно мальчиком я его совершенно не помню. Юношей – да. Скорее даже – молодым человеком. К которому все мы, товарищи и

друзья его отца, относились очень серьезно – с нескрываемой симпатией, часто с удивлением или изумлением, но – с каждым годом – все более и более серьезно...

С его отцом мы, почти ровесники, познакомились в середине 50-х годов, к тому времени Владимир Леонтьевич Киселев уже был автором первой книги, членом Союза писателей. Работая вместе (он возглавлял корреспондентский пункт, а я был собственным корреспондентом «Литературной газеты» по Украине), мы быстро сдружились. Леню я видел, когда бывал у Киселевых. Как-то очень быстро зародилась у нас и развивалась такая традиция: когда приезжали гости из редакции, то есть из Москвы (а это случалось, наверное, чаще, чем хотелось бы нашим женам, и вы сейчас поймете – почему), мы проводили с ними все вечера, нередко – до поздней ночи. Такое время тогда было – интересное, оттепельное... Вместе с женой и дочкой мы жили тогда в одной узенькой тесной комнате, а Володя имел две. И хотя у него родился второй сын Сережа, мы с гостями чаще собирались все-таки у него на Красноармейской. Все себя чувствовали свободно и раскованно, веселились от души, и как-то незаметно стали привыкать к тому, что за столом с нами сидит Леня. Хорошо воспитанный и на диво интеллигентный, он никому не мешал (правда, если кто-то заводил разговор о чем-то «таким», то кто-то другой, кивнув в сторону Лени, говорил выступавшему «следи за речью»). Не привлекая к себе внимания, сам Леня, однако, как говорится, жарко внимал – слушал, застенчиво улыбался, потом вдруг так же незаметно исчезал, отправленный неуловимым для нас сигналом родителя спать. Все-таки ребенок...

Вот таким я и помню его: с интересом слушавшего или веселящегося вместе с нами за столом, где редко присутствовали женщины. Компания наша, как правило, была сугубо мужской – со всеми вытекающими (обильно) последствиями, с мужскими разговорами, порой – солдатскими шутками, вспыхивающими вдруг спорами. Да, это были веселые и долгие застолья с бесконечными рассказами «за жизнь», с шутками и песнопениями, с первыми песнями Булата Окуджавы, который работал тогда в нашей редакции, с чтением стихов, но не собственных (профессиональных поэтов у нас было значительно меньше, чем прозаиков), но Леня своих стихов сам никогда нам дома не читал, я, во всяком случае, не припомню такого.

Зато почти со всеми его стихами, начиная с самых первых, я знакомился на следующий день после их появления на свет, потому что мне читал их на работе его отец. Тут мне хочется сделать небольшое отступление. Дело в том, что отношения между мной и Владимиром Леонтьевичем складывались таким образом, что мы охотно читали друг

другу все написанное нами (из того, что не для родной газеты, разумеется). Правда, разница заключалась в том, что я писал довольно редко и мало, и только в юмористическом плане, а Володя сочинял настоящие романы, он писал их один за другим, и все главы таких известных его вещей, как, скажем, романы «Человек может», «Воры в доме» или «Девочка и птицелет» я не прочитывал, как другие, а выслушивал, так сказать, «по-главно», то есть по мере появления каждой новой главы. Мы закрывались в кабинете Киселева, предупреждали секретаршу, чтобы не соединяла нас по телефону, он читал, я слушал, потом обменивались мнениями, не всегда, конечно, совпадавшими. Читал он хорошо поставленным голосом (сказывалась, видимо, давняя, еще до войны учеба у знаменитого режиссера Константина Павловича Хохлова в студии Киевского театра русской драмы), и мы настолько свыклись с таким процессом, что даже теперь, двадцать и более лет спустя, наши встречи, ныне, естественно, довольно редкие, все равно заканчиваются тем, что Володя предлагает мне послушать только что завершенную главку или новый роман. Или я что-то читаю ему свое. Вошло в привычку. Но в те молодые годы он читал в корпункте не только свое, но и то, что сочинял Леня.

– Послушай, что написал этот типчик, – встречал он меня на пороге своего кабинета, усаживал в кресло и начинал читать вслух, не скрывая собственного удовольствия.

Насколько я понимаю, Леня сам давал ему почитать новые стихи (отец оставался для него непререкаемым авторитетом во всем, а тем паче в литературных вопросах), но у меня иногда закрадывалось подозрение, что кое-что Володя просто подбирает со стола, какие-то листочки со стихами, и читает мне черновики. Так или иначе, но каждое новое стихотворение неизменно вызывало сначала удивление, потом – восторг, или наоборот, сначала восторг, а потом уже искреннее изумление, ну, скажите, возможно ли в какие-то там 13 или 15 лет написать так, сочинить т а к о е!

Первая посмертная книга Леонида Киселева, вышедшая в 1970 году, начинается стихотворением «Ручей». Я же на всю жизнь запомнил первые две строчки этого стиха, написанного в конце 50-х годов и тогда же прочитанного мне Володей:

*Вы не пытались проследить,
Куда бежит ручей?..*

Я был буквально потрясен. Стихотворение подкупало и радовало своей безыскусностью, какой-то родниковой прозрачностью, они сами, эти

милые поэтические строчки, текли, как ручей, как волшебный ручей из серебра (Ленина метафора)...

Или другие две, тоже запомнившиеся строчки, по интонации и авторскому мироощущению словно написанные сегодня, хотя появились они в самом начале 60-х:

*Я воспитывался в очередях
За сахаром и за хлебом...*

Или еще такие:

*У комаров нелетная погода,
А нам совсем неплохо под дождем...*

Я привел, сами понимаете, не самые лучшие строки Лени, а лишь те, что с первого же чтения вслух его отца просто запали в душу и в память. Запали – и остались на долгие годы. Я ни за что не вспомню продолжение этих стихотворений, но хорошо помню, как слушал их в нашем корпункте. Замечу к слову, что с годами мы виделись с Ленею не только в доме у Киселевых, но иногда и у нас в корреспондентском пункте «Литгазеты» на Большой Подвальной, 10, во дворе, на первом этаже двухэтажного флигеля, где ныне в капитально отремонтированном здании размещается литературно-драматическая редакция Украинского радио. В те годы (вторая половина 50-х и первая половина 60-х) мы нередко собирались там, надолго засиживались после работы. К нам «на огонек» приходили многие поэты, прозаики, критики Киева разных поколений, маститые и молодые украинские писатели.

Часто забегали те, кого потом будут называть «шестидесятниками». Регулярно бывали Виктор Платонович Некрасов и Николай Иванович Дубов – оба, кстати сказать, очень симпатизировали Лене. И, конечно же, бывали гости из Москвы – то ли те, что прибывали по «литгазетовским» командировкам, то ли приезжавшие по литературным делам к Некрасову, а уж он приводил их к нам. Кого только не принимал наш гостеприимный корпункт! Кинорежиссеры Марлен Хуциев и Владимир Венгеров, артисты Михаил Козаков и Влад Заманский, поэты Булат Окуджава и Григорий Поженян, художники, музыканты... Однако такого рода встречи у нас в корпункте носили все же случайный характер. К ним специально не готовились, их не планировали заранее, они могли возникнуть в любой день и в любое время. И только один-единственный раз в году мы собирались серьезно и с предварительной подготовкой – 9 мая, в День Победы. Для нас, фронтовиков, это всегда главный праздник.

В октябре 1989 года в «Литературной газете» были опубликованы фрагменты из моих воспоминаний о Викторе Некрасове, где я подробно описывал, как мы отмечали в корпункте 20-летие Победы в 1965 году. Приведу отрывок: «...Мы решили отпраздновать этот день по-особенному, насытив по возможности всякой фронтовой атрибутикой. Несколько дней ушло у меня на то, чтобы найти махорку и свиную тушенку, пусть не американскую, которая считалась на фронте главным деликатесом, а хоть нашу родную. Владимир Киселев, использовав дружеские связи с крупными учеными-химиками, приволок два котелка со спиртом. Достали ржаной хлеб. Приготовили светильники из старых снарядных гильз. Нашли оловянные армейские ложки. Но гвоздем программы и самым неожиданным сюрпризом явился огромный, завернутый в несколько газет, чтобы не остыл по дороге, казан с пшенной кашей, заправленной старым салом, который притащил из дому Некрасов. Кашу встретили криками «ура!» Вообще радости нашей не было предела. Фронтовой пир удался на славу...»

Так вот, среди обильной читательской почты, пришедшей после моей статьи в «Литературке», оказался вдруг пакет из Молдавии. Бывший корабельный врач и альпинист, поэт Ян Вассерман, в свое время познакомившийся в Ялте, где он тогда жил и работал, с Некрасовым, написал мне: «...Я вернулся с Дальнего Востока и живу теперь в Кишиневе. Прочел твою статью о Вике, вспомнил 9 мая 1965 года у тебя на корпункте. Кашу ту готовила Гаяна – домработница Некрасовых, а притащил я. Там только двое было не воевавших – Леня Киселев и я...»

Ну, конечно же, вспомнил: оба они, хотя и не могли воевать, были все же «допущены» к нашему торжеству. В порядке исключения, как говорят в таких случаях. Видимо они понимали и ценили степень нашего, фронтовиков, доверия к ним, «малолеткам». Но я не помню, чтобы кто-то обращал на них особое внимание, чтобы это как-то отвлекало нас от нашего дела, тем более, что Леня уже давно считался в нашей среде своим человеком. К тому времени к нему относились вполне на равных. Скажу больше: бывали минуты, когда я, годящийся ему в отцы, испытывал вдруг несвойственную мне робость или некое смущение. Возможно, не перед ним, как личностью. Скорее, наверно, перед мощью его таланта. Мне бы и в голову не пришло, скажем, снисходительно похлопать его по плечу. Что вы! Он ведь вызывал не вундеркиндовское умиление, а подлинное уважение. Если хотите, преклонение. И все это, главным образом, благодаря стихам, потому что во всем остальном он оставался самым обыкновенным парнем, отнюдь не витающим в облаках, как это часто бывает с молодыми поэтами.

Как он себя чувствовал среди бывших фронтовиков? Что думал о собравшихся, о каждом из нас? Не знаю. Вообще-то мне знакомо это чувство, когда ты – самый молодой, моложе всех. Так случилось, что и в классе я был самым маленьким по возрасту, как-то сразу перескочив из первого во второй. И в уличных компаниях тянулся к старшим, и даже первые мои девушки были пусть хоть на год, но старше меня. А в 18 лет я ушел добровольцем на фронт и осенью 41-го года в окружении раненым попал к немцам в плен. В огромной, говорили – стотысячной колонне военнопленных прошагал от полтавской Лохвицы до кировоградской Александрии. Жительницы сел, через которые нас гнали, выходили к дороге в надежде встретить среди пленных кого-нибудь из своих. Они бросали нам кто кусок хлеба, кто картошку или кукурузу. Людей моего возраста почти не было в колонне, и, увидев меня, женщины сокрушенно приговаривали: «А молодесенький який!» – и норовили бросить свой кусок так, чтобы он попал именно ко мне. Кто знает, может, это и спасло меня в те три голодные недели плена до моего побега. Я и в первые послевоенные годы тоже долго еще, как говорят, «ходил в самых молодых».

Может, потому мне и хотелось понять, как себя чувствует Леня среди нас, взрослых? Изредка поглядывал на него, ловил и его взгляды. Мне было интересно знать, что думал о нас, тогдашних, самый юный наш гость. Теперь все больше склоняюсь к тому, что ему явно нравилось наше фронтовое братство, по душе были наши острые и откровенные разговоры, наш пусть и не всегда цензурный в бытовом и социальном смысле «треп». Наравне со всеми Леня естественно сопереживал и охотно радовался вместе с нами – это видно было по его обаятельной улыбке. Очень доброй, а порой и слегка ироничной. Мы были далеко не святыми, и к слабостям нашим он, видимо, относился сочувственно и с пониманием.

Вспоминается такой эпизод. Все близкие знают о моей давней привязанности к футболу, доходившей в молодости до абсурда. Я, например, гордился тем, что, начиная с 1936 года, то есть с самого первого чемпионата СССР по футболу, не пропустил в Киеве ни одного матча любимой команды. Когда-то сам немного играл во дворе, а сразу после войны, в Румынии, куда передислоцировалась наша противотанковая бригада, даже участвовал однажды в «международном» матче команды нашего гарнизона! с румынской сборной города Баку. На этом моя футбольная карьера, впрочем, завершилась, но в дальнейшем я много писал о футболе и футболистах. Киселев-старший относился к моему увлечению довольно скептически, особенно, когда в дни матча я старался пораньше убежать с работы, оставляя его одного. Киселеву-младшему эта моя слабость, наоборот, даже чем-то импонировала. При всей своей серьезности, он, как я уже здесь

писал, был по-настоящему земным человеком, не чуждым всяким житейским страстям. И вот однажды, придя на работу, я был встречен ухмыляющимся Володей, который протянул мне какой-то листок со словами:

– Возьми на память. Леня посвятил тебе стихотворение...

До сих пор храню этот пожелтевший за четверть века листок:

Леонид Киселев
ФУТБОЛ

Г. И. Кипнису

*От знакомых, скучных и ненужных,
Лестно слышать, что сошел с ума.
Что семьей пожертвуешь и службой,
Чтобы посмотреть футбольный матч.*

*А потом, в троллейбусе набитом,
Где места – нечаянный сюрприз,
Ехать, наслаждаясь каждым мигом,
В сказочно-заманчивую жизнь.*

*Где плевать на прибыль и на убыль,
Где страстей трепещут паруса.
Этой жизнью можно жить за рубль
Два академических часа.*

Здорово он вес уловил и закончил по-студенчески лихо: «два академических часа – два тайма по 45 минут...

Как память о Лене хранятся у меня, помимо этого листочка, газетные и журнальные вырезки с его стихами, посмертные книги и любительские фотографии, и первая рецензия моей дочери, которую помогал ей писать Леня, когда она поступала в институт (рецензия была на первую книгу Вили Лигостова «Катастрофа в раю»), и еще одна дорогая для меня реликвия, связанная с Леней Киселевым.

В черную субботу 19 октября 1968 года, в день смерти Лени, глубоко потрясшей всех, кто его знал, группа молодых в то время украинских писателей решила написать о нем небольшую заметку и поместить ее в газете «Літературна Україна».

В понедельник утром «Памяти друга» уже набрали, но прошел слух, что возникли какие-то сложности с публикацией. Тогдашних блюстителей идеологической чистоты не устраивало в заметке многое. Начать хотя бы с того, что Леонид Киселев «не имеет права» на некролог в газете, поскольку не является членом Союза писателей – в этих ситуациях

административно-командная система действовала четко, все было написано заранее. Не мог устроить чиновников и сам текст, где сказано не только правда о молодом поэте, но и о его месте в литературе. И, наконец, не нравились начальству если не все фамилии, то, по крайней мере, большинство тех, кто подписал «Памяти друга». Вопрос о публикации, как говорится, повис в воздухе. Я заехал в типографию «Киевской правды», где печаталась «Літературна Україна» и где меня хорошо знали по прежней работе: по старой памяти мне разрешили оторвать кусок второй полосы с корректорским оттиском заметки о Лене – вот он лежит передо мной.

К счастью, тот номер газеты вела заместитель главного редактора Маргарита Малиновская, женщина смелая и весьма решительная (напомню, что это было время резких нападков на «Собор» Олеса Гончара, на произведения Ивана Драча и других украинских писателей). Личными усилиями Малиновской заметка все же вышла. Хочу привести ее полностью, поскольку по-русски она никогда не печаталась.

«ПАМЯТИ ДРУГА

Умер Леонид Киселев, может быть, самый молодой среди талантливой поросли украинских поэтов, может быть, самый талантливый среди своих ровесников. Ему исполнилось 22 года – возраст, в котором многие только начинают братья за перо. Он его уже отложил, написав несколько десятков стихотворений, каждое из которых было отмечено высоким светом поэзии. Все, кто его знал, удивлялись спокойной не по годам мудрости этого юноши, его чувству весомости слова. Воспитанный в сложной интеллектуальной атмосфере большого города, он пришел к источникам поэзии простой, по-настоящему неподдельно народной. Его любимым поэтом был Тарас Шевченко – у него учился Леонид Киселев правде, любви и ненависти. Он знал, что вскоре умрет. Своим спокойствием и мужеством в работе давал он нам – старшим его друзьям и товарищам – большой урок человеческого достоинства перед неотвратимостью смерти.

К сожалению, только узкий круг его знакомых и друзей полностью понимает, какого поэта мы потеряли. Более широкий читатель пока еще мало знаком с его творчеством. Наш долг – собрать все написанное им. Книга стихотворений Леонида Киселева будет самой лучшей памятью о нем.

Ирина ЖИЛЕНКО, Борис ОЛЕЙНИК, Иван ДРАЧ, Юрий ЩЕРБАК, Иван ДЗЮБА, Анатолий ШЕВЧЕНКО, Владимир ДРОЗД».

Внимательно перечитайте еще раз фамилии авторов: под прощальным словом подписался, можно сказать, цвет современной украинской

литератури, її сьогоднішній і завтрашній день. Вони тепер – гордість нашої культури, вони ж – самі близькі друзя і колеги Лени. І стає особливо больно при думці про те, як би Леня радовался сьогодні, коли багато з того, про що він тільки мріяв і писав, стало явью. І як би зазвучав нині його сильний, сміливий, чесний, самобитний голос!

Заканчивая свої замітки, повинен признатися, що вони довго мені не давалися. Звичайно воспоминания про поетів пишуть їх сверстники, або молодші товариші або ученики. Мені приходилося писати воспоминания про Миколу Бажане, Максиме Рильському, Леониде Первомайському, Ніколає Ушакове... Писати про юного Лене Киселеве – мучительно трудно, почти невозможно. І, повірте, вроді б неестественно. Як і неестественна сама його трагічна судба.

Нет, он не должен был уйти из жизни так рано, так рано...

1990

ВІН БУВ ЯК ПОЛУМ'Я

Заявка на документальний фільм про Леоніда Кисельова*

Рафаїл НАХМАНОВИЧ¹⁶

Київ

*Він був як полум'я. Свої слова –
Легкі, як небо, сині, наче квіти,
Що ними тільки правду говорити, –
Він в наші душі спрагли наливав.*

*Він був як полум'я.
(З віршів про Тараса Шевченка)*

*Торопятся поэты и цари.
Для них малы отпущенные годы.
К поэтам ясность строчки и свобода
Приходят поздно, что ни говори.*

*Но умирают в юности поэты
И в очень древнем возрасте цари.
И остается песня недопетой,
И корчатся на плахе бунтари.
(З віршів про царів та про поетів)*

*Это время с трудом
Прогрызалось, росло, пробивалось.
Это время – мой дом.
Моя крепость. Почтовый мой адрес.*

*Просто несколько слов
На щеке голубого конверта:
Леонид Киселев
Из второй половины двадцатого века.
(З віршів про себе)*

Ключем до фільму може стати маловідома історія про те, як у 1980-му році було закрито документальний фільм «Легенди червоного будинку».

З редакційного висновку:

«Поклавши в основу кінодраматургії на сучасному матеріалі поетичні рядки Леоніда Кисельова, присвячені Тарасу Шевченку, режисер Нахманович усвідомлено чи не усвідомлено добивається двозначних асоціацій для передавання суб'єктивних настроїв, далеких від ідейних і художніх принципів радянського мистецтва...»

Що саме було?

...Було літо, університет, каштани, абітурієнти на фоні червоного будинку; барельєф з молодим Тарасом; розповідь про Льону Кисельова...

І споглядаючий за всім цим Шевченко. На тому самому місці, де стояв колись бронзовий імператор Микола Перший, що заборонив йому «писати і малювати».

І вірші Льоні:

*Доки буде жити Україна
В теплім хлібі, в барвних снах дітей –
Йтиме білим полем Катерина
З немовлям, притнутим до грудей.*

*Вилами розхитували трони,
Руйнували все старе дотла,
Тільки би Шевченкова Мадонна
В сніжне небуття не полягла!*

*Тільки би вона донесла сина
До свого народу, до людей.
Біле поле. Біла Катерина
З немовлям, притнутим до грудей...*

Було це у вересні 1980-го... Рік, на який Хрущов свого часу призначив початок комунізму...

*Я знаю, что твердил Тарас Шевченко,
Когда вельмож он видел украинских,
Своих же братьев давящих и рвущих
Почище всяких турков и татар.*

*Я знаю, что твердил Тарас Шевченко.
И, как его завет, я повторяю
Одно-единственное это слово:
Ненавижду!*

...Це було написано у шістнадцять років...

І в ті самі шістнадцять:

*Еще мальчишкой удивлялся дико:
Раз все цари плохие, почему
Царя Петра зовем Петром Великим
И в Ленинграде памятник ему?*

*Зачем он нам, державный этот конник?
Взорвать бы, чтоб копыта в небеса!
Шевченко, говорят, односторонне
Отнесся... Нет, он правильно писал:*

*Це той первий, що розпинав
Нашу Україну...*

*Не Петр, а те голодные, босые
В болоте основали Петроград.
За долгую историю России –
Ни одного хорошего царя.*

Рядки ці надрукував у 1963 році «Новый мир» Твардовського. За що й обидва – «Новый мир» і Леонід Кисельов – отримали злісну прочуханку від «Литературной России».

(Знаменно, що той самий номер «Нового мира» відкривала пам'ятна промова Хрущова на зустрічі з митцями, на якій він, пообіцявши, що «вже нішісне покоління радянських людей житиме при комунізмі», тупо розтоптав останні надії на відлигу і благословив, по суті, реабілітацію Сталіна.)

...То була єдина публікація віршів Льоні за його життя в Москві...

*Поэты умирают в небесах,
Высокая их плоть не знает тленья.
Звездой падучей, огненным знаменьем
Поэты умирают в небесах...*

Леонід Кисельов помер у лікарні на околиці Києва восени 1968-го...

*Така золота, що нема зупину,
Така буйна – нема вороття.
В останніх коників, що завтра загинуть,
Вчуся ставленню до життя...*

Йому тільки-но виповнилося двадцять два, і він давно знав, що помирає від лейкемії...

*Лужицы в прозрачном серебре,
Словно в запечатанном конверте.
Маленький эскиз. набросок смерти –
Пасмурное небо в сентябре...*

...21 вересня 1996 року йому виповнилося б 50...

*Біле поле. Біла Катерина
З немовлям, притнутим до грудей...*

**На жаль, і 1995 року зняти фільм про Леоніда Кисельова – з різних причин – відомому українському режисерові-документалісту, другові родини Кисельових Рафаїлу Нахмановичу не вдалося... (Примітка упорядника).*

1995

ВОСПОМИНАНИЯ О ТОМ, КАК Я НЕ ЗНАЛА ЛЕНЮ КИСЕЛЕВА¹⁷

Екатерина КВИТНИЦКАЯ-РЫЖКОВА¹⁸

Київ

Я совершенно не знала Леню Киселева, хотя мы вместе учились на романо-германском факультете Киевского университета, вместе посещали стихийные сборища импровизированной университетской литстудии (любителей полукрамольного в те времена «серебряного века»

поэзии – в отличие от официального объединения), часами шлялись по вечернему городу, сомнамбулически бормоча свои и чужие стихи, словом, как изящно выражаются на своем жаргончике нынешние молодые, – «тусовались».

Думаю, Леню Киселева вообще никто не знал, тем менее родные и друзья. Такой уж уродился хлопчик: накрепко зафиксировал ограничитель на пути всякого рода панибратства, а снисходительности, покровительства или амикошонства не снес бы даже со стороны ангела небесного. Обрывать попытки всех видов взлома своей души умел мастерски, в классической английской манере – взглядом, прищуром, пожатием плеч, ухмылкой, редко когда – ироничным словцом, хотя инструментально владел иронией (никогда – цинизмом) в совершенстве – вот уж поистине его «лучший враг и лучший его порок». Так обрывал, чтобы неповадно было. Чем искреннее, исповедальней свеживал в стихах собственную душу, тем рьянее – из душевного же целомудрия – иронизировал, насмешничал над собой, рядился в этакую солидную умудренность, препотешно (это мне теперь представляется несколько комичным) имитировал манеру поведения обожаемого своего батюшки – много отмалчивался, а уж если изрекал, то веско, держался вальяжно, не суетно, с ленцой. Уж мог там или не мог «лучше выдумать», но уважать себя заставил. Во всех наших пылких дискуссиях последнее слово всегда оставалось за ним, и это – безо всяких видимых усилий с его стороны. Ни до того, ни после того никогда не встречала менее велеречивого человека.

Ни – молодчески чокаясь с ним в заливчатских застольях на газетных наших студенческих пирушках, ни играя с ним в преферанс в компании «взрослых» (куда я сама прорвалась путем матримониальных ухищрений, выйдя замуж за одного из ближайших друзей его отца, в то время как сам Ленька был туда равноправно допущен чуть ли не сызмальства), ни – хныча у него на плече от своих сердечных неурядиц, я никогда не знала, как никогда и не узнала в дальнейшем Леню Киселева.

Тем больше простора для догадки его стихов (о стихах всегда догадываются). В них – не только эксгибиционизм внутреннего мира самого поэта, что свойственно каждому лирику, как неотторжимая характеристика лирической поэзии. Здесь – идеально взвешенная, свободная, хоть и сжатая форма, во всей конструкции стиха – невидимая глазу, совершенно незаметная арматура. Все самое сокровенное – внутри. Именно в сердцевине стиха – тот Ленька, которого я не знала.

Думается мне, великие Ленькины предшественники-дуэлянты выказали и у подошвы Машука, и на Черной Речке куда меньше мужества, чем этот лукавый увалень, киевский студент. Поединок – он штука обоюдная,

каждому противнику оставляет половинный шанс. Да и у дуэли как таковой – краткий момент продолжительности.

Леньку же судьба поставила не к барьеру, а к стенке. И продержала под стенкой астрономический год. И мужество ему за целый год не изменило.

Никогда ни до того, ни после того не встречала я человека, который так органически не мог, не умел потерять собственное достоинство.

Вот несколько волокон памяти.

Лежит «по благу» в привилегированной больнице, в коридорах величаво проплывают обкомовско-совминовские молю траченные хари, именуемые в нашем кругу «старперами». Ленька уместен среди них, как ватное одеяло на солнцепеке. Нонсенс. Но разглядывает он их внимательно, несколько коллекционно-этномологически. Его диагноз ему известен, он знает, что безнадежен – педантично проштудировал Большую медицинскую энциклопедию.

Торочу ему что-то о больших связях в медицинском мире (мой отец врач, профессор медицины), держусь полувесело, подчеркнуто деловито, сама стыжусь своей бодряческой скороговорки.

Леньке за меня неловко. На мои корчи глядит без укора, с некоторым даже состраданием (по-украински точнее – «поблажливо»).

– Ну-ну, Катринчик, мне уже пора, как сказал поэт, «в дорогу брентную пожитки собирать».

Что ответишь? Мямлю что-то невразумительное.

Вспоминаю нашу с ним любимую игру, состоявшую в следующем: мы любили бесцельно, шалаво слоняться по улицам и решать все возникшие у нас проблемы с помощью пойманных на лету фраз, сказанных случайными прохожими. К подслушанной фразе прилагали свою ситуацию и получали искомый ответ. Так некоторые любят гадать по книге, чаще всего по Библии, наугад тыча пальцем в строку.

Самым загадочным был уловленный нами крик души – какая-то женщина возмущенно говорила другой: «Даже сатиновых трусов не прислал!» Кто же он такой, этот изверг и скупердяй? У нас с Ленькой фантазии не хватило, дабы воссоздать, реконструировать ситуацию. Мы лишь зашлись от хохота посреди Крещатика.

И тут, в больнице-паноптикуме, у меня возникает неодолимое желание, пусть хоть и самой, без Леньки, пошаркать в толпе, послушать встречных-поперечных. На что я надеюсь? Услышать, как кто-нибудь скажет: «А вы знаете, сегодня утром по радио передавали, что наши ученые нашли эффективное средство против острого лейкоза, белокровия то есть?»

Лечится Ленька заочно (шахматы по переписке?) в госпитале Сен-Луи в Париже, у доктора мадам Вайль. Дважды в неделю я, переводчик с французского, перевожу ей по телефону бюллетени о его самочувствии.

А где-то, благодаря дружеским связям и даже иногда дипломатическим каналам, из рук в руки переходят коробки драгоценного и, увы, бесполезного лекарства – цитазина-арабинозида, тогдашней панацеи от и до сих пор неизлечимой Ленькиной болезни.

Спрашивает, почему не приходит его проводить Оля Кильчевская, пресветлый человек, наша подруга, наделенная необычайной душевной деликатностью, утрюмоватая поэтесса в мужских ботинках. Как мне ему сказать, что два дня тому назад она повесилась на потолочном крюке, предназначенном для гипотетической – люстры, сроду не украшавшей ее спартанских уютов?

Вот и такое свидание запомнилось. Гуляем по причесанному вокруг больничному парку, стараемся не пересекаться со шкафоподобными аборигенами Феофанийского партийного Трианона.

Читает мне новые стихи по-украински. У меня все волоски по телу – дыбом. Ведь так пишут только перед смертью, на вершине, в разреженном воздухе. Я в ответ – несу такую-то литературоведческую тарабарщину, ахинею, касательно рифмовки. Возмущаюсь: мол, куда прешь не в свой огород? Мы – милостью Божьей и Божьим же произволом – русский поэт.

Отвечает без улыбки:

– Знаешь, я стал писать по-украински потому, что надеюсь, – а вдруг меня моя судьба не узнает?

За всю нашу многолетнюю дружбу самая, пожалуй, большая откровенность. И тут же:

– Катринчик, принеси водки.

Знаю: водка для него – яд. Приношу «чекушку». Распиваем в его отдельной палате. Я заглатываю жадно – авось ему меньше достанется.

– Ты погляди, какая у нас закусь!

Кто-то из визитеров принес ему роскошные белые грибы. А вот вилочек и ложек у нас-то и не оказывается. Ловим грибки прямо из банки руками, они скользят как обмылки.

– Ленушка, не забудь выпить свой гранатовый сок. (Нам с мужем для него даже из Грузии посылку с гранатами прислали, и мать все рынки обегала, ежедневно выдавливает ему сок – говорят, кроветворное).

– Э-э, нет, я тебе не бог-олимпиец. Этот нектар не про меня. Пакошь.

И – в унитаз. До сих пор содрогаюсь, вспоминая, как течет эта патрицианская, эта цезарейская струя по белому фаянсу унитаза...

Часто сиживали мы с ним в больничном холле, играли в «гусарика» – подобие преферанса, но – на двоих. В верхнем этаже больницы, в спортзале, редко посещаемом местными мастодонтами, резались в пинг-понг.

Любящая Леньку и любимая им женщина, всекиевская львица полусвета, Мария из Магдалы, сидела рядом и несколько томно, с хрипотцой повелевала:

– Катрин, походи посмотри, он же весь мокрый.

Я подходила, запускала руку ему за шиворот, под надетый на голое тело красный свитер, проверяла – не вспотел ли?

Его хоронили в этом самом свитере (неточность! – **составитель**), и я, тащась в толпе провожающих, с непостижимой остротой осязания, всей ладонью, чувствовала прикосновение его разгоряченной, чуть влажной спины.

А Марию из Магдалы с отечным, расплывшимся лицом, в спущенных чулках на подламывающихся ногах друга под руки вели за гробом.

На последнюю нашу с ним в этой жизни встречу повлекло меня по наитию, неудержимо, как в аэродинамическую трубу.

Уже густо завечерело, как я вдруг подхватила, судорожно надоила корму моему грудному сынишке (Ленька называл его «крестником», хотя так и не успел повидать младенца), бросила мальчика на попечение ветхой прабабушки и, кинувшись в тачку, помчалась в больницу.

Коридоры на сей раз были пусты, отсутствовали даже нянечки-вышибалы, каждая из которых, по меткому выражению Амосова, способна в одиночку повернуть вспять бронетанковую дивизию.

Я беспрепятственно таранила входную дверь, форсировала лестницу, пошла в прорыв коридором, никем не остановленная шмыгнула в Ленькину палату и так же стремительно выштанулась оттуда в коридор – близоруку мне привиделось, что Ленька голый лежит на кровати.

Потом мне объяснили, что у него началось воспаление брюшины, по научному – перитонит, и даже легчайшее касание тонкой ткани приносило мучительные страдания.

Ах, зачем он писал, что поэты умирают в небесах, что высокая их плоть не знает тленья?.. Знает, знает, еще как знает!

Уже через мгновение Ленька, до подбородка задернутый простыней, улыбался, пошучивал, расспрашивал про «крестника».

Мы попрощались. Тихо, ласково, спокойно. Любая горестная патетика перед лицом Ленькиного стоического самообладания, любой пафос были бы кощунством.

Никогда, ни до того, ни после того, я не встречала более непреклонного человека.

Говорилось что-то совсем, до детскости простое: «Прощай, Катринчик. Поцелуй крестника. Обними за меня Гаврилу» (кличка моего находившегося тогда в отъезде мужа)*.

Оказалось – волею случая я последняя видела его живым – родных и близких до него уже не допускали. Меня проворонили.

Сколько лет прошло, а я не устаю благодарить Бога за то, что в этом мире я не по заслугам была одарена счастьем не зная Леню Киселева.

МОЯ СЕМЬЯ КИСЕЛЕВЫХ

Алексей СИМОНОВ¹⁹

Москва

Бесконечно устал от необходимости быть в курсе, оттого, что даже тетушка, которой 90 лет, спрашивает, читал ли я «Известия» за 2-е и «Аргументы» за 4-е число, от заходящих в комнату коллег, каждый из которых «случайно» отхватил сегодня совершенно неведомую газетенку, в которой – ха-ха – ну бред, и какая гадость, и елки зеленые, и полный привет и дальше некуда. Но больше всего устал от судороги в себе: не хочу новостей!

Довели: услышав «Шипенье пенистых бокалов и пунша пламень голубой» у меня возникают вопросы: кто пил? С кем? Сколько взяли на грудь? Драка была?

Лучше я про что-нибудь хорошее вспомню. Мне вот уже почти шестьдесят, из них – сорок (две трети) жизни я знаком с семьей Киселевых. Вот, назвал, и сразу мне хорошо стало.

Не знаю, как у кого, а у меня большинство городов, где я бывал, ассоциируются не с датой посещения, не с географией и даже не с архитектурой, а с именем человека, который мне этот город открыл.

Поэтому Киев для меня – это Киселев. Вот уже и Украина стала заграницей, и Киселева нет в живых, а услышу «Киев», и в памяти буйная хризантема курчавой шевелюры – темной, потом – серой, седеющей, а под конец – белой, как и положено хризантеме, и ласковые очи за очками и нос крупной бульбой.

Он появился у нас на кухне где-то в конце 58-го и с тех пор стал неотъемлемой частью нашего семейства, как и мы стали его семьей – ее московским ответвлением. Главой этого объединенного семейства была моя мама, которую Владимир Леонтьевич почтительно именовал Евгенсамоном – в одно слово.

Как ни пытаюсь, но в других двух комнатах нашей маленькой квартиры, в доме 4 по Аэропортовской (переименованной позже в улицу Черняховского), я его просто не помню – только на кухне. Там он и очередные привезенные главы своих романов читал, туда приводил и дарил нам своих московских приятелей, там стихи слушал, а главное дело, там мы с ним выпивали.

С Леонтьичем выпивать – это, доложу вам, было серьезное занятие. Не потому что много, а потому что вдумчиво и с разбором – Киселев знал теорию и технологию изготовления всех на свете напитков, правила и порядок их приема и обожал этими своими знаниями делиться на практике.

Проспиртованный экспедицией, я, несмотря на молодость, был ему неплохим собутыльником, да и мать еще долгие годы запросто выпивала с мужиками на равных – рюмка в рюмку.

Киселев был в то время собственным корреспондентом «Литгазеты» по Украине, кроме того, в маминой «Москве» печатался его роман «Человек может», так что ездил он в Москву часто, жил, правда, всегда в гостинице, но завтракать обычно приезжал к нам и на деловые свои визиты уже отправлялся от нас, возвращался после них к нам и всегда старался сократить визиты до минимума – рвался обратно на кухню – там он чувствовал себя защищенным от московской толчи и неразберихи, в чем заметно проявлялся его провинциализм. Киселев был человек провинциальный, обстоятельный, на вокзал являлся за час до отхода поезда, неторопливый, особенно в решениях, вечно сетующий на столичную суету.

Дом наш на Аэропорте еще только-только заселился, когда там появился Киселев. Дом был знаменитый – первый писательский послевоенный кооператив, именно его впоследствии обессмертит Войнович в «Иванкиаде», а пока народ обживался, ходил друг к другу в гости и, между делом, хвастался обретенными стенками, спальнями и гарнитурами. Когда приехавшую в гости из Питера Ольгу Берггольц провели через три или четыре квартиры нашего дома, она, выйдя на улицу, выдохнула восторженно:

– Ребята, как приятно сознавать, что когда-нибудь это станет народным достоянием!

Народ в кооператив принимался отборный, от количества литературных имен можно было сбрендить: только в нашем подъезде жили поэты Арсений Тарковский и Марк Лисянский, переводчики Гинзбург и Гребнев, юморист Бахнов, прозаики Липатов и Кнорре, словом – было кому и к кому ходить в гости.

Киселев этого не любил, новых людей принимал с трудом, разве что иногда в кого-то сходу влюблялся и принимал сердцем – ему вообще хватало нас с матерью, да старых друзей, которым он, прежде чем к нам привести, предварительно выдавал по восторженному панегирику – друзей он любил безоглядно и никаких недостатков за ними не признавал – только достоинства, расставался потом с этими иллюзиями долго и неохотно, бурча и сопротивляясь.

Это именно Киселев своей восторженной заинтересованностью в первый год нашего знакомства ухитрился буквально заставить меня писать повесть на основе моих экспедиционных дневников. Не зря же его первый роман назывался «Человек может» – я ему чуть не поверил, и то, что повести я не дописал, долго его огорчало. А я попросту – то ли от недостатка таланта, то ли от молодости лет – не смог внутренне отстраниться от главного героя. Он, несмотря на все мои усилия, все равно оставался мною и две логики – его и свою – я ни совместить, ни преодолеть не смог.

Я надолго перенял у Киселева эту манеру – любить друзей безоглядно, вот и мучаюсь сейчас, отодвигая необходимость перейти к вопросу, на

этих страницах вполне уместному: а какой он, Киселев, был писатель? Ты про него столько слов уже сказал, а об этом – ни полслова?

Однажды фирма Фольксваген, пытаясь пробиться на американский автомобильный рынок, устроила конкурс на лучший рекламный слоган. Победил такой: «Фольксваген – ваша лучшая вторая машина, даже если у вас нет первой!» – вот и книги Владимира Леонтьевича были вроде этой второй машины, периодически выдвигавшиеся в первый ряд в связи с отсутствием одного. Была им присуща наивная и искренняя вера в добро и некоторая детскость – неслучайно лучшая, самая известная его книга «Девочка и птицелет» – и была о детях и для детей.

Вообще же, если «писательство» можно разделить на составляющие, то само – писать – у Киселева было на предпоследнем месте, хуже этого для него было только ходить по редакциям для пристройства рукописей – это занятие он просто ненавидел. А на первом месте было – придумывать, потом рассказывать друзьям, потом – изобретать замечательные виньетки к написанному в виде изобретенных самим Киселевым эпитафий, придумывать авторам этим эпитафиям – об этом чуть ниже – обдумывать написанное «и поражаться своему уму», как подсказывает нам любимый и Киселевым, и мною Давид Самойлов. А также праздновать с друзьями начало работы, окончание очередной главы и отмечать эти вехи не одной рюмкой чего-либо выдающегося. При всем при этом Киселев не просто любил – он боготворил литературу, жизни себе вне ее не мыслил и, хотя вкусы у него были своеобразные, и, на мой взгляд, иногда спорные, чтоб не сказать вздорные, отстаивал он их горячо и умело, прекрасно зная предмет.

Вот таким он был писателем. «Девочка» вышла чуть ли не на 14 языках (правда, больше в социал-демократических странах), «Любовь и картошка» – переиздавалась раз пять, а о романе «Воры в доме» я должен рассказать отдельно, тем более, что его достоинства и недостатки – прямое продолжение достоинств и недостатков его автора.

Володя чрезвычайно много знал. И обожал наделять этим знанием своих героев. Он мог бы, например, написать не только энциклопедию спиртных напитков, но и историю стрелкового оружия, монографию по общественному устройству муравьев или руководство по выведению новых сортов картофеля. Но, выделенные в историю или монографию, эти знания были бы, что называется, в ряду – не поражали. А Володя любил поражать этими знаниями, чтоб из ряда вон, и это было неотъемлемой частью его писательской манеры и недостатком его прозы.

Итак, «Воры в доме». Я его вечно дразнил, называя роман «Тати у хати», хотя именно со знакомства с Киселевым полюбил мягкость певучей и шелестящей «мовы» и был прекрасно осведомлен, что вор по-украински – злодий, а не тать.

Эпиграфом к роману стояли слова: «Если ты увидишь гадину, то не думай о том, что отец ее был гадом, а мать – гадиной, что всю жизнь обращались с нею гадко и что вокруг себя она видела преимущественно гадов, а просто раздави ее. Если сможешь...».

Авторство этого эпиграфа Володя отдал одному из героев – генерал-майору контрразведки. Зато из пятидесяти остальных (к каждой главе по эпиграфу) только глубокая литературоведческая экспертиза могла бы выяснить, что принадлежит реальным классикам европейских и восточных литератур, а что – киселевская мистификация, его любимые шуточки. Кстати, и первый эпиграф он собрался кому-то приписать, чуть ли не Бруно Ясенскому. Еле отговорили.

Сюжет «Воров» – чистый детектив, а темп изложения – неторопливей Толстого. Поскольку речь идет об английском шпионе, еще в войну «ушедшем на внедрение», растворившемся в советском Таджикистане, у Киселева возможностей «образованность показать» – бездна, и он ни одной не упустил. Я роман не перечитывал лет двадцать, но буквально десятки сочных, вкусных деталей, персонажей, эпизодов – до сих пор в памяти. Например, таджик-контрразведчик, «гаварящий па русски» с плакатной яростью Левитана – еще в войну полуграмотный раненый таджик выучил язык в госпитале на слух, по радио. Или такой, исполненный доброты и юмора эпизод: комиссия райздрави приезжает в глубинку разоблачать некоего мулло, занимающегося незаконной практикой, а мулло – он же граф Глуховский, он же – английский шпион, по-отечески доброжелательно и без всякого тайного страха учит их пользоваться чудесами народной медицины. Я до сих пор из их беседы помню, что облегчить изжогу можно, как-то по особому употребив шесть зерен недоспелого овса.

Но самой главной удачей и сокровенной тайной для поверхностного чтения был образ того самого графа и шпиона, давно уже озабоченного только одним: не дать случиться войне, и этим поднятого над суетой жизни. Что делает в сущности нелепыми все многочисленные усилия контрразведки, вот уже более двадцати лет пытающейся его вычислить и выловить.

Не только Володя, мы все – допечатные читатели этого романа – были в восторге, когда книга прошла цензуру – пронесло! Я и сам бы сейчас иронически улыбнулся: подумаешь, очередная совковая «фига в кармане». Однако не мы одни были такие умные. Когда я предложил этот роман для экранизации в творческом объединении «Экран», главный его редактор Стелла Ивановна Жданова, глядя на меня по-дружески нежно, отрезала:

– Делать фильм, где главный положительный герой – английский шпион?.. Вы что – шутите?!

Вообще с экранизацией этого романа было много забавного. Устав от бездарности навязываемых ему сценаристов, Киселев решил писать сценарий сам и даже заключил договор с таджикской киностудией. Деньги потом пришлось возвращать, потому что ни один экранизатор-вивисектор не решился бы так изуродовать книгу, как сделал это сам автор. Оказалось, что в отличие от Киселева-кинозрителя, поклонника Антониони, вкус Киселева-кинодраматурга остановился в развитии на уровне «Партийного билета» Пырьева или «Ошибки инженера Кочина» – не помню, кого. Боже, как я над ним издевался, наглядно, со сценарием в руках доказывая ему, что из замечательного романа он сделал детективную кинолампу. А Володя смущенно похихатывал и... не обижался.

Потом была «Девочка и птицелет». Юная героиня этой книжки сочиняла стихи – простые, замечательные... и нам хорошо известные, ибо писал их, и давно, Володин сын – Ленья. С одного из первых Володиных приездов, а потом – всякий раз, когда он появлялся, действовала негласная традиция: рано или поздно он доставал несколько листочков бумаги и, неожиданной застенчивостью выдавая тайный восторг, говорил:

– Вот опять Ленья, гадик (гад, гаденыш), удивительный стишок написал. Вы послушайте, Евгенсамола...

Так что со стихами Лени я познакомился года на два раньше, чем с ним самим. Ему было тогда лет тринадцать, но это были уже стихи. Во-первых, они никому не подражали, во-вторых, были в них строчки столь точные, что запоминались сразу и надолго:

*Я веду ракету на Венеру
Рейс 5 тысяч 328
Грушевую воду марки «Бэра»
Стюардесса медленно разносит.*

У меня это «медленно разносит» всплывает всякий раз, когда в салоне самолета поильная тележка или стройная девушка с подносом непременно останавливаются либо вдалеке от меня, либо проплывают мимо.

А еще в этом стихотворении было открытие: оказывается, и эта ракета, как трамвай по рельсам, движется по двум предустановленным световым лучам и возможность свободного – без рельс – полета все еще недостижима.

Познакомились мы с Леньей осенью 60-го года, в первый мой визит в Киев. И был он, как будто нарочно, чтоб лучше запомнилось, обставлен трагифарсово.

Я летел с первой в жизни делегацией – три индонезийских инженера и руководитель-москвич – из Одессы в Москву. В Киеве тогда самолет делал остановку. Из аэропорта я позвонил Киселеву домой – время было раннее –

мы посокрушались, что первое мое появление в подведомственной ему республике оказалось столь бессмысленно кратким. И улетел.

А через два часа... приземлился опять в Киеве. Москва не принимала, над Брянском нас развернули. Теперь я позвонил Володе уже на работу, в корпункт.

– Черт тебя побери, что ты меня разыгрываешь, – бушевал Киселев, полагая, что это я, шутки ради, звоню ему уже из Москвы. Уверовав, что я все-таки действительно в Киеве, он сел в редакционную машину и через минут тридцать был уже в аэропорту. Тут он увидел меня, и было-таки на что посмотреть: на мне, тогда уже бородатом, поверх матросской тельняшки, заправленной в джинсы, был надет красный шерстяной полувер с вырезом на груди и, покрывающий этот вырез, кокетливый платок, наподобие шейного, купленный перед отлетом в одесском киоске.

Дело в том, что два дня в Одессе я не только переводил инженерам в одесской мореходке, но и «закадрил», как тогда говорили, очаровательную продавщицу из писчебумажного магазина. В вечер накануне вылета я явился к ней домой в надежде собрать свой донжуанский урожай. Но в квартире коварной продавщицы был встречен таким количеством родственников, что, несмотря на начинающийся ливень, бежал оттуда «быстрее, чем заяц от орла», промочил китайский плащ «Дружба» и парадный костюм так, что в гостинице выжимал даже майку. И с утра, утрамбовав мокрые пожитки в ставший каменно-тяжелым саквояж, вырядился в остатнее сухое, в чем и прибыл в город Киев.

Мы успели с Леонтычем усидеть бутылку коньяку, когда по радио в очередной раз объявили о задержке рейса. Руководитель делегации господин Тупамаху был не против, московский инженер оказался лапочкой – взял Володин телефон с обещанием позвонить, как только... и мы рванули на Червоноармейскую к Киселевым, где, предупрежденная нашим звонком хозяйка Зоя Ефимовна уже «метала на стол» – время подходило к обеду.

При первом знакомстве Леня, только что вернувшийся из школы, произвел впечатление этакого тихого увальня, только глаза останавливали – распахнутые, все в себя внимательно вбирающие.

Куда больше запомнилась мне в тот визит «Зубровка по-Киселевски»: восьмидесятиградусный хлебный спирт, настоящий на какой-то невероятной, отдельной, с западной Украины присланнойстройной саблевидной травке, придающей напитку цвет настоящего желтовато-коричневого хаки. Глоток этого напитка заставлял тебя пожалеть, что ты не жираф, что пищевод твой, по которому опускался в желудок глоток солнца, покалывая-лаская своими лучиками, – недостаточно продолжителен.

А потом звонок из аэропорта, Ленино: «Можно, я с вами?», пробег по лестнице, мы вскакиваем в машину и одновременно с нами, одним Ленею замеченная, срывается вслед чья-то черная «Волга».

Нам уже так хорошо, что на Ленино: «А почему они за нами едут?» – мы не обращаем внимания. Мы летим к выходу на посадку, волоча за собой – головой назад – Леню. Успели. Я в последний раз оглаживаюсь от ступеньки автобуса и вижу, как к Киселеву энергичным шагом подходят двое в штатском.

Ну, всполошились украинские гебешники, ну, озадачил их мой экзотический вид и не менее экзотический язык, ну, проверили они документы у корреспондента «Литературной газеты» и инвалида ВОВ Киселева Владимира Леонтьевича – чего, казалось бы, особенного? А у Лени осталось на всю жизнь, мы это с ним потом часто вспоминали: и я всегда смеялся, а Леня – нет, никогда.

С каждым годом Леня писал все лучше и лучше. Писал по-русски и по-украински. Я бывал в эти годы в Киеве, Ленины стихи были уже на слуху, ими интересовались, их ждали, их болельщиками были все Володины друзья, а это была литературная элита Киева – Виктор Некрасов, Николай Дубов, Дмитрий Затонский. Николай Иванович Дубов приходил в литгазетовский корпункт – любимое место сборищ, с Бэрром – дивным огромным ньюфаундлендом, которому можно было дать в зубы пакет и десятку и пес шел на угол – покупать нам на закуску пирожки с горохом и с картошкой, Ленино имя было постоянно прописано в этом корпункте с первых его удачных строчек. Его втягивало, всасывало в воронку литературы. Планка была, безусловно, завышена, особенно отцом. Мне кажется, что Володя стал делать на Леню очень большую и важную для себя ставку: он мыслил себя причастным к явлению в литературе более значительному, чем он сам – отцом большого поэта.

А Леню это не трогало. Он кончил школу, заводил романы, писал стихи, и все это было просто, естественно и даже как бы иронично по отношению к ожиданиям окружающих. Ему ставили планку, а он не испытывал желания прыгать, он рос.

В 1963 году первая Ленина подборка появилась в «Новом мире» и даже удостоилась печатной отповеди одного маститого литературоведа.

Вот то самое стихотворение, которое возмутило члена-корреспондента АН СССР:

ЦАРИ

*Еще мальчишкой удивлялся дико:
Раз все цари плохие, почему
Царя Петра зовем Петром Великим
И в Ленинграде памятник ему?*

*Зачем он нам, державный этот конник?
Взорвать бы, чтоб копыта в небеса!
Шевченко, говорят, односторонне
Отнесся... Нет, он правильно писал:*

*Це той первий, що розпинав
Нашу Україну...*

*Не Петр, а те, голодные, босые
В болоте основали Петроград.
За долгую историю России –
Ни одного хорошего царя.*

Академик поучал, что и Петр, и памятник – святыни, и юному поэту негоже... А Леня был в восторге от полученной отповеди и даже написал пародию на эти свои стихи, кончавшиеся строками:

*За долгую историю России
Были и хорошие цари.*

Но больше в российских центральных журналах его имя не напечатали ни разу.

Его мама – Зоя Ефимовна, работала корректором, и здоровый скепсис, который она вносила изредка во все восторженные разговоры и оценки, как-то удивительно органично вязался с ее профессией. Мать относилась к Лениным стихам настороженно. Нет, не верно, не к стихам – к таланту. Он ей, как мне кажется, интуитивно внушал опасение за Ленину судьбу.

А рядом рос Сережка – младший брат, рос как подорожник в тени левкоев, мальчишка, на которого не делали ставки и ничего особенного от него не ждали – спокойный, нормальный, очень рассудительный. Но на него как-то не хватало душевных сил и серьезного интереса.

А потом Леня заболел. Лейкемия. Почти неизлечимая у молодых. У Володи знакомых – весь медицинский Киев. Моя мама – если у кого была беда – находила подход к любым медицинским светилам. Да еще друзья – две столицы в панике искали выхода. А выхода не было.

Лето. Почему-то матери нет в городе. Ко мне приезжают Володя с Леной. Живут у меня, ходят по больницам и институтам. Когда Леня засыпает, мы с Киселевым сидим на кухне и, мало уже на что надеясь, пытаемся скрыть это друг от друга. Мы с ним суетливые и испуганные, а Леня – сдержанный и спокойный. И не мы ему, а он нам дает опору, словно мы боимся смерти, а он – нет. И от ужаса происходящего не мы его прикрываем, а он нас.

Именно за этот месяц в Москве и нам, и, вероятно, Лене стало окончательно ясно, что дело плохо. Совсем. С этим надо было жить.

Поэт для меня – это всегда особое соединение таланта и судьбы. И либо талант предугадывает судьбу и торопит поэта жить, выложиться до предела, успеть. Либо судьба гонит талант как лошадь на скачках через препятствия и буераки, где всякий раз неизвестно – допрыгнешь ли, сумеешь ли взвиться столь высоко, чтобы выжить и оправдать предназначение.

Среди поэтов, которых знал, которых считаю своими современниками, к первому типу, возможно, по неосведомленности, я только Леню и отношу. Зато среди вторых, к которым причисляю и Ахматову, и Бродского, – преобладал особый тип – поэтов военной юности. Им жизнь устроила в начале пути такую мясорубку, что выпавший на их долю выигрышный билетик военной лотереи уже был судьбой на всю оставшуюся жизнь, если удалось не растерять или не пропить таланта.

Среди более молодых, увы, преобладают поэты не до конца состоявшиеся: таланты в поисках судьбы, вечно вынужденные создавать себе искусственные препятствия или непропорционально завышать масштаб событий собственной жизни.

А Леня писал из больницы:

*Болят рука у дурака,
Но радуется сгоряча,
Что у него в руке пока
Игла, а не свеча.*

Уж что там было – медицина или судьба – не знаю. Леня прожил еще почти три года. Он очень быстро, почти мгновенно повзрослел, стал активнее в окружающей литературной тусовке, влюблялся в каких-то совершенно для этого не предназначенных, не подходящих, как считали все вокруг, женщин, поступил учиться... Он жил, словно впереди была вся жизнь, и этим удерживал близких от отчаянья, истерики, кликушества, сохраняя им достоинство, не давая сломаться под грузом беды.

И писал стихи, не знаю, как считать: много? мало? – на одну посмертную книжку хватило. Вот одно из последних:

*Наблюдаю падение листьев. Октябрь.
Ни о чем не думаю – просто листья,
Просто октябрь.
Горький запах у листьев. Осень. Смерть.
Ни о чем не жалею: просто осень.
Просто смерть.*

Мы с актером Владом Заманским, тоже киселевским другом, приехали в Киев хоронить Леню. Нас, чуть ли не единственных, допустили в комнату Володи. Сказать, что Володя был убит, – ничего не сказать. Он не мог никого видеть настолько, что не вышел из дому, не был на кладбище. С нами он был вежливой тенью самого себя.

Леню хоронил весь литературный Киев. Говорили по-русски, говорили по-украински. В речах уже были отголоски перетягивания каната – русский поэт, украинский поэт. Но то, что поэт, было ясно всем. Лене исполнилось двадцать два года.

Рассказывают, что Осип Мандельштам умер в лагере, на помойке, подбирая объедки.

*Поэту невозможно умереть
В больнице или дома на постели.
И даже на Кавказе, на дуэли
Поэту невозможно умереть.*

*Поэту невозможно умереть
В концлагере, в тюремном гулком страхе,
И даже в липких судорогах плахи
Поэту невозможно умереть.*

*Поэты умирают в небесах.
Высокая их плоть не знает тленья.
Звездой падучей, огненным знаменьем
Поэты умирают в небесах.*

*Поэты умирают в небесах.
И я шепчу разбитыми губами:
Не верьте слухам, жил в помойной яме,
А умер, как поэты, в небесах.*

Только там, на кладбище, я начал понимать, что мальчик Леня, которого я знал с детства, был уже для кого-то литературным авторитетом, эталоном, чьей-то душевной опорой, чьей-то совестью, что вокруг его имени уже сплетается кокон легенды.

Мне сейчас, с расстояния в тридцать лет, особенно бессмысленными кажутся все тогдашние причитания «если бы,.. сколько бы...». При всей их естественной неизбежности они и тогда раздражали. «Поэты умирают

в небесах» – написал Леня и тем отгородился от земного продолжения своей судьбы, оставив ее нам.

А вот Володина жизнь надолго разбилась этой смертью на «до» и «после». Выздоровливал он медленно и мучительно. Писать не хотел, жил переизданиями. Уже подрос Сережа, уже появились и его первые публикации, но Володю это оставляло равнодушным. Киселев-старший мучительно не мог простить единственному теперь сыну, что он – не Леня.

Только продолжение жизни стало возвращать Володе свет. У Сережи родилась Маша, а потом и Леня-младший. Только тогда Володя начал оттаивать.

И однажды, все на той же аэропортовской кухне, вытащил откуда-то несколько листиков с отпечатанным на машинке текстом и с виновато-восторженной улыбкой произнес:

– Сережка, вот гадик, замечательный рассказик написал, вы послушайте, Евгенсамолна!..

1999

КАКИЕ МЫ ВСЕ БЫЛИ НИЧЕГО НЕ ПОНИМАЮЩИЕ ДУРАКИ!

Виктория БОЛОТИНА-НАГАЙЧУК²⁰

Киев

Засыпая, я плакала, а ночью мне снилась любимая улица Артема, двор с чудесными сараями, где мы играли в войну под предводительством Саши Авагына, кумира киевской молодежи 60-х годов. Он писал песни и погиб в горах, куда ходил каждое лето с неблагополучными пацанами.

Родители в сараях хранили картошку и всякий скарб. За забором двора начинался Покровский монастырь, где монахини стегали красивые лоскутные одеяла и где, по преданиям нашей семьи, я была крещена моей няней бабой Килей, тайно от родителей. Были это 50-е годы, и мои родители, занимавшие определенное положение в юридической иерархии Киева, могли лишиться не только работы.

Недалеко от дома находился, как мне тогда казалось, огромный Павловский сквер. Он есть и сейчас, но размеры его воспринимаются по-другому. В этом сквере прошло все мое счастливое детство с фрибиличкой Софьей Николаевной, худой старухой из «бывших», которая, гуляя с нами, пыталась обучать нас французскому языку, а потом, у нее дома,

в большой барской квартире, порядком опустошенной двумя войнами и революцией, мы, пятеро девочек из «хороших» семей, стоя у старого черного рояля, дружно орали – «Жили в квартире 44, 44 веселых чиж».

А еще был сад, настоящий фруктовый сад-чудо среди городского асфальта. За забором сада располагалась резиденция Александра Корнейчука и его супруги, Ванды Василевской – венценосной литературной семьи. Там шла какая-то другая красивая жизнь, и мы часами наблюдали за ней, сидя на деревьях нашего сада.

В саду, падая с этих самых деревьев, я получила первые травмы и испытала первое чувство детской влюбленности в мальчика по имени Женя – Евгений. Возможно, не без влияния А.С. Пушкина. Взаимностью он мне не ответил, но через много лет мы встретились и подружились. Мальчик стал известным политическим деятелем и просто интересным человеком. Так что мой первый выбор был верным.

И вот однажды мой прекрасный каштановый мир рухнул – родители получили новую квартиру. Мы переезжали. Переезжали к черту на кулички, в самый конец улицы Красноармейской. В то время ходили трамваи, а параллельная ей Горького – была просто деревенькой с покосившимися одноэтажными домиками, веселыми палисадниками и беспрестанно орущими петухами. Все это казалось диким и враждебным, а потеря своего маленького прекрасного мира – вселенской катастрофой. За мою десятилетнюю жизнь это было самое большое горе, ибо смерть отца народов в 1953-м не особенно потрясла мое детское воображение.

Меня повели в новую школу – № 37 – напротив Владимирского базара. Школа стоит и сейчас, абсолютно не изменившись, даже забор тот же.

Два дома в конце Красноармейской, в которых, в основном, жили все мои одноклассники и живут до сих пор, практически сохранили свой первозданный вид, а вот то, что произошло между этими двумя пунктами – школой и двумя домами, – изменилось не меньше, чем мы сами, протопавшие не одну сотню километров между этими главными пристанищами той нашей жизни.

Конец 1957 года, зима, разгар второй четверти. Мама приводит меня в школу, в чужую школу, в чужой класс. Я подавлена и насторожена. После первого урока ко мне подходит симпатичный мальчик и переспрашивает фамилию. Я называю, он вежливо интересуется, нет ли у меня родственников там-то и там-то. Родственников у меня нет, но контакт налажен. Мир уже не кажется таким агрессивным и неприветливым. Еще через урок ко мне подкатывает маленький толстячок с красивым лицом, большими синими глазами и длинными девичьими ресницами. У него за спиной переминается крепыш хулиганистого вида, готовый в любую минуту принять участие во всем, чем займется толстячок.

«Привет, Болла», – говорит толстячок. «Привет, Болла» – вторит крепыш. От недоумения я не нахожусь, что ответить. Я никогда не была Боллой. От фамилии Болотина примитивные мои одноклассники в предыдущей школе образовали, конечно, «Болога». Вот «Болотой» я и прожила четыре года, а тут какая-то «Болла».

«Овода» я к тому времени еще не читала и о сеньоре Болле слыхом не слыхивала, а вот Ильф и Петров мне уже были знакомы. Быстро справившись со своим изумлением, я наношу ответный удар. «От Кисы слышу», – отвечаю я, жутко гордясь своей находчивостью. Теперь его очередь изумиться.

Так из прозаичной Болоты и Киселя в классе появились два литературных персонажа – Болла и Киса. А еще был верный «оруженосец» Кисы – Ляля. Клички эти настолько прижились, что даже теперь, по истечении сорока лет, все, кто знал нас в то время, так и называют – Болла, Киса, Ляля.

Киса и Ляля были сыновьями известных журналистов – Владимира Киселева, корреспондента «Литературной газеты» по Украине, и Быстрозорова, главного редактора одной из киевских газет. Они же были и главными заводилами в классе по части всяких хулиганских (по классификации школьного дисциплинарного кодекса) выходов и розыгрышей. Так вошел в мою жизнь человек, ставший лучшим другом (наперсницей), критиком, оказавшим огромное влияние на формирование моего характера, литературных вкусов и просто восприятия мира.

Леня Киселев – гениальный поэт, мудрый, заботливый друг, который ушел от нас в 22 года, понятый и оцененный гораздо позже, когда его уже не было рядом и когда каждый из тех, кто был с ним, понял, кого он потерял.

Урок украинского языка – ведет наша «классная» Г.П.Ш. – Галина Прокофьевна Шевченко (а какая еще фамилия могла быть у учительницы украинского языка и литературы?!). Я сижу за второй партой в центральном ряду, за мной Киса и Ляля. С середины урока в классе начинается странный гул, он нарастает и к концу урока переходит в истерический хохот той части класса, которая у меня за спиной. Звонит звонок, я делаю резкое движение чтобы встать, и из моей толстой косы, начинающейся от макушки, на пол сыпятся карандаши, ручки, циркули и даже небольшая линейка. Оказывается, Киса, героически трудясь целый урок и собрав у всего класса инвентарь, аккуратненько вставил все это мне в косу, чем сделал похожей на бронтозавра. Я побежала жаловаться Галине. Она посмотрела на меня умными карими глазами и сказала: «Так то ж він тебе кохає». В следующий раз, когда всю математику мою спину легонько покалывал циркуль, я уже точно знала, «що мене кохають».

Прекрасный осенний день, мы тащимся из школы с единственной мечтой – забросить портфель и рвануть на наши любимые Голосеевские озера, покататься на лодке, поговорить «об умном», погреться под последним осенним солнышком. Вдруг Киса вспоминает, что ему нужно забрать из детского сада своего младшего брата. Наши планы явно не совпадают, это крохотное исчадие ада вопит, что не собирается идти домой, а совсем даже наоборот, хочет кататься на самокате, а мы просто обязаны при этом присутствовать, а уж потом сможем отвести его домой. Осенние дни короткие, да и солнышко не очень щедрое – накрылась наша лодка. Мы терпеливо катаем чудовище, пару раз все-таки врезав ему по шее якобы за непослушание, а потом расходимся по домам.

Чудовище зовут Сережа. Сегодня Сергей Киселев известный журналист, зубастый, остроумный и очень похожий на своего старшего брата. Когда я вижу этого уже не молодого, располневшего человека с седой бородой Саваофа, задаю себе один и тот же вопрос – «неужели это я забирала его из детского сада?!»

Урок русской литературы, Евгений Онегин. Кто-то, потев и сбиваясь, декламирует у доски: «Татьяна «Ах!» – в другие сени», пауза, дальше забыл. И тут с третьей парты раздается тихий, невозмутимый голос подкащика: «Где Ленский ждал ее на сене». С классом – массовая истерика, урок сорван, Киселев у директора. Любовь к поэзии неоднократно приводила Кису в кабинет нашей строгой директрисы Марии Федоровны.

Десятый класс, контрольная по английскому языку. Киса безбожно сдувает у меня, так как я уже начала ходить на городские курсы английского языка, готовясь к поступлению на филологический факультет. В класс входит завуч и голосом провинциального трагика средней руки оповещает: «Киселева срочно вызывают к директору!». Мы понимаем, что ничего хорошего этот вызов не сулит. Чем на этот раз провинился Киса? Конец урока, мы с Лялей под кабинетом директора ждем Кису. Он выходит подавленный и злой. «Новый мир» напечатал его стихотворение «Цари», которое вызвало горячую дискуссию вокруг образа Петра Первого. Ленинградцы, якобы обидевшись, прислали письмо в редакцию, что автор оскорбил их патриотические чувства, предложив считать Петра плохим царем и согласиться с Т. Шевченко, что «це той первий, що розпинав нашу Україну». Тогда официальная критика усматривала националистическую идею при любом упоминании Украины. Директриса была историком и долго объясняла Лене, как он не прав и какую прогрессивную роль в истории России сыграл Петр Первый, а он, Киселев, позорит школу своим непониманием. Ей даже в голову не пришло, что подросток, стихи которого печатают в «Новом мире» Твардовского, – это гордость школы.

К десятому классу Леня был уже сформировавшейся личностью и прекрасным поэтом. Его поэзию знала и любила вся литературная элита Киева – друзья отца, Владимира Киселева, в чьем обществе Леня проводил большую часть свободного времени. Помню эту маленькую квартиру на Красноармейской, в которой каким-то чудом умещалось трое взрослых, двое детей, сиамская кошка Маска, черная кошка Мимус, разнообразные птички типа ручного голубя, ручная же белая крыса и целая библиотека русской поэзии. Стеллажи с книгами скрывали все стены, по всем углам горы газет, а над письменным столом табличка из троллейбуса «Не высовываться». На одной из книжных полок «бар» со знаменитой «зубровкой-киселевкой», которую отведать едва ли не весь литературный Киев.

В те дни, когда родителей не бывало дома, Лене разрешалось приводить друзей. Часами я слушала Кисины рассказы о поэзии и поэтах, смешные истории, подслушанные им в обществе взрослых и, конечно же, стихи. В те годы Пастернак, Цветаева, Мандельштам были поэтами малоизвестными, почти запрещенными. Леня знал их наизусть. Потом он читал свое. Я собиралась на филологический факультет, и разговоры о литературе были для меня абсолютным блаженством, кроме того, они никогда не проходили без трапез. Леня был единственным человеком в моей жизни, который всегда прямо с порога спрашивал, не голодна ли я. Он спрашивал всех и всегда всех кормил. Вообще умение быть внимательным к людям, которых он любил, потрясало, ведь юность эгоистична и часто жестока.

Первый курс университета, Леня на романо-германском, я на филфаке. Общий корпус, вторая смена, вечерние возвращения домой, часто вместе. Случайная встреча с однокурсником: «Болла, познакомься, это Виктор». Очень серьезный худой юноша смотрит на меня смущенно и протягивает небольшой пакетик с шоколадными конфетами: «Вот, получил стипендию – купил маме, она любит «Белочку», берите». «Чем собираешься заниматься на каникулах?» – спрашивает Леня. «Латынью», – отвечает Виктор. Я едва не роняю конфету. Боже мой, мальчик, который с каждой стипендии покупает маме конфеты и на зимних каникулах зубрит латынь! Вот он, мой герой – Киса гений!

Начинается бурный роман, но почему-то мой пылкий возлюбленный, наступая на горло собственной песне, мчитя по вечерам домой, чтобы не огорчать маму, которая никогда не ложиться спать до его прихода. Иду к Кисе жаловаться, и тут он говорит мне то, что я смогла оценить лишь через много лет, и до сих пор поражаюсь, как девятнадцатилетний мальчик мог знать так много о жизни и так понимать ее. Он мне ответил: «Болла, благодари Бога, что он такой. Когда-нибудь он будет так же бежать к тебе». Бог свидетель, так все и случилось – более 30 лет мы вместе едим

«Белочку», изучаем латынь, и я знаю, что как бы ему ни хотелось задержаться где-нибудь, он всегда спешит домой.

Киса был «моей лучшей подругой», знал обо мне все и учил неразумную до самого своего ухода.

...У меня пустяшные проблемы со здоровьем, Леня с курсом в колхозе, я болею в Киеве. Он каждый день, одалживая у сельского почтальона велосипед, тащится за несколько километров на почту, чтобы узнать о моем самочувствии. В одном из телефонных разговоров наставляет строгим голосом: «Болла, сходи к врачу, я не хочу идти за твоим гробом». Это был первый курс, и судьба уже за всех все решила. За его гробом уже через два года шла я.

Последний разговор по телефону, Леня звонит из больницы: прочитал в газете некролог – умер мой папа. Звонит, чтобы поддержать, уже точно зная, что самому осталось не больше месяца. Его день рождения был 21 сентября, в этот же день родился мой отец. Не верь после этого магии чисел. Эти двое вели меня по жизни – папа, аристократ, интеллект, блестящий юрист – в детстве, Леня – в юности. Они формировали меня как личность, любили и заботились обо мне. Их не стало в один год. Мир тогда рухнул, и казалось, что я не выкарабкаюсь из-под его руин. Но я выкарабкалась, потому что даже уходя, Леня позаботился обо мне, отдав в руки доброго и надежного человека, с которым мы и поныне.

Портрет Лени Киселева стоит в нашем доме на почетном месте, а наши дети знают наизусть все его стихи, стихи гениального поэта, гениального ДРУГА.

2000

МОЙ ДРУГ ЛЕНЯ КИСЕЛЕВ ИЛИ ПРОСТО КИСА Олег БЫСТРОЗОРОВ²¹

Киев

Шла середина 50-х годов. В один из морозных февральских дней я вместе с родителями переехал в новый многоэтажный кирпичный дом²². Надо сказать, что среди семей-новоселов было довольно много детей. И пока старшие обустраивали свои гнездышки, их отпрыски так и норовили ускользнуть на улицу. Оно и понятно – снега навалило выше колен. И как тут было не окунуться в детские зимние забавы! Вскоре и я очутился во дворе. Огромное желание покататься на лыжах (мои еще с другими вещами не были распакованы), а также позна-

комиться с кем-нибудь подтолкнули меня к мальчику, который упорно прокладывал лыжню по глубокому снегу.

– Ты из этого дома? – обратился я к незнакомцу.

Паренек остановился. Оперся на палки и внимательно посмотрел на меня. Затем улыбнулся.

– Бери и дерзай, – произнес он, протягивая мне свои лыжи.

Через минуту-другую я уже весело катил по искрящемуся снегу и с благодарностью думал о мальчишке, которого звали Леня, и чья фамилия была Киселев.

Еще в наши школьные годы была очень популярна песенка Булата Окуджавы о циркачке. В ней были слова, что циркачка по проволоке ходила и качала белою ногой. И надо сказать, мы с Ленией (друзья звали его Кисой) частенько напевали ее. Возможно, под впечатлением этой песенки или еще по каким-либо другим причинам Леня однажды попытался частично «воспроизвести» ее перед зрителями.

Шел месяц май. Прихорашивался после долгой и морозной зимы наш любимый город. Наводился «порядок» и в родной школе. Наши соученики «ударно» трудились на порученных участках. Леня вместе с несколькими девчонками вызвался заняться уборкой 8-го класса. Я же с группой учеников трудился в пришкольном саду. Чуть поодаль от нас несколько педагогов вели разговор на бесконечную тему, как правильно сеять вечное, разумное, доброе.

Вдруг учителя мгновенно замолкли и застыли на месте (прямо одна из сцен пьесы Гоголя «Ревизор»). И только их глаза испуганно-напряженно вглядывались в район окна нашего класса, который, кстати сказать, располагался на третьем этаже школы. А там, на небольшом карнизе, что был перед окном, лихо выплясывал Леня Киселев танец циркачки на проволоке.

Однако это выступление было коротким, так как во дворе школы неожиданно появился ее директор...

Что ни говорите, а Киса всегда любил наших четвероногих «друзей». Он почти никогда не проходил мимо бездомных собак и кошек. Обязательно чем-то их подкормит, погладит, пожалеет. Иногда и на руки возьмет, да и отнесет затем к знакомым... И бывал очень доволен, когда удавалось их «пристроить» в ту или в иную семью.

А однажды одному такому «другу» довелось даже побывать на выпускном вечере. Да-да! Именно на нашем выпускном школьном вечере. Не верите? Кстати, вот эта история.

В один из июньских вечеров, кажется, это была суббота, мы с Леной Киселевым уже почти подходили к родной школе, где минут через пятнадцать должен был начаться вечер выпускников 1965 года. И вдруг, откуда ни возьмись, под самые Ленкины ноги подкатился серовзбешенный мяукающий клубок. Леня резко останавливается, слегка нагибается вперед, и через мгновение кот уже оказывается на его груди, под черным пиджаком.

Так мы с нашим «ценным грузом», довольно неплохо припрятанным от посторонних глаз, благополучно добрались до актового зала, где вскоре и начался торжественный вечер, посвященный вручению вчерашним школьникам аттестатов зрелости.

Все было строго, празднично и торжественно. И только тихое музыкальное мурлыканье кота как-то убаюкивало нас и отвлекало от всего происходящего на сцене. А там тем временем школьное руководство нужными словами напутствовало очередного нашего соученика.

И вдруг наш кот, все еще находившийся под Лениным пиджаком, явно заволновался. Возможно, что-то потревожило его. А может, и слова директора в данный момент показались ему не совсем мажорными. Он вырвался из своего убежища и с пронзительным кошачьим криком молнией пролетел через весь зал к приоткрытой двери. Как вы сами прекрасно понимаете, это незапланированное «выступление» кота вызвало бурное оживление в зале. И уже до самого конца торжественного вечера улыбки так и не сходили с лиц вчерашних учеников, их родителей, а также и наших любимых учителей.

Кстати, когда мы должны были идти фотографироваться для выпускного альбома, Леня в последний момент передумал и не пошел. А я у него для фото попросил «бабочку» его отца (Владимир Леонтьевич не носил галстуки, а лишь – «бабочки») – потом я ее вернул. Вот и получилось, что в выпускном школьном альбоме Лениной фотографии нет, а я – единственный из всего класса в «бабочке»...

2000

КОЛИ ПОМИРАВ ПОЕТ

Марія ВАЛЬО²³

Львів

Коли ранньої осені 1968 року в Києві від білокрів'я згасав лицар молоді української поезії Леонід Кисельов, заблисла надія на його одужання: поширилась чутка про існування унікального, хоч і дуже до-

рогого французького ліку від цієї недуги. У Києві його чи то не було, чи то офіційно відмовлено згорьованим батькам Леоніда у його придбанні. Тоді у пошуках ліку по Україні роз'їхались учасники, щоправда, ліквідованого вже на той час столичного Клубу творчої молоді. До Львова погодилась поїхати завжди бажана тут і пов'язана з цим містом родинними зв'язками і науковими інтересами внучка Івана Франка Зінаїда Тарасівна Франко.

Як завжди, біля ранкового поїзда її зустріло кілька найближчих друзів і колег – співробітників академічних установ Львова: Лідія Коць-Григорчук, Уляна Єдлінська з чоловіком Вітольдом Ауліхом, Роман Крип'якевич та інші. На цей раз З. Франко відмовилась від ранкового візиту до родичів – дочок другого Франкового сина Петра, і разом з «почтом» зустрічаючих прибула у відділ мовознавства Інституту суспільних наук АН УРСР, очолюваний її колишньою шкільною учителькою, а тепер відомим філологом і завідуючого відділом Лукією Лук'янівною Гумецькою. Саме з відвідин цього відділу З. Франко зазвичай починала чи не кожен свій приїзд до Львова, що стало не тільки доброю традицією, але й нагодою поділитися з ученими також інших відділів інституту науковими новинами і найпекучішими подіями громадського і політичного життя столиці. Отож такі її відвідини кожного разу збирали досить численну аудиторію.

Хоч у цей час найбільш резонансними були ганебні наслідки літнього походу радянської армії на Чехословаччину, а також назрівання в Україні протестів проти першої хвилі арештів в половині 1960-х, свою «пресконференцію» З. Франко почала не з обговорення цих подій, а з приголомшливого повідомлення: вмирає Лєоня Кисельов, потрібні ліки.

Поезія Лєоні Кисельова у Львові тоді була вже достатньо відомою не тільки як суто особистісна лірика, пройнята генетичним зв'язком з народом, зачарованістю рідною піснею і ароматом степового євшан-зілля, але як поезія нонконформістичного чину, непримиренна до потворностей тоталітарного режиму. У ній дивувала політична зрілість і геніальне уміння молодого поета зображенням катівських прийомів імперської Росії в минулому демаскувати сучасну йому дійсність. Викликали подив і одверті заяви і незламна віра поета у те, що своєю творчістю він, як і геніальний Шевченко, спроможний наблизити краще завтра, Шевченкова віра, – писав поет, –

*«...рождала
песню в защитных ртах», –*

тому, пам'ятаючи про це, і він буде «писать так».

Невипадково його «Стихи о Шевченко», а також «Цари», перша ж публікація яких викликала гнів офіційної російської критики, і його мото-

рошні за силою викриття російського царизму «Цирюльники», а також доступні тоді поезії українського циклу у Львові «ходили по руках» разом із забороненими поезіями В. Симоненка, В. Стуса та інших поетів, передруками суперкниги Івана Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація». Один примірник цієї книги в Інститут суспільних наук потрапив тоді завдяки мужній київській вченій Михайлині Коцюбинській. Вже у наш час стало відомо, що «першодрук» цієї праці виготовлявся саме у помешканні З. Франко.

На пошуки французького ліку (назву його забула) для Льоні Кисельова кинулись усі бажанчі з інституту, використовуючи усі можливі зв'язки з фармацевтичними і медичними закладами Львова – від обласного аптечного управління до медінституту, інституту переливання крові і навіть обласної «партійної» лікарні. На той час в останній лікувалась сеньйорка і «нанашка» (як її з любов'ю називали) письменників Львова Грина Вільде, яка доклала усіх зусиль, щоб хоч дізнатись, чи існує цей препарат у фармацевтичній мережі Львова. На жаль, ні їй, ані нікому з нас так і не вдалося дізнатись хоч що-небудь про цей недосяжний лік. Хоч і розчарована наслідками своєї місії у Львові, З. Франко у пошуках ліку подалася в Ужгород, ближче до «Заходу», попередньо нав'язавши телефонний контакт з відомою чеською україністкою у Празі і своєю приятелькою Зіною Генік-Березовською. Вона обіцяла дізнатись про лік та, по можливості, передати його в Ужгород на руки письменника Івана Чендея. В його оселі З. Франко під час відвідин Закарпаття завжди була бажаною гостею.

З Ужгорода З. Франко повернулась одразу в Київ, і ми так і не дізнались, чи привезла вона цей лік, а разом з ним бодай примарну надію на одужання поета. Невдовзі Льоня Кисельов відійшов у вічність, залишивши Україні поезію непересічної ваги і сили, як доказ своєї незаперечної причетності до рідної землі і народу, свого вболівання за його долю, свого юнацького лицарства у непокорі і несприйнятті облудного світу тоталітаризму і своєї віри в те, що

*«живое слово не иссякнет,
настанет правды торжество».*

Його поезія була і назавжди залишиться у контексті найвищих і найкращих досягнень української літератури і культури.

Льоню Кисельова, відомого сина народу, оплакало усе свідоме світове українство. На його смерть зболеним віршем «Ой рано ще, рано...» відгукнувся молодий львівський поет Петро Шкраб'юк. А похилого вже віку поетка в діаспорі Н. Ливицька-Холодна, ознайомившись з першою, уже посмертною збіркою його творів і радіючи, що на Україні «ростуть іще

такі, як він,

*із очима, що як зорі вічні,
із любов'ю, що як гнів і чин»,*

зверталась до нього як до сина:

*«Ти мій сину, моя горда дійсність,
твердження, і доказ, і любов.
Справді – все на світі тільки пісня
В українській, у найкращій з мов».*

Поетичний, психологічний і, додамо від себе, політичний феномен Льоні Кисельова одразу став предметом обговорення й дослідження найбільших літературних і літературознавчих авторитетів: І. Драча, І. Дзюби, Л. Новиченка, В. Розумного, І. Кошелівця, Д. Затонського та інших, предметом гордості української нації.

2000

ЄДИНИЙ МОЛОДИЙ «КОНСЕРВАТОР» У ВСІЙ СВІТОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ Вадим СКУРАТІВСЬКИЙ²⁴

Київ

Із нотаток про поезію Леоніда Кисельова

Ми настільки звикли до вікових ієрархій у літературі та культурі взагалі, що поетові отроцтво і молодість звичайно сприймаємо як свого роду підготовчий клас до художньої та іншої зрілості.

Геніальний випадок Леоніда Кисельова не тільки не потверджує, а й руйнує те ніби навічне правило. Напевне не випадково автор цих рядків, трохи старший од Леоніда, водночас чи не мимовільно дивився на свого товариша-студента так, як першокурсник на п'ятикурсника. Хоча насправді першокурсником був Льоня.

Кожне його неквапно сказане слово, погляд, ба навіть його мовчання були для мене наповнені якимось загадково «дорослим», аж трохи мото-рошно «зрілим» значенням-змістом. Спочатку інстинктивно, а потім уже

з усією певністю я відчував, що маю справу зі свідомістю абсолютно і водночас незвичайно сформованою.

«Льоня – то був мудрець», – говорив по смерті поета його, скажімо так, старший друг Гелій Снегірьов, письменник і кінорежисер, що його пізніша трагічна доля для мене постає якось пов'язаною з долею і поезією Леоніда Кисельова. Власне, з певними його віршами, що ніби напророчили-спрогнозували Гелієву долю українського дисидента. Переконаний, що майбутній автор «Набоїв для розстрілу» – дивовижної книги про чекістську операцію-провокацію довкола так званого «СВУ» – Гелій Іванович, серед іншого, йшов полем Льоніної поезії.

Льоня – то був справді мудрець... Колись Надія Мандельштам так написала про одного ленінградського поета-оберіута: він у 1920-х першим серед нас зрозумів, у якому світі ми опинилися. Батько Леоніда, київський прозаїк Володимир Кисельов просто-таки майстерно читав іронічні елегії того поета, Миколи Олейнікова. Читав гостям і, напевне, синові-підлітку. Який, схоже, і без того оберіута, ніби поза своєю «метрикою», поза своїм віком, сам загадково осягнув-зрозумів – «у якому світі ми опинилися».

Йдеться не просто про «політику», а швидше про історію чи навіть метафізику. Довкола напівюнака юрмилися дорослі і власне діти «відлиги». Леонід Кисельов чи не змалечку чув відповідний жаргон того середовища, бачив його стільки ж щиро, скільки, зрештою, наївну життєву «стилістику». Словом, біографічно він ніби цілком походить із відповідної «відлигової субкультури», та ще й у її особливому київському варіанті.

Але що мене аж вразило при знайомстві з Леонідом Кисельовим: та «відлига», її ті чи ті міфи ніби і не торкнулися його. Товаришка поета, блискуча київська інтелектуалка-парабоксалістка Майя Каганська, пам'ятаю, десь восени 1965-го, говорила: боюсь, дуже боюсь, що оточення Льоні зробить з нього громадянсько-антирадянського поета.

А між тим виявилось, що треба було боятися за тогочасних читачів поета, які незрідка аж драматично не помічали домінанту його поезії, справді надзвичайну для молодого митця.

Річ не в тім, що Кисельов, на моє наївне подивування, відсував кудись у бік матеріал «відлиги», всі її діалекти і сюжети. Для мене катастрофа «відлиги» була тоді найголовнішою подією, – тоді як для Леоніда навіть сама «відлига» не була подією... Він узагалі ніби її не помітив, і його поетична зіниця зупинилася на зовсім інших началах і предметах.

І тут ми маємо виключної сили історико-літературний сюрприз, справді дивовижний, – ба навіть у великому часі літератури.

З огляду на згадані її вікові ієрархії, ми звикли до того, що літера-

турна молодість – то завжди, чи не з часів романтизму, то «штурм і натиск», то щонайінтенсивніші пошуки нових форм і цінностей. У нашому столітті, від «авангарду» до «постмодернізму» ті пошуки стають, перепошую, вже чи не патологією літературного процесу, аж загіпно-тизованою «новим» і «незвіданим».

Навічна тепер уже молодість Леоніда Кисельова постає якоюсь разючою альтернативою того основного методу «авангардистської» молодості всіх її часів, «метрик» та орієнтацій.

Якби не заважали політичні асоціації, що їх необхідно викликає саме слово «консерватизм», то можна було б сказати, що Леонід Кисельов-поет був, від свого фантастично раннього дебюту до так само не ймовірно раннього відходу, художником-консерватором. **Може, єдиним молодим «консерватором» у всій світовій літературі.**

З разючою ліричною енергією дитя-поет, рішуче відсунувши всю біжучу кон'юнктуру біжучої історії, зосереджується на якихось стільки ж простих, скільки абсолютних першоосновах світу цього. Сучасність у її найзлободенніших, підкреслено «матеріально-побутових» ознаках безнастанно присутня у цій поезії, але саме як особливе образне знаряддя до віднайдення того, що становить ті першооснови.

Тут особливо вражає сам «дебют» чотирнадцяти- чи там п'ятнадцятирічного поета. То, схоже, вже і не дебют, а на диво точна й чітка лірична програма творчого шляху (як драматично звучить цей ніби затертий літературознавчий троп щодо Леоніда Кисельова), пройнятого стриманою патетикою опорних точок людського і взагалі існування. Початково поезія Леоніда Кисельова – то саме початки світу, якесь його ліричне абеццдо.

Таке не просто зрідка зустрічається у великій літературі – таке взагалі у ній не зустрічалось... Пригадаємо геніальний «дебют» Рембо-підлітка, «дебют», який хронологічно збігається із самою його присутністю у тогочасній літературі... Поезія Рембо – то справді «п'яний корабель» поезії світової, цілковита переміна всіх її основ, всієї вісі її естетичних координат.

У Леоніда ж Кисельова все разючо-послідовно – навпаки. Він не **первертає**, а **по-вертає** поезію. До того ж, з чого світ починається і чим, він, можливо, закінчиться. У своїх першовіршах («Ручей», «Деревья не платят за платья», «Яблоню, что растет на улице» та ін.) поет створює саме ліричний «букварик» людської і природної екзистенції, буттєвий її «алфавітик».

Диво, велике диво почути таке від дитини:

*Ветер треплет листья,
Холоду амнистия.*

*Холод вышел из тюрьмы,
И в июне мерзнем мы.*

.....

*Падают снежинки в грязь.
Гибнут в ней повально.
Но у каждой есть своя
Индивидуальность.*

Знаю читачів, які колись ці рядки «розшифровували» за ліберальним, «відлиговим» кодом, доволі зловісно звукове тло історії, яка – справді – розривалася поміж «веснами» і «заморозками». Поет таки чує те тло, а проте головне для нього – не біжуче, а навічне. Лірик тут віддає те, на чому справді од віку будується світ. «Нове бачення» (Тинянов), канонізоване колись «авангардом», п'ятнадцятирічному «консерваторові» од лірики потрібне не задля коперниканських у ній переворотів, а для безнастанного, щоразу в іншій тональності і семантиці, нагадування про тих «китів», на яких плавала, плаває і напевне далі буде плавати – Земля і ті, хто на ній живе.

Поезія Леоніда Кисельова – вся, аж до останніх його чернеток – це незвичайна лірична таблиця всіх наших «першоелементів» у їхній – саме ліричній – періодичності-послідовності. Людський і природно-календарний час; міський, а за ним і сільський першопростір культури; причинковість у нашому існуванні (аж до «трехразового питання» як його незниклої першооснови); психологічний спектр людини всіх його кольорів, що необхідно зроду-віку повторюються-відтворюються; безконечна буття граунікального і всезагального; безнастанне повернення побутової пістрявості світу до того чи того знаку його згаданого буттєвого «алфавіту» – ось такий пейзаж тієї поезії.

...На самому початку 1960-х тоді вже тридцятирічний київський поет Володимир Міхньов був спробував подати весь довколишній йому і його ровесникам ландшафт у наївній, але страшенно цікавій за задумом поемі під назвою «Лирическая арифметика». Леонід же Кисельов створив питому, поетично невідпорно-переконливу «ліричну діалектику» того самого ландшафту. З якимось справді аж загадковим за своєю достеменністю виявленням найголовніших його деталей, процесів, першоподій. Власне, його «больових точок».

Лірика – то передовсім переінотування людського болю, завжди такого персонального. Болить, зрозуміло, усім. Але у кожного – саме йому і саме по-своєму. І коли той крик, стогін, а чи то зітхання «ословлюються», тоді й виникає такий взагалі-то вкрай рідкісний у літературній природі абсолютний «ліричний продукт».

«Больове» підґрунтя кисельовської поезії очевидне й відчутне, і тут уже для того відчуття не потрібні ні спеціальна філологія, ні власне літературознавство, ні навіть просто якісь з цього приводу коментарі.

Справді поетові болять.

Але очевидно також, що той біль відшукує у речовині світу не просто його опори, а передовсім ті, які у тій речовині – болять.

Біль поета тут зустрічається саме з тими болями, з якоюсь дивовижною проникністю, резонуючи саме на них.

Неймовірний, спеціальних досліджень вартий вірш про Вандею. Про ту «консервативну» ділянку галльського світу, яка колись безнастанно і чи не ірраціонально бунтувала проти ультраревольюційного тоді Парижа. Ми всі необхідно перебували під «відлиговим» дахом тотального прогресистського міфу. Поет же якимось не те що навіть шостим, а ще більш подальшим чуттям відчув не просто суто «політичну» двозначність того міфу, який закриває очі на те, що «прогрес» завжди аж обрядово здійснюється за рахунок обов'язкових йому жертв. Він відчув-відтворив біль органіки, що її тіснить той нібито досконаліший, але вже вочевидь неорганічний, неправдивий, світ. Йдеться тут, зрозуміло, не про політичний консерватизм поета, який справді-таки не терпів, за його словами, «наркомовских чернил», войовничого радикал-насилства. Йдеться про те, що поет у рішучій опозиції до всіх тогочасних уявлень запримітив ту страшну ритміку людського перебування на землі, що у ньому те витіснення стало якимось ніби вже навічним правилом історії. Але ж у своєму зверненні до Конгресу США з приводу в'єтнамської війни попередив, що може закінчитися те правило, яке сьогодні доходить уже до якогось грізного краю.

Неймовірний «вандейський» вірш – то і є згаданий неполітичний «консерватизм» київського поета, який віднаходить найсуттєвіше у самій сутності.

Колись Гете писав, що його не зачіпають катастрофи тропів: «спалена селянська садиба – ось трагедія». У «Фаусті» та трагедія постає у пишних, світових вимірів декораціях, у грандіозній риторичній, перевантаженій класичною та іншою міфологією. Нещодавно О. І. Солженіцин аж спеціально виїздив до Бретані на відкриття пам'ятника вандейським селянам, бунтівникам і жертвам. (Можна собі тільки уявити риторичну зливу довкола того відкриття.) А молодий поет лише лірично прошептав ту надтему, яка так мучила і напевне мучитиме людство. Напевне – допоки воно існуватиме. І той київський, такий болючий вірш тепер уже завжди готовий асистувати тому болю. І, може, навіть стишуватиме той біль.

Заблукалу історію, боляче її переживаючи, поет прагне повернути саме до якоїсь норми, була та норма там чи не була... У всій світовій «Гамлетіані» принц рефлексії вперше саме з Кисельова відкидає ту рефлексію, у напрямі якогось безконечного каяття навколо загибелі Офелії, яка ніби

тільки і могла порятувати того принца. Так само несподівано жінка (!) рятує і дон Жуана:

*Перед трехметровым командором
Тоненькая женщина стоит.*

Поетове намагання віднайти першозміст світу якимось невимушено-органічно перевело поетову мовну стрілку в український бік. Український цикл Леоніда Кисельова – то зовсім не лінгвістичний експеримент. То закономірне намагання поета віднайти не лише першосемантику буття, але й сам «дім буття», як назвав німецький мислитель мову. Що нею для Кисельова стає саме українська:

*Я постою у края бездны
И вдруг пойму, сломясь в тоске,
Что все на свете – только песня
На украинском языке.*

Може, це найкращі рядки про українську мову у світовій поезії.

Так робота поета з віднайдення найсуттєвішого набрала вже зовсім незвичайних художніх швидкостей.

...Колись, у середині 60-х минулого століття, я оббігав своїх друзів з повістю тоді напівзабороненого Євгена Зам'ятіна «Рассказ о самом главном».

Шкодную, що не встиг показати ту повість Льоні. Адже він тоді вже завершував свою ліричну оповідь-про-наболіле.

І тепер уже ніхто не знає, коли ця оповідь скінчиться у світовій пам'яті.

«У меня впереди бесконечная жизнь // Без тебя, без тебя, без тебя».

2000

ЧАС ЗЛЕТІВ

Борис ДАБО-НИКОЛАЄВ²⁵

Київ

Ескіз роману, або Хроніка взаємин ...та не польотів...

*Вергілій проникливий
провидець.
Він їхав
до загибелі своєї.*

З книжки «Orbi et Urbi»

Ми познайомились з Леонідом Кисельовим 15 листопада 1959 року. Мльоня вперше прийшов на заняття літературного гуртка, котрий

щонеділі збирався у Палаці піонерів та школярів. Йому щойно виповнилося тринадцять. Я ходив до гуртка вже три роки, зі своїх тринадцяти. Я працював і навчався у вечірній школі.

Палац знаходився у розкішному особняку ренесансного стилю з палисадником перед будівлею та садом у затиллі навпроти Маріїнського парку. Нині тут розташована китайська амбасада. Гурток збирався в директорському кабінеті, схожому на вітальню, з дореволюційними різними меблями з карельської березини. Вела гурток завуч Палацу Ніна Микитівна Кочар'янець. По неділях вона була за директора.

Походила Ніна Микитівна з учительської родини зі Сумщини. Навчалася у МІФЛІ (Московському інституті історії, філософії та літератури). Пройшла фронт. Після війни – філфак Київського університету. На фронті стала дружиною вірмена. Я вважав, що не закохатися в неї було неможливо. Вона належала до того жіночого типу, котрий зустрічається на північно-східному кордоні з Росією. Щоб увияти ці особливі обличчя, яких не побачиш серед сучасних дівчат, слід уважно роздивитися ікони Богоматері та святих, що були писані в тій місцевості. Льоня цінував її за абсолютну демократичність, інтелігентність, толерантність. Та він погоджувався, коли бачив її наприкінці вечора старшокласників у парі з чоловіком кружлячими у вальсі, що вони напрочуд ставні, стрункі та пластичні.

Після гуртка дехто не поспішав на транспорт, а придніпровськими парками прямував на сучасну Європейську площу, де сідав на тролейбус. 27 грудня Льоня під час прогулянки простягнув мені зошит з поезіями, які не читав у Палаці. Дозволив взяти додому. З вірша про Буратіно запам'яталося: щастя – виграш в лото. Чи випадє Льоні виграш?

При поверненні зошита Льоня розповів про тьотю, котра до революції мешкала у Варшаві. Я запитав, чи не навчалася вона в пансіоні для шляхетних дівчат. «Ні», – відповів Льоня. «У мене родичка майже закінчила пансіон, – пояснив я. – Завадила війна. Досі читає більше французькою, польською та німецькою, ніж українською чи російською. Живе в квартирі під нами у дванадцятиметровій кімнаті. У них був маєток на Стародубщині».

Запропонував якомсь зайти до нього.

Прийняв запрошення Льоня лише 20 листопада 1960 р. Я закінчив школу, але нікуди не поступав. Мріяв про Літінститут, на крайній випадок – про філфак університету. Тоді Хрущов вигадав правило, що майбутні гуманітарії повинні відпрацювати два роки. Найсуворіше дотримувався цього Літінститут.

Після гуртка ми поїхали на метро до станції «Університетська». Я мешкав у 46-му будинку по бульвару Шевченка вдвох з матір'ю у шістнадцятиметровій кімнаті. До революції наша родина займала всю квартиру.

Правда, була набагато більша. Батько, мати, три сестри, бабуся по матері, куховарка, бонна. Дідусь був інженером, працював один. Так жила технічна інтелігенція. Вчителі отримували менше.

Слухаючи мої розповіді, Льоня порівнював їх з тим, що чув від своїх близьких. Йому, як мені здалося, цікаво було познайомитися з моєю матір'ю Ольгою Борисівною, роздивитися наше помешкання. Кімната вразила тим, що на видному місці висіли ікони. Меблі були дореволюційні, різностильні, в поганому стані. Безперечно, наша родина тоді бідувала. Розпитувати однак Льоня не любив. Я теж не ставив йому зайвих запитань. Тому спілкуватися з ним було добре.

Ольга Борисівна відразу відправилася на кухню. Обідали втрьох. Більше розмовляли ми. Мати слухала. Потім пішла мити посуд. Ми сіли на канапу. По черзі читали вірші один одного. Я провів Льоню пішки по бульвару Шевченка до Червоноармійської, де він мешкав.

Це стало певним кодом взаємин у той навчальний рік. Я все рідше бував на гуртку: праця, літстудія «Молодь», кохання. Коли приходив до Палацу піонерів, Льоня по дорозі додому заходив до мене. Він припав до вподоби моїй матері кремезною статурою, поєднанням чорного волосся з блакитними очима, неквапливістю, уважністю, вихованістю, якоюсь особливою посмішкою. До того ж, у них були суголосні зодіаки: Мати народилася 21 травня, а Льоня – 21 вересня: межа земних та повітряних знаків.

Мені добре запам'ятався один епізод. Льоня вже був на другому курсі. Зайшов зненацька – в мене не було телефону. І Льоня часто заходив навздогад та жодного разу не помилився. Цього разу він був з двома дівчатами, з котрими раніше не знайомив. Моя мати так зраділа гостю, що попрямувала на кухню і підсмажила всі відбивні, що були в домі. Нам вдвох вистачило б цього м'яса на тиждень. Такого не робила ні для кого.

Я вперше завітав до Льоні 28 квітня 1961 року. Дав твори, що збирався надіслати на конкурс до Літінституту. Льоня показав їх своєму батькові-письменнику. Мешкали Кисельови в письменницькому будинку наприкінці Червоноармійської. Займали двокімнатну квартиру. Перша кімната слугувала за кабінет для Володимира Леонтійовича та Льоні, друга – за вітальню-їдальню. Пригощав мене Льоня: дістав з холодильника сир, який батько привіз з Москви, зробив каву. Переповів опінію батька: для Літінституту потрібно, з одного боку, щось більш канонічно-патріотично-радянське, з іншого – яскраво-провокативне. Сказав, що сам про Літінститут не думав. Коли виходили, зустрілися з батьком: привітна посмішка, чорне курчаве волосся, краватка-метелик. Запитання: «Нагодував гостя?».

Повідомлення з Літінституту, що творчий конкурс не пройшов, я зустрів студентом-вечірником університету Шевченка. Мати прохворі-

ла майже рік. Жив один. На засідання літературного гуртка не ходив.

Льоню запрошував до себе по телефону. Завжди відчував, коли у нього є що показати. Дотримувалися старого звичаю: подавати гостеві, що йде, його верхній одяг. Льоня відмітив, що я роблю це надзвичайно вправно, мабуть, приймаю у себе дівчат. «Дівчину», – відповів я.

Бібліотекаркою в Палаці працювала Катерина Іванівна Червінська. Для мене – тьотя Катя. Коли подорослішав, мати розповіла, що її чоловік був знаним письменником, Валеріаном Підмогильним. Його, як і материного першого чоловіка, заарештували в тридцять четвертому, потім за часів ежовщини стратили. Тьотя Катя і порадила мені ходити до літгуртка. Останніми роками почалися розмови, що перевидадуть твори чоловіка, що їй дадуть персональну пенсію. Та все лишалося на рівні побажань.

Я завжди дивувався, як свого часу її взяли на роботу до Палацу. Дивувався і дружбі між нею та завідувачкою бібліотекою Цилею Давидівною Неймерман. Різні за походженням, життєвим досвідом, зовнішністю вони дуже тепло ставилися одна до одної.

Під секретом я розповів Льоні, чиєю дружиною була Катерина Іванівна. Той почав уважно споглядати за тендітною, наче гімназистка, бібліотекаркою. Якось сказав: «Видно, що зі старої інтелігенції. Завжди привітна, та дуже нещасна й самотня».

Влітку 1962-го вона невиліковно захворіла. Рак. У вересні Ніна Микитівна запропонувала мені посаду бібліотекаря, але з виконанням обов'язків керівника літературного клубу «Джерело». Після її смерті я дізнався, що рукописи Підмогильного, його листи з Соловків зберігалися в бібліотеці з відома Цилі Давидівни. Надійніше, ніж удома.

...Льоня тяжко перехворів – на черевний тиф. Виписався з Жовтневої лікарні наприкінці жовтня. 31 жовтня завітав до мене на роботу. В читальному залі затишно, спокійно. Про бібліотеку мало хто знав в місті. Найактивніші читачі – гуртківці, котрим не вистачає книжок у домашніх книгозбірнях. Формувалася бібліотека після війни з кількох інших. На книжках – до п'яти інвентарних номерів. Є рідкісні видання. Майже вся «Літературна енциклопедія» 20-30-х років. Без титульних аркушів, бо там прізвища «ворогів народу». Деякі вилучені за вказівкою Главліту видання Цилі Давидівна приховувала за старими підшивками газет та журналів.

Не бачилися кілька місяців. Льоня виріс, розмовляє підбаском. Написав близько сорока віршів. Дав почитати додому. Приніс збірку Драча «Соняшник», що тільки-но вийшла друком. Сіли переглядати.

Я: «Чому з минулорічної поеми («Ніж у Сонці») видрукували лише уривок? Вознесенський, Євтушенко, навіть Рождественський не менш авангардні».

Льоня: «Що можна хазяїну, холопові – зась. Або – ще слід заслужити. Взагалі вони мають рацію. Драч ставить Україну в центр Всесвіту. Для них небезпечно. Ти був на вечорі Євтушенка. Як він представляв Драча?»

Я: «Назвав його найкращим поетом України. Драчеві довго цього не пробачать. За гамбурзьким рахунком Драч сильніший за Євтушенка. Він мав би його представляти. В Україні».

Льоня: «Метрополія завжди метрополія. Провінція для неї – провінція».

Дістав із сумки передрук нових балад Драча і теж дав мені почитати додому.

...Вуличками Печерська спустилися на Хрещатик. У тролейбусі Льоня продовжував обговорювати ситуацію, що складається: гурток тепер збирається по середах. Двічі на місяць по неділях я маю проводити засідання Клубу. Школу закінчили хлопці, які цікаво писали. З рештою спілкуватися щотижня немає сенсу. Льоня розповів, що Віктор Некрасов передав до «Нового мира» добірку віршів. Попередив: «Вирішувати, чи друкувати і що саме друкувати – буде Твардовський».

У листопаді прийшов «Новый мир» з повістю «Один день Івана Денисовича». Я прочитав за ніч. Ціля Давидівна теж. Потім читала Ніна Микитівна, а далі по черзі – всі працівники Палацу. Стало легше, коли її надрукувала «Роман-газета».

30 січня 1963-го «Київський комсомолец» пустив у світ нотатки кореспондента АПН (Агентство Печати Новості) Віктора Буханова про його гостини у Солженіцина в Рязані. Я зателефонував Льоні. При зустрічі розповів, що теж прочитав Буханова, але цікавіше було послухати Віктора Платоновича Некрасова, який спеціально їздив знайомитися. Він, як Буханов, характеризує Солженіцина як людину замкнену. Та не це головне. У Солженіцина вдача фанатика або засновника секти, що майже те ж саме. Для Некрасова найголовніше – свобода. Він – європеєць за походженням та характером. А Солженіцин – людина табірно-російська. Хочє змінити кольори, в котрі пофарбовано огорожу.

Льоня познайомив мене з Віктором Платоновичем Некрасовим у червні. З'ясувалося, що наші матері працювали в одному мікрорайоні в тубвідділеннях лікарень. Більше всіх на світі Віктор Платонович любив свою маму. Тому, як мені здалося, відчув симпатію до мене. Як пізніше сказав Льоня, він був незвично для останнього часу відвертим. Останній час – це безперервні проробки після виступу Хрущова на зібранні творчої інтелігенції в березні 1963 року. Сигнал про кінець відлиги. Запам'яталося висловлювання: соромно, що ми теж маємо атомну бомбу і теж погрожуємо світові. Пригадалось через п'ять років, коли Льоня написав:

*Сурмлять газети, радіо гука,
Що живемо у віці атомовім,
І хоч за все ми заплатили кров'ю,
Та час вже інших цінностей шука.*

*Історія не є ракетний жак,
Вона мов шлях від чужини до хати.*

Віктор Платонович Некрасов був скоріше людиною карнавалу. Леонід Кисельов – міркувань як діяння.

З подачі Льоні я запросив до Клубу Дмитра Володимировича Затонського, монографію якого «Вік ХХ. Нотатки про літературну форму на Заході» встиг прочитати. Тоді це була найпровокативніша книга в радянському літературознавстві.

На першій зустрічі Дмитро Володимирович розповідав про Хемінгуей, про його роман «По кому подзвін». Пояснив, чому твір в найближчі роки не надрукують в Радянському Союзі. Правдиво змальовано Долорес Ібарурі, яка все ще живе у нас. Не наше, мовляв, потрактування подій громадянської війни в Іспанії.

Льоня на цих зустрічах не бував. Потім переповідав враження Затонського. Вченого дивувала невимушеність, розкутість школярів, особливо дівчат. За такої молоді неможливо остаточно заморозити суспільство. Під час перших відвідин Палацу Затонський попросив дозволу оглянути всю будівлю. Останній раз був у ній в тридцять роки, до початку арештів. Дружив із сином Якіра, що тут мешкав. Бігали довгими коридорами підвалу, ховалися. Раптово все обірвалося.

З Михайлиною Коцюбинською познайомилися неочікувано в лютому 1963-го. Планувалося засідання Клубу, присвячене роковинам Шевченка. Я пішов до Інституту літератури запросити когось виступити. Зліва від дверей у відділі української літератури сиділа молода жінка. Докладно розпитала про Клуб, погодилася прийти. Ніна Микитівна потім сказала, що з часів МІФЛІ не чула таких глибоких аналізів поетики. З того засідання Михайлина Коцюбинська взяла своєрідне шефство над Клубом. Приходила сама, з Євгеном Сверстюком, Іваном Світличним.

10 лютого 1964 року засідання вирішили присвятити роковинам смерті Василя Симоненка. Напередодні я зайшов до Інституту. Михайлина Хомівна обіцяла дати магнітофон і бобіни із записами поета. Приніс магнітофон аспірант, молодший за Михайлину. Представився коротко: Василь. Борис зателефонував Льоні. Вони весь вечір слухали записи, де крім Симоненка вірші читали Ліна Костенко та Іван Драч.

Наступного дня Коцюбинська розповідала про поезію Симоненка, включала записи, щось читала сама. Василь спокійно сидів в останньому

ряду. Потім взяв магнітофон, і вони вийшли втрьох: Коцюбинська, Стус, Кисельов.

27 вересня того ж року мало відбутися перше засідання Клубу в новому навчальному році. Запросили Леоніда Вишеславського як поета та Михайлину Коцюбинську як науковця. План роботи відправлявся до Київського обкому компартії. Звідтіля зателефонували Ніні Микитівні і заборонили запрошувати Коцюбинську. Я позичив очі в сірка. Пішов вибачатися. Михайлина Хомівна зрозуміла все. На прощання сказала: «Зашморг затягується». Розповів Льоні Кисельову. Його реакція: «Всі під подвійним ковпаком: КДБ і партбюрократії. Хто з них кого слухає – невідомо. Побачиш, Клуб житиме недовго».

Льонині слова підтвердилися.

У червні 1965 року відкрилася нова споруда Палацу піонерів, побудована на місці зруйнованого Микільського військового монастиря. Мене повідомили, що за новим штатним розкладом функціонування Клубу не передбачено, й запропонували посаду редактора. Я був задоволений – не лишився без роботи.

«Новый мир» надрукував вірші десятикласника з Києва Леоніда Кисельова у третьому числі за 1963 рік. За пару тижнів потому «Літературна Росія» дала підвал майже на половину шпальти, присвячений лише одному віршу з добірки. Член-кореспондент Академії наук Дмитро Благой з точки зору імперської свідомості піддав твір нищівній критиці. Льоня відповів самопародією. Показав її лише друзям, у тому числі й мені. Написав він також начебто відсторонений від тих подій вірш:

*Сколько раз мы сбрасывали шубы,
А потом натягивали вновь.
Сколько раз от ветра, чьих-то шуток,
Чьих-то песен веяло весной.*

У кінцівці був пуант: «А сейчас по всей стране такая // Трудная и горькая весна».

Щастя не було. З одного боку, його поезії оприлюднив найпрестижніший часопис імперії. З іншого – це призвело до неможливості перебування в офіційному письменстві. Єдиний київський російськомовний літературний журнал «Радуга» спромігся на друк лише одного його дитячого віршика «Дождик» в четвертому числі за той же рік.

Ніна Микитівна не знала, пишатися ним чи радіти, що на гурток він майже не ходить. То друкують Солженіцина і висувають його на Ленінську премію, то Хрущов як скажений накидається на Євтушенка та Вознесенського. А Льоня на засіданні Клубу читав поему Вознесенського

«Майстри». Я тим часом присвячував їхній творчості спеціальні засідання.

Чому радянська влада завжди воювала з літературою?

Коли 9 березня 1964 року організувала поїздку співробітників Палацу до Канева (Шевченка начебто ще не заборонили), Ніна Микитівна дозволила мені запросити Леоніда Кисельова. Не любити його не могла. Друкувати його вірші про Шевченка неможливо, не захоплюватися ними – теж неможливо.

Той навчальний рік був роком Шевченка. Відмічали 100-річчя від дня народження. Провели міський літературний конкурс. По підсумках оформили альбом. Вірші Леоніда Кисельова до нього не включили.

Їхали до Канева тихо, як на прощу. Я сам не всіх добре знав: різні відділи Палацу піонерів були розкидані по різних помешканнях. Ця немолода жінка з благородним обличчям має прізвище Грушевська. Кажуть, родичка, може, племінниця, того Грушевського, що очолював державу. Керує гуртком домашнього хазяйнування. Чоловік поруч із нею – керівник драмстудії. Був учнем Леся Курбаса, актором у його театрі. Кажуть, тренує студійців за його методою. Далі – подружжя Петриненків. Жінка працює не у нас, а в філармонії, вже відома співачка Діана. Чоловік керує іпротекою, майстер на всі руки.

У маленькому автобусі було прохолодно. Приїхали запізно: музей вже зачинили. Постояли біля Кобзарєвої могили, поклали квіти. Були ще три студенти зі Львова, ввічливо запитали, чи нема місць в автобусі. Сіли позаду. Пошептом розмовляли про своє.

Добігала масниця. Деінде від хати до хати ходили ряджені. Льоня почав упівголоса читати мені вірші Пастернака з «Доктора Живаго». Я мав передрук цих поезій, теж знав їх напам'ять, та слухав охоче.

У той рік з-за кордону Кисельовим привезли протестантське видання Святого Письма. Льоня студіював його. Якось по телебаченню опитували: «Які три книжки ви взяли б із собою у космос?» Дурне запитання. Християни взяли б Біблію. Мусульмани – Коран. Українці – ще б Тараса Шевченка та (або) Лесю, або Франка. Росіяни – Пушкіна. Англійці – Шекспіра. Коран теж був у їхньому домі. Володимир Леонтійович нещодавно закінчив роман «Злодії в хаті». Дія відбувається у Центральній Азії. Як без Корана?

У 1964 році Льоня став студентом університету. Вирішив вивчати англійську філологію. Восени познайомився з Олею Кільчевською. Вона вчилася на журналістиці. Писала вірші. Як розповів мені Льоня, він побачив її в університетській бібліотеці і відчув, що повинен підійти. Представився. Вона чула про нього. Запросила до себе.

Колись по лівій стороні вулиці Франка, відразу за будинком з аптекою стояв двоповерховий дерев'яний будиночок. Він належав родині Кільчев-

ських. Мати жила в Криму. Там у неї теж був свій дім. Потім на цьому місці побудували стандартну багатоповерхівку.

Хата в центрі міста без батьків у такому юному віці – і зараз велика рідкість. Збиралась літературно-мистецька богема, але дуже вишукана. Випадкових молодиків не було. Мене запросили лише через кілька місяців.

Тут, на Франка, насупротив Оліного будинку мешкав Толя Пилипенко, мій товариш по школі і гуртку. Мати жила із сестрою на Пушкінській. Теж вчився на журналістиці. Весною минулого року люди в сірих дощовиках запитали його матір: «Що обираєте для сина – арешт чи примусове лікування?» Влітку бачив Толю востаннє. При моїй матері він сказав: «Випустили на тиждень. Лікували електрошоком. Не розшукуй ніколи. Якщо вийду – лише ідіотом. Піду чорним ходом. Відчуваю – слідкують».

Льоня знав Толю гірше. Казав, що у полум'яних комуністок, як його мати, діти часто стають палкими антикомуністами. При тотальному контролі та генетичному стукачестві – закінчується або в'язницею, або психушкою. Коли б мати Толі обрала арешт, в Україні з'явився б ще один герой.

...У Олі почали розмірковувати, який можна було б випустити цікавий часопис, коли Україна була б незалежною. Не гірше «Нового мира». Головним редактором зробити Івана Дзюбу, зав. відділом прози – Загребельного, а не Гончара, зав. відділом поезії – Тичину, а не Бажана. Зав. відділом зарубіжної літератури одногосно призначили Затонського.

У Олі спочатку Льоня, потім – я познайомилися з Валею, найліпшою подругою. Була абсолютно відданим поезії технарем, хоча сама віршів не писала. Мала квартиру на Андріївському узвозі в будинку навпроти і трішки вище за будинок Булгакова. Кілька років тому помешкання зруйнували, заливавши пустирище. Був гарний будиночок скоріше одеської чи якоїсь іншої південної, ніж київської архітектури: засклена галерея-балкон вздовж всього другого поверху. Це було Валине помешкання з чотирьох невеличких кімнат анфіладою. Перша послугоувала за кухню і ванну. Кімната батька, ідальня, Валина. Мати померла. Старша сестра жила з дочкою в дерев'яному будинку у дворі колишньої моєї школи, неподалік від вулиці Франка.

Коли Оля хворіла, сестри вдвох доглядали за нею. Майже та ж компанія збиралася у Валі. Хоча там зустрічалися і випадкові зайти.

У вересні студенти стаціонару їздили до колгоспів. На першому курсі Льоня сумлінно відбув весь місяць. Завів собі друзяк серед місцевих молодиків. Його ніхто не побив, навпаки, заповажали. Не залицявся до дівчат. У розповідях сам дивувався, як швидко знайшов спільну мову із сільськими.

На другому курсі кілька разів приїздив із села не додому, а до Валі. Телефонував друзям. Влаштували бенкети на всю ніч. Валя ні від кого не приховувала, що навскіс від неї – дім Булгакова. Якось Льоня розповів про це

Віктору Некрасову. Влітку 1967 року в «Новом мире» з'явився відомий нарис «Дом Турбиных», з котрого й розпочалась нова історія цього будинку.

На другому курсі у Олі в гостинах Льоня познайомився з Майєю. Встати не зміг і не захотів...

Незабаром потому Олін будинок знесли. Дали однокімнатну квартиру в новому районі. «Молодь» не видала її збірку віршів. На роботу в Києві не брали. Стала, як деякі інші, виїздити на кілька місяців на російську північ: там не вистачало фахових журналістів. Поверталась і жила у Києві, доки вистачало грошей. Восени 1968 року, через місяць після загибелі Льоні – я завжди казав собі: загибель, – покінчила життя самогубством²⁶. Валя мене не повідомила: сама не пішла на похорон, чекала на дитину, лікарі боялися передчасних пологів. З іншими Олініми подругами я взаємин не підтримував.

У серці назавжди закарбувалося: Льоня та Оля, Оля та Льоня.

Останньою Льоніною подругою залишилася Майя.

Журналіст, поетка, перекладачка, літературний критик, літературознавець, жінка-вампи, амазонка, розлучена, самостійна, своя квартира, дочку виховують батьки. Сильне біополе, шалений темперамент. Розповідала: перекладаючи вірші Драча російською – бігала обливатися холодною водою, таке збудження. Нічий поезії так не збуджують. Драч єдиний серед сучасних українських поетів – справжній.

Зустрічаючи мене в бібліотеці чи десь в редакції, переводила розмову на Льоню. Єдина називала його Леонідом Володимировичем. Закінчувала фразою: «Він все ще мене кохає».

Радянську владу ненавиділа перш за все тому, що та нівечить таланти. Запитувала: «Що очікує на Леоніда Володимировича після закінчення університету?» Відповідала: «Аспірантура у Затонського. Кар'єра посереднього радянського науковця. Бо не посередніх тут не буває. Читайте останні публікації того ж Затонського і порівняйте з першою книгою».

Після відходу Льоні емігрувала. Знайомі розповідали, що з іноземним паспортом приїздила до Москви²⁷, переправляла через різні амбасади на Захід твори дисидентів, видрукувала багато провокативних розвідок та книг з літературознавства.

В листопаді 2000 року вночі від серцевого нападу, як казали раніше, розриву серця, померла людина, котру і Льоня, і я вважали найталановитішою серед гуртківців: Дмитро Павлович Моїсєєв, науковець-фізик, знаний своїми науковими дослідженнями в багатьох країнах світу.

Однаково добре писав вірші українською і російською мовами, на «відмінно» закінчив художню школу по класу живопису. За своєю ініціативою написав сценарій новорічної вистави-феєрії для Палацу. Зазвичай їх замовляли письменникам-професіоналам. Після школи вирішив різко змі-

нити фах: стати фізиком. Працював дизайнером і самотужки готувався до вступу на фізичний факультет університету.

Ми з Льонею неодноразово обговорювали цю метаморфозу. Кінець кінцем дійшли висновку: Діма шукає більшої захищеності.

День народження 1965 року закарбувався у моїй пам'яті двома подіями. Льоня подарував бурштиновий мундштук надзвичайно цікавої роботи. Курили тоді болгарські сигарети без фільтру. («Закурю ото цигарочку // Болгарського тютюну»). Діма вперше показав друзям свою наречену, Таню Семенець, дочку головного редактора «Вечірнього Києва». Однокурсниця, як він, добре знається на мистецтві і літературі. У вересні я був у них свідком на весіллі. Досі зберігаю фото, де вони такі красиві й щасливі, кращої пари не бачив.

Льоня після дня народження сказав: «Не для нього. Сильна. Більші потенції. Переросте. Тоді і розлучаться».

Виповнилося це рівно через десять років, у 1975-му.

...На рік пізніше від Льоні до гуртка самостійно, незалежно від нього прийшла Світлана Кацалап. У перших класах школи вони сиділи за однією партою. Вища та огрядніша за нього, давала йому штовханів. В одинадцятому класі, як казали, виписалась. На неї та її подругу, Світлану Хміль, звернув увагу Володимир П'янов, відповідальний секретар комісії Спілки письменників по роботі з молодими. Запрошував на семінари, допомагав друкуватися.

У 1970-му році Світлана Кацалап в збірці «Поезія» оприлюднила вірш, присвячений пам'яті Льоні. Більше її твори у друзі не з'являлися. Стала технарем. Світлана Хміль почала з української філології, але закінчила іранською.

...Час зльотів, та не польотів...

У шістдесяті роки перебування за кордоном було рідкістю. Найближчим друзям Льоня розповідав, що батько деякий час працював у Стамбулі, він жив з ним разом²⁸. Турки були привітними, дотепними, чесними, не войовничими, спокійними, толерантними. Місто, звідкіля Русь отримала християнство, звичайно, мусульманське, та з християнськими осередками.

Льоня ніколи не погоджувався, якщо хтось намагався узагальнити національні риси будь-якого народу. Казав завжди: «Більшість завжди просто хоче мати добробут і продовжити життя в дітях»:

*І мати молода, і сонце юне,
І в неї на колінах немовля.
В прозорому повітрі, наче струни,
Гудіння оксамитного джмеля.*

Багатьом Льоня здавався занадто спокійним, розсудливим. Я здогадувався про внутрішній неспокій, напругу й розумів: краще за всіх відчуває його темперамент Майя.

До Стамбула я потрапив у 1997 році. Ходив і думав, де могло бути помешкання Володимира Леонтійовича, офіс, об'єднаний з квартирою. Мають, на одній із вулицок ділового центру, Таксіма. Неподалік пішохідна вулиця з православним і католицьким соборами. Там вони прогулювалися по неділях. Віротерпиме і толерантне місто.

Дружба між особами, що пишуть і намагаються робити це професійно, завжди химерна, навіть коли вони дуже молоді. Кожен є (і знає про це) матеріалом для спостережень для іншого. Льоня особливо цінував мою поезію про самотність митця:

*у поэта есть имя нет отчества
много друзей и всегда одиночество
кутерьма фейерверк перекресток
очень грустно все и непросто
как комета поэт легендарен
и так же таинственен странен
и ранен хоть кажется раем
миг и вечно караем
кем-то за что-то и сплетен сплетенье
и все лишь повод и тема*

Можливо, єдиним абсолютно вірним Льоніним другом був білий щур. Коли було зручно, він садив його до кишені та прямував у гості. Потім я проводжав їх до Бесарабки, звідкіля вони їхали на тролейбусі. Одну з перших українських поезій Льоня присвятив йому²⁹,

*Мій щур такий любесенький,
Любесенький, дурнесенький,
Співає у норі.*

У ті роки були модні «вогники» – вечори, коли всі сидять за столиками, п'ють каву, сухе вино, куштують печиво, іноді тістечка. Гість про щось, цікаве загалу, розповідає. У перервах танцюють. Було модним запрошувати молодих поетів, навіть тих, кого майже чи зовсім не друкують, але про яких по Києву йде певний розголос. Такі зустрічі частіше інших установ дозволяли собі наукові та проектні інститути.

Я добре пам'ятаю останній вогник восени 1966 року, на якому ми з Льонею виступали вдвох. Запросили до проектного інституту, що знаходився

в улюбленому районі на Печерську, неподалік від колишнього Палацу піонерів, у коротесенькому Кріпосному провулку. Ми добре знали цю похмуру сталінську будівлю, повз якої неодноразово проходили. Ніколи не думали, що нас тут гостинно прийматимуть. Особливо уважно слухали студентки-практикантки з Політехнічного. Двох, з котрими танцювали, пішли проводити. Був напрочуд теплий тихий вечір. Над Польовою вулицею небо зоряне, як у селі. Дівчата, на щастя, жили в різних гуртожитках.

...Незабаром Льоня захворів. Моя мати та всі її знайомі медички скрушно хитали головами.

Коли відвідував хворого, поводив себе як завжди. Читав його й свої нові вірші, ми розмовляли про країну. Одного разу Льоня дав прочитати свої перші вірші українською. Я нагадав Льоні його розповідь про те, як він після публікації в «Новом мире» відправив до Москви велику добірку віршів, як йому передали, що московський літературний бомонд, включаючи Євтушенка та Вознесенського, не сприйняв його. Я вважав: не за поетикою, за ментальністю. Якби це була любовна чи пейзажна лірика – інша справа. А Льоніна, як поезія Шевченка, наскрізь ідеологічна. Московіти ніколи не зможуть погодитися з антиімперською ідеологією.

На невисловлене моє запитання: чому лише зараз, Льоня відповів: «Треба було одним оком заглянути на той світ, як про це пишуть екзистенціалісти. Ситуація кризи, коли приходить осявання, прозріння. Як у святого Августина». Нещодавно він простудював «Сповідь» Августина, котру я дав йому прочитати. Цей мотив увійшов у поезію «Не йому віри політикам...» Вона завершується словами:

*Вірю в Слово.
Велике, палаюче, наче сонце, Слово,
Що було на початку всього,
І було Богом.
(І це слід розуміти буквально,
Як вчить Августин).*

У 1967 році я закінчив університет. Льоня почав заводити розмови про те, що годі працювати в Палаці. Було добре для студента. Володимир Леонтійович може допомогти видрукувати якийсь критичний опус про сучасну дитячу літературу. Потім – перейти на роботу до «Веселки». Редактором. Те, що «Молодь» попри всі рекомендації, завершила збірку – нормально. Одна справа – пропустити людину в літературу, навіть в наших умовах, інша – зробити з неї функціонера. «Молодь» не зачинила двері назавжди, сказали – поки зарано. Стати редактором в іншому ви-

давництві, членом цієї корпорації – це зробити крок і до видання книжки. Розумні люди потрібні будь-якій системі.

Я знав одне: йти до школи і викладати радянську літературу чи будь-яку літературу з позицій народності та партійності – не для мене. Перейти на штатну комсомольську роботу, пропонували колеги по Палацу, – теж не для мене. Редактором? Занадто я був непосидючою людиною. Краще за все – викладацька робота в університеті, та слід закінчити аспірантуру.

...У вересні 1968 року завітав до Льоні. Побачив, що той розмовляє, рухається ще повільніше. Від чого більш страждає – від хвороби чи від ліків. Дав прочитати свою поему про Мандельштама. Хотілося взяти її додому, та – незручно. Річ абсолютно не для друку, доки існуватиме ця влада. І абсолютно інтимна, про себе. І абсолютно інтимні вірші до Майї про Марію Магдалину та «Я ніхто для тебе...» Цікаво, чи вона читала, чи зрозуміла. Запитувати не можна.

Час прощатися. Льоня сказав, що проведе. Не треба. Ні, я ще можу.

Простували Червоноармійською, як завжди, вперед, хоча до тієї зупинки, що навпроти тролейбусного парку, було ближче. Льоня відчув: слід повертати. Зупинився. Несподівано промовив: «Запам'ятай, якось Іван Дзюба сказав моєму батькові, що я міг би стати гордістю українського письменства. Напишеш коли-небудь».

Потиснули руки. Льоня повернув додому. Я не сів на тролейбус. Пішов пішки. Матері відповів: «Погано».

Час зльотів, та не польотів...

Леонід Кисельов не помер, він загинув. І тому – живий.

21 вересня – 9 жовтня 2001 року

МЫ БЫЛИ С ЛЕНЕЙ ТОВАРИЩАМИ...

Юрий СЕГАЛ-СЕРКОВ³⁰

Київ

Уже прошло с тех пор, как он умер, 33 года. Но я помню своего очень хорошего приятеля Леню Киселева, он был человеком очень талантливым и, как мне порою казалось, несколько легкомысленным. При этом очень любившим женщин и жизнь – когда-то мы с ним даже согрешили вместе, познакомившись с двумя юными леди. Он любил читать свои стихи, классику мы знали и без него, а нам он читал свои стихи. Все-таки тогда была подготовка другая, не то, что сейчас.

Покойный Саша Авогян – тоже приятель Лени, учился в испанской группе, жил у памятника Богдану Хмельницкому, и мы неоднократно бухали вместе с Ленией и с Сашей Авогяном. Он стал спелеологом. Леня учился со мной в третьей английской группе отделения переводчиков факультета романо-германской филологии Киевского университета. А всего их было пять. Авогян ножи бросал, на гитаре играл, он такой был хулиганистый.

Нагайчук Витя – нынешний дипломат – тоже учился в нашей группе. Но – не с первого курса. Также очень дружил с Ленией.

С Ленией мы играли в футбол в университетских аудиториях какими-то спичечными коробками. А когда он уже начал заболеть – это было осенью 1967 – мы все ехали в колхоз и сидели напротив желтого корпуса университета. Он подошел и говорит: «Юра, были мы с тобой в прошлом году в колхозе в Великой Дымерке, что-то у меня температура прыгает – то 37,1, то 39,2. Я в этот раз пропущу».

В Великой Дымерке на Харьковском шоссе мы были год назад, на втором курсе. В колхозе там самогонку пили жутко. Великая Дымерка – там страшно было. Там местные школьники-старшеклассники говорили: «Ото зараз закінчу школу, потім сяду у тюрму». Жуткое совершенно было село. Дети с 15 лет там пили страшно. Много расконвоированных зеков там жило – они в колхозе работали.

Ну, и мы, студенты, тоже пили. Леня – полторы бутылки самогонки выпивал спокойно. Пили, общались, балагурили, баловались.

Леня, по-моему, в карты не играл (на самом деле играл, и весьма неплохо: любимая игра в колхозе в Великой Дымерке была «Бура» или «Три листика». – *Прим. составителя*). Леня был очень компанейский, выпить мог и все прочее. И часто, когда выпьем, говорил: «Давайте, я вам читаю стихи». И читал. Я так и помню с того времени: про Тараса Шевченко «Ненавиджу» или про Стеньку Разина.

Население в Великой Дымерке было – около 11 тысяч человек. Село громадное, как поселок городского типа. Мы как-то нажрались с Ленькой самогона – я уже не помню, с кем он жил (Леня жил на хате у хозяина, когда поселялся, тот сказал ему: «Живи – хати не перележиш!» – *Прим. составителя*), а нас поселили в отдельную хату с Кальяном, уже покойным. И мы пошли гулять вечером – идиоты. Там в селе имелась маленькая площадь перед сельсоветом. Ленька был, я был, Кальян был и еще кто-то был, не помню. И что мы видим: там полураздетая женщина, круг мужиков, женщина бегаёт в этом круге, а за ней в этом же круге бегаёт мужик с топором. Леня сказал: «Я напишу об этом стих, потому что я такого никогда в жизни не видел». Как мы выяснили, при полном невмешательстве толпы пьяный мужик бежал за ней, чтобы зарубить – он считал, что она изменила ему. Ей

лет 35 – где-то так. В конце концов она упала какому-то мужику в руки, а тот взял камень – довольно большой булыжник – бросил и попал в голову тому мужику, который бегал за ней с топором. Тот упал – и готов. На этом все и закончилось. И Леня хотел написать об этом стихотворение. Он подмечал такие вещи. У него было выражение: «Самое сексуальное зрелище – это девочка в школьной форме». Это точно, это я как сейчас помню.

Ну, а потом заболел парень – жалко его, Господи, такой был хлопец. И сколько ему не доставали лекарств – сейчас это проще. Если бы сейчас лечили в том же Израиле, в той же Франции, то, безусловно, ему помогли бы.

Все одноклассники сдавали кровь, но ничего не помогло. И сначала воспринялось так, что этого не может быть, чтобы это было на самом деле серьезно. Он лежал перед смертью в Феофании, я пришел к нему, он читал томик «Доктор Живаго». Тогда этот роман считался антисоветской литературой...

Когда я последний раз перед его смертью был дома, его еще не забрали в больницу, мы выпили немножко. Он сказал (эти ужасные слова остались у меня в памяти на всю жизнь): «Юра, это так страшно». Я просто похлопал его по плечу...

Леня учился в университете на четверку. У него не все было хорошо с английским произношением, но зато он отлично понимал грамматику, потому что там дело касалось логического мышления. Леня Киселев – он пацан был такой добрый, спокойный. Леня был очень простой *easy going* guy.

Уже когда оставалось до его смерти месяца три – я иду по Крещатику с товарищем, он идет уже поддатый – Леня... Он когда заболел, начал сторониться и товарищей, и сокурсников. Может, неудобно стало – он начал полнеть из-за приема гормональных препаратов. Леня идет чуть поддатый по Крещатику с двумя девушками (возможно, это были Майя Брусиловская и Катя Дмитриевская – *Прим. составителя*). Мы пошли, еще немножко вместе выпили...

Мы с Фаритом³¹ не были Лениными близкими друзьями, но мы его любили. Мы с ним были в близких товарищеских отношениях. Был его хорошим товарищем. Думаю, у нас просто не хватило времени, чтобы стать близкими друзьями.

На похоронах даже помню трагичный взгляд Фарита. Леня умер 19 октября, а хоронили его, по-моему, 21-го или 22-го. На похоронах была вся наша группа.

Я к Лене на кладбище хожу каждый год, а то и два раза в год, потому что я его любил, потому что это был человек необычный, очень добрый человек. Он на меня смотрит с памятника, и мы понимаем с Леной друг друга. Почему я хожу? Потому что он был Человек. Я его любил. Время было другое.

Я работаю всю жизнь синхронным переводчиком – принимал участие в трехстах с чем-то международных конференциях. Переводчик профессиональный – пошел по этой стезе, другого уже не было дано. Поработал в Иране – я наполовину еврей, а тогда была война с Израилем. В 1969 году поехал в Иран, работал под Тегераном в небольшом местечке два года. Ленька был бы со мной, ему бы в Тегеране понравилось.

2002

ОН БЫЛ ТАЛАНТЛИВ ВО ВСЕМ

Фарит РАХИМОВ³¹

Казань

Характерным было то, как произошло наше с Ленией знакомство. А было это примерно так. В перерыве между парами ко мне подошел Леня и спросил: «Говорят, ты хочешь уйти из университета?». Я сделал неопределенный жест. Тогда Леня добавил: «Если бы кто-нибудь из этих всех (он кивнул в сторону студентов) ушел, мне было бы все равно. Но мне будет жаль, если ты уйдешь. Не надо уходить». Я вновь неопределенно хмыкнул и мы разошлись.

Очевидно, этот разговор произошел где-то в конце первого курса. С тех пор мы стали здороваться, обменивались телефонами, начали общаться.

Как-то он предложил мне познакомиться со своими родителями, я с готовностью согласился. И однажды вечером на прогулке по Крещатику с приятелем я по какому-то делу позвонил Лене. Леня мне: «Скоро будут готовы (не то вареники, не то деруны), приезжай сейчас же». Но я в тот вечер не мог, пришлось отказаться, хотя пойти в гости очень хотелось.

На другой день в университете я Леню увидел обиженным, или печальным, или злым. Но это продолжалось недолго.

На втором курсе нас «забрали в колхоз». Приехал я с небольшим опозданием. Отправили в село под Дымер. Ехал я туда поездом со старшекурсником (не помню имени). В Дымере мы нашли своих. Меня направили в дом, где оказался и Леня. Обрадовались. Вечером он мне говорит: «Пошли, тут недалеко живут старики, они продают дешевую самогонку». В общем-то, я был непьющим. Но тут куда денешься: свобода, природа, деревня со всеми прелестями, здесь же и наши девчонки. Колебание длилось одно мгновение.

Пошли, нашли, купили 0,5 самогона. Леня вытащил из кармана что-то замызганное зажевать. Самогон был отвратительным. Но – выпили. На другой день Леня не смог идти на работу, заболел. В тот день я почув-

ствовал, что Леня имеет какую-то непрочность и пить ему нельзя. Потом стал его оберегать словами, чтобы он не пил, не курил. Бесполезно. Тогда он сошелся с Юрой Сегалом. Сейчас я вспоминаю, что что-то говорил по этому поводу им обоим, и вместе, и врозь: что нужно, мол, не курить, не пить – и все будет хорошо.

Теперь я вспоминаю, что тогда на похоронах у меня было в глазах, когда я смотрел на Юру: «Что, пришел – вот результат»...

А, вернувшись памятью в Дымер, можно вспомнить, как вечером на следующий день Леня был «в порядке», и мы с тремя нашими девчонками сидели под полом в яме лесопилки в опилках свежих. На всех была одна бутылка сухого вина. Было радостно и весело. Говорили ерунду, Леня по просьбе девочек читал наизусть стихи какого-то немецкого классика. Потом как будто бы пошли по квартирам. Я, сделав круг, вернулся в яму, на квартиру вернулся к утру. Леня проделал почти такой же круг.

Жители Дымера на всю киевскую округу славились своей драчливостью. Перед моим приездом ребята этого села встретили группу студентов с гитарой из другого вуза, избili их, отобрали гитару, разбили ее на голове студента...

Так вот, на приход нас двоих в дом к нашим девчонкам пришли 6 сельских парней, позвали нас на улицу, за нами вышли девчонки. Они стояли по-деревенски – подбоченясь. Удивительно: в городе бы они ни за что так бы не встали. Леня – с ухмылкой и любопытством. Погутарив, разошлись. Мне кажется, этих забияк обезоружило наше исключительное миролюбие и отсутствие страха: Леня был смелым человеком, а для меня вообще драка была в определенной степени профессией. До университета я закончил киевский институт физкультуры, получил диплом тренера по боксу, был мастером спорта по боксу.

В том же году Леня стал ходить тренироваться боксом на Левашовскую, где я тренировал университетскую боксерскую команду. Ходил «рвано», с пропусками, где-то 3–5 месяцев. На каждую тренировку приходил с улыбкой. Ему не хватало подвижности, да и вес у него был великоват.

Посмотрев на него на тренировках, можно было убедиться в том, что он серьезный, мужественный человек. Однако эти качества проявлялись после того, как получал удар. До этого он работал, как бы приговаривая: «Нехорошо бить человека, да еще по морде». Получив же удар, становился внимательным, бил он жестко, протыкая, вел себя мужественно, быстро научился держать подбородок опущенным.

Вот пример. Я стоял ближе к одной стене, Леня работал с партнером ближе к другой. Вдруг слышу звук четкого удара. Повернувшись, я видел, что «получил» Леня (это сразу видно по поведению боксера). Леня

не был «в грош», а его партнер вдохновился успехом. Я как тренер пошел к спаринг-партнерам по кругу, чтобы лучше контролировать ситуацию. Подошел к ним, остановил их каким-то замечанием по технике. Леня, не останавливаясь и слабо реагируя на мои слова, говорит партнеру: «Все хорошо, хорошо, продолжаем дальше». В это время он горел желанием реванша, и боялся, что я остановлю учебный бой. На этой тренировке он все-таки разбил нос партнеру. В душевой Леня был довольным, в приподнятом настроении, разговорчивым. Не знаю, насколько он овладел искусством кулачного боя, но мне во всяком случае казалось, что в университете у него стала лучше осанка. На третьем курсе (кажется, в самом начале) я впервые услышал о том, что Киселев смертельно болен, у него рак крови. Этому никак не поверил. И тут начался какой-то кавардак, из-за которого мало что помню. Встретившись с Ленией, убеждал его, мол, это ерунда, типа «Этого не может быть, потому что это просто невозможно». Действительно, такое просто никак не вписывалось в нашу жизнь.

Объявили о сдаче крови для Лени. Наши, наверное, сдали все. Я прибежал последним. Там была молоденькая девушка. Сначала она не хотела у меня брать, да все кончилось, все свернуто. Я настоял. О чем-то она мне сказала, то ли о том, что игла использована, то ли еще что-то не то. Но кровь взяла и я побежал на тренировку. Если бы я знал...

Болезнь Лени как-то весь наш курс держала в напряжении, все все знали. Мы с Ленией часто встречались у него дома, гуляли, заходили в кафе, чаще в «Каштан». Он знал, что я тоже болен. Вел себя Леня обычно, болезнь не чувствовалась, о ней мы не вспоминали. Дома тоже внешне спокойно, мило. Кроме того, что в отдельные дни собиралось много людей, в основном девушки. Появилась Вика.

О смерти тоже говорили абстрактно, серьезно не получалось. Тем было много.

Как-то раз в том же «Каштане» он в разговор вставил: «Тебе легче». На вопрос «Почему?» ответил: «Редко кому удается завоевать Киев». Потом пошли периоды, когда Лене становилось все тяжелее, где-то говорилось об обострениях, участились его длительные посещения больницы, попал в Феофанию. Где-то в то же время – году в 1967-м – я получил в Киеве квартиру. Приходило много ребят, девушек. Был раза три Леня. Как-то он пришел ко мне домой, на середине комнаты стояла деревянная бочка, на ней – коньяк. Леня выпил и вышел из комнаты. Я вскоре вышел вслед за ним, пошел в направлении кухни, рядом с которой – санузел. И там, гляжу, Леня стоит и пальцы засовывает в рот: его рвало. И вот тогда у меня шевельнулась мысль, что его болезнь – это серьезно.

Как-то после часа ночи я возвращался на такси домой. Вдруг на площади Дзержинского вижу – нам поперек площади перебегают дорогу,

взявшись за руки, Леня и Вика. Я открыл дверцу и крикнул: «Леха!». Он остановился, побежал ко мне, не добежав метров пять, оглянулся, увидел убегающую Вику и, махнув мне рукой, побежал за ней. Все это выглядело так, что я подумал вроде того, что «Ну, вот, а говорят, что он больной». Хотя хорошо знал, что дело у Лени плохо. Наверное, это был конец сентября или начало октября.

Леня был невероятно симпатичный человек, милый, обаятельный. Помню, когда он появлялся в коридоре – мы в разных группах учились... Его, кстати говоря, называли в группе Киса, и друзья звали его этой еще школьной кличкой. Леня каким-то образом появлялся как какое-то дуновение. Он предстает перед тобой – или он просто здороваётся, или сразу подключается к разговору, или немножко постоит, потом подключается – и сразу вот то, о чем говорилось, оно принимало какие-то другие формы, проблемы становились интересней и понятнее. Есть такие ребята – они высоко стоят, но куда бы ни пришли, с кем бы ни заговорили, они везде проходят на ура. Таким был и Леня Киселев.

Был такой случай. В университете, в актовом зале проводился концерт нашего факультета. Пели, плясали, я сидел как раз с нашими дымерскими девушками, ждали выступления «Кисы». Я ждал, что он что-нибудь выкинет, иначе он бы не вышел. Получилось так. Вдруг сцена надолго замолчала, появляется с правой стороны Леня с таким видом и таким шагом, как будто он уже давно идет и проходит мимо. В центре остановился и сказал: «Ненавижу». В зале – тишина, все понимают, что это что-то значит, но не понимают, что. Леня начал читать стихи, читал хорошо, но когда доходило до слова «Ненавижу», выплескивал его в зал. Закончив, спокойно повернулся и исчез. Позже в тот вечер мы виделись. Леня выглядел гоголем, смотрел с лукавой улыбкой: мол, знаем, кого «ненавижу!»

Он был талантливейший поэт, и этот талант чувствовался во всем – и в том, как он говорил, и в том, что он говорил.

2002

СТО КИРПИЧИКОВ В ФУНДАМЕНТ

Леонид СОРОКА³²

Израиль

Заметки по поводу

(Фрагмент)

Еще одно имя – оно переносит меня в самый центр Киева на улицу Франко. Там стоял старенький деревянный дом под номером 30. Сейчас на его месте восьмиэтажный кооператив артистов опер-

ного театра. А тогда, в 1963-м, домик этот получила в наследство от умершей бабушки поэтесса Ольга Кильчевская. Она приехала из Севастополя учиться в Киевский университет, безотцовщина сороковых, бедная, как пресловутая церковная мышь. В этом доме, где кроме буханки украинского и бутылки часто ничего не было, Ольга устроила своеобразный литературный салон. Остриженная под мальчишку, взгляд исподлобья, она привлекала к себе самых разных людей. Тут часто бывал Виктор (конечно же, Вика) Некрасов со шлейфом сопровождавших его диссидентов и просто попутчиков, Наташа Бажан (сейчас она в Париже), Майя Каганская (сейчас в Иерусалиме) и Леня Киселев, которого уже много лет нет в живых – совсем юным он сторел от лейкемии. Это его имя сейчас подняло из глубин памяти все только что рассказанное. Еще при жизни он был признанным гением. Без дураков. С Леной мы часто после посиделок у Оли ездили в одном, 11-м троллейбусе. Он выходил на Тверской, а я на Большой Васильковской. Как выяснилось, мы с ним учились в одной школе с разницей в шесть лет. Когда я заканчивал службу в армии, в журнале «Новый мир», руководимом Александром Твардовским, появился цикл его стихов, подписанный «Ученик 10 класса 37-й киевской школы». Стихотворение о Петре I, в котором были строки «За долгую историю России // Ни одного хорошего царя», вызвало тогда немалый шум. За те полчаса, что мы с Леной общались по дороге, я выпитывал так много, что хватало надолго.

Мы, конечно, говорили не только о вечном. Ведь учились в одной школе – и многие преподаватели еще работали. И он мне рассказывал о «химичке», еврейке по фамилии Чижик, с которой у нашего класса сложились отношения, – была она остра на язык, часто подначивала великовозрастных балбесов. У них не хватало ума отвечать с юмором – становились в позу и оскорблялись. А Леня очень дружил с ней, делился сокровенным. Надо же, вот тебе и Чижик, думалось тогда мне. Начиная как блестящий русский поэт, Леонид Киселев продолжил свое творчество самобытными стихами на украинском языке. В предисловии к посмертной книге его стихов «Тільки двічі живемо» профессор из Канады Ярослав Розумный написал:

«В конечном итоге наших поисков национальных корней поэта выясняется, что мама поэта еврейка. Хоть в творческой биографии любого писателя это не основной вопрос, но в случае Киселева такая деталь важна и может пролить больше света на тайну его поэтической трансформации – перехода от русской поэзии к украинской».

Мне трудно представить, какой такой особенный свет проливает на пана профессора еврейство мамы поэта (я уж не буду тут проливать еще более страшный свет на то, кто по национальности был его папа), но, что сказать, моему еврейскому сердцу было тепло осознавать, что я принад-

лежу к тому же народу, что и этот юноша, на которого в любой компании люди намного старше его всегда смотрели с высочайшим уважением, потому что эрудиции и начитанности его, казалось, не было предела, и это при том, что он мог на любые земные, общечеловеческие темы говорить с той же степенью глубокой информированности. Он тогда учился на так называемом романо-германском, где у меня было немало друзей и знакомых и среди студентов, и среди преподавателей. Похоже, роль этого факультета в 60-х годах для поэтов Киева была подобна роли московского авиаинститута для юмористов и сатириков.

2002

ПРОРОЦТВА ЛЕОНІДА КИСЕЛЬОВА

Наталка ОВЧАРЕНКО³³

Київ

І жак з'явився в кімнаті зненацька, зляканий і в прямому значенні слова «найжачений». Льоня приніс його увечері з саду, незграбно тримаючи в долонях голкасте створіння, що незадоволено пирхало і попри все прагнуло повернутися до своїх буденних мисливських обов'язків у заростях малини.

Льонині долоні горіли від їжаккових уколів, та найяскравіше горіли очі, якось по-дитячому здивовані, зачаровані виглядом кумедної тваринки, яку так зблизька, як з'ясувалося, він, двадцятирічний юнак, бачив тоді вперше у житті.

Того року випав холодний дощовий серпень. Та все ж таки за вікном стояло хоч якесь літо, а отже ще лишалося трохи днів шкільних і університетських канікул. Льоня проводив їх на дачі з нашою родиною у селищі Козин під Києвом. Він любив річку, луг і ліс, що були поруч, насичуючи повітря особливою лікувальною рослинною магією. Колись тут, на місці сучасних новоукраїнських котеджів, жили одвічні тиша і спокій, порушувані хіба що «співами» півнів і у травні-червні жаб у ближньому озері під назвою Дехавка, що ще й досі якимось Божим промыслом не засипане під фундамент чергової будівлі.

У Козині Льоні добре писалося. Суто міський хлопець, він комфортно почував себе у «фінському» будиночку без особливих зручностей. Адже мав у собі здатність ставати понад зовнішнім комфортом, над усе цінуючи комфорт душевний, психологічний. Він напівжартома цитував: «Суєта суєт...». Саме тому, що був перш за все справжнім Поетом, який умів від цієї «суєти суєт» відмежуватися...

У родині довго побутувало моє хатнє ім'я Тася, далеке від класичних зменшувальних від імені Наталія. Його походження – то вже зовсім інша історія. Проте саме воно найбільше з усіх варіантів (можливо, своєю нестандартністю) подобалося Льоні.

– Тася, чим годують їжаків?

Моя мама принесла тарілку з молоком і розмоченим у ньому хлібом. Після декількох хвилин вагань їжак, влізши передніми лапками у молоко й розливши його по підлозі, почав хлєбтати. Очевидно, був голодним. За вікном пориви серпневого вітру, холодного й вже осіннього, свідчили про наближення довгого затяжного дощу. А Льоня дивився на їжака з посмішкою, як на якесь диво, одне з безлічі, що несподівано виринуло з іншого виміру і опинилося поруч...

Справжня поезія замішана на асоціаціях. Це у прозі, особливо документальній, фактографічній певна буденна подія, поряд з багатьма способами її художнього бачення, може бути змальована, як певна буденна подія. Поезія – це квінтесенція складної суміші глибоко внутрішніх асоціацій, втілених у метафорі, алегорії. Це вираз інтровертивного сприйняття світу, а отже чогось надто особистісного, інтимно потаємного і глибоко пережитого.

На ранок Льоня приніс аркуш паперу, перекреслений в декількох місцях робочий варіант нового твору. Як показав час, твору-пророцтва, що з'являється на світ іноді несподівано й для самого автора.

*Згадаєш їжака, що я приніс,
І як вночі він бігав по кімнаті.
А вже роки убогі і багаті,
Як сніг січневий, промайнуть навкіс...*

Протягом наступних десятиліть стоїть перед очима і той їжак, і те, як «заносилось на дощ»... А з роками, з досвідом запало в душу й розуміння глибоких сумних асоціацій, юнацьких переживань, закладених у пророчих словах вірша того далекого серпневого холодного вечора:

*Забудь ім'я, і голос, і слова,
Лише згадай, що серпень був,
як вершник...*

Історія ще одного «козинського» вірша Льоні викликає у свідомості аналогію з японськими танку. Та, власне, він і побудований на оригінальній грі ламаних ліній японського живопису. «Любовная игра стрекоз на-

поминает Такубоку». Японський танку і японська графіка ніби накладені одне на одне, становлять суцільну єдність, в якій величезний світ віддзеркалюється в окремому символі-фрагменті. Японський танку – застигла мить, епізод, сповнений особливого енергетичного змісту, – момент істини, мить, що має найглибше емоційне наповнення, подібне до славетних мініатюр, складених з ламаних ліній.

Ламаних, перерваних. Якою була лінія життя на Льоніній долоні...

*...И отблеск марсианской сини
В точеных фюзеляжах их.*

Виточених фюзеляжах. Витончених. Яким було червнєве надвечір'я у затишному садку.

Влаштувавшись на дерев'яному ганку дачного будинку, ми з Льонею сидимо на драбині. Старші – на веранді. Його батько Володимир Леонтійович жартує, що варто було б дитині, як годиться в добрих родинях, читати вірші, стоячи на стільчику... Льоня характерним рухом неквапно закидає голову, на обличчі посмішка – коротка, але відкрита... Його манера читати власні вірші привертала своєю безпосередністю, відсутністю награних інтонацій. Він читав без зніяковілості, так, нібито розповідав про очевидні для присутніх речі, із зовнішньою простотою, властивою далеко неоднозначним за глибиною японським танку. Адже якщо японський поет дев'ятнадцятого століття Такубоку є автором відомого «Диалогу, написаного уявному другу» («Я повинен покинути свою домівку //ніби мене відвозить печаль // яка ніколи не зникає»), то Льоні читати доводилося у колі цілком реальних однодумців, налаштованих на одну з ним енергетичну хвилю.

Ось тільки образ «холодного пророка» не уживався тоді в моїй уяві з образом Льоні. Вже роки потому, вкотре перечитуючи Леоніда Кисельова, я відкрила для себе це пророцтво у недоступній наприкінці шістдесятих оцінці постмодерністської гри і карнавальної плутанки, з парадоксів якої раптом виринає глибокий зміст (зокрема, «Цифри не здаються», твір, жанр якого поет визначив як «Отрывок из пьесы»). Пророцтво постмодерного світобачення, втілене у гротескно-алегоричну форму, яка у Льоні була наповнена внутрішніми інтенсивними емоційними спалахами. Пророцтво неоднозначності й гідності особистості у пласкому одномірному світі держави, яка цінує не особистість, а масу.

Саме у цьому комплексі рис брало початок мудре розуміння Льонею життя, що вирувало навколо, розуміння подвійності його законів.

... Ішкава Такубоку прожив всього двадцять вісім років...

Власна гідність Льоні була визначальною рисою його характеру. Проте рисою непростую, сплавленою з глибоко внутрішньою інтелігентністю, а отже органічним невмінням доводити у тій чи іншій ситуації власну гідність за рахунок пониження будь-кого іншого. Все це, безумовно, йшло від родинного виховання. Але водночас і від народження притаманної здатності піднятися над ситуацією, оцінити її збоку. Не по-дитячому чи по-юнацькому ще у свої вісімнадцять-двадцять років, а по-філософськи зріло, по-дорослому мудро. І зрозуміти іншого. Спробувати поговорити з ним однією мовою, уловивши саме його хвилю. Тому у Льоніному товаристві було цікаво і набагато старшим за нього людям, і набагато досвідченішим, і набагато випробуванішим у житті.

Загадковість людської природи, її унікальність висловлювали себе у Льоні щирістю у спілкуванні, гострим розумом, відкритим поглядом у вічі співрозмовника і невмінням запобігати, підлещуватись, відвертістю і легким, іскрометним гумором десь на невловимій межі з іронією, що так часто прикривав глибоко приховані переживання.

Льоня органічно не сприймав дворушництва, блюзнірства, всіма порами шкіри і нервовими закінченнями відчував гріх втраченого часу, що його можна було використати для чогось справжнього, важливого. Може, тому, що нібито десь глибоко у собі квапився жити, парадоксально виявляючи цю поспішність у зовні неквапливих, засмучено-стриманих рухах...

Льоню любили на факультеті іноземних мов Київського університету, де він встиг провчитися до своєї смерті три перші курси. Любили викладачі і однокурсники, цінували його дружбу хлопці з перекладацького відділення, закохувалися у красивого юнака дівчата з романо-германського. Він вивчав англійську мову і міг вже досить вільно розмовляти і розумів англійського співрозмовника (а популярним англійським співрозмовником на той час була радіохвиля BBC World Service, «впіймана» на старенькій «Спідолі»).

Цінувати людину можна по-різному, вбачаючи у ній самі різні риси. Проте Льоня був суцільною Особистістю, і це відчувалося на відстані. І цінувалося над усе.

Якось на факультеті проходили довгі й нудні комсомольські збори з досить ненудного по суті питання: як пожвавити студентське життя, чимось зацікавити студентів у позалекційний час. Присутні розмовляли між собою, дивилися на годинники, «відбуваючи» чергову «обов'язкову програму». У кожного були вже певні власні позалекційні інтереси.

Раптом, коли захід очевидно провалювався і ні кураторові від комсо-

мольського бюро університету, ні деканові не вдавалося більше тримати ситуацію в руках, слово попросив Льоня. Говорив недовго. Як завжди впевнено і спокійно, з незмінною ледь помітною іронією. Він не запропонував чогось особливого з пунктів програми засідання. Та зал червоного корпусу, мов по команді, затих. Своєю манерою, інтонацією Льоня зробив єдину варту уваги річ – легко й невимушено змусив присутніх згадати про повагу одне до одного, про те, що захід був обов'язковим, а отже спільною для всіх і неминучою справою у тому житті, в якому за будь-яких обставин потрібно було врешті-решт залишатися людьми і особистостями.

Після зборів, зрозумівши рівень Льоніного авторитету серед студентів, куратор від комсомольського бюро запропонував йому стати секретарем комсомольської організації факультету. Льоня відмовився. Доброзичливо, але твердо, пояснивши, що посада йому як особистості нічого не дасть, що для нього є речі вагоміші й важливіші. Льоня був позбавлений зовнішніх амбіцій. Амбіції внутрішні спонукали його до вдосконалення дару, яким його щедро обдарував Бог.

Хоча, як правило, Льоня виступати не любив.

Не відвідував він і літературні гуртки, які нагадували йому такі самі збори, де керівник-головуючий влаштовував розбір творів і часто нав'язував власну оцінку. Адже Льоня вважав, що поезії не можна навчитися чи навчити. Її можна лише до певної міри відчутти і знати, і міра ця у кожного своя, як індивідуальна і сама поезія.

Не афішуючи цього відверто, Льоня так само знав, чого варта та чи інша людина. А орієнтуватися серед людей навчив його той самий дар пророка. Не вивчаючи характеристик, не беручи участь у пересудах, не дослухаючись пліток чи пустих розмов, Льоня просто знав про ту чи іншу людину щось найсуттєвіше, те, чого немає в жодній характеристиці. Бо людина була для нього, перш за все, живою істотою, а не шаблоном, закутим у рамки офіційної думки. І шанував він людей, спираючись на власну оцінку.

Дерев'яні містки на пляжі завжди були переповнені бажаними позагорати, пірнути, пожартувати над тими, хто вже пірнув, зіштовхнути у воду тих, хто лише збирався це зробити. Море біля містків кипіло від плавців, пірнальників і молодих мам, що міцно тримали круги й надувні матрацики, на яких зручно влаштувалися малюки, голосно радіючи всьому цьому мерехтінню тіл і сонячних полисків. Хто був сміливішим, пробував заходити у море прямо з берега, але довга мілина з глинистим

дном, перемішаним з гострим камінням, вкритим ще гострішими мушлями мідій, була важким випробуванням на зразок йогівського ходіння по розпеченому камінню чи битому склу. Крім того, в кінці тернистого шляху на них чекала та сама «ковбаня» на рівні містків. Проте незручності напівдикого пляжу не відбирали гарного настрою. Отже Будинок творчості письменників в Одесі за шістнадцятою трамвайною лінією, за риболовецькою артілью, що відверто «по-одеськи» носила ім'я Отто Шмідта (Льоня, проходячи повз цю організацію, часто пригадував Ільфа і Петрова), в самому кінці вулиці Амундсена відпочивав...

Не відібрав би гарного настрою той пляж і у нас, якби ми не мали альтернативи.

Приблизно у двохстах-трьохстах метрах від берега (з крутого одеського крутояру на висоті двохсот п'яти дерев'яних сходинок вони добре проглядалися) було встановлено (чи не тією самою артілью «імені лейтенанта Шмідта») систему рибальських сіток. Дістатися до них було не самоціллю, а прекрасною метою. Заплив до сіток став щоденним ритуалом невеликої групи гарних плавців, до якої належали Льоня і його батько. Ця процедура забирала трохи більше години. Плавці «озброювалися» ластами (в них, як відомо, пливати легше і швидше), невеличким білим пінопластовим рятувальним поясом, який тягли за собою і на якому було міцно прикріплено целофановий пакет з сигаретами, запальничкою (Володимир Леонтійович чимало палив), а також цінний вантаж – пляшка чи дві пива, куплені напередодні на шістнадцятій лінії. Інколи до компанії залучали й мене, вже п'ятнадцяти-, а тим більше – шістнадцятирічну плавчиху.

Вперше в житті далеко в морі, далеко від звичного й зручного наданого можливістью-будь-коли-відчути-під-ногами-землю-берега по-справжньому великою й всеохоплюючою видавалася тиша і особливого гатунку внутрішня свобода, розкутість. Чому для того, щоб уникнути нашого «плаваючого натовпу», потрібно було запливати так далеко? Адже й якісь п'ятдесяті метрів вистачило б для вільного плавання, що давало насолоду рухам. Та лише вдалечині від звичної суєти я нарешті зрозуміла, чому саме тієї неосяжності прагнув Льоня. Вона була ним настільки глибоко відчута, настільки збуджувала його уяву, що лише там, де небо й море зливались у єдине мереживо сонячних поблисків, він, жартуючи з нами, творив при цьому легко й вправно, окремі розрізнені думки шикувалися у йому одному очевидну структуру. Постійна внутрішня нелегка, але життєво необхідна праця набувала завершеної поетичної пластики, зовні вишуканої й стилістично вивіреної. І тоді з'являлись «Сьогодні волни б'ють о камні пляжа», «А людям нужно жить у моря», «Каравелла Колумба».

...А подеколи вечорами на сусідньому, «рибальському», узбережжі спалахувало вогнище...

Готувалися до цього заздалегідь, зводячи підготовку до максимальної імпровізації. Володимир Леонтіївич шукав «шампури» – довгі, більш-менш рівні палички, які загострював ножом з одного боку. В столовій під час обіду відкладалися у паперовий пакет ковбаса, сир, хліб. Щось з продуктів і вино докуповувалися по обіді на шістнадцятій лінії. А зранку того дня ми з молодшим Льонинім братом Сергієм ловили посеред груд прибережного каміння креветок. Тоді, тридцять років тому, вони ще у великій кількості водилися у Чорному морі. Креветки готували у столовій, і Льоня у призначений час приносив звідти повне пластикове відро.

І там, біля моря, починалася літня казка...

В темряві заходила у море галаслива компанія, бо саме тоді починали світитися морські мікроорганізми і за кожним тяглася блискуча фосфоресцююча доріжка. Роки потому моя дочка, яка народиться значно пізніше і відпочиватиме на інших чорноморських узбережжях, захоплюватиметься фотографією. На полароїді і кодаківських плівках, заправлених у пристосований до нічних зйомок автоматичний апарат, заграють фантастичні барви. Те, що бачилося і проживалося в Одесі, «грає» лише у пам'яті. І через відсутність можливості зафіксувати все те на плівку, а тому особливо й не намагатися запам'ятати (адже будь-коли можна подивитися на готове якісне фото), у пам'яті так гостро і яскравіше за будь-який «кодак» чи «фуджіколов» закарбувалася гармонія тих людей, того місця і того часу.

Вечорами на «дикому» пляжі, біля краю хвиль, у письменницькому товаристві виринали імена літераторів, яких знали давно і яких, як, зокрема, Франца Кафку, в нашій країні лише починали читати й розуміти. Льоня любив І.Буніна (особливо, переклад «Лонгфелло»), О.Гріна. Романтика була властива йому визначально, уживаючись, проте, з дуже тверезим поглядом на життя. Та й хіба «Та, що біжить по хвилях» чи «Червоні вітрила» така вже «чиста» казка?

І скільки взагалі казкового у «Вересковому меді» Л. Стівенсона? Льоня читав поему у перекладі Самуїла Маршака вдумливо, роблячи якісь свої власні акценти, кожного разу спочатку переживаючи долю «маленького карлика», що «вийшов з-під скелі на білий світ». І наказав вбити сина. Бо було для нього щось ще вище і значиміше за синове і власне життя. Льоня невимушено підводив читача до ледь вловимого водорозділу між казкою і притчею. Де тут закінчується казка і починається притча? І де пролягає межа між розумінням реальної ситуації і її міфологічним узагальненням?

А міф, ніби завершуючи це коло, живе вже згідно інших законів, що по суті такі близькі до реальності.

...В останні дні свого життя, помираючи у лікарні від гострого лейкозу, бо всі можливі життєві сили, що давали тимчасові ремісії, було вичерпано, Льоня почав вчитися. Вчитися ставленню до життя в «останніх осінніх коників», що «завтра загинуть», тобто, тій життєвій силі, яка мала полегшити вже усвідомлений ним неминучий Перехід...

«Убогі і багаті» роки нещадно летять і летять над цим грішним світом.

А може, він не настільки грішний, якщо здатний дбайливо берегти у собі чисту, унікальну, бо справжню, поезію Льоні Кисельова?

І пам'ять про нього.

2002

ШТРИХ

Ирина МИХАНОВСКАЯ-ВОРОБЬЕВА³⁴

Москва

Мои воспоминания о Лене Киселеве – как в дымке.

Лето в Одессе на даче Ковалевского. Мне 14 лет... Там отдыхали несколько семей из Киева: взрослые и их дети. Я помню, что очень робела перед уже сложившейся компанией молодежи, особенно перед Леной. Он был как-то мягко ироничен. Прекрасно играл в настольный теннис...

Однажды местный поклонник Талочки (дочки близких друзей семьи Киселевых) напористо потребовал у Лени ее адрес и телефон в Киеве. Он не отказал, нет, он предложил выиграть у него этот адрес в теннис. И, по-моему, выиграл, сохранив тайну адреса. Красиво, честно и достойно.

Плавал он божественно, а меня, неумеющую, подбадривал... Благодаря ему я стала читать Вересаева, это его влияние...

Как все далеко в образах и близко в ощущениях: теплый юмор, дружелюбие, Леня был СТАРШЕ, было и осталось чувство обаяния умного и какого-то мудрого юноши...

...А папа знает некоторые его строки напамять и ценит как поэта.

Ощущений больше, чем ярких фактов. Ценнее память сердца...

...А потом были мы с Лениным младшим братом Сережей...

2002

МЕНЕСТРЕЛЬ СЛОВЕСНОСТИ НЕЖНОЙ

Жанна СИДАВСКАЯ³⁵

Київ

Мы ходили с Леней Киселевым в один литкружок-студию Киевского дворца пионеров. От Лени исходил необычайный ореол человека, фанатично преданного поэзии: она же и стала его первой и последней любовью.

Читая свои талантливые стихи, Леонид буквально завораживал нас, и мы готовы были слушать его бесконечно...

Препоны и запреты лишь распяляли поэта, однако, и я смею это утверждать, именно это обстоятельство послужило своеобразным трамплином для достижения им блистающих вершин высокой поэзии.

2002

ОН СО ВСЕМИ РАЗГОВАРИВАЛ НА РАВНЫХ

Виктор ИЩУК³⁶

Медфорд, штат Нью-Джерси, США

Я хорошо помню, как почти каждое лето с начала 60-х годов прошлого века Леня Киселев приезжал к нам в Одессу. Вместе с родителями и младшим братом Сережей он отдыхал в Доме творчества писателей (бывшая дача Ковалевского, как называли это место за 16-й станцией Большого Фонтана старые одесситы). А мы жили рядом с домом творчества, мой отец служил здесь ночным сторожем.

Мы едва ли не ежедневно встречались с Леней на пляже или на спортивной площадке, или вечером, перед тем, как посетить наш летний кинотеатр. Мне нравилось в Лене то, что он был, как бы, не по возрасту взрослым. И тем не менее, он легко находил общий язык и с нами – теми, кто был младше его (я младше Лени на 3 года, но в том возрасте это была огромная разница).

На пляже он любил плавать в ластах, в маске, с трубкой. И я очень четко и ярко помню, как он выходил из воды, и если ему выпадал случай удачно подсадить бычка или краба на вилку – самодельное охотничье ружье-гарпун – то у него было такое счастливое лицо. Он выныривал, становился на колени в воду и показывал всем своим на берегу, какая удачная охота у него была.

Леня был спокойный парень, очень рассудительный, никогда не нервничал, никогда не отвечал грубо. Я в принципе не помню, чтобы он во-

обще разговаривал, как в те годы пацаны, перемежая свою речь бендюжничким матом. При этом, когда он стал студентом, то никогда не кичился перед нами, школьниковами, тем, что учится в университете.

Помню, когда мы начинали играть на спортивной площадке в настольный теннис пара на пару, Леня становился со своим младшим братом Сережей, который был тогда и вовсе маленьким – чуть выше стола. Естественно, они проигрывали – прежде всего потому, что Сережа неправильно держал теннисную ракетку: «клевшей». Что мешало ему отбивать удары «закрытой» ракеткой. Но Леня после проигранных партий (а играли «на вылет») не нервничал, не сердился на брата, и мне это в нем тоже очень нравилось.

А ведь очень часто родственники – братья и сестры – если что-то у них не получается, начинают психовать, кричать, обвинять друг друга... Леня же говорил всегда: «Ну, без нервов». И спокойно объяснял Сереже, что палец нельзя класть на ребро ракетки. Я помню, что у Сережи была синяя японская жесткая теннисная ракетка, и Леня брал его руку с ракеткой и показывал, как ее следует держать. Тогда Сережа брал ракетку по-китайски «пером», но выиграть братьям в паре все равно не удавалось.

Леня был очень общительным, несмотря на то, что, повторяю, у нас была и разница в возрасте, и в образовании, и в интересах. Днем, на пляже, на спортивной площадке, на аллее, играя в бадминтон, который тогда только появился³⁶, он вел себя точно так же, как и мы, – то есть был азартен, весел и легкомыслен. А вечером вот, когда стихала бурная дневная деятельность летнего отпускного отдыха и люди, как бы, становились серьезней и сдержанней, Леня общался с людьми, много старше себя. Очень часто, помню, он прохаживался по аллеям в кругу взрослых – писателей, друзей его отца. И они – я видел это по выражению их лиц – беседовали с ним как с равным, хотя были Лени много старше.

2002

ОТСРОЧКИ ПРИГОВОРА СУДЬБЫ БЫЛИ ВРЕМЕННЫМИ

Эллада БРЕЧАК³⁷

Киев

У Ленечки Киселева началось очередное обострение. Опять больница в Феофании. Стало известно о каком-то новом французском лекарстве, искали пути его передачи в Киев.

...Вечером мне позвонил ныне покойный профессор Илья Владимирович Гольденфельд³⁸ и сообщил, что лекарство удалось переправить самолетом, который прилетит завтра. Но врачи в Феофании отказываются его применять, поскольку не знакомы с ним и видят выход в созыве консилиума из нескольких известных ученых-медиков. Если те возьмут на себя ответственность за использование нового препарата, лечение начнется немедленно.

Илья Владимирович сказал мне, что нам поручено Лениным отцом Владимиром Леонтьевичем завтра утром договориться с профессором N (не пытаюсь скрыть его фамилию, а просто, увы, ее не помню) о его участии в консилиуме и послезавтра утром привезти его в Феофанию (у Ильи Владимировича был свой старенький «Москвич»).

Утром следующего дня мы с Илей Владимировичем приехали в нужный институт, но оказалось, что профессор занят – читает лекцию студентам. Мы, казалось, бесконечно топтались в коридоре, нервничали. Наконец в аудитории послышался шум. В коридор вышел профессор, я сразу обратилась к нему, кратко изложила суть дела и нашу просьбу.

Профессор, не колеблясь, сухо ответил отказом «участвовать в таком сомнительном предприятии», тем более что завтра он занят. В первое мгновение я задохнулась, а потом взорвалась: «Вы же врач! Вы же давали клятву Гиппократу! Вы же преподаете студентам – будущим врачам! И ваш ответ нам – это и есть пример милосердия и исполнения долга врача?! Ведь на грани смерти юноша, прекрасный поэт и человек, которому еще бы жить и жить. А вы говорите “нет” без колебаний!»

Я выпалила все это на повышенных тонах и не сразу услышала тихий голос профессора: «Голубушка, успокойтесь, успокойтесь. Я согласен». И только тут я осознала, что он держит мою руку, поглаживая ее, и смотрит на меня совсем другой человек – нормальный врач.

Вечером я узнала, что удалось договориться с нужными специалистами, насколько помню, не всеми. А назавтра консилиум состоялся, и Ленечку начали лечить новым препаратом.

Это была еще одна отсрочка приговора судьбы.

Позже – не помню, кажется, через год – у Лени снова случилось ухудшение, его снова положили в Феофанию. Однажды ночью мне приснился сон: белый коридор, белая дверь, из которой, опустив голову, выходит Ленин отец Владимир Леонтьевич (я вижу не его лицо, а только гриву волос), медленно, тяжело идет по коридору и скрывается за другой дверью в его конце.

Я вскочила с бьющимся сердцем, сразу мелькнула мысль, что с Ленечкой очень плохо. Посмотрела на часы. Тяжелые мысли долго не давали заснуть.

А утром разбудил звонок телефона. Звонила наша общая знакомая – Оля Гарицкая: «Лада, ты уже знаешь?» – «Что?» – «Леня умер». Мы обе расплакались. Не помню, у нее ли или у кого-то другого я спросила о времени смерти. Оно точно совпало со временем моего сна...

2002

КИСЕЛЕВЫ

Ольга ГАРИЦКАЯ³⁹

Киев

Мне было 20 лет, и я училась тогда в Киеве на первом курсе университетского журфака. Написала какой-то дурацкий опус и без ложной скромности понесла его в «Литературную газету», украинское бюро которой возглавлял в то время известный писатель Владимир Киселев.

Когда я пришла, в бюро были и Григорий Кипнис, и Владимир Киселев. Мою статью стал читать Владимир Леонтьевич, с этого началось наше сотрудничество, наша дружба, все наши последующие отношения. И, естественно, он сказал, что опус этот для «Литературной газеты» мало годится. Но на что-то он там все-таки обратил внимание, как-то очень доброжелательно ко мне отнесся и в какой-то день мы снова встретились. Что-то он предложил мне написать там еще, другое, и пригласил меня к себе домой на Красноармейскую.

Вот тогда я первый раз увидела его старшего сына Леню Киселева. Он был младше меня на пять лет. Что запомнилось... Ну, вот такая деталь была: мы сидели в комнате, которая служила кабинетом Владимира Леонтьевича. Это был, если я не ошибаюсь, 1961 год. Вышла книжка Бориса Пастернака – кажется мне, что это было первое издание после длительного занавеса, когда его не издавали. По-моему, это была книга «Стихотворения и поэмы» (честно говоря, открыл мне Пастернака Владимир Леонтьевич). Зашел Леня, позевывая, – он спал. Ну, поздоровались, познакомились. На меня с первых же минут произвело впечатление, что он, совсем еще юный мальчик, казалось, был намного старше меня. Вот это ощущение запомнилось, действительно, физически как-то. Что-то такое излучало его лицо. Не знаю – было ощущение, что он человек какой-то мудрый, опытный и, повторюсь, значительно старше меня.

Мы поговорили чуть-чуть. Зашла речь о Пастернаке. Владимир Леонтьевич говорит Лене – подарим Ляле (меня так по-домашнему звали: Ляля) Пастернака? Леня охотно согласился и тут же принес из другой

комнаты эту книгу – она до сих пор у меня. Хотя я понимаю: Ленья боготворил Пастернака, однако отдал его мне с такой легкостью...

Владимир Киселев вообще всегда восхищался Ленией – все те многие годы, которые мы дружили. Я потом работала в комсомольской газете «Молодая гвардия» и показывала Владимиру Леонтьевичу как своему учителю почти все, что писала там. А Владимир Киселев часто бывал на улице Левашовской (после Розы Люксембург, а ныне Липская) где находилось общество «Знание», которое возглавлял тогда близкий друг Владимира Леонтьевича, академик Федор Данилович Овчаренко. Там часто бывали многие друзья Владимира Леонтьевича – Анатолий Шевченко, Виля Лигостов, Аркадий Галинский, Борис Гопник и другие. Бывала там и я. Мы в таких случаях прогуливались с Владимиром Киселевым по Печерску, и он всегда с восхищением говорил о Лене и читал его стихи. «Вселенная мала...» – это попозже уже было. Более ранние – «...песня на украинском языке» и «Офелия». Он любил читать это вслух.

Меня это как-то очень трогало тогда. Владимир Леонтьевич говорил, подчеркивал: Ленья, конечно, удивительный парень, очень доброжелательный, очень честный, он сам себя сделал. Я очень хорошо запомнила эти его слова, звучавшие так, словно он как отец, как бы, к этому не имел отношения. Он был очень высокого мнения о Ленином поэтическом таланте, говорил, что, мол, то, что я пишу – это мой треп, а то, что делает Ленья – это настоящее... И еще сравнивал с младшим сыном Сережей: мол, это растет деловой веселый человек, а Ленья – великий поэт, а потому он может быть и ленивым, и медлительным.

Ленья действительно всегда как-то неторопливо разговаривал. Мне запомнилось что он говорил немного, медленно, тихо, но всегда все прислушивались к тому, что он произносил. И если уж он шутил, то это была обязательно какая-то очень неожиданная и острая безо всякой, конечно, похабщины очень смешная мысль.

Ленья много спал, и Владимир Леонтьевич по этому поводу иногда шутиливо говорил: вот, дескать, спит-спит парень, но потом как выдаст... Но при этом он считал, что дневной сон Лене необходим, потому что после него у Лени рождались какие-то удивительные вещи.

Потом был 1968 год, во время наших встреч с Владимиром Леонтьевичем значительно большую часть занимали разговоры о лекарствах для Лени, об анализах, о консультациях, о больнице. Ну, и опять же, были стихи – все равно Владимир Киселев читал стихи своего старшего сына, но общаться с ним было трудно. После меня поразило, что Владимира Леонтьевича не было на Лениных похоронах, а потом я поняла: он не мог, он не хотел, очевидно, признать, что он его хоронит...

ВОСПОМИНАНИЕ ОБ УЛИССЕ

Виктория ГАЛУЗИНСКАЯ⁴⁰

Киев

Я ніхто для тебе, як Улісс...

Л. Киселев

Сначала была женщина... Знаете, есть такой способ учить английскому – во время занятий ни единого слова по-русски. И через очень короткое время тебя оставляет немота, наступает счастье обретения чужой речи.

Женщину звали Майя Каганская. Говорила она по-русски, но чудо и богатство ее речи рождало немому восхищения. И страстное желание ее понять, ибо речь ее была богата смыслами, парадоксами и загадками.

Это были смыслы огромного богатства культуры, в котором она жила как в королевском дворце. Ты робко становился на первую ступеньку лестницы, ведущей в этот дворец, и тебе вдруг являлась радуга смыслов какого-нибудь позабытого писателя, например, Олеши. А на следующей ступеньке разливалось тихое сияние прозы Чехова.

Мертвый груз книжных полок вдруг оживал, когда ее тонкая, изумительно изящной формы рука тянулась к ним. Короче говоря, мне, бедному продукту научно-технического прогресса, Майя открывала мир мифов и парадоксов культуры.

Прилежно исследуя столь обременительные в юности толстые романы Томаса Манна и кружевную прозу Бунина, я медленно перемещалась вверх по королевской лестнице ее духа. И счастье обретения новых смыслов ни на минуту не оставляло меня.

Пока не появился мальчик. Он выткался из прозрачного киевского воздуха как-то сам собою. Он явился по ее зову, зову ее души – материализовался. И вот уже оказался рядом – с таким голосом, большой густоволосой черной головой и огромными бирюзовыми глазами.

Предлагалось считать его гением. Я повиновалась, потому что в ущербности своей немоты изумлялась легкой общности их речей и высокому строю мыслей. К тому времени он уже написал: «Что мне делать, робкому пророку, в северной, холодной стороне?» Но еще не воскликнул: «Что мне делать с мертвой жизнью твоей, Мария!»

Почему он назвал ее жизнь «мертвой»? Нет ответа. Этой женщине поклонялись едва ли не все, чьи имена можно встретить сегодня в узких рамках украинской культуры. И все эти люди с застенчивой иронией от нее отреклись.

Почему?

В разное время и в разных обстоятельствах ее дивным речам внимали Иван Драч, Ирина Жиленко, Владимир Дрозд, Леся Скирда, Катя Квитницкая, Гелий Снегирев, Людмила Лемешева, Юрий Щербак, Мирон Петровский.

На моих глазах дипломную работу, а потом и кандидатскую диссертацию о Юрии Олеше едва ли не под диктовку этой удивительной женщины писала литературовед Ирина Панченко. Глазами, полными почтения, влюбленности и восторга взирал на нее наш воинствующий культуролог Вадим Скуратовский – он занимался тогда исследованием творчества Томаса Манна.

Но никого из этих людей не сочла она себе равными. Только мальчика-поэта Леонида Киселева. А он писал:

*Но я давно устал от этих сцен,
А вам игра еще не надоела.
Вы рветесь в жизнь, как в пьесу.
В чем же дело?
Сыграйте мне на флейте, Гильденстерн!*

Играли не на флейте. Играли в гениальность мальчика. И глядя на эту игру как бы со стороны, какая-то нехорошая тревога проникала мне в душу.

Итак, в самом начале этой трагической истории мне было лет 25, Майе – 30, а Лене – только 20 лет. Как смешно, что в этой разнице в десять лет, в этой их любви усматривалось нечто скандальное, непозволительное и даже порочное.

Какая-то непредсказуемость висела в воздухе. А воздух был августовский, прозрачный – последнего дня лета. И мы втроем отчего-то отправились к Майе на Русановку. А там решили купаться.

Над убогим серо-желтым песком пляжа висел молочный купол неба, из которого неслись брызги легкого дождя. Иногда в щели туч закатывалось огромное, горячее солнце. В этой космогонической декорации Майя вышла из серо-свинцовой речной воды и сказала: «Знаешь, Леня, а вода теплее воздуха». И он отправился купаться.

Но потом его как-то сразу зазнобило, и мы быстро вернулись в дом, еще по-летнему сухой и скрипучий – на балконе ее квартиры цвели покрытые мелким бисером брызг настурции. Речи были бестолковыми, случайный обед, внезапные лучи солнца за окном, вдруг навалившаяся усталость и ощущение незаслуженного, внезапно открывшегося счастья, как далекой, чужой музыки.

Вот и все. Больше втроем мы не встречались.

Но я помню долгую дорогу в этот день домой. Троллейбус медленно тащится по Красноармейской улице, Леня сидит у окна. Мне нехорошо, внезапно говорит он, болит горло, должно быть, простыл.

Уже вовсю идет дождь, и в стылой духоте троллейбуса я трогаю ладонью его лоб, а он пылает от жара.

Наутро осень вошла в свои права, как всегда пронзительным холодом и дождем. У Лени обнаружилась ангина. Потом эта ангина оказалась какой-то не простой. А позднее появился диагноз. Окончательный. Нет необходимости его повторять.

Мая пришла в гости только однажды. Была она странной и отчужденной, почему-то сняла с полки книги, подаренные мне Леной, и ушла. Это были романы отца Лени, писателя Владимира Киселева «Воры в доме» и «Девочка и птицелет». Считалось, что ими следует восхищаться. Должно быть, это были хорошие книги, но мне в поисках литературы в себе и, конечно, себя в литературе было не до них.

Леня позвонил поздней осенью, когда его отпустили из больницы в Феофании, где он лечился. Это была очень поздняя осень, когда в глубоком сумраке середины дня небо исторгало нечто в виде снега и льда с дождем. Мы встретились на Пушкинской, возле аптеки четвертого управления Лечсанупра, ну, в общем какой-то закрытой аптеки того времени.

Просто он позвонил и сказал, что надо увидеться. И я пришла. Я все делала как механическая кукла, потому что не забывала ни на мгновение, что он опасно, возможно, смертельно болен. Болен. Смертельно.

И вот мы стояли под этим ужасным снегом – дождем – льдом. Было холодно и бесприютно. И решили пойти ко мне выпить кофе. Дом мой был близко, напротив Александровской больницы.

Считалось, что дом у меня буржуазный. Это означало, что в центре гостиной, как раз и выходящей окном-фонарем на холмы больницы, играл мой двухлетний сын Андрюшка, родители и муж были на работе, а няня готовила обед.

Пока я варила кофе, Леня вполне квалифицированно поиграл с ребенком в солдатики. Мы ушли в мою комнату, и я, естественно, принялась приставать к нему со своими стихами. Не женское это дело, литература, тогда сказал он. А когда я попросила его прочесть свои стихи, он повторил ту же самую фразу.

Так вот он относился ко мне. И я еще раз почувствовала себя идиотской куклой Барби. Такая музыка счастья того последнего дня лета больше не появлялась. Да и слышал ли он ее?

Я силилась угадать: чего хочет от меня этот смертельно больной мальчик-поэт. И не могла этого сделать. Пока уходя, он не сказал, поглядев на моего заснувшего на диване ребенка: «Я его усыновлю».

Мне было хорошо известно, что Леня окружен безмерной любовью и вниманием близких, что в Феофанию к нему ездит Майя, что... В общем, для него доставались самые редкие лекарства во Франции, его жизнью, болезнью и творчеством заняты друзья отца, их дети и почитатели таланта. И я, как и все, надеялась, что он будет жить. Но и только.

Мы виделись в мрачных декорациях промозглой киевской зимы 1967 года. У Лени появились борода и усы, его лицо укрупнилось – его лечили гормонами. Спасительное слово «ремиссия» как-то с надеждой слетело с его уст. Это было в феврале. Он приехал с огромной коробкой пирожных и коньяком. В его облике появилось что-то профессорское, очень взрослое, а я чувствовала себя нерадивой, туповатой студенткой.

– Мы поедem в гости, – тогда сказал Леня.

– Куда? – спросила я.

– Увидишь.

На дворе стояла стылая, какая-то фиолетовая оттепель. Мне нездоровилось. Но глядя на красивую коробку пирожных и армянский коньяк, мне почему-то представился уютный дом, где горит яркий свет, много людей и стихи читают настоящие взрослые поэты. Что для меня тогда означало – небожители.

И я оделась и мы тронулись скользкими, мокрыми улицами куда-то к центру. А потом долго ехали троллейбусом № 11, который неспешно двигался к Голосеево, а затем – дальше. Мелькнули за окном полузамерзшие бельма голосеевских озер, в окружении черного леса. Мы вышли на грохочущей автостраде и двинулись к дому, обычному, белому, отсыревшему от февральской слякоти. Февраль, достать чернил и плакать... Наступил 1968 год.

Леня открыл дверь ключом. Квартира была, кажется, на четвертом этаже. Мне никогда не забыть окон, занавешенных старыми, дырявыми одеялами, за которыми грохотали грузовики, мужиков на полу и топчане, на который мы уселись, едва раздевшись.

Нарядная коробка с пирожными стояла на полу рядом с двумя чашками без ручек и коньяком. Такое вот, как оказалось, любовное гнездышко.

Это была квартира подружки и соученицы Лени, талантливой девочки Оли Кильчевской. Я вспомнила ее в редакции газеты «Комсомольское знамя», куда она принесла Майе свои стихи для публикации. Всегда в штормовке, почти не расставаясь с рюкзаком, она оставляла ощущение одновременно внутренней свободы и какого-то неизбежного трагизма. В ее квартире ощущался только трагизм.

А стихи она писала легкие, солнечные.

Среди желтоватых газетных листов своего архива я нашла «Комсомольское знамя» за 26 сентября 1965 года с ее стихами.

Вот только одна строфа:

*Хоть друг мой далеко, но есть июль,
Чье имя, словно голос у щегла,
Есть остров средь оранжевой воды –
Деревья с облаками пополам.*

Они приходили в редакцию вдвоем с Леней – небольшие, печальные, плотные, в туристско-рабочей одежде, и среди нарядных и веселых журналистов «Козы» казались инопланетянами. Я так и не узнала – была их глубокая, внутренняя печаль данью позе или частью осознанной жизненной позиции. Иногда казалось, что они несли на себе груз огромной трагической вины, в них была неизбывность памяти о том, что творилось со страной до 1953 года. Это была такая игра, в которую было легко заиграться. И не она ли виной тому, что очень скоро в этой самой ужасной квартире кончает жизнь самоубийством Оля, а Леня неделю спустя умирает в больнице от лейкемии, так ничего в этой жизни и не узнав о смерти Оли (об этом много лет спустя рассказал мне Ленин младший брат Сережа).

Но пока оба они еще живы, Оли нет дома, а мы пьем с Леней армянский коньяк. С простодушием обливного тульского пряника я пристаю к Лене с разговорами о стихах, силясь понять, почему этого важного мальчика все считают гениальным поэтом.

Радость от наступившей ремиссии, от передышки, которую даровало ему время, постепенно оставляют Леню. А на меня все более тяжким грузом наваливается убожество этого странного жилища, ужас перед неведомым недугом, который живет в этом мальчике, его неожиданная нежность и неизбывное, уже никогда не оставляющее меня чувство вины перед его тающей у меня на глазах жизнью, перед его жаждой жизни и любви. Все это как бы внезапно надламывает, надрывает мне душу. И из оболочки веселого обливного пряника, в которой я привыкла жить, внезапно проклевывается человек, женщина. И я говорю:

– А знаешь, Леня, ведь скоро весна, за Днестром все станет салатovým, нежно-зеленым, и мы будем кататься на лодке.

Это я вспоминаю, что в другой моей, настоящей жизни есть моторная лодка.

– Мы уплывем далеко, там есть песочные пляжи, где только птичьи следы, – продолжаю я. – Представляешь, никого нет, только птицы. И, знаешь, такая тишина, песок крупный, чистый, а вода как стекло, зеленая и прозрачная. И мы будем бегать по пляжу, – чуть не в истерике говорю я.

И с изумлением слышу, что он мне обстоятельно отвечает:

– Мы возьмем с собой Андрея, – говорит он, – его уже пора учить ан-

глийскому. И потом, – озабоченно добавляет Леня, – он скорее всего не умеет плавать. А я его научу.

– А еще, – говорю я, – мы отправимся к морю, в Партенит. Это такая бухта в Крыму между Большим и Малым Медведем. Круглая такая бухта, где часов с четырех дня прохладно, потому что Большой Медведь отбрасывает густую синюю тень.

И он мне отвечает что-то простое и обыденное. И все выглядит так, будто мы прожили много лет вместе, а теперь просто обсуждаем свои планы на лето.

Тяжелые стены дома, где мы вели эту странную беседу, как бы раздвинулись, стало легче. Хотя бы настолько, чтобы можно было подняться и уйти оттуда навсегда. И навсегда понять, что если ты ничего не можешь сделать для человека, то его следует хотя бы утешить. И что именно это и означает быть женщиной.

Так я научилась излучать свет. И в каждую нашу встречу печальная его улыбка, существующая как у чеширского кота, как бы отдельно от него, становилась хотя бы на время менее печальной и принужденной.

Я возвращалась домой и падала в постель замертво, как статистка, которой вдруг выпал случай сыграть непосильную ей главную роль. Обманула ли я его? Думаю, что нет, потому что совсем уже незадолго до смерти он все же прочел мне одно, только одно свое стихотворение. Вот его начало:

*Я ніхто для тебе – як Улсс –
Пам'ятаєш – в давнім грецькім міті.
Шерхлими вустами непомітно
До її волосся доторкнись.*

Едва ли я тогда поняла его смысл.

Свидетелей наших встреч не было. Ни одного, ни единого человека. И потому в них, в этих встречах была тишина, лаконичность, недоговоренность подлинности. Впрочем, один свидетель был – хорошенький толстый мальчик с любопытными круглыми глазами. Дома у Лени, где мы встретились в этот раз, родителей не было, казалось, что нет никого, а просто светло, тепло и тихо. Но вот открылась какая-то дверь, и появился мальчик. Леня повернулся к нему и строго сказал: «Сережа, я занят». И я поняла, что он в доме старший сын и старший брат.

Страшными черными ночами той осенью, когда Леня умер, мне звонила Майя. «Почему, – кричала она, – почему?» И я не понимала вопроса и не знала ответа. Я остро ощущала безмерность ее горя.

Только время прояснило загадку треугольника, который вполне можно было бы считать банальным, если бы в него не вмещались смерть и,

наверное, гениальность Лени. И уже никогда не узнать, почему среди печальных астр Феофании он ей рассказал все.

Физики говорят – «мы не знаем, как было бы, если было бы иначе». Но то физики... А я знаю, что мальчик, которого на какие-то мгновения вверила мне судьба, был энциклопедистом уже тогда, а сегодня оказался бы, несмотря на смешное и убогое время, скорее всего, выдающимся ученым-гуманитарием, из тех, кого люди ждут всегда. Судьба лишила его будущего, потому что он добровольно взял на себя непосильный груз прошлого своей земли. И груз этот оказался слишком тяжел. Непосильно.

Но ему хватило времени, чтобы оставить строфу, с которой я, например, мысленно не расстаюсь никогда. Вот она:

*Я постою у края бездны
И вдруг пойму, сломясь в тоске,
Что все на свете – только песня
На украинском языке.*

Но есть и другая:

*Зелені леза юної трави
Очистять душу, стешуть білу льолю,
І не відчую ні жалю, ні болю,
А тільки так, смутне: шкода Москви.*

Написав множество текстов, некоторые из которых изредка превращались в книги, я из глубины времени, словами одной из них отвечаю:

*Есть чудо негасимое лица,
Где все эпоха и слезы расцвета.
Оно со мной, и нет пока конца
Последней части позднего балета.*

И я знаю, что он меня слышит. И как всегда немного сварливо говорит: «Слабые стихи. Литература – не женское дело». И, счастливо засмеявшись, я вдруг с ясностью понимаю, что все гусары, в мундирах и без, от единого взгляда которых всегда замирало мое слабое девичье сердце, всего лишь послушные оловянные солдатики. А мужество было в мальчишке-поэте, с появлением которого даже в тяжкий час всегда являлась тихая мелодия незаслуженного, внезапного счастья.

Звучит она и поныне.

ЛЕНЬКА КИСЕЛЕВ

Владимир ЛИБМАН⁴¹

Тель-Авив, Израиль

Долгожданная встреча с одноклассниками. Какие мы седенькие, кругленькие, глазки без блеска... Жалко. Не хочется туда, в старость. Но по-другому не получается хоть тресни. И побрился, и надушился, и из сауны, и после массажа, и девчонки молодые нравятся (не то слово), а все равно, шейка дряблая, плечи сутулые, походка тяжелая... И, только вспоминая того, кто ушел молодым, становишься вровень с ним, и годы не годы.

...Я пришел в шестой класс из периферийной школы, где ни о чем «таким» не было и речи. Мне было 13 лет. Из всех удовольствий я знал плавание, футбол и центральный киевский пляж, где лазили какие-то девчонки, но волейбол, конечно, имел предпочтение. За компанию, я тоже подглядывал в пляжные раздевалки, но чтобы разглядеть что-то интересное... Нет. Фу! Только время потеряно: лучше было бы еще партию в волейбол сыграть.

И вот столичная школа № 37 в конце улицы Горького! Вертеп! Вовка Кузенов на уроке держит Милочку Чунтулову за коленку и периодически целуется с ней же. Группа мальчиков и одна девочка с удовольствием остаются «дежурить» в классе после уроков. С ужасом и отвращением я обнаружил, что это вовсе были не дежурства, а, даже не знаю, как это назвать! Но действие выглядело так: несколько мальчишек укладывали девочку на учительский стол, а не занятые насилием трогали ее за грудь и прочее... Девочка дико сопротивлялась, вырывалась, но не кричала и на следующий день опять оставалась на дежурство: дежурство – почетная обязанность пионера!

Через месяц после начала занятий я получил первые «гнусные» предложения, о которых, естественно, тут же доложил... маме. Предложения были сделаны мне от девяти- и даже от десятиклассниц и по содержанию были однотипны: «Ты мне нравишься! Давай встречаться» Моя бедная наивная мама сделала вид, что не понимает, зачем надо еще где-то встречаться, когда и так мы встречаемся в школе. Мне было трудно ей это объяснить, потому что и сам я был не очень подкован в этой области.

На фоне всех этих потрясений ко мне однажды подошел мой одноклассник Леня Киселев и тихонечко, озираясь, сказал:

– Сегодня у меня дома вечеринка. Я тебя приглашаю. Собираемся в складчину. Конечно, после уроков я сгонял домой, выпросил у бабушки пятьдесят копеек, и ровно в шесть пришел к Лене.

Все уже собрались. Какой ужас! На столе, кроме яблок, печенья и конфет стояла... бутылка вина! Этот продукт вообще не был мне знаком.

Итак, началась вечеринка. Понятно, что вина я не пил: это было бы чрезмерным нарушением спортивного режима. Становилось все шумнее и шумнее. Назревал апогей. Да! Вот он. Пустая бутылочка раскручивается на полу, и горлышко показывает, с кем надо поцеловаться!

До этих пор я знал, что целоваться можно с мамой, с сестричкой и с бабушкой! А тут с какими-то девочками... С какой такой стати? Конечно, мне выпало целоваться с толстой девочкой, наверняка неспособной сделать простой переворот в упор на турнике. Целуюсь. И не могу превозмочь брезгливость: она полезла мне в рот своим поганым языком?! Какая гадость!

В следующем круге раскрутки бутылочки я уже не участвовал. Хотя... Если бы горлышко наверняка указало на Милу! Ну, тогда бы... Хотя, как ей не стыдно, когда Кузенов держит ее за коленку. На уроке! С другой стороны, она отличница. Все путается у меня в голове.

На следующий день я пришел уже не в класс... Я явился на тот свет! Класс был погружен во мрак. Напряжение жуткое, серые лица товарищей, девочки с красными глазами. Леня Киселев с выражением лица как у Олега Кошевого на допросе в гестапо подошел ко мне и стальным голосом спросил:

– Ты никому не рассказал о том, что вчера было?

Я, бесконечно честный и ничего не подозревающий, нравственный до глубины души, робко ответил:

– Маме.

Ярость охватила Леню, остальные впали в задумчивость.

– Я же говорил вам, дураки, что его нельзя приглашать! – негодовал Леня. – Он же идиот (это была правда только отчасти). Вот теперь его мать придет в школу и расскажет всем о том, что было!

Все согласились. Только я не мог понять, почему моя мама, никогда ко мне в школу не ходившая, пойдет в школу рассказывать о бутылочке... Но объяснять что-либо в раскаленной аудитории было невозможно...

Только через несколько месяцев ко мне привыкли. И приняли. Во-первых, потому что я быстро повзрослел и научился целоваться не хуже, чем самые признанные ловеласы. Во-вторых, потому что я катастрофически быстро терял нравственность и готов был ко всему... Даже без бутылочки.

Наконец, пришло время Большой любви. Как-то, воспользовавшись паузой в отношениях между Ларисой Оснач и Мариком Прицкером, я пошел провожать Ларису домой. Время было романтическое: «Девять дней одного года», «Старик и море», «Над пропастью во ржи» и так далее. Понятно, что обо всем этом Лариса понятия не имела (Марик вряд ли ей что либо рассказывал обо всем этом), а я считал, что именно это и есть самое

интересное в жизни. Поэтому и еще потому, что хотелось произвести на Ларису впечатление, я всю дорогу от школы до ВДНХ, где она жила, рассказывал ей содержание... И комментировал, комментировал... Она тащила меня на скамейку в скверик, а я ей объяснял, как старик сроднился с рыбой, как акулы, дрожа от жадности, рвали тело рыбы и терзали душу старика...

Перед подъездом я по-вегетариански поцеловался с Ларисой, и она пошла домой счастливая от новых знаний. Шурша крыльями любви, я полетел домой, уверенный в том, что именно Лариса – девушка моей мечты! Я был убежден, что теперь-то она даже смотреть не сможет на Марику, который если в чем-то меня и превосходит, так это в волейболе. А я и плаваю лучше, и прыгаю, и бегаю, и... интеллектуал! Это же очевидно. Я ж ей рассказал еще и о квантах! И о двойственной природе света...

Но на следующее утро Лариса опять под села к Марику, а Ленька Киселев, который наверняка имел виды (но не имел шансов), торжественно сообщил:

– Вовка Либман влюбился в Лариску.

– С чего ты взял? – раздался голоса.

– А посмотрите, он на пустыре за школой написал ее имя на снегу.

Ленька, понятно, схлопотал... Но наша с Ларисой любовь так и не взлетела на седьмое небо. Просто погасла как записанная свечка...

Как и в любом классе, почти у всех были клички. Леня Киселев был Кисой, Вика Болотина Болой, Витя Клименко Климом. Был в классе и человек со сложной кличкой. Поскольку его звали Женей, переход в кличке был сложным: Женя – Жека – Жек – Джек. Дальше, поскольку Джек – собачье имя, то добродушному Жеке дали кличку «Фас». Так и живет. Сейчас в Америке. Кличка была столь органична, а Жека так хорошо ее принимал, что однажды моя бабушка пришла к нему домой (жили рядом) и, обращаясь к его маме, сказала: «Гражданка Фас (моя бабушка получила гимназическое образование), не знаете ли вы, где наши мальчишки?». Гражданка Фас (на самом деле, у нее было красивое имя и фамилия – Олимпиада Соболева) не удивилась: она привыкла к тому, что Женька – Фас.

У меня же не было клички. Я не то, чтобы мучался из-за этого, но было как-то обидно. Я и так, и эдак крутил свое имя и фамилию, но ничего не получалось. Даже Осик Черняховский, общий любимец, действительно, самый добрый и славный человек, верный, надежный товарищ, имел кличку – Черня. А у меня – нет. Однажды я сказал Лене Киселеву:

– А вот мне невозможно придумать кличку.

Ленька сидел, задумчиво подперев кулаком подбородок, и так же задумчиво, тихо и еле шевеля губами, сложенными в трубочку, сказал:

– Почему же невозможно? Очень даже возможно. Либман – Блядибман.

В следующий момент его тихому спокойствию пришел конец: он лихо бежал по коридору от справедливого возмездия... Кличка быстро овладела классом, но также быстро отцвела: в то время не принято было громко материться, а негромко – неинтересно. Какая ж это кличка, когда нельзя через всю школу заорать: «Эй, Блядибман, идем на футбол!»

Еще помню. У нас была учительница русского языка и литературы, в задачу которой входило вызвать в нас отвращение и к тому, и к другому. Видимо, она была плохой учительницей, потому что отвращение к себе вызывала хорошо, а вот язык и литературу мы не возненавидели, а наоборот, многие в нашем классе стали гуманитариями и даже филологами. А если и не многие, а один, но зато Леня Киселев!

Учительница выше тройка Лене не ставила, потому что вообще-то не могла сообразить, о чем он пишет сочинения. Но Ленке оценки были абсолютно безразличны. Он жил вне обычных школьных ценностей.

Не знаю, почему я вспомнил об этой учительнице? Затем, наверно, чтобы показать, что талант нельзя ни воспитать, ни научить, ни разучить. Талант – не подвластен никому и ничему.

Когда моя компания выразила готовность финансировать издание этого сборника, Сережа Киселев и Вика Болотина хором сказали мне: «Спасибо». А я искренне подумал: «Разве мне спасибо? Это Ленчику спасибо! Спасибо за то, что он дал нам всем возможность прикоснуться через себя к большой поэзии. Вообще, к культуре. Ему спасибо за то, что мы были его друзьями, что какие-то строки его поэзии, возможно, были навеяны нашими разговорами, нашим общением. А вдруг мы были источником его вдохновения! Ну, может быть, в одной строке. Или в одном слове. Как приятно думать, что это так...».

2002

ЛЬОНЯ ТА МАЙЯ

Лесь ГЕРАСИМЧУК⁴²

Київ

«Нудьга, дурість, посередність служити покаранням деяким протестантським країнам, де, удаючи служіння здоровому глузду й християнському духові, придушено мистецтво, а науку доведено до убозтва».

Ернест Ренан. Вступ до «Апостолів»

Якийсь був незрозумілий, «незібраний» вечір: ніхто нікого не запрошував до гостини – зібралися самочинно. Загалом у помешканні

дому, що стояв на подвір'ї за колишнім «Зоомагазином» на вулиці Леніна (тепер – Богдана Хмельницького), люди збиралися дуже часто – і вшановані ласкою тоталітарного режиму працівники ідеологічного фронту (їх ще називали фронтовиками, – за цією парафразою розумілися офіційні митці, співці залізобетонної пропаганди), представники андеграунду, молоді перспективні кіномитці (серед них – колоритний Юрко Ткаченко), музики й літератори та, по часом, навіть... волоцюги.

Господиня Ганна Глауберман багато років працювала у газеті «Комсомольское знамя», публікуючи матеріали на літературні й довоколітературні теми, а також роблячи спроби перекладати американську літературу. Її концепції часто-густо одних розважали, інших шокували. Як от, знаний свого часу матеріал – інтерв'ю з... декабристами. А ще до сфери її зацікавлень належали правила гарного тону. Цими правилами вона, наскільки мені знати, опікувалася згодом і в Ізраїлі, куди виїхала з матір'ю за першого київського спалаху алії у сімдесяті роки. Зараз, кажуть, вона – кінокритик і видавець у США.

Цього вечора серед веселого строкатого тлуму зустрів я Майю Брусиловську (згодом – Каганську; під цим дівочим прізвиськом вона славно відома тепер у світі як літературознавець, культуролог, письменниця). Вперше я познайомився з нею та її тодішнім чоловіком за кілька років перед тим на екзотичній дачі, – якась була приватна збіговинка з читанням віршів.

Лічені роки так змінили Майю, що я насилу її впізнав.

Майя була у київських колах людина виняткова і широко знана. Вона виступала у низці видань з парадоксальними статтями (наприклад, про риси імпресіонізму в малярстві Шевченка), була за невичерпне джерело різноманітних культурологічних концепцій, котрі навіть лягали в основу дисертацій.

Завдяки своїм енциклопедичним знанням, контактності й екстравагантності Майя мала чимало прихильників, що до них належали й Андроніков, і низка московських поетів, і претенденти на український поетичний Олімп, композитори, кінодіячі (серед них і Параджанов), творча тодішня молодь, що нині пересунулась до розряду державних мужів і різнопартійних керманічів.

Ми саме заповзлялися сперечатись про музичний авангард, що завше стояв кісткою в горлі нашому шановному борцеві за ленінську ідеологічну чистоту української радянської музики Олександрові Білашеві. Долучилася до розмови чарівна господиня, Людмила Скирда, яку тепер інколи хтось чомусь називає «берегинею», ще якісь сперечальники... І тут ми з Майєю впізнали одне одного.

Слово по слові – і раптом Майя питає:

– Знаєш, хто тепер мій чоловік?

– ?

– Кисельов Льоня. Дивовижно талановитий і зовсім незвичайний поет. Хочеш, прийдемо до тебе в гості?

Звичайно, хотів: я тоді вперше почув про Льюню, хоча, як потім з'ясувалося, ми вчилися на одному й тому самому перекладацькому відділенні факультету іноземних мов КДУ.

З'явилися вони у мене на Пушкінській за кілька днів, і вже з першого разу ми пробалакали до ранку про поезію, про мову народу й мову культури.

У Льюні, як і в його батька – прозаїка Володимира Кисельова, – взагалі була феноменальна пам'ять. Він міг годинами замріяно читати свої та чужі вірші: з української поезії найбільше шанував Шевченка й Руданського, якимось несподівано особистісно трактував фольклор. З росіян найчастіше цитував Ахматову, Цветаєву, Пастернака й Гумільова.

Після цієї першої здибанки ми бачилися надзвичайно часто і в мене вдома, і в колі друзів Майї, і в Льюні вдома, але вже без неї. Цього болючого аспекту теми мені наразі чіпати не хотілося б, але не можу не зазначити, що то були, на мою думку, ПРИНЦИПОВО РІЗНІ СВІТИ. Чи не найістотнішою причиною відсутності Майї був друг дому Кисельових – Дмитро Затонський. Майя при нагоді нагадала йому, як він, працюючи деканом філфаку, виганяв студентів, і її, зокрема, вижив з університету.

До речі, в останньому виданні Льюніних віршів брат його, знаний журналіст і прозаїк Сергій Кисельов дорікає, що колишні друзі не відгукнулися на заклик видати спогади про поета.

Що тут можна відповісти? По-перше, зверталися з такою пропозицією до знайомих лише хатнього кола, хоча й не до всіх. По-друге, ці люди створюють образ поета, котрого я не знав, – ніби цілком іншої особистості. Одразу зроблю застереження, що це не закид: з видатними творцями так буває, що у відмінній атмосфері вони проявляють себе по-іншому. Отож, мої спогади в жодному разі не слід сприймати як протизвагу шляхетним зусиллям Сергія Кисельова. Просто я хочу стати на мову про іншого Леоніда Кисельова.

У статтях про поета найчастіше створюється авреоля містичності довкола переходу його з російської на українську мову. Ця типова для генерації проблема підсумована у критичному шкідці професора Манітобського університету Ярослава Розумного «Леонід Кисельов – феномен поетичний чи психологічний?» (у вид.: Леонід Кисельов. Тільки двічі живемо. Київ, вид-во «Дніпро», 1991, с. 354). Канадський дослідник пише: «Загадковим лишається для нас питання, чому молодий поет, до того ж

неукраїнського роду, вирішив переключитися з російської на українську мову. Загадково воно тим більше, що цей зворот стався в часі відвертої русифікації в Україні, коли українська мова й культура стали об'єктом приниження навіть своїми, українського роду, чиновниками – республіканськими урядовцями та академіками починаючи, а сільським учителем кінчаючи».

Тим часом пояснюється все щонайпростіше. Леонід Кисельов – поет з безперечно українською ментальністю. Та давно визрілий у його свідомості перехід до мови свого народу потужно гальмувався впливом цілої низки близьких йому й непересічних у своїх галузях людей. Мені неодноразово випадало чути їхню аргументацію (при цьому я анітрохи не підважую впливу цих особистостей на поступові зміни в нашій культурі).

Звучало це приблизно таким робом: «Історія українського духу посідає, безперечно, видатне місце у мозаїці світової культури. Але однаково історія залишається історією, бо дух цей не здатний витримати новітнього тиску машинної та кібернетичної цивілізації. Так сталося з пригніченими мовами у Великобританії, США... Хоча й шкода, проте самісінько подібним чином станеться і в СРСР».

При цьому заперечення на кшталт того, що навіть у Великобританії оживає мова скотів і валійців, що острівцем серед бурхливого арабського моря окріяв іврит і т.ін., – не впливали. Проте наріжна моя теза полягала завше в тому, що в будь-якій державі існують паралельні структури. Спрацьовує інстинкт етнічного самозахисту. Можновладцям залишається радість влади, а паралельній культурі – радість самостійної творчості.

Приблизно це я пояснював і Льоні за трохи скептичної підтримки Майї. Всенічні бесіди тривали й у площині політики, і у сфері філософії, і в царині теорії перекладу. Зокрема, особливо проти ранку, зачіпали ми тему адаптації на вітчизняному ґрунті чужомовних імен. Наслідком одних таких усенічних дебатів був знаний вірш «3 листа Джонатана Яреми Свіфта». Саме тому тут з'явилось незвичне «Яреми», а в первісному варіанті було ще й – «Джоната». Ми тоді обговорювали взаємодію англійської та ірландської літератур, і я читав Льоні свій переклад з Єйтса, – там ірландський льотчик промовляє:

*Тих не ненавиджу, кого вбиваю,
Тих не люблю, кого я бороню.*

Цей мотив ви також відчуєте, уважно перечитавши вірш Леоніда Кисельова.

Дискусії точилися, зокрема, під запашну бурштинову гербату. І нашою з Майєю примовкою про те, що Льоня поступово переходить до украї-

номовності, було: «Шкода Москви!» Ми й по телефону інколи це сміхом згадували. У пов'язанні з цим безпретензійним жартом з'явився вірш «Додому»:

*Шкода Москви. Вже наче відійшов
Від сподівань і пристрастей Арбату
І паху бурштинової гербати
У мареві тих марень, тих розмов...*

А наприкінці читаємо:

*Зелені леза юної трави
Очистять душу, стешуть білу льолю,
І не відчую ні жалю, ні болю,
А тільки так, смутне: шкода Москви.*

«Зелені леза юної трави» – це натяк на мої перші експериментальні переклади з Вітмена й тезу про те, що саме переклади можуть допомогти очистити й зберегти достеменно стилістику рідної мови за умов тотального змосковщення.

Саме так – з деякими складнощами, проте без жодної загадковості – відбувся перехід Леоніда Кисельова до українського віршарства.

Цікаві історії пов'язані з його окремими віршами. Як от з напрочуд ніжним витвором – «Згадаєш їжачка, що я приніс...» У різних людей існують відмінні припущення щодо тієї

*...жінки, що не спала
І хлібом годувала їжачка.*

Моя версія ґрунтується на словах самого Льоні: гадаю, що тепер, через болючу безліч років про це можна говорити. Тим паче, що достеменно про це знало лише чотири людини: автор, Майя, я та Жанна або Жанет. Авжеж, ми її називали саме Жанет. Натоді вона мешкала у новій багатоповерхівці поруч зі станцією метро «Дарниця». У її двокімнатній квартирі не було, окрім ослонів і розкладанок, жодних меблів. Посиденьки влаштовували просто на свіжо лакованому паркеті в одній кімнаті, а в другій – спав малюк, син від першого чоловіка – кінематографіста з Чехословаччини (нібито з Праги).

Жанет працювала у тодішній Жовтневій лікарні (її люди й досі так називають) реаніматором, поважно переймалася лижвами, кінним спортом, багато читала, захоплювалася поезією й малярством. Жанет і Майя познайомили мене саме тоді з Гавриленком, – він допіру завершив видат-

ний свій пушкінський цикл, котрий необавки призвів у Києві до шумкої контроверзи. Жанет тяжко пережила трагедію Льоні й лише за довший час виїхала до Парижа, де побралася, як мені розповідали, з кібернети-ком, поетом і видавцем в одній особі.

Їжак справді був, ще й вельми господаровитий: він увесь час порався по хаті.

Для Майї зустрічі з Жанет виявились нелегким випробуванням, але назовні вона не давала ніякої позначки. І, зустрічаючись, ми говорили про одне: про дивовижну Льоніну поезію.

Вірш «Я ніхто для тебе, як Улісс...» Леонід Кисельов написав на другий день після чергових наших нічних читань. Я познайомив Льоню з новими своїми перекладами з Павнда і своїм циклом про Улісса, а потім ми ще довго аналізували хлебніковський геніальний катрен «Котенок милый, не кусай...» Мотив усієї тієї «нічної скорботи» – незбагненна розірваність казки, драматичний підсвідомий потяг до недосяжної чужості. Звідси й:

*І дарма
До твоїх долонею серце лине.
Всю її – кохану і єдину –
Винести очима крадькома.*

Що ближче до трагедії, то важче було мені бачити Льоню. Річ у тім, що на прохання батька, Володимира Кисельова, я перекладав з англійської всю літературу, конче потрібну, аби Льоні лікуватися (з французької перекладала Катрін Квітницька, дружина Гелія Снегір'єва, близького друга Кисельових). Льоня якимось побитом прочув про це, хоч усе трималося в найсуворішій таємниці, і під час кожної зустрічі знаходив мить, аби пильно подивитися мені в очі й спитати: «Скільки ще лишилося часу?»

Так сталося і зранку в середу, 16 жовтня 1968 року, коли я ще з кимось приїхав до нього у Феофанію. Привіз йому «картопельки» (Льоня був ласун і любив цей хатній «кондвиріб»), котрі завше йому смакували. Вмостилися на лавці – подалі від людських очей, а він дивиться на мене і питає, дивиться і питає, – і той погляд залишився мені на решту життя. А тоді каже: «Зараз я вам прочитаю те, що написав учора.

Це остання Льоніна мініатюра, котрій за силою духу і естетичними вартостями я не знаходжу рівні в українському письменстві:

ОСІНЬ

*Така золота, що нема зупину,
Така буйна – нема вороття.
В останніх коників, що завтра загинуть,
Вчуся ставленню до життя.*

Більше я Льоню не бачив, а проти суботи його не стало.

Зі спадщини Леоніда Кисельова видано ще не все. У післямові до цитованого видання Сергій Кисельов пише, що «в силу різних стечений обставин сюда не вошли буквально несколько стихотворений – написанное Леной на английском языке, посвященное Д. Затонскому и др.»

Після смерті Льоні наше коло його друзів кілька разів збиралося, аби погадувати про нього. Це було на Русанівці, на Ентузіастів. Здебільшого у Майї. У неї на еркерній балці Льоня написав вуглем цитату зі Старого Заповіту івритом. І тоді Майя мені вперше і востаннє показувала цілий цикл англійських віршів, записаний у зшитку в клітинку (без палітурки). Вона питалася про моє враження і цікавилася, чи не узявся б я до перекладу. За стилістикою ці вірші нагадували чи то Кіплінга, чи то Єйтса, але мислення, образні структури – безперечний виплід української фантазії.

Аби заробити, якщо так можна сказати, на «прожиття поза батьківським домом», Льоня багато перекладав з англійської на українську наукових статей і хроніки для часопису «Людина і суспільство», де редактором був Ігор Бречак. Децицію робив для Київського бюро перекладів, що було на теперішній Либідській.

Леонід Кисельов у критичні для української літератури й культури роки залишив взірці невідомої величі й чистоти людського духу, але не іконописного, а таки людського... Усі судження про творчість у нього починалися й закінчувалися опертям на естетику, що цілком виокремлює його на тлі доби. І ще одна дуже важлива – евангельська – риса: вміння жити позавладно, творити так, ніби нема понад вами й поруч з вами розбещеного режиму гамірливої сірості. Він створив власний простір звучання, власний київський час, за котрим і зараз у хвилини роздуму хочеться зверити свій годинник.

2002

ЧТО ЗА ЭТИМИ ДВЕРЬМИ?

Людмила ЛЕМЕШЕВА⁴³

Киев

Она не вошла, а влетела в редакционную комнату – большая экзотическая хищная птица в летнем костюме цвета хаки – присела на краешек стола и сразу заговорила. И я, открыв рот (боюсь, в буквальном смысле), заворожено начала ее слушать. И слушала потом почти ежедневно еще четыре года.

Звали сирену Майей Брусиловской. Она славилась на нелегальных киевских подмостках умом, талантом и красноречием, раз в году публиковала блестящую статью в отязанной «Козе» (так мы называли свою газету «Комсомольское знамя») и раз в два года обновляла, вместе с шубкой, идейную ориентацию: западный либерализм – русский шовинизм – украинский национализм – радикальный сионизм. Главным ее даром, главной страстью был разговор, а точнее – один нескончаемый вдохновенный монолог, а еще точнее – моноспектакль. Она опьянялась словами больше, чем другие вином, была настоящей филологической наркоманкой, окруженной двумя-тремя собеседниками и свитой из благодарных слушателей.

В ее ближайшее окружение входили литературовед и киевовед, интеллеktуал-затворник, полжизни прописавший «в стол» Мирон Петровский и его жена Светлана, известный учитель истории в нашем городе, никогда – ни тогда, ни теперь – не изменявшие себе и своему образу жизни («Держитесь от них подальше», – заботливо предупредил меня зам. главного редактора, что я и сделала с точностью до наоборот). Белокурая бестия, остроумный и артистичный кинорежиссер Гелий Снегирев, который вскорости расплатится за свое вольнодумство тюрьмой и смертью; его жена поэтесса Катрин Квитницкая, похоже, и по сей день не желающая смириться с тем, что родилась не в серебряном веке. Бывший черниговский вундеркинд, ныне известный культуролог, телеэссеист и актер Вадим Скуратовский, которого Система с безошибочным чутьем долго выдавливала из всех своих структур как инородное тело. Поэт Риталий Заславский, тонкий лирик, выживший только благодаря своим переводам и прелестным книгам для детей. Александр Парнис, якобы служивший личным секретарем у Виктора Некрасова, а на самом деле наркотически погруженный в мир Велемира Хлебникова, никому тогда не нужный; зато теперь Парнис – автор солидных книг, желанный гость на международных конференциях всего мира. Талантливая журналистка, специалист по науке, и просто талантливый человек Вика Галузинская. Литературовед, поэт, переводчик, эрудит и знаток языков Лесь Герасимчук. Супруги Владимир и Тала Зуевы, очаровательно вольные люди, дети-цветы, теперь бы сказали, культовые фигуры, в чьей мансарде неподалеку от Андреевской церкви тусовался «весь город»; бывший сценарист, любимец Киры Муратовой, фрондер и бабник Володя Зуев нынче – истовый христианин, воспитывающий своих пятерых детей в строгой вере.

От Майи же я и услышала впервые имя Лени Киселева, юного гениального поэта, ее друга и возлюбленного. Помню, увидела как-то на Крещатике красивого худенького мальчика с беспорядочной гривой волос. Он читал книгу за столиком уличного кафе, изредка отрешенно, невидящими глазами поглядывал на толпу и тогда непроизвольно прижимал

книжку к груди, так что я успела прочитать имя автора: Лорка. Это Леня Киселев, решила я.

Но Майя на мой рассказ высокомерно отрезала, что Леня никогда бы не стал читать книжку на улице да еще прижимать ее к груди.

Всю банальность моих представлений о том, каким должен быть поэт, я поняла, когда мы наконец познакомились. Это оказался небрежно одетый, невысокий и полноватый молодой человек, с очень внимательными глазами, в которых никогда не было сухого блеска; с медленной походкой, осторожными жестами и таким же никуда не спешащим мягким голосом. Он и стихи читал, будто продолжал беседу, – ровно, негромко, без малейших аффектов: ни лирической горячки, ни мелодраматического надрыва, ни, упаси Бог, сантимента или гражданского пафоса.

Наша землячка Надежда Мандельштам в своих воспоминаниях называет Киев 20-х годов «карнавальным». Мне повезло застать карнаваль- ный Киев конца 60-х – начала 70-х. Как ни странно, в атмосфере этих двух эпох было что-то общее: некое состояние эйфории, мало обосно- ванное, как потом выяснилось, ничем не обеспеченное чувство свободы, особенно у интеллигенции. В тюрьмы миллионами и тысячами уже не сажали; с другой стороны, не все еще было съедено и выпито, что на- копили наши отцы и деды ценой тяжелого труда и жертв, не все трубы проржавели.

Героические одиночки решались на открытую борьбу с Системой, и почти все они позже погибнут. Больше появилось пассивных нонконфор- мистов, тех, кто отказывался делать официальную карьеру и подавался во внутреннюю эмиграцию. Оппозиция по отношению к власти – не по- литическая, но интеллектуальная, моральная, эстетическая – станет сти- лем жизни. Для неизбежных «хористов революции» (А. Герцен) – един- ственным способом самовыражения, почти профессией.

Чем наши аутсайдеры занимались? А ничем, с точки зрения простого советского человека, дурью маялись: запоем читали западных и «ново- мировских» авторов и, конечно, самиздат, слушали «Свободу», Галича и Окуджаву, презирали быт, деньги и пошлость, спасались любовью и по- следними анекдотами, косили волшебную трын-траву и раздражали себя мечтами «выйти на площадь», найти клад, уехать за бугор или за туманом... защищались скепсисом и иронией, рефлексировали, дурачились и высокомерничали, имитировали вечный праздник или раскрепощен- ность – т.е. с наивным вызовом нарушали патриархальные сексуальные запреты, на последнюю трешку хватали такси, пили дешевую водку или сухое вино, много танцевали, много курили – и говорили, говорили, го- ворили... Как будто надеялись заговорить реальность с помощью маги- ческой силы слов (особливо матерных, которые начали входить в моду, –

тоже знак свободы, снятие табу. А также протест на уровне языка против «позитивной» официальной лжи и фальши.)

У этой новой исторической общности – советского подполья – постепенно сложится своя субкультура, со своей иерархией ценностей, табелью о рангах, со стереотипами поведения и кастовыми предрассудками.

В киевских салонах – то бишь на продымленных кухнях, ободранных чердаках и в полуподвалах – будут собираться вольные интеллектуалы всех уровней и мастей, философы-дилетанты, меняющие мировоззрение в зависимости от последних прочитанных книг или просто из прихоти; снобы и пижоны от диссидентства, страстные идеологи и поэты ничего-неделанья – плейбой эпохи развитого социализма. Публика пестрая, толпа неповторимых индивидуальностей, проходивших школу инакомыслия и инакочувствия себе в кайф, говоря на тогдашнем сленге.

Чего уж строить из себя мучеников эпохи, ежели единственным страхом было оказаться заурядным, «как все», а самым смертным грехом – прослыть слишком серьезным. Посмеивались надо всем на свете и даже слегка над собой, тайно упиваясь собственным превосходством. Еще бы – так как никто не обременял себя не только службой Системе, но часто никакой службой вообще, оставалось достаточно времени, чтобы развить вкус. Получились умные, артистичные, легкие люди. Они принесли с собой иные интонации, иную пластику, иные ритмы и мысли. Иную манеру шутить.

Я не раз задавала себе вопрос: что делает неотразимо обаятельным этот человеческий тип? И ответила так: дух внутренней свободы, дух игры, еще не обремененный практическими задачами. Много позже поняла и другое – именно люди с подобным опытом (его можно назвать опытом индивидуальной свободы в несвободном обществе) разрушили больше в фундаменте нашего социума, чем чья-то героическая воля. Ибо наиболее опасен неуследимый внутренний процесс, тот самый тихий темный крот истории.

Леня Киселев вышел из элитарной киевской литературной среды. Его отец – писатель Владимир Киселев, чьими ближайшими друзьями были Николай Дубов и Виктор Некрасов. (Последний и отвез стихи шестнадцатилетнего школьника к Твардовскому в «Новый мир», где они и были вскорости напечатаны). Но Леня был хорошо знаком и с полубогемным кругом, нес в себе родовые черты описанного выше человеческого типа. И все-таки он был принципиально другой. Казалось, что уже с детства этот мальчик жил внутри классической культурной традиции, именно там чувствовал себя дома – и как человек, и как художник. Через головы современников радостно перекликался, дллил прерванный семейный диалог с евангельскими текстами, с Шекспиром и Гете, с Пушкиным и Шевчен-

ко... Не помню, чтобы он когда-либо читал стихи Евтушенко, Вознесенского или, скажем, Высоцкого. Из тех, кто поближе во времени, «своими» были Мандельштам, поздний Пастернак, ранний Тычина, Булгаков и Рильке, Гумилев и Ахматова, Бахтин и Аверинцев, Давид Самойлов и Галич, Иван Драч и Иван Дзюба. И, конечно, Виктор Некрасов, которого он звал просто Вико́й, хотя годился ему в сыновья.

Мы жили с Майей на Русановке в десяти минутах ходьбы друг от друга, телефонов у нас не было, а поэтому виделись часто. Лене нравилась наша безбытная квартира, где ничего, кроме матраца на полу, книг и пеньков из леса, не было. Стол и табуретки имелись только на кухне, и туда мы сразу и отправлялись пить кофе или вино.

И я знала, что сейчас начнется путешествие в глубь пространства и времени, интеллектуальное приключение, любимая игра в бисер. Я не все в этой игре понимала, многих имен, названий и понятий просто не знала, потому что была еще вполне «пучок морковки», хотя и только что окончила филфак Харьковского университета. Но там классиков «проходили» – и я регулярно сбегала с лекций, ища на улице неизвестно каких чудес. Здесь же переживали историю и культуру как страстный интимный опыт. Как общечеловеческую мистерию, где главными действующими лицами выступали идеи.

Мои новые киевские друзья принадлежали к «самому книжному», по утверждению Иосифа Бродского, к «тому единственному поколению русских (и украинцев – Л.Л.), которое нашло себя, для которого Джотто и Мандельштам были насущнее собственных судеб». И, добавлю, которое осмысляло себя только в этой системе координат. Помню, как удивилась Майиному признанию, что пока она не определит, в какой знакомый литературный сюжет попала, не знает, что с ней происходит. А если, скажем, ага, это – ситуация Анны Карениной. Тогда понятно.

Однажды она затеяла спор с моим родственником, только что сдавшим кандминимум по философии. Майя изощренно была по его простодушной крепкой голове Библией и Талмудом, Платоном и Бердяевым, Сквородой и Сартром. А он крыл ее единым Марксом, изредка призывая на помощь Энгельса. Леня явно наслаждался зрелищем, но в споре участия не принимал, только иногда подавая ироничные реплики, когда борцы-тяжеловесы слишком зарывались. К 4-м утра вино было выпито, сигареты выкурены, Майя исчерпала последние аргументы и выдохлась. Леня с шуточной торжественностью признал полную и безоговорочную победу Маркса и истмата над всеми идеалистами, объективными и субъективными, вместе взятыми.

Сам он больше любил слушать, чем говорить, отшучивался и сохранял невозмутимость, даже когда категорически не соглашался с собеседни-

ком. Вообще, он не страдал этим родом недуга – не выстраивал из слов параллельный мир, который не столько просветляет, сколько заслоняет «грубую реальность». Его суждения отличались простотой, точностью и лаконизмом, ибо его интересовали не слова, а смыслы.

Безошибочно ориентируясь в иерархии реальностей, из которых бытие складывается, сам он этой иерархии как бы не признавал. Жизнь волновала как нечто целое (раньше бы сказали – целокупное) и неделимое. Он хотел пребывать в диалоге и союзе не только с культурой, но и с кузнечиками, с дядькой Миколой и бабой Ганной, с подольскими собаками и дрожащими на ветру листьями, с весной и осенью, со старостью и юностью. Он смотрел на окружающий мир открыто и прямо, без посредников. Как и положено «просто поэту». Или – просто ребенку. Но музыкальное напряжение души сочеталось у него с трезвостью ума и ранней зрелостью сознания. Как положено мудрому старцу. Эта глубокая вода принимала в себя все, в том числе, Майино вечное волнение и кипение, с брызгами преувеличений, каскадом парадоксов и с чисто лингвистическими трюками.

К ней он относился с покровительственной нежностью, чуть-чуть снисходительно, как к младшей сестре (хотя она была старше на 10 лет): шалит барышня, конечно, но поглядите, как обаятельна и талантлива, – можно было прочесть в его улыбке и полуопущенных глазах. Уходя от спора, любил ей процитировать мандельштамовское: «Я скажу тебе с последней прямоотой: все лишь бредни, шерри-бренди, ангел мой». Помню записку, которую мы нашли в дверях Майиной квартиры: «Где ты, Крыса, шляешься?» Потому и запомнилось, что удивил тон, к которому я тогда еще не привыкла: к этой смеси серьезности с легкомыслием, дурашливостью. Если он приглашал к себе в гости, то это почему-то небрежно называлось «на картошку», хотя на столе хватало всякой снеди. Или: он любил лихо рассказать новый анекдот, в том числе и нецензурный. Но мат в его устах звучал, как... «как Рабиндранат Тагор» (если переименовать один из его любимых анекдотов).

Именно Леня Киселев подтверждает мысль, что свобода – категория не демократическая, но аристократическая. Она предполагает жесточайшую внутреннюю самоорганизацию. Художника дисциплинирует форма, т.е. необходимость внести структуру в хаос вокруг и внутри себя. Если судить уже по Лениным детским стихам, то у него было врожденное чувство формы и духовное благородство. Это не только обеспечило ему сразу «ясность строчки и свободу», но и спасало от пошлости в самых банальных и рискованных житейских ситуациях, диктовало безупречный вкус и такт.

При всей простоте, даже скромности поведения (уникальное свойство в разгар карнавала), в нем чувствовалась внутренняя строгость. Это никого не напрягало, но устанавливало невольную дистанцию

между ним и окружающими. Один прибалтийский журналист, пообщавшись с нами пару дней, спросил, почему я так долго с Леной на «вы», хотя старше его на пять лет. «Наверное, потому, что он – единственный, кого по-настоящему уважаю», – ответила я, не задумываясь. И это была чистая правда. Мы так до конца и остались с ним на «вы», и это почему-то нравилось нам обоим.

...Однажды Майя, тяготеющая к эстетике и играм серебряного века, затеяла устроить «праздник тел». Вчетвером (четвертым был мой муж Марк) мы полдня провалялись на русановском пляже, плавали, болтали ни о чем, смеялись ничему. Потом, прикупив пару бутылок сухого вина и самых дорогих болгарских сигарет БТ (40 коп. за пачку), устроили в Майиной квартире кутеж, состоявший из чуть более замысловатых, чем обычно, салатов и бутербродов. На столе горела толстая розовая свеча, привезенная Лене из Парижа (большая экзотика в пору стандартных советских свечей восковой бледности).

Подозреваю, что в тайных замыслах Майи был предусмотрен какой-либо «дионисийский» финал праздника. (Ну, хотя бы вроде того, что запечатлеет через пару лет типографскими красками наш гость, львовский художник Юрий Скандаков: обнаженная Майя танцует при свечах, а за ее спиной на бледном фоне уже светящегося неба маячит некая фигура с рожками и копытами...) Но в этот вечер даже до танцев дело не дошло. Мы расслабленно сидели в полутьме, тихо разговаривали, Леня читал стихи, свои и чужие, и вдруг сказал: «Вот когда будем сидеть на нарах и есть свою баланду, то будем вспоминать эту ночь и эту розовую свечку и думать, как мы были тогда счастливы».

Я поразилась его ходу мыслей, и тому, что он смотрит на наши невинные игры, на «маревое тих марень, тих розмов» уже как бы издалека, из какой-то другой, катастрофической точки близкого будущего.

Предчувствия Леню не обманули – это оказалось и впрямь его последнее счастливое лето. Да и не только для него одного. В августе следующего года наши войска войдут в Чехословакию. Карнавал (когда на время «все позволено», когда проходит любая маска – царя ли, злодея или прожигателя жизни) начал потихоньку сворачиваться. Еще через несколько лет кое-кто из Лениных друзей очутится за решеткой, кто-то за границей.

Но ему самому судьба приготовила не нары с баландой, а больничную койку с горькими лекарствами из Франции. Он узнает свой диагноз (лейкемия) почти сразу и будет сам, вместе с отцом, решать, какой курс лечения принять, а от какого отказаться.

– Как я вам с Марком завидую! Представляю, сколько всего интересного будет теперь говорить Майя...

В этих Лениных словах не было горечи, ни тайного упрека, что вот, мол, теперь мы сделаем и его смертельную болезнь темой для разговоров. Думаю, ему в самом деле было жаль, и в самом деле было интересно, потому что он знал, что Майя – не только интерпретатор чужих текстов, но и творец собственных.

В грандиозном последнем спектакле Лене была отпущена роль трагического героя. А ему хотелось быть еще и драматургом, и режиссером, т.е. Автором. Он им и остался. И создал свою последнюю драму, драму в стихах, и прошел эту дорогу с ясным сознанием до конца, до последней двери и последней тайны: «Путь окончен, мы у цели. Так прерви свое молчанье и скажи мне, ради Бога, что за этими дверьми?»

...Когда наступила ремиссия, он снова приходил с Майей к нам. Как будто ничего в нем не изменилось – только стал еще степеннее и старше. Наверное, потому, что из-за гормональных лекарств пополнил, завел усы и бородку, еще меньше говорил, еще нежнее и печальнее улыбался. (За полтора десятка лет до появления в барочном Киеве фильма Романа Балаяна «Бирюк» юный Леня написал столь же изысканно простое стихотворение о дочке лесника Тане. Там ее будущий экранный образ и его собственный поздний автопортрет: «На улыбку полудетскую и в глаза ее гляжу и не странным, а естественным и приятным нахожу, что печальные две трещинки обрамляют пухлый рот, а в глазах веселых плещется легкий пепельный налет»).

Все тем же ровным голосом, тихо и твердо, Леня читал нам отрывки из «злой поэмы» на русском языке «Осип Мандельштам»: «Не верьте слухам, жил в помойной яме, а умер, как поэты, в небесах». И совсем в другой интонации, очень мягко – новые стихи на украинском: «Рано ще, рано. Ще і мати не вставали і до мене не гукали: Вставай, сину!» Мы молча и растерянно слушали. Хвалить их было бы верхом душевной тупости. Разве это были рифмованные строчки? Крик, удержанный ритмическим шепотом.

Почему он поменял язык? Не знаю. Спросить его об этом было так же немислимо, как и о самочувствии. На подобные вопросы было наложено негласное табу.

Да и разве ответишь наверняка, что заставило его, семнадцатилетнего, написать известные строчки: «Я постою у края бездны и вдруг пойму, сломаясь в тоске, что все на свете только песня на украинском языке». Спрогнозировал он свою судьбу или спровоцировал ее? Игра в слова – опасная игра...

Могу только предположить, что инстинкт подлинности, который всегда вел Леню, заставил его в момент катастрофы, перехода из одной реальности в другую, заговорить на языке того народа, среди которого он вырос, и той земли, что его породила, а теперь забирает обратно. «Додому

час. До міста всіх кохань...» «І не відчую ні жалю, ні болю, а тільки так, смутне: шкода Москви». (Как неожиданно читаются эти его стихи в сегодняшнем историческом контексте...)

Тогда же он написал о Мандельштаме (думаю, и о себе тоже, как и много в поэме): «Обелиском вставший на скрещении двух путей: Пушкинской, Державинской, российской – и своей поэзии. Своей».

Есть у меня еще одна, чисто женская догадка. Он осваивал, проживал смерть (если так можно выразиться), как раньше осваивал, проживал жизнь. Жестокое познание – даже для самого мужественного сердца. Чтобы его вынести, понадобилась поэзия, близкая к народному творчеству. Именно в украинской песне, так легко переходящей в плач, в журбю и жаль, есть что-то «милое и полузабытое», материнско-сестринское, что утешает, смягчает боль, утепляет стынущее пространство и завораживает время. Молитва, мольба, заклиятие бездны духом музыки. «Заграй мені, дударіку, на дуду, нехай же я своє горе забуду!»

...А потом была снова больница. Мы с Майей садились в такси (при нашей общей бедности, денег на такси всегда хватало), брали в крепкие зубы по неизменной сигарете БТ и мчались в Феофанию. Леня выносил из палаты бутылку красного вина, немного фруктов или сладостей, и, если была хорошая погода, мы отправлялись гулять по дивным аллеям парка. Он по-прежнему старался быть безупречно светским, рассказывал какие-то байки и даже свежие анекдоты, явно стараясь не напрягать своей болезнью. Будто мы просто продолжаем наши посиделки, только на фоне других декораций.

...Мое последнее о нем воспоминание. Сидим втроем на скамейке, Майя и Леня препираются о чем-то друг с другом вполне по-семейному, я разглядываю желтые листья, уже украшающие дорожки, и думаю: «Что я тут с ними делаю?» Вдруг Леня поворачивается, кладет руку на мое колено, ласково заглядывает в глаза и с улыбкой говорит: «А Люся сейчас сидит и думает: «И что я тут с ними делаю?» Я издаю что-то нечленораздельное – признаться, что он угадал, было бы бестактностью, – но в душе в очередной раз поражаюсь не только его интуиции, но и чуткости к душевному состоянию другого человека. Сама я этой чуткостью не обладаю, да и никто из окружавших меня людей тоже.

То был «маленький эскиз. набросок смерти – пасмурное утро в сентябре». Через три недели, пасмурным октябрьским утром мы его хоронили. Хоронили как национального поэта, как гордость украинской культуры. На Байковом кладбище все мерзло, и только старенький розовый свитер на Лене был теплой точкой, лишал похоронный обряд торжественности, одомашнивал смерть, будто вечно деликатный Леня не хотел нас пугать

и продолжал уговаривать, «що то звичайна баба-бранка і поспіша до породіллі».

Для себя утешенный, судя по стихам, он давно уже не искал. Его стихи о смерти, написанные по-русски, более жесткие. Никакого плача. Никакой эстетизации горя. Ни завораживающей красоты, как в любимом им пастернаковском «Августе», где еще вся роскошь уходящего лета, лирического прощания с жизнью. У Лени Киселева смерть в наготе, когда она пристально себя созерцает:

*Просто октябрь.
Горький запах у листьев. Осень.
Смерть.
Ни о чем не жалею –
просто осень.
Просто смерть.*

Он любил евангельские сюжеты, но никогда по-настоящему не писал о Боге. Только недавно я прочитала еще одно его четверостишие – «Октябрь». И с давно забытой болью, с ознобом позднего понимания услышала его прежний, провидческий, не тронутый распадом голос:

*И вовсе не от холода продрог я,
И не от ветра на щеке слеза,
А потому, что с неба смотрят строго
Холодные глубокие глаза.*

..Через два года мы с Майей поссорились – в первый раз и навсегда. Еще несколько лет они мне снились, и во снах Леня нас мирил. Потом Майя уехала в Израиль, и теперь она, под своей девичьей фамилией Каганская, – самый известный, увенчанный там всеми лаврами русскоязычный критик. В нашей русановской квартире остались висеть на стене их милые сердцу, неизменно молодые лица, схваченные фотоаппаратом: Майя что-то пылко говорит, Леня, застенчиво опустив глаза, с полуулыбкой слушает. С нашего балкона по-прежнему хорошо видна «красная лавра на фоне рассвета, черная лавра на фоне заката». Раньше я думала, что это чистая метафора, пока через много лет сама не заметила наконец, как меняется освещение древнего храма, когда солнце невидимо смещается с востока на запад.

НЕСКОЛЬКО СТРОК О ЛЕОНИДЕ КИСЕЛЕВЕ

Риталий ЗАСЛАВСКИЙ⁴⁴*Киев*

В дождливый день одного из самых первых чисел октября 1966 года нас познакомили возле станции метро «Крещатик». Мы долго ехали, куда-то за Днепр, к его близкой приятельнице, к женщине, которая его любила и которую он снисходительно терпел...

Потом был вечер в дружеском кругу – с вином, стихами, болтовней. Среди всего этого он уснул, незаметно и безмятежно, совсем по-детски.

Ночью, на обратном пути, шлепая по лужам, мы условились о встрече. Но непредвиденная поездка в Москву нарушила договоренность. Я вернулся нескоро, и мы увиделись только поздней весной, почти летом. Леня пришел ко мне на Сырец, читал стихи, увлеченно рассказывал, как сочиняет сам: «Рифма, интонация и немного иронии. Больше ничего не нужно!» Разговор коснулся поэзии для детей. И вдруг: «Маршак – это пошло!» Я взорвался, меня понесло, сказал что-то о пижонских претензиях, о дешевой категоричности, еще о чем-то... Глаза у Лени блеснули. И тут же погасли. Он замолчал. Я все-таки огорчился: обиделся – и теперь больше никогда не возникнет! Ну и пусть, Бог с ним!

Но через несколько месяцев меня разбудил телефонный звонок.

– Здравствуйте, Риталий, – раздался в трубке анемичный, расслабленный голос Лени Киселева, – вот подумал, кого в Киеве можно поздравить с пастернаковским «Августом», и решил, что, кроме вас, некого.

Я по-настоящему растрогался... И мы неожиданно, как-то очень непринужденно заговорили – и все не могли остановиться. Сама собой забылась и стерлась наша размолвка. То, что разъединяло, скользнуло и ушло, осталось взаимопонимание, взаимодоверие, какое-то сплошное в з а и м о... Наверное, если бы не обстоятельства, тут же и встретились бы. Но Леня с однокурсниками отправлялся на две недели в колхоз. «Вернись – и сразу же позвоню!» – сказал он, прощаясь.

К сожалению, вышло по-другому: встретиться не пришлось. Он заболел – внезапно, неизлечимо... Никаких иллюзий не было: он знал, что его ждет. Но впереди оставался еще целый год жизни, мучений, стихотворчества. Как это вспыхивает в человеке? Почему? Разве объяснишь? Леня перешел на украинский: стихи были пронзительно хороши! Может быть, я не прав, но мне всегда казалось, что они лучше его русских стихотворений! Перед лицом всепобеждающей смерти мысли стали резки, точно очерчены, непонятно-щемящи. Десятки раз перечитывал я изумительное стихотворение «Ой, рано ще, рано». Но мне этого было мало: хотелось

прикоснуться к стихам изнутри. И я перевел их:

Рано, ой, рано.

*Даже мама не вставала
и меня не заклинала:
– Вставай, сын мой!
И отец еще не встал
и меня не окликал:
– Айда, мальчик!*

Рано, ой, рано.

*И Мария не вставала
и меня не окликала:
– Проснись, милый!
Старшина еще не встал
и меня не наставлял:
– Шагом марш!*

Рано, ой, рано.

*Доченька еще не встала
и меня не умоляла:
– Вставай, папа!
Да и внук еще не встал
и пока не лепетал:
– Пойдем, деда!*

Рано, ой, рано.

Вскоре появились переводы и других стихотворений, их, по моей просьбе, показали Лене. Разумеется, мне это нужно было не для себя. Думалось: может быть, хоть на мгновение отвлечется, переключится, забудется... Мне сказали: да, очень заинтересовался, да, очень обрадовался! Не знаю, так ли это. Может быть...

Друзья тревожились, надеялись, ждали. Откуда-то из Франции добывались редчайшие по тем временам лекарства. Иногда и вправду казалось, что все не так страшно: наступала ремиссия, Леня оживал, даже на пляж, помнится, ездил, купался и загорал. Но дней оставалось все меньше...

Леня Киселев умер 19 октября – в столь знаменательный для русской литературы день – в лицейскую годовщину.

Он ушел в возрасте Веневитинова, оставив нам то немногое, что сделал, и горькие догадки и сожаления о том, чего сделать не успел, чего никто и никогда не сможет сделать за него.

2002

**ЛЕОНІД КИСЕЛЬОВ:
«РАНО ЩЕ, РАНО...»
Юрій ЩЕРБАК⁴⁵**

Оттава, Канада

Восени 2000 року я приїхав до канадського міста Вінніпег, яке колись – уперше в житті – відвідав у 1987 році. Час змінив пропорції міста – і те, що здавалося мені у 1987 році таким «суперамериканським» (у США я тоді ще не бував), через тринадцять років поблякло, зменшилося в розмірах, посіріло: я побачив провінційне, не дуже процвітаюче канадське місто, в якому кілька центральних вулиць використовувалися для зйомок голлівудських фільмів з життя 1920–1930 років: тут залишалися старі будинки з темної цегли, а на брандмауерах ще збереглися реклами неіснуючих фірм та збанкрутілих після великої депресії банків. Я нікого не знав у цьому місті, думав, що навряд чи хтось пам'ятає мене з того часу, коли побував тут уперше.

Організатори поїздки подбали про те, щоб представники вінніпезької української громади зустрілися з послом України. Так потрапив я на збори, досить малолюдні, знаючи наперед всі або майже всі питання, що їх поставлять переді мною українці – переважно літні люди з повоєнної еміграції:

Чому Уряд України не визнає ОУН-УПА воюючою стороною у Другій світовій війні?

Чому в незалежній Україні занепадає українська мова?

Чому українські митники (особливо у Львові) здирають зі своїх канадських братів хабарі?

...І так далі.

Так було в Філадельфії, Детройті, Торонто, Оттаві, Монреалі – в багатьох містах і містечках Північної Америки.

За канадською (американською) традицією мене представляв професор-літературознавець пан Ярослав Розумний. Я спокійно чекав, коли він монотонно прочитає мою біографію, заздалегідь передану посольством, нашвидку перерахує політичні й державні посади гостя і...

Нічого подібного не сталося.

Професор Я. Розумний (він і справді виявився надзвичайно розумною людиною) почав... з Леоніда Кисельова. Він нагадав слухачам мою статтю «Смерть поета і безсмертя слова», надруковану в жовтні 1969 року в літературному та популярно-науковому варшавському журналі «Наша культура» – додатку до української газети «Наше слово». Ця газета – орган українського товариства у Польщі – була в 1960-ті роки дуже популярна в колах київської інтелігенції. Я був вражений, бо я забув про цю статтю – так багато часу минуло з тої пори, так багато подій пройшли через мое життя.

Професор детально викладав зміст цієї статті, цитував вірші Леоніда Кисельова, і я відчув, що зі мною відбувається щось справді велике і значне, щось безмірне сумне і світле.

Раптом тихий голос двадцятидвохрічного київського поета (для мене він був і залишився юнаком – бо познайомився з ним, коли було йому 14 років) повернувся до мене в усій його первозданній чистоті, пробився крізь усі нашарування пам'яті, крізь важкі масиви геополітичної та економічної інформації, що захарашувала мій мозок, подолавши всі бюрократично-дипломатичні чавунні загорожі новомови, яка поступово знищувала все живе в моїй душі. Голос Леоніда Кисельова повернув мене до власних джерел – коли був я молодим письменником, коли слово для мене було невіддільне від почуття, чистого і гіркого, як запах осіннього листя на землі.

Слухаючи пана Розумного, я занурювався у спогади: все, що трапилося з Леонідом Кисельовим, розігрувалося за законами давньогрецької трагедії – я інтуїтивно відчував це, пишучи своє оповідання «Маленька футбольна команда», в якому намагався передати відчуття страху і розпачу перед спалахом блискавки, яка вдарила в найкращого і найталановитішого.

Цього оповідання не простив мені батько Леоніда – відомий київський письменник Володимир Леонтіївич Кисельов. Після смерті сина (він не брав участі в його похоронах) Володимир Леонтіївич створив навколо себе випалену зону самотності, куди майже нікого не пускав; він сприйняв оповідання як зраду, як блюзнірство, як порушення табу, що він наклав на все, що було пов'язане зі смертю сина. Не змирившись зі смертю Леоніда, він тим більше не міг змиритися з тим, що вона стала фактом літератури, тобто перейшла в інший, міфологічний вимір.

Він не зрозумів мого болю, бо жив своїм болям, більш глибоким і безжальним. Але і я не міг не написати цього оповідання (згодом з нього виникла п'єса «Маленька футбольна команда»), яке аж ніяк не було документальним, побутовим, прив'язаним до реальних обставин сім'ї Кисе-

льових. Скоріше це була притча про Поета, світло якого нездатна згасити Смерть. Я сподівався, що Володимир Леонтійович – тонкий поціновувач літератури і добрий стиліст – зрозуміє мене, але даремно. Зустрівши мене в підземному переході під Бессарабкою, у відповідь на моє привітання, він похмуро обійшов мене (чи пройшов крізь мене): так аквалангісти, розсовуючи руками водорості, пропливають крізь них.

Через багато років по тому (виявляється, мені ще болить той далекий спогад) мати Леоніда – Зоя Юхимівна – прийшла на виставу п'єси «Маленька футбольна команда» в Київському молодіжному театрі (завдяки п'єсі популярність поезій Л. Кисельова зростає у студентських колах) і вибачилася за інцидент з чоловіком.

Між тим, Володимир Леонтійович Кисельов відіграв визначальну роль у моїй літературній долі: будучи постійним кореспондентом по Україні популярної в той час московської «Літературної газети», він почув про мене в 1959 році від Фелікса Кузнецова, представника газети, який розслідував справу так званої «літературної забігайлівки», в ході якої КДБ провів обшуки і затримав мене та ряд інших молодих людей, звинувативши нас в підтриманні контактів з таким небезпечним «антирадянським елементом», як нобелівський лауреат з літератури Леонід Пастернак. В КДБ на вулиці Чекістів (тепер Шовковична) Фелікс Кузнецов ознайомився з моїми віршами й оповіданнями, вилученими під час обшуку (їх і досі не віддали мені), та моїми свідченнями по цій «справі» (мені «шили» організацію першої в Києві виставки художників-абстракціоністів) і порекомендував Володимирі Кисельову звернути на мене увагу, зауваживши при цьому, що я нікого не заклав.

В. Кисельов запросив мене до себе у приміщення корпункту на вулиці Ярославів Вал і рекомендував залучити мене до співробітництва з ліберальним московським журналом «Юность». Крім того, невдовзі я став поштантним кореспондентом «Літературки».

Таким чином потрапив я до вузького кола досить прогресивних для свого часу київських письменників, що групувалися навколо кореспондентського пункту «Літературної газети».

Серед друзів Володимира Кисельова були Віктор Некрасов, Микола Дубов, Григорій Кіпніс – його вірний товариш і співробітник, Дмитро Затонський, сюди заходили Микола Бажан, Микола Ушаков, Леонід Первомайський, Олесь Гончар, з молодих – Іван Дзюба та Іван Драч.

Саме тут, у заповідній кімнаті для дружніх зустрічей, за столом, заставленим пляшками з горілкою, батонами та дешевою ковбасою, Віктор Некрасов, який щойно повернувся з Москви, хмільний, в розстібнутій на грудях сорочці, схожий на героя якогось італійського неореалістичного фільму, збуджено переконував нас, що вся радянська література знищена.

Її не існує. Все перекреслила людина з невідомим нам прізвищем. Верстку повісті цього термінатора радянської літератури Некрасов щойно прочитав у журналі «Новый мир».

– Через два місяці, коли вийде ця повість, світ здригнеться! – з ентузіазмом кричав Віктор Платонович. – Хлопці, вип'ємо за це!

Прізвище цього нікому не відомого письменника було – Олександр Солженіцин.

Саме тут, у цій кімнаті, вперше я почув прочитані батьком-Кисельовим вірші Кисельова-сина. Згодом я познайомився з самим Леонідом – він час від часу приходив до батька, навіть брав участь у застіллях, скромно і тихо сидючи серед дорослих «знаменитостей». Але одного дня він сам став «знаменитістю» – після того, як журнал «Новый мир», редагований великим російським поетом Олександром Твардовським, надрукував вірш «школяра Леоніда Кисельова» «Цари». Цей вірш, в якому поет, цитуючи слова Шевченка, з юнацьким максималізмом стверджував, що:

*За долгую историю России –
Ни одного хорошего царя,*

викликав гнівну реакцію великодержавних московських вельмож – і приніс Леоніду популярність в українських літературних колах.

Льоня Кисельов зростав в особливий час. Кінець 1950-х початок 1960-х років став періодом великих сподівань на демократизацію та значні зміни в Радянському Союзі. Інтелігенція (особливо творча) наївно вірила, що після десталінізації, проведеної М. Хрущовим, неможливим є повернення до старої практики придушення інакодумців.

Цей час, коли народилися «шестидесятники» та «шестидесятництво», потребує пильної уваги істориків, політологів, літературознавців. Явище «шестидесятництва» не обмежувалось, звичайно, переліком кількох прізвищ, списки яких доволіно редагуються в залежності від літературних і політичних смаків дослідників, стають предметом спекуляцій з метою вивищення або приниження окремих осіб.

Між тим, «шестидесятництво» було набагато ширшим, ніж зараз дехто уявляє. По-перше, це було міжнародне явище, а не локальне надбання СРСР. «Шестидесятники» з'явилися в США, де протестували проти війни у В'єтнамі, брали участь у фестивалях рок-музики та русі «бітників», ламаючи консервативні устої американського життя. «Шестидесятники» у Франції будували барикади, в Польщі створювали дисидентські організації, в Чехословаччині готували «Празьку весну».

По-друге, це явище було зумовлене демографічними причинами – виходом у життя нового покоління молодих людей, які не брали участі у

Другій світовій війні і – це вже особливість радянських шестидесятників – не знали часу Великих Репресій і не були морально розчавлені всепроникним Страхом. Це покоління в силу молодості, наївності, зухвалої віри в своє призначення і особливої чутливості до змін політичної атмосфери інтуїтивно відчуло (одночасно в різних країнах) наближення нової історичної епохи кінця Холодної війни, краху тоталітарних режимів: так деякі види надчутливих птахів і тварин відчують надходження руйнівного землетрусу – і це не є пророцтво, лишень неусвідомлене передчуття майбутнього.

Становлення Леоніда Кисельова як поета і громадянина припадає на час, коли в посттоталітарному суспільстві почалася незворотна мутація, і цей час вкладається в проміжок між 1961 та 1968 роками – початком, здавалося б, радикальної десталінізації в СРСР і кінцем Празької весни, спробою контрреформації, порятунку збанкрутілої, приреченої на загибель системи.

Живучи в колі людей, які з різних причин не сприймали систему й були дуже добре поінформовані про те, що відбувається на верхах (майже щотижня приїздили гості з Москви – ліберальні літератори, що привозили до Києва свіжі плитки), Леонід Кисельов жадібно вбирав цю інформацію, зростаючи в атмосфері інтелектуальної свободи.

В невільній країні, в суспільстві, отруєному ще залишками страху і підозр, шизофренічною роздвоєністю думок (згадаймо, як бігали окремі шестидесятники до ЦК компартії випрохувати собі премії та закордонні відрядження), Леонід Кисельов виріс як *абсолютно вільний поет*, позбавлений будь-яких номенклатурних планів чи необхідності маскуватися перед системою. Він був ще надто молодий, щоб робити вибір – служити Маммоні чи боротися проти неї.

І хоча він не був, звичайно, поетом політичним, поетом-дисидентом, але та матерія свободи, з якої виникали його вірші, вражала всіх, хто його знав, хто сам був не вільний. Можливо, неусвідомлена загроза близької смерті зробила його вільним?

Немає і не буде на це відповіді. Незважаючи на те, що Леонід зростав переважно в російськомовному середовищі, він повсякчас перебував у силовому полі української літератури. Поряд з поезією Гумільова, Ахматової, Мандельштама, Пастернака на рівних було присутнє слово Шевченка, Руданського, Тичини.

Коли вперше у своїй квартирі я познайомив Івана Драча з Леонідом Кисельовим (вони читали один одному свої вірші), молодий поет був захоплений новими, нечуваними досі можливостями української поетичної мови, поєднанням модерних тем і тропів з традиційними народно-пісенними мотивами. Українські та російські тексти не конкурували в

творчості Леоніда, не були штучними, вони органічно впливали з самої поетової суті, збагачуючи і доповнюючи одне одного.

На відміну від «шестидесятництва» російського, що мало загальнодемократичний характер і не несло в собі якихось серйозних політичних проєктів (хіба що проєкт «соціалізму з людським обличчям»), українські шестидесятники сповідували ідеологію національно-демократичну, кінцевою метою якої було створення (відновлення) суверенної української держави. А це вже несло пряму політичну загрозу існуючому режиму, імперії, якій доводилося мати справу з десятками націоналізмів – від естонського до таджицького. Я не збираюся твердити, що Леонід Кисельов свідомо примкнув до національно-демократичного руху, але саме логіка переходу на українську мову і слідування традиціям Шевченка рано чи пізно змусила б його зробити цей вибір.

Перехід на українську мову рафінованого російськомовного юнака збігся в часі з початком невиліковної хвороби (гостра лейкемія, рак крові). І це дало змогу декому, здивованому мовною метаморфозою Леоніда, висунути дивну теорію про те, що це було зроблено ним з метою обдурити свою долю, сховатися від свого фатуму. Так, мовляв, робили індіанці, стародавні євреї чи єгиптяни, коли міняли свої імена (тобто – свою сутність), роблячи відчайдушну спробу вислизнути з обійм смерті.

Я не вірю в цю містичну теорію; шукаючи себе, Кисельов намагався пробити ту одвічну стіну, що поділяла місто (зросійщене) і село (українське), бажаючи вивести українське слово з соцреалістичного колгоспного хутора. Власне, він робив те ж саме, що і його старші однодумці – українські шестидесятники: хотів відновити гідність української літератури, європеїзувати її.

Його плач-речитатив «Ой рано ще, рано» став класикою української поезії: ця молитва-заклинання, звернення до Смерті, вражає своїм екзистенціальним трагізмом.

У 1967–1968 роках розгорнулася тяжка і, на жаль, безнадійна битва за життя Леоніда. В цьому виснажливому двобої відігравали велику роль жінки – насамперед мати поета Зоя Юхимівна, яка боролася до кінця, щоб врятувати свого сина, якому робили численні переливання крові, вводили дуже токсичні препарати.

Друг сім'ї Кисельових – Інга Володимирівна Касьяненко, доктор медичних наук, що завідувала відділенням в онкологічному інституті, вичерпувала всі можливості, щоб полегшити стан хворого студента, якого вона знала і лікувала з дитинства.

Почувши про нещастя, що сталося з талановитим поетом, до операції по врятуванню Леоніда долучилася дружина Генерального консула Польщі в Києві пані Тереза Стец, яка зв'язалася з Паризьким центром по

лікуванню лейкемії і отримала звідти новий американський препарат, за допомогою якого вдалося викликати ремісію (полегшення). Передати препарат до Києва допомогли пілоти авіакомпаній «Ер-Франс»*** та «Аерофлот».

Навесні 1967 року, коли препарат подіяв, ми ходили з Льонею по київських вулицях. Про хворобу не говорили, лише про літературу. Бог дав йому можливість зустріти ще одну весну – останню. Зусилля пані Терези*** – невеличкої на зріст літньої жінки з сумними чорними очима, яка похована на варшавському цвинтарі, – не повинні бути забутими.

І нарешті, була ще одна – старша за Льоню жінка, розлучена, шалено талановита, яка уславилася в Києві тим, що, міняючи чергового коханця, приймала, умовно кажучи, його віру й переконання: ставала вірменською націоналісткою з вірменом, російською шовіністкою з росіянином, українською націоналісткою з Леонідом. Майя Каганська – літературознавець, яка могла подарувати безліч блискучих теорій і екстравагантних гіпотез не одному науковому закладу, – закохалася в Льоню, хоча неважко зрозуміти, що нещасним батькам хворого поета і багатьом друзям сім'ї це не могло подобатись. Такі «зв'язки» мало подобаються у статечних не богомних колах, які поставились до Майї відверто вороже, вважаючи, що ця любов завдає шкоди Льоні...

Після денних відвідин Льоні в Київській спецлікарні 4-го управління у Феофанії, Майя (ми звали її Майка) приходила до мене. Ми сідали на кухні, я наливав склянку горілки, і вона пила, плачучи і розповідаючи про Леоніда. В ті хвилини вона дійсно любила його, оплакуючи неблаганну смерть молодого генія і не вірячи в те, що він помре. Я не міг і не можу засуджувати її, бо якщо безнадійно хворий поет спізнав з цією жінкою хоч мить щастя – це її виправдує...

Я востаннє побачився з Майєю Каганською в 1994 році в Єрусалимі, де живе вона з своїм чоловіком – відомим ізраїльським публіцистом. Майя стоїть на екстремально-войовничих позиціях правого ізраїльського фундаменталізму, який не визнає палестинської присутності в регіоні і закликає дати нищівну відсіч арабам.

Я відвідав Льоню восени 1968 року у Феофанії. Під його ясними очима вже проглядали сині кола смерті. Він був у картатому студентському светрі. В цьому ж светрі його ховали з клубу Ради Міністрів УРСР – честь, якої не удостоювався пересічний член Спілки письменників. Тільки класики згідно з номенклатурною розрядкою. Не будучи членом Спілки письменників, Леонід Кисельов у своїй смерті зрівнявся з класиками.

На похоронах був присутній секретар ЦК компартії України Федір Данилович Овчаренко – чоловік Інги Володимирівни Касьяненко, друг Кисельових.

Було щось сюрреалістичне в цих похоронах, на яких зустрілися ідеологи компартії та дисиденти, чиновники від літератури та найталановитіші молоді письменники, люди, яких абсолютно неможливо було уявити разом. На якусь мить їх об'єднала смерть Леоніда Кисельова.

Було холодно, падав дощ зі снігом, дерева стояли жалобно чорні. Ми втратили великого поета.

...Раптом я збагнув, що професор Ярослав Розумний закінчив свою доповідь про історію життя і безсмертя поета Леоніда Кисельова. Треба було переходити до відповіді на питання.

2002

ПОЭТ С БОЛЬШИМ СЕРДЦЕМ НА ПОРОГЕ СМЕРТИ Влад ЗАМАНСКИЙ⁴⁶

Москва

Следует, убирая ненужные жалкие слова, слова воспоминаний, слова бытовые, т.е. сиюминутные, говорить об ушедшем дорогом.

И вся трудность в том, что воспоминания, как правило, держатся на этих мелких знаках. Леонид Киселев уже всматривался в будущее, уже молчал там, где другие, между прочим, и друзья, – болтали или корчили из себя фигуры. Я тоже имел отношение к этому облику жизни. И так, никаких воспоминаний, в сущности, не будет, а – краткое размышление.

Я – старик, в полном смысле этого слова, и память не дает выправку подробностям. Попробую размышлять. О том, что Леонид был надеждой, то есть тем, кто обещает то, чего другим не дано, – об этом сказано уже много. Опустим. Я не помню ни одного разговора с ним, а они были, и довольно серьезные. Но я помню его глаза, его лицо, свою неловкость за то, что он болен до конца, а я здоров. Вообще между нами было большое пространство, разделявшее нас: тяжелый серьез его жизни и та часть моей жизни, о которой я даже вспомнить не могу сейчас.

Так вот, о Лене. «Ще і мати не вставали...» – вот это, это я запомнил, и это было уже из будущего. Даже если верно то, что я был актером и изрядным дуроломом, не могу не думать сейчас, кто окружал его, кто влиял на него. Семья – вряд ли. Литературная киевская элита украинская – та самая, которая в некрологе в книге «Тільки двічі живемо» пише, что Леонид Киселев учился любви и «НЕНАВИСТИ» у Тараса Шевченко – вот это дорогого стоит. Так и видишь сих просвещенных интеллигентов, вы-

дирающих из красного угла лик Христа и вставляющих в этот угол очень большим даром наделенного плохого поэта Т. Г. Шевченко.

Женщины – эти умные еврейские женщины, для которых славянский мир неизмеримо меньше иудейского, – да, они его любили, но к его будущей поэзии, думаю, они бы не имели отношения. Одна из них, когда разговор был в накале, сказала мне, что никогда, слышите, никогда свою дочь она бы не назвала Марией – ибо Мариам мать Господа.

У Лени был свой путь и, простите за топографию, – План. Вот он и начал писать по-украински. Думаете, я тогда это понял? Сейчас понимаю... Вышло, как и должно было выйти у поэта с большим сердцем на пороге смерти.

2002

ВСЕГО НЕСКОЛЬКО СЛОВ...

Ирина БАБИЧ⁴⁷

Хайфа, Израиль

Вот уже несколько дней как я смотрю на белый лист бумаги, заправленный в машинку, и отхожу от стола – не могу написать ни слова. Рассказывать – совсем другое дело, у себя в Хайфе на «Посиделках», которые я веду вот уже девятый год, я несколько раз рассказывала о Лене. Есть у меня такая тема: «Незабытые голоса» – о любимых поэтах. О Вагрицком, Ольге Бергольц, Давиде Самойлове... И, конечно же, о Лене Киселеве. Среди людей, заполняющих зал, практически нет ни одного, кто бы знал это имя, – здесь выходцы не только с Украины. Да и не все жители Харькова, Львова или Донецка увлекались поэзией... Впрочем, и среди киевлян таких совсем немного. Но уходят они, уже зная – кто такой Леонид Киселев. И уносят с собою стихи – я перепечатаваю на машинке «Прометей», «Галилея», «Я позабуду все обиды», другие любимые стихи, потом делаю копии – и мне всегда их не хватает. И специально для таких встреч я постаралась сделать переводы стихотворений «Додому» и «Згадаеш їжака...» – читала на украинском, но людям было этого мало...

Рассказывать о Лене легко – просто надо как можно и больше читать его стихотворений и добавлять то, что помнится. Например, как мы, друзья семьи Киселевых – папы, мамы и двух сыновей – ликовали, взяв в руки тот номер «Нового мира», где был напечатан цикл Лениных стихотворений. Цикл! В «Новом мире»! Твардовским, который всегда говорил,

что у него нет родственников и друзей в литературе: пожалуйста, он готов поделиться деньгами, одеждой, даже книгами, но – не страницами в его журнале. Он так и говорил «Мой журнал», я сама это слышала. И – напечатал! А ведь Леня был тогда, сколько мне помнится, десятиклассником...

Мне он всегда казался взрослым, в любой ситуации – даже когда он старательно делал бутерброды на нашей кухне, приговаривая: «Ирочка, кто ж вам еще поможет, если не я». Даже когда речь шла о кошке Маске, которая – вот негодница! – таскала своих новорожденных котят по всей квартире. Или о Рафе Нахмановиче, кинорежиссере, который перепил у них дома и надо было транспортировать его чуть ли не на спине к нему домой. Леня замечательно смеялся и замечательно застольничал.

Почему же он казался мне всегда взрослым? У него было что-то во взгляде... Так могли смотреть отроки Нестерова или летающие по небу евреи Шагала... И – куда-то, и – в себя. Это «в себя» проступает в его стихах – даже в самых ранних, юношеских, ломких, как голос подростка: «Деревья не платят за платья, деревья платьями платят...», «Чужие окна глядят мне в лицо тысячью влажных глаз...», «Здравствуй, бессонница, я – твой...»

Мы часто бывали в доме Киселевых – чуть безалаберном, бесконечно гостеприимном. Владимир Леонтьевич – для нас Володя – иногда читал нам свои новые рассказы, а вот Леню, читающего нам свои стихи, я просто не помню. Он нам не читал – это мы читали его стихи, я любила читать их вслух, но при нем не могла, стеснялась. А вот стихи Ивана Драча он читал нам вслух, читал как-то сочно, со вкусом, будто оглаживал их голосом – и строки казались пульсирующими, теплыми...

А потом пришел последний Ленин страшный год. Сначала промелькнула надежда, что анализы перепутаны, что просто не может такого быть... Потом Леню увезли в Москву. Много позже, когда все было уже кончено, я приехала в Москву на ежегодное совещание собкоров «Медицинской газеты» (собственным корреспондентом по Украине которой я тогда работала), и наша сотрудница, хорошо знавшая профессора Кассирского, ведущего гематолога страны, который и поставил Лене страшный диагноз, рассказала, что была в институте в тот день, когда профессор – человек выдержанный, спокойный – устроил страшный разгром своим сотрудникам за какую-то мелкую провинность. «Сегодня от нас уехал в Киев юноша, который мог бы стать великим поэтом, – кричал он, – мы ничего не можем для него сделать. А вы... даже когда мы можем что-то сделать, то вы манкируете своими обязанностями...» Мы сопоставили даты – речь шла о Лене.

Потом целый год шла борьба за Леню – точнее, за каждый его день, день на этой земле. Был бы жив Виктор Платонович Некрасов, он рассказал бы, как через какую-то свою знакомую, жившую и работавшую в Па-

риже, он доставал редкостное лекарство, которого в СССР еще не было. Прямых авиарейсов на Киев из Парижа тогда не имелось – препарат переправляли в Варшаву, а писатель Владимир Николаевич Владко обеспечивал его немедленную доставку самолетом из Варшавы в Киев. Для пользования препаратом нужна была свежая тромбоцитарная масса – это была моя обязанность. А когда в «панской» больнице, куда поместили Леню, попытались отказаться от незнакомого им лекарства, то в дело вступили Дмитрий Владимирович Затонский и Федор Данилович Овчаренко (тогда – секретарь ЦК КПУ). Все эти нити держал в руках отец Лени. Так был выигран у смерти этот год – целый год, вплетенный в Ленину жизнь, как золотая украинская песня...

Остается добавить совсем немного – самого-самого трудного. Надо было «получить» такое место на кладбище, чтобы родители могли в любое время прийти к сыновней могиле. Ни отец, ни мама делать ничего не могли... А у меня – как ни дико это звучит, но у меня было там знакомство. Пусть никогда ни одной неприятности не будет у того человека, который нам тогда помог, а если его уже на свете нет, то пусть будет земля ему пухом...

Нас было очень много – тех, кто пришел проводить Леню: его друзья, друзья брата, друзья родителей, поэты, кажется, музыканты... Кто-то что-то говорил – мне запомнились только слова Ивана Драча: «Это он должен был бы нас хоронить, а хороним его мы» (может быть, слова были другими, но мысль эта, высказанная вслух – она обожгла навсегда)...

2002

МІЙ ЛЬОНЯ КИСЕЛЬОВ

Володимир ЯВОРІВСЬКИЙ⁴⁸

Київ

Ми – молоді літературні львів'яни кінця шістдесятих – початку сімдесятих, принаймні невеличка група самозваного львівського авангарду під патронатом старшого від нас «папи» Романа Іваничука, жили до краю злиденним матеріально, але по-гуртожитському буйним, сказати б – зухвало-вигадивим життям, яке потужно застувало нам почуття страху. Ми жили своїм молодим світом, здавалося, цілковито самодостатнім і незалежним, проте чутливо ловлячи всі духовні знаки, сигнали, поклики з усієї, вже розбудженої Гончарем, Загребельним та шістдесятниками України. І над усе – з Києва.

Це – зовні, а внутрішньо ми напружено шукали свого, власного місця під літературним сонцем. Різниця між нами і шістдесятниками складала всього п'ять років, які згодом стануть непомітними, але тоді – це була ціла епоха, відрив на одне покоління. І справді: вони ввірвалися в сонну українську літературу, як шарова блискавка, захопивши весь духовний простір, у якому, здавалося, вже немає вільного місця ні для кого. Так-так, це відчуття гнітило, штовхало в почуття вторинності й марноти буття.

Шістдесятники вже були класиками, а ми, при сяєві їхньої слави, ходили в початківцях. А в мене ще й рік проковтнула служба в армії після закінчення університету, служба швейківська, але дурна і примітивна, рік викинуто на вітер. Демобілізувався, повернувся до Запоріжжя, де мене ждав лист Григора Тютюнника: «Ваш рукопис я ввів до видавничого плану «Молоді». Повідомте, коли приїдете на редагування. Григір.»

Через три дні, зібравши у друзів цивільну одіж та позичивши у них грошей, я погнав на Київ: сам Григір Тютюнник, новели якого «Обмарило» та «Сито-сито» мені пощастило прочитати до війська, а першу книжку його мені переслали у військову частину, і я носив її у нижній, пришитій мною спеціально за розміром книжки, кишені гімнастерки.

Отоді я вперше почув ім'я Льоні Кисельова. У той час майстерня художника-характерника Миколи Дахна була таким собі гайд-парком української вільнодумної, незашореної страхом, інтелігенції. Поки тривала коротка, радше всього – ритуальна розмова з Петром Засенком (він був «шефом» редакції перших книжок), довкола Григора в коридорі вже зібралася ватага: Микола Вінграновський (в Одесі він знімав кіно, і ми були добре знайомі, Микола навіть їздив у село на хрестини мого сина), Анатолій Шевченко, Вільям Лігостов, Анатолій Таран (Макарович, а не майор Таран).

Через кілька хвилин ми зайняли черги в гастрономі, накупили вареної ковбаси та маринованих огірків... так-так і її, прокляту, і невдовзі заповнили льох-майстерню Миколи Дахна. Для Миколи я був новачком, він перед знайомством засукав рукави сорочки, пришкулив око і, ткнувши мені під носа волосатого кулака, сказав:

– Свеженького націоналіста доставелі?.. Введіте... Ручкі за головку, пожалуста...

Ми пили по чарці, вибухали сміхом від жартів і містифікацій Дахна. Вінграновський читав нові вірші, Анатолій Шевченко збивав пиху всім, хто комизився і «колупав припічок». А тоді до майстерні зайшов красивий сивоголовий чоловік з якимсь наелектризованим чи то дротяним волоссям. Із професорського портфеля він вийняв пляшку кефіру, банку баклажанної ікри, кілограмовий кульок тюльки і три великих цибулини:

– Кефір Миколі на ранок. Розводити фарби... – сказав чоловік, блиснувши окулярами.

Через кілька хвилин вже було враження, що цей чоловік був тут від самого початку. Що він – ровесник цих розкряпанених веселунів і дотепників. Так-так, це був Володимир Кисельов, російськомовний прозаїк, творів якого я тоді ще не читав, але знав, як кореспондента «Литературной газеты». Либонь Анатолій Шевченко дорікнув йому:

– А чого без Льоні і без пляшки, Володимире Леонтіївичу?

Кисельов, здається, чекав цього запитання і дістав з портфеля дві пляшки горілки. А тоді, вичекавши, поки всі замовкнуть, прочитав:

*Обізвався Скворода: Слова твої ярі.
Щастя я в душі шукаю, не в плотському чварі.
Що мені дівочі очі – голубії, карі?
Зачинив у світ я двері – ме давхуре карі.*

Павло ТИЧИНА.

«Давид Гурамішвілі читає Сквороді
“Витязя в тигровій шкурі”»

*Проклятый век. Поэты в нем ютятся,
Как моль в пронафталиненном шкафу.
Уходят в сумасшествие, как в ссылку,
Как будто в эмиграцию, уходят
В шутокство, в сумасбродство, в шутовство.
Он часто вспоминал Сквороду –
Голодного философа, поэта,
Который отказался стать столпом.
О чем он думал? Может быть, о том,
Что никакою дверью не закрыться
От мира, где давно проклятым ветром
Все двери к черту сорваны с петель?
Такой поэт бывает раз в сто лет,
И у него одна задача: выжить.
А век его за шиворот хватает
И тащит не на форум – на допрос,
На плаху, на костер, на гильотину.
И каждый нерв кричит, что быть беде.
Они в бессмертии встретятся. Тычина
Прочтет свои стихи Сквороде.*

Запала тиша.

– Велико-ле-ее-пно-о-о! – ревноу царственным голосом Івана Орлюка
Микола Вінграновський.

Це дійсно був золотий вірш. У ньому зовсім не відчувалася російська (та й будь-яка) мова – лише сама оголена поетична матерія, а над усім – образ Поета всіх часів і народів. Та Кисельов сам швидко перевів розмову на щось інше.

І лише наступного дня я випитав, вивідав у Григора, що то був вірш сина Володимира Кисельова, що це – спалах могутньої поетичної зорі в українському небі, що він, на жаль, виріс у російськомовному середовищі, але душа... душа... таки українська.

Переїхавши до Львова, куди мене запросив мій земляк-односецель Борис Машталярчук – редактор молодіжної газети, у той же день я виступив на зібранні, де обговорювалась перша книжка Ігоря Калинця. Я тоді думав, що у Львові – «всі свої», бо всі розмовляють рідною мовою (ні в Одесі, ні в Запоріжжі я такого ніколи не чув), тому й наговорив усіляких милих дрібничок про нашу історію та про національну ідею. Переляканий Борис повів мене до обкому партії, де худорлявий, блідолиций клерк на ім'я Подільчак наказав мені негайно повернутися туди, звідки я приїхав. У то й же вечір зібралася рада нашої маленької компанії, яка прийняла рішення: не відступати. Ірина Вільде підтримала і благословила. Я був тривалий час безробітним і виробив «теорію виживання», суть якої була така: зібратися під обід, вишкрегти всі копійки, які маємо, запросити «папу» Іваничука на сто грамів коньяку з кавою, а тоді «папа» подобріє і поставить нам флячки. Знав Іваничук, що ми його в такий спосіб «театралізуємо», знали й ми, що це «бурсацький спектакль», що «папа» запросить нас ще й на вечерю до своєї Соні, перед якою ми також гратимемо «вар'ята», і вона цю гру великодушно прийме.

І якогось вечора Юрко Брилинський – актор театру Заньковецької – на ті часи просто таки комп'ютер національної духовної пам'яті, який знав усе заборонене і забуте (пісні січовиків, вірші «розстріляного відродження», самвидавівські твори) раптом прочитав російською:

*Расковали Прометей,
Дали хлеба и вина.
К Прометею возвратилась
Старая жена.
– Я жила у винодела,
С гончаром жила,
Ну а в том, что так случилось,
Не моя вина –
Не кори меня.*

*Дни разматывались нитью.
 Слушал сказки стариков
 О царях и о героях,
 О делах богов.
 Он узнал, что бог Юпитер
 Людям дал огонь.
 И жилось ему на свете
 Хорошо, легко.*

Только печень пошаливала...

Ці рядки разом з ім'ям Льоні Кисельова обпалювали наші уста кілька днів. Особливо ж отой віщий вірш, де були рядки про Тараса Шевченка та Петра Першого: «Зачем он нам, державный этот конник? //Взорвать бы, чтоб копыта в небеса! //Шевченко, говорят, односторонне //Отнесся... Нет, он правильно писал: //Це той перший, що розпинав // Нашу Україну... //Не Петр, а те голодные, босые //В болоте основали Петроград. //За долгую историю России – //Ни одного хорошего царя».

А тоді ще хтось приніс та озвучив віще, таке солодке для наших автоемігранських душ: «И все на свете – только песня на украинском языке». Отож, ми болісно шукали своє місце, свою нішу в літературі, а юний хлопчисько з Києва легко, ніби й без натуги та зусиль, природно, як дихання, творив свій світ, свій образ, свій духовний материк.

І коли я поїхав за викликом Григора Тютюнника до Києва на редагування моєї першої книги «А яблука падають» (первісна назва була пишною «Ми – вертикальні до мертвих», але Григір вихопив із повісті її тихий рефрен, як вимір часу і вічності, як символ життя по війні і назвав книгу саме так, і я капітулював перед ним) – то знову ж зустрівся із Володимиром Кисельовим. Цього разу вже як із особистістю майже культовою – з батьком Льоні Кисельова. Він редагував щорічник «Наука і культура» – вигадане самим Кисельовим видання, яке збрало у своїй редакції знамениті й вільнодумні на той час імена Анатолія Шевченка, Вільяма Лігостова, Миколи Дахна, Юрія Ячейкіна... Пригадую: ми зібralися в редакції на Прорізній. Купили кілька пляшок горілки. А тут Володимира Леонтійовича викликають в ЦК. Він замикає у сейфі всі пляшки і заїдки, обіцяє, що за півгодини повернеться. Була зима, і хтось розповів веселу бувальщину. Кисельов, маючи дротяне сиве волосся, ніколи не носив шапки. Падав густий сніг. Володимир Леонтійович заскочив у тролейбус. А тоді була пошесть на крадіжки дорогих шапок. Злодій приглянувся до високої, засніженої «шапки» на голові чоловіка, який вскочив до тролейбуса. Кинувся на неї, щоб

зірвати і вискочити на зупинці. Тягне, а «шапка» не дається. Злодюга з криком вискочив на зупинці, а Володимир Леонтійович витрушував сніг з-за коміра.

Товариство прочекало головного редактора годину, але він не повертався. Гумор потиху згас. Женя Гуцало вже став одягатися, щоб іти додому. І тоді Толя Шевченко запропонував – давайте перевертати сейф, може з нього щось потече... Це, звісно, був жарт, Віля Лігостов справді став перевертати сейфа – і в цю хвилину вбіг захеканий, із сніговою «шапкою» на непокритій голові Володимир Кисельов, який був на «профілактиці» в ЦК.

Толя Шевченко, не запитуючи батька, видзвонив Льоною Кисельова, і він появився в компанії непомітно, ніби був тут завжди. Ніби не прийшов на богемну вечірку (Вінграновський, Тютюнник, Гуцало, Лігостов, Дахно...), а просто забіг на роботу до батька. Так я забігав до колгоспної контори, де працював мій тато.

Вінграновський читав нові вірші, а Ячейкін його перебивав, і Микола «бив» Юрка кіношним поглядом, примовляв:

– Замовчи, або я тобі, Юрку, заліплю рота глиною...

І раптом хтось попросив Льоною: прочитай що-небудь. Він «не колував припічок», не навертав на себе увагу, а якось одразу тихим, але впертим, впевненим голосом:

*І мати молода, і сонце юне,
І в неї на колінах немовля.
В прозорому повітрі, наче струни,
Гудіння оксамитного джмеля.*

*Прислухаюсь – співає колискову,
Не знати, чи дитині, чи собі...
І мати молода, і юне Слово,
І яблуні у ранішній журбі.*

*Розумні і дурні, малі й великі,
Уславлені й забуті – все пройшло,
Та не було народів без'язиких,
Ще німих народів не було!*

Йому було двадцять два. Мені – двадцять п'ять, але я дивився на нього, як на диво, як на витвір самої природи і Господа. Навіть Микола Вінграновський, котрий тоді був у zenіті своєї слави, якось ніби пригас, приземлився, зачувши цей вірш. Він підійшов і обняв Льоною, скинув із себе гуцольського кептара і накинув його на Льонині плечі.

Ми йшли із Григором засніженим Хрещатиком, і я вперше почув, що Льюня не живе, а доживає, що він смертельно хворий лейкоземією, а тому все, що він пише – має віщій, особливий зміст. Ця звістка приголомшила мене, вивела ім'я Льюні в особливий ряд, в особливу, майже містичну нішу. «И все на свете – только песня на украинском языке».

І останнє. У грудні 85-го Володимир Леонтьович Кисельов приніс до редакції журналу «Вітчизна», де я виконував обов'язки головного редактора (Любомир Дмитерко помер) новелу, написану українською мовою. Сюжет її, якщо не зраджує пам'ять, химерний: сталася ядерна катастрофа, генетичний код «поплив», у вирві повзає створіння, яке колись було людиною. У 85-му друкувати таку «фантастику» було дуже ризиковано. В ЦК КПУ мені «радили» зняти цю новелу. Я наполіг: перестройка, хай іде. Це – проти ядерної війни. Наш куратор Олександр Глушко прикинувся, що це саме так. І цензор зробив вигляд...

Ця новела вийшла у квітневому номері. Вже *після* чорнобильської катастрофи. Зізнаюся: я завмер, чекав жорстоких висновків. Ніхто не помітив. І – слава Богові. Однак Володимир Леонтьович Кисельов таки щось знав. Знав. І встиг сказати перед своєю смертю.

Льюня Кисельов, його геніальний син, також встиг сказати найголовніше...

2004

ШТРИХ К БИОГРАФИИ ЛЕОНИДА КИСЕЛЕВА Алексей МОИСЕЕВ⁴⁹

Киев

Мой отец Дмитрий Моисеев (1941 – 2001) познакомился с Леонидом Киселевым в самом начале 60-х годов в литературной студии Юнны Мориц. Студия располагалась в киевском Дворце пионеров. Меня тогда не было даже в проекте.

Вот – три стихотворения моего отца:

*Что ж, давай, метель, расскажи
Про шальные свои выражи,
Разве шалость такая злость?
Все смешалось, перепелось.
Бабой снежною хорохоришься*

Бесшабашная, белолицая.
Ну когда же ты успокоишься?
Будет злиться-то.
Не твоя ли, скажи, вина
В том, что жизнь прожила ненастьем,
Все одна, да одна,
Ну признайся?!

И ответила так метель:
– Не от гнева я шаль развесила,
Скучно мне, но у вас, людей,
Разве весело?
Много ль смысла в праздниках ваших?
Дружбой пенится людovorот,
Но не дальше своих рубашек
И не ближе, чем до ворот.
По замку везде, по заборчику.
По любви, да и то с отмычкой.
Тишиною испорченные
Да привычками...

Изгрустят далекие зарницы
В сердце остывающую ясность.
Тишиной встревоженные птицы
Первый раз почуяли опасность.
То, что так легко и постижимо,
На одном дыханье умещалось,
Инеем с утра припорошило,
В памяти впотъмах перемешалось.
Хрустала метелица коснулась
И огнем поцеловала хворост,
Мне чужая улыбнулась юность,
Незнакомый отозвался голос.
На лице невидимые руки,
Я стою средь мартовских проталин –
Не любовь, а просто тень разлуки,
Просто ветры что-то отгадали.
Так уходят в древние кочевья,
Без седла бросаются в погоню,

*И, забыв высокие деревья,
Спит грачонок на моей ладони.*

*Из разговора в разговор
Ползут улыбки, как улитки.
Их откровенья с давних пор
Я собираю будто слитки.
Одни прозрачны и чисты,
В других и зной, и полдень лета,
Но есть улыбки, как хлысты,
На два лица – и так, и этак.
И если встретил, не смолчи –
Улыбка слишком много значит,
Когда смеются палачи,
То где-то рядом жертвы плачут.*

Для меня же самого знакомство с творчеством Леонида Киселева началось с книги его отца «Девочка и птицелет», которую обнаружил в шкафу и прочитал залпом. Тогда мне рассказали, кто автор стихов, и что мой отец с ним дружил. Увы, тогда я был мал, и любопытство мое не концентрировалось на ком-либо надолго. Теперь считаю Леонида Киселева одним из честнейших поэтов Киева. Масштаб его стихов не бросается в глаза только потому, что мало прошло времени. Вершина дерева не видна в тени кроны.

2005

МЫ С ЛЕНЕЙ КИСЕЛЕВЫМ РАЗМИНУЛИСЬ **Маша НЕМИРОВСКАЯ⁵⁰**

Иерусалим, Израиль

Мы с Леней Киселевым разминулись. Хоть и росли в одном городе, в одном времени. Календарном времени. Наши отцы встречались часто. Журчали беседы в полумраке заставленного старой мебелью кабинета на Красноармейской. До темноты засижи-

вались на обшарпанной скамейке центрального «променада» дома творчества в Одессе, по аллеям киевских парков вышагивали – импозантные, всему городу приметные Владимир Леонтьевич и Рюрик. А мы – дети, носились, вздымая пыль сандалиями, по прибрежным тропинкам, плелись за отцами по улицам Киева.

Грузноватый Леня, сопя, нагнулся, поднял с асфальта каштан, протянул мне. Вот еще! Я и сама сколько хочешь наберу! Всегда рядом, всю жизнь – его жизнь. И никогда не встретились, разминулись во времени. Не в том, что большими черными цифрами на листках отрывных календарей, а в том, что так по-разному отсчитывает дни вертлявой девчонке в мини-юбке, выколачивающей этюды Черни из шербатовых клавиш – четверть с точкой, восьмушка, – и поэту, вдыхающему это время с сигаретным дымом, разминающему его в уже желтоватых от табака пальцах.

О чем они там говорят, на другом конце стола, Леня, Некрасов, отец? Я не прислушиваюсь, да мне и не понять: они взрослые. Они прожили большую жизнь. И Леня тоже. А по календарю – четверть, две восьмушки...

Выросли. Виделись все реже. Леня звонит часто. Не мне – отцу: они поэты, у них свои дела. А если трубку беру я, всегда одна и та же шутка: «Ну, Машуня, ты уже готова полюбить меня?» Глупая шутка. Я смущаюсь, злюсь, зову отца – поскорей передать трубку, и пусть себе воркуют: они – поэты, им есть о чем.

И вдруг: «Нет, нет, не зови Рюрика, я к тебе. Давай погуляем».

Мы сидим на скамейке в парке над филармонией: «Знаешь, я скоро умру». Ну зачем он так. Вот дурак! Я же не маленькая, я знаю: умирают старики! И не здесь, а где-то там, где они водятся. Умирают артисты на сцене, на экране – понарошку. Потом кланяются и идут пить в ресторан. Умирают в книжках, но можно перелистать страницы обратно – и вот они опять говорят, смеются! Еще была война... давно...

Так просто не умирают, посреди бела дня, в двадцать лет! Ты же сам написал «Поэты умирают в небесах, высокая их плоть не знает тленья...» Это я помню наизусть. Вот дурак!

Я вскакиваю со скамейки, верчусь перед ним, болтаю, болтаю, болтаю... Он молчит. Господи, мне страшно.

А потом был еще год. Лекарство на самолете из Парижа. Звонки из больницы. Кладбище. Первый раз в жизни. В моей и в его...

А зачем яма такая большая? Ведь он – мальчик, маленький мальчик! Ах да, он Большой поэт. Но ведь поэты умирают в небесах... Зачем же яма?

Не понимаю. Разминулись...

ЛЕНЯ КИСЕЛЕВ Олег ЕМЕЛЬЯНОВ⁵¹

Киев

Мы познакомились с Леней Киселевым в детском санатории «Смена» в крымской Евпатории летом 1957 года. И так случилось, что в «Смене» мы были еще два раза – в 1959-м и 1960-м году. Как тут было не сдружиться?

Собственно, еще в дороге в поезде мы волею судеб (вот его величество случай!) просто оказались в одном купе. О чем-то болтали, играли в настольный бильярд с железными шариками на столике купе, зачем-то запели песенку «Не кочегары мы, не плотники, но сожалений горьких нет», а я – слышал звон, да не знал, где он – дальше спел: «А мы милиции работники, в кармане носим пистолет». А Леня исправил: «А мы монтажники-высотники...» На что я сразу признался, что фильма не смотрел, а только слышал песенку...

Так сразу и познакомились. И сейчас – хоть убей – кто еще ехал с нами в купе, не помню (а было по 5-6 человек...). Тогда же ехал с нами и одноклассник мой Вася Плехов (но в другом купе, кажется).

Прибыв в Симферополь, мы с Леней уже пили вместе газировку (по пятачку) на вокзале. Было жарко. Что-то он мне говорил о лепных украшениях на здании вокзала, что есть стиль понический, дорический и коринфский...

Мне было интересно слушать, и я удивлялся его познаниям.

...Мы жадно смотрели в открытое окно вагона и вдыхали морской воздух – поезд шел берегом моря, подъезжая к Евпатории (днем). Вот оно, долгожданное море в бликах солнца, с кораблями на горизонте... Погода стояла прекрасная, но было чересчур жарко...

Мы, конечно, устали с дороги... Во сне снилось, что качает в поезде... Нас быстро развели по корпусам санатория, и мы уснули...

И пошла интересная жизнь в санатории. Ведь, представьте, на целый месяц без родителей, в группах с воспитателями, мы были предоставлены сами себе и друг другу...

Сначала я, конечно, по дому скучал, за мамой – но быстро это прошло, ведь море есть море!

Естественно, с Леней мы попали в одну палату. Как стояли кровати, уже точно не помню – я был в среднем ряду, рядом Вася Плехов, а Леня, кажется, – ближе к окну (было восемь или девять коек в палате).

Были у Лени солнечные очки с ярко-желтыми стеклами, я все хотел

тоже такие (и на следующий заезд уже такие купил). В них мир казался еще ярче и красивее...

Сразу обнаружилось, что Леня – большой любитель стихов. На прогулках, на отдыхе он часто декламировал наизусть стихи, и я удивлялся, как он их много знает...

Понятно, что было чем заниматься. И, кроме того, были и разные игры (в Чапаева шашками очень любили играть), и бильярды-столы с железными шариками, и мячи, и т.д., и библиотека... А вечером часто – кино... (зеленый кинотеатр – лавочки под открытым небом).

Вечером часто бывало поэтическое настроение – спадала жара, красота вокруг, южная природа, аромат цветов, запахи моря, звезды, стрекотание цикад...

И Леня – читал... Помню, как меня поразило, когда я впервые услышал «Шаги Командора» Блока. Может, тогда толком и не понял все – но как сердце млело... И я стоял, и на море смотрел, очевидно, выпучив глаза (или открыв рот). И, видимо, Леня заметил, что меня поэзия пробирает больше других, и избрал меня постоянным слушателем...

Вася Плехов тоже с нами был. Он мне тоже рассказывал интересные истории, плоды его яркой фантазии (про подземный город). Было тоже очень интересно слушать, хотя я и сознавал, что это вымысел – но в этом возрасте ведь четкая грань между фантазией и реальностью размывается. Так мы и ходили часто втроем с Васей или – вдвоем...

...Строем ходили в столовую – это были открытые веранды с оградой из лепных колонн, как балкон, там раньше был явно чей-то дворец: нам, кажется, говорили, но я уже не помню...

Сейчас трудновато припомнить, как было по годам – все три раза у меня как-то слились в один... И точную хронологию припомнить затруднительно...

Мы с Леней тогда как-то дополняли друг друга, и чувствовал, были друг другу нужны – отчего же я не могу забыть о нем и сейчас? И я испытывал к нему самые нежные юношеские чувства духовной привязанности, и имею подтверждение, что и он тоже относился ко мне тепло, испытывал потребность в общении со мной. Мы даже соскучились за год друг за другом, когда во второй раз встретились – как будто и не расставались, и знакомы с малолетства...

Леня тогда интересовался и искусством, и наукой, возможно, в одинаковой степени. Я же со своим повышенным интересом к наукам точным, научной фантастике, видно, удовлетворял его этим запросам. В то же время я больше интересовался искусством, музыкой. Леню же больше интересовала поэзия.

Мои увлечения музыкой Леня не очень разделял. Как-то – это уже после санатория, когда мы стали старше – я увидел, что он больше интересуется эстрадой, джазом. Я, конечно, тоже любил хорошую, душевную эстраду – Анна Герман, Эдита Пьеха, Майя Кристалинская и т.п. Но ставил классику на первое место, хотя и знал-то всего «Аппassionату», «Лунную», «Патетическую» и из Моцарта – 40-ю симфонию и кое-что еще.

Но у Лени эти мои увлечения тогда поддержки почему-то не имели... Возможно, я был наивен, поддаваясь тогдашней концепции противопоставления «нашей» классики» и «их» буржуазного джаза...

...Итак, мы в Евпатории. Сколько всего там было – и не опишешь в кратких заметках... Конечно, случались и шалости, и баловство (ведь пацаны – что взять с нас?), и наказания. Это же переходный возраст! (второе и третье пребывание). Особенно в 13 и 14 лет – уже проявился жгучий интерес к девочкам, и юношеское восхищение женской красотой, первые стыдливые опыты чувственности... О! Было чем поделиться. И все – в основном с Ленией!

Ну, ясно, что и с другими ребятами общались. У меня был в третий заезд (1960 год) еще один товарищ – но это параллельно с Ленией. Просто в 1960 году Леня стал более задумчивым, чем в два предыдущих раза, у него появилась тенденция уединяться от всех, задумываясь о чем-то своем.

Мне он сказал, конечно, что пишет стихи. Я был заинтригован, удивлен, так как тогда сам еще не пробовал ничего сочинять (это пришло ко мне позже). А тогда я оставался (по сравнению с Ленией) несерьезным болтуном, ветрогоном – рот не закрывался: хи-хи, ха-ха, шутили и болтали с ребятами...

Запомнилось несколько моментов.

Это было во второй срок (1959 год) – крутили кино, нам с Ленией стало почему-то неинтересно, и мы потихоньку «смылись» побродить по вечерним аллеям (благо, из «зеленого кинотеатра» это было возможно сделать в темноте – а мы сидели как раз сзади и скраю...).

Сияли крупные звезды, звенели цикады... Мы, отойдя в более глухую часть аллеи, засмотрелись на звезды... И вдруг Леня сказал: «А ведь нас не станет, а звезды останутся, и так же будут светить тем, кто после нас...» И вопрос: «А что такое время? Как думаешь, а, Емеля?» Я отвечал: «Не знаю, ведь это какая-то тайна... Есть разные у ученых гипотезы, но пока – ничего не ясно».

И с тех пор, как спросил Кисельчик, так мне и захотелось узнать, что же такое время?! Я, видно, потому и пошел в «физики»... Короче, с его, Лениной подачи я получил «эстетический шок», импульс, меня как током ударило!..

Это я даже ему тогда не сказал, вслушиваясь в себя... Я на миг замер, слушая голос Вселенной. Видно, устыдившись мгновенной слабости (ведь пацаны же, мужики!), мы, помню, сморозили что-то про девиц, с матом, разрядив обстановку, рассмеялись негромко и пошли опять в зеленый театр – чтобы нас не хватились.

Была у нас по утрам зарядка под музыку – дяденька-культорг играл на аккордеоне, и с ним же часто разучивали песни (это уже после завтрака). Я с удивлением обнаружил, что Леня при всей своей поэтичности петь не очень любит, да и слух у него, кажется, иногда подгуливал. Но зато у него был абсолютный «ритмо-слух», что ли, так сказать, на стихи...

Вспоминаю, что «Шаги Командора» Леня читал в первый заезд, а «В ресторане» – во второй заезд. Это было в 13 лет. Еще – «Гаэтана», «Сольвейг», «Русь моя, жизнь моя, долго ль нам маяться», отрывки из «Двенадцати».

Я еще тогда читал наизусть только Некрасова «Мороз Воевода», «Несжатая полоса» и т.д., Пушкина – школьные стихи, и не имел понятия ни о Блоке, ни о Тютчеве – его он читал («Как сердцу выразить себя, другому как понять тебя – поймет ли он, чем ты живешь – мысль изреченная есть ложь...»). Это были для меня дивные открытия и потрясения...

Я смотрел на Леню как на какое-то высшее существо из другого мира. И тогда сказал что-то вроде «Ух ты! А ты почитай, что написал», и он мне что-то прочел – а вот что – убейте, не помню. Тогда мы еще даже поспорили – я говорил: «Леня, ведь стихами на жизнь не заработаешь!» (Это я повторял расхожее мнение, что мне подали мама и бабуся). Леня спорил, и мы к единому мнению так и не пришли.

Но, как ни странно, несмотря на такие отдельные перепалки, мы с ним никогда не ссорились. Правда, в 57-м году слегка подрались – совсем еще пацаны были! Чуть поборолись – я почувствовал, что Леня сильный, хотя был пониже меня ростом. Он меня повалил, а потом даже руку мне поддал – встать.

Позже, в 59-м мы уже не дрались с ним, стали больше «джентльменами». Все больше про девочек пошли разговоры, шуточки – санатории-то были раздельные: для девочек санаторий был дальше (а на пляже через заборчик из ракушечника – пляж для девочек). Но мы туда не бегали – зорко блюди воспитатели. Но смотрели – забор-то был как решето...

О, какой это интересный возраст – переходный... У нас уже некоторые тайком курили, и даже как-то выпивали – вечером, помню, была драка в корпусе – это в 1960 году. Но мы с Леней держались вместе, кроме того, у нас карманных денег не было. Зато было о чем с Леней поговорить, а «на подвиги» еще не тянуло.

...После 1960 года мы с Ленией виделись частенько в Киеве на стадионе имени Хрущева (так тогда назывался центральный стадион). Ленья был настоящим болельщиком футбола, а я занимался легкой атлетикой на Верхнем поле. И самое интересное – мы с ним встречались спонтанно, без договора – на матчах (я возвращался с тренировок с пацанами – была охота тоже матч посмотреть).

Когда мы с Ленией в первый раз на стадионе встретились, он сказал, где он обычно сидит на матче – либо там, либо там (в районе центрального сектора и еще кое-где). И я туда шел, и частенько Ленью находил именно там.

Впрочем, футбол-то – в летний период, поэтому мы с Ленией зимой в Киеве не встречались. Я учился в школе № 86, Ленья – в школе № 37 на Горького.

*...Мы в классе седьмом тогда были,
Но в разных учились мы школах,
И оба впервые влюбились:
Я – в Зину, а он – в свою Болу...⁵²*

Но это было единственное признание Лени, он мне почти не говорил (как и я ему) о своем интимном – о девочках вообще, пожалуйста, и с матом, а о «своей» – молчок...

Конечно, и у него были в своем классе товарищи, и у меня в моем... Мы были все-таки отделены территориально. Встречи были как приятные подарки судьбы, воспоминания о море, Евпатории... А специально встретиться – мы и не договаривались почти. Это в санатории мы ближе общались, живя в одной комнате... А сколько разговаривали вполголоса после отбоя или в «мертвый час» днем. Один раз нас даже наказали: в «мертвый час» мы никак не могли уgomониться – острили и хохотали слишком громко (кажется, оставили без кино). Ну, мы тоже со скуки не пропали – играли на бильярде, хотя было обидно...

Вспоминаю, был с нами и мальчик в инвалидной коляске – с ДЦП. Мы его жалели (деликатно), носили ему яблоки и абрикосы (росли в саду). Его на день привозили, и он был с нами в корпусе, а на ночь куда-то увозили. Его присутствие наводило на грустные размышления – как облачко набегало на наше интересное и веселое времяпрепровождение. И в этот период, а может – чуть раньше, мне в душу запад фильм «Судьба барабанщика». Ленья его уже раньше смотрел...

*...«Судьба барабанщика», помню,
Меня – пацана – поразила.*

*Мальчиш, военная тайна
И светлая Альки могила...
И Леня ушел, словно Алька...
Трагически жизнь оборвалась...
...Волна набежала на гальку –
Глядишь – и следа не осталось...*

Простите, но у меня в снах-грезах как-то ассоциируется, что Леня умер маленьким мальчиком (что-то такое мне снилось после Лениной смерти). Хотя в 22 года – это тоже не ахти какой возраст...

Но в моей душе он след оставил на всю оставшуюся жизнь. И какой яркий след оставил он в литературе. Это уже сказано лучше меня нашими мэтрами... Но того, что я знаю о Лене, не знает никто (как и я не знаю, что было у него с другими приятелями...), поэтому я и спешу излить на бумаге теснящиеся в душе воспоминания. Лишь все воспоминания в совокупности создают объемную и живую картину – «мгновенный срез бытия».

Теперь – как раз о том, почему же я не был с Леной при его последних днях... Это – самая тяжелая тема... Тут кратко рассказать трудно... Дело в том, что мы с ним, будучи в старших классах (10-11-й классы), как бы, стали отдаляться. В санатории был тесный духовный контакт (по месяцу вместе), а после санатория уже было не то. Школы – разные, встречи – случайные, резко увеличивалась учебная нагрузка. Помню, как голова шла кругом – разрывался между математикой, физикой, литературой, астрономией, биологией, тренировками, кино, и на концерт сходить хотелось, и в филармонию, и первая любовь, конечно... А у Лени – свое такое же.

Четко помню, мы с ним виделись на стадионе в 10-м классе – осенью (он тогда и стихи мне читал), и в 1964 году (в 11-м классе, кажется, виделись мельком в городе, и не успели толком поговорить, только – привет, здоров, торопиться (хотя за руку поздоровались – это помню). Я собирался в «физики», а Леня – в «лирики». Когда он мне сказал, что намерен на гуманитарный поступать, меня тут черт дернул опять – с бабушкиными сентенциями – что-де, это дело ненадежное, сейчас, мол, век атома, химизации и т.д. (типа, что искусство менее актуально). Ну, я-то так не считал, но его просто предостеречь хотел, что это может в материальном плане быть менее выгодно...

Я сам тогда уже покупал пластинки (классику, в основном, Моцарта, Бетховена, Баха...), и бабуся с мамой мне говорили, что мои пластинки на задницу вместо штанов не наденешь... Леня же покупал книги...

...Леня со мной, в общем-то, холодно согласился, что это, может, и так, но я видел, что он уже – сформировавшийся поэт.

Был период шестидесятников... Помню, Леня даже куда-то меня при-

глашал (они где-то там собирались), а я что-то времени не нашел, хотя хотелось... Просто своих нагрузок хватало...

Кстати, когда мне Ленья прочел свое знаменитое «Я постою у края бездны», я тогда не понял: «Что это на тебя вдруг нашло, Ленья? Чего – песня на украинском языке?» И только теперь, когда я услышал, как Надия Шестак так вдохновенно поет песню на эти слова, я почувствовал, насколько это гениально, насколько Ленья был глубже... А тогда – в 1963-м я был не на той волне...

Ленья же это почувствовал, и это, конечно, усилило взаимное отчуждение, хотя теплые дружеские чувства никогда и не исчезали у нас.

Мне больше понравились стихи о Подоле, о кузнечиках, «У комаров нелетная погода», «К Венере». Я тогда ему, помню, полусхусть, полусерьез выпалил: «Ленья, ты же гений, твою мать!» Я был действительно поражен!

Но, к моему удивлению, реакция была для меня такая, что я понял: он это уже, как бы, давно знает, и оно для него не в новинку, а только для меня...

Он что-то сказал типа – ну, вот, и ты теперь знаешь, но особенно об этом не говори... (Я его, кажется, приглашал к нам в школу стихи почитать, но он отказался).

...Мы сидели на полупустых трибунах стадиона, почти в самом низу у поля, кажется, были какие-то соревнования по легкой атлетике, чуть ли не Валерий Брумелль прыгал. А Ленья, закурив «Приму» (я тогда не курил – спортсмен), дерзал – он был явно в ударе. Он как-то окликнул девчонку, она оказалась действительно симпатичной (помню, беленькая). Что он говорил, уже не помню, но ее глаза, ее лицо буквально расцвели в улыбке. Стеснительности как не бывало... О чем-то мы немного поболтали... А я был тогда парень скромный, стеснительный – чего-то засмутился, недовольный собой, стал прощаться и пошел домой. А Ленья с девочкой (О! Ее звали Алла!), чуть посидев, тоже пошли вместе, я обернулся, в другую сторону...

А еще мы с ним несколько раз виделись в городе. Один раз – на набережной Днепра, там, где посадка на речной трамвай, – но поговорить тогда особо не удалось. Ленья был не один, мы, чуть поговорив, разошлись...

Виделись как-то на Крешатике – ближе к Бессарабке, в районе стереокино. Тогда мы немного поговорили, и он мне прочел стихи... А вот что – не помню...

Еще – виделись на площади Толстого. Ленья был с девушкой в светлом плаще – это было весной... Мы поговорили минут пять, Ленья курил, общались...

Был у Лени два раза дома на Красноармейской. Первый раз – это было весной. Он был один, и мы сразу пошли на улицу – была просто шикарная погода! А дома он мне показал несколько книг, сейчас уже не вспомню какие...

Во второй раз Ленья был дома с девушкой – не той, с которой мы встре-

тились на улице. Она была шатенка, губы чуть подведены помадой, красивой она мне не показалась... Мы немного пообщались, я, почувствовав неловкость момента, попрощался, сказав, что зайду на днях. Леня пригласил: «Заходи».

Приглашал я Леню и к себе – как-то мы шли со стадиона вместе (я жил тогда на улице Энгельса), но, посмотрев на часы, о чем-то вспомнили и разбежались – не было времени. В тот раз по дороге он тоже читал мне стихи, а я рассказывал ему что-то о науке.

Я не упомянул, что в санатории мы с ним много говорили на «космические темы» – о звездах, о разных теориях, об НЛО и т.д. И сам Леня как-то сказал, что его интерес к фантастике подогревался в определенной степени и в результате наших бесед.

*Ведь Леня не просто был другом –
Он мне голос сердца оставил,
Забили мы оба с ним туго
На деньги, известность и славу.*

Не могу я себе простить, что не был с Леной последние четыре года, его последние часы и минуты. Ах, разве все расскажешь в кратких воспоминаниях...

...Короче, я прочел некролог в «Вечернем Киеве» (опять – случайно!). Некролог подписан Драчом, Олийныком, Ириной Жиленко, Дзюбой...

На другой день помчался к нему – я учился уже в институте на вечернем и работал. Помню, меня приняла бабушка на кухне, сказала, что Леня рассказывал, что у него в санатории был хороший друг. С бабушкой мы поговорили, она всплакнула, я тоже с трудом сдерживал слезы...

...О брате Сереже Леня мне только разок упоминал – в том смысле, что есть у него брат...

Я был в ужасе, узнав, что у Лени была лейкемия (откуда?!). Я это впервые узнал от бабушки...

После смерти отца в 1970 году я неожиданно сам нашел и Ленину могилу на Байковом, и заходил туда, когда ходил на могилу к отцу.

...И тут – о, Боже! Стихи Лени – целая книга! «Жовта троянда Льоні Кисельова». Канадский профессор «Феномен психологічний чи поетичний?» Я получил эстетический шок... Ведь, интуитивно чувствуя, что Леня – гений, я, будучи пацаном, величины масштаба его дарования самостоятельно оценить не мог. И только теперь!.. И все воспоминания нахлынули с новой силой...

Глаза застилают слезы... Я вновь и вновь вспоминаю дружбу с Леной...

Итак, я написал за двое суток стихи воспоминаний о Лене... Однако,

пізше поняв, що воспоминання о покойном друге в стихах несколько неадекватны моменту, я, по совету его брата – Сергея Киселева – полностью с ним согласившись, написал эти краткие воспоминания о Лене. Здесь – малая толика (ведь мы общались более семи лет). Я еще вспоминаю и Ленины экспромты, их тогда ведь никто не записывал! Один вспомнил (не даю гарантию, что слово в слово, но смысл тот же:

*В поэзии всегда всем хватает места,
Хоть муза у поэтов всех одна.
Эраста! Пусть ты Зевсова невеста,
Но всем поэтам тайная жена...*

(Все поэты – «молочные братья» – съязвил Леня).

Ясно, что это была полухутка, полуфарс, но...

...Теперь, по прошествии лет, я вдруг понял, что Леня – это было главное событие моей жизни.

2006

ЛЬОНЯ КИСЕЛЬОВ...

Маргарита ЖЕРДИНІВСЬКА⁵³

Мюнхен, ФРН

Я знала його з раннього дитинства. 1948 року в нашій комунальній квартирі в Києві по вулиці Костянтинівській 19, що на Подолі, оселилися Володимир Леонтійович та Зоя Юхимівна Кисельови з дворічним хлопчиком Льонею. Я тоді вчилася в дев'ятому класі, і Зоя Юхимівна іноді залишала на мене свою дитину.

На відміну від обридлих «комуналок», моя мати, тоді відомий на Подолі лікар, дуже приятелювала з родиною Кисельових, а з нею і я також. Років з дванадцяти Льоня вже почав писати вірші, і пам'ятаю, як він виступав по київському телебаченню, а ми всі вдома дивилися на нього, раділи та пишалися ним.

На початку шістдесятих років, коли комунальні квартири почали потроху цезати, наші родини роз'їхалися по власних квартирах, але залишилися друзями на все життя. Льоня став студентом Київського університету, багато друкувався, був уже відомим поетом.

А потім сталося нещастя. Льоня прожив тільки двадцять два роки, залишивши помітний слід як в російській, так і в українській поезії. От лежить переді мною антологія “Окно в українську поезію” (Мюнхен –

Харьков – Нежин, «Просвіта», 1997), укладена відомим письменником, літературознавцем та перекладачем, лауреатом Шевченківської премії Ігорем Качуровським, який переклав з української мови на російську поезії найвідоміших українських поетів.

Серед них і поезії Леоніда Кисельова.

2006

Фото з архіву
сім'ї Кисельових:

Леонід Кисельов (крайній справа в нижньо-
му ряду). 1954 р.

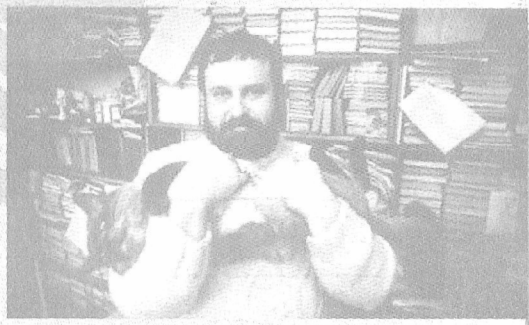

02

01

03

04

05

06

земля в
в безхліб

серце —

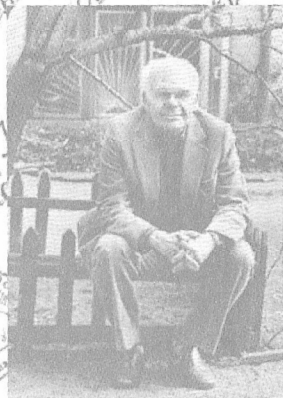
гро

07

Победители лю-
дерского конкурсе
лучшее литературное
произведение, посвящённое 90-летию
З. И. Ленина

Лёна Кисельов
директор

08

09

Фото з архіву

сім'ї Кисельових:

- 01 Володимир Леонтьович із сином Леонідом
- 02 Володимир Леонтьович із сином Сергієм
- 03 Леонід і Сергій Кисельови. 1959р.
- 04 Сергій Кисельов і кіт Бармалей
- 05 Катерина Квітницька-Рижова
- 06 Ірина Міхановська-Воробйова
- 07 Леонід на весіллі Вікторії Болотіної
- 08 Дмитро Затонський
- 09 Брати Кисельови. 1961 р.
- 10 Леонід Кисельов, Рафаїл Нахманович, Гелій Снегирьов, Сергій Кисельов. 1965 р.

10

туравляі

Статті про творчість Леоніда Кисельова
Статті о творчестве Леонида Киселева

1968 – 2006

1968 – 2006

ВСЕ – НАСПРАВЖКИ Леонід НОВИЧЕНКО¹

Київ

Леонід Кисельов пішов від нас у тому віці, коли в людини все ще тільки починається. Пішов об тій порі життєвої рані, про яку він сам писав у вірші, пронизаному гірким, нещадно ясним здогадом:

*Рано ще, рано.
Ще Марія не вставала
І до мене не гукала:
– Вставай, Йванку!*

*Ще і доня не вставала
І до мене не гукала:
– Вставай, тату!*

Поетичний хист цього юнака обіцяв багато. Він починав російською, потім писав українською мовою. Ще, здається, в останньому класі середньої школи мав радість побачити одну з своїх перших публікацій на сторінках «Нового мира». А потім на нього, не по літах начитаного в світовій поезії, хлюпнули наново відкриті Шевченко, Тичина, безмежне фольклорне море, сприйняте ним у своїх потаємних драматичних глибинах... Надрукованого по ньому лишилось – поки що – обмаль. Але це вже вірші сформованого поета, і не тільки за висотою художньої культури, а й за тим серйозним душевним досвідом, що так очевидно в них просвічує. Один з віршів Л. Кисельова – «Тато оповідають» – вказує на той, чи не найголовніший, напрям, яким ішла безнастанна робота в свідомості його ліричного героя – молодого інтелігентного хлопця. Це шлях, коротко кажучи, від «ідеального» до реального, від слова («рядки Пастернака і Гумільова...») до життя, життя народного і світового, яке пізнається й стверджується в його жорсткій неприкрашеній складності і в його істинних, неперехідних цінностях. Мабуть, саме це до вічно мудрого і неминущого – вело Леоніда в світ народнопісенної поезії, де він умів знаходити для себе свіжі образні імпульси, реалізуючи їх у душі цілком самостійно-му і сучасному.

В його віршах – усе насправжки, все всерйоз: і притамовані болі, і скуті радощі. Ясно відчуваєш, як суворо стерігся молодий поет всякого словесного акторства, впадаючи подекуди навіть у певний аскетизм зовнішньої форми, – той аскетизм, що виникає не з бідності майстерності, а з жадання слова незрадливо чесного в своїй прямоті і лаконізмі.

І він його знаходив: «Всю її – кохану і єдину – винести очима крадькома». Цьому тремтінню закоханого серця віриш так само, як і строгій образній формулі, що стверджує щасливе людське майбуття:

*Історія не є ракетний жах.
Вона мов шлях від чужини до хати.*

За десятком-двома надрукованих віршів Леоніда Кисельова вгадується велика творча майстерня, змістовний попередній шлях. Усе цінне й цікаве з того творчого доробку, без сумніву, має бути зібране, має стати відоме нашому читачеві.

1968

НЕДОСПІВАНА ПІСНЯ Юрій ПОКАЛЬЧУК²

Київ

У художньому доробку кожного поета є твори, що ними насамперед визначається його індивідуальність як митця. Й тому іноді буває досить одного вірша, аби відчутти, якими джерелами живиться поетове світосприймання, як народжується особливий, притаманний лише йому кут зору на світ. Саме в особливостях світобачення, неповторній гостроті образної системи, в її вочевидь індивідуальному характері криється сила поетичного слова.

12 квітня 1968 року в «Літературній Україні» була видрукувана перша добірка віршів молодого київського поета Леоніда Кисельова. Перед тим його ім'я з'явилось кілька років тому на сторінках журналу «Новый мир», де поет виступив з віршем російською мовою.

Добірка віршів українською мовою відразу ж звернула на себе увагу багатьох поцінувачів поетичного слова. І недаремно. Напевно є якась закономірність, логічний зв'язок у тому, що коли молодий поет прийшов у своїй творчості до української мови, вірші його зазвучали значно глибше й повнозначніше, ніж попередні. Бо митця живить земля і народ, куль-

тура, серед якої він зростає і яку свідомо чи несвідомо всотує, вкорінюючись у неї. Деся у ньому народжуються зв'язки з народом, фольклорною образністю, які стають йому органічно близькими й ніби само собою зрозумілими. І коли він відкриє їх у собі, заглиблюючись в основи свого світопоглядання, проминаючи поверхові нашарування, вони виблискують яскраво і своєрідно, в поєднанні з талантом творячи справжнє самобутнє мистецтво.

В епіграфі останнього вірша з підбірки в «Літературній Україні» стоять слова з пісні: «А я тому журавлю, журавлю кием ноги переб'ю, переб'ю». Простенька ніби, конкретно-предметна тема – маленький хлопчик плаче, благаючи не бити журавля. Але вслухайтесь:

*Відлине день без'язикий,
І чути в тиші нічній:
Люди, дерева, ріки
Тужно кричать «не бий!»*

*Не винести того болю,
Не виридати жалю,
Що станеться з тобою,
Мій світе, мій журавлю?*

*В останню мить побачиш
Намисто з багряних плям,
І буде така гаряча,
Чорна така земля.*

Жартівливий фольклорний образ у вірші Леоніда Кисельова набуває цілком іншого звучання, трансформуючись у поетовій уяві, постаючи несподівано драматичним, зосереджувально конкретним і везначним водночас. Прості, ненав'язливі образи вірша гармонійно поєднуються в систему символів і асоціацій, виносячи на перший план високо гуманний заклик – не бий беззахисного! Будь Людиною – не бий!

Це водночас і вияв стосунків поета та світу, розуміння ним місця людини серед явищ природи і місця природи у житті людини. Антропоморфічні сили природи вступають у розмову з людиною, висловлюють своє ставлення до її вчинків. Відтак у вірші звучить зглиблююча тривога, незбагнений неспокій, визрілий до глибинної багатозначності, впливаючи з конкретного переживання щирої дитини, з її гострого відчайдушного болю за бідака-журавля, якому загрожує небезпека, безжалісна байдужа смерть.

*Притне його до себе
Й руками затуля:
Ой, дядечку, не треба,
Не бийте журавля!*

І досі ще існують серед людей насильство і безглузда жорстокість. Запаморочені пошуками несвоїх цінностей, у гарячковій гонитві за привидами псевдощастя люди часом втрачають у собі людське, гублять у собі себе. Та залишаються десь далеко в свідомості кожного примарним далеким спогадом початки власного життя, втаємничення у найелементарніші з'яви буття, незахмарена життєвою оскомною, яку називають досвідченістю, країна чистих дитячих цінностей, де можна і повинно бути собою.

До світу цих цінностей звернувся Л. Кисельов. Дитина визначається в його вірші як символ світової справедливості і добродайності, символ гуманності і безпосереднього співчуття. Поет виступає з високих громадянських позицій, ставить питання про добро і зло в людському індивіді, наголошуючи необхідність творити добро окремій людині, яке неодмінно переросте у добро заради людства. Асоціативність поетичного мислення Л. Кисельова спричинюється до глибинної символіки його образів, причому зумисно проста метафоричність набирає характеру підсумкового узагальнення.

*Панцерники гуркочуть,
Крають чумацький шлях,
І бідкається хлопчик:
Не бийте журавля!*

Що б не чинилося на землі, – ніби хоче сказати поет останньою строфою вірша, – а поки існує на землі рід людський, завжди існуватимуть діти, а з ними й те, що притаманне людській істоті, як вищому творінню природи, – гуманність, котра повсякчасно твердитиме – не бий! У цьому вірші Леоніда Кисельова яскраво виявилась одна з найбільш значущих граней його поетичної обдарованості – спроможність до поетичного синтезу.

Аналогічна внутрішня структура й поезії «Не дайте, щоб впилася від ножа...» Знову віршеві передуює епіграф з пісні – «Ой впилася, моя матінко, від ножа, ой заснула, моя матінко, край коня». І знову поет переосмислює народнопісенний образ, сповнюючи його новим змістом.

*Не дайте, щоб заснула край коня.
То наша мати. Іншої не буде.*

*Бо кине вас. І піде межі люди
Чужинними шляхами навмання.
Не дайте, щоб заснула край коня.*

Л. Кисельов звертається до людей усього світу, закликаючи їх бути пильними, вболівати за долю батьківщини. «Не дайте, щоб впилася від ножа» лунає ніби продовження заклику «не бий!». У вірші бринить тривога за близьке, кровне, за основу основ своїх – вітчизну. Поетів гуманізм знову втілюється у лірико-трагічній формі, сповненій філософських узагальнень.

*Історія не є ракетний жах,
Вона мов шлях від чужини до хати.
І щастя буде. Тільки ви не дайте,
Не дайте, щоб впилася від ножа.*

За допомогою простих і водночас глибоко пластичних образів молодий поет тонко аналізує життєдайні зв'язки людини з навколишнім світом. Думка у творах Л. Кисельова не залишається тематичною, тобто поет не обмежується викладом баченого і створенням образного малюнка чи декларуванням моралі. Мистецький твір лише тоді має право так називатися, коли виходить за межі простого копіювання життя і є наслідком поєднання емоційного переживання і гущини побутових помічань з заглибленою рефлексією і наполегливістю самоспоглядання, з вагомими узагальненнями індивідуального світосприймання. Леонід Кисельов спробує створити творіння поезії, в якій поетичні фігури не просто укладені довільно, а дібрані в такий спосіб, що продуктом їх виходить нерозривне ціле.

У віршах Л. Кисельова домінує висока громадянськість, щира зацікавленість молодого поета особливостями і складностями людського життя, відчутна покладена на незмужнілі ще юнацькі плечі частина відповідальності за те, що відбувається в світі.

Громадянська чеснота, інтуїтивне протистояння знелюдненню людини і водночас зажурене усвідомлення невседостатності людської свідомості, інстинкт неспокою за долю людини тримають поета весь час на грані душевних небезпек, сповнюють питомий сенс його віршів. Усе це добре відчутно на внутрішній структурі, на всій природній тканині вірша Леоніда Кисельова «Як у нашому селі кращі в світі ковалі» («Вітчизна» № 11, 1968). «Ой рано ще, рано» – виступає рефреном такий рядок в іншому вірші Л. Кисельова, теж надрукованому в підбірці в часописі «Вітчизна».

Максимальна простота вірша, навіть деяка елементарність його складових частин, наближена до поезій баладного характеру, де простота і

конкретна тематичність, злучена з емоційною ширістю, набувають характеру епічності і велезначності, не зчленованість у душі народної поезики окремих образів, а символічне їх співвідношення між собою синтезується у цьому вірші у глибоку думку, неординарну і філософськи складну, експресивну і нескінченну. Простота такого типу поезії стає набагато складнішою за псевдоінтелектуалістичність модної модернізації, що претендує на всеоб'ємність й особливу глибину думки, яка насправді часом настільки прихована за зумисною ламаністю, ба, карколомністю форми, що постає сумнів – чи є тут думка взагалі?

Без канонізованих уже посилань на Ейнштейнів чи Галілеїв виринає з цього вірша думка про кінченість і безкінченість людського буття, про сенс людського існування, пульсує тривога за те, щоб не прогаяти хвилини в житті, – його-бо відмірено людині не так багато. Мотив вартості недооціненої миті пов'язується тут з рефлексією над цінністю буття і людської долі. Поет розмірковує над естетичним входженням у позачасові начала буття і зосереджено шукає «усвідомленого» часу.

*...Ще і батько не вставали
І до мене не гукали:
– Ходім, хлопче!*

Рано ще, рано.

*Ще Марія не вставала
І до мене не гукала:
– Вставай, Йванку!*

*Старшина ще не вставав
І до мене не гукав:
– Кроком руш!*

Рано ще, ой, рано.

*Ще і донька не вставала
І до мене не гукала:
– Вставай, тату!..*

Рано ще, ой, рано.

Рано вмирати людині у двадцять років, рано. Але, на жаль, не довелося побачити Леоніду Кисельову навіть публікації цього вірша у журналі «Вітчизна». Життя молодого талановитого поета обірвалось у самому розквіті, при виході на вищі поетичні орбіти.

Раптово відкрилась у нього невиліковна хвороба, останній рік юнак жив, рокований на смерть. Знав, що його серце може зупинитися будь-якої хвилини, – і працював, писав вірші.

Творчість перед лицем смерті – справжня мужність і глибинна життєосмисленість – ті головні риси, що серед усього живого світу визначають Людину. Леонід Кисельов довів щирість і правомірність свого творчого кредо: праця – основа духовного зростання людини, зміст існування її.

Читаємо його вірші. Кілька добірок – «Літературна Україна», «Дніпро», «Ранок», «Вітчизна», знову «Дніпро». Перед тим вірш у «Новом мире» і окремо один у «Літературній Україні». Все. Близько трьох десятків віршів складає друкована спадщина Леоніда Кисельова. Віршів, написаних у різні часи, а багато – в останній рік.

Усвідомлення своєї трагічної долі не наклалося важким тягарем на творчість поета. Лише де-не-де з'являються нотки трагізму, щему за життям.

*Вона приходила щоранку,
Коли ж утретє чи вчетверте,
Ми всі чекали вже на ганку,
Чия сьогодні буде черга.*

Таким постає в його віршах образ смерті. Але перемагає бажання жити. Про справжню мужність і глибоку силу духу, про високу людяність молодого поета свідчать рядки:

*Тільки двічі живемо.
Дай нам боже, щоб любили,
І щоб люди не раділи,
Як у чорний світ йдемо.*

Світ виступає у віршах Леоніда Кисельова і світлим, і лагідним, гідним життя.

*І мати молода, і сонце юне,
І в неї на колінах немовля,
В прозорому повітрі, наче струни,
Гудіння оксамитного джмеля.*

Ліричний образ коханої –

*Я ніхто для тебе – як Улісс,
Пам'ятаєш – в давнім грецькім міті.
Шерхлими вустами непомітно
До її волосся доторкнись –*

ніби обережно вимальований уважним і ніжним олівцем профіль.

Стверджуючи справжні людські цінності, поет звертається до людей:

*Пам'ятайте серцем: наша мова – пісня,
І в словах любов.*

Але за дозрілими роздумами час від часу ще проривається юнацьке, подекуди навіть дитяче захоплення світом, бажання щирої дитини подарувати кожному добро:

*Стати б хоч на менти лічені
Характерником мені –
Подарую кожній дівчині
Лицаря на коні.*

Ідесь майже зразу чуємо биття пульсу зрілого мислення, бачимо сумну і лагідну усмішку поета, дитини людської, усмішку, що зігріває і крає водночас:

*А як хто не має віри вже
Ні в кохання, ні в слова,
Я йому сопілку виріжу,
Най журливу заспіва.*

У віршах Л. Кисельова почуваємо не прийняття загальникових цінностей, а невпинну особисту переоцінку кожної риси життя, кожного свого кроку, кожного людського вчинку і погляду. І власний висновок, що збігається в чомусь чи ні з уже існуючим, але народжений з власного життєосмислення і життєспоглядання.

Викликають зрозумілий подив вірші Л. Кисельова сільського циклу. Звідки в юнака, який виріс у місті, таке глибоке розуміння села з його особливими, по-своєму складними проблемами? Поет спробує втаємничитись у своєрідне бачення життя селянином-хліборобом, відчувати життєвою основою людського роду землю, яка годує і живить не лише селянина дядька Миколу і його дітей, а всіх без винятку, яка дає отой хліб, що не ним єдиним... але спершу таки ним живе людина, спробує полюбити землю попри всі нашарування місцевого відчуження.

*Я вчився любові в дядька Миколи,
Не знаю, яка мені ляже путь,
Та вже цієї любові ніколи
Мені не зректися. І не забудь.*

Вражає діапазон образів Л. Кисельова. В історії світової поезії митці не

раз зверталися до безсмертних образів шекспірівських трагедій, зокрема й до образу Офелії. Але Л. Кисельов створює свою Офелію. Незахмарене, незаймане молодий поет знаходить і тут. Вірш «Похорон Офелії» вражає своєрідним поєднанням буденних деталей міського оточення, часток щоденного нашого життя, позбавлених ніби всякої романтичності, і глибоких поетичних образів.

*Вулиця довга, немов життя моє.
Ридання оркестру і рип чобіт.
Попереду цвинтар хрести заламує,
Обабіч городи, паркани, дріт.*

З кожною строфою елементи драматичного романтизму наростають, і остання строфа вже – до болю чіткий, зрозумілий, глибоко поетичний і трагічний образ.

*І вже лелекою, вже лілеєю,
В сорочці білій – у білу путь...
Шорсткі долоні твої, Офеліє,
Приткну до рота – не одірвуть.*

Улюбленим поетом Леоніда Кисельова був Тарас Шевченко. Крізь усю творчість молодого митця проходить образ великого співця українського народу, постаючи для юнака високим прикладом людяності і громадянської мужності, глибинної народності у творенні художнього слова і сердечної уважливості, спочутливості до простої людини. Глибока непокійність великого Кобзаря за все, що відбувається з людськими долями, народжується з самоусвідомлення і невпинного протистояння відокремленості од світу, спрямована на подолання внутрішньої відстороненості від житейської суєти, на духовне опанування світового буття. І це поважно осмислює молодий поет.

«Він був, як полум'я», – говорить про Шевченка Л. Кисельов. «Треба землі, де завжди пульсує Шевченкове серце, Шевченків гнів», – проголошує він і в іншому вірші.

Шевченко постає в багатьох поетичних творах Леоніда Кисельова, скрізь вимальовуючись в особливий, притаманний молодому поетові образності, виступаючи перед читачем у якомусь новому невідомому ракурсі. Вміння Л. Кисельова трансформувати відомий вже образ в абсолютно новий, повернувши його несподіваною і чудовою гранню до людей, відчувається і на трактуванні ним постаті великого Кобзаря.

Доросла осмисленість віршів Леоніда Кисельова, прискорене змужніння юнака перед лицем небезпеки не могло, втім, надати усім його віршам

особливої закінченості форми, досконалого володіння поетичним словом, тієї вправності, для досягнення якої вже потрібні роки праці і навчання, що їх доля позбавила молодого поета. Тому у віршах Л. Кисельова часом можна надібати дещо спрощено подану думку, подекуди зустрічається римова неточність. Позначається на його творчості і вплив старших поетів, зокрема Івана Драча.

Та справжній поетичний хист юнака, його непересічна обдарованість, інтелектуальна і мистецька, і хоч невеликий, але глибоко осмислений життєвий досвід дали молодому поетові можливість створити поезії, в яких яскраво виявились оригінальність і глибина поетового світобачення.

Ширше коло читачів має можливість познайомитися лише з тією частиною творчого доробку Л. Кисельова, що видрукувана в періодичній пресі. Напевне, залишилися в його спадщині і вірші в рукописах.

Талановитий поет не доспівав свою пісню, обірвалася вона трагічно на найвищій ноті. Але й те, що він устиг зробити за своє коротке життя, становить цінність для нашої літератури.

Справа Спілки письменників і видавництв подбати про те, щоб пам'ять талановитого і мужнього поета увінчати найкращим пам'ятником – посмертною збіркою його віршів.

1969

«РАНО ЩЕ, РАНО...»

Михайлина КОЦЮБИНСЬКА³

Київ

Про Леоніда Кисельова

Начерк цей було написано як відгук на першу, посмертну, збірку поезій Льоні Кисельова (1970) під зовсім ще свіжим гострим враженням від його безжально ранньої смерті. Писалося це для себе – вже тоді шляхи до друкованого слова було мені перекрито. Хотілося сам на сам пом'янути незлим тихим словом цього світлого юнака. А сьогодні, вийнявши начерк з шухляди, пропоную його увазі читача: мені здається, він доносить настрої і дух шістдесятих.

Рано, дуже рано пішов із життя Леонід Кисельов. Йому було 22 роки, коли смерть постукала в його вікно. Небагато своїх віршів встиг побачити надрукованими. До виходу в світ першої і єдиної збірки поета з'явилося друком лише кілька десятків його поезій. Та й збірка ця над-

то скромна за обсягом (до речі, до неї чомусь увійшли не всі з відомих, і так нечисленних, українських віршів Леоніда). Так, доробок невеликий... Та, незважаючи на це, ми кажемо і маємо право сказати: від нас пішов поет.

І хоч він був так незаперечно, так тяжко юний, якось не випадає назвати його стереотипним словосполученням «молодий поет». Адже в нас така кваліфікація часто-густо зовсім не залежить від віку, а сприймається як своєрідне застереження, як певна узаконена знижка «на молодість». І ходить такий поет мало не до сивого волосся у «молодих», намагаючись виправдати цим свою інфантильну недорікуватість.

Поезія Леоніда Кисельова не потребує знижок. Уже перші з його надрукованих віршів (ті, що з'явилися в «Новом мире», коли він ще вчився у школі) – не по-дитячому вдумливі, якісь спокійно-серйозні. Такими пам'ятаю і його очі, до яких я, розмовляючи з юними учасниками клубу друзів книги в Київському палаці піонерів, щоразу зверталася, перевіряючи по них, чи знаходить у слухача відгук моє слово. В тих перших віршах не кричить формат, не бундючиться ерудиція, що трапляється подекуди і в талановитих початківців.

Проте це не дорослість вундеркінда, холодна, штучна і самовпевнена. Поезія його тепла, тривожна, в ній чується напружений пульс раннього, але вже дозріваючого думання, що не задовольняється утертими істинами, а шукає своїх.

Леонід Кисельов як поет, особливо як поет український, щойно почунався, але в його віршах (навіть ще не зовсім вправних, нерівних, невивершених) відчувається коштовне зерно справжньої поезії, що могло і мало прорости в значне і небуденне явище в нашому письменстві.

Поезія Леоніда Кисельова світла і, водночас, тривожна, сповнена якогось підспудного, не награного трагізму; юна – і розважливо-мудра; інтелектуально-«книжна» – і позначена глибинною близькістю до фольклору, до розмовних, буденних інтонацій і ритмів; проста – і водночас із складним поетичним підтекстом, дуже своєрідно закроменим.

Знаючи долю поета, беручи його поезію в сумній ретроспекції, ми, мабуть, надто небезсторонньо вслухаємося в неї, сприймаємо особливо гостро мотиви, настрої, ноти трагедійно-драматичні, тривожного передчуття, тужливого ладу. Можливо, дещо й перебільшуємо (психологічно це зрозуміло) значення, місце їх – та вони, безперечно, належать до свята святих поезії Кисельова. І не тільки в суто особистому лірико-емоційному мікрокосмі, а й загалом, навіть тематично, належать до панівних мотивів його поезії. Такий мотив смерті, що поетично осмислюється в багатьох віршах, живе в найближчих асоціативних сферах поета («сон, мов смерть, настигне на сві-

танку») і несподівано виринає навіть у «легковажних» пісенних усміхнених образках, таких як «Цигарочка» або «Як у нашому селі».

«Простацький» монолог чоловіка, який у шинкарочки смокче бренді, їсть баклажанну ікру і гордий з того, що й він палить «болгарські цигарочки, які смалить все село», тужним рефреном супроводить:

*А сини мої, шинкарочко,
Загинули. Нема.*

І все переводиться в іншу тональність, як і бадьорий гімн найкращим в світі ковалям, які живуть «у нашому селі» і викували Івану Безрукому залізну руку, Іванові Безногому залізну ногу, а Іванові Безсмертному – залізну смерть...

Звичайно, мотиви смерті не можна прямолінійно пов'язувати з долею поета, з конкретними передчуттями, якими б гострими й реальними вони не були, – то було б надто дешево. Та безперечно, що Кисельов – поет, який чує «мелодію смерті» (Стефанік). Смерть як момент високого драматизму, що дає змогу до краю напружити, увявити всі суперечності як певний пункт спостереження, з якого можна охопити оком все життя, ще «тепле», не відриваючись від нього і водночас осмислюючи його як цілісність, яка уже завершена «в собі», незрими нитками переплітається з життям минулим і дальшим. Як іспит на продовження життя в якихось інших формах – у пам'яті, у праці, у пісні.

Смуток поета не суцільно чорний, а якийсь просвітлений. Тому таке страшне у своїй невблаганній настроєвій правдивості «зависне небо, наче зашморг» відразу ж зігривається спокійною реплікою «як і має бути восени». Тут сум сприймається не як прелюдія до розпачу, а як найбільш людяний настрій, найсприятливіша умова для самозаглиблення (згадаймо Еклезіастове «серце мудрих в сумному домі»), коли ясніше бачиш, тверезіше аналізуєш, коли хочеться заспівати, бо ж «нащо і співать, як не журна» («Заспівайте, сестро»).

І якби «хоч на менти лічені» поет став характерником, він би для людини, що їй вже, здається, нічого в світі не лишилося, яка вже не вірить «ні в кохання, ні в слова», – вирізав сопілку – «Най журливу заспіва».

Українські поезії Леоніда Кисельова єднає новий для нього, дуже внутрішній і органічний настроєвий мотив, що його я назвала б відчуттям віднайденого ґрунту. Радість і теплота віднайдення стихії народної, життя реального, не модельованого в свідомості інтелігента книжним знанням, а взятого «з перших рук». Радість від того, що нога може вступити у свій босий слід. Подібні декларації подекуди стають модою, позою і відгоняють нещирість, та сама ця радість така зрозуміла сучасній

людині, яка починає відчувати, що черевик цивілізації може боляче тиснути ногу...

У Леоніда Кисельова той комплекс «віднайдення ґрунту» – серйозний і максимально щирий. Недарма юний поет визначає історію як «шлях від чужини до хати». Недарма він так докладно, як щось пережите ним особисто, прийняте ним як своє, відтворює розповідь батька про його «відкриття» села («Тато оповідають» – цікаво, що тут він, перейнявшись відповідною атмосферою, називає батька на «ви», що зовсім не характерно для міського інтелігентського побуту). Юний поет уміє тверезо і навіть дещо скептично, без тіні зверхності оцінити свою ерудицію («рядки Пастернака і Гумільова чи пісню Лорки про кров і коня») у зіткненні з життям, з мозольною «ерудицією» дядька Миколи, з його любов'ю.

І тому не звучать порожньою декларацією на модній хвилі слова:

*І вже тієї любові ніколи
мені не зректися і не забудь.*

Кожен поетичний рядок, що лежить перед нами, свідчить про це.

І Лорка, і Пастернак, світ високої поетичної уяви, витонченого поетичного бачення, той химерний і мудрий світ лишається при ньому, лишається його інтелектуальною стихією, але в його свідомість владно входить і щось нове – той сніданок, яким у голодні роки «причащали» його батька. Не екзотика, а будні села. І, мабуть, паралельно з цим іде відкриття, освоєння народної пісні, народного поетичного світогляду, того, що живе в пам'яті народу, чим обростає його душа на неласкавих вітрах історії...

*Треба України. Надій і суму,
Селянських хат і курних шляхів.*

І, знаходячи «шлях від чужини до хати», поет тривожиться:

*Не дайте, щоб заснула край коня.
То наша мати. Іншої не буде.*

Народно-пісенна стихія поетичного мислення глибоко входить у його українську поезію. Не тільки окремі образні заготовки, більш-менш вдалі формальні стереотипи, якими подекуди все й обмежується у тих, хто таким робом намагається «вкласти» себе в національну художню традицію. У нашого поета все це значно глибше й органічніше. Стихія інтелектуально-книжна, спокійно-роздумлива, дисципліна форми, щось від неокласиків, від Зерова й Рильського... І водночас – своєрідний експресіонізм народно-поетичних форм, коли до фольклорного не спускаються як до

«простонародного», а підносяться як до однієї з найвищих форм поетичного. Як до одного з найпотужніших за силою експресії типів художнього вислову, що має прадавнє коріння в народній свідомості і багато в чому визначає (хай ми того й не помічаємо) наш напрям думання, спосіб естетичної оцінки, характер емоційних реакцій. Це ріднить поезію Кисельова з шуканням тих сучасних митців, які прагнуть знайти нові духовні контакти зі свідомістю свого народу.

У нашого поета це виявляється насамперед у смисловій і емоційній перспективі простого слова, багатозначності, багатшаровості народно-поетичного примітиву. Коли прозора простота вислову несподівано обертається різними тлумаченнями, смисловими зближеннями, асоціаціями, заглибленням в «душу» слова-поняття. Коли простота не є декретованою загальнообов'язковою мірою поцінування художніх вартостей, що ґрунтується на досить-таки утертих стереотипах, а справді вінцем художнього синтезу – незаперечним, як стихія природи. Та «нечувана простота», в яку, за висловом Пастернака, «впадають, як у ересь». Те своєрідне шевченківсько-лорківське начало (не будемо боятися такого парадоксального зближення!) жило й живе в українській поезії ХХ століття – і в автора «Сонячних кларнетів», і в Антонича, і в Свідзінського, і в Драча «Балади про гуску» і «Балади про Кармалюка», і в поезіях Василя Голобородька й Миколи Воробйова.

В цьому колі прочитуються такі поетичні мініатюри Л. Кисельова, як «Не бийте журавля» або, особливо, «Рано ще, рано». Символічний ґрунт простого слова тут дуже родючий, сприймання наше, як по сходах, заглиблюється вглиб, або навпаки, піднімається вгору до дедалі ширших образних і смислових осягнень.

Не бийте журавля, не бийте живу істоту, не бийте життя – дайте рости, дихати, літати... Звичайно, таке «тлумачення» виглядає надто дешевим, як кожне намагання пояснити легкий і примхливий лет поетичної фантазії важкою матерією прози. Проте всі ці смислові шаблі, справді, існують десь у підґрунті, і тому символічна питома вага кожної словесної одиниці тут дуже велика. І це – таки питома вага, а не штучний, видний неозброєним оком символічний тягар, нав'язаний іззовні. Тут все обертається для нас теплою і хвилюючою небуквальністю.

«Рано ще, рано» – тут таке характерне для народно-поетичної свідомості поєднання буквальності точної деталізації з повним часовим звільненням і умовністю узагальнення. За цими звичайними і необхідними в своїй природності життєвими і словесними ситуаціями стоїть невисловлений біль і жаль за тим, що їх не було в житті поета та, мабуть, і не буде... Знову ж таки ми мимоволі підключаємо до сприймання поезії те, що знаємо про особу і долю автора. Але ця поезія дає місце і право для таких тлумачень, світ по-

етичної уяви тут не замкнений, не перенаселений словами, вирішеннями, крапками над «і», нашу думку і уяву тут радо зустрінуть. І той повтор, що плекає думку і створює настрій, має мудрий філософський сенс: все в житті повторюється в різних циклах, на різних рівнях усвідомлення, все можна вилити в єдиній поетичній структурі, простій і багатозначній, як життя.

Один поет кінчається, щойно почавшись, і живе довгі роки коштом цього початку. Другий поступово «доходить свого зросту і сили» і в пам'яті поколінь лишається як цілісне класичне явище, що його можна дослідити в джерелах, початках, накреслити криві еволюції, визначити місце в традиції і вплив на наступників. Третью доля судила тільки почати пісню...

У Леоніда Кисельова не було кінця. В нього був тільки початок. Початок, гідний Поета.

1970

ЧЕРЕЗ СТРАЖДАННЯ ДО РАДОСТІ

Анатолій МАКАРОВ⁴

Київ

*...Забудь ім'я, і голос, і слова,
Лише згадай, що серпень був, як вершник.
Заносилось на дощ. Дивак і віршник
Прийшов вночі і руки цілував...*

*А інший хтось цей аркуш відшука,
І в нім, далекім, блисне, наче спалах,
Моя любов до жінки, що не спала
І хлібом годувала їжача.*

Все тут нестерпно болюче, гірке, мов останнє «прощай». Поет знав, що кожне його слово у поезії – останнє, що додумати щось, доробити, доспівати йому вже неможливо. Світ поступово згасав йому перед очима, і юнакові доводилося підбивати підсумки свого життя. Що може бути драматичніше у його віці?

*В останніх коників, що завтра загинуть,
Вчуся ставленню до життя...*

Проте поетові найчастіше здавалося, що вмирає не він, а якась жінка, – «Офелія», чи «Сестра», чи солдати під холодним «польським снігом». Він

ніби віддавав своє горе іншим, приносив у жертву дорогі йому образи. І в цьому акті жертви виявилось його знання найдорожчої ціни речей – ціни втрати. Мені здається, що в цьому таємному знанні ціни життя полягає суть поетичного світобачення Леоніда Кисельова, того особливого настрою, яким він так щедро наділив старого «гуляку» у вірші «Цигарочка». Старий курить болгарську цигарочку, смокче бренді й болгарське вино, збирається купувати «чеську кохту», щось там починає вже й про «гарні пальта з Німеччини», «югославські хустки», але наприкінці цієї промови до «шинкарочки» цей невгамовний «споживач» несподівано додає:

*А синів моїх, шинкарочко,
Польським снігом занесло.*

І одразу ж від того «польського снігу» падає холодний промінь на всі ті строкаті болгарські, німецькі й югославські «радощі». Старий вимірює їх найвищою ціною, ціною болю втрати.

Як дивно, як мудро (!), трагічно й болісно дивиться на світ, на звичайні, а іноді навіть і на «приємні» речі людина, що ступила або зазирнула туди... на край кола життя. І саме такою людиною був сам поет.

У віршах Л. Кисельова присутня велика тиша небуття. І весь час, про що б він не писав, подибуємо дивні і незвичні слова, справді драматична стриманість котрих не заважає їм одразу ж підкорити собі нашу свідомість, «перефарбувати» наше сприйняття на трагічний лад, надати звичайним поняттям гіркого присмаку:

*В хаті темно, а надворі зимно.
За вікном засніжене обійстя,
За обійстям всніжена долина,
А за нею – безпритульний світ.*

...«Безпритульний світ»? Який він там, за «всніженою долиною»? А що тоді означає та «тепла хата»? Життя? Щастя живої людини, щастя бути? А та «сестра», згадана у вірші, може, то теж життя, тільки своє, рідне, власна поетова доля? Трагічна жінка. Вона вже «одіснилась», пішла «у сніг, у біле поле». Її щастя – мовчання, бо «в піснях кохання нещасливе». А поет просить в неї, своєї «сестри», своєї долі. «Заспівайте, сестро, про кохання».

І знову хочеться запитати: «Навіщо? Що то за дивна потреба у стражданні, дивне доглядання до нього, старанне осмислення його?»

Проте щоб відповісти на це запитання, треба проаналізувати другий (після мотиву втрат) характерний для поезії Леоніда Кисельова мотив болю. Він знав його, наш людський біль... так як інший якийсь поет знає

радість і вітху – достеменно, по-справжньому, можна сказати, до кінця:

*Як нестерпно щоранку болить голова –
Мабуть, час вже додому, додому.
І ніщо вже не важить, я все змарнував,
Поховайте хоч в пеклі самому!*

Ми не будемо пояснювати цих почуттів поета, проте зовсім обминути їх теж не можна, бо з цього живого, нестерпного відчуття болю, з осмислення його починається друга найглибша тема його лірики – тема визволення світу від його болю, тема визволення людини від її одвічної скорботи, визволення життя з–під жахливого тягара смерті.

Там стара «католичка з Катовиць» благає свою богиню захистити солдатів:

*Від докорів, і від куль ворожих,
І вночі від марень...*

Там совісний американець просить конгрес зглянутися над дітьми В'єтнаму:

*Звичайно, коли вбивають дорослих,
Це теж не дуже приємна річ.
Але зрозумійте, панове, діти...
Вони красиві, в'єтнамські діти...*

Там хлопчик благає якогось озвірілого дядька. І поет чує його (знов-таки) болісний голос – «Не бийте журавля».

*Відлине день без'язикий,
І чути в тиші нічній:
Люди, дерева, ріки
Тужно кричать: «Не бий!»*

Так поет закликає всіх, закликає кожного свого читача захистити світ від страждання, від жахів війни, людської ненависті, вовкодухих хижаків.

А як поет він вірить, що мистецтво здатне багато чого тут зробити, воно, як твердить Кисельов, вгамовує біль.

Мені здається, що поет знав старовинну теорію катарсису і врів у її правоту, страждання в мистецтві звільняє людину від тягара реального страждання, пробуджує в ній нові сили для боротьби, повертає оптимізм.

Так поет каже, що він хотів би бути характерником, щоб дати людям те, чого вони прагнуть, без чого відчувають себе нещасними: «кожній ді-

вчині – лицаря на коні», «дідові – дзвінкого песика, щоб не жив у самоті». Але це – легкі чудеса. Є й такі випадки, де може зарадити лише саме мистецтво:

*А як хто не має віри вже
Ні в кохання, ні в слова,
Я тому сопілку виріжу,
Най журную заспіва.*

Отже, тим, хто втомився страждати в житті, поет пропонує страждати в мистецтві.

Важливо наголосити на «перетворенні» болісних і неприємних почуттів на «протилежні», тобто на почуття щастя й утіхи. Щоб переконатись у тому, що це можливо, повернімось до вірша «Згадаєш їжака...», який цитувався на початку. І згадаймо ті трагічні почуття, що їх переживає поет, дивлячись, як кохана жінка бавиться з їжаком, – оте невимовне й гірке «прощай!»:

*Згадаєш їжака, що я приніс,
І як вночі він бігав по кімнаті.
А вже роки убогі і багаті,
Як сніг січневий, промайнуть навкіс.*

Водночас поет не може не відчувати трагічної краси й правдивості свого почуття, в якому відбилася суворая поезія його життя. Десь у надрах його свідомості відбувся прогрес естетичного переживання, й тепер він бачить у власній біді не лише кару, а й вічну поезію життя, його невблаганну правду. Він щасливий, що саме йому судилося пережити таке святе й глибоке почуття до тої жінки, до того серпня, до того їжака. Він впевнений, що такі хвилини не повторюються двічі на століття, й саме тому його поезії судитиметься те безсмертя, яке не судилося йому самому. Оце і є втіха як наслідок естетичного переживання драматичного почуття:

*А інший хтось цей аркуш відшука,
І в нім, далекім, блисне, наче спалах,
Моя любов...*

Так само сумний вірш про хлопця, який умирає, не пізнавши тих нехитрих радощів, викликає в нас не тільки трагічні почуття. В кінцевому рахунку ми відчуваємо разом із автором світлу й радісну поезію звичайного побуту людського життя. І переживаємо її сильно, драматично-гостро:

Рано, ще рано.

*Ще і мати не вставали
І до мене не гукали:
Вставай, синку!
Ще і батько не вставали
І до мене не гукали:
Ходім, хлопче!*

Рано, ще рано.

.....
*Ще і донька не вставала
І до мене не гукала:
Вставай, тату!
Ще й онук мій не вставав
І до мене не гукав:
Ходім, діду!*

Рано ще, ой, рано.

Отже, ми дійшли висновку, що поет Леонід Кисельов є поет надзвичайно драматичного, але не песимістичного, а життєстверджуючого світо-відчуття.

Як художник, він не тільки знайшов у собі мужність розповісти про безодні відчаю і страждання, які стрічає людина на своєму шляху, але й велично піднявся над власною бідю, оспівав красу і правду життя. Він був справжнім ліриком, що йшов її дорогою «через страждання до радості» (Бетховен), йому було важко на цьому шляху.

1970

ЗАКАТ НА РАССВЕТЕ Юрий ПОКАЛЬЧУК⁵

Київ

Леонид Киселев. Стихи. Вірші. На русском и украинском языках.
Київ. Изд-во «Молодь». 1970

Иногда достаточно одного стихотворения, чтобы почувствовать индивидуальность поэта, особенности его мировосприятия:

*Дарница вскрикнет испуганной птицей,
В белых днепровских песках притаится.
Ночь наступает великим потоком –
Словно орда подступает с Востока.
Пляшет в степи половецкое знамя –
Сосен и дюн коллективная память.
Хрипло и грозно горланят татары –
Белых массивов ночные кошмары...*

Это стихотворение украинского поэта Леонида Киселева.

Его книга представляет любопытный литературный феномен: стихи на русском и украинском языках написаны в разной мере талантливо. Книга эта интересна и тем, что ее можно рассматривать как своего рода документ духовного становления молодого человека нашего времени. В сборнике напечатаны вещи, написанные Киселевым в возрасте от тринадцати до двадцати двух лет. И особенно остро ощущаешь значительность поэтической мысли, когда понимаешь, что произведение принадлежит перу совсем юного автора.

В ранних стихах Киселева проглядывают наивность, детскость видения, но вместе с тем и незамутненность, цельность и непосредственность. Юный поэт пока воспринимает действительность в ее внешних проявлениях, и ей, и себе он только задает вопросы. Но чем дальше, тем сильнее заучит голос автора, и уже начинаешь задумываться вместе с ним:

*Осенний вечер. Я выключил свет.
Сажу и гляжу в окно,
Чужие окна глядят мне в лицо
Тысячью влажных глаз...*

Шестнадцатилетний поэт обращается к темам значительным, пытается найти свое видение истории. Мы встречаем у него образы Прометея, Дон Кихота, Дон Жуана, и каждый из них прочитан по-своему. Прометей, например, предстает освобожденным от страданий, смирившимся стариком, который согласился с тем, что огонь людям дал бог, и живет себе спокойно –

....только печень пошаливала.

В эти же годы появляются «Цари», которые вызвали в свое время дискуссию. По-юношески запальчиво поэт пересматривает образ Петра Первого:

...Не Петр, а те голодные, босые

*В болоте основали Петроград.
За долгую историю России –
Ни одного хорошего царя.*

Уже в полную силу раскрывается дарование поэта в таких стихотворениях, как «Офелия», «Я думаю о Джеймсе Мередите...», «Как моя вселенная мала!..», «Каравелла поднимает белые паруси...». Здесь и размах юности, и сдержанность зрелости, и страсть, и четкая логичность, и образность, чистая, глубокая, светлая. Как, например, в «Офелии»:

*Я оленей гонял по зеленым холмам,
Я трубил в свой серебряный рог,
В деревенских тавернах плясал по ночам.
Я был молод, а значит, жесток.*

*Жизнь проста, словно песня. Большие стрижи
Полукруглое небо дробят.
У меня впереди бесконечная жизнь
Без тебя, без тебя, без тебя.*

Киселев обратился к украинському мові, уже имея определенный поэтический опыт. Вероятно, есть какая-то закономерность в том, что украинские стихи поэта зазвучали особенно глубоко и полнокровно. Художника питает народ, культура, среди которой он живет и которую сознательно или неосознанно впитывает. У него возникают связи с фольклорной образностью, которая становится ему органически близкой и необходимой. И когда художник открывает ее сам и в себе, углубляя собственное мировосприятие, фольклорные образы оживают заново, уже в иной, часто неожиданной интерпретации.

Эпиграфом к одному из стихотворений Киселев взял слова из песни: «А я тому журавлю кием ноги переб'ю, переб'ю». Простенькая вроде бы тема – маленький мальчик плачет, умоляя не бить журавля. Но послушайте:

*Отхлынет день безъязыкий.
И слышно в тиши ночной:
Люди, деревья, реки
Тоскливо кричат «не бей!».
Не вынести этой боли.
Не выплакать печали.
Что с тобой случится,*

*Свет мой, мой журавель?
 В последний миг ты увидишь
 Танец багровых пятен.
 И будет такой горячей
 И черной такой земля.
 Подстрочный перевод*

Шуточный фольклорный образ обретает совершенно иное звучание, выступая драматическим и многозначным одновременно. Простые, ненавязчивые строки гармонически соединяются в систему символов и ассоциаций, вынося на первый план высоко гуманный призыв – не бей беззащитного! Здесь и отношение поэта к миру, и понимание им места человека среди природы и места природы в жизни человека. В стихотворении звучит сначала неосознанное беспокойство, созревающее в конце до острой, отчаянной боли за живое существо, которому угрожает безжалостная, равнодушная смерть:

*Прижмет его к себе
 И руками прикроет:
 Ой, дяденька, не надо.
 Не бейте журавля!
 Подстрочный перевод*

В стихах Киселева часто ощущается взятая на еще не возмужавшие юношеские плечи ответственность за то, что происходит в мире. Возможно, это чувство обострила и нелегкая личная судьба поэта.

...«Ой рано ще, рано» – таков рефрен одного из лучших стихотворений Киселева. Максимальная простота, даже нарочитая элементарность составных частей, близость к поэзии балладного характера, где господствует не прямая логическая связь отдельных образов, а символическое их соотношение – все это рождает в итоге глубокую мысль, неординарную и философски сложную.

В стихотворении этом мотив ценности любого прожитого мгновения связывается с размышлением над быстротечностью жизни, над значением полностью прочувствованного «осознанного» времени.

*...Отец еще не вставал
 И меня не звал:
 – Пойдем, сынок!*

Рано еще, рано.

*Еще Мария не вставала
И меня не звала:
– Вставай, Иванко!*

*Старшина еще не вставал
И мне не кричал:
– Шагом марш!*

*Еще и дочка не вставала
И мне не кричала:
– Вставай, папа!..*

Рано еще, ой рано.

Подстрочный перевод

Рано умирать человеку в двадцать с небольшим лет, рано. Но, к сожалению, не пришлось Леониду Киселеву увидеть издания книги своих стихов, даже публикации стихотворения «Рано ще, ой рано» в журнале «Вітчизна». Жизнь молодого талантливого поэта оборвалась в самом расцвете. Неожиданно открылась у него неизлечимая болезнь, и последний год он жил, зная, что обречен. Знал, что его сердце может в любой момент остановиться, – и работал, писал стихи.

Осознание собственной трагической судьбы не сломило поэта. Только иногда появляются нотки щемящей скорби:

*Она приходила спозаранку.
Иногда и трижды, и четырежды.
А мы все ждали ее у порога –
Чей сегодня будет черед.*

Подстрочный перевод

Таков в его стихах образ смерти. Стихи этого периода жизни поэта часто становятся грустными, печальна мудрость их.

Образы, отрешенные, какие-то разорванные, почти сюрреалистические и одновременно вполне жизненные, создают удивительное ощущение строгости ясности и просветленной печали:

*...Ну кому бы
подарить этот мертвый день.*

Линию речки

«ВЧУСЯ СТАВЛЕННЮ ДО ЖИТТЯ...» Михайло СЛАБОШПИЦЬКИЙ⁶

Київ

*Така золота, що нема зупину,
Така буйна – нема вороття.
В останніх коників, що завтра загинуть,
Вчуся ставленню до життя.*

Леонід Кисельов

Леонід Кисельов – загадка, якій не перестанемо дивуватися; Леонід Кисельов – доля, в якій, мов оті два кольори на полотні, переплелися щастя обранця поезії і біль життєвої трагедії.

Він устиг сказати нам багато і ще зовсім юним, безтурботним хлопцем, і вже дочасно змужнілим, коли говорити довелось припаленими смертю устами, коли вже знав про те, кричуще, несправедливе і невідворотне, що його підстерігало, аби поставити трагічну крапку юному життю, вбити розвеснілу брость таланту. ...Чомусь уявилося, як іде він, цей невисокий і повнявий двадцятидволітній хлопчина з печальними очима по якійсь вулиці ще старого київського Подолу. Він, безперечно, любив Поділ, як любив усе, за чим виразно вчувалося провалля часу, що давно зник, перейшов у камінь, пил, тріщини на перехняблених будинках, в яких уже давно не живуть люди, будинках, які завтра, позавтра зникнуть з лица міста, перейдуть у пам'ять, стануть там невиразними, мов недодивлений сон, а згодом і взагалі вивітряться з неї, щоб тільки подеколи оживати в ній неясним, дивним спомином.

Він пожадливо вдивляється в плетиво вулиць, повз нього пропливають хвилі людських лиць, чути натомлений скрегіт трамваїв. Але думкою він усе ж далекий од цієї гамірні; вона жодною мірою не обходить його, бо в нього на душі важливіше, що вже відгородило його від інших тією стіною, яку вже ніхто й ніколи не годен переступити. Ні, це не той ліричний егоїзм, не удавана відстороненість од суєти мирської, що ними деколи люблять одверто пофрондувати люди копійчаного таланту, прагнучи видатися і собі, й іншим значимішими, творчо зібранішими, ніж вони є насправді. Це – його звичний психологічний стан, природна поведінка відтоді, відколи знає, до якого фіналу рокований, це, зрештою, ті елементарні життєві мудрість і мужність, що приходять до кожної справжньої людини перед лицем небезпеки.

Тоді, перед тим, як йому востаннє довелось лягти в лікарню, він часто блукав по Києву, взирався в обличчя міста, мовби прагнув назавжди ввібрати його в себе очима. А до Подолу він мав особливо світлий сантимент.

У вірші «Рано ще, рано» (здається, його було написано вже в лікарні) Леонід Кисельов вихлюпнув усього себе, свою любов до життя, тугу за тим, чого вже йому не судилося прожити, уявивши собі кожну мить, що її подаровано кожній людині в цьому світі, зігрів усе те повинню високого, гаряче одухотвореного почуття:

Рано ще, рано.

*Ще і мати не вставали
І до мене не гукали:
Вставай, синку!
Ще і батько не вставали
І до мене не гукали:
Ходім, хлопче!*

Рано ще, рано.

Гіркота, туга, біль, а водночас ота непрямю висловлена, не здекларована хвала життю, народжена усвідомленням особливої цінності людських взаємин, затишку родинного щастя, – все це тісно переплелось в тому сповненому справді вибухової почуттєвої енергії вірші.

Прощаючись із життям, з болем гамуючи в собі розпач від усвідомлення близького фіналу своєї драматичної долі, поет, ні на йоту не фальшуючи, не стаючи в ефектно недоречну позу, знову благословляє життя. І те благословення несе на собі присмак болю, бо «рано ще, рано», бо не дано йому дійти до глибокого схилю літ, бо мусить прощатися з усім прожитим і непрожитим задовго до звичної для всіх межі згасання – на порі світанкової рані:

*Ще і донька не вставала
І до мене не гукала:
Вставай, тату!
Ще й онук мій не вставав
І до мене не гукав:
Ходім, діду!*

Рано ще, ой рано.

Отаким і лишився Леонід Кисельов у своїх останніх поезіях. Прийшов він до них через швидко поминуле учнівство, наслідування Блока, Єсеніна, Цветаєвої, швидко сформувавшись в поетичну індивідуальність, за якихось кілька літ устиг пройти особливу творчу еволюцію. Почавши, як,

сказати б, філологічне дитя міста, з урбаністичних пейзажів, з переспівів класичних образів і мотивів, він рано відчув у собі отой свій зміст, що й визначає обличчя поета. За романтичним поривом, хлоп'ячою бравадою, гострою іронічністю прозирає його особистий духовний досвід. **Поряд із віршами, де панує світла безтурботність, а то й звичайне хлоп'яче зухвальство, віршами, народженими літературними ремінісценціями, з'являється гіркота дочасної мудрості, почасти схована за ніяковий чи іронічний усміх.** Зникають окуляри книжної романтики, такі неодмінні для кожного книжника (і це в якихось п'ятнадцять-шістнадцять літ!).

Важко давалося Леонідові Кисельову вміння бути самим собою. До себе самого йому довелося продиратися крізь усі літературні впливи, крізь кілометри чужих поетичних рядків, що зберігалися в його пам'яті (у поетів, як правило, особливо добра пам'ять на прекрасні вірші). Не в стилістичних візерунках він шукав себе, а в тому, що критики називають новим змістом. Цей новий для себе зміст завжди шукає кожен серйозний поет. Перебираючи свою, зовсім небагату на зовнішні події біографію, він шукає і знаходить там особливо важливі для нього, для сформування його як громадянина моменти («Я виховувався в очередях за сахаром и за маслом. Помню все дворы, где тогда простаивал час за часом. Не хватало мне – я молчал. Успехом ужасно горд был. Пятилетний, я получал, как мама, взрослую норму. Поддвора – трехчасовой путь. Я помнил, что я мужчина. И это выстаивание отнюдь меня не ожесточило. Очень долго умею ждать. ...Я виховувався в очередях. И доволен своею школой»). Він – звідти, з того дитинства. Тоді складалася шкала розуміння людських цінностей.

Так, він рано прозрів до бачення справжнього драматизму життя. **Поряд із віршами навіть ще напівдитячими, де панує світла безтурботність, а то й звичайне хлоп'яче зухвальство, у віршах, народжених літературними ремінісценціями, з'являється гіркота дочасної мудрості.** Він не боїться патетики, коли починає говорити про особливо дорогі для себе речі (пригадаймо «Стихи о Тарасе Шевченко», «Монолог Галилея», «Я думаю о Джеймсе Мередите...», «Дом Шевченко», «Гарсиа Лорка», «Цари», «Не поможет ни сила, ни меткость...»). «Це справжня поезія думки, неспокоїної, часом роз'їдаючої рефлексії, це поезія, яка мало турбується про евфонію, про зовнішню бездоганність слова – вона сповідує свої особливі закони», – пише в передмові до книжки Іван Драч. Справді, дивно, що цей юнак, вирісши на книгах, блискуче знаючи російську і світову поезію, не став таким собі літературним сибаритом чи суперрафінованим стилістом, для якого понад усе – гра фонемами, вишуканість алітерацій і найрізноманітніша, багата на зовнішні ефекти «піротехніка» слова: демонстрація філологічного і версифікаційного вишколу автора.

«Людське життя не варте одного рядка Бодлера», – з гіркотою написав, зневірившись у всьому на світі, Акутагава Рюноске. Невідомо, знав чи не знав ці слова Леонід Кисельов, але його вірш «Тато оповідають» сприймається як гострий полемічний випад проти подібної філософії безвір'я, як слово на захист великого змісту многотрудного людського життя. В цьому вірші маємо цілий етичний кодекс ліричного героя Леоніда Кисельова. Попервах герой відчуває свою вищість над простими сільськими людьми, бо ж за плечима в нього такий інтелектуальний багаж, бо ж він сам засліплений своєю ерудицією («Ще й гордо зважиш свої надбання, перебираючи знову й знову рядки Пастернака чи пісню Лорки про кров і коня»), але згодом, побачивши «труди і дні» сільських дядьків, збагнувши тривогу їхніх душ, герой мимоволі робить переоцінку особистих духовних і моральних цінностей:

*Але, проживши між цих людей,
збагнув, що це робилось з любові,
що дядькові байдужі корови,
а дядько любить своїх дітей.*

*Відробить тиждень, та ще й мішки
в неділю пре на базар до міста.
Бо «Смерть корнета» не просить їсти,
а дітям треба хліб і книжки.*

Отак переосмислив ліричний герой своє ставлення до побаченого в селі, збагатився розумінням суворості, ніде й нічим не афішованої людської любові. І те відкриття не тільки змінило, а й збагатило його духовно, зробило кращим («Я вчився любові в дядька Миколи. Не знаю, яка мені ляже путь, та вже цієї любові ніколи мені не зректися. І не забудь!»).

Відкриття села Леонідом Кисельовим народило поезії по-симоненківськи публіцистично оголені, громадянськи пристрасні. Йому вдалося щасливо оминати небезпеку поверхового пейзажу й туристських зачудувань, бо він умів справді глибоко побачити суть речей, осмислити обставини, людські вчинки, зрештою, відчути на дотик серця всі складні взаємозв'язки, часто незрозумілі і приховані для байдужого чи стороннього ока. Він не боїться назвати речі своїми іменами, не боїться впасти в патетику, не боїться так прямодушно висловити рідкісну ніжність, що її несподівано відчув у собі до людей ним відкритого села. Як своєрідна поетична програма звучить його вірш «Смерть ланкової», що змушує пригадати Симоненків «Похорон діда». Тут інший підхід до теми, інша стилістика, але такий же невтримний порив зболених почут-

тів, така ж непогасна віра, що людське життя на землі не минає безслідно («І щоб жінчине серце – вогненне гроно – Не розпалося марно в малі жаринки, Українська земля в своє чорне лоно Візьме біле лоно золотої жінки»).

А яким болісним драматизмом перейнятий вірш «Цигарочка», де нема якихось особливих метафор, незвичних прийомів поетичної оповіді; вірш цей підкреслено аскетичний за формою, слова тут вживаються в тільки їх автологічному значенні, але весь твір сповнений напругою почуття («Закурю ото цигарочку Болгарського тютюну. А сини мої, шинкарочко, Загинули у війну»). Дивовижна духовна пластика цього вірша. Автор ніде прямо не говорить про те, як важко й боляче його героєві, що втратив у війну синів, але ми відчуваємо, як у неспинному плині життя, серед матеріального достатку і святкових обнов сучасного села безвиводним боєм вола його пам'ять про загиблих дітей («І болгарські ті цигарочки Так і смалить все село... А синів моїх, шинкарочко, Польським снігом занесло»).

Не випадкові в нього рядки про українську пісню:

*Я позабуду все обиди,
И вдруг напомним песню мне
На милом и полузабытом,
На украинском языке...*

Так він написав у сімнадцять літ, ще не знаючи, що згодом народна пісня прийде в його поезію, так відчутно вплинувши на неї. Ні, він не намагався стилізуватися під пісню, він був далекий од намірів удекоровувати вірші так званім фольклорним елементом. Пісня для нього – щось інше, більше. Пісня – душа поезії. Пісня – постійна величина справжності почуття. Недарма ж він і вимагає тієї справжності почуття і слова в ось такому вірші:

*Заспівайте, сестро, заспівайте
Про своє кохання безталанне,
Бо в піснях кохання нещасливе –
Нащо і співать, як не журна?
В хаті тепло, а надворі зимно.
За вікном засніжене обійстя,
За обійстям всніжена долина,
А за нею – безпритульний світ.
Як ви, сестро, скоро одіснились*

*І пішли у сніг, у біле поле...
А в піснях кохання нещасливе,
Нащо і співають, як не журна.
Заспівайте, сестро, про кохання.*

У поетів нижчого рівня таланту звернення до народної пісні часто зводиться до сліпого копіювання відомих образних і стилістичних зразків, до створення свідомо архаїзованих аналогів того, що таких аналогів, власне, вже й не потребує. Ми часто, оцінюючи той чи той твір, ставимо питання руба: чи є в ньому щось нове? Таж чи тільки завдяки отому новому, що подеколи ми й самі аж надто туманно уявляємо, творові буде подаровано довге художнє життя? Чи ж тільки нове має нести в собі поезія? Нове, яке завтра раптом стане старим? Чи ж не однокрилий цей її політ? А може, набагато резонніше вимагати від поезії і нового, і воднораз вічного, сказати б, по-шекспірівськи безсмертного? Такого вічного змісту, який, скажімо, несе через шеренги десятиліть народна пісня.

Леонід Кисельов, беручи за відправну точку вічні мотиви з народних пісень, переосмислював їх, а часом і переакцентоваував, не порушуючи особливих принципів художньої структури, не впадаючи в архаїзацію чи модернізацію. У такий спосіб не порушувалася та властива для пісні поліфонія звучання, характерність самої ритмомелодики. Це найкраще видно з поезій «Земля така гаряча...», «Дударик» і «Не дайте, щоб заснула край коня...», де пісенні епіграфи – не орнаментальна оздоба, не вірець, за яким буде створена копія, а те, що стане ідейно-образною домінантою нового, цілком самостійного твору, де автор намагається вловити новий вияв вічного змісту правди складних людських стосунків і емоцій.

Дивуєшся, якими творчо напруженими були останні місяці його життя. Це ж саме тоді були написані «Марія-Магдалина», «Любовная игра стрекоз...», «Гарсиа Лорка», «Суматоха смены декораций...», «Что-то стал я выпадать...», а також усі українськомовні поезії, в яких він заговорив до нас таким органічним голосом, начеб то була його рідна мова. Ніякої штучності, інерції «перехідного періоду». Тільки скупа, первозданна точність слова, за яким стоїть розуміння його образної сили і висока поетична культура:

*Згадаєш їжака, що я приніс,
І як вночі він бігав по кімнаті.
А вже роки убогі і багаті,
Як сніг січневий, промайнуть навкіс.*

*Забудь ім'я, і голос, і слова,
Лише згадай, що серпень був, як вершник.
Заносилось на дощ. Дивак і віршник
Прийшов вночі і руки цілував...*

*А інший хтось цей аркуш відшука,
І в нім, далекім, блисне, наче спалах,
Моя любов до жінки, що не спала
І хлібом годувала їжака.*

Мав усі підстави написати Леонід Новиченко: «В його віршах – усе насправжки, все всерйоз: і притамовані болі, і скуті радощі...» Справді, на такому високому поетичному злеті пішов од нас Леонід Кисельов.

Він тільки-но вчився ставленню до життя.

Вчився як людина і як поет.

Читаючи сьогодні його вірші, відчуваєш оте його ставлення до життя. Ставлення, характерне для кожного справжнього поета.

1979

ЦЕ БУЛО

Віктор ТИМЧЕНКО⁷

Лейпциг, Німеччина

Відлуння прем'єри

Хлопці і дівчиська з київського жеку № 103 грали у футбол. Футбольний матч тривав більш як півроку, а одній з гравців – донці польського консула Марисці дозволялося грати на самокаті. І не тому, що вона була донькою консула, – такими були правила гри, котрі вони самі собі встановили, а найголовніші з них, проголошені головним героєм Муравлем на самому початку вистави, були такими: без підступності і заздрості, без намагання гравців розтерзати одне одного, кожен повинен поважати і любити суперника. Звали їх Муравель, Драган, він же Жук, Куля, Мариська і Ангел, до яких приєднувалася Оля – наречена Драгана.

Отака вона була, команда і її капітан у «Маленькій футбольній команді» Юрія Щербака, що в середині грудня вийшла на підмостки Київського молодіжного театру, і названа автором (режисер-постановник Віктор

Шулаков) «ораторією на дві дії для голосу поета і дитячого хору». Поет – Муравель. І він не просто поет – він найкращий поет жеку № 103, як говорить його сусіда професор Яницький, котрий наприкінці матчу, як неблаганний суддя, поставить поетові діагноз про невиліковну хворобу. Останньою трагедійною крапкою стане поетова смерть.

Але поетичним контрапунктом для того, що відбувається, лунають вірші:

*Поэту невозможно умереть
В больнице или дома на постели.
И даже на Кавказе, на дуэли
Поэту невозможно умереть...*

І саме з цього протистояння дійсності і поезії вимальовується головний, найголовніший конфлікт, який доведеться вирішувати футбольній команді – конфлікт між життям і смертю, а всі перипетії сценічного дійства – любов, зрада, пошуки істини, автоматні черги і розриви бомб, футбол, танці, пошуки ліків і в них – спасіння – все це лишиться тільки фоном для того, що складає трагедійну тканину спектаклю. Відтак трагедія, бо боротьба непримиренних Смерті і Життя завершується поразкою для останнього. Гине найчастіше найсвітліше, що було, смерть Муравля – це вселенське потрясіння, котре непідвладне строкам і географічним межам, воно викликає світові катаклізми, планета здригається від жаху і болю – помер Поет... Він стоїть ніби на магістральному перехресті людства, де однією дорогою йде маленька футбольна команда, а іншою «месершміти» і «юнкерси», котрі збивають наших «яструбків» у небі над Києвом і котрі нищив Іван Васильович, що нині тільки й може, що пересуватися у кріслі-каталці по подвір'ю будинку жеку № 103, іншою – Мішель, комісар п'ятої колони «червоних бригад», що вирішив автоматом і гранатою переінакшити світ, котрий кидає Муравлеві: «Автомат – музика революції» і котрий рідний син професора Жангію з Парижа, котра дістає у скрутну хвилину ліки Муравлеві. (Не допоможуть ліки, але співзвучність страждання материнських сердець, де б вони не знаходилися, викличе співпереживання глядацької зали). Іншою – той американський конгресмен, до якого звертається Муравель:

*Панове, в мене маленьке прохання.
Тобто це велике прохання,
Маленьке ж у тому розумінні,
Що неважко виконати його.*

*Отже, в мене маленьке прохання:
Я прошу не стріляти в дітей... –*

і який відповідає Поетові: «Ми розглянемо ваше прохання у відповідності до наших гуманних і демократичних законів».

І після того, як не стане Поета, разом з ним зникне і точка відліку доброго і злого, правди і кривди, змістяться осі координат, які досі визначали місце кожного. Але не буде хаосу, бо залишаться його вірші – прекрасна чиста поезія, де поетові не зраджує вірно обраний одного разу тон:

*Земля така гаряча.
Така руда земля.
Маленький хлопчик плаче:
Не бийте журавля!*

*Притне його до себе
Й руками затуля:
Ой, дядечку, не треба,
Не бийте журавля!*

І в той же час спектакль подарував нам радість знайомства з казкою, бо це ж тільки в казках буває (чи у дитячих вигадках), щоб жив у великому місті Поет і не знав нічого, окрім міцної дружби, піднесеного кохання, віршів і гри у футбол. Тільки в казках чи дитячих снах спускаються з неба добрі феї – Муза поетова, щоб поговорити з ним про суще (і розповісти, як стукують простреленими головами об дно вантажівки такі самі поети в Чілі і Парагваї, на Гаїті чи в Сальвадорі).

Тільки в казках – хороших і добрих – може бути змайстрована рогатка на транзисторах і з оптичним прицілом. Це казка ще й тому, що ну ніяк не може насправді «червонобригадівець» Мішель розмахувати автоматом у покоях київської лікарні, прагнучи кулями і динамітом встановити вселенські рівність, братерство і щастя... У цій казці є добрі сили і немає злих – зла тільки доля, – бо навіть Драган, котрий зрадив не тільки коханню Олі («Ми подали заяви, але ж це можна відсунути»), а й золотим принципам маленької футбольної команди про дружбу, навіть він «ну просто нерозумаха», він просто нормальний, котрий на тлі ненормальності, казковості всього, що відбувається, виглядає парадоксально.

Він твердо стоїть на ногах, у нього є свій бог – перемога! («А хто твій бог?» – запитує він Олю, але не одержує відповіді), і він твердо йде до неї, не дуже обтяжуючи себе спогляданням того, хто залишився позаду. «Вона програла», – говорить він, пояснюючи причину свого розриву з Олею, і для нього з його реальністю (і реалістичністю) цього з головою достатньо

для самовиправдання. Він єдина нормальна постать у цьому маєві людей «не від світу цього», поряд з Іваном Васильовичем, що може мало не добу кататися у трамваї, аби тільки спостерігати симпатичну йому кондукторку, поряд з Муравлем, що вірить у такі нині ефемерні малошановані і від того, певно, такі дефіцитні речі, як любов, дружба, складання віршів – і гра у футбол за чудернацькими правилами.

На тлі театру причинно-наслідкового, звідки почасти глядач виходить вкрай незадоволеним, якщо він не може з документальною точністю простежити, що і звідки взялося і що куди зникло, коли чи не найголовнішим театральним принципом поступово стає закон збереження енергії (з нічого нічого не виникає, і нічого безслідно нікуди не щезає), щоб ясно було не тільки гальорці, здатній схоплювати усе на льоту, а й сьомому ряду партеру, – на тлі такого театру поетичне дійство «Маленької футбольної команди» може сприйматися не інакше, як аномалія дитинства у дорослих іграх, як феєричність дитячого мислення, дитячого світобачення, світосприймання.

Відтак трагедія-феєрія, і феєричність видовища підкреслюється розумним поетичним оформленням (сценографи Н. Гомон та Л. Чернова), з любов'ю виконаним декораторами, покриті памороззю вікна, велетенські – очі-вікна, за якими Задзеркалля, і одиноким осіннім листком, єдиним теплим промінчиком у холоді дзеркал, що вже відірвався й падає, але, навіть падаючи, зігриває всіх останнім своїм теплом, і повітряні кульки, що падають і падають з неба, і парасольки, що витанцювують київськими і паризькими вуличками. Чудову музику до спектаклю і на вірші Поета написав композитор В. Назаров, пісні у виконанні Г. Стефанової стали справжньою окрасою спектаклю.

І звичайно ж, актори – спектаклю просто повезло на виконавців. Свій пластичний, розумний світ приніс з собою Сергій Бойко (Муравель), він такий різний у різних сценах, але бринить, бринить протягом усієї вистави натягнута до межі струна – творчість поета, талант Поета. Рівно і точно веде свою Музу Галина Стефанова. Вона – уособлення поезії, і актрисі вдалося одразу бути і натхненницею Поета, і дівчиськом з сусіднього будинку. Чи не найважчий шмат дістався Людмилі Дементьєвій (Оля) та Ігорю Славинському (Драган), адже саме їм у ході спектаклю випало зіграти чи не найтонші порухи душі, щоб довести, психологічно виправдати ті глибокі зміни, котрі з ними сталися.

З цим завданням вони впоралися, як на мою думку, блискуче. Кілька слів хотілося б ще сказати про І. Славинського. Прийшовши зовсім недавно до Молодіжного театру з Київського академічного театру російської драми імені Лесі Українки, він приніс великий досвід вдумливої роботи над роллю, що на додачу до його великого творчого потенціалу дало чудо-

вий результат у «Маленькій футбольній команді». (Ще під час підготовки спектаклю дуже складною видалася сцена приїзду Драгана із закордонного турне, звідки він, на прохання Олі, повинен був привезти ліки для Муравля. «Ти привіз?», – запитує його Оля. У відповідь Драган розгублено дивиться мовчки на Олю, бо ж не привіз, нема чого показувати. Але й тут Ігор Славинський знаходить чудовий акторський хід: він ствердно киває головою, його уста розтягуються в посмішку «по-американськи», і він вихоплює з кишені кубик Рубіка, крутінням якого зараз займається півсвіту, – кращого заморського подарунка для нареченої Драган не придумав. Удар, з яким «б'є» кубик Славинського, потрапляє прямо в ціль, додаючи до розповіді присмак жорстокості міщанина). Думається, чи не поспішили розпрощатися і з цим актором у театрі імені Лесі Українки, де останнім часом намітилася малоперспективна тенденція «звільнитися» од творчої молоді?

Варто відзначити і роботу Світлани Телеглової (Мариська) та Наталії Козленко (Муля), чії непересічні здібності зблизували й у спектаклі, вишуканість акторської гри заслуженої артистки України Раїси Недашківської (Жангію), простоту і відкритість В.Шевченка (Іван Васильович), інтелігентність В. Шептекіти (Яницький).

І ще одна дійова особа була у спектаклі, особа, не винесена, на превеликий жаль, у програми – це вірші талановитого поета Леоніда Кисельова. І не тільки вірші – він сам був присутній у кожній сценічній дії, – бо у головного героя, у Муравля, був прототип – Леонід Кисельов, і це його летальна лейкемія, що обірвала життя двадцятидворічного поета майже півтора десятиліття тому, сьогодні стала роковою для Муравля. Певно, не варто нині говорити про співвідношення реального і домисленого автором, але Поет був, був польський консул і закордонні ліки, була «маленька футбольна команда», і були вірші, котрі сьогодні зв'язують у міцну сув'язь нервів реальність і містику, доброту широкого серця і підступність долі.

«Мені пропонували змінити дещо у п'єсі, – говорив після прем'єри її автор Ю. Щербак, – але я ніколи не хотів цього робити, бо це було...».

Було... І тоді вже не поезією для гурманів, а вірою Хоми Невіруючого, що пальцями торкається роз'ятрених ран, ми всотуємо рядки, що лунають зі сцени, написані Леонідом Кисельовим в останній рік життя:

Рано ще, рано...

Ще Марія не вставала

І до мене не гукала:

Вставай, Йванку!

Ще і донька не вставала

*І до мене не гукала:
Вставай, тату!*

Було... І в цій театральній рецензії хочеться писати не про мужність Муравля, що запитує у професора Яницького: «Професоре, скільки мені ще залишилося жити?», а про мужність його реального ровесника, що мав, за словами друга родини Кисельових Д.В. Затонського, «не афектовану сміливість, а саме неспішну, довготерплячу, філософську мудрість»:

*Така золота, що нема зупину,
Така буйна – нема вороття.
В останніх коників, що завтра загинуть,
Вчуся ставленню до життя.*

«Поетичний хист цього юнака обіцяв багато», – скаже про Леоніда у післямові до його першої книжки віршів, що вийшла 1970 року, Леонід Новиченко. А, відкриваючи другу посмертну збірку, Іван Драч додав: «Про нього вже багато писали, а ще більше будуть писати як про митця справжнього, небуденного, може, забуваючи про одне – він щойно починався і був розрахований за своїми величезними можливостями на довге творче життя, встигнувши лише пригубити його гірко-солодкого трунку».

І ось тепер – «Маленька футбольна команда» на сцені Київського Молодіжного театру. Відсторонюючись на мить од аналізу, я думаю: мені подобається спектакль, мені подобаються такі правила гри у футбол...

1980

...ВСЕ НА СВЕТЕ – ТОЛЬКО ПЕСНЯ

Светлана СОЛОЖЕНКИНА⁸

Москва

Леонид КИСЕЛЕВ. – ПОСЛЕДНЯЯ ПЕСНЯ. Стихи. Киев. «Молодь», 1979. На русском и украинском языках.

*Подбегаю. Как зевок ворота.
Стража спит, склонившись на мечи.
Дальше! Дальше! Ведь не спит здесь кто-то!
Нищий. Эй, отец! Старик молчит.*

Ето – из стихотворения Леонида Киселева «Китеж». Он, конечно, любил сказку про юную принцессу и злую колдунью... Но в жизни

подчас случается так, что самому принцу, всех спасающему, некому помочь.

«...Жил в Киеве юноша цельный и светлый. Навеки останется в памяти двадцатидвухлетним: щедро наделила его мать-природа талантом, мудростью, чистотою, врожденной деликатностью и сдержанностью, так много ему дала, аж позавидовала, аж подивилась своей щедрости – и укорила ему жизнь лейкемией», – так предваряет Иван Драч второе, дополненное издание стихов Леоніда Киселева, уже посмертное.

«Вон там он идет Крещатиком – весь двадцатидвухлетний, весь в себе, задумчивый, нежный. (Когда мы его хоронили – дождь со снегом плакал прежде нас, кладбищенские акации уже взяли его под свою защиту.) Каждый день он идет Крещатиком, юноша с поднятым воротником, несет желтую розу, как свечку, заслоняет щитком ладони ее пламя – от ветра и от суеты сует». (Статью Ивана Драча цитирую в своем переводе. – С. С.)

Заметьте, что уже здесь – в этом первоначальном рыдающем аккорде – Иван Драч с чуткостью поэта сумел коснуться самой главной струны. Он отмечает в облике Леоніда Киселева не только задумчивость, нежность, но и его противостояние суете. Той самой «суете сует», которая, как ржавчина, способна разъесть любой дар божий...

Велимир Хлебников подразделял человечество на «приобретателей» и «изобретателей». А можно – на творцов и дельцов. Среди последних – особенно удручают дельцы от творчества. (Да-да – есть и такое! «Полна, полна чудес великая природа...»).

Глядя на них, нахрапистых и бойких, Леонід Киселев при всей своей задумчивости и нежности не мог сдержать иронической усмешки.

*Не пойму я ваших дел:
Все вы пишете и строитесь,
И все время беспокоитесь,
Будто есть такой предел,
Что успеешь – схватишь втрое здесь,
Не успеешь – прогорел.*

«Мне вас не за что любить», – с юношеской прямоотой роняет поэт. И в самом деле, не за что. Для них – «пятый круг соревнования». Для него, знавшего, что скоро уйдет, – «девятый Дантов круг».

*Пусть рухнувшее дерево задавит
Пигмеев, копошащихся под ним.
Пусть их мечты дурацкие о славе
Развеются, как дым.*

«Только о великом стоит думать», – писал когда-то Александр Блок. Значит ли это, что думать о великом нужно лишь с нахмуренным челом, изъясняясь при этом не иначе как высокаторжественно? Примерно как мистики из «Балаганчика» Блока, так беспощадно осмеянные им? (Первый мистик. – Ты слушаешь? – Второй мистик. – Да. – Третий мистик. – Приближается дева из дальней страны. – Первый мистик. – О, как мрамор-черты?) Но никогда не улыбающаяся мудрость невыносима. А лжемудрость вообще боится улыбки, как злая волшебница Бастинда боялась воды – едва смелая девочка Элли окатила ее из ведра, как Бастинда тут же с воплями и растаяла...

Леонид Киселев обладал счастливым даром мудрой и доброй улыбки. Он был ко многому терпим:

*Ну что ж, так исстари ведется –
Бывают пятна и на солнце.
Конечно, это неприятно,
Но солнце – солнце, даже в пятнах.*

Суждения молодого поэта часто неожиданны, глубина мысли и зрелость чувств соединены с детской непосредственностью. Это придает лирике Киселева какое-то особое обаяние. Вот, например, стихотворение о скульпторах Эллады:

*Я слышал, будто скульпторы Эллады
Из мрамора коринфского скульптуры
Раскрашивали краской минеральной –
Зеленой, красной, и довольно грубо.
Но время стерло краску, и скульптуры
Нам чистыми и белыми достались.
А может быть, они в окраске грубой
Верней? О, Бельведерский Аполлон,
Раскрашенный, как тульская матрешка!*

Леонид Киселев – поэт тонкий, даже изысканный, с большой филологической и общеэстетической культурой. (Не могло не сказаться то, что он родился в семье писателя). И такое предпочтение белому цвету красок «довольно грубых», но зато веселых может показаться иному эстету «провалом вкуса».

Но... эстетам ли судить о радости и страдании?

Между прочим, мне довелось прочесть рукопись стихов Аллы Рязановой, чья судьба во многом схожа с судьбой Леонида Киселева. Натура, богато одаренная, талантливая, яркая – и тоже тяжелая болезнь, ранняя

смерть... Так вот, в ее рукописи я прочла: «...Я никогда не буду любить белый цвет. Я навиделась его столько, что хватило бы еще на сотни жизней... Нет... Я никогда не буду любить белый цвет, цвет страдания. Меня завораживает цвет противостояния – живой. Яростный. Алый».

Вот и Бельведерский Аполлон, «раскрашенный, как тульская матрешка», прекрасен тем, что «варварские» краски замешаны здесь на любви к жизни.

К «ударному» цветовому мазку Леонид Киселев, впрочем, прибегает не часто. Это, повторяю, поэт строгого вкуса, и палитра его сдержанна: «Білий, жовтий, трохи вороний» («Белый, желтый, немного черный»). Иной раз он прибегает даже к «невидимым» краскам: ветер у него, например, «у прозорих пазурах листя дере» («в прозрачных когтях листья дерет»). Как необычно увидены эти «прозрачные когти» ветра! Столь же причудлив образ: «чорнопері круки, як химерні квіти» («черноперые вороны, как химерные цветы»). Немного черного, всего-то, а образ раскрывается, как цветок, у нас на глазах...

Посмотрите на хрустальный бокал. Он прозрачен и, в сущности, бесцветен. Но какие многоцветные искры вспыхивают в глубине его граней, как они мерцают, переливаются!

То же впечатление – от стихов Леонида Киселева. Нет-нет, да вспыхнет тут ослепительно алое пятно далекого паруса («Бригантина»), возникнет ничем не омраченное синее («Ребенок – глаза ее сразу выдали, такие синие – у детей. Не мечтает и не завидует, просто смотрит на журавлей»), холодком и свежестью повеет от сочетания «зеленого» и «серебряного» («Я оленей гонял по зеленым холмам, Я трубил в свой серебряный рог...»).

Это романтические краски, безусловно, «Мальчишка рисует на мусорном ящике мелом Прекрасные пальмы и море» – можно ли резче столкнуть мечту и действительность!

*Прохожие молча на эти рисунки смотрели
И все пожимали плечами.
Мы тоже рисуем на мусорных ящиках мелом
И море, и пальмы.*

Это «мы тоже рисуем...» придает стихотворению дополнительную глубину. Без этого стихотворение рассказывало бы только о прекрасном и немного смешном «частном случае». Здесь же речь не просто о мечтательном мальчике, но о трудной и неповторимой доле художника, поэта. Вообще – творца.

«Наиважнейшее – добывать поэзию из вещей обыкновенных, поднимать ее с земли, одухотворять будничную конкретность и радоваться тому, как она вырывается из грязи, посыпанная золотой

пыльцой фантазии», – замечает о стихах Леонида Киселева Иван Драч.

Эта «золотая пыльца фантазии» не сродни лживо-непрочной позолоте, о которой в сказке Андерсена говорится: «Позолота вся сотрется – свиная кожа остается». Что толку, скажем, золотить орех, если он гнилой?

Поэзия Леонида Киселева сильна бесстрашно-открытым взглядом на жизнь и смерть. В стихотворении «Главный врач идет по палатам...», изображая, как «в марлевой маске, строгий», движется врач, а сзади – его «свита», молодой поэт-романтик замечает:

*И это не игра, не забава –
 Это и впрямь парад.
 Врачи имеют на это право –
 Это они людей потрошат.*

Резкая, дисгармоничная нота... Но много ли стоит поэзия, боящаяся обнажить изнанку вещей, «дойти до самой сути»?

Быть счастливым и быть счастливымчиком вовсе не одно и то же. «Хэппи энд»? Ну, что же, попробуем придумать таковой для одного известного мифа:

*Расковали Прометей,
 Дали хлеба и вина.
 К Прометею возвратилась
 Старая жена.*

*Он узнал, что бог Юпитер
 Людям дал огонь.
 И жилось ему на свете
 Хорошо, легко.*

Только печень пошаливала...

Последняя строка опрокидывает старательно выстроенную идиллию, как карточный домик. Да, видно, «хэппи энд» – не для похитителей небесного огня. И – не для поэтов...

А все-таки это встречать «трудную весну». Видеть, как морское дно при отливе. Замечать с улыбкой, как «невдалеке Девушки беседуют на птичьем языке». Уйти наугад через деревни и луга в город Китеж – и попасть в двадцатый век. Представить: «Я веду ракету на Венеру».

Леонид Киселев понимал, что скоро уйдет, что «ее величество Костомаха» – Смерть не даст ему долюбить, догореть, допеть...

*Невозможно удержаться,
Падаешь на скаку.
Нужно пропустить ее сквозь пальцы,
Словно горсть песка.*

*Нужно, чтобы шорох дней минувших
Стихнул в цокоте подков.
Нужно ждать конца, точнее – нужно
Брать пример с цветов.*

Когда Леонид Киселев писал: «Я постою у края бездны» – это не было только метафорой. Как и «сломаясь в тоске». Но он нашел свою точку опоры:

*Я постою у края бездны
И вдруг пойму, сломаясь в тоске,
Что все на свете – только песня
На украинском языке.*

Большинство стихов Леонида Киселева написано на русском языке, но самые последние и, быть может, самые пронзительные – на украинском. Словно поэт хотел заслониться от смерти, противопоставить ей музыку украинской речи... Эти последние стихи еще неизвестны широкому читателю. Мне хотелось бы продолжить свои раздумья о Леониде Киселеве именно этими его стихами – ведь поэзия не кончается... Это те крылья, которые способны перенести через любую бездну.

1981

ВЕЧНОЕ ДЕСЯТИЛЕТИЕ Юрий ПРИГОРНИЦКИЙ⁹

Киев

ПОЭТ, ВРЕМЯ И ВЕЩИ

*...ибо все это входит в дрожжи,
на которых замешивается поэзия.*

Пабло Неруда

*И веселей
Стучат на кухне ходики.*

Леонид Киселев

Телевидение показывало современный балет, в котором были вкрапления рапида (то есть, «замедленной съемки»). Рапид, однако, был

«искусственным», с ы г р а н н ы м самими танцовщиками. Превосходный пример отрицания отрицания (в частности, фокуса кинотехники). Но дело не в этом.

Артисты замирали в воздухе, медленно в нем проплывали... и была бы полная иллюзия рапида, если бы не одежда. Последняя «парить» отказывалась, вела себя обычно и обнаруживала игру людей.

Вещи необыкновенно правдивы, их неумение лгать – краеугольный камень в фундаменте криминалистики, археологии и точных наук.

Мне возразят: а фетиши? Не обманывают ли они поклоняющихся? Обманывали и обманывают, но не сами предметы, а те, кто приписывает вещам несвойственную им силу.

Вещи владеют другой, более надежной и даже более магической силой – отнюдь не противоречащей диалектическому взгляду на материальный мир. Вещи запечатлевают в себе время и людей.

I

...Его брат подарил мне эту вещицу. Семь лет назад. Был обожженный первым настоящим холодом ноябрьский вечер. Покинув затянувшееся застолье, мы вышли на балкон. Утром меня ждал военкомат. Рюкзак был собран. Он сразу разоблачил несуразно-тепличный смысл попавших в него вещей.

Сокровенный друг достал из кармана какой-то предмет – неразличимый для зрения, оставшегося там, среди лиц, ламп, стола...

– Помнишь, – положил он руку на мое плечо, – помнишь, что сказал Мастер, когда Азazelло вручил ему свой подарок? – И, не дожидаясь ответа, процитировал это место из любимого нами романа. – «Это то самое вино, которое пил он».

Теплый предмет лег мне на ладонь. В возвращающемся зрении малопомалу возник мундштучок.

– Из этого... Это тот самый, из?.. – залепетал я, не уверенный в догадке, а пристальные и бесконечно добрые искорки друга качнулись несколько раз, спешив подтвердить:

– Да-да, да...

Уточнений, что эта вещь принадлежала брату моего друга, поэту Леониду Киселеву, не понадобилось.

...А еще он настоял, чтобы я взял эту вещь с с о б о й, т у д а.

Сейчас мне трудно понять, как я позволил себе согласиться: нелепая случайность, каприз обстоятельств – и мундштук мог навсегда исчезнуть, лечь между складками мира. И сомкнувшиеся эти складки не сумели бы по нему прочитать, к чьим он когда-то прикоснулся губам.

*...Я ніхто для тебе, як Улісс –
Пам'ятаєш – в давнім грецьким міті.
Шерхлими вустами непомітно
До її волосся доторкнись...*

Безусловно, и тогда я очень дорожил этой вещью. Казалось даже – благодаря тому, что она у меня, с губ моих ненароком слетают неведомые, счастливые, таинственные слова. И я тихо удивлялся: откуда они?.. Хотя, на самом деле, все было, наверное, куда прозаичней: то, что забывалось в часы марш-бросков, тренажей по защите от оружия массового поражения, вдруг выметывалось памятью в небольшие отрезки времени между командами «Разойдись! Перекур...» и «Становись!»

Рано ще, рано.

*.....
Старшина ще не вставав...*

Все счастливо обошлось. Вслед за автором упоминавшегося романа – не только рукописи не сгорают, не исчезают и мундштуки.

И еще мне открылось – вещи, как собаки, – до конца сохраняют преданность первому хозяину; норовят привести вас на выбитую им тропку, на облюбованную этим человеком улицу, на угол, где он беседовал со знакомыми.

Вещи все помнят. И потому первый, кто их воспитывал, называется хозяином, а следующие – только владельцы.

Вот он, в мизинец или даже короче, с продольными роговичными прожилками, без украшений, без единой лишней детали, – его мундштучок. Нехитрое назначение этого предмета – задерживать при затяжке табачную крупу сигарет без фильтра (в то время курили «Памир», «Шипку», «Солнце», оставшуюся до сих пор «Приму»). Скромность – не просто необходимое для поэтов качество, это непрменный образ их жизни. Неспроста Леонид Киселев написал когда-то о числах – миллионах, квадриллионах и, наконец, о «простых»: о достатках скромной семьи, о том, как ее глава подсчитывает, «Сколько нужно котлет к обеду»:

*Это и есть простые числа,
И пока они в пределах десятка,
Можно им доверять вполне.*

Кажется, в тот же (1964) год Д. Самойлов написал:

*Благодарите судьбу, поэты,
Что вам не нужно беглости пальцев,*

*Чтобы не спотыкаться на фортепиано,
 Что вам почти ничего не нужно, –
 А все, что нужно,
 Всегда при вас.*

Нельзя не вспомнить и Е. Плужника, так очертившего круг необходимого: «Спогадів трохи, тютюн, кімната... Інколи краєчок неба. ...Симфонія дев'ята...»

Поэту нужна самая малость – кров, хлеб, стило и бумага, глоток вина и возлюбленная... И весь мир, в котором он живет!

*Треба Вкраїни. Надій і суму,
 Селянських хат і курних шляхів.
 Треба землі, де завжди пульсує
 Шевченкове серце, Шевченків гнів.*

Мысль поэта не может жить вне своей Отчизны и вне всего мира – как мертва она и в том случае, если не проникает в будущее и прошлое, не озаряет магией своих молний настоящего.

Но поскольку разговор о глобальном не получится без частного, без деталей, – сосредоточимся не столько на образе действия, сколько на его времени и месте.

Из коридорищ коммуналок и утлых изолированных передних память моего детства выскальзывает на улицу поэта, улицу того хорошего десятилетия, в нашем веке – седьмого по счету. Туда, куда манит мундштучок.

*Солнце поздней весны. Уже не райское.
 Адское.*

Самовозгорающийся воздух. Зной – слишком холодное, озябшее слово. Деревянный треск, раскалываются орехи почек, деревья свешивают зеленые языки. Дородные ведьмы в тельняшках толкают огнедышащие, дырчатые ступы, кормят их сосной и вязом, выхватывают вскипающие черные ведра, хвостами косынок утирают лица. Лопаты, напоминающие пиковую масть, вонзаются в рассыпчатый, черный мед: «Асва-а-альт...». Это вспотевшее слово то превращается в громадину катка с тощим, смоленным водителем, то само попадает под каток, запечатывая землю.

Солнце мечтает погреться в этом пекле. На ногах у рабочих огромные ботинки-утюги на деревянной подошве. Раскаленный ветер рождает миражи и мешает работать – его сумасшедшие мечты норовят угодить под каток, заставляя водителя перевешиваться через руль и развеивать их то кепкой, то крепким словом.

– А, тряся!..

Укладывается асфальт. Колеблется воздух, колеблются подмости, на которых дается представление шабаша жары и укладки асфальта.

Дается бесплатно, и потому взрослые в зрители не идут. А дети за милую душу глазуют на создание новой тверди, на пламя и смолу, и еще не рассудком, пока всего лишь кончиками пальцев, обутих в кеды, постигают высший смысл укладки асфальта.

Где-то там, в начале 60-х, дети созерцают свое десятилетие, пока не зная, что они – дети асфальта.

А ветер сметает прежние миражи и вместо них нагромождает новые. В воздухе стучат плазмы, взлетают первые космические корабли, воздух струится, водитель на катке пьет воду из мятой солдатской фляги, воздух оставляет на щеках наждачные ссадины; фантазмагорическое видение брезентовых силуэтов с отбойными молотками, воздух распадается на волокна, за ними нечетко проступают очертания новых кварталов, которые через несколько лет вырастут на месте прежних.

*По летнему городу (нет, это запах),
По южному городу (нет, юго-запад),
Столичному городу (разве в столице
Листаются годы, как будто страницы?)*

*Асфальт под подошвами медленно тает,
И день улетает, и ночь улетает...*

...Свежесть и тишина.

Вечер пахнет разогретыми за день листьями и водой, выпущенной машинами-поливалками. Вечер мерцает в луковичках церковей, построенных древнерусскими князьями, он заслушался последними патефонами и первыми «серийными» магнитофонами. Колокольни омыты закатом. То, что допевают, дотягивают патефоны, уже навсегда забыто. В последний раз оно и звучит – во имя забвения. Закат сползает, как плащ по ступеням царства. Магнитофоны обожествленно включены, и хотя их рассказ известен, его слушают и узнают впервые. Мужчины наряжены в модные по тем временам белые нейлоновые сорочки и узенькие галстуки. Распахнуты балконные двери...

Магнитофоны называются «Дніпро» и пропускают коричневую ленту со скоростью 19 метров в минуту. Скорость Днепра на фарватере была приблизительно такой же.

*Лишь вечером след мой в асфальте застынет
И станет глубоким, прозрачным и синим.*

*А милая сделает слепок из гипса
И спрячет в комод, чтобы он сохранился.
Мой след никогда не исчезнет, а это
Большая удача и честь для поэта.*

Чего в процитированном стихотворении больше – иронии или романтического прикосновения к урбанике? Острой догадки или влюбленного постижения глубокой городской синевы?.. Да, и ведь именно «в комод», и ведь только в него! Милая надежно спрячет гипсовый слепок. Ибо десятилетие было и десятилетием вымирания комодов. Милая все верно рассчитала мудростью своего сердца. Прекрасная Дама поэта владела тайной вещей, знала магические законы, которым вещи подчиняются.

«...никогда не исчезнет...»

...никогда...

Тишина этого слова доносится и из другого стихотворения. Написанного по другому поводу. И остается неизменной, не «зацветая» подобно зелью. Ибо не придет тот, кого ждут. Никогда.

*Сегодня дождь, и завтра дождь,
И послезавтра будет дождь,
А ты сегодня не придешь
И завтра не придешь.*

*Я вчера полы помыла,
Стерла пыль со стен
И салфеткою накрыла
Крышку «КВН».*

*Лишь ночами сердце колет
Да полы скрипят.
В полночь зелье приготовлю –
Привернуть тебя.*

*Дни за днями, только ветер,
Только дождь в стекло.
Поглядела, а в буфете
Зелье зацвело.*

Позже поэт напишет: «Всхлип трехрядного страдания или брамсовская боль...» Приведенный строкою выше один из «Фабричных романсов» Л. Киселева подразумевает именно «всхлип трехрядного страдания». Убранство этого стихотворения оставляет ощущение чьего-то чужого мелководья, мещанский привкус. Перечисленные вещи – из мирка периферийной духовности...

Но – все зависит от взгляда.

Души вещей загадочны, туманны. Непонятые, они таят в себе множество опасностей, каверз. До поры до времени вещи кажутся теми же, какими их «сфотографировал» первый взгляд. «Трехрядное страдание» – в иных случаях логово «брамсовской боли», ее скрытный дозор или предупреждающий выстрел вверх. Таков этот «всхлип». Вещи не увязают в гудроне времени. Хоть сами по себе и могут показаться неподвижными.

Их легко сдвинуть – усилием взгляда. Это особого рода парapsихология постижения...

Итак.

Гипсовый слепок вечности лег в комод, время которого уже тогда было сочтено. Мундштучок призрело ветхое, «на выброс» пальто новобранца, а вечные партитуры закодировались в гармошечных страданиях.

Вечность питает страсть к парадоксам.

...Она может быть заперфорированной в виде окон на блочно-арматурных «спичечных коробках». В сумерки, когда часть окон загорается, этот алгоритм робок и прекрасен, как сам киевский вечер, струящийся воздухом садов и Днепра, как ускользнувший закат, как юный философ, очарованный рождением стихов:

*Осенний вечер, я выключил свет.
Сижу и гляжу в окно.
Чужие окна глядят мне в лицо
Тысячью влажных глаз.*

*Они говорят: – Мы пришли домой,
Уютно нам и тепло.
А ты? Возможно, там в темноте
Ты острое что-то куешь?*

*Нет, просто, знаете, я поэт.
И я люблю темноту.
Скажите, вы позволите мне
О вас написать стихи?*

Настоящий поэт – живая микромодель поэзии вообще. Капля ее крови. И точно так, как в генетических спиральях клетки заложена исчерпывающая биоинформация о данном виде, или как та же алая капля при анализе дает картину жизни организма в целом, – точно так и литература в главных своих чертах повторяется почти в каждом творце. Не потому ли наш интерес к «изначальным», первым произведениям некоторых авторов так похож на тот, который мы проявляем, например, к «Иллиаде», «Эддам» или «Слову о полку Игореве»? И здесь и там мы находим искренность и смысл «на вырост», и вещи ноты Пролога...

Будущее склоняет нас толковать Начала. А настоящее – любить их.

И потому так важно знать стихотворение о городских окнах – одно из первых «городских» стихотворений Леонида Киселева, – чтобы яснее провидеть сердцем все сказанное и недосказанное в «Додому», произведении, находящемся в другом конце книги поэта. И его жизни... Я думаю о некой статичности, тонко и, как чудо, благословенно роднящей «нединамичные» описания у Гомера с этим «Чужие окна глядят...», – и тем острее в воображении возникает путь дара, назвавшего на прощание Киев «містом всіх кохань».

Поэт покинул свой город. И остался в нем навсегда.

...Так бывает, наверное, лишь в самом конце, когда время бежит с удесятеренной скоростью: в первой строчке одной из строф «Додому» самолет взлетает, а во второй – он уже приземлился, «тамує стогін». Самолет нес поэта навстречу... тому самому «навсегда».

Какие чудовищно неравные отрезки времени! Формула максимальной диспропорции: все и почти ничего... Право же, не у кого спросить, зачем все так устроено, и почему гипсовые слепки вечности лежат в комодах мгновений?

Через мундштучок можно было курить «Памир», «Солнце», «Шипку», что-то еще, стершееся в памяти. Но есть и другие приметы времени, уж если вспоминать, то – их.

*Он родился и жил
Во второй половине двадцатого века –*

сообщил о себе Леонид Киселев. Судьбе угодно было внести трагическое уточнение: песня поэта запечатлелась на скрижалях начала этой второй половины, черная демаркационная черта которой прошла через октябрь 1968 года.

Не претендуя на стопроцентную достоверность и исчерпывающий характер «подсчета примет» времени (ибо мои воспоминания, повторяю, детские), пытаюсь разбудить музыку вечного десятилетия, вспомнить

молодой мороз и молодую жару, оттепель и заморозки, и цвет самого воздуха, в котором песня поэта прозвучала, удаляясь в небо.

Помните краны?..

Большие медные краны в кухнях и ваннах и струю из такого крана – баящую, толстую вертикаль. Руки тянулись к деснянской и артезианской хлорированной воде, поскольку дни «дарили новизной». Перед прикосновением к новой вещи (как и к музыкальному инструменту) людям свойственно отмывать руки от повседневности, – это такой же непреложный закон, как и то, что прояснению сознания сопутствует прояснение совести. Впрочем, ванны и кухни стали заполняться слепящим сочетанием никеля и фарфора. Исчезала тяжелая медь, зато во многих квартирах появились черные полупудовые телефоны («у меня телефонов твоих номера...» – но сказано это было о другом городе). Номера киевских телефонов были в ту пору пятизначными. В середине же десятилетия, когда уже были написаны «Цирюльники», «Я позабуду все обиды...» и «Расковали Прометея...», – добавилась шестая цифра, обозначавшаяся сперва, как в древнерусской письменности, соответствующей буквой алфавита. Например, шестерка – «Е».

– Елена – семь, – диктовали свой номер, – двадцать,.. – и так далее.

Во времена странных споров «физиков и лириков» цифра в естественной разговорной стихии обрела женское имя.

...Невольная, а, следовательно, надеюсь, прощительная ассоциация: с прекрасной Елены заварилась троянская каша... Поэт, как человек, которому назначено связывать времена и разделять их, постигая настоящее, написал очень человеческое и мудрое стихотворение «После Троянской войны»:

*Нищий телом и духом нищий,
Едва прикрытый каким-то тряпьем,
Я осматривал пепелище
И разыскивал свой дом.*

Стихи заканчиваются словами, что «Нужно посеять хлеб» – тот, отсутствие которого означало бы довольствование «хлебом единым».

Речь, собственно, не о войне. Хотя стоит заметить, что в то время, время «первого впечатления» от Хиросимы, мы еще не догадывались, какая судьба ожидает это самое впечатление, то есть, что чем дальше, тем сильнее оно будет (вопреки изначальной логике) становиться. Вся земля теперь знает, что бомба не над какими-то городами или островами, а над Землей.

Отрезок времени, размером в человеческую жизнь, не став более наполненным, наполнен математическими выкладками апокалипсиса.

*Громоздкие расчеты траекторий
Для бомб и баллистических ракет
Поместятся в коротком промежутке
Меж этих двух четырехзначных чисел...*

Двадцатый век возвращает к разговорам о войнах, как и к самим войнам. Но тема у нас другая – о том, что поэт назвал **временем после Троянской войны**.

II

Тринадцатилетний поэт написал:

*Яблоню, что растет на улице,
Чтобы за яблоками не лазили,
Ржавой проволокой колючею
Старый дворник обвил.*

*Рядом с заржавленными колючками
Кажутся странными и ненужными,
Кажутся до смешного наивными
Розовые цветы.*

В этом стихотворении есть больший смысл, чем тот, что лежит на поверхности. Но остановимся на втором и – не то чтобы «в защиту» дворника – просто ради подсчета примем вспомним, что не так уж много на улицах росло яблонь. И не так уж много ели в ту послевоенную пору яблок. А проволоки, вероятно, хватало. Города хоть и быстрее чем села, но все-таки очень долго и трудно выходят из собственного прошлого. Пейзажи не всех кварталов и районов годились для фотобуклетов, предлагаемых туристам: «Дождливые подольские дворы, Изысканные завтраки помоек, И кажется – от моря и до моря Дожди, дворы, помойки и пирь».

В Киеве на углу Красноармейской и Загородней (ныне улица Любченко) стоял двадцать (или двадцать с лишним) лет назад зеленый рундучок, в котором ремонтировали... кукол. Нынче это может вызвать улыбку непонимания, и вряд ли где-нибудь «в нашем сытом городе» есть подобная мастерская. Детство сейчас не знает недостатка в куклах, а испорченные игрушки выбрасываются в мусоропровод. Но на рубеже шестого и седьмого десятилетий, когда госпитали еще не выписали всех, обожженных войной, – вероятно, не укладывалось в голове, как можно выбросить увесистое «изделие» из папье-маше и глины, только лишь потому, что облупился нос или не хватает ноги. Вот и рисовали на углу Загородней новые

глаза и губы, прикрепляли резинкой, продетой в крючок, упитанные кукольные ножики.

*Нужно построить себе жилище,
Нужно посеять хлеб.*

Новые глаза и новые уста – примета, без которой, вероятно, не было бы других примет.

И еще поэт писал: «Очень долго умею ждать, Даже в беде веселый. Я воспитывался в очередях И доволен своею школой». В этом стихотворении Леонид Киселев верен своему правилу – не принимать на веру распространенных, общепринятых суждений, в данном случае лжеинтеллигентского: дескать, постоишь в очереди – наберешься «культуры», получишь «воспитание».

В конце пятидесятых вошли в обиход авоськи – хозяйственные сумки, своеобразно запечатлевшие не очень сытое время. Кладешь такую сеточку в карман или в портфель, или в ридикюль с плетеными ручками и отправляешься «в город» – авось встретится по дороге какой хороший товар. А не встретится – не зевай, что несут другие – тоже в авоськах. Появление этого вида хозяйского снаряжения было закономерным по двум причинам: во-первых, так утверждалась респектабельность каждого (вот смотрите – это я тащу к себе в дом), во-вторых, ни у кого не возникнет проклятого подозрения (а что это гражданин там понес в мешке – не краденое ли? что у него в саквояжике – не бриллиантики ль?..). В общем, не встретив ничего подходящего сам, останавливаешь более удачливого авосечника:

– Где брали огурчики?.. Где дают груши? В какую цену?

Но те страшные послевоенные очереди, где «полдвора – трехчасовый путь», понемногу рассеивались, теряли, подобно ящерицам, хвосты. Над витринами появились необыкновенные, «модерные» названия – «Темп». К ним подползали для разгрузки тяжелые продуктовые «ЗИЛы».

А мимо катили – тоже загруженные – машины со старой мебелью и утварью, кажущимися на улице обнаженными душами квартир, вывернутых наизнанку.

Семьи въезжали в новые, не ниже пяти этажей, дома. Город дышал веселым хмелем побелки и масляной краски. С любой точки было видно сразу пять-шесть подъемных кранов.

На базарах все меньше продавалось этажерок и табуреток. И фанерных полочек – с замысловатыми лобзичными дырами. Наступила эра «полировки». Эра «долгой салфетки!», «долгой скатерти!», «долгой буфеты, бархат, парусиновые чехлы со стульев!..» Эра тахты и серванта. Эра гарнитуров.

Эра, которой захотелось много света, поэтому на свалках, как перекачено поле, ветер гонял абажуры.

Самыми богатыми свалки и бывают во время смены эпох.

*Квартал забором обнесен
И разрушенью обречен.
А решено его сломать,
Чтоб строить новые дома.
Здесь будет двор, здесь будет сад...
А старые дома стоят.
Еще на стенах нету ран,
Еще в окне цветет герань,
Еще дома, еще нужны,
Но все равно обречены.*

Где-то там, в глубине детских колец памяти – тревожный, смрадный, заставляющий красться на цыпочках запах обреченных домов. Он был прекрасен, как прекрасна в начале жизни любая тайна. В ту пору я не знал этого стихотворения замечательного киевского поэта, как и не знал следующих слов замечательного чилийского поэта: «Пространство, время, жизнь, забвение не только затягивают паутиной покинутые дома и углы, но и еще старательно вплетают в эту паутину все, что было в каждой комнате, – любовь, болезни, бедность, радости, которые вовсе не смирились со своей участью: они упорно хотят существовать».

Небольшими ребячьими стайками мы захватывали дома, из которых уехали мебель и люди. Перешагивая по балкам, с которых кто-то оперативно сдернул половицы, мы обследовали каждый метр грязных стен, с замирающими сердцами открывали дверцы пахнущих псиной кухонных шкафчиков, опрокидывали пузырьки с испорченными лекарствами, рылись в бедных ворохах макулатуры и вырывали из эмалированных газовых счетчиков их сердца – колесики с цифрами. «Последнепроходцами» владело притяжение тайны, жажда чудес и алчность детей на свалке. Стены комнат были в царапинах и чудовищных жирных пятнах – из-за этого прошедшая здесь жизнь казалась ужасной. Такой, вероятно, она и была. В конце концов, обиженные отсутствием заветной дверцы с золотым ключиком, мы разбивали уцелевшие до нашего прихода стекла, сбрасывали с подоконников ржавые консервные банки, служившие цветочными горшками, – и покидали кров, под которым по чистой случайности не были оставлены несметные сокровища Монте Кристо или хотя бы сломанной швейной машинки, которую наверняка задалось бы превратить в реактивный самолет-истребитель. После нас обреченные

дома ожидали небольших усилий строительной техники, чтобы рухнуть, испустив дух в виде облака рыжей, едкой трухлятины.

Уже к середине десятилетия многие кварталы Красноармейской были перестроены – из окраинной она превратилась в одну из самых красивых центральных улиц.

В новых домах люди затевали и обставляли жизнь несколько иначе или, как казалось, по-новому. Те, кто получали квартиры с балконами (а таких было большинство), моментально избавлялись от герани, китайских роз, фикусов и пальм – срабатывала, впрочем, и высота потолков. Зато невиданную популярность приобрел редкостный дотоле дикий виноград. Новоселы оцетинивали цветочные ящики черенками, и через год-другой быстрорастущее растение образовывало зеленые стены. Это было предметом законной гордости. Соседи (теперь уже не по квартире, а по лестничной клетке) соревновались в тенистости балконов.

...Поэт, однако, всегда владел неким третьим, «вечным» временем. И при желании путешествовал по нему. Тот же балкон, который у одних был стадионом для спорта десятилетия – ботанических гонок, – в стихах у Леонида Киселева превращался в каравеллу или фрегат:

*На балконе веревки, как снасти на судне,
И асфальт, словно море, окрест.
Я возьму простыню и на ней нарисую
Синькой – синий Андреевский крест.*

*Как носильщики, ветры услужливо хлынут,
Паруса затрепещут легко.
К удивленью хозяек, спешащих на рынок,
Задрожит и помчится балкон.*

Но «вечное» время поэт никогда не располагал над реальной простой жизнью, людьми, десятилетием. Балкон-фрегат где-то совсем рядом с хозяйками, вооруженными авоськами, Ромео едет по Киеву, оседлав... мотоцикл, а Джульетта (Монтекки и Капулетти перевернулись в фамильных склепах) «сигарету сосет и лицо подставляет под ветер». Вспомним также, что «Сюзанна была не из Лурда, Она была киевлянка», что «Хрипло и грозно горланят татары – белых массивов ночные кошмары», что похоронная процессия, провожающая Офелию, движется по улице украинского села... Но пожалуй, крепче всего соединил поэт «вечное» время с настоящим в «Предисловии к трагедии Гамлета», этом таинственном узле, из которого не нити, не провода – живые нервы уходят в вечность к Шекспиру, и уходят они к дням, в которых жил Леонид Киселев; неослабевающим

струнным натяжением связуют ужасы древнего Датского королевства с катаклизмами нынешней эпохи, воспринятыми и угаданными каждой кровинкой поэта как личная трагедия. Он не проецировал, как принято выражаться, некие классические материи на современность. Очень большой поэт, он знал зашифрованные реальные их связи, их «взаиможизнь» и открывал их взору нашей совести, подобно тому, как шекспировский герой в мнимом безумии вскрывал истинное безумие средневековья – мира и дома, в котором жил.

Но Леонид Киселев постоянно «одергивал» себя-романтика, бывал незаслуженно ироничен к себе-пророку. А потому – не стены, не дворцы, а **декорации** – «Декорации эльсинорские. Размалеванные холсты» – называет он в перечислении предметов, которые лирический герой обязательно вспомнит в каком-то большом временном или пространственном отдалении... Поэт остро чувствовал приторность высокопарности («От Виттенбергского трепя поныне сердце болит»), удушающий вакуум «больших» слов, недоверие к которым тоже было приметой времени – сказавшейся необыкновенно явственно и в балладах И. Драча («Баллада про випрані штани»). «Заземленная», простая жизнь среди миражей различалась как истинный оазис; в стихах отогревались будничные слова, обозначающие будничные вещи – полуигрушечные, полулубочные, хрупкие ходики на удивление точно отсчитывают века перечитываемого Шекспира. Будничная «Баллада о треске» именно благодаря этому своему качеству остро вычерчивает старую, как мир, и на все столетия одну – чело́вечность.

Глубокий романтик Леонид Киселев не отрывался от грешной тверди, не бежал от нее в небеса чистой поэзии, поистине жил на земле, но знал высокую тайну:

Поэты умирают в небесах...

III

Мир с каждой минутой становится все более материальным. Архитектура, как утверждают, – застывшая музыка; идеи и мечты воплощаются в космических кораблях и наручных часах с жидкими кристаллами, радиоприборах и солдатских пряжках; слово (или дело, по Гете), бывшее вначале, стало мирозданием; слово очеловечилось, а затем омашинилось; слово стало оттиском на бумаге. Изначально устное, оно обрело бессмертие в графической ипостаси. Но бессмертие, гарантируя регенерацию, не гарантирует неуязвимости. В десятилетия, в городе, о коих речь, графическая эволюция слова вступила в период архиматериализации: большое количество слов стало «изготавливаться» из... твердых материалов. На-

звання и вывески магазинов приобрели вид ряда букв, прикрепленных к каркасу. Порой отваливающиеся, жестяные буквы довольно наглядно демонстрировали уязвимость слов – а точнее, уязвимость и несовершенство того, как мы словом распоряжаемся, владем. Под натиском ветра и дождя не столько портятся лексемы, сколько авторитет тех, кто дает названия.

Не слова теряют смысл, а тот или иной способ их употребления. Врун-гелевская яхта «Победа» продемонстрировала зависимость поистине глобальных понятий от качества шурупов, крепящих буквы.

*Торопятся поэты и цари.
Для них малы отпущенные годы.
К поэтам ясность строчки и свобода
Приходят поздно, что ни говори...*

Поэтическое мастерство, «ясность строчки» – это в сущности умение обращаться с бессмертными, но хрупкими и уязвимыми словами, умение подбирать те шурупы, благодаря которым слова устоят в непогоде времени и, стало быть, сохранят свой трансцендентальный смысл.

«Он прав и потому, что его не встретишь нигде, кроме нашей страны...», – сказал об одном своем герое Николай Зарудин.

Леонид Киселев – по-настоящему русский и по-настоящему украинский поэт. Не из-за того, что одинаково хорошо писал на обоих языках. В этих литературах поэтам издавна отведено место совести народной. В мировой «изящной словесности» эти два примера почти уникальны. Далеко не везде даже первоклассные, даже гениальные певцы брали на себя такую ответственность, такую заступническую и исповедальную миссию, как у нас. Леонид Киселев прошел не только школу очередей терпеливости и умения ждать, но получил и воспитание шевченковской непокорности, высшую школу нетерпения.

*– Перебить ли обух плетью?
– Что ж, молчать? Ну нет! –
Лишь один такой на свете
Был поэт... –*

сказал юноша в своей присяге Тарасу, и каждым словом последующих стихов подтвердил: «Буду об этом помнить и буду писать – так».

Были у него и другие учителя – о них мы находим либо упоминания, либо целые, посвященные им стихотворения – Лермонтов, Рылеев, Тьчина, Пастернак, Лорка, Рильке... Поэт называл своим учителем простого колхозника «дядьку Миколу». Для городского интеллигентного

юноши село стало страной неброской человечности, правды, драматичной, высокой любви. В деревенском народе он открыл для себя и «цноту» незамутненных родников жизни, и то великое, поэтически-таинственное, что питает жизненные недра. «В горнице прибрала, тесто замесила...» – стихотворение простое до... гениальности и в такой же степени трагическое.

Для Блока образом «вечной женственности» стала Незнакомка, Прекрасная Дама; в поэтике Л. Киселева непреходящий женский идеал воплощала шекспировская Офелия. Покидая «белый-белый» свет, уплачивая ему последние долги, поэт сделал для этой высокой любви то, что мог – расстался, поручая Офелию земле украинского села – теплому, надежному уголку своего сердца...

*І вже лелекою, вже лілеєю,
В сорочці білій – у білу путь...
Шорсткі долоні твої, Офеліє,
Притну до рота – не одірвуть.*

Поэт прощался с миром. Прощался на украинском языке. И по-украински – благословляя и напутствуя:

*Пам'ятайте серцем: наша мова – пісня,
І в словах – любов.*

Поэт прощался. Город жил, доживая свое очередное десятилетие. «Са-ан-та-а-лю-у-чи-и-я...» – лился в небо магнитофонный Робертино Лоретти из чьего-нибудь окна, и люди в очереди к зарядке сифонов ссорились менее охотно и забывали о медленном ходе минут. В то время продолжали любить н о в о е – и весь магнитофонный спектр (от лазурной чистоты Робертино до раскаленного хрипа Высоцкого), и толкотню сифонного безумия, и одежду, сменившую надолго задержавшийся гардероб тридцатых годов, и шариковые ручки, и слово «модерн», а также «стиль» (полужаргонный синоним «модерна»). Семьи, считавшие себя современными, красили стены своих апартаментов в разные колера: одна стена – синяя, другая – салатная, третья – розовая, четвертая – желтая. Все это входило в жизнь трудно, подчас проламываясь сквозь бичующие мнения, да выветрилось легко...

Был и другой, официальный «стиль». Он коснулся таких сфер жизни, как общепит, здравоохранение, кинопрокат и т.д. Все на свете здесь накрыла своими монополизирующими крыльями «Чайка» (некоторую конкуренцию ей, правда, пытались составить «Юность» и «Бригантина»). Пообедав в кафе «Чайка» и выслушав в нем песню ансамбля «Чай-

ка» о том, что «чайка летит, ветер гудит», можно было справиться о времени по наручным часам марки «Чайка», съесть конфету «Чайка», посетить кинотеатр «Чайка», а затем порадоваться, что профилакторий, в котором вы собрались подлечить нервы, тоже называется «Чайкой».

Но причуды времени исчезают, удивительное остается. Остается то новое, что на все времена. Остается первое.

Это космонавты. Это улыбающийся, светлый человек Юрий Гагарин. Это тонкий, трагический Комаров, в гибель которого отказывались верить, и горячо верили на ходу придумываемым слухам, что корабль упал в Антарктиде, в Африке, в тайге, и Комаров жив. Космонавты не без основания считались бессмертными: они еще никогда не умирали.

Среди примет времени можно отметить и телевизионную игру «КВН» – к концу десятилетия, впрочем, увядшую, передававшуюся не «на прямую», а в видеозаписи, с веселыми, находчиво сделанными вырезками. Что касается самого города, то он чуть ли не на каждом шагу был в «верстах полосатых» нивелирных реек, которые держали молодые люди; а другие молодые люди глядели на эти линейки-шкалы в окуляры кипрегелей, отрываясь и делая пометки в замусоленных тетрадках. Особенно часто это можно было видеть на Красноармейской. С нее снималась пугающая подозрительных людей мерка – не здесь ли должна пролечь дорога к райским вратам? Измерения производились весьма тщательно: не возникнет ли в ответственный момент затор, не образуется ли во время великого шествия транспортная пробка?.. Мимо «верст» проезжали чехословацкие троллейбусы «Шкода» с автоматическими кассами. Раньше по этим маршрутам ходили не столь светлые отечественные троллейбусы, в которых, стояли огромные и такие сперва непривычные кассы. Их появление заставило растеряться пассажирский коллектив, прирученный кондукторским окриком:

– Задняя площадка обилетилась?!

Касса представляла собой большой железный ящик с двугорбым плексигласовым верхом – туда опускались монетки, а из кассеты можно было выкрутить билетную ленточку. Монет бросай сколько ни жаль, и билетов отрывай – столько же. Вероятно, это устройство и упоминается в одном стихотворении Леонида Киселева:

*Люди ехали молча: с утра – жара.
Улыбалось им солнце летнее.
Пьяный, стоя у кассы, монетки брал,
В щель бросал, отрывая билеты им.*

*Но какой-то старик вдруг сказал баском
С твердой ноткою репродуктора:
– Отчего мы деньги ему даем?
Не давайте, ведь не кондуктор он!*

*– Ах ты, старая рухлядь! Себе беру ль? –
Кто-то мягенько начал: – Видите ли...
И я тогда закричал: – Караул!
Человека обидели!*

Кого же обидели? Старика «с твердой ноткою» или пьяного у кассы? Похоже, что ответ таков: обоих обидели, всех обидели... Впрочем, у поэта точнее: человек а обидели.

Вряд ли эти стихи могли быть написаны в другие годы – речь идет, естественно, не о способе «обилечивания».

А кстати о нем. Любопытное это все-таки было новшество. Эмпирическая свобода – платить или не платить, в конечном счете не принесла транспорту убытков. Штраф, объясняющий отсутствие альтернативы, «обилечивал заднюю площадку» не хуже довлеющего присутствия кондуктора; механизм распределения и перераспределения денег с успехом заменил недреманное око начальника пассажирского коллектива. И все-таки, не имея четырех копеек, или не желая расстаться с оными, можно было войти в троллейбус и, если посчастливится, благополучно выйти на нужной остановке. Романтика езды на «колбасе» исчезла, превратившись в романтику лотереи штрафа. Исчезла и сама «колбаса» – пригодный для того, чтобы на нем стоять, бампер на задней стенке вагона. А если бы и не исчезла – ею все равно уже не пользовались бы: молодежь стала другой. И по темпераменту. И по образу выражения этого темперамента, и по вкусу к жизни... Война многому научила людей – научила парадоксально. Утверждая дешевизну человеческой жизни, она привила умение жизнью дорожить; насаждая высшие формы аскетизма, она развила потребность в накопительстве – продуктов, теплых вещей, денег и ярких впечатлений.

Но прагматизм никогда не был доминантой среди качеств, присущих нашему народу. Поэтому накопительство в свое оправдание приняло и форму всеобщего, повального коллекционирования. Коллекции были столь разнообразны, что не стоит делать и попытки перечисления. Впрочем, возникла и тотальная коллекция – так называемые сувениры...

Это была сувенирная микроэпоха. Пока не зафиксированный анналами большой сувенирный взрыв. Он, надо полагать, был следствием туристской активизации.

*Едущий да возвратится с кусочком материальной памяти о путешествии!
Игрушка для взрослых – спрессованное в сувенире пространство.*

Многие, правда, покрывали большие расстояния ради самих безделушек (или тряпок). Книжные полки станут предметом обывательского престижа немного позже. Сперва этим предметом стали полки сервантов. Будь серванты судами и находишься они на плаву – солнечные лучи никогда не осветили бы их ватерлиний, глубоко ушедших под воду тщеславных стараний.

Тонны спрессованного пространства...

Я знаю дома, где не ели конфет сколько-нибудь оригинальной формы, конфет даже в минимально экзотической упаковке – они становились засахаренно-окаменевшими экспонатами низкопотолочных гостиных. Бутылки с диковинными этикетками горлу предпочитали глаз.

Вскоре стала наблюдаться девальвация пространства: местные сувенирные предприятия пустили в оборот такое количество «знаков расстояния», не подкрепленных золотом километража, что смысл сувенирного накопительства стал испаряться. Необязательно ехать куда-то за тридевять земель, к черту на рога, если день полочки можно ознаменовать посещением универмага, чтобы в этот же день сервант стал на полкило тяжелее.

А сперва... Вы помните? Скопища статуэток из полудрагоценной тогда пластмассы, шеренги чудес стеклодувного искусства, всевозможных проволочных «подражаний живой природе», псевдоэтнографических деревяшек и «соломок», любой ерунды с хвастливой надписью «мэйд ин...», а также ширпотребовская чеканка, – агрессивно выдвинулись в домах на первый план. Отодвинутая же на задний план фигура человека-хозяина выглядела зато Афиной Палладой, вышедшей из головы Зевса: во всеоружии. Вполне естественно, что наивные дюжины слоников («на счастье»), этажерочные лебеди, миловидные китайки, качающие фарфоровыми головками, и гипсовые животные-копилки кустарно-базарного происхождения были сметены такой воинственной силой.

А еще говорят: безделушки!..

Но речь не об этикетках и паролях мещанской респектабельности, сувенирный взрыв (у самых ярых в прошлом его активистов вызывающий сегодня пожевание) интересен не сам по себе, и не тем, что именно он стал детонатором нынешнего книжного бума.

Накопительство сувениров потому в большинстве случаев оказалось пустым занятием, что своеобразный язык этих пышных свалок был невнятным, убогим и бесплодным. Пестрые сонмища косноязыко информировали зрителя о каких-то землях, о городах, о весях, о морях-океанах. О пространстве. И только.

Время убивает все, что им не наполнено. Мизерность внутреннего хронопотенциала большинства сервантных вещей обусловило их внешнюю моральную, а в конечном счете – и физическую недолговечность. Содержание вещей – это доля вечности, заключенная в них.

В одних случаях она крошечная, в других, подобно заряду атомных часов, – равная тысячелетиям. Диссонансы времени, материального мира и неизбежные при этом парадоксы волновали поэта, давали пищу воображению, иронии, обобщениям.

*Я слышал, будто скульпторы Эллады
Из мрамора коринфского скульптуры
Раскрашивали краской минеральной –
Зеленой, красной, и довольно грубо.
Но время стерло краску, и скульптуры
Нам чистыми и белыми достались.
А может быть, они в окраске грубой
Верней? О, Бельведерский Аполлон,
Раскрашенный, как тульская матрешка!*

Века смыли краску. Статуи вышли из первоначальной, «сиюминутной» оболочки – и теперь мы любуемся ничем иным, как содержанием чистой вечности.

Однако, чего ради одни вещи существуют долго, а другие недолго? Возможно, смысл долговечности одних в том, что они должны быть увиденными многими людьми?.. А может быть, важно, чтобы предметы-долгожители были рассмотрены со многих точек зрения? И при этом каждая эпоха, даже каждое десятилетие упорно изыскивает принципиально необходимую для себя точку...

Статуя Командора. Никто не станет оспаривать наличие в этой фигуре (пусть существующей только на бумаге) вечности в ипостаси неумирающей человеческой темы. Леониду Киселеву приход Дона Альвара к Донне Анне представляется апокрифично, со значительным отступлением – и от старой легенды, и от версий писателей-классиков.

Поэту было 14 лет, когда он создал стихи, в которых – первоначальный отсвет такой органичной для него ежеминутной решимости вступать в самый неравный бой за человека. В этой нравственной позиции и выразилось его понимание катастрофы треугольника: Дон Гуан – Анна – Командор.

*...Стук. Шаги. Гуан, ты страхом скован.
Выдают тебя глаза твои.*

*...Перед Командором трехметровым
Тоненькая женщина стоит.*

Мне не известно другое произведение, где бы Анна преграждала путь сошедшему с постамента каменному рыцарю, заслоняла собой «скованного страхом» любимого.

В книгах Леонида Киселева мы обнаруживаем великое множество подобных «до сих пор ни в чьем...». Никого не повторяет поэт в трактовках Прометея, Марии-Магдалины, Дон-Кихота, Дульсинеи Тобосской, Колумба, Галилея, Андрея Рублева, Ивана Грозного, Степана Разина, многочисленных шекспировских героев. Проверка известной теоремы своим «решением», а зачастую – опровержение, казалось бы, доказанного – одно из главных направлений, по которому постоянно двигалась мысль этого необыкновенного человека. Такова активная жизненная позиция Леонида Киселева – поэта и гражданина. В его «несовпадениях с общепринятым» своеобразно запечатлелось дыхание нашего столетия – фантастического времени великих и малых неожиданностей, удивительных парадоксов, столетия поворотных научных открытий, века эйнштейновской мысли, расшатавшей аксиомы самого мироздания. Впрочем – не мироздания, а подслеповатой физики прошлого. Пересмотр устоявшегося, идиоматически окаменевшего всегда и везде был необходим, ибо не раз перед миром вставала угроза абазии, потери движения, а, значит, уподобления легендарному граду Китежу, жители которого уснули на долгие века. Лирический герой поэта счел долгом взорвать этот каменный сон:

*Китежские граждане, проснитесь,
Разомкните шторы век!
Слышишь, город Китеж, знаешь, Китеж,
Что сейчас двадцатый век?*

.....

*Миг – и я уже на колокольне.
Привкус ветра на моих губах.
Город весь лежит как на ладони,
Вот веревка. Я забил в набат.*

Да так забил, что звона этого колокольного не унять; что звучит он и звучит, прорвав плотину тишины; что через семь лет в стихотворении-предчувствии поэт услышит этот незатихающий звон – еще более тревожный и нарастающий... Не «малиновый» – пурпурно-красный звон!

*Как моя вселенная мала!
В десяти шагах стена тумана.
И тревога в сердце, будто рана,
И в ушах звенят колокола.*

*Это осень. Ранняя пока,
Но уже подсчитаны приметы:
По этапу в ссылку гонит ветер
Вместе с паутиной паука.*

*Лужицы в прозрачном серебре,
Словно в запечатанном конверте.
Маленький эскиз. набросок смерти –
Пасмурное утро в сентябре.*

Мы останавливались до сих пор на приметах жизни, но, как видно, не избежать в этом разговоре и примет смерти...

«Поверил я алгеброй гармонию», – сказано пушкинским Сальери, но только настоящая гармония в алгебре не нуждается – так же, как гений в злодействе... Другое дело, если речь идет о гармонии мнимой. С нее-то выверенная алгебра высокой нравственности, алгебра человеколюбия способна сорвать маску. А маски бывают не только на лицах, но и на вещах. На «экспонатах». На «сувенирах»... Порой под такую маской – тьма, ледящее душу ничто, означающее поруганную жизнь.

*Есть в музее русского искусства
Необыкновенная скворешня –
Ловко сделанная из колоды
Голова мужичья.*

*У меня такое было чувство,
Будто сам я к дереву подвешен,
Будто в голове скворчат выводят,
Будто плачу я пометом птичьим.*

*Ворон выклевал глаза,
Зубы выбил конвоир.
В круглый рот влетают птицы
И глядят на внешний мир
Сквозь глазницы.*

*И в прогнивший череп равнодушно
По утрам заглядывает солнце.
Странную, жестокую игрушку
Сделали когда-то новгородцы.*

...Время, пространство и материальные предметы (как узлы времени-пространства) находятся в постоянном взаимодействии, постоянно сшибаются в камнедробилке вселенной, высекая ослепительные искры жизни. Алгебра вещей все же способна поверить гармонию следующих поэтических строк:

*Історія не є ракетний жак,
Вона мов шлях від чужини до хати.*

Это высокий материализм. Ибо это оптимистично. История человечества не укладывается и не может уместиться в боеголовках «ракетного жаху» – слишком неравные пропорции!

История – свиток бесконечной дороги, разматывающийся в направлении самого главного символа людского общежития и вообще жизни – символа родства, очага, отдыха и труда. А с точки зрения фольклорной, с точки зрения украинского народа – символа вечного добра, осененного отеческой, материнской лаской. Пройденные, «прочитанные» человеком скрижали этого свитка красны от тысячелетий крови и пожаров. Путник ошибался, любил и мечтал, обманывал и не раз сам был обманут, он обрекал себя на несчастья, грехи и проклятия, изготавливал «необыкновенные скворешни», обвивал яблони колючей проволокой, стрелял во вьетнамских детей, убивал поэтов –

*...червоні плями не вгасають,
Всмоктуються в землю, йдуть углиб...*

Но впереди – отчий порог, и блудный сын, этот раскаявшийся обрванец, вышедший из ракетного ужаса, достигнет родного «притулку», по самую кровлю налитого вечностью. Это и будет последним рубежом страданий, будет неким выходом из одного необъятного в другое всеобъемлющее, для постижения чего придется обратиться лишь... к ассоциациям. Допустим, к такой параллели:

*Я постую у края бездны
И вдруг пойму, сломясь в тоске,
Что все на свете – только песня
На украинском языке.*

Песня столь же вечна, сколь и бессмертен народ, рождающий своих певцов.

Истина эта банальна. Но у любого банального есть шанс – быть постигнутым в полной мере и быть свежо воспринятым у края некой боль-

шой психологической «бездны», когда «рушатся своды миров», когда ветры истории (а например, по Лорке, ветры – острые ножи гильотины) очищают истину от налипшей к ней шелухи. Вспомним же, что

*...поети – як вихор, поети – як вітер, як вітер
На терасах дерев,
На терезах дерев.*

IV

В заключение еще несколько наблюдений над вещами.

Хаосом мы называем системы, не дающиеся пониманию. На самом деле никакого хаоса нет. Есть сложные схемы движения и взаиморасположенности предметов. А время запечатлевается не только и не просто в вещах, но и в их системах.

Так называемый хаос бывает как уродлив, так и красив. Пример последнего – описание в украинской литературе ярмарок, базаров... Заурядный современный сельмаг – система, лишенная для взгляда горожанина самое системы. Ну что, казалось бы, можно «прочитать» по товарам ширпотреба?..

Оказывается, многое. Эпоху. Тоску по невозвратной потере, и внезапное благополучие, и кровью доставшееся братство миллионов людей, и гибель миллионов других людей, и гибель нескольких молодых человек, и страдания одного старого человека, и понимание того, что победа – это время после беды.

Так называемый хаос бывает горек и трагичен. Но хаоса нет. Есть точно высчитанная и отчетливо высветленная система предметов. Я говорю о стихотворении «Цигарочка», в котором человек, горящий по убитым на войне сыновьям, окружен вещами, зовущими жить, и, должно быть, радующими многих, и напоминающими своим «происхождением» о Победе, о переустройстве мира. Наконец, о том, что новый мир – вознаграждение за смерть. И братство целых народов – вознаграждение за смерть детей этого крестьянина.

Но победа – время после беды... И сыновья «Загинули. Нема...»

*Закурю ото цигарочку
Болгарського тютюну.
А сини мої, шинкарочко,
Загинули у війну.*

*То налляй мені ще чарочку
Угорського вина.*

*А сини мої, шинкарочко,
Загинули. Нема.*

*Зажурився. Бренді смокче він,
Баклажанну їсть ікру.
– А іще купити хочу я
Чеську кохту на стару.*

*Гроші є, на хліб зостанеться,
Ще ж і пенсія іде.
Хай походить вже, похвалиться,
Що не гірше, як в людей.*

*Бо як центром йтимеш ввечері –
Чепурні усі такі.
Гарні пальта із Німеччини,
Югославській хустки.*

*І болгарські ті цигарочки
Так і смалить все село.
...А синів моїх, шинкарочко,
Польським снігом замело.*

Тема интернаціоналізму присутствує в советській поезії в такій же повноті, як ймовірно, і в самій житті. Но акцентування інтернаціонального походження речей, серед яких живе герой цього наповненого сдавленою білью стихотворення, підкреслена зв'язь людської долі з зовнішнім світом і долі світу через речі, ні в якій мірі не перебиваючись з пошлю ісполатью «імпорту», – все це відмічено літа необщим вираженєм і первичністю емоцій.

Внимання заслуговує і сама інтонація стихотворення. В ній весь характер цього крестьянина – людини, котрому в общем-то некуда спешить, потому что в его житті все самое главное, самое хорошее і самое страшное уже произошло...

...Насколько я могу судить, пока еще никто из критиков не расчленил творческий путь Леонида Киселева на периоды или этапы (быть может, потому что литературоведам непривычно пользоваться критическими линейками и циркулями там, где первое стихотворение датировано 1959-м, а последнее – 1968-м годом...). Рискну предложить такую формулу. **Первый этап:** горнило, в котором готовился сверхтвердый сплав («Прошлое с будущим плавилось в слиток...»), выпуск пылающего металла, остужи-

ванье его холодом рассудка и рано пришедшего знания, затем – снова накаливание, весь комплекс закалки шевченковским сверхчувством («Одно-единственное это слово: Ненавиджу!») и – окончательное оттачивание поэтической мысли. **Второй:** то, что превыше мысли-металла, то высшее литературное таинство, где слова диктует озарение, где интуиция занимается уже не подсказками, а прозреванием глубинной сейсмологии и геологии бытия, зарождения руды, из которой металл добывается...

Итак, о вещах. Одно из созданных Л. Киселевым на первом этапе стихотворений (и очень характерное именно для этого периода своей доведенной до совершенства отточенностью) начинается известными словами: «Природа не выносит пустоты».

Данный физический закон проявляется и во взаимоотношениях человека с материальной средой. Вещи подчас дополняют человека, въедаются в него, занимают его место, замещают само человеческое существо. Это жуткое явление – следствие тяжелых «минут истории»: войн, «голодух», неких магнитных бурь, сбивающих стрелку нравственного компаса человечества. В стихотворении поэта «Як у нашому селі...» (принадлежащем уже ко второму этапу) речь идет о «лучших в мире кузнецах», которые

*Івану Безрукому
Викували залізну руку.
Івану Безногому
Викували залізну ногу.*

Кровавая похоть истории обучила этих кузнецов их ремеслу. Века работы...

За это время мастерство «лучших в мире кузнецов» достигло невероятных, мистических пределов, за которыми реальное превращается в страшную сказку. На досуге кузнецы даже

*Івану Безсмертному
Викували залізну смерть.*

Пустоты природа не терпит, а человек – тем более. Сельским кузнецам-демиургам ничего не стоило уважить просьбу старухи Ганны, у которой погиб на войне сын и которая «...дуже просила, Щоб їй із заліза зробили сина».

...Мороз пробегает по коже – когда вещи являют свою угрожающую власть. Ибо, запечатлевая в себе не только время, но и безвременье, не только людей, но и «нелюдів», вещи порой грозят властью неживого над живым, «необыкновенные скворешни» корчат человеческие гримасы, и слышна поступь железной ноги, и ощутима хватка железной руки.

Поэт постоянно думал о том, как сделать жизнь лучше, как, выража-

ясь словами известного сатирика, способствовать самому сложному и необходимому человеческому прогрессу – всегда оставаться человеком? Снова и снова здесь он обращается к своим учителям: «Часто и охотно Я перелистываю фолианты И тоненькие томики стихов. И радостно мне слушать переключку Поэтов всех народов, всех времен. И в их стихах я нахожу идеи Добра и правды, света и любви».

Но он умел и, думаю, имел право поспорить с теми, у кого учился. Поспорить даже с обожествляемой им народной песней. Помните? «А я тому журавлю кием ноги переб'ю, переб'ю», – поется в одной из них. Поэт ответил выбеленным:

*Панцерники рокочуть,
Крають Чумацький Шлях,
І бідкається хлопчик:
Не бийте журавля!*

Нет, конечно, не с песней вообще он спорил – с жестокостью, если буквально понимать слова песни, приютившейся в ней. Об украинской песне у Леонида Киселева было, мы знаем, совсем другое мнение, заставившее его однажды возразить Андрею Малышко – в частности, следующим его строчкам: «...В залізній мові, в залізнім реченні!» Эти слова взяты эпиграфом к такому стихотворению Л. Киселева:

*Так, вона залізна, наше слово – криця,
Гучнодзвонна мідь.
Над життя і згубу у космічній віці
Вічністю бринить.*

*Та коли покличе й блискавкою блисне
В сяйві корогов,
Пам'ятайте серцем: наша мова – пісня,
І в словах – любов.*

Любовь считал этот поэт самым ценным в человеке и в мире. Выше уже упоминался один из учителей Леонида Киселева – «дядько Микола». Вот какую науку проходил у него поэт:

*Я вчився любові в дядька Миколи.
Не знаю, яка мені ляже путь,
та вже цієї любові ніколи
мені не зректися. І не забудь.*

Думая над тем, что оставить после себя, он косвенно возразил и другому, любимому своему поэту – Осипу Мандельштаму, у которого в одном из хрестоматийных стихов сказано: «Сохрани мою речь навсегда...»

У Киселева же читаем:

Забудь ім'я, і голос, і слова...

и дальше:

Лише згадай, що серпень був, як вершник.

Заносилось на дощ. Дивак і віршник

Прийшов вночі і руки цілував...

Не слово, не голос, не имя – любовь, ее праздник и печаль, ее «событийность», даже ее антураж – да будут во веки хранимы. И все-таки... как, как же это сохранить?.. В следующей строфе поэт говорит о листке бумаги с этими стихами – отзовущимися в ком-то через много лет тем же чувством... Говоря об этом, поэт как бы признает, что «речь» все-таки надо хранить. Во имя пропитавшей ее любви.

...Во имя впитавшейся в нее жизни. И времени.

Но ведь любовь, жизнь, время, судьбы – законсервированы в вещах?! Зачем же брать на себя эту миссию литературы, поэзии?

Причина в том, что вещи, по крайней мере их большинство, – от ремесла. А ремесло, по большому счету, слепо. Оно может даже человека выковать из железа (о чем говорилось), одного только не углядит – отсутствия в нем живой души.

Искусство потому и искусство, что возносится над ремеслом. В особенности это касается лучшей части искусства, называемой нами классикой. Ей поручено многое. Совершенно прав Е. Евтушенко, пишущий в статье о Смелякове: «Классикой мы называем те произведения литературы, которые не только пережили время, породившее их, но и спасли это время от исчезновения. Классика – это сгущенный в четырехугольнике книг воздух спасенного от исчезновения времени... Классика – это нечеловеческое усилие объединить общечеловеческое в разных временах... Классика – это концентрированное запечатление настоящего по таинственному социальному заказу будущего... Классики – это заложники вечности у времени в плену, по точному выражению Пастернака».

Вещи могущественны. В определенном порядке они разбросаны по берегу реки времени и, точно губки, впитывают ее воду. Одни больше – те, что лежат на венном кружеве, которое оставляет прибор; другие гораздо меньше – отброшенные на сухие песчаные возвышения. Третьи покоят-

ся на дне – они постоянно промываются временем, текущим сквозь них. Могущество вещей в их постоянной причастности. Но это их предел.

Классики начинают свою работу в качестве старателей. Начинают с того, что добывают из речной воды крупички драгоценного металла. Впоследствии же выясняется, что сущность не в отдельных блесточках самородного золота, но в том, что старатели приникали обветренными, потрескавшимися устами к воде, что жадно пили ее – воду живую, воду мертвую, воду судьбы и судеб.

К числу этих людей со временем отнесут вечно юного поэта, чья речь не перестает волновать нас, кристаллизировать понимание того, что чем глубже мы вращаемся в будущее, тем отчетливей «социальный заказ», по которому делалось этим человеком «концентрированное запечатление настоящего». И даже что-то большее... Гармония мира – пирамидка, состоящая из отдельных, тесно прилаженных одна к другой дисгармонических частей. Ремесло – слепое. А вечность – нема... Ей необходимы чьи-то уста.

Вечность питает страсть к парадоксам. Они – ее материя. Ее пища и плоть.

Поэт одолжил у вечности малость – двадцать два года.

Вернул... Вот, что он вернул:

*По ивовым веткам стекают минуты
И счет свой ревниво таят.
И в ярость воды безвозвратно и круто
Уходит тропинка твоя.*

или:

*В горнице прибрала, тесто замесила.
Приходи, Мессия.
Самовар начищен, полыхает медью,
Почему ты медлишь?
Спят мои подруги в той далекой дали,
Уж они-то ждали!
На войне погибли оба мои сына,
Приходи, Мессия.*

или:

*Не дайте, щоб заснула край коня,
То наша мати. Іншої не буде,
Бо кине вас. І піде межі люди
Чужинними шляхами навманя.
Не дайте, щоб заснула край коня.*

За отпущенную малость он расплатился более чем сполна. Свой оброк он уплатил земле и небу. И городу, в котором жил, и десятилетию, в котором творил. Вечность призвала поэта быть ее очередными устами, высказать ее слова на человеческом языке. Своими новыми устами она заговорила.

«Шерхлими вустами», «разбитыми губами» назвал он свои губы. В этих эпитетах нет ни упадочности, ни позерства, ни жалобы. В них – отменное знание вкуса воды, контрастности ее температур и силы ударов волн.

...Мундштучок помнит уста, прикасавшиеся к нему.

1982

ЛЕОНІД КИСЕЛЬОВ – ФЕНОМЕН ПОЕТИЧНИЙ ЧИ ПСИХОЛОГІЧНИЙ?¹⁰ Ярослав РОЗУМНИЙ¹¹

Манітоба, Канада¹²

*Я постою у края бездны
И вдруг пойму, сломясь в тоске,
Что все на свете – только песня
На украинском языке.*

Леонид Киселев

I

Леонід Кисельов відомий українському читачеві на Заході з невеличкої добірки поезій та короткої біографії, надрукованої в журналі «Сучасність» (1973, 7–8) і зі статті Івана Кошелівця, вміщеної в цьому ж журналі в 1981 році.

В Україні, до появи його перших українських віршів у 1968 році, ім'я Кисельова було знане тільки вузькому колу київських письменників старшої та молодшої генерації.

Матеріали до його життєпису дуже скупі. На основі коротеньких уведень до його віршів, що друкувалися в радянській періодиці, посилань на його особу в «Веселому романі», написаному його батьком у 1970 р., оповідання Юрія Щербака¹³, присвяченого Кисельову (чи Льоні, як усі друзі його залюбки називали), та інших знахідок, хочемо накреслити бодай загальний силует цього, з багатьох поглядів, непересічного поета й непересічної людини.

Народився він у Києві, 1946 р., в родині російськомовного письменника Володимира Кисельова. Не сягнувши zenіту свого поетичного обдарування, помер у жовтні 1968 р. від недуги лейкемії, проживши всього двадцять два роки.

В кінцевому підсумку наших шукань національного поетового кореня виявляється, що мати Леоніда – єврейка. Хоч у творчій біографії будь-якого письменника це не найосновніше питання, але у випадку Кисельова така деталь важлива і може кинути більше світла на таємницю його поетичної трансформації – переходу від поезії російської до української.

Учився на факультеті іноземних мов Київського університету на перекладацькому відділенні, спеціалізуючись, здається, в англійській мові. Не зважаючи на молодий вік, він вражав усіх не тільки начитаністю і широким знанням світової літератури, але й знанням точних наук – складних правил квантової механіки, кібернетики; міг говорити про останній футбольний матч чи найновіший закордонний фільм. Захоплювався й знав стародавнє мистецтво, мозаїки й фрески Київської Софії, цікавився примітивним мистецтвом Никифора, любив поезію Шевченка, раннього Тичини, Драча, Вінграновського, Блока, Пастернака, Гумільова, Данте, Шекспіра, Рільке й Лорки, американський джаз, українську та парагвайську пісню.

Ю. Щербак дає наступний мазок до зовнішнього і внутрішнього портрета Кисельова: «Обличчя нерухомо-смагляве, і це робило його схожим на молодого венеціанця.., проте темпераментом Льоня надто відрізнявся од італійців: був малорухомий і повільний (звичайно, не на футбольному полі), слова вимовляв тихо і наче мляво...».

Коли Кисельов захворів – невідомо, але з поеми «Первая любовь», написаної в 1962 р., коли йому було шістнадцять, можна догадуватися, що в тому часі він уже хворів на невиліковну недугу. Родина, друзі й лікарі-спеціалісти докладали всіх зусиль, а польські пілоти привозили ліки з Парижа, щоб рятувати, як тоді говорили, майбутнього Лермонтова, Пушкіна або й Шевченка.

Почав писати російською мовою в 1959 р. Перша добірка його віршів побачила світ в 1963 р. в березневому числі московського журналу «Новый мир», головним редактором якого тоді був Олександр Твардовський, – з наступною приміткою: «Леонид Киселев, ученик 10 класу школи № 37, г. Киев». «Первые стихи». Того ж року в квітневому числі журналу «Радуга» було надруковано два його короткі вірші. Вірш «Цари» в журналі «Новый мир», в якому десятикласник зневажив особу царя Петра I, ще й посилавчись на Шевченка, викликав у Києві сенсацію, а в Москві серед російської інтелігенції й академічних російських кіл – обурення й протести. Після того молодого поета перестали друкувати в російській радянській періодиці.

П'ять років пізніше, 12 квітня 1968 р., за кілька місяців до смерті Кисельова, з'явилася в «Літературній Україні», з уведенням Івана Драча, добірка його українських поезій «Перші акорди», що включала вірші «Смерть ланкової», «Так, вона залізна», «Заспівайте, сестро» й «Земля така гаряча». В тій же газеті за 4 жовтня 1968 року були надруковані вірші «Катерина», «Ти полинеш сиза, наче птах» і «Згадаєш їжака», а в серпневому числі журналу «Дніпро» поміщено вірші «В камені, в дереві, на папері», «Цигарочка», «Тільки двічі живемо» та «Додому». Того ж місяця журнал «Ранок» опублікував вірші «І мати молода, і сонце юне», «На терасах дерев» і «З листа Джонатана Яреми Свіфта», а в листопадовій «Вітчизні» надруковано добірку «Крила матері», що включала вірші «Він був як полум'я», «Рано, ще рано», «Стати б хоч на менти лічені», «Вона приходила щоранку», «Ніч у Кракові» та «Як у нашому селі».

Посмертно вийшли дві його книжки російської й української поезії – перша в 1970 році під назвою «С т и х и. Вірші» (у видавництві «Молодь»), а друга, що є доповненим виданням першої, в 1979 р. (також у видавництві «Молодь») під двомовною назвою – «Последняя песня. Остання пісня».

Треба відмітити, що в виданні 1970 р. бракувало деяких, сказати б, програмових віршів, що були друковані в періодиці 1968 року, наприклад, «В камені, в дереві», «Катерина», «Ти полинеш сиза, наче птах» і інші. Натомість у другому виданні включено всі повищі й кілька нових віршів за винятком «Ти полинеш сиза, наче птах». Додано ряд нових віршів теж до російської частини цього видання. Всіх дотепер надрукованих російських віршів Кисельова є 114, а українських – 30. Українські вірші всі датовані 1968 роком.

Загадковим для нас є питання, чи всі 30 українських віршів поет написав за останні шість місяців, уже будучи прикованим до смертної постелі, чи писав він їх перед тим, але з невідомих нам причин тримав їх «за халявою», і вирішив віддати їх до друку, коли його дорога в «чорний світ» була безповоротною. Ми схильні думати, що робив він це з мистецької вимогливості до себе. Над цим питанням думаємо зупинитися в нашій обширнішій праці про Кисельова.

З відомих українських радянських критиків про творчість Кисельова писали Дмитро Затонський (вступ до першої збірки); Леонід Новиченко (коротке післяслово до першої збірки); Іван Драч (Жовтень, – 1970. – № 2); Мирон Петровський (Дніпро. – 1972. – № 2); Анатолій Шевченко (Вітчизна. – 1971. – № 8); Анатолій Макаров (Літературна Україна. 27, X. 70); Михайло Слабошпицький (Літературна Україна. 26, VIII. 80); Дмитро Затонський (Новый мир. – 1980. – № 7) та інші. На Заході писав уже згаданий Іван Кошелівець. Вищеназвані праці – це головні рецензії на перше або друге видання. З-поміж них годиться відзначити рецензію Драча, що

стала вступом до другого видання, і рецензії Затонського й Петровсько-го. Стаття-рецензія Кошелівця, писана в 1981 році, говорить про «єдину збірку поезій Кисельова» з 1970 року, бо автор не знав ще про доповнене видання 1979 року, ані про інші вірші Кисельова, що друкувалися в періодиці за його життя.

Загадковим лишається для нас питання, чому молодий поет, до того ж неукраїнського роду, вирішив переключитись з російської на українську мову. Загадкове воно тим більше, що цей поворот стався в часі відвертої русифікації в Україні; в часі, коли українська мова й культура стали об'єктом приниження навіть своїми, українського роду, чиновниками – республіканськими урядовцями та академіками починаючи, а сільським учителем кінчаючи¹⁴.

Затонський пропонує наступний ключ розуміння цієї таємниці:

«Він був уже хворий, смертельно хворий і знав це. Така свідомість людину відчужує, робить її осамітненою, навіть серед найдорожчої сім'ї і найвірніших приятелів, і він шукав способу, як розбити це відчуження. Віруючий шукає потіхи в Бозі, невіруючий – у якихось вічних безсмертних традиціях. Їх носій – народ. Народ, серед якого Ляоня жив – український, і Ляоня звернувся до нього. Спочатку ще по-російськи. Згадайте «На деревенском кладбище кресты» і «В горнице прибрала, тесто замесила». Тепер залишилось зробити останній крок – висловити цей зміст мовою, якою він найдосконаліше висловлюється».

У висновках Затонського багато правди, але, на нашу думку, світогляд Кисельова народився не лише з джерел українського фольклору. Молодий поет виявив якщо не світоглядову заангажованість, то тяжіння серця й мислі до України вже в перших своїх російських віршах, надрукованих в 1963 році («Царі», «Вірші про Тараса Шевченка», «Я забуду»), себто понад п'ять років перед своєю смертю. Формували його різні чинники. Писати українською мовою заохочував його батько, а в дитинстві – він потрапив під вплив непокірного духу й майстерності Шевченкового вірша. Продовжував свою поетичну підготовку в середовищі прекрасних майстрів-шістдесятників: Драча, Вінграновського; знав творчість і долю популярного неконформіста Василя Симоненка, Ліни Костенко, Василя Голобородька й ряду інших, що впливали на нього своїми небуденними відкриттями в мові, образі й експресії і що були для нього прикладом поетичної майстерності. Прихильниками його музи були такі відомі письменники й критики, як уже згадуваний Драч, Борис Олійник, Ірина Жиленко, Юрій Щербак, Володимир Дрозд, Іван Дзюба, Анатолій Шевченко, Василь Стус та інші. Був він свідком критичних 60-х років, часу повторного гашення спалахів молодого відродженої літератури та ліквідування культурних пам'яток України. Все це зродило глибоке й сильне почуття гніву, який він висло-

вив у «Стихах о Тарасе Шевченко»: «Ненавиджу». Врешті карбувало сліди в його душі середньовіччя й барокко старого Києва й дух цього міста.

*Додому час. До міста всіх кохань¹⁵,
Де тополеві вранішні тумани,
Де сірий тулуб вершника Богдана
На золотому тлі софійських бань.*

(«Додому», 1968)

У книжці Володимира Кисельова «Веселий роман» прототип Леоніда – молодий київський поет Леон на прохання друзів прочитати свої вірші проказав «схвильовано і палко»:

*Я позабуду все обидь¹⁶,
И вдруг напоят песню мне
На милом и полузабытом,
На украинском языке.*

*И в комнате, где, как батоны,
Чужие лица без конца,
Взорвутся черные бутоны –
Окаменевшие сердца.*

*Я постою у края бездны
И вдруг пойму, сломясь в тоске,
Что все на свете – только песня
На украинском языке.*

На запит «А чому українською мовою?» Леон відповів: «А ось цього я не вмію пояснити. Я так відчуваю. Та якщо вважати поезію одним із засобів самовизначення, то доведеться примиритися з тим, що я саме так самовизначаюсь».

Анатолій Шевченко наводить ще одну цікаву деталь біографії Кисельова. Коли Леоніда якось спитали, чому він почав писати українською мовою, він відповів просто: «Мені так хочеться».

На основі вищесказаного, твердження Затонського й Петровського, що книжка поезій Кисельова, «подібно до будь-якої справжньої поетичної книжки», входить до царини не психологічних, але поетичних феноменів, нам видається неповним. Нам здається, що перехід Кисельова на українську поезію треба теж розглядати як акт етичний, громадськи вмотивований і спрямований проти загрозливих симптомів збайдужіння великого прошарку української інтелігенції, а тим самим загалу населення

до української ситуації. Це ті «окаменевшие сердца», «глядачі», як казав В. Голобородько, повз яких «Шевченкова Мадонна», зведена царями минулого й сучасного, йде в «сніжне небуття». Як людина прямих доріг, він свідомо став на захист зведеного народу, виступивши проти всіх фальшивих міфів і богів.

Поет, як видно з вірша Л. Кисельова «З листа Джонатана Яреми Свіфта», – це талант і обов'язок. Талант сплітати людські судьби, перетоплювати людське й своє горе на мистецтво, творити пісню добра і правди, світла і любові та обов'язок бути «ласкавцем», «пророком», який захищав би й воскрешав би своїх людей.

Поет і пророк мусить стати на «відстані серця» з народом, промовивши до нього його мовою. Кисельов це вчинив і пророко промовив до народу:

*Так, вона залізна, наше слово – криця,
Гучнодзвонна мідь.
Над життя і згубу у космічній віці
Вічністю бринить.*

*Та коли покличе й блискавкою блисне
В сьвітлі корогов,
Пам'ятайте серцем: наша мова – пісня,
І в словах – любов¹⁷.*

II

Народнопоетичне мислення особливо активізується в драматичні моменти історії.

Микола Ільницький

*Якби було краще жити, я б віршів не писав,
а робив би коло землі.*

Василь Стус

Кожна національна культура, а зокрема культура, що не має сьогодення і яка зупинена в половині слова, живиться своїм минулим, легендами й міфами. В останніх закодоване те, що називаємо історичним досвідом народу. Тому панівний народ завжди різними засобами намагається принизити, обезформити або й знищити національні міфи підвладного народу, накидаючи йому свої.

Коли хтось хотів би дослідити, де стежки поетичного мислення Кисельова, то вони до великої міри в мітах та легендах. До цього роду поетичного образу зверталось багато письменників у сучасній українській літературі, але нам здається, не з такою, яку Кисельова, послідовністю, вина-

хідливістю, інтелектуальною прецизністю, гостротою та влучністю іронії.

В поезії Кисельова вирізняються дві категорії міфів: універсальні (мандрівні) і партикулярні (національні). До першого роду належать: Прометей, Дон Жуан, Дон Кіхот, Галілей, Командор і Донна Анна, себто персонажі, в які кожна епоха й окремі людські спільноти вкладають свій зміст. До другого роду входять персонажі міфу, витворені національними реаліями. На російському ґрунті – Іван Грозний, Петро I, Степан Разін, Андрій Рубльов і Ленін; на українському – Шевченко, Дніпро та Україна в трьох основних жіночих іпостасях: Катерини, матері і сестри. Поет застосовує три різні засоби трактування міфів у своїй поезії: повалення, переосмислення й закріплення міфів. Кисельов розкриває аномалії свого суспільства і його провідників, усього антигуманного й регресивного в ньому; дні й ночі свого життя та парадокси світобудови.

Прометей, що за відвагу і любов до людей був покараний і прикутий до кавказької скелі, – у Кисельова осучаснений. Після того, як між ним і Зевсом дійшло до порозуміння (мабуть, завдяки відреченню Прометея від своїх попередніх поглядів), його розкували, нагодували й напоїли. Прометей спокійно слухав розповіді про нові правди, мовляв, вогонь дав людям не він, а римський бог, батько й учитель – Юпітер; слухав сповіді старої жінки, що (здається, у відсутності свого чоловіка) з виноробом жила, та різних казок стариків про героїв, царів та богів. І хоч тепер усе в житті Прометея нібито змінилося на краще, але печінка не гоїлась і не перестає йому докучати.

Образ Дон Кіхота у світовому мистецтві тлумачився й тлумачиться по-різному. Навіть доходили до висновку, що в кожному з нас є трошки донкіхотства. Іван Франко писав, що це «малюнок боротьби між благородними поривами чуття і твердою дійсністю, між поезією і прозою життя». У молодих українських поетів ранніх шістдесятих років це – символ постійної готовності вступати у боротьбу за ідеали, часто не рахуючись з силами противника. Обороняючи Дон Кіхота, поети цього покоління «захищають разом з ним і одержимість, що, з погляду надто тверезого розуму, смішна й непотрібна» (М. Ільницький, «Вітчизна», II, 68), а Олександр Білецький у передмові до російського видання «Дон Кіхота» (1935) писав, що «безумство Дон Кіхота тим шкідливе, що воно заразливе». А тому, що донкіхотство «заразливе»:

*...Смелого всадника¹⁸
Мельниці крылья
По касательной протащили.
И отбросили по инерции...*

(«Дон Кихот», 1962)

Популярний у світовій літературі «лицар волі», вільнодумець, насильник жінок і вбивця, сміливий та відважний анархіст «милий парень» Дон Жуан у Кисельова скутий всемогутнім страхом, а на його захист перед триметровим камінним господарем стає слабка тендітна жінка – Донна Анна.

Галілей – типовий образ ученої людини. Він вірить у кінцеву перемогу правди й не бачить причини, чому людина повинна б приносити себе у жертву явній неправді, в Кисельова стоїть на тих же позиціях:

*А все-таки Земля стоит на месте!¹⁹
На трех китах, киты на черепахе.
А черепаха... Эта черепаха
На ваших спинах, олухи, стоит.*

*Неправда, будто вам нужны герои.
Вы травите живых, вам нужен труп.
Огромною и жадною толпою
Вы побежите к моему костру.*

Я буду жить наперекор всему!
(«Монолог Галилея», 1964)

Кисельов спростовує сучасний міф про особу Андрія Рубльова, іконографа, з ім'ям якого пов'язаний початок російського національного живопису. Рубльов, маляр явно релігійний, у російській радянській популярній інтерпретації – маляр мужиків і закоханих.

*Не надо сказок о Рублеве²⁰.
К чему красивые слова!
Не мужиков и не влюбленных
Он на иконах рисовал,
Он жил в совсем другие годы,
Он был талантлив и глубок
И знал: у русского народа
Одна надежда – русский Бог.*

(«Загорск», 1964)

Цей вірш не лише відкидає міфологізовану неправду, але нівелює спробу надати особі Рубльова пролетарської універсальності, щоб так поширити його шанування й поза стінами російського храму.

В наступному вірші Кисельов зриває шаги лицаря з легендарного Стеньки Разіна, який у радянській історіографії наділений прикметами полководця високого розуму й організаторських здібностей; постає, що, згідно з УРЕ, знайшла «яскраве відображення в народній творчості, літературі, живопису, кіно тощо». В поемі «Степан Разин» Кисельов зупиняється на події, що сталася під час походу Разіна на Персію в 1668–69 роках. У тій виправі Разін схопив чотирнадцятилітню перську княжну, яку, зґвалтувавши, наказав викинути в ріку Волгу. Вночі перед страотою Разіну з'являється душа княжни, що іменем перського народу проклинає свого ґвалтівника.

– Заперта моя темниця²¹,
Сгинь, лукавий,
– погоди.
Смыло волжскою водицею
Синяки с моей груди.

Ты пойдешь, но сил не хватит
На последний шаг.
И персидские проклятья
Зазвучат в ушах.

(«Степан Разин», 1964)

Найбільшою зухвалістю, якої налякався один з провідних російських літературних авторитетів, відомий пушкінознавець, академік і професор Московського університету Д. Благой, був вірш «Цари», надрукований, як уже було згадано, в «Новом мире» в 1963 р. В цьому вірші Кисельов підважив чи не найбільший міф російської історії – міф Петра I «Великого», будівничого імперії. Подаємо цей вірш у цілості:

Еще мальчишкой удивлялся дико:
Раз все царя плохие, почему
Царя Петра зовем Петром Великим
И в Ленинграде памятник ему?

Зачем он нам, державный этот конник?
Взорвать бы, чтоб копыта в небеса!
Шевченко, говорят, односторонне
Отнесся... Нет, он правильно писал:

*Це той первий, що розпинав
Нашу Україну.*

*Не Петр, а те голодные, босые
В болоте основали Ленинград.
За долгую историю России –
Ни одного хорошего царя.*

(«Цари», 1964)

Це спалах глибокого обурення чистої душі і вияв великої мужності. Академік Благой повчив десятикласника («Литературная Россия», 17.V.63), що «відмовляючи Петрові історичного значення», він виступав «проти одної з твердих традицій передової російської громадської думки». Представники цієї думки – Радіщев, Герцен, Белінський, Чернишевський, Енгельс і Ленін, – пише Благой, – бачили Петра як «незвичайну людину, що звання – великого – заслужила справедливо», та що «варварські засоби» та сама боротьба, яку вів Петро I, була «необхідна та прогресивна». Стаття кінчиться емоційним риторичним питанням: «Знає про це все учень десятого класу? Видно, що ні. І це – на жаль – не приносить честі школі номер 37 міста Києва... Дивовижна річ, незрозуміла річ». У цій статті скритикована теж і «вельмишановна і високоосвічена редакція журналу «Новый мир». На молодого поета кинута літературну анафему, й російські журнали перестали друкувати його вірші.

Покепкував собі Кисельов також із особи царя Івана Грозного у вірші «Цирюльники» (1963), але цей вірш не був друкований за життя поета; а особу Леніна оголив від усіх суперлятивів і звів її до форм пересічнолюдських:

*Чорно-білий фільм, але багряні
Юрми, революція і рік.
І до нас простує на екрані
Невисокий літній чоловік.*

(«В зорянім серпневім навутинні», 1968)

У серії українських міфів Кисельова чільне місце займає Шевченко, як джерело й ціль людських прагнень. Йому поет присвятив декілька віршів, у яких постає Шевченка піднесена до рівня вселюдського культу. В триптиху «Стихи о Тарасе Шевченко», написаному в тому ж році, що й «Цари», визначені «прямі шляхи» Шевченкового кредо та майстерності вірша. Він – цар і бог віршів, що народжували пісню в захитаних ротах і мали силу наблизити Завтра. Як заповіт, Кисельов прийняв Шевченкове «одно единственное слово: «Ненавиджу!»

*Буду об этом помнить²²
И буду писать – так.*

(«Стихи о Тарасе Шевченко», 1963)

Чотири роки пізніше у вірші «Шевченків дім» Кисельов актуалізує Шевченків міф і складає нову присягу перед порогом київського дому:

*В этом доме жил Тарас Шевченко –²³
Богоборец, Гений. Исполн.*

.....

*Чист и светел строк твоих напитков
И прямы пути твои, Тарас.
И живое слово не иссякнет,
И настанет правды торжество!
Приношу великую присягу
У порога дома твоего.*

(«Дом Шевченко», 1967)

Останній вірш на шевченківську тему – це інвектива проти тих, хто свідомо чи не свідомо вбиває головну суть Шевченкового міфу, зводячи шаманство його постаті та його слова до атрибутів буденної утилітарності й декоративної функціональності, бо, як висловився Ю. Шевельов, «примара Шевченка, чимраз більша й страшніша для ворогів, височить над країною» («Сучасність», 1979, 3).

*В камені, в дереві, на папері,
У бронзі, в мармурі, в небутті...*

*На ритинах,
на порцеляні,
На прапорах,
на рушниках...
І не приспати його кохання,
Не вколисати на рушниках.*

(«В камені, в дереві», 1968)

Вірш закінчується метафоричним узагальненням, в якому поет трансформує Шевченків міф у ество своєї батьківщини – землю, «де завжди пульсує Шевченкове серце, Шевченків гнів».

З Шевченкової думи, з джерел українського фольклору, пісні та міфології народились і інші образи-символи Леоніда Кисельова. Найчастіше вони виступають у постаті жінки, що уособлює землю-багьківщину. Зупинимось на трьох віршах з міфологічним забарвленням: «І мати молода, і сонце юне», «Катерина» та «Не дайте, щоб заснула край коня».

Дозволимо собі маленьке відхилення. Культ жінки-прародительки в українській міфології і звичаях сягає доби палеоліту, а в неоліті, зокрема в Трипільському мистецтві, вона була піднесена до ролі Невидимої Великої Матері, богині неба й вод та була матір'ю всіх наступних богів, що поки що засвідчено тільки у зображеннях на трипільській ритуальній кераміці. Від неї в неоліті народилася богиня землі Мати-Сира-Земля, а згодом Велика Богиня набрала антропоморфічних форм Берегині, яку завжди зображувано в молитовній позі, з легко піднесеними руками. Цей мотив опісля перенесено на зображення Марії-Оранти, Великих Панагій. Розпис інтер'єру київського Софійського собору характеристичний тим, що в ньому більше число зображень жіночих постатей, ніж це практикувалось у візантійських храмах, як відмітила Джовн Д. Гроссмен (California Slavic Studies, Vol. XI, 1980).

У зв'язку з культом жінки-матері («І мати молода», «Катерина»), нас теж цікавлять зображення Богоматері з дітям. І тут знову бачимо різницю в мистецькій інтерпретації. Візантійська Богоматір строга, дитя й мати – бадьорі, маєстатичні, але відчужені. Мати майбутнього пантократа показує йому дорогу в світ. В українській інтерпретації Мати Божа лірична, ніжна, сповнена материнською турботою й любов'ю до дитини й дитини до матері, що й творить нерозлучне ціле. Цей мотив послідовно проходить крізь різні види українського мистецтва, літературу й фольклор. Класичний приклад цього мотиву побачимо в наступному вірші:

*І мати молода, і сонце юне,
І в неї на колінах немовля.
В прозорому повітрі, наче струни,
Гудіння оксамитного джмеля.*

*Прислухаюсь – співає колискову,
Не знати, чи дитині, чи собі...
І мати молода, і юне Слово,
І яблуні у ранішній журбі.*

.....

*Розумні і дурні, малі й великі,
Уславлені й забуті – все пройшло,*

*Та не було народів без'язиких,
Іще німих народів не було.*

(«І мати молода», 1968)

Композиційні компоненти цієї ідилічної пастелі – молода мати, немовля, юне Слово і сонце юне – нагадують нам колядково-щедрівкову тему з мотивом Різдва. Юне сонце, що виступає в веснянках у постаті бога Ярила, у весільному короваї, вінках, гілці, горючих смолоскипах і свічках, – у цьому вірші символізує найвищі атрибути краси, що криються в материнському Слові-пісні. Мимоволі пригадується нам картина Омеляна Мазурика «Колядка» (1980), що побудована на тих же композиційних елементах: Божа Мати, немовля-Ісус та сонце, з додатковим зображенням матері й дитяти в ядрі сонця. Отже, два різні роди мистецтва з тим самим джерелом художнього натхнення й образності.

Центральною темою вірша, на нашу думку, є народження слова-пісні й передавання його нащадкові-немовляті. Вірш в цілості це – поширена метафора, що, крім многоплощинного значення, багата зоровими, слуховими й настроєвими якостями. Отой тричі повторений епітет «юний» передає регенеративний елемент, що є в народі-матері, отой вічний цикл духовного вмирання й воскресання, характерний нашій духовності останніх століть і, в кінці, це нерозлучна єдність матері, сина й слова в ореолі найвищих ідеалів – сонця. Все відбувається не при дорозі, не на розпутті, а на тлі чародійної ранкової та мудро зажуреної природи, що передає настрої матері. Вона співає немовляті чи собі коліскову, а коліскові завжди мовлять про турботи й журбу матері. Вірш закінчиться піднесеним епілогом: слово – це народ, а народ – це слово.

Тоді, як попередній образ жінки-матері має узагальнені понадчасові прикмети й впливає з фольклорних джерел, то героїня наступного вірша вкладається в означену епоху, в окреслене середовище й територіальні рамки. Це Шевченкова Катерина, що покохала невірною чужинця, за свій (несвідомий) гріх-зраду прогнана батьком, матір'ю та людьми, іде в Московщину, з сином на руках, шукати свого милого. Відкинена ним удруге, у приступі божевілля кидає сина й відбирає собі життя. Цей символ Шевченкової України знайшов своє відображення у вірші Кисельова «Катерина». Примара Катерини блукає полями України й несе – свого сина до нараду, але ніхто її не помічає. Співці у «барвних снах» «квилять» про дівочу цноту, про калину, а не про долю Катерини. Через збайдужіння «глядачів» Шевченкова Піета не донесе свого сина-месника до народу.

*Доки буде жити Україна
В теплім хлібі, в барвних снах дітей –*

*Йтиме білим полем Катерина
З немовлям, притнутим до грудей.*

(«Катерина», 1968)

Від Шевченкової Катерини до Катерини Кисельова наступила чітка еволюція образу. Коли в першого вона – символ, базований, бодай до деякої міри, на реальній особі, то у Кисельова ці фізичні прикмети вона втратила й набрала рис алегорії, що передає суть сучасної української реальності.

Вірш «Не дайте, щоб заснула край коня» концепційно тотожний з попереднім. Потік його думки, без сумніву, випливає з джерел українського фольклору, анімалізму та з деяких запозичень. Наведемо вірш вповні:

*Не дайте, щоб заснула край коня.
То наша мати. Іншої не буде,
Бо кине вас. І піде межі люди
Чужинними шляхами навмання.
Не дайте, щоб заснула край коня.*

*Сурмлять газети, радіо гука,
Що живемо у віці атомовім,
І хоч за все ми заплатили кров'ю,
Та час вже других цінностей шука.*

*Історія не є ракетний жах,
Вона мов шлях від чужини до хати.
І щастя буде. Тільки ви не дайте,
Не дайте, щоб впилася від ножа.*

(«Не дайте, щоб заснула край коня», 1968)

В цьому вірші мати – вершник, своєрідний тип амазонки, Жанни д'Арк, чим і відмінна вона від своїх прототипів у фольклорі й народному мистецтві. В останньому це хлопець-козак на коні, або поруч нього, в позі стоячій або сидячій (як, наприклад, у зображеннях Мамаєва, картинах дуже поширених після упадку Гетьманської держави).

Інший міфологічний складник цього образу – кінь. В українському й інших фольклорах кінь символізує сонце, а згодом його символіка охопила поняття сили, родючості, динамізму, інтелекту й свободи. Він також символізує людський дух, що пориває й несе людину до чогось незнаного, але кращого, великого й могутнього. Людина завжди ідеалізувала коня та ідентифікувала себе з найкращими його прикметами. У фольклорі й

міфі відбувається ідентифікація коня й вершника. Символічно кінь є носієм біологічного лібідо вершника в його найбільш героїчному вияві. Це означає, що загальне значення коня як символу лежить в основі кожного найшляхетнішого людського прагнення. Кінь, що несе людину-героя, перевтілює його в переможця. Кінь без вершника означає стан жалоби, а разом – вони стають напівбожеським творінням.

Символ коня характерний для поезії багатьох шістдесятників (Драча, Вінграновського та Л. Костенко), але як символ незалежний. У Кисельова кінь є невід'ємною частиною вершника, жінки-матері й символізує її духовний динамізм. Образно висловлюючись, вершник і кінь – це тіло й душа, це – народ і його спадщина.

Крім вищенаведених, у вірші знаходимо ще інші символічні елементи – ніж і кров. Вони, нам здається, від Гарсії Лорки, якого Кисельов любив: може, навіть узяті з драматичної поеми Лорки «Криваве весілля», де названі атрибути дуже часті і де постаті матері, дочки й невістки символізують сили еспанської землі, над якими вічно снується тінь смерті²⁴.

Подібне враження створює вірш Кисельова «Не дайте, щоб заснула край коня». Тема вірша та сама, що в «Катерині», – байдужість до долі матері. В обидвох випадках підкреслений мотив небезпеки втрати матері. В першому – вона може пропасти в «сніжному небутті», а в останньому – вона «кине вас» як негідних синів. Хоч неминучість фаталізму долі матері відсутня в обох віршах, бо є оте «якщо», все ж таки над обома матерями (тим самим і синами) висить лорківська тінь смерті, яку можна розвіяти, якщо сини-«глядачі» зійдуть на поле гри.

Є ще інша маленька, але важлива деталь, що може бути відповіддю на питання: чому існує небезпека духовного сну матері, чому кінь без вершника, чому «глядачі» і, нарешті, чому небезпека кривавої помсти? На нашу думку, це чужі вартості, силою накинута людям, про які «сурмлять газети» і «радіо гука», і, найважливіше, зневіра людей у прихід чи можливість приходу щастя. І тому останні два рядки вірша:

*І щастя буде. Тільки ви не дайте,
Не дайте, щоб впилася від ножа.*

Ріки в давнину були об'єктом культу й джерелом сходу життєдайного сонця. Вони символізували родючість і внутрішню рушійну силу, що криється за усіма людськими вчинками, подібно як і символ коня. В українському фольклорі, літературі та в українському життєрозумінні мотив ріки посідає чільне місце, а, зокрема, ріка Дніпро. Він уособлює життєтворчі настанови народу, всю велич і весь трагізм його історії. Красу, неспокій, непрохідність та демонічну силу Дніпра змалював Шев-

ченко, Гоголь; сповідався й плакав над його берегами Довженко, у Драча він – океан, а Олесь Гончар назвав його рікою глибоких дум. У Кисельова натомість Дніпро подекуди можна і вброд перейти, але поет хотів би, «щоб річка була і за нащадків глибока» («Над Дніпром», 1960).

У цій статті ми старались доповнити скупі інформації по біографії Кисельова, висловити наше розуміння поетового самовизначення та трактування міфів у його поезії. Критерієм у його підході до міфологічних тем, його поетичного та громадського світобачення служила поетові Правда, яку він знаходив у глибинах свого чистого серця, у мистецькій спадщині своїх великих попередників, понад усе у Шевченка та в надрах душі народу, серед якого і з яким жив.

Сила поетичної палітри Леоніда Кисельова в його міфомисленні, щирості поетичного почерку, точній спрямованості почуттів і думки, майстерній простоті, скупості, легкому каламбурі та пекучій іронії. Його спокійні та великим болем пронизані рефлексії над складностями, парадоксами, неблаганністю призначення та красою відходячого життя термоять усіма тембрами нашого чуття та інтелекту. Терези його почувань завжди коливались між любов'ю до прямоти й ненавистю до псевдоправд і псевдобожеств. Біль людський і біль власний, що снувався тінню смерті над кожним ментом його повільного відходу в «чорний світ», Кисельов переклав на мову мистецтва. Його українська поезія була зовнішньою формою його великого самовизначення.

В нову українську літературу ввійшов, і на зорі свого життя відійшов, поет великого обдарування та високих громадських прикмет.

1984

З ПРИВОДУ СТАТТІ РОЗУМНОГО ПРО Л. КИСЕЛЬОВА²⁵

Михайло ФІШМАН

Хотілося б відмітити надруковану в вашому журналі²⁶ статтю Яро-
слава Розумного, присвячену Леонідові Кисельову, що помер від
лейкемії у 22 роки.

Перша частина статті подає біографію поета. Але автор не обмежує себе переказом мізерних даних про життя Леоніда – він додає від себе свої коментарі, причому робить це розумно, тактовно. Вияснюється, що батьки поета – євреї. Факт, що має неабияке значення в творчій біографії юнака, який з 13 років писав по-російськи і, врешті, прикутий до ліжка,

якимсь дивним-дивом перейшов перед самою смертю на українську мову. Чи то феномен поетичний, чи психологічний?

Зуваження автора статті про вплив на Кисельова майстерности й духа вірша Шевченка звучать переконливо. Бунтарський дух Шевченка присутній уже в ранніх російськомовних поезіях Кисельова. Згадаймо хоча б вірш про Петра I:

*Шевченко, говорят, односторонне
Отнесся... Нет, он правильно писал:*

*Це той перший, що розпинав
Нашу Україну...*

З самого початку Кисельов вибрав собі гарний взірець. Люди неглибокі, безталанні, вступаючи до російської поезії на початку 1960-х рр., намагалися старанно замаскувати своє наслідування тоді ще кумирів молодих: Євтушенка, Рождественського, Вознесенського.

Друга частина статті Розумного – що і є власне філологічною – розкриває широту поетичної палітри Кисельова, головні мотиви його творчости. Тонко схоплено в статті переосмислення поетом традиційного образу Стеньки Разіна, який поет побачив не на відстані, а начебто зблизька: очима юної перської княжни, що проклинає свого гвалтівника. Автор розкриває чисто кисельовське в його відображенні Петра I, Івана Грозного і, нарешті, Леніна. Цікаво, що ця своєрідність має не так поетичний, як громадянський характер. Недарма академік Благой вже вважав доречним відчитати поета-початківця зі сторінок «Литературной России», намагаючися тим самим примусити його замовчати. Назавжди.

Українські мотиви в творчості Кисельова займають особливе місце. Розумний, сам великий знавець поезії Шевченка, досліджує шевченківську тему в Кисельова глибоко та всебічно, реєструючи еволюцію традиційних образів, що встигли стати близькими та рідними ще з Тарасових часів.

Кілька слів про мову статті. Це добряча, жива мова, що приваблює до себе співрозмовника. Форма викладу розрахована на найширшу аудиторію.

Хотілося б сподіватися, що з легкої руки Розумного та вчених, подібних до нього, занепокоєних збереженням українськомовного літературного багатства, молоде слово Кисельова знайде своє друге життя. Хотілося б висловити побажання, щоб автор і далі продовжував свою працю.

«ПРОЩАЙ, УКРАЇНО, МОЯ УКРАЇНО, ЧУЖА УКРАЇНО, НАВІКИ ПРОЩАЙ!»

Людмила ВОЛИНСЬКА

На смерть Василя Стуса

*(Фрагменти друкуються за публікацією в журналі «Наше життя»,
ч. 10., Нью-Йорк, жовтень, 1985, стор. 2-11.)*

З усіх можливих героїзмів за наших умов існує тільки один героїзм мучеництва – примусовий героїзм жертви. Довічною ганьбою цієї країни буде те, що нас розпинали на хресті не за якусь радикальну громадську позицію, а за самі наші бажання мати почуття самоповаги, людської і національної гідності, – так сказав Василь Стус, довголітній в'язень радянських тюрем і концтраків, у країні, про яку Господь забув – у «Листі» до Івана Дзюби. Цьому листові вже добігає майже 10 років.

У листі «Двоє слів читачеві» бачимо кілька імен, від Шевченка починаючи і на Леонідові Кисельову кінчаючи. Про Шевченка і чому він дорогий Стусові, навіть можна б не говорити: Шевченкове «батьківство» для Василя Стуса є такою наглядною річчю, що її ані прикрити, ані перекрутити ніяк не можна (хоч дехто начебто просить вибачення за таку «банальність», як згадування Стусового «духовного батька»).

Ідучи за принадою «впливології», кілька дослідників Стусової творчості з прихильників «Мансардної літератури» приєднали до цього Стусового списку ще й Тичину та зо два, зо три тузені чужих імен. Залишені без уваги дослідників, осторонь стоять Леонід Кисельов і Василь Голобородько. Про Кисельова писав у 1973 році ще Б. Кравців. Василь Голобородько цікавий своєю «Катериною», що перегукується, очевидно з «Катериною» Шевченковою. Це в обох Україна, розпинана й використувана окупантом в той час, як її сини, або ще немовлята, або дорослі – то постріляні, загнані в тюрми, чи розсіяні по білому широкому світі. В Леоніда Кисельова теж є вірш «Катерина», і його знав добре Василь Стус. Той читач, який цього вірша не має на похваті під рукою, мусить його таки знайти й прочитати («Сучасність», ч. 7 – 8, липень – серпень 1973). Про Л. Кисельова писали навіть радянські критики, що «його улюбленим поетом був Тарас Шевченко – в нього вчився Леонід Кисельов правди, любови й ненависти. Він знав, що невдовзі помре. Своім спокоєм і мужністю... давав він нам – старшим його друзям і товаришам – велику лекцію людської гідності перед неминучістю смерті».

Це теж поріднило Стуса і Кисельова. Ось Кисельова «Катерина» – Україна:

*Доки буде жити Україна
В теплім хлібі, в барвних снах дітей –
Йтиме білим полем Катерина
З немовлям, притнутим до грудей.*

*Освятивши невимовним болем
Все прийдешне, кожну нашу мить,
Йде вона, і мов велике коло,
Біле небо навздогін летить.*

*Про дівочу цноту, про калину
Не співай, поете, не квили,
Бо іде сьогодні Катерина
Тим шляхом, що наші кривні йшли,*

*Вилами розхитували трони,
Руйнували все старе дотла,
Тільки би Шевченкова Мадонна
В сніжне небуття не полягла!*

*Тільки би вона донесла сина
До свого народу, до людей.
Біле поле. Біла Катерина
З немовлям, притнутим до грудей.*

Ще була одна любов у Кисельова – українська пісня. Тож оцими трьома спільними точками торкалися Стус і Кисельов у своїй творчості: Шевченко, українська пісня і вміння дивитися смерті в вічі й не боятися її. Хоч в одному випадку – це була смерть від якоїсь неназваної в скупих біографічних даних про Кисельова хвороби, можливо, сухіт, а у випадку Стуса, як писала Надія Світлична, – смерть була спричинена «повільним, садистичним убиванням, розтягненим на довгі роки витончених і невитончених катувань».

Є ще одна «Галя» або «Катерина», що її треба тут згадати.

У Стуса є вірш, від читання якого наче згортається кров у жилах. Це вірш із збірки «Палімпсести»: «Горить сосна – од низу догори».

Перечитуючи, відчуваєш, що тут же з'являється Катерина Ольжичева – «Муки Святої Катерини». Це не запозичення. Це спільний поетичний ансамбль-хор, коли кожний голос потрібний, щоб цілість «співу» вийшла найгармонійніша, якнайповніша: щоб зрозумів народ, і чей же зробив потрібні висновки з усього.

Коли загальний настрій, символіка й образність є спільна в цих чотирьох авторів – хронологічно: в Шевченка, Ольжича, Кисельова й Голобородька, то в «співаному мотиві», що так скажу – це і Леся Українка з її «Дочкою Іефаї»: «Даруй мені, мій батеньку, той час». Вірш про дівчину, принесену в жертву задля «вищої справи», чи іншої ідеї «побудови комунізму». Іефаї, один із суддів ізраїльських, подолав у бою амонитян і дав Богові обітницю за ціну перемоги – принести в жертву свою дочку і це зробив. Так, як ідеологія марксизму-ленінізму, або ідея «однієї неподільної Росії», чи якого іншого «світового уряду», – мусить для «торжества ідеї» принести в жертву Україну з її «ворохобним плям'ям» – непокірними й бунтівничими українцями.

1985

НАШІ ПУБЛІКАЦІЇ

Михайло СЛАБОШПИЦЬКИЙ²⁷

Київ

Леонід Кисельов (1946–1968) – поет, що прийшов до читача уже по смерті, оскільки за свого трагічно короткого життя устиг опублікувати лише кілька добірок віршів. Про цього талановитого юнака сказали захоплені слова Леонід Новиченко, Іван Драч, Дмитро Затонський. Дві його книжки, що з'явились у видавництві «Молодь», відразу ж стали особливо популярними. Мої друзі з Кавказу, Прибалтики і Казахстану просили, аби я надіслав їм ті книги, які негайно ж по виходу в світ годі було й сподіватися знайти в магазинах. Вірші Льоні Кисельова після публікації їх на сторінках «Нового мира» знали не тільки на Україні. Це справжня поезія без будь-якої поправки на літературну кон'юнктуру часів її народження.

У свідомості читачів він постав поетом білінгвістичним, однак, певно, не всі звернули увагу, що українською в своїх віршах Льоня Кисельов заговорив саме в останній рік життя...

Можливо, пояснення тієї метаморфози в оцьому вірші, написаному сімнадцятилітнім київським школярем:

*Я позабуду все обиды,
И вдруг напомнят песню мне
На милом и полузабытом,
На украинском языке.*

*И в комнате, где, как батоны,
Чужие лица без конца,
Взорвутся черные бутоны –
Окаменевшие сердца.*

*Я постою у края бездны
И вдруг пойму, сломясь в тоске,
Что все на свете – только песня
На украинском языке.*

Звичайно, не все з творчої спадщини поета могло бути надруковане в часи застою. Тільки нині з'явилася змога опублікувати його соціально гострі вірші, прозу і цю поему, в якій юнак говорить про трагедію поета в авторитарній державі.

1989

ПОЗАБУДУ ВСЕ ОБИДЫ Надежда АЖГИХИНА²⁸

Москва

Леониду Киселеву фантастически повезло. Повезло с родителями: в доме, где он рос, знали цену слову, и люди, приходящие сюда (а среди них – Виктор Некрасов, Иван Драч, Гелий Снегирев), учили тому, что синонимом сказанному слову бывает сама жизнь, а она немислима без свободы. Повезло ему и с городом, в котором родился: Киев, с многоголосием цветного Подола и просторным дыханием Владимирской горки, еще хранящий память войны, наполнялся надеждами новых открытий, будоражащим шальным воздухом ранней «оттепели», и во взрывчатом этом воздухе все громче раздавались новые, молодые голоса.

Киселеву посчастливилось с первым редактором – первое же письмо в толстый журнал, несколько тетрадных листочков, попало к Твардовскому, и в очередном номере «Нового мира» за 1963 год одноклассники увидели три стихотворения Лени, и, как настоящий автор «Нового мира», он в тот же день подвергся проработке в кабинете директора «за недостаток патриотических чувств». Впрочем, из кабинета он выходил уже с ощущением, похожим на ту гордость, какую испытывали более старшие

собратья, выходящие «с ковра» в других кабинетах, – за то, что слово все-таки может пробивать гранит и бронзу, и никакие функционеры в начальственных креслах не в силах его снова распяты... Больше при жизни в больших журналах его не печатали.

Странное дело – оглядываясь на биографию поэта, почти всегда удивляешься тому, как складно она выстраивалась; события самые тривиальные в наших глазах приобретают значительность, и кажется, что даже житейские неурядицы легли в строку, дав почву вдохновению, и то, что не печатали, и то, что девушки поэта не любили, и даже то, что поэты так часто умирают молодыми.

Леня Киселев прожил всего двадцать два года. Он написал несколько десятков стихотворений, порой юношески неровных, порой удивительно зрелых. В стихах его величая поступь «петербургской школы», школы не разрешенного еще к той поре Мандельштама встречается с полурасхлябанной походкой киевского наречия, литературные ассоциации – с бытописью очередей и многоквартирных дворов. И самое главное – в них проступает «лица необщее выраженье» самобытного автора, позднего ребенка оттепельной поры, которое характеризуют прежде всего обостренная независимость и чувство собственного достоинства.

Качество это возникало в нашей литературе уже в конце 60-х, и многих сверстников Киселева увело в изгнание, в диссидентство, в «самиздат». Вероятно, Леонид был бы среди самых отчаянных. Незадолго до смерти, уже тяжело больной, он сказал подруге детства: «Жаль, что я не могу поехать сейчас в Прагу. Больше всего хотел бы быть чешским партизаном». Шло лето 1968 года.

В 1967 году он начал писать стихи на украинском языке. Как раз началась печально известная в Киеве пора грубой и насильственной русификации, плоды которой пожинаются по сию пору. Напечатанные в свое время очень скромно (и тут же высоко оцененные лучшими украинскими поэтами), стихи Киселева выходили больше за рубежом, канадский профессор Ярослав Розумный, написавший о Лене большую работу, называл его стихи вкладом в золотой фонд украинской литературы.

Те, кто знал и любил Леню, помнят, что и он был личностью легендарной. Что, впрочем, для поэта естественно.

И обо всем этом можно будет прочитать в книге, которая наконец выйдет в Киеве, в нее войдут русские и украинские стихи Киселева, проза и воспоминания. Правда, выйдет книжка очень маленьким тиражом.

ДИАЛОГ КУЛЬТУР В ПОЭЗИИ ЛЕОНИДА КИСЕЛЕВА Борис ДАБО-НИКОЛАЕВ²⁹

Киев

Культуры, прежде всего русская и украинская, вступают в диалог. Кизначально, сразу на обложке книги стихов Л. Киселева, вышедшей в 1979 г. под двойным названием «Последняя песня. Остання пісня». Поэт писал на двух языках и чувствовал себя органично своим в двух культурах. Он слишком рано ушел из этого мира, ему только исполнилось двадцать два года, но он много успел и многое предвидел, что привлекает в его творчестве известных поэтов и литературоведов И. Дзюбу, И. Драча, Д. Затонского, Я. Розумного и др.

Основная тема творчества Л. Киселева – история, диалог внутри прошлого и прошлого с настоящим, его актуализация. Основной герой – время. В Нобелевской лекции И. Бродский говорил: «Оглядываясь назад, я могу сказать, что мы начинали на пустом, точнее, на пугающем своєю опустошенностью месте, и что скорее интуитивно, чем сознательно, мы стремились именно к воссозданию эффекта непрерывности культуры...»³⁰ Л. Киселев родился в 1946 г., он моложе И. Бродского, но по мироощущению это поэты одного поколения, в их творчестве много типологически общего.

«Эффект непрерывности культуры» у Л. Киселева прежде всего ощущим в стихах, посвященных Т. Шевченко, написанных на русском и украинском языках. Здесь это не созерцательная непрерывность, а восхождение к нравственно-поэтической программе Великого Кобзаря. Приведем полностью заключительное стихотворение из триптиха «Стихи о Тарасе Шевченко»:

*Я знаю, что твердил Тарас Шевченко,
Когда его держали в Косарале,
И муштровали под казахским солнцем,
И запрещали даже рисовать.*

*Я знаю, что твердил Тарас Шевченко,
Когда он видел, как сквозь строй проводят,
И слышал, как с глухим и страшным звуком
Отскакивают палки от спины.*

*Я знаю, что твердил Тарас Шевченко,
Когда вельмож он видел украинских,*

*Своих же братьев, давящих и рвущих
Почище всяких турков и татар.*

*Я знаю, что твердил Тарас Шевченко.
И, как его завет, я повторяю
Одно-единственное это слово:
Ненавиджу!*

Перед нами не спокойная лирическая медитация, а своеобразный заговор, заклинание, восходящий к фольклорным традициям: каждый из четырех катренов начинается одним и тем же повтором стиха с анафорой «я знаю», и только последний завершается узнаванием, разгадкой – что же знает лирический герой. Пафос произведения в неконформизме, в призыве к психологически осмысленному поступку, к действию. И в своей поэтической биографии Л. Киселев старался быть на уровне лирического героя. Именно поэтому при жизни на русском языке была опубликована только одна подборка его стихов – в третьей книге «Нового мира» за 1963 г., журнале – оплоте тогдашней либеральной оппозиции.

Этой подборкой Л. Киселев вступил в открытый диалог с российской культурой по одной из самых сложных исторических проблем: отношение к монархии, авторитаризму вообще, личности и деяниям Петра I в частности. Напомним, что весна 1963 г. – это закат правления Н.С. Хрущева, но закат, отмеченный широчайшим официальным культом его личности. И вот никому не известный молодой киевский поэт осмеливается нападать не только на создателя Российской империи, но и на саму идею «добротного царя»:

*Не Петр, а те голодные, босые
В болоте основали Петроград.
За долгую историю России –
Ни одного хорошего царя.*

Российская история переосмысливается и в этом, и в других стихотворениях с последовательно демократических позиций. Иногда это переосмысление идет на уровне словесной игры: князь Семен Гордый превращается в Сеньку-нахала, а Василий Темный – в слепого Ваську («Зло и монотонно...»). Но чаще – появляется сугубо демократический герой, «маленький человек», у которого есть и своя гордость, и ощущение ценности, неповторимости своего существования («Цирюльники»). Этот мотив, проходящий последовательно через все творчество поэта, представляется его оригинальным вкладом в русскую поэзию 60-х годов, но идет он от украинской поэтической традиции.

С точки зрения «маленького человека» ведет поэт диалог не только с русской и украинской культурой, но и с культурой мировой, прежде всего – античной («Расковали Прометей...», «После Троянской войны», «Аве, Цезарь! Мы с тобою схожи...»). Прометей у него не бог, а человек, к которому «возвратилась старая жена». Троянский крестьянин после победы греков думает:

*Я нищий телом и духом нищий,
Один в сожженной земле.
Нужно построить себе жилище,
Нужно посеять хлеб.*

Здесь несколько неожиданная у сугубо городского юноши мысль, что именно земледельцы обеспечивают материально непрерывность культурного развития.

Следует отметить, что тема хлеба, материальной основы жизни проходит через все творчество Л. Киселева. Его образность почти всегда несколько прозаична, приземлена. Он мыслит не возвышенными поэтизмами, а экономными, точными, конкретными, даже, можно сказать, телесными понятиями. В этом его поэтика, возможно бессознательно, исходит из творческого опыта акмеистов, что типологически тоже сближает ее со стихотворством И. Бродского. Но, думается, не избирательность стиля, а избирательность судьбы побудила его написать поэму «Осип Мандельштам».

У Л. Киселева, если судить по его стихам, было два литературных кумира: Т. Шевченко и О. Мандельштам. Вероятно, никто ни до него, ни пока и после него не сопрягал эти две судьбы, принадлежащие различным эпохам и различным литературам, различным стилистическим традициям, не вовлекал их в невольный диалог на страницах одной книги. Перекликаются шевченковское «Ненавиджу» в упомянутом выше стихотворении и подзаголовок произведения о Мандельштаме – «Злобная поэма». Это действительно злое творение, поэтому никак не могло быть опубликованным в прежнюю эпоху. Оно обобщает отношение российских и вообще всяких авторитарных властей к поэтам и поэзии:

*Убивайте, чтоб уснули,
Чтоб не встали, сдохли чтоб.
Бейте пулей, верной пулей,
Ртутной пулей в бледный лоб.*

*Убивайте, ваше право,
Ваша должность, ваша власть.*

*Ты бросаешь нас, держава,
В окровавленную пасть.*

Последние строфы поэмы звучат высоким реквием всем поэтам, которых травили, убивали, доводили до преждевременной гибели в империи за последние два века:

*Поэту невозможно умереть
В больнице или дома на постели.
И даже на Кавказе, на дуэли
Поэту невозможно умереть.*

*Поэту невозможно умереть
В концлагере, в тюремном гулком страхе,
И даже в липких судорогах плахи
Поэту невозможно умереть.*

*Поэты умирают в небесах.
Высокая их плоть не знает тленья.
Звездой падучей, огненным знаменьем
Поэты умирают в небесах.*

Все основные мотивы поэзии Л. Киселева соотносятся, близки, хотя не тождественны, на тех двух языках, на которых он писал: русском и украинском. Но одно стихотворение, написанное на украинском, перекликается с самой нашей сегодняшней злободневностью. Речь идет о стихотворении «Вандея». Оно было написано в 1968 г., за двадцать пять лет до посещения Вандеи А. Солженицыным. Здесь нет возможности привести его и провести сопоставительный анализ с идеями, высказанными А. Солженицыным в его речи при посещении этой французской провинции. Но каждый, кто возьмет в руки оба текста, убедится в том, что многие мысли юного поэта и великого писателя совпадают. Осенью 1993 года в прессе были приведены детальный рассказ о посещении А. Солженицыным Вандеи и содержания его речи, произнесенной там. Меня поразила схожесть мыслей украинского поэта Леонида Киселева и русского писателя Александра Солженицына...

Л. Киселев всегда осознавал, к какой эпохе он принадлежит. В стихах, посвященных современности, у него множество ее зримых примет, проследим это по заглавиям и первым строкам: «Этой ночью умер Сталин...», «Я воспитывался в очередях...», «Футбол», «У голубей от голода...» и др. Но в одном стихотворении он точно определил свои временные и пространственные координаты:

*Я плачу
Откровенностью за откровенность.
Я живу
Во второй половине двадцатого века.*

*Это время с трудом
Прогрызалось, росло, пробивалось.
Это время – мой дом.
Моя крепость. Почтовый мой адрес.*

*Просто несколько слов
На щеке голубого конверта:
Леонид Киселев
Из второй половины двадцатого века.*

Поэт с удивительным провидением в 60-е годы, опираясь на диалог с историей, обозначил многие коллизии не только тех лет, но и современности, всей «второй половины двадцатого века». И его творчество заслуживает внимательного и тщательного прочтения и осмысления.

1993

УКРАЇНСЬКИЙ ФЕНОМЕН ЛЕОНІДА КИСЕЛЬОВА Григорій АВРАХОВ³¹

Київ

I

Давно помічено, що народження талантів особливого покликання супроводжують певні знамення: чи то з неба до землі (що завважити щастить тільки небагатьом), чи то від землі до неба. Саме це, останнє, дуже показове (особливо на відстані часу) щодо першого об'явлення друком ще зовсім юного поета Леоніда Кисельова. Якщо небесні позначки приходу в українську доконечність митця провидних надарувань лишилося незаприміченим (хоч, певно, були й вони, коли так безжалісно-куцо вимірялося поетове земне життя), то гучні здвигнення в «небі літературнім», російському предовсім, стали пам'ятні для багатьох.

У третій книжці радикально оновленого О. Твардовським «Нового мира» за 1963 рік опубліковано було добірку з п'яти вражаючих віршів, так що імення автора довелося виписувати дуже ретельно: «ЛЕОНИД КИСЕЛЕВ, ученик 10 класу школи № 37 г. Києва. ПЕРВЫЕ СТИХИ»³².

А що видавці журналу поклали на таке деталізоване представлення поета особливо значущий акцент, помітно й з того, що вся атрибуція нового імені прописана ще й у «Содержаниі»³³. Лишалось тільки здогадуватися, чи актуалізовано в отім повторі саме МОЛОДІСТЬ поета, чи, радше за все, не по літах мудру, подиву гідну сміливість далекосяжних розміркунів історіософського плану.

А подивуватися було з чого! Уже повторне, вдумливе прочитання «Первых стихов» засвідчує їхню чітку структуровану цілість: на рівнях тематичної одноплановості. Версифікаційно дозрілі вірші пронизує філософія впізнаваних (ба таки впізнаваних до глибин) реалій суспільно-політичного моменту, а ширше, усезагальніше – осягання достеменної правди, безкамуфляжної істини позірних «новацій», злісного політиканства владних зверхників: аби ставалися «зміни без змін». Тільки вродженому таланту особливих надарунів давано говорити про «звичайне» так незвичайно-містко:

*Все изменчиво, но не обманчиво,
А скорее – обнажено!
Вот отхлынет вода, и мальчики
Снова видят морское дно³⁴.*

Тепер, коли опубліковані в «Новом мире» п'ять віршів одержали своє податуння³⁵, бачимо, що постали вони в проміжку 1959–63 рр.: отож не є суто ПЕРШИМИ; а згруповано їх на тематичній односпрямованості, що дає підставу потрактовувати п'ятичленну групу як своєрідний цикл.

На першій, ударній позиції ставлено знаменитий таки й сьогодні вірш «Царі» (у першодруку всі твори не мають окремої назви).

*Еще мальчишкой удивлялся дико:
Раз все цари плохие, почему
Петра зовем Петром Великим
И в Ленинграде памятник ему?*

*Зачем он нам, державный этот конник?
Взорвать бы – чтоб копыта в небеса!
Шевченко, говорят, односторонне
Отнесся... Нет он правильно писал:*

*Це той перший, що розтинав
Нашу Україну...*

*Не Петр, а те голодные, простые
В болотах основали Ленинград.
За долгую историю России –
Ни одного хорошего царя³⁶.*

У пізніших доопрацюваннях сталися поліпшувальні правки, які виділяємо шрифтом:

*Це той ПЕРВИЙ, що розпинав
Нашу Україну...*

.....

*Не Петр, а те голодные, БОСЬЕ
В болоте основали ПЕТРОГРАД (1, 71).*

Чого варта лишень підміна нейтрального «простые» на смисловиразну, характеристичну римову зв'язку БОСЬЕ – РОССИИ, що, здається, не мала прецедентів саме в *такому* прозивному контексті, набувши статусу дошкільного прізвиська.

Неослабно вражає мудрість констатувань, далекосяжна виміреність естетично реалізованої ідеї-думки. Як і те, що провідний російський журнал цитує Т. Шевченка в оригіналі, об'єктивно солідаризувавшись із тавруючим провидством українського генія та його гідним нащадком у дерзновенно сміливій поезії молодих. Талановито віршоване тут російськомовно виражає, однак, суто УКРАЇНСЬКУ царененависну завжденість, коли над усяку розумну міру глоріфікований вінценосець імперії прозивався КАТОМ, а значущі для чужинців абсолютні необмежних владарювань «цареве», «царськое» було потрактовувано в нас як *катове, сатанинське*.

Що ж до всієї цілості опублікованого в «Новом мире», простежується наскрізна концептуальна однастайність усіх п'яти віршів, де кожен складник підмальовує абсурдистську картину злочинливих облуд. Юний поет оперує майже притчовою «сюжетністю», предметно-точно позначивши конкретні реалії хисткої, ницим лукавством приправленої «відлиги». А чинить це з такою вмільстю, коли зображуване вкодовує і свою естетико-філософичну значимість безпомилкових упізнавань життєплину поточного, і на далекосяжну перспективу напоумнень: не даймося себе здурити!

Приголомшливо, як на перісте тло поезії ранніх шістдесятників, видється восьмирядкова мініатюра:

*Яблоню, что растет на улице,
Чтобы за яблоками не лазили,*

*Ржавой проволокой колючею
Старый дворник обвил.*

*Рядом с заржавленными колючками
Кажутся странными и ненужными,
Кажутся до смешного наивными
Розовые цветы³⁷.*

На перший погляд – ніби замальовка «з натури». Та ще й писана, мовби то сквапно, із «порушенням» формальної злагоди компонентів; мінливістю ритму, несталою довжиною метрорядів та лишень приблизністю рим. Тільки ж висока поезія різниться від хронікальних репортажів (хай і гладенько віршованих) тонкою злагодою чинників формального узбоєння – з ідейно-смісловим наставленням їх. Зображувана поетом дисгармонія ПРИРОДНОГО з НАСИЛЬНИЦЬКИМ суперечить не тільки логіці елементарного людського, а й розумуванням метафізичного сенсу. Йдеться ж про речі дикої парадоксальності суспільного буття, коли

*Слово «боль» рифмуется со словом «мозоль»
И не рифмуется со словом «душа» (3, 80).*

Скажемо наперед, що смисловиразне чуття рими було в Леоніда Кисельова навдивовижу, а завсюдна пріоритетність семантичного над самодостатньою тотожністю звукових повторів стане індивідуалізуючою особливістю його людяної поетики.

Жорстокосердне безглуздя охоронних заходів «старого дворника» (у поетичнім паноптикумі Леоніда Кисельова низькорангові личини «дворника», «управдома» багатofункціональні, про що мова попереду); ота звичка чинити зло просто так, «задля порядку», дошкульно таврує лиховісні реалії химеристої доби, її макабричну природу. А понад усе те, як властиво тільки мистецтву високого рівня поетичних осягань, мініатюрний віршотвір розсилає асоціативні промінчики «в безкрай». За своєї оригінальності образів-знаків, глибоко вкорінених у реалії сьогодення, вони асоціативно пов'язані з біблійною оповіддю про заборонений плід «пожаданого дерева», непогамовну спокусу впізнати, перевірити «добро і зло» на справжність...

І що головне, такого ж мистецького рівня – усі п'ять поезій, де конкретну, часову позначку піднесено в ранг широкого, філософічного узагальнення, а сукупна цілість надала журнальному об'явленню нового літературного імені присмаку сенсаційного. Воістину, як для поета юного, початківця, – високолетна рефлексія, алюзійна спроможливість образної конкретики віршів були дивовижні. Тут справді можна зачудуватися не-

упередженим германевтам: – ХТО він? ДЕ, ЯКОЮ духовною енергетикою злеяний?..

Отак, самим лише деталізованим представленням поета, без жодних редакційних «врізок» або коментарів, «Новый мир» створив хороший прецедент упізнавання справжнього таланту суто української аперцепції.

Чи могла тогочасна літературна критика застережливо «розкрутити», як тепер мовиться, унікальне надарування уже заявленого Леоніда Кисельова?

І *так*, і *ні*. Запевне могла б, маючи в своєму активі вельми дійову (і власне – од перших публікацій починаючи) оборону неординарної, дратливою модерністю, непередбачливістю своєю поезії Івана Драча³⁸. Особлива заслуга тут (це маємо відзначити) належала авторитетному у вищих ешелонах партійних зверхників Л. Новиченку³⁹. І майже одночасно, за схожим сценарієм відбувалася дужа підтримка новаторських осягань М. Вінграновського⁴⁰. А якою вартісною була підмога, батьківські наставлення молодим патріарха М. Рильського⁴¹.

Перша публікація Леоніда Кисельова 1963 року – такого ж рівня новаторська (змістом і формою) поезія високої запряги українському. Та ще й без *жодних* «паровозиків»: тут і в подальшому – явище феноменальне! Ось тільки «підстрахувати» подвижника ніхто не квапився. Скоріше, *не змогли*, бо, либонь, усе російськомовне апріорно набутком інонаціональним, залюбки давалося на відкуп критиці «союзній». А та, оскаженіла з переситу дарувань, які плином сунули в порізну суперпрестижність, безпощадно розправлялася з найменшою підозрою двозначних прочитань або потрактувань художнього тексту. Особливу каральну лють викликав кожен натяк на суто українські проблеми. І тоді – начувайся, «крамольцю»!

«Первые стихи» Леоніда Кисельова, як доказувано було, несли потужний заряд українськості. І злобою притравлена розплата не забарилася. Поспішно засурмив тривогу не рядовий піддигач тьми-тьмущої ідейного ополчення, а метикований на політичній кон'юктурі Д. Благой – член-кореспондент Академії наук СРСР, дійсний член союзної Академії педагогічних наук⁴². Це так само дико, якби на ринг, поза елементарні правила співмірностей, вихопився тренований важковаговик супроти боксера-початківця найлегшої ваги. Та ще ж і вдарити норовить підступливо, куди хоч!

Завважмо, автор погромної ескапади, яка скоріше скидається на політичний донос, прочитує історіософічну візію (із покликанням на дужі неспростовністію своєю імперативи Шевченка) мовби заявлену готовність поета «взорвать фальконетовского Медного Всадника – великое создание мирового искусства...»⁴³. І веде лиху обмову так настирливо, ніби кризь

віршовані рядки добачив уже налаштовану (задля шкідництва) валізу, набгану вибухівкою.

Нема потреби спростовувати велемовну марноту похваленства мистецькій вартості монумента Петрові, адже не лише Шевченко (не перший і не останній з авторитетних поціновувачів) дав фальконегівському твору нищівну, гротескову характеристику. Досить послатися на тонкого естета Астольфа де Кюстіна, якого ображена імперія заживо похоронила відразу після об'яви маркізових «Листів з Росії» 1839 р.

Натомість пригляньмося, як маніпулює титулований спец од літератури, аби надати «справі» політичного забарвлення. Прочитавши другий рядок вірша «Еще мальчишкой удивлялся дико...»: «Зачем он нам, державный этот конник?» – Благой намагається звести поважний аргумент до примітиву: мовбито поет-десятикласник нічогосінько не знає про «історичні» заслуги самодержця, бо в Київській школі № 37 навчають не так, не тому, не з тим прищідом. Провокуючи чергову нагінку всьому шкільництву України, заповзятий політикан докоряє вчителю історію, який не вбив у тім'ячко вихованцеві догмати великоімперської переємності, коли знеславлення Петра рівнозначне виступам «против одной из устойчивых традиций передовой (! – Г.А.) русской общественной мысли». А за публікацію віршів Благой жбурляє каменюку також в редакцію «Нового мира».

Чом би, заодне, не подивуватися було членкорові і ще з одного «незнайства» молодого поета, який побивається складною загадкою: «Куда бежит ручей?». Не дорікнути вчителю географії, який, бачте, не втлумачив елементарного: звіритися за атласом або (коли струмок малозначний) користуватися топографічним планом відповідної місцини. Знав же бо лукавий мудрагель, що в цьому моменті політичного «зиску» не видобути. Бо не естетична справдженість ідеї, не літературна достойність медитацій, а тільки політичний провокатив цікавив Д. Благого.

Мовби прочитуючи наперед можливі кривотлумачення «непричесаних» суджень, поет віршує такі знаменні рядки:

*Я воспитывался в очередях
За сахаром и за маслом*

.....

И доволен своей школой⁴⁴.

Хоч би як старалася офіціозна «своїми» версіями середня (доволі посередня) школа, хоч би яких зусиль докладали тут «верные бойцы партии», що норовили бігцем навіть обганяти «прогрес», – останнє, незрідка вирішальне слово лишалося за реальним, неілюзорним життям.

На час публікації вірша «Цари» Леонід Кисельов уже мав у своєму доробку такі блискучі, сповнені царборчого пафосу вірші, як «Цирульники», «Слова меняются, словно флаги...», «Не поможет ни сила, ни меткость...». А публікований «Литературной Россией» претензійний рознос не викликав жодного покаяння, а лише глумливий шарж юного поета «Цари. Для Д. Благого» (3, 117), в якому дошкульно висміяно «повчання» ідеологічного цербера. Поет прекрасно знався на тім, *чого* сподівалися від нього і в *яких* словоблоках належить реалізовуватись «одной из устойчивых традиций» російського царєфільства.

Якщо тут же прилучити до розгляду вірші 1965 р.: «Торопятся поэты и цари», «Аве, Цезарь! Мы с тобою схожи...», «Утро стрелецкой казни» – маємо констатувати послідовно українське, Шевченкове зненавидження самодержавства як першооснови найтяжчого злочинства. Особливо знаменитий поміж названих творів останній, увесь мовби перейнятий пафосом «Молитви»: «Злоначинающих спина...»⁴⁵. Петро I налаштував скажену розправу над бунтівливим стрілецтвом, чинить розбій на очах у перепуджених послів:

*Мало ему тех голов, что сам
В тайных застенках рубил стрельцам,
Послам бы отсюда уйти, а Петр
Сверкает глазами, как дикий кот.*

*Небось напился уже с утра.
А может, лучше повесить Петра?
В петле, башкою небу грозя,
Еще не так бы пиялил глаза! (3, 180).*

Тавруючи ганьбою вікове, «історичне» злочинство імперій, повчальна поезія Леоніда Кисельова влучала у мракобісівську нашу сучасність, відповідала розумові застороги проти «устойчивых традиций» російського самодержавного поглиблення чужих земель, чужих історій, чужої слави. Ненаситний всевладдя Цезар, навіжений кровопивець Петро I, як і нікчемні «Семены Гордые, Василии Темные» (3, 96) – суть імена *знакові*, за якими маячать шеренги звироднілих «вождів» і «вождиків», генсеків і персеків, криваве злочинство яких належало б спиняти в самім зародку. Поет мислить категоріями зіставних бачень давноминулого розбою, сучасного навіженства, як і сумноглядних перспектив на видиму майбутність.

*Что вам наворкует Воркута?
Смелые, красивые, большие.*

*На какой окраине России
Вмерзнет в нары ваша доброта? (3, 219).*

Провидному таланту не бракувало громадянської одваги виказувати всю правду про скоювані (явні та потаємні) злочини, що про них і сьогодні згадувати багато хто не хоче. Мовби такого й бути не могло! Як ось про повоєнний голод (уже котрий за чергою?) на останку царювання Сталіна:

*В пятьдесят втором, холодном, трудном,
Покупали все в очередях,
На витрине не было продуктов,
Но зато стоял портрет вождя.*

*А внутри, где высился нелепый
Ряд оштукатуренных колонн,
Говорил крестьянин: «Нет хлеба.
Голод. Пухнут люди за Днепром». (3, 71).*

Містким, ощадним словом відтворює поет моторошну картину заціпенілого зі страху перед можливими репресіями голодуєчого плебсу. Свавільну жорстокість доби виказують навіть зеньки на незчисленних портретах «батька всіх народів», які буквально ведуть «кожного сміливця» вимовляти бодай куценьку правду про голод. А що вже казати про доглядачів «натуральних», донощиків, шпигів. Сталінська репресивна система по-звичному дико злочинна супроти народу.

*...У царей достаточно забот –
Держава не прочней, чем столбик ртутный.
Повеситъ всех врагов ужасно трудно,
Вдруг кто-нибудь остался, вдруг живет (3, 16).*

Шалений терор може загальмувати суспільний розвиток на десятиліття, проте не в змозі перевернути закони історичного поступу, Криваві диктатури вмирають (не тільки в методах, а й в ідеях) одразу або в близькому часі по смерті тирана. І тільки службiстська рвія корисливих ретроградів (поет надає їм дошкульне прозвисько «управдомы») намарне силкуватимуться реанімувати трупи.

*Этой ночью умер Сталин,
Восемь лет назад.
Рано утром люди встали –
Флаги с лентами висят.*

*...В серой мартовской кадрили
Снега и дождя
Управдомы хоронили
Своего вождя (3, 70).*

(1961)

Такою бачив і мав дивовижну відвагу естетично стракувати доконечну правду пережитого поет із Божої ласки.

А «почетный член Академии славословий», «еще и поэт» (3, 69) таки й сьогодні розводиться об тім, що плюгаве холуйство довкола Сталіна було, бачите, тільки оманом недорозвинутих органів чуття.

*Ми Леніна – чуєш? – ми Леніна в ньому любили.
І те почуття було чисте, як наша мета⁴⁶.*

Авжеж любили! Бо ница криводушність обіцяла немалий зиск. А «чиста мета» оберталася чистоганом благополуччя.

Тільки ж Леоніду Кисельову гендлярська поступливість злу була огидна щонайбільше.

II

Леонід Кисельов сповна володів даром безпомилності поетичного мислення, провидним чуттям *вчасності* радикальних дій. Однаково, чи йшлося про скажене розпінання України Петром I, чи про сатанинське злочинство кривавої сталінщини (з гулагами й голодоморами), чи про жакні гримаси непевної «відлиги». Та найдивовижніше, як до конкретної ситуації, явила себе феноменальна *вчасність* переозначень у році 68-му (чи наприкінці 67-го)⁴⁷, коли Леонід Кисельов почав творити українською. Сталася видатна подія не тільки літературно-мистецької, а й політичної ваги, рятувальну суть якої ми не усвідомили сповна ще й по сьогодні.

Наразі гостро бракує впорядкованих автографів, не призібрано додаткові способи точнішого податкування жодної з тридцяти трьох україномовних поезій. Не дослідженими лишаються архіви періодичних видань, у яких друкувалася більшість цих поезій, на предмет того, *коли* надіслано або одержано редакціями поетичні тексти. Тепер навіть ці непрямі свідчення мали б особливу цінність, адже обрахунок життя поета йшов, як тепер знаємо, на місяці і дні. Першодруки здійснювалися за авторовим поданням групами, що налічували від трьох до шести віршів, де публіка-

ція жодного з них не повторювалася двічі. Оскільки й саме групування віршів у п'яти подачах (умовно назвемо їх «відносними циклами») є продовженням творчого акту, документованим свідченням авторської волі, нагадаємо їх сповна.

Першим явленням поета в новій іпостасі стала публікація «Літературною Україною» чотирьох віршів, із гожим поцінуванням унікального таланту Леоніда Кисельова Іваном Драчем. Увазі читачів були запропоновані тоді: «Смерть ланкової», «Так, вона залізна, наше слово – криця...», «Заспівайте, сестро, заспівайте...», «Земля така гаряча...»⁴⁸.

Другою подачею «Літературної України» були три вірші: «Катерина», «Згадаєш їжачка, що я приніс...», «Ти полинеш сиза, наче птах»⁴⁹.

Третя група з чотирьох поезій («Цигарочка», «Додому», «Тільки двічі живемо», «В камені, в дереві, на папері...») з'явилася друком у «Дніпрі»⁵⁰.

Того ж, серпневого місяця журнал «Ранок» опублікував ще три поезії: «І мати молода, і сонце юне...», «На терасах дерев тільки вітер, вітер, вітер...», «З листа Джонатана Яреми Свіфта»⁵¹.

Простежується чітко виражена системність різноспрямованих, але пафосно й тематично споріднених творів, що являють собою певну структурну цілість: постають, як уже говорено, щось на зразок «відносних» циклів. А те, що й першодрук в «Новом мире» п'ятьох віршів, скомпонованих також у циклову єдність, дає підставу говорити про особливу, індивідуальну манеру нашого поета, яку належить шанувати. У всякім разі три прижиттєвих публікації доконечно маємо подавати – у всіх наступних перевиданнях цілокупно: один за другим, як те засвідчила авторська воля.

Що ж до п'ятої за чергою авторової подачі (до «Вітчизни»), якої поету вже не судилося побачити, то шестичленна група віршів: «Він був як полум'я. Його рядки...», «Рано, ще рано», «Стати хоч на менти лічені...», «Ніч у Кракові», «Як у нашому селі...» – разом являє повноправний цикл із своєю вартісною назвою «Крила Матері»⁵². І таким він має друкуватися завжди. Решту напрацювань обсягом тринадцяти віршів, які не мали прижиттєвого друку, доки серед манускриптів не знайдемо хоча б наміток ще однієї подачі (а вона так явно проглядається у семи віршах особливого, заповідального сенсу)⁵³, доти у всіх наступних перепублікаціях належить подавати їх прикінцевим розділом – сукупно.

Загалом кажучи, копітке збирання всього дорогоцінного спадку, науково-текстологічне забезпечення щонайповніших видань Леоніда Кисельова – давно назріла проблема державної ваги. Адже на Л. Кисельові «зав'язується» багато сюжетів історико-літературного сенсу, актуальних проблем теоретико-естетичного, навіть лінгвістичного планів. Що ж до поетичної філософії державотворчих змагань, то, після зоряного часу

Василя Симоненка, ніхто, рішуче ніхто не спромігся виразити її з такою силою і дивовижною красою, як Леонід Кисельов.

Тим дивніше було перечитувати об'ємисту розвідку М. Жулинського про «українську інтелігенцію періоду хрущовської «відлиги»⁵⁴, в якій імення звитяжного поета навіть не згадано.

На гірку досаду, фігуральний прийом умовчання є до болю прозаїчним. Ми не знаємо Леоніда Кисельова. (Не спромоглися впізнати, бодай ув обсягах першого наближення, навіть посадовці, яким це приналежне за чином). І того більше. Од певного часу високе ймення поета-патріота відсунуто на маргінесне української історії.

Воістину, не шанують рідних пророків тільки в країнах диких пороків...

Самозрозумілим є те, що Леонід Кисельов – занадто велика творча особистість, щоб її можна притлумити облоговим мовчанням. І все ж, актуалізації, усьогодненню спадщини завдається чимало шкоди. Упродовж тридцяти з лишком років, коли одійшов у вічність Богом натхненний Майстер, так і не скликано жодної конференції, ювілейних читань, дискусійних клубів; не проростилася бодай галузка літературознавчої науки в його честь. Досі не оприлюднилася хоча б маленька група добромисних дослідників, заприсягнених доброхотів звалити на власні плечі нелегку ношу сучасних інтерпретацій усього спадку, аби не полишити його невідзисканим скарбовищем естетичної (і політико-філософської, державо-творчої) думки.

Гожим началом фундаментальних студіювань можуть прислужитися глибокі, часом провідні розмірковування І. Дзюби, І. Драча, А. Шевченка, Д. Затонського, Ю. Щербака. Свою лепту привнесено також літературознавцями українського зарубіжжя. Проте цього ще замало. Без високого рівня зусиль науковців, яким живе слово поета лягло на душу, поза виробленням системної інтерпретації всієї спадщини **як цілості**, нам не виробити тверді оцінні критерії щодо обсягів творчих надарувань, індивідуальних особливостей поетики, версифікаційної «техніки», місця юного художника в історії літератури, громадсько-політичної думки.

Натомість простежуються намагання розчленити, а то й протиставити дві частки єдиного скарбу. Навіть Н. Зборовська у своїх зважених розумуваннях про світоглядні концепції далеко не однорідного шістдесятництва, високо, як досі ніхто, ставлячи Леоніда Кисельова, не проминула сказати: «Символом цього часу можна було би назвати російськомовну поезію кийвського поета Леоніда Кисельова...»⁵⁵.

Мушу наголосити ще раз: Леонід Кисельов був поетом двох мов, але речником одної **української національно-державницької ідеї**. І в цьому пафосі вічних критеріїв він справді був, лишитьсь **символом свого часу**. І не затерти цього знамення жодним «негаторам». Бо стануть, мають стати

на сторожі правди роботящі уми, не дадуть згнъбитися диким недбалством перед раціонально мислячим світом.

А починати студіювання цього феноменального явища маємо насвітленням реалій біографічного плану. Бо, як мовиться, життя коротке, та вічна штука.

Ще й по сьогодні не осягнуто цілковитої ясності в потрактуваннях мотивів переходу Леоніда Кисельова на українську мову. Для більшості потрактувачів радикальність мовотворчого переозброєння юного майстра видається несподіваною, важко пояснимою «загадкою» чи навіть «грою». Дехто намарне драматизує ситуацію. Приміром, професор Манітобського університету Я. Розумний пише: «Загадковим лишається для нас питання, чому молодий поет, до того ж *неукраїнського роду*, вирішив переключитись з російської на українську мову» (3, 454) (Виділено мною. – Г.А.).

Подивовує, *чому* це тільки до решти окрадене чужинцями українське смиренство так ревно побивається «чистотою» національного родоvodu? Чом же Росія, де, либонь, кожний другий, якщо не поспіль, є достойники зайшли (а з-поміж приручених – питомих українців не перелічити), і *ніхто* з владоймущих отим не переймається, а загрибає скопом усе хоча б трохи талановите й спроможне: од Аверченка до фон-Фізіна і Фета. Аж до дня нинішнього. А все те чужосторонне, іноетнічне добро вимальовується під «истинно русское лицо». Навіть тоді, коли нахабисто привласнений геній, працюючи во славу імперії, рішуче спростовував своє «росіянство». І було так не з одним же надаруванням кореня козацького. Та гляньмо поза Фонвізіна і Фета: скажімо, на обожнюваного мадярами Шандора Петефі. Із надуваги до свого національного генія самолюбиві угорці охоче змирилися з його слов'янським прізвиськом, уберігши (навіть!) не властиву угорській акцентуацію: Петефі (а не Петефі), що в буквальнім перекладі мадярською означає «син Петра».

Замість консолідувати рідкісне, талановите, яке спроможне підперти націю-державницьку снагу, – силоміць відтручуємо таланти або штовхаємо творчу достойність геть від себе, у середовище схололих, а то й затятих недоброзичливців наших.

А рідкісний талант, яко даровизна Божа, не конче (і далеко не завше) ув'язується своїм рятівним приходом із «чистою» єдинокровністю родичів. А ще: як можна з позицій «чистої крові» збагнути мудру філософію притчевої «Катерини» Леоніда Кисельова:

*Доки буде жити Україна
В теплім хлібі, в барвних снах дітей –
Йтиме білим полем Катерина
З немовлям, притнутим до грудей.*

.....

*Тільки би вона донесла сина
До свого народу, до людей (3, 249).*

І суть саме в оцьому: «Доки буде жити Україна» (як притягальна, інтегруюча реальність) та ще й у гожих достатках, мирних снах малечі, Шевченкова Мадонна звідусюди вертатиме додому, нестиме (і таки донесе) своє найдорожче «до свого народу». Бо українське жіноцтво, попри всі злигоди, гасило в лоні своїм хворобливе чужинне, саможертвовно плекало очищення від наносної скверни: може, із власної провинності, та більше за все – із вікового рабства. Уберігали суте і сутне нації, щоби своїм «приходам» і гожим нащаддям підмогти Україні-матері. Аби *жити їй*, не пережити...

Розвиваючи вихідну концептуальну тезу власних розмірковувань про дивовижну вчасність поетичного першовідкриття і державницького чину Леоніда Кисельова, скажу, що, якби йому далось створити один-єдиний архитвір «В камені, в дереві, на папері...», що й за цього набутку творець по праву заслужив еталонної позначки українського барда, предтечі Василя Стуса.

На все життя впам'яталася мить, коли вперше прочитав апостольське передання:

*Треба Вкраїни. Надій і суму
Селянських хат і курних шляхів.
Треба землі, де завжди пульсує
Шевченкове серце, Шевченків гнів⁵⁶.*

Враження таке, ніби отверзлась небесна сфера і вказуючий голос про-рік рятівне веління космотворчих сил. За імпульсивно виробленою пересторожністю тут же лівцею прикрив полуменіючі рядки та й озирнувся: чи не глипає раптом сизоокий сексот? А вогнедишні катрени фосфорили кризь пальці, молитвою застрягаючи в пам'ять. І шепітно проказав собі: сталося! Таки вздоровився (нарешті!) підупалий снагою дух. Та ще ж і різьбився у такій досконалості форми! Бо хто ще одважитись міг двоєдино звести, як рівновеликі та рівнодіючі субстанції: «Шевченкове слово, Шевченків гнів»?

А псевдомесії з особливим імпетом сміють лементувати про впокорену мовбито, фаталістичну набожність генія, якому йшлося не про спасіння рідного народу, а лишень про рятунок власний. Тільки ж «не приспати його кохання, Не вколисати на рушниках».

Примхлива поліритмічна структурованість вірша, де кожен метроряд позначено відмінами якісної «фактури», буквально скипає пристрастю,

вогненно дихає сугестивним напуттям: «Треба України», «Треба землі»...

А що за розкіш – поетична мова! Шляхетна, винахідливо прекрасна, аж дух полонить. Те, що так і не вдалося мовотворцям 20-х років: віднайти прегожий синонім до слова «пілот», – Леонідові Кисельову пощастило «з ходу»:

*А вже на крицевій небесній сфері
Літавці карбують його [Шевченка] путь.*

І те милозвучне «літавці» сумістило в собі пілотів, і космонавтів, і астронавтів...

А який багатющий арсенал добірної лексики! Трапляються освіжені слова, які вимагають додаткових пояснень. Як ось: «На ритинах, на пощеляні...» Жоден із доступних мені лексиконів такої словоформи не реєструє. Тільки у всеохопливого В. Даля подибуємо навідне: «Рытый бархат [...] (узорочный?)»⁵⁷.

Справді, *ритини* означає художні вироби способом тиснення: своєрідна техніка рельєфних зображень у матеріалах, які піддаються взоренню. Десь із глибочини генної підсвідомості поет видобуває слово, яке давно запало в непам'ять, і, струснувши пил віків, продуктивним способом метонімії повертає народові його лексичну пектораль. Так діяти спроможні тільки чудотворні таланти.

Або й така дивовижа пунктуаційної смисловирозності, що має потрапити чи не до всіх нормативних поетик. У зачинному рядкові щойно цитованого за першодруком тексту маємо енжамбеман (перенесення), наслідком чого другий метроряд конкретизує атрибутиви незнищеної українськості: «Надій і суму» чийого? «Селянських хат і курних шляхів». У другій і третій перепублікаціях постає тут кома. Прочитання набуває смислів однорідності: «Надій і суму, Селянських хат і курних шляхів» (2, 157: 3, 246). Обидвоє прочитань, завідомо авторські, мають свою логіку, а найзнаменніше – служать переконливим свідченням того, за яких обставин безпунктуаційність, що стала тепер модою, виправдовує себе, забезпечуючи творення двояких смислів. Без такого двоможливого прочитання рядків і строф модняче ігнорування правописних норм пунктуаційної злагоди – пуста химерода.

Та найголовнішим постало те, що Леонід Кисельов дав блискучий (і не один!) зразок патріотичної лірики виняткової мобілізуючої снаги – своєрідний славень, яким належить різьбити на видноті у кожній школі, відкриваючи ним дитячу навчальну книжку, а всім віковим категоріям школярів рекомендувати вивчення напам'ять. Поява віршів такої космогонічної сили, мобілізуючого пафосу була, поза всім, конкретним виявом

постійно наголошуваної тут *вчасності* дій. А річ бачиться в тім, що від середини шістдесятих років на першоквіт української патріотичної лірики, яка щойно зводилася на силі, дмухнуло погубливим сибірським холодом. Зарясніли публікації віршованого нікчемства, що його сервіристи-лірики, аж надриваючи глотку, несамовито хвалили. Підносили на щит найганебнішу писанину, про яку тепер не прийнято навіть прогадувати. А дарма! Назгрібати б неподобища та й видати «антологію патології». Хоча б у повчальну пересторогу пишучій братії. Щоб, навіжено передражняючи «хохла», не зубоскалили в скрутну годину народної скорботи, не реготали при заупокійнім молебні. Принаймні на тридцять літ прораховували своє навіжене «письмо». Що ж до Леоніда Кисельова, то він мислив, як бачимо, категоріями вічного.

Низка його прекрасних поезій значилася пересторогою нових випробувань українства на життестійку мудрість. Йому прозоро бачилися переможні повстання державної України:

*Історія не є ракетний жах,
Вона мов шлях від чужини до хати.
І щастя буде. Тільки ви не дайте,
Не дайте, щоб впилася від ножа (3, 275).*

2000

ПОЕТИЧНИЙ ФЕНОМЕН ЛЕОНІДА КИСЕЛЬОВА Софія КОГУТ⁵⁸

Львів

ВСТУП

Перед тим, як почати розмову про Леоніда Кисельова, хотілося б навести одне зауваження І. Драча: «Про нього вже багато писали, а ще більше будуть писати, як про митця справжнього, небуденного, може, забуваючи про одне: він щойно починався.» [6; С. 345].

Кисельов справді лише починався. Принаймні як український поет. У всьому його доробку залишилось всього 30 українських віршів і біля сотні віршів російською мовою. І все ж про нього можна говорити як про поета українського.

У творчості Кисельова багато недомовленого, такого, що не піддається аналізу. Причини цього різні: незвичайна трагічна доля поета, сила його

таланту. Не випадково у назві роботи з'явилося поняття «феномен»: його можна констатувати, класифікувати, але пояснити логічно – ні. І все ж, мабуть, головна причина цієї нерозшифрованості – оте «щойно починався.» Аналізувати факти легше і надійніше, ніж можливості. Аналіз можливостей виходить дуже суб'єктивний: кожен може будувати ці можливості за власними законами і уявленнями, трактувати за своєю логікою. Хоч, може, це і краще: образ Кисельова вийде багатогранний, багатозначний і невловимий.

Леонід Кисельов народився в Києві, у 1946 році в сім'ї письменника Володимира Кисельова. Читаючи вірші Леоніда, спогади його знайомих, друзів, здається, можна собі уявити його: спокійний, товариський, хоч, може, трохи замкнутий, іронічний, не по віку розсудливий. Судячи з віршів, мав дуже незалежний характер і критичний погляд на речі, знав собі ціну і не мав ілюзій. Дуже любив життя, мав багато інтересів і захоплень. Володимир Кисельов – письменник, тож Леонід виховувався в інтелектуальному артистичному середовищі, що також вплинуло на його естетичні поняття і світогляд.

Учився у Київському університеті на перекладацькому відділенні факультету іноземних мов. Декілька мов знав досконало.

Писати вірші почав ще в школі. Перші публікації – в журналі «Новый мир», де було вміщено вірш «Цари». Публікувався в «Літературній Україні», журналах «Дніпро», «Ранок».

Доробок поета невеликий. Його складає одна поетична збірка, кілька раз перевидана і доповнена: Стихи. Вірші. – К., Молодь, 1970; Последняя песня. Остання пісня. – К., Молодь, 1979. Найповнішим виданням вважається останнє: Тільки двічі живемо: Вірші, проза, спогади про поета. – К.: Дніпро, 1991.

Помер Леонід Кисельов у жовтні 1968 року від лейкемії, проживши 22 роки.

Після публікації вірша «Цари» і обуреного відгуку на нього академіка Д. Благого ім'я Кисельова отримало широкий резонанс серед літературної громадськості. Про нього писали відомі критики, літературознавці, письменники: І. Дзюба, І. Драч, Є. Гуцало, Д. Затонський, Л. Новиченко, І. Кошелівець, Я. Розумний.

Творчість Кисельова аналізували з різних точок зору. Більшість дослідників цікавило питання переходу поета з російської мови на українську. Причини цього називались різні. Але основною вважається моральна, інтелектуальна потреба самовизначення, чіткої національної позиції. Ще однією причиною вважають духовне тяжіння поезії Кисельова до українського фольклору, пісні – ще в російських віршах. Хрестоматійною стала фраза із вірша Кисельова:

*Все на свете – только песня
На украинском языке.*

(«Я позабуду все обиды...»)

Багато дослідників помітили у його творчості виразні елементи міфомислення, міфу взагалі (І. Дзюба, Я. Розумний). І. Драч сам термін «міф» не вживає, але і у нього творчість Кисельова асоціюється з легендами, міфічними символами (легенда про квітку ямабукі). У зв'язку з міфом наголошують на темі апокрифів, «розвінчування» міфу. Досліджується тема антимонархічна (І. Дзюба). Трохи менше опрацьоване питання творчої майстерності, поетики. С. Соложенкіна досліджує кольорову палітру віршів, Є. Гуцало – звукове оформлення і поетичну мову віршів Кисельова взагалі, І. Дзюба – вишукану простоту його поетичної мови, демократизм вибору тем і персонажів.

Проблема протиставлення поетичного і психологічного феномену творчості Кисельова поставлена у назві праці Я. Розумного у відповідь на твердження Д. Затонського, що особистість Л. Кисельова є феноменом психологічним. Я. Розумний однозначно вважає його феноменом поетичним [13; С. 355].

Але, напевно, однозначно відповісти на це питання важко. Бо є ризик впасти в суб'єктивність і, врешті – в необ'єктивність. Що вважати феноменом «поетичним», а що – «психологічним»? Ці поняття важко зіставляти: вони неспівмірні. Їх можна протиставити лише в одному значенні: якщо поетичний – це термін технічний, зовнішній, а «психологічний» – внутрішній (як протиставлення форми і змісту). Але навіть якщо так, то напевно чи є рація розділяти повністю «форму» і «зміст». До того ж, особливістю Кисельова вважають те, що це поет змісту, а не форми.

Тому порівнювати важко. Отож, мабуть, варто визнати компроміс: якщо вважати, що на українську тематику поета наштовхнули мотиви українських пісень, то це більше поетичний феномен; якщо ж брати до уваги внутрішню боротьбу, шукання опори, підтримки, тоді поезію Кисельова можна вважати феноменом психологічним. У всякому разі, його можна називати феноменом у певному розумінні: незвичайним, навіть унікальним і тому не до кінця зрозумілим.

МОТИВИ ТВОРЧОСТІ ПОЕТА

Поезія Леоніда Кисельова за жанровими ознаками належить переважно до філософської медитативної лірики. Ця філософічність дуже своєрідна і має в основі багато причин. Вона є однією з особливостей світосприйняття, світорозуміння в творчості поета. На світ він ди-

вється не зсередини, а збоку. Інколи складається враження, що між поетом і його героями лежить якась дистанція. Це не робить його відчуженим, не вбиває щирості і безпосередності враження. Кожен образ проходить крізь нього. Але так видно те, чого не побачиш зблизка. Як пише І. Дзюба, «здатність сприймати речі багатовимірно, бачити ситуацію з різних точок обсервації, і не лише варіантно, а й альтернативно.» [4; С. 17].

Це не дистанція відчуження, а дистанція тяжіння. Відчуття такої відстані дуже точно передане у відомому вірші Кисельова про чужі вікна і ніч.

*Нет, просто, знаете, я поэт,
И я люблю темноту.
Скажите, вы позволите мне
О вас написать стихи?*

(«Осенний вечер...»)

Згодом це проявиться у віршах про кохання, де образ коханої – завжди на відстані, у тумані розлуки. Така дистанція сприяє осмисленню, об'єктивованості зображення.

Ще одну причину філософської спрямованості поезії Кисельова називало багато дослідників: І. Дзюба, Д. Затонський, Ю. Щербак, І. Кошелівець: «Подих вічності витає над поезією Льоні Кисельова, і від того вона сприймається чистою від особистих амбіцій і всього, що спонукає позувати людину, яка не думає про смерть» [9; С. 307].

Оцей «подих вічності» відкидає усе тимчасове, епізодичне. Залишаються універсальні, абсолютні проблеми і цінності. Доля (невеличкова хвороба, та, зрештою, і не тільки вона – такий уже в нього склад мислення) постійно ставить перед поетом вічне гамлетівське питання, і він знову і знову має доводити, «в чім більше гідності» (саме «гідності», а не «мужності», як пише Д. Затонський [7; С. 376;]. І. Кошелівець не поділяє такого погляду). Може, тому мотив життя і смерті стає одним із наскрізних у творчості Кисельова.

Тема смерті – природне і закономірне явище для філософської лірики. Осмислення понять «життя-смерть» – духовна потреба людини у всі часи і епохи. Але для другої половини ХХ століття, яку сам Кисельов визнає як свою «поштову адресу», це питання стало особливо актуальним – не в особистому, а в універсальному плані. Йдеться про глобальні проблеми: зміну філософських, етичних понять, екологію, психологію, культуру, науку. А в даному випадку – і про політичну ситуацію. Немає стабільності, впевненості ні в сучасному, ні в майбутньому.

*Що станеться з тобою,
Мій світе, мій журавлю?» –*

пише Кисельов («Земля така гаряча...»). ХХ століття – час кардинальних опозицій, філософських, психологічних, історичних контрастів. В душі поета ці контрасти розкриваються, «как черные бутоны» («Я позабуду все обиды...»). Це час, коли актуальною стає «поетична традиція... мужне додання страху смерті... Для цього потрібне духовне зусилля, єднання власного «я» із родом людським» [15; С. 202]. Отже, Кисельов як справжній поет відчував у собі цей голос часу. Але у нього усе було складніше. Голос часу накладався на голос власної долі. Скінченність світу боліла йому не лише навколо нього. Це не була далека абстракція. Скінченність світу Кисельов відчував у собі. І духовно, і фізично. Тому смерть стає у нього наскрізним мотивом. Це не егоїзм і не страх за власне життя. Це його світогляд, розуміння життя. І тому у віршах Кисельова умирають його герої: Офелія, Дульсінея, Гамлет, Осип Мандельштам, Лермонтов і багато інших.

Смерть у поезії Кисельова приходить не відразу. Вона з'являється у зрілих віршах – як розуміння простих речей. І приходить спочатку невпізнана, неназвана – в образі осені, до якої треба готуватися, «как хозяйки к зиме» («Я готовился к осени...»), але все одно не врятуєшся. Смерть з'являється у долях інших людей, в інших країнах, інших епохах. («Умирают в юности поэты...», «Аве, Цезарь!» і ін.).

Смерть тут іще далека і сприймається як примха долі. Але уже є розуміння, що долю не обминеш («Судьба хитрит»), складається враження якогось іронічного фаталізму. Іронія тут – як захист від чогось, про що важко говорити серйозно, що важко називати його справжнім іменем. Пізніше ця іронія зникне із віршів Кисельова. Проте її справді можна вважати протиотрутою, яка зробила свою справу: немає іронії, але немає і розпачу. Є виважена гармонія спокою.

Згодом смерть – уже не далекий силует у чужих долях. У циклі про О. Мандельштама є заперечення смерті – пристрасне і болісне: «... очень хочется хоть немного, а пожить.» І розпачливе, категоричне: «Поэты умирают в небесах...». Чомусь, коли читаєш цей вірш, то відкидаєш перший план – протиставлення поета і влади, а сприймаєш план, може і підсвідомий – утечі, захисту від смерті. Поет не може померти. Те ж – у вірші «Ветер с Востока...»:

*Милая, что ты, не надо, не надо бояться,
Мы умрем, взявшись за руки...*

Є. Гуцало писав про Кисельова, що у нього в кожному вірші, про що б

він не писав, «біль, думки – власні, а не ліричного героя. Він зрівнявся зі своїм поетичним світом» [3]. Мабуть, тому у долях його героїв відчувається відлуння власної долі.

Згодом приходять розуміння і спокій – своєрідна філософія кінця життя. Поет прийняв її, зрозумів і змирився з нею. Коли ще у 1967 році про смерть з'являється «Злобная поема», то у 1968 році – уже немає відчаю, гніву. Є лише любов до світу і людей. У віршах проступає відчуття повноти життя – у всіх його проявах. «Вчуса ставленню до життя» – пише Кисельов («Осінь»). І це, мабуть, означає і розуміння скінченності цього життя. Оця філософія мимоволі проявляється у майже всіх віршах пізніших – як мотив примирення, прощання, розлуки. Таку якість поезії (на тематично-емоційному рівні) Ю. Шерех визначає як «комплекс чорного янгола» – янгола смерті: його присутність, принаймні на другому плані віршів, – це «міра справжньої поезії... і міра людяності поезії...» [16; С. 197]. І міра проникнення в глибину, в суть світу, відчуття життя. Нагадує Гайдеггера: «...смерть мусить бути частиною нашого життя на землі... Втеча від думок про смерть... дорівнює відмові від повноти життя. Повно живе тільки той, хто знає, що помре.» [Цит. за 16; С. 15].

Але все ж, і герой Гайдеггера, і, зрештою, Кисельов залишається сам на сам зі смертю. І це робить його самотнім.

*Что-то стал я выпадать
из игры по вашим правилам.*

У поета відбувається постійний пошук опори, підтримки. Бо – «природа не выносит пустоты.»

У нього якийсь дивне і дуже непросте ставлення до релігії. Д. Затонський, К. Дмитрієвська і багато інших вважали його однозначно невірним. Але, напевне, це не зовсім так. В усякому разі, йдеться не про атеїзм і не про релігійність у традиційному розумінні. У Кисельова ставлення до релігії інакше. У багатьох віршах (навіть у тематиці: Марія Магдалина, Рубльов і ін.) проступає напівусвідомлений пошук опори, який важко назвати просто «некими вічними бессмертными традициями» [7; С. 376]. Напрямок цього пошуку доволі чітко окреслений. Інша справа, що погляд на релігію у Кисельова, як завжди, трохи відсторонений і скептичний. Це не погляд збоку (крім деяких віршів: «Религиозное», «Загорск»). Це спроба заглянути за горизонт, проникнути в інший світ – напівусвідомлена: судячи з усього, Кисельов виховувався як атеїст. Таким було його середовище. Таким був дух епохи – час утрачених традицій, заблокованої культури. Як пише Є. Сверстюк, «звільнена» людина мусить робити неймовірні зусилля там, де в нормальному світі дитина бере готове від

батьків уже на початку життя» [15; С. 137]. Треба відшукувати втрачені ланки, відновлювати і доводити аксіоми. У покоління, до якого належав Кисельов, релігійність гасили всіма можливими засобами.

Отже, для початку: що таке релігія і про яку релігію йдеться в даному випадку? Релігійність тут – не визнання приналежності до якоїсь конфесії, секти. Навіть не визнання себе віруючим. Для цього Кисельов був занадто скептичним. До того ж, світогляд поета не залежав від присуду жодних авторитетів. Жодні закони і догми не ставали для нього аксіомами. Це одна з особливостей аналітичного розуму. А Кисельов володів саме аналітичним типом мислення. Про це свідчать багато його віршів: не спираючись ані на свій, ані на чужий досвід, поет рухається темою вірша лише за руслом власної логіки. І переходи у нього частіше логічні, ніж асоціативні. Асоціативні ж містки теж будуються за своерідною логікою асоціацій: немає загадок – є недомовленість, яку кожен має договорити собі сам. Є об'єктивне споглядання світу – констатування. І уміння чути.

Ця властивість зумовила особливу простоту поезики Кисельова: без віртуозних метафор, вишуканих епітетів. Мовлення – аскетично просте, врівноважене. Ваги набирають не фантастичні поєднання слів, а кожне слово окремо – відкриваючись у глиб різними пластами: логічними, символічними, міфологічними і, у тому числі, асоціативними.

Отже, таке мислення відкидає будь-який пафос, ейфорію. Це мислення філософа чи, як пише Кисельов, – Пророка. Мислення музиканта, а не композитора. Це зумовило особливий тип його релігійності – «у глибинній сполученості з усіма виявами буття» [4; С. 14]. Інакше не вловиш хід думки собак («Подол – плохое место для собак...»), коників («Осінь»), травинки. Звідси – «вживання у психологію» робітників, дітей, чужих народів. Щось схоже на пантеїзм, але приземленіше, скептичніше.

Ця релігійність проступає у двох різних стремліннях: назовні і всередину. Зовнішній бік – це пошук опори, причалу, надії. І внутрішній – самовизначення, самоусвідомлення, пошук себе.

Зрештою, таке означення релігії – цілком природне. Воно закладене в людській природі. За визначенням релігієзнавчого словника, «релігія – це духовний феномен (щось, отже, органічне для поетичного феномена. – К. С.), визнання... Вищого начала, Абстрактної реальності, що лежить за світом явищ, утримує світовий процес і відкривається кожному через внутрішнє відчуття його присутності...» [19; С. 279].

Із того ж словника: «В релігії відображаються не зовнішні для людини сили, а такий особистісний стан людини, який можна назвати станом самовизначення у світі, здобуття людиною самої себе... Це відображення входження людини в світ, самоусвідомлення себе як його часточки» [19; С. 280].

З цього класичного визначення для релігійності Кисельова не властиве лише одне: визнання Вищої реальності абстрактною. Для нього ця реальність – не у світі ідей, а у світі речей. Тут навіть крик ковтаєш як білокрів'я («Загудити вуха...»). Але на всьому лежить печать Вічності, тому світ не самотній.

Проте раціонального розуміння духовних вартостей замало. Виникає своєрідний духовний голод. Бракує Учителя. «Приходи, Мессія» – пише поет («В горнице прибрала»), але тут це – голос у пустку.

*Мне в церкви делать нечего.
Не знаю, о чем молиться мне... –*

говорить Кисельов з легкою іронією («Религиозное»). Але – з щирою повагою і трошки – з задрістю. Бо канонічна віра не для нього. Для поета це – «наивная вера». Пошук опори продовжується.

Тема церкви у Кисельова з'являється доволі рано: 1960–62 рр. Паралельно приходиться тема долі, фатуму. Мусить же хтось встановлювати закони, визначати орієнтири в хаосі – якщо не церква, то доля.

*У судьбы есть десять тысяч шансов.
У нас один,
К тому же мы и сами
Не знаем о призвании своем.*

(«Судьба хитрит...»)

Доля – підступна і жорстока. Доля – кат. Доля – «нічна скорбота» («Я ніхто для тебе...»). Життя, дане людині, – «просте як пісня». Непроста лише доля, яка сама з собою грає «в очень сложную игру» – деколи не дуже чесно і небезпечно. Але з долею треба змиритися і прийняти її належно.

Доля Леоніда Кисельова позначена тінню страждання і смерті. У вірші «Сорок первый» вона з'являється як конвоїр, який веде поета дорогою – на розстріл. Але – дарує йому цілу дорогу життя. У нього зв'язані руки, він нічого не може зробити. І тому лише сам за собою спостерігає збоку (зі своєї улюбленої позиції). Мотив дороги, далечі, горизонту у Кисельова майже завжди асоціюється з Долею, з розлукою, прощанням.

*Я буду вечером вдали
За много сотен верст...
(«Прощай, и если навсегда...»)*

*Я думаю о Джеймсе Мередите,
О том, что я за ним шагаю следом
По той дороге, нет, по той орбите,
Где поворот под дулом пистолета.*

(«Я думаю...»)

Але згодом, в останній рік життя, приходиться усвідомлення, що головне – не мандрівка, а повернення додому. Приходить час єднання з власним домом, раз на завжди дарованим людині. І над цим Доля не владна («Лист Джонатана Яреми Свіфта», «Додому»).

Віра в Долю – це все-таки щось схоже на релігійність або принаймні пошук «вищого розуму», який усім керує, все визначає. Цей розум всюдисущий і непереможний. Боротьба з Долею – даремна суєта, не варта сил людини. Вчасно знати свою долю, свою дорогу – єдине, що можна зробити. Інакше –

*...сошел с ума – как сходят с дороги,
Чтоб затеряться в ночном лесу.*

(«Во мне сломался...»)

Але чи може ця жорстока і неблаганна Доля стати опорою, захистом, якого шукав Кисельов? Розмова з нею – це розмова з пусткою (знову – голос в нікуди). А – «Природа не выносит пустоты». До того ж, як вважають філософи, «ідея долі – це протилежність ідеї волі» [20; С. 635]. А ідея закладена в кожній людині. Особливо, якщо це поет: поети навіть «умирают в небесах» («Осип Мандельштам») – і тоді вони вільні від усього земного горя. Треба хоч інколи бути непокірним, хоч інколи утекти. Спершу – балкон піднімає вітрила і летить («Балкон»). Згодом приходиться туга за простором: «слишком мало на земле морей...» («А людям надо...»).

Кисельов усвідомлює, що він – поет. Дослідники часто вирізняють у нього мотив протистояння поета і влади. Але як поет він протистоїть і своїй Долі – тим, що приймає її присуд у свою поезію. Що б йому не судилося, головне – поезія.

То, може, поезія і є релігією для Кисельова? Про це судити важко. Поезія була для нього всім, була його покликанням. Він сам себе називає пророком. Шукає безсмертя у власних віршах. Але коли стає холодно і самотньо, то

*что мне делать, робкому пророку,
В северной холодной стороне?*

(«Если дни становятся синей...»)

І пошук триває. Але, з другого боку, – поезія говорить у ньому. Пророка не врятує його дар, але допоможе досягнути життя, розширити свій життєвий час у минуле і майбутнє. Поезія – це слова – «...на сторожі людини, як незнищенний символ Божого творіння.» [15; С. 143]. І знову на перший план виходить релігія. Кисельову важко висловити те, що говорить у ньому слово. Слово неназване: «две струйки пауз у времени на кресте...» («Каравелла поднимает...»). Але воно є:

*Какой-то особый голос
Появился у нас внутри.
Голос тих, и немного печален,
И почти-что неуловим...*
(«Загорск»)

А хто відповідь поету на найболючіші запитання:

*Так прерви свое молчанье
И скажи мне, ради Бога,
Что за этими дверьми?
(«И у той последней двери...»)*

Чи є інший, щасливий світ? Про що мовчав священик у старенькій Загорській церкві? Невже за тими дверима – лише пустка? І є лише жорстока реальність:

*Нас заключили в мир, где нет воскресенья,
Живые мертвы, и для мертвых нет воскресения... –*

пише Кисельов («Мария Магдалина»). І ще, в листі до друзів: «... в загробну життя і тамашні зустрічі не вериш? Очень обидно, но я, кажется, тоже не верю» [5; С. 388]. Але, за свідченням тих же друзів, ці слова написані зимою 1968 року, в лікарні, коли не було майже ніякої надії на полегшення. Але весною поліпшення настало, а заодно – ще одна можливість досягнути себе. І висловити своє слово. Той же 1968 рік:

*Вірю в Слово,
Велике, палаюче, наче сонце, Слово,
Що було на початку всього
І було Богом.
(І це слід розуміти буквально,
Як вчить Августин.)
(Не вірю політикам...»)*

Чим пояснити ці протиріччя, невпевненість, балансування «у края бездны»? Пошук слова відбувається майже напوماцки. Відчайдушне шукання опори закінчується «сломясь в тоске:

*Все на свете – только песня
На украинском языке.*

(«Я позабуду все обиды...»)

Цей вірш, мабуть, найсильніше і найяскравіше вражає читачів з усього доробку Кисельова. В усякому разі, всі критики, які писали про поета, звернули на нього увагу. І рік його написання (1963) вважають переломним для світогляду Кисельова. Надто вагомим і болісним було це зізнання. Надто багато у нього вкладено. Але, напевно, головними тут є два моменти: пісня і українська мова. Визнання саме української пісні до Кисельова прийшло «у края бездны». Але і сама Україна живе біля такого краю. І українська пісня тут сприймається, як сама Україна.

Саме так зрозуміла цей вірш, наприклад, Н. Лівичька-Холодна. Це сприйняття у неї мало ще один особистий болючий відтінок: вигнання, ностальгія, розрив з домом. Тому край безодні у неї був свій. Але Кисельов жив в Україні. І його біль озивається у неї віршем, який хотілося б навести тут повністю:

Тим, що там, з Нею

Прочитавши Леоніда Кисельова.

*Чом не винесла її очима,
Так, як він, у безвість, крадькома,
Щоб була зо мною, хоч незрима,
А не ця, що тут, чужа й німа.
Щоб казала мені вдень і нічню,
що ростуть іще такі, як він,
із очима, що як зорі вічні,
із любов'ю, що як гнів і чин.
Ти мій сину, моя горда дійсність,
ствердження, і доказ, і любов.
Справді – все на світі тільки пісня
В українській, у найкращій з мов.*

(1973 р.) [10]

Н. Лівичька-Холодна не випадково називає Кисельова своїм сином. У поетичному розумінні – це справді споріднені душі. Обидвоє – самотні. Хоч кожен по-своєму: у Лівичької-Холодної – самотність вигнання, у Кисельо-

ва – самотність смерті (хоча «комплекс чорного янгола» смерті, як зазначає Ю. Шерех, у Лівницької-Холодної – один з найяскравіших). В обох поетів поняття найглибші, найпотаємніші, найінтимніші певним чином пов'язані з Україною, а саме слово «Україна» часто залишається невимовленим.

Другий, не менше важливий момент – те, що йдеться не просто про українську мову. Йдеться про українську пісню. У ній Кисельов знаходить опору. В порожнечі у нього вривається цілий світ – дума українського народу. З такою силою, що

*Взорвутся черные бутоны –
Окаменевшие сердца.*

(«Я позабуду все обиды»)

І, мабуть, саме український народ, його культура, фольклор перехилив важіль пошуку опори у бік релігії, віри в Слово. Своєрідної віри: специфічної і дуже неоднозначної. У дечому – трошки поганської. Або такої, як у Шевченка, який визнавав народну віру: прямий зв'язок з Богом, без будь-яких посередників. Контакт із Богом через звичаї і обряди, через розмову з природою.

В основі світогляду, міфології українського народу закладена релігійність. Вона ввійшла у звичаї, у пісню.

*Заграй же мені, дударіку, на дуду,
Нехай же я своє горе забуду, –*

пише Кисельов, повторюючи слова української пісні («Дударик»). І упевнено говорить:

*Вірю в Слово,
Велике, палаюче, ніби сонце, Слово,
Що було на початку всього
І було Богом.*

(«Не вірю політикам»)

ЗАРОДЖЕННЯ МІФУ

Для поезії Леоніда Кисельова завжди була властива потреба пізнання, пошуку і віднайдення істини, проникання в глибину речей і явищ. Цей процес для нього дуже особистий. У цьому не допоможе ніхто. Не існує жодних незаперечних авторитетів. До такого типу поезії найточніше підходить назва «поезія пізнання» – поезія філософського відчуття світу.

За твердженням Е. Соловей, майже вся література ХХ століття спрямована у філософію. Таку літературу дослідниця називає поезією пізнання: «Філософська проблематика постає ніби «розчинена» в повноті художнього осмислення дійсності. Буттєвий вимір приватного життя виявляється у значущості конкретного. Окреме життя постає як момент вічного, що у спресованій формі містить всі можливості і готовності... Це схилиє авторів до параболи, притчі, символу, міфу.» [16; С. 27]. Отже, поява міфів у творчості Кисельова цілком логічна і закономірна, як закономірне і звернення до фольклору. Проте до міфу він прийшов не відразу. Та ж Е. Соловей в один ряд із міфом ставить параболу, притчу, символ – елементи міфічного мислення, які стоять на трохи іншому рівні, ніж сам міф. До міфу Кисельов прийшов через символ і через притчу. Зокрема там, де йдеться про образи і традиції світової культури. Його вірші про Прометея, Дон Жуана, Галілея, Дон Кіхота – це справді притчі, із давньою традицією їх розуміння.

Ще одна проблема «поезії пізнання» – питання традиції, пошук основ. Ці традиції можуть бути різні. Це, з одного боку, традиції універсальні, загальнолюдські: культурологічні, релігійні і ін. З другого боку, існують традиції національні: фольклорні, історичні і ін.

Проблема традиції у філософській ліриці веде до осмислення культурологічних образів: звернення до образів Гамлета, Дон Жуана, Дон Кіхота.

Отже, питання міфологізму у Кисельова (на це звертають увагу І. Дзюба, І. Драч, а особливо Я. Розумний) – явище закономірне і властиве для того часу. Ідеться про міфологізм російської частини віршів – про звернення до символу, притчі, чи, як пише І. Дзюба, звернення до апокрифів. Такий міфологізм властивий усій світовій літературі ХХ століття – в більшій чи меншій мірі. Як зазначає енциклопедія «Мифы народов мира», мистецтво ХХ століття створює такі художні ситуації, де зрівнюються міф, художній текст, а інколи і прирівняні до міфу історичні події. Цей міфологізм не наївно-несвідомий. Він має філософський, інтелектуальний характер, і «помимо наукової ерудиції, передбачає вільне пародійне обґрунтування, іронічну відстороненість» [18; с. 62-63].

Але в поезії Леоніда Кисельова є й інший міфологізм – не інтелектуалізований, не іронічний, а первісний, майже підсвідомий (в українській частині віршів). Цей міфологізм виникає під впливом української пісні. Тієї самої, що «все на свете». Саме вона привела Кисельова до міфотворчості, до міфічного мислення. Вона розгортається для нього новим світом, із своїми символами і знаками. Це окремий світ, побудований за законами міфу.

За визначенням Я. Розумного, в поезії Кисельова вирізняються дві категорії міфів: універсальні (мандрівні) і партикулярні (національні). До

першої категорії він відносить Прометея, Дон Жуана, Дон Кіхота, Галілея, Командора і Донну Анну. До другої – вузьконаціональні персонажі. Російські: Степан Разін, Іван Грозний, Петро I, А. Рубльов, Ленін. Українські: Шевченко, Дніпро і Україна «в трьох образах» [13; С. 357].

Така класифікація доволі струнка і детальна. І цілком правомірна. Але виникають деякі зауваження.

По-перше, навряд чи можна провести таку категоричну межу між універсальними і національними міфами. Адже кожний «універсальний» персонаж, хоч і належить усій світовій культурі, має свою національність (в даному випадку всі, окрім Прометея, – іспанці). І який би зміст у них не вкладати, ознаки їх етнічного міфу (тут іспанського) у них будуть переважати принаймні в зовнішніх рисах: в іменах, характері, зовнішності, зрештою – сюжетах і т.д. (До речі, може, тому якимсь дивним дисонансом у Кисельова звучить: «Милый парень Дон Гуан...» («Молишься и веришь. Даль туманна...»)).

Ця характеристика якось не вписується в іспанський колорит). До того ж, інколи зміст, який поет вкладає в універсальний образ, може бути досить вузьконаціональним. Куди, наприклад, віднести багатолікого кисельовського Дон Кіхота? У вірші «Дон Кихот» є доволі прозора алегорія тоталітарного режиму Радянського Союзу. Отже, це вже швидше національна (чи міжнаціональна) реалія. Те ж можна сказати про український варіант Офелії.

Ще одне зауваження: якщо серед універсальних і російських національних міфів Я. Розумний називає конкретних історичних осіб чи літературні персонажі, то в українських міфах конкретною особою є лише Шевченко. Навряд чи можна ставити на одну лінію Прометея чи Дон Кіхота – і Дніпро; Донну Анну – і Україну, нехай і в жіночому образі. Це міфи з різних площин: за смисловим і символічним навантаженням вони не співмірні.

Ще одне: Я. Розумний не називає доволі багато персонажів. Серед «універсальних» – Гамлет, Офелія, Свіфт, Марія Магдалина, Колумб, Аполлон. Серед російських – Лермонтов, Мандельштам. В українських міфах – Скворода, Тичина (як міф Поета). І ще один національний міф – Київська Лавра. Хоча визначити, який саме образ чи персонаж належить до міфу, а який ні, доволі складно. І класифікація виходить дуже суб'єктивна. Отже, напевно, краще накреслити хоча б найосновніші тенденції (теми) міфів, зберігаючи отой поділ на універсальні і партикулярні. Серед універсальних: тема протиставлення, протистояння, боротьби, контрасту, тема борців: Дон Кіхот, Донна Анна, Галілей (частково), Колумб, Свіфт, Джордано Бруно, безіменний герой вірша «После Троянской войны» і ін.

Цей мотив, зрештою, є визначальним для усієї поезії Кисельова. І Дзюба називає, наприклад, «мінливе протистояння зими і весни», прориви «тепліші і реванш приморозків. Двобій сонця з туманом». Або – видозміна цього мотиву – тема «громадянської оспалості і прозоріння» [4; С. II]. І Драч, С. Соложенкіна говорять про протистояння суєті. І не тільки суєті. Це вилилось в основний прийом поезики Кисельова: елемент протиставлення, контрасту.

Пов'язана із першою – тема антимонархічна. Вона теж наскрізна і зустрічається часто і в російських міфах (її, мабуть, можна назвати основою для усіх російських міфів). Ця тема розділяє персонажів на два «табори»: «Царі» і «Поети», (хоч «Царі», звичайно, не обов'язково монархи, а «Поетом» можна вважати і Галілея, і Прометей).

«Царі» – Юпітер, Цезар, Петро I, Іван Грозний, «Семены Гордые, Василии Темные» («Зло и монотонно...»), у деякому розумінні – Командор (тут «Поетом» буде Донна Анна), цар, що «царил в верховьях Нила» («Колодець»), цар Аршак («Аршакован»), а також багато неназваних царів. Єдиний, мабуть, російський міф, не включений в цю тенденцію, – це міф Леніна. Проте навряд чи є рація вважати Леніна чи Сталіна лише російським міфом, як робить це Я. Розумний. Це вже міф міжнаціональний.

Тема прощення, примирення з Долею і пов'язана з нею тема втечі від реальності: Офелія, Галілей, Дедал, Улісс, Дульсінея, Колумб, у деякій мірі – Прометей, Гільдестерн, Дон Кіхот.

Та тенденція, яку І. Дзюба назвав демістифікацією міфу, апокрифом. Її можна назвати також темою зіткнення з іронією реальності. Своє пояснення цьому явищу дає І. Драч: «...тенденція до першоосвоєння матеріалу, до роздязгання популярних легенд і до ствердження своєї першоправди» [6; С. 346]. Сюди належать Прометей, Дон Кіхот, Галілей, Дон Жуан, Дульсінея і ін.

Ці теми переплітаються, накладаються одна на одну, тому деякі персонажі включають в себе кілька тенденцій: Дон Кіхот, Дульсінея, Галілей, Колумб і ін.

З українськими міфами у Кисельова усе інакше. Я. Розумний виділяє три міфологічні образи: Шевченко, Дніпро, Україна. До них можна додати ще образ Лаври і образ Поета (Сковорода, Тичина, той же Шевченко). Але український міф у Кисельова визначається швидше не тематичними ознаками, як в універсальних чи російських міфах, а ознаками міфічної поезики. Тому тенденції чи теми тут визначити доволі важко.

По-перше, всі ці теми позначені спільною особливістю: мотивом національного самовизначення, виживання нації.

По-друге, ставлення до українського міфу в Кисельова інакше, ніж до міфу універсального, й інакше, ніж до російського міфу. Це ставлення

І. Дзюба називає «прилученням», а можна назвати ще наверненням, неофітством чи заглибленням. В українських віршах Кисельова зникають деякі риси його російської поетики. Зникає ота відстороненість, споглядальний тон. Відсутня іронія, і, відповідно – немає демістифікації. Для Кисельова в українській культурі, українській мові кожне слово – містичне, кожен символ – міф. Як пише Є. Гуцало, «...Леонід Кисельов не віддається на волю... зовнішньої легкості. Його свідомість проникає до внутрішньої системи фольклору. В результаті – вірші чіткі, реальні, образи-символи прості за вираженням і багатозначні за суттю» [3]. Він же зазначає, що в українських віршах Кисельова є повна самовіддача. Про це говорить також І. Драч: в українській частині «кожен його вірш про найголовніше, про найсуттєвіше. Поезія стає голосом самої душі... на найвищому етапі освоєння сенсу буття, все це – прориви до істини, яка вимагає найвищої сплати за себе – ціною життя» [6; С. 348]. Отже, поезія переходить на інший рівень. І виникає інший рівень міфологізації.

І в універсальних, і, частково, в російських образах-символах саме поняття міфу інакше. Тут це міф за формою, а не за суттю. Ідеться про вкорінення в культурі (національній чи світовій), про відчуття основ цієї культури. У Кисельова у випадку універсальних міфів спрацьовує інтелект. Це якщо і міф, то міф вторинний, соціальний. З цілком окресленим часом і простором. У ньому лежать основи сучасної європейської культури чи, точніше, він є її здобутком – здобутком цивілізації.

Однією з ознак інтелектуальності, соціальності універсального міфу, ознакою не світовідчуття, а світорозуміння у Кисельова є те, що в таких міфах у нього з'являються не явища природи чи суспільства, не речі – лише люди. Образи Гамлета, Дон Кіхота і Дульсінеї, Галілея чи Дон Жуана живуть не в міфічному світі, а в реальному. Не поза часом, а в історичному часі. Серед усіх цих образів лише образ Офелії інший. Вірніше, тієї Офелії, що з'являється в українських віршах Кисельова. Але тут його Офелія – уже український образ, який до Ельсинорського замку ніякого відношення не має («Похорон Офелії»).

З російськими міфами справа інша. Тут також міф залишається соціальним, історичним. І в переважній більшості випадків, – це радше легенда, а не міф. Проте тут озивається особиста нота – приналежність до нації, до культури цієї нації. Тому говорить не лише інтелект. Озиваються гени. Кисельов сам стає мешканцем міфу. Він може вільно увійти в міфічне місто («Китеж», «Юрюзань»), відчувати життя в ньому – до найменших деталей. Це вже не стилізація під міф, як в універсальних міфах: «Двери шепчут: пуркуа?» («Молишься и веришь. Даль туманна») або «Жизнь и смерть Дульсинеи Тобосской». Тут – входження в стиль (у вірші «Китеж» – у стиль казки), відчуття психології народу: «Цирюльники», «Степан Ра-

зин», «Загорск». Це відчуття сам Кисельов намагається зафіксувати і пояснити:

*Но какой-то особый голос
Появился у нас внутри.
Голос тих и немного печален,
И почти что неуловим.*

(«Загорск»)

Цей голос, з одного боку, – знак пошуку релігії. А з другого боку – знак відчуття минулого, своєрідний «голос крові».

Але тут же – констатація:

*Мы в автобусе обсуждали
Новый греческий кинофильм...*

Міф не став справжнім. Це – лише ланка пошуку, епізод. Адже: «Мы в Загорске всего лишь гости». Відчуття «полета веков» («Старая площадь») все одно закінчується в сучасності.

І ще: навіть в універсальних міфах відчуття світу (часу і простору) залишається національним. Перетинаються поняття і традиції. І переходи подекуди виходять неймовірні:

«Каравелла поднимает белые паруса». І «мертвый день» безсмертного Колумба замикається простором Києва. І то нічого, що час прощається з Колумбом там, «где рощи розовый край, крик электрички, похожий на крик «прощай!»

Український міф інакший. Тут є закоріненість у «...культурі як «образи світу», який відклався в найзавітніших символах, сюжетах, духовних цінностях даного народу» [12; С. 5]. Тут співіснують міф соціальний, етичний, і міф первісний, космологічний. Тут на повний голос говорить фольклор (фольклор як світосприйняття, а не як просто стиль). Тут є відчуття землі, голосу природи. Відчуття Дому. І це, мабуть, найперша умова справжнього міфу. Дім – центр світу. Навколо нього рухаються сонце і зірки. Світ для людини будується по відношенню до Дому: що є близько, а що далеко, що є чужим, а що своїм. Без відчуття Дому немає відчуття світу.

І все ж, повністю «первісним» назвати цей міф не можна. Так, тут говорить земля, птахи, вітер, трави, вогонь. Але – природа асоціюється з явищами культури. Природа має соціальний підтекст. А інколи – і політичний підтекст.

«Пам'ять серця», про яку пише Кисельов, – це пам'ять любові і поваги. Пам'ять етична, а не сакральна. Як зауважує М. Новикова, «... все-таки

«бездомішкове» міфологічне мислення сучасній людині вже недоступно. Вона може тільки «переживати» міф, а не жити ним» [12; С. 8].

Але, незважаючи ні на що, Кисельов «переживає» лише український міф. У інших міфах він – лише гість.

Як зауважує Я. Розумний, «поет застосовує три різні способи трактування міфів у своїй поезії: повалення, переосмислення і закріплення міфів. Кисельов розкриває аномалії свого суспільства і його провідників, усього антигуманного і регресивного в ньому, дні й ночі свого життя та парадокси світобудови» [13: С. 357].

Оте «повалення» стосується, мабуть, лише міфів універсальних і російських: Дон Жуан, Прометей, І. Грозний, Степан Разін, Ленін... І. Дзюба зазначає, що «це ціла окрема галузка поезії Леоніда Кисельова – демістифікація, полемічне очуднення, варіативне переосмислення канонічних сюжетів світової літератури і мистецтва, вічних образів і мотивів, стереотипів історичної і культурної свідомості» [4; С. 17]. Він вважає, що це «повалення» має багато спільного з «переосмисленням» і є грою уяви, спробою продовжити образ, переселити його, наприклад, в іншу історичну епоху. Як би не було, але «повалення» чи «переосмислення», чи і те і інше водночас актуально лише щодо канонічних сюжетів світової літератури і мистецтва і зовсім не властиве українським міфам Кисельова. Хоча «розвінчування міфів» є в давніх традиціях української культури: від мандрівних дяків – до Котляревського – і до сьогодні. Тінь травестованого Енея лежить на всій українській літературі. Але в українських міфах Кисельова – інша тональність: неофітство, «прилучення» несумісне з іронією. Тут уже включається третій спосіб трактування міфів (за Я. Розумним): закріплення міфу. Воно пов'язане з іншою традицією українського слова – традицією козацьких дум, пісень.

Серед універсальних міфів у Кисельова є «вільна ряснота літературних і культурних ремінісценцій» [4]. Світ у його поезії – багатогранний, багатолікий до безмежності: усіх образів, усіх міфів перерахувати неможливо. Проте є серед них постаті, які назавжди поселились у поетичному світі Кисельова, до яких він повертався знову і знову: і розвінчував, і переосмислював, і утверджував. Вони були йому найближчими друзями. Це образ Дон Кіхота, Офелії і (мабуть, як пов'язаний із образом Офелії) образ Гамлета.

Дуже непросто ставлення Кисельова до Дон Кіхота. Як зауважує І. Дзюба, «До цього спричинилася і об'єктивна багатогранність образу (надто в його житті вже не на сторінках роману, а в суспільній свідомості –

на різних теренах і в різні часи), і зміна суб'єктивних настроїв поета, полеміка із самим собою» [4; с. 19].

Дон Кіхот Кисельова – романтик, лицар наївності і лицар нездійснених мрій.

*Не нужно болтовни о Дон Кихоте.
Двадцатый век к романтике не склонен.
(«Я думаю о Джеймсе Мередите...»)*

Тому його – «отбросили по инерции» («Дон Кихот»).

І все ж Кисельов часто повертається до нього. То чудний лицар сниться дітям (всупереч реальному буденному світові), то з'являється із сутінок тінь Дульсінеї Тобоської. Образ Дульсінеї чимсь нагадує «Забуту тінь» Лесі Українки. Але ще трагічніший: героїня Лесі Українки принаймні любить. А Дульсінея – полонянка кохання Дон Кіхота. Із цієї в'язниці вона не вибереться до кінця життя. В романі Сервантеса, і в усій подальшій літературній традиції, образ Дульсінеї розділений, розшматований: жінка – служниця і Дама мандрівного лицаря. Ілюзія Дон Кіхота стала ілюзією всього світу. Справжньої ж Дульсінеї ніхто не помітив. Вона стала непотрібна: жалюгідна, негарна. Щось схоже на перську княжну в «Степане Разине». Але княжна-жебракча у Кисельова мстить за себе. І за Дульсінею. І все ж –

*А впрочем много женщин, вдов и девиц
Участье приняли в похоронах...
(«Жизнь и смерть Дульсиinei Тобосской»)*

Ілюзії Дон Кіхота, може, утішати хоч когось, «хто не вірить вже ні в кохання, ні в слова...» («Стати б хоч на менти лічені»).

Тінь Дон Кіхота у Кисельова часто залишається неназвана. В поемі «Первая любовь» – той же Дон Кіхот. І недаремно пише Кисельов: «у меня сохранился из букета его цветов». Бо –

*Что-нибудь да значит
Даже подражанье для души
(«Раковина»)*

Зрештою, хто може сказати, що в світі ілюзія, а що – ні? І навіть найсильніші люди хоч інколи стають лицарями ілюзії:

*Но миг невыносим и бесконечен,
И сам Колумб кричит: Земля! Земля!
(«Колумб»)*

З другого боку, Кисельов – скептик за типом мислення. Міфи у нього розвінчані, ілюзії розбиті («Пузыри»). Про ставлення Кисельова до ілюзій найкраще, мабуть, говорить вірш «КИО»: «Мы ничего не знаем...», і не знаємо, чого варті ілюзії, коли

*можно в номере запереться,
лечь на расштанную кровать
и умереть.*

До того ж у Дон Кіхоті Кисельова приваблював отой мотив протистояння, здатність боротися заради власного світу, власних правил та істин:

*Что-то стал я выпадать
Из игры по вашим правилам...*

Чомусь, коли читаєш вірш Кисельова про Гамлета, то складається враження, що Гамлет для нього – внутрішньо не прийнятний. Поет, здається, не пробачив йому багатьох речей. Не пробачив йому акторства:

*В который раз разыгрываю я
Один на сцене сумрачной и голой
Офелию, безумца, короля
И, наконец, наследника престола.*

Но я давно устал от этих сцен...

(«Предисловие к «Трагедии Гамлета»)

Або:

*Припомнится мне ремесло актерское,
Мечты об игре и игра в мечты...
Декорации эльсинорские,
Размалеваннные холсты.*

(Там же)

Не пробачив йому Офелію: «Я был молод, а значит жесток» («Я оленей гонял...»). Навіть, здається, не пробачив йому гри в «наследника престола». Гамлет для нього – аристократ, який живе життям аристократа, як його зображають у казках: з полюванням, балами, розмовами про політику і т. д. А для Кисельова це – «декорации, размалеваннные холсты». І «вічне питання» в устах Гамлета для нього звучить хіба як «игра на флейте». Пригадується один вірш Т. Ружевича [14]:

*Питання, яке
Собі ставив принц Данський,
Я обминув.*

*Як на сучасну людину
Занадто жорстокий і грубий це жарт...*

Для Кисельова це питання було надто особисте і болісне. І в п'єсі Шекспіра на нього відповідає ніжна тендітна Офелія – майже та ж ситуація, що в «Дон Гуане»:

*перед Командором трехметровым
Тоненькая женщина стоит.*

Гамлет бореться за відновлення справедливості. І любить Офелію. Кисельов намагається виправдати принца Данського... і прирікає його на самотність. Почуття самотності робить Гамлета ближчим Кисельову:

*У меня впереди бесконечная жизнь
Без тебя...*

(«Офелия»)

Офелія – у тій же ситуації, що й Донна Анна. Але Гамлет – не Дон Жуан. Дон Жуан любив і його любили. В жодному сюжеті, в жодного народу він не був самотнім. «Милый парень Дон Гуан,» – іронізує Кисельов. Дон Жуан, скований страхом, застигає в патетичній позі, але – «выдают тебя глаза твои».

Гамлет – протилежний Дон Жуану. Його не люблять (крім Офелії, звичайно. Та, зрештою, у Дон Жуана Лесі Українки, наприклад, теж була своя Долорес). Але він розумний, сильний. Дон Жуан – це пристрасть. Гамлет – розум. В результаті ж – і Офелія, і Донна Анна залишаються кожна перед своїм Командором.

Із того ж вірша Т. Ружевича:

*Народжувалась і загнивала
В ньому любов...
Яку треба було втопити
Як сліпе щеня
Отже невинну дівчину
Він і прирік на загибель...*

А це із листа Кисельова до Є. Дмитрієвської: «Мне всегда казалось, что Полоний своему занудству и чудачеству (что принц помешан – факт, и факт, что жаль, и жаль, что факт) выучился у Гамлета...» [5; С. 390].

Може, тому Кисельова більше цікавить постать Офелії. Гамлет без Офелії для нього ваги не має. Він – іграшка Долі. Тієї Долі, про яку стіль-

ки думав сам поет. Тому інколи його Гамлет і сам видається частиною Ельсинорської декорації.

Образ Офелії проходить крізь всю поезію Кисельова. Поступово він змінюється, ускладнюється. Поступово його Офелія, здається, забуває про Гамлета. І залишається наодинці зі смертю, квітами і холодною водою. В циклі «Предисловие к «Трагедии Гамлета» Офелія – дівчинка, ніжна, як осіння квітка, яка в світ з'явилася невчасно, бо навколо холодно, і надходить зима, і –

*Любовь безнадежна,
И жизнь невозможна,
И рушатся своды миров...*

Немає надії, немає ілюзій. Є тільки світла ніжність. Її навіть холодна жорстока вода несе обережно, як знак іншого світу. У Кисельова (чи то у Гамлета) ця ніжність асоціюється з вербою – рослиною, яка живе над водою, над «яростю води». Ця верба може замерзнути, стати поза часом, але вона дуже живуча. У Гамлета залишається надія, що «серебристо-белая замерзшая ива в объятиях дня» таки живе і буде його чекати. Живуть же в осінньому світі квіти. Офелія і тут, і в іншому вірші («Я оленей гонял...»). Той же 1966 рік – у білій сукні – як знак надії, і, мабуть, знак ілюзії. Вона не вписується в реальний світ. Вона чекає на свого Гамлета у світанковому вікні, чи у вежі замку, чи в тихому саду. Там, де немає бруду і суєти. І смерть її – як очищення, як визволення.

В українському вірші («Похорон Офелії», 1968) Офелія справді уже не належить Гамлетові. Вона належить лише Кисельову, стає частиною його. Тією частиною, з якою неминуче пов'язана розлука. (Так було і в попередніх віршах: «У меня впереди бесконечная жизнь без тебя...»; «...остра боль потери»). Але тут Офелія інша: Кисельов не хоче з нею розлучатися:

*Шorstкі долоні твої, Офеліє,
притну до рота – не одірвуть.*

Може, тому, що вірш написано в 1968 році – в останній рік життя. Тільки смерті є майже у всіх віршах. Офелія чекає на нього. Смерть Офелії була для Кисельова примиренням зі смертю, бо

*...вже не збочити, все замечено,
І сніг рипить, і сурми ревуть.*

А може, тому, що тут сама Офелія примирилася з реальним світом. Вона вже не є слабким і беззахисним протиставленням реальності. Ця

Офелія не хоче помирати. Вона любить людей і шукає в них порятунку. Вона живе не у світанковій вежі зі слонової кістки, а у хаті, де «обабіч городи, паркани, дріт». Вона говорить тією мовою, що Марія і Варвара. У цієї Офелії руки шорсткі. Це реальна жінка – як саме життя. І все ж, це – та сама Офелія. У білій сорочці. Як лелека, як лілея. І як знак надії. Недаремно ж вулиця прощання – «довга, немов життя моє.» І недаремно її дорога біла – встелена чистим снігом.

Тінь Офелії з'являється, уже не названа, у ще кількох віршах, та, зрештою, майже у кожному вірші української частини. Кисельов називає її сестрою (може, тією самою сестрою, яку Я. Розумний включає в збірний жіночий образ – уособлення міфу України).

Офелія співає «про своє кохання безталанне. Бо в піснях кохання нещасливе» («Заспівайте, сестро...»). А ще десь Кисельов усе своє життя називає піснею. Нехай і нещасливою. Зате великою і прекрасною, як цілий світ. Офелія, відспівавши свою пісню, іде у біле снігове поле. Кисельов називає її сизим птахом. Знову – образ розлуки, і образ надії:

*І колись, блідим зимовим ранком
Чорний птах, сумний, немов прочанка,
Тихо сяде на моє вікно.*

(«Ти полинеш...»)

А потім, в останніх віршах, він її уже ніяк не називає, наче боїться назвати. Офелія там просто є. В образах осені (осіння квітка), зими, білих і чорних кольорів, світанку, пісні, сну:

*...сон, мов смерть, настигне на світанку...
Як у пісні – конями умчить...*

(«Завтра буде світ...»)

Тут уже не має значення, хто її забере – вода, сон чи – смерть.

То хто ж вона – ця постійна супутниця Кисельова, ця Офелія? Образ цей неоднозначний. Це, може, найліричніша постать у всій його поезії. Це символ чогось найсвітлішого, найсокровеннішого, майже недосяжного. І символ надії, примирення з життям. Символ кохання чи, точніше, розлуки з коханням.

Проте, мабуть, головне в Офелії – тінь смерті. Цей тендітний ніжний образ несе на собі важкий знак смерті. Офелія вчить Кисельова прощатися. Образ смерті поволі, спочатку ніби в масці, приходять у вірші Кисельова. Офелія спочатку є ніби знаком надії. А потім стає останньою піснею. Сон закінчується і забирає її до себе.

Чому ж саме Офелія – символ кохання, непереборної пристрасті? Офелія – жертва пристрасті і кохання. Проти насилля над її душею, проти влади розуму і закону, проти невідворотності долі вона – протестує. На відміну від Гамлета. Ця тендітна беззахисна дівчина може протиставити світові лише своє безумство, як єдиний спосіб оборони. І лише свою смерть, як єдиний спосіб перемогти, як очищення. І все ж Офелія залишається жертвою. Доля перемагає. Боротьба з нею закінчується безумством і смертю. Доля жорстока і підступна. Вона з'являється під маскою кохання або маскою обов'язку. І чомусь ця Доля асоціюється зі щуроловом із дитячої казки – чудним, незрозумілим чоловіком, який заманює в озеро довірливих дітей, що хочуть свята. Своєю грою на флейті він гіпнотизує, манить з добротного світу розуму і законів у світ примарних пристрастей. І – смерті. Оця асоціація з казкою ще посилюється, коли у «Гамлеті» звучить флейта («Сыграйте мне на флейте, Гильдестерн»). Флейта веде Офелію у воду. Та сама Доля, яка раніше убиває Полонія (із вигуком – щур! – ще одна ланка ряду асоціацій). До речі, у листі до Є. Дмитрієвської Кисельов пише: «...в сущности, не только постановка Гамлета, но и пьеса о нем могла бы называться «Мышеловка».

Отже, чому саме образ Офелії переслідує Кисельова? Як знак покірності Долі? Як образ, позначений тінню смерті? Як символ смерті прекрасної – злиття зі світом природи, смерті як віднайдення гармонії? Чи – як символ кохання?

Кохання для Кисельова завжди позначене смутком і розлукою. Про що б не йшлося (не завжди про «кохання нещасливе»). Кохана – завжди на відстані. Віддалена часом, своїм баченням світу, долею. До неї прийти можна – лише вночі, коли закони логіки і реальності (закони Гамлета) не мають сили. Це кохання – «нічна скорбота» («Я ніхто для тебе...»). Воно з'являється «потай», «непомітно», «пошепки»:

*Чорний птах, сумний, немов прочанка,
Тихо сяде на моє вікно.*

Цей птах кохання – не випадково чорний і сумний. І – не випадково птах: летючий, невловимий. Він може сісти на вікно. А наступної миті сон візьме його. Тому про це кохання краще говорять паузи – слова промовчані, ніж слова написані. Кохання у Кисельова, за словами Є. Гуцала, «...м'яка, наче аж півшепотом виражена скорбота, ця срібна печаль, народжена від тих протиріч, які несе любов, від неможливості зберегти її ні в собі, ні в коханій» [3].

«Срібна печаль» – і «серебристо-белая замерзшая ива». Іще один відтінок срібного – «Ти полинеш сиза наче птах». Птах лише згодом стане чорним – від розлуки.

Оцей символ птаха дуже промовистий. У міфології багатьох народів птах – вісник долі, посланець неба, іншого світу. Інколи – знак смерті (чорний птах). Інколи – знак кохання, вірності. Знак неба.

Кохання і смерть переплітаються. Сизий птах стає чорним. І все ж – повертається.

Серед українських міфів одним з провідних Я. Розумний називає міф Шевченка. Шевченківська тема у поезії Кисельова займає особливе місце. Я. Розумний трактує міф Шевченка на рівні вселюдського культу. І. Драч пише про сонце поезії Шевченка, яке світило над Кисельовим. І – про велику повагу до Шевченка [6; С. 348]. У мене ж склалося враження, що ця повага спричинила певну дистанцію між Кисельовим і його Шевченком (зрештою, якщо іти за образною логікою І. Драча, то має ж бути дистанція між сонцем і людиною! І – зв'язок на відстані). Шевченко для нього – Вчитель, який навчає великого закону – закону землі, де живеш. І закону Поезії. (Чи, точніше, поєднання цих законів: уміння відчувати голос землі і неспотвореним передавати його у Слові). Шевченко для нього – міф українства, міф Поета. Це символ. Може – еталон. Тяжіння до поезії Шевченка, до образу Шевченка взагалі перетинається в поезії Кисельова з відчуттям цієї дистанції, шанобливої упокореності. В даному випадку важко говорити про «інтимну міру прилучення» до міфу (за висловом І. Дзюби). Швидше, йдеться про пошук, досягання. Шевченко для Кисельова постає щоразу іншим: патріот, поет, «Титан, Пророк» («Дом Шевченко»), просто самотня людина, що «без надії сподівається» і цим перемагає себе, долю, час. Тут немає «вживання» в образ, як у інших міфах. Не випадково жодного разу мова не ведеться від першої особи (як у випадку Гамлета чи Галілея). І навіть не від «третьої особи» – спостерігача, очевидця (у випадку Офелії, Дон Кіхота, Прометея). Немає опису побаченого, зовнішніх деталей. Є лише внутрішнє знання. Внутрішнє долаання дистанції – на найвищих реєстрах. Коли встановлюється контакт двох енергій.

Образ Шевченка становить національну суть України. І такий тип контакту зумовив єднання Кисельова з українським народом, проникнення в серцевину цього народу.

Таке спілкування з поезією Шевченка може здатися трохи відчуженим, абстрактним. Але тут йдеться про мотив Учнівства (інша міра прилучення: не почуття, а слово).

У віршах Кисельова про Слово – спільне одне: мотив живого слова, промовленої енергії життя. Недарма Кисельов вважає Шевченка пророком, чийми словами «тільки правду говорити» («Він був як полум'я...»).

Дж. Грабович пише, що «Питання Слова, народження Поета, а відтак і Пророка є основною телеологією Шевченкової поезії... їй притаманні й універсальне бачення людини та людської спільності, і глибинна емоційність та посилена чутливість до добра і зла» [2; С. 104]. Добро і зло чітко розділені у творчому світі Шевченка. Не випадково символом його поезії для Кисельова стало: «Ненавиджу!» («Стихи о Тарасе Шевченко»). Виразником цього світу є Слово. Поет стає Пророком. Здатність бачити наскрізь дає силу його пророцтвам. Дж. Грабович пов'язує з даром поетичного пророцтва міф, який є «вищою і віщою правдою, а «міфотворець» – аналітичним і системо-теоретичним окресленням «Пророка» [2; С. 105].

І в Дж. Грабовича, і в Я. Розумного міф – це виявлення поетичного романтизму. Такий романтизм, мабуть, є однією з головних рис української етнопсихології. Він закладений в основу душі нашого народу. І, мабуть, цей романтизм міфу Шевченка і зробив його для Кисельова універсальним символом на рівні «вселюдського культу» (Я. Розумний) і встановив між Кисельовим і Шевченком оту дистанцію Учніства. Для Кисельова – реаліста і скептика, що розвінчує міфи, напіватеїста, але – теж пророка (він сам себе зве пророком, але частіше – «робким Пророком») Шевченків міф залишився надто світлим, щоб торкатися його зблизька. Це дистанція святині.

Міф Шевченка досить складний. Але головне в ньому те, що Шевченко сприймається як Пророк і Геній, і сприймається крізь призму народу. З ним ідентифікується Україна. Як пише І. Крип'якевич, «глибоке знання життя, прагнення до волі дали йому змогу інстинктивно зрозуміти минуле, виробити свій погляд на світ, давні часи і події... сягаючи самих основ національного буття» [20; С. 304]. У голосі Шевченка зосереджується душа усього народу – з його пам'яттю, його «золотим віком» (тут – козацьким чи міфічним: «колись-давно»), з його надіями на майбутнє. З відчуттям свого коріння і непереможним голосом крові. Шевченко – це стихія взагалі. І це стихія української нації. Кисельов не міг цього не відчувати. Хоч, може, спочатку – підсвідомо. І не зразу. Він шукає підтримки серед українського народу. Шукає глибокого духовного контакту з ним. Тому звернувся до народної пісні. Тому звернувся до села – типовий житель міста. Звернувся до української мови. Але з самого початку – до Шевченка. Хоч спершу, напевно, відчув у собі оту першу стихію – справжньої, глибинної поезії, «живого слова» Пророка. Згодом – Доля Пророка. І те, як сприймається його слово. Доля пророцтв і доля віршів. Слова Пророка озиваються «песней в зашитых ртах...» («Стихи о Шевченко»). Кисельов відчуває могутню енергію цих віршів, відчуває сам себе пророком (нехай і «робким»). До речі, це чимось нагадує «Ученика» М. Цветаєвої:

*сапожком робким и кротким –
За плащом следом и следом...*

Хоча Цвєтаєвський «час ученичества» для Кисельова якось одразу перейшов у «час одиночества» і далі – в час перемоги над самотністю. У Кисельова можна простежити доволі чітку паралель з творчістю Цвєтаєвої. Але – лише на тематичному рівні: образи Гамлета і Офелії, тема ночі і безсоння, тема поета, тема самотності. Окрім тематичного простору, більше вони не перетинаються ніде: надто різний у цих поетів склад душі, світовідчуття: у Цвєтаєвої – рух, динаміка. У Кисельова – філософська упокореність, статична гармонія. У Цвєтаєвої – проникання в саму гущу життя. У Кисельова – відстороненість спостерігача. Офелія Цвєтаєвої і смертю своєю говорить, переконає, діє. А Офелія у Кисельова – мовчить і відчуває. І, може, тому «час одиночества» для Цвєтаєвої – вершина, а для Кисельова – початок пошуку.

Від відчуття Слова поет приходить до його розуміння. Оце відчуття енергії слова передане майже фізичними образами, повторюваним у кількох віршах мотивом вогню: «залп стихов», «Він був як полум'я...», «Літавці карбують його путі». І – протилежне до нього відчуття прохолодної легкості: «чист и светел строк твоих напиток», «свої слова – легкі, як небо, сині, наче квіти... він в наші душі спрагли наливав» («Він був як полум'я»). Отже – відчуття води. Іще одна асоціація – метал, криця: «На крицевій небесній сфері... його путі»; «...не нож, а стих...»; «рядки дзвінкі і небезпечні, наче криця...».

Отже, поєднуються елементи майже всіх стихій: вогонь, вода, земля і її животворна енергія. І, зрештою – небо (повітря): то легке, то – «наче криця». Оцей метал тут не чужий – він належить до усіх чотирьох стихій. Отаке сприйняття у Кисельова служить для передачі повноти світу, універсальності, всепроникності. Для передачі міцності і вагомості (може, тому – метал). Виникає своєрідний мікросвіт – первісний і справді міфічний. У такому світі і має жити Титан. Пророк. Він (Пророк) «був як полум'я»: асоціація знову з міфом (на цей раз із Прометеєм і, за цією ж логікою, – з народом, якому Прометей ніс свій вогонь).

Так поступово від відчуття стихії Поезії Кисельов приходить до відчуття стихії України – ще однієї стихії творчості Шевченка, чи, вірніше, наповнення, змісту стихії Слова. Хоч, звичайно, сказати, що прихід до України і її народу відбувся лише під впливом Шевченка і лише через поетичну силу його слова, – не можна. (І, зрештою, не випадково у поетичний світ Кисельова прийшов Шевченко). Як зауважує Я. Розумний, вже в перших віршах «молодий поет виявив якщо не світоглядovu zaangażованість, то тяжіння мислі і серця до України» [13; С. 354]. І при-

чинами цього тяжіння називає вплив батька, вплив поетичного оточення (поетів шестидесятників) і, серед інших причин – і вплив Шевченка. І. Дзюба додає – враження від українського села і пісні. А, головне, – «потреба остаточного громадянського і творчого самоозначення» [4; С. 26]. Д. Затонський називає пошук підтримки в народі як носія «неких вечних бессмертных традицій» [7; С. 375]. Але Я. Розумний підкреслює, що це тяжіння – іще не «світоглядова заангажованість». Це ще тільки тяжіння. І не завжди до кінця усвідомлене. У світогляд воно оформлюється через Шевченка. Спершу – «Буду писать так!» («Стихи о Шевченко»). А потім –

*Треба землі, де завжди пульсує
Шевченкове серце, Шевченків гнів.*

ЧАС І ПРОСТІР У ХУДОЖНЬОМУ СВІТІ ЛЕОНІДА КИСЕЛЬОВА

Природа поетичної особистості Леоніда Кисельова складна, багатогранна. Він – романтик: трошки наївний, категоричний, нарочито «дитячий», з романтичною спрямованістю у небо, романтичним протиставленням будням, романтичною самотністю. Він – реаліст: у класичному розумінні. Ідеаліст – із відчайдушним поривом у висоту. І скептик настільки, що для нього не існує авторитетів, немає табу.

Д. Затонський пише, що однією з головних рис Кисельова була концентрація усього, даного звичайній людині на набагато довший період. У короткому відпущеному йому проміжку життя він «прискорив незвичайно всі процеси..., здатний на кожен вік подивитися з боку, з іронією і добрим розумінням – і на свій, і на наш... був у нього свій природний, непримиренно романтичний вік». Кисельову, за словами Затонського, властива «душевна незаспокоєність, протест проти рутини, не поблажлива – вимоглива любов до людини».

І – той же автор: «злиття безконечної юності з безконечною зрілістю» [7; С. 373 – 374].

Ця іронія, скептицизм зрілості, до речі, переважно зустрічаються в російській частині його творчості. В українській частині – сприйняття світу переважно міфологічне. А «безконечна зрілість» і її скептицизм убиває міф. Для міфу потрібна тільки «безконечна юність». Міф виник, коли людство само було юним. В українській частині ця зрілість інша: не всезнаюча зрілість інтелектуальна, а внутрішня готовність слухати і чути, готовність відмовитись від себе заради досягання земних істин – простих і вічних. Причину цієї ранньої зрілості Ю. Щербак, а за ним І. Кошелівець вбачають в тому, що «...подих вічності витає над поезією Льоні Кисельова,

і від того вона сприймається чистою від особистих амбіцій і всього, що спонукає позувати людину, яка не думає про смерть» [9; С. 307].

Отже, зрілість переходить в іншу якість. Іронічне сприймання світу, всепроникний скептицизм Кисельова теж переходить в іншу якість: іронія лагідна, розуміюча (приклад такої іронії – вірш «Я в село приїхав дурний...»). Оцю його якість підкреслюють у спогадах друзі і знайомі Кисельова, критики, що писали про нього (Є. Скульська, К. Дмитрієвська, Г. Кіпніс-Григор'єв, Д. Затонський і ін.).

Іронія рятує його від крайнощів, стає мірою речей. Іронія замінює йому досвід: світ, пропущений крізь її очисний вогонь, містить тільки справжнє, тільки філософські виважений спокій, власні переконання і власні доведені теореми. Іронія захистила Кисельова від відчаю. Спричинила оту «демистифікацію міфів» [4]. Іронія зрівноважила в ньому «великі числа» і «маленькі числа» (термін із вірша «Я любил когда-то большие числа»): простір давньої розлуки – і їжак («Згадаеш їжака»), самотність смерті – і мишеня, яке «в баночку из-под шпротин прибежит рыдать обо мне»). У Кисельова часто таке поєднання сприймається як наслідок відчуття повноти життя, вслухання, вживання у світ кольорів, звуків, запахів. Іронія тут – як «июльская горчинка» на траві (із вірша «Уходят люди от меня»):

*В камені, в дереві, на папері,
В бронзі, в мармурі, в небутті...*

або:

*Івану Безрукому
Викували залізну руку.
Івану Безногому
Викували залізну ногу.
Івану Безсмертному
Викували залізну смерть.*

(«Як у нашому селі»)

Напруга від поєднання непоєднуваного стає такою сильною, що переходить у свою протилежність: розряджається у спокій гармонії.

У Леоніда Кисельова іронія послужила камертоном для суті поезії. У деяких віршах він намагається ніби виміряти, зважити цінність поезії для себе самого як поета, а головне – для своїх читачів, чи – просто ціну поезії в реальному буденному світі, де, може, і немає часу на вірші. Спершу – напівдитячий «мир рифм», де «поэты считаются главней космонавтов» («В мире рифм...»).

А в реальному світі поетів «убивают за стихи, что разят наповал» («Не поможет ни сила, ни меткость...»). Поет – обраний чи Долею, чи Музою. Тому він має бути вартий честі свого покликання:

*...чтоб шли за тобою следом.
Пусть твое слово даренной
Ценностью станет людям...*

(«Не важно, что первый в чем-то ты»)

Поезія – таємнича могутня сила, своєрідна релігія, жертвами якої стають поети.

Але майже відразу приходиться іронія:

*Киркою помашешь часик,
Так навряд сонеты тронут.*

(«Говорят, все песни спеты...»)

І взагалі:

*...представьте на мгновенье
Нелепую картину: тощий парень,
Распятый на реакторе своем,
Грехи людские кротко искупает,
Поблескивая стеклами очков...*

Тут ідеться про «фізиків», але поет у даній ситуації – картина така ж «нелепая»:

*...голоса поэтов затихают,
и радио играет за стеною,
и физики играют в домино
и обсуждают шансы нашей сборной.*

(«Не верю в братство физиков...»)

Світ складний і жорстокий. І словом його не зміниш. Поет у ньому схожий на мильну бульбашку: хто в небі «лопнул где-то в вышине...», хто внизу «...лопнул, запятнав асфальт...» – «А впрочем – оба пузыри». Ситуація чимсь нагадує Дон Кіхота, якого «отбросили по инерции» («Дон Кихот»).

Але, з другого боку:

*Мы тоже рисуем на мусорных ящиках мелом
И море и пальмы.*

(«Мальчишка рисует...»)

І, може, світ від цього стає трошки красивіший. Через чотири роки (1960 –1964) – повернення до цієї ж теми: «Я вечером услышал соловья...». Не так важливо, що це – ілюзія. І яка різниця, чи справжній тут соловей? Головне –

*Разволновался старый вяз,
И листья на ветру зашелестели.*

Справді, інколи

*Чего-нибудь да стоит
Даже подражанье для души.
(«Раковина»)*

І, може, ця ілюзія і є справжньою? І є обличчям часу?

Поет творить час, творить світ. І таким його будуть знати нащадки.

Справді, якщо захочуть знати

*О судьбе и о жизни поэта.
Для чего он лез в драку,
Что он прочил, о чем пророчил,*

то час – («Он родился и жил во второй половине двадцатого века») буде говорити про поета, а поет – про час.

Отже, приходиться справжнє розуміння поезії, очищене іронією від патетики і абстрагованості. Розуміння реальності поезії. Мабуть, найяскравіше таке розуміння проявляється у вірші «Дударик»:

*А вірші – так це не горе ще,
Радше втіха у жалю.*

*А хорали чи симфонії –
То мистецтво, а не біль.*

*...кольори та муштабелі –
То малярство, а не гнів.*

До речі, тут – теж іронія, чи то антиіронія, і, відповідно, не поєднання непоєднуваного, а протиставлення – теж несподіване: мистецтво – біль; малярство – гнів. А, зрештою, таке протиставлення – теж поєднання непоєднуваного, і напруга виникає та сама. Так само, як антиіронія – та ж іронія.

Отже, вірші – не саме життя, а «втіха у жалю». І все ж:

*Заграй мені, дударіку, на дуду.
Нехай же я своє горе забуду!*

І, напевно, у цьому і є головний сенс поезії. Ще один аспект розуміння поезії: те, що російською мовою у Кисельова звучало як натяк, як алегорія, недомовленість (з'являється соловей, мушля, мильні бульбашки, навіть ящик для сміття), – все це в останній рік життя заговорило своїм голосом. Майже без порівнянь, метафор, символів. І, мабуть, отого розуміння поезії і свого призначення Кисельова навчила пісня. Українська пісня українською мовою. І ще – поезія Шевченка. Не випадково поруч із віршем «Дударик» вміщено у збірці вірш про Шевченка. Нехай вірші – лише «втіха у жалю», але головним словом Шевченка для Кисельова стало «Ненавиджу!» («Стихи о Тарасе Шевченко»). І, може, в цьому і полягала для нього наука поезії: через іронію – до істини: через ненависть – до любові. «Шевченків гнів», Шевченкове «Ненавиджу!» вчили Кисельова любити. В значній мірі під впливом Шевченка у нього з'являється, наприклад, антимонархічна тема – одна з наскрізних. Змінена, алегоричніша, спроектована на сучасність і крізь сучасність (до речі, в одному з перших віршів на цю тему – «Цари», є згадка про Шевченка). Як зазначає І. Дзюба, вірш «Цари» – це була боротьба з процарськими міфами, які ідеалізували царів, всупереч їх історичному значенню [4; С. 13]. Ці міфи у Кисельова стають антитезою до високої жертвовної поезії (символом її для Кисельова є Шевченко). І тому протиставлені поети і царі. І тому «поэты умирают в небесах» («Злобная поэма»). Це був, з другого боку, виступ проти існуючого тоталітарного режиму. Це був, зрештою, виступ проти Монарха взагалі як сили, що посягає на волю іншої людини (оцей мотив волі чи то відсутності волі, боротьби за волю такий властивий для української психології). Шевченко вчив Кисельова спротиву. Це вже не попередній відсторонений фаталізм, а – відпір, непокора. Це не Галілей з його «есть вещи поважнее вашей правды» («Монолог Галилея»). Це – Дон Кіхот. Правда вже не буває «моя» і «ваша». Правда – одна, і вагоміше від неї не буває нічого... Тому виникає гнів. І виникає любов. Чи, точніше, ці поняття взаємопов'язані – як у Лесі Українки: «Мене любов ненависті навчила». Оцю благородну ненависть Кисельов-напіватеїст міг прийняти глибоко і без упереджень. До речі, його ставлення до релігії в деякій мірі зумовлене впливом Шевченка.

Рядки Шевченка «дзвінки і небезпечні». Але, окрім усього іншого, вони навчили Кисельова ще однієї речі: ставленню до життя. Таке розуміння у Кисельова завжди приходило через символ трави чи пшениці (у трави, квітів, коників учитися ставленню до життя). Хоч цей мотив з'явився, мабуть, підсвідомо. Він зустрічається у багатьох віршах: «Тільки двічі живемо», «После Троянской войны», «Монолог Галилея» і ін. У вірші «Дударик»: «у землі під повстю трав». У наступному вірші (про Шевченка): «...його рядки... переживуть і жито, і пшеницю, і хліб...». Той же образ (трави чи пшениці) у, на перший погляд, протилежних значеннях: трава –

символ смерті; і – трава (чи пшениця) – символ невмирущості. (У Кисельова поняття «трава», «пшениця», «жито», «хліб», «квіти» і ін. мають спільний зміст – живої енергії землі, чогось, що кожен рік відроджується, народжується спочатку). Але тут просто ідеться про дві сторони одного процесу: смерть – коли «трава росте крізь скроні» («Тільки двічі живемо...»), навіть «під повстю трав» – живеш у пісні. Слова пісні «переживуть і жито, і пшеницю», а значить – переможуть смерть. Тому у трави вчитися ставленню до життя, відродженню у пісні.

Художній світ Леоніда Кисельова має дуже різноманітну і багатогранну будову. Його простір і час по-різному організовані в українських і російських віршах. В українській частині він переважно міфічний – спрямований у «завжди» і «всюди» – без ніяких меж і границь. В російських віршах це здебільшого реальний історичний часопростір – з конкретним місцем дії і чіткою приналежністю певній історичній епосі. (За деякими винятками: «Расковали Прометея», «Дон Кихот», «Торопятся поэты и цари» і деякі інші). В деяких російських віршах крізь цілком конкретне обрамлення простору (стара площа перед Київською Лаврою) проходить потужна часова вертикаль: з минулого в майбутнє. Часи переплітаються, «полет веков, высокий дух погони за грядущим» («Старая площадь») реальний світ перетворює на світ символічний. Тоді особливого значення набуває і стара площа, і голос годинника, і «запахи трав над речними волнами» («Дарница вскрикнет испуганной птицей»). До речі, ці вірші завжди стосуються Києва. Можна сказати, що міфічний світ українських віршів зародився значною мірою у віршах російських. У вірші «Дарница вскрикнет испуганной птицей...» дуже точно передане оте єднання з міфічною реальністю, з основами буття світу. З історією, передісторією, праісторією:

*Что-то творилось со мной и планетой.
Прошлое с будущим плавилось в слиток
Новых смертей и последних попыток.*

Кисельов почув голос землі. Заговорила «сосен и дюн коллективная память». (Оця колективна «пам'ять» – одна з головних передумов зародження чи то відродження міфу). В одному випадку ідеться про єднання з енергією землі, з енергією народу, серед якого жив Кисельов, про те, щоб зрозуміти цей народ, його душу – без посередників чи перекладачів. Втім, «посередник» таки є – Лавра. У вірш Кисельова після складної ночі осяг-

нення, посвячення в лицарі цієї Землі приходить ранок (такий важливий і аж сакральний для поезики українських віршів). І єдине, що залишилось незмінним, вічним, що пройшло крізь історію, крізь всі потрясіння – це

*два силуэта,
Неразделимых, как грех и расплата:
Красная лавра на фоне рассвета,
Черная лавра на фоне заката.*

Світовідчуття цього вірша інакше, ніж в інших російських віршах. Свого символічного значення набуває кожен предмет, явище: Дніпро, сони, місто, Лавра, північ.

Місто у міфі «є центром світу, а значить – це осереддя священної сили» [11; С. 9]. У Кисельова уся планета відчуває вагу цього міста, уся планета змінюється разом з ним.

Північ для міфу – незвичайний час, коли оживають дерева і рослини. За висловом М. Новикової, ніч – це «потойбічний день», «день навпаки». Тому тільки в цей час міг бути такий потужний «вибух» минулого, історії, яка в свідомості міфу завжди чи майже завжди ототожнюється з битвою. Це «міф про Велику битву... Катастрофізм і непереможність. А головне: незмінним залишається вселенський розмах цієї битви, хоч би до яких «земних» перипетій вона була приурочена» [12].

Символічними є і кольори вірша: білий, чорний, червоний. Цим кольорам Кисельов надавав особливого значення (роздуми маестро Йованіса у прозі Л. Кисельова). І різким дисонансом до цих священних, містичних кольорів звучить:

«...грязный рассвет начинался над пляжем» – чи йдеться про каламуть після хаосу ночі і історії, чи про каламуть сумнівів і недовіри? Про незатишну сучасність? В усякому разі, в українських віршах такої каламуті вже не буде. Як і в російських віршах 1968 року.

Але все ж серед російської частини доробку Кисельова такі вірші є швидше винятком. Тут інше світовідчуття: немає зв'язку з землею – є лише абстрагований пошук цього зв'язку. Дуже часто простір замикається, звучується:

*Как моя вселенная мала!..
...неизмеримое пространство – мираж, мечта...
(«...Я – окольцованная птица...»)*

Життя – це «сумрак чердачний» («Милая, не будь такою мрачной...»). Або – ще тісніше:

*Проклятый век. Поэты в нем ютятся,
Как моль в пронафталиненном шкафу.*

У цьому замкненому просторі тісно і незатишно. Тут не діє закон міфу, як в українських віршах, де кожен предмет, кожна побутова деталь має глибинний вимір причетності до світобудови, а кожне дерево чи камінь заглиблюється у безконечність пам'яті – якщо не власної, то родової, генетичної – «коллективной памяти сосен и дюн».

В російських віршах (якщо йдеться про Росію, а не про Україну) це відчуття вкорінення майже відсутнє: немає безпосереднього контакту з землею. За спостереженням Е. Соловей: «Тільки людина «духовно вкорінена» по-справжньому відчуває Батьківщину, людство, світ. Почуття причетності, відповідальності, турботи природно спрацьовує і в ширших вимірах, резонує зі світовими тривогами» [16; С. 234]. І, як пише Кисельов:

*Как это важно – чувствовать и знать,
Что луг (могу лицом зарыться в травы),
Цветок (могу его поцеловать).*

(«Монолог Галилея»)

Можливо, тому у пошуку опори, у пошуку відчуття причетності у Кисельова з'являється мотив Дому. Цей дім буває різний. Дім – фортеця, твердиня, захист:

*Это время – мой дом, моя крепость,
почтовый мой адрес.*

(«Я плачу откровенностью...»)

*Как важно, как дорого мне,
Возвратясь на рассвете домой, увидеть
Твое белое платье в окне...*

(«Офелия»)

Дім – місце втечі, сховок, відгороджений простір:

*Словно отечество... я храню свое одиночество,
Мой единственный бастион.*

Або – як заперечення втечі:

*Никакою дверью не закрыться
От мира, где давно проклятым ветром
Все двери к черту сорваны с петель.*

(«Проклятый век...»)

І навіть Дім як в'язниця:

*Заблудился в своем лабиринте
Сумасшедший Дедал.*

(«Во мне сломался какой-то винтик»)

Або:

*Можно в номере запереться,
Лечь на расшатанную кровать
И умереть.*

(«КИО»)

Дім – священне місце, центр власного світу. Будування Дому – це утвердження себе, встановлення порядку і закону в хаосі. Віднайдення Дому – це віднайдення себе, свого місця в світі. Повернення додому – це повернення на «круги своя», до першооснов. Оце відчуття Дому у Кисельова дуже чітке. І тому символічним є вірш «Дом Шевченко» – може, власне, як віднайдення Дому:

*Приношу великую присягу
У порога Дома твоего.*

Своїм Домом Кисельов визнає Київ. І в російських, і в українських віршах цей віднайдений Дім – світлий, затишний:

Додому час. У місто всіх кохань...

До речі, пошук Дому у Кисельова нагадує пошук опори, пошук релігії. Свою релігію, духовну опору він віднайшов – в українській традиції (невіддільній від релігії). Свій Дім він знайшов також тут. І, мабуть, не випадково місто (а особливо – Київ, і особливо в останні роки життя) у нього асоціюється з церквою. У місті Кисельова завжди є Церква (принаймні, в українській частині). Це не церква як місце молитви. Ця церква – твердиня традиції.

*В темнім небі чорні корогви,
Готика слов'янської Європи,
Празькі замки, краківські церкви.*

(«Ніч у Кракові»)

У Києві

*сірий тулуб вершника Богдана
На золотому тлі софійських бань.*

(«Додому»)

Втім, є в українських віршах і ще один Дім: селянська хата, і взагалі – село. Така вже історична закономірність української культури: у ній є два полюси: місто і село, але центр ваги зміщений у бік села. За словами Кисельова, уся історія – «мов шлях від чужини до хати» («Не дайте, щоб за-снула...»). Ця хата – прихисток, твердиня, центр світу:

*В хаті тепло, а надворі зимно,
За вікном засніжене обійстя,
За обійстям всніжена долина,
А за нею безпритульний світ.*

(«Заспівайте, сестро...»)

Ця хата – символ усієї культури. Не лише центр, а й модель цього світу. Особливо чітко це видно у вірші «Як у нашому селі...». Промовиста символіка металевих ґрат на вікнах хати: захист від сил природи: «наче січень, наче сніг»; релігія: «наче церква вдалині»; захист від суспільних лих:

*наче хлопець на війні,
наче мертвий, наче син.
Крила матері над ним.*

Ця хата – залізна (символ матеріального світу і символ твердості, міцності). Така символічна промовистість кожної побутової деталі – ознака іншого світовідчуття – міфологічного. І є вона тут тільки в українських віршах.

Е. Соловей: «...Калина, стежка, сопілка, дерево, пісня, птах, вода, джерело чи кінь не можуть бути сприйняті поза аурую додаткового змісту (аурую традиції) з авторитетом образу і зі стійкими асоціаціями» [16; С. 234].

Але це, може, єдиний з українських віршів, де є іронія, така властива російським віршам Кисельова. Хоча тут ця іронія інакша: ця іронія – не захист від розпачу і не реакція на надмірний пафос. І не спосіб перевірки на істинність. Тут іронія з'являється на стику двох світів: світу минулого – сакрального, міфічного, в деякій мірі етнографічного, і світу реального, буденного, зі своїми реальними проблемами. Світу далеких столиць і світу села – «священної провінції». До речі, оце почуття провінції у Ки-

сельова виступає у своєму первісному значенні: метрополія-провінція, і то саме священна провінція. Село у Кисельова в більшості віршів – це світ справжнього, первісного, місце збереження моральних і релігійних законів. Тут вчать любові («Тато оповідають»). І. Кошелівець зазначає, що Кисельов вільний від почуття іншої провінційності – як національної меншевартості, коли провінцію протиставляють не метрополії, а усьому Всесвіту [9; с. 67]. Провінційність як гріх.

У Кисельова провінційність – це захист від гріха і очищення від гріха. Тому іронія, що виникає на стику двох світів – провінції і центру, метрополії – ця іронія особлива. Можна сказати – метафізична.

І тому ковалі

*ремонтують трактори,
Лагодять поїлки,*

а «на дозвіллі» – будують собі інший світ.

Те ж – у вірші «Цигарочка»: зіткнення двох світів. Тільки іронія вже майже невідчутна. Залишається лише біль від зіткнення суєти і Вічності.

В українських віршах іронія майже зникає (як, до речі, і в російських віршах 1968 року). На неї уже немає часу. Лише в двох віршах є якась її тінь: «Панове, у мене маленьке прохання» і про «справжню ленінську поставу» («В зорянім серпневім павутинні»). Тільки це вже не іронія. Це вже щось інше. Ця усмішка чимось нагадує Свіфта і його Гулівера (іще одна асоціація):

*Пусть рухнувшее дерево задавит
Пигмеев, копошащихся под ним.*

Простір і час українських віршів дуже відрізняється від віршів російських. Причини цього різні: по-перше, віднайдення Дому, що сприяє зміні світовідчуття – від мотиву роз'єднаності з землею, абстрагованості до єднання з силою землі і – земної конкретності, означеності себе. Це відчуття проявляється і в російських віршах 1968 року:

*Но это родина. Останься,
Не улетай.
Неизмеримое пространство –
Мираж, Мечта.
(«Я – окольцованная птица»)*

Іще одна причина зміни часопростору – час написання віршів. У збірці всі вірші українською мовою датовані 1968 роком – останнім роком життя поета. Може, тому загострюється мотив прощання, розлуки. Пошук

припиняється: на нього немає часу. Є утвердження. Немає випадкових епізодів: кожна деталь – вагома і універсальна.

«Неизмеримое пространство» справді зникає. Простір зупиняється, навіть звужується. Простір українських віршів – статичний. Є відкритий простір пісні – поле. Але це навіть не зовсім простір. Це поле – поза простором. І поза життям. Воно вороже людині. Це поле холодне, вкрите снігом – «сніжне небуття» («Катерина»). Над ним навіть неба немає – воно замикається в коло і сходить з траєкторії: «моє велике коло, біле небо навздогін летить» («Катерина»). Та й не саме поле привертає увагу поета, а шлях, прокладений через нього. І знову ж – це не шлях до щастя. Це або дорога, по якій прийдуть чужинці, або хресна дорога. У всякому разі, – дорога чужа. Дорога відчуження і самотності. Дорога смерті, по якій ідуть «межи люди чужинними шляхами навмання» («Не дайте, щоб заснула край коня»).

А щастя – у спокої. У «нашому селі», у домі, біля вікна, куди прилетить втомлений птах кохання. У місті, де живеш. Кисельов пише про це:

Додому час. До міста всіх кохань.

(«Додому»)

Це справді відчуття Дому, твердині. Інша річ – час. У статичному, заспокоєному просторі, у віднайденому Домі – час динамічний. Якщо у цьому світі і є рух (вітер), то він летить не у просторі, а у часі:

*На терезах дерев всі чесноти космічного віку,
Всі принади невгавного руху вперед.*

(«На терасах дерев...»)

*А вже роки убогі і багаті,
Як сніг січневий, промайнуть навскіс.*

(«Згадаєш їжака...»)

Ти по липню вибіжиш у серпень, як по ливні...

(«Ти полинеш сиза наче птах»)

Або:

Незваний день в останню мить... конями умчить.

(«Завтра буде день»)

І осінь – «така золота, що нема зупину». Рухається лише час. До того ж, рухається дуже стрімко: летить, мчить. Такий рух часу якось не вписується в твердження про міфологічне світовідчуття віршів Кисельова. Адже у

міфі – час статичний. Це час іншої реальності: до початку часів і після їх закінчення; час «завжди» і «колись давно».

У Кисельова, зрештою, є і такий міфічний час: «Рано ще, рано...». Отой ранок має у нього дуже часто глибинний підтекст: ранок як закінчення (ночі) і як початок всіх початків. Це ранок, коли «і мати молода, і сонце юне», де у «місті всіх кохань» – «тополеві вранішні тумани», тобто час початку – чистий, незіпсований; той ранок, що «вечера мудреней». Але це ще і час звершень. Час випробування. Час зіткнення життя і смерті. Тобто час міфічний. Вісь життя поета, вісь усього його світу проходить крізь світанок:

рано ще, рано.

*Чи повірю, що тут, в світанковій імлі
не розтане мій подих останній*

(«З листа Джонатана Яреми Свіфта»)

«Вона приходила щоранку...» (До речі, хто – «вона», ота загадкова гостя, – «баба-бранка», «циганка»? Це, мабуть, найзагадковіший з українських віршів Кисельова. Ота «вона» – незвичайна сестра милосерда, що вміє втішати, чи може, навіть смерть?).

Чорний птах прилетить до поета «блідим зимовим ранком» («Ти полинеш...»). І ще:

сон, мов смерть, настигне на світанку...

(«Завтра буде день»)

Отже, час міфу і час Вічності у Кисельова – ранок. Як і час звершення власної долі. Цей мотив ранку виразний і в російських віршах:

*Маленький эскиз. набросок смерти –
Пасмурное утро в сентябре.*

(«Как моя вселенная мала»)

Чи вірш: «Сорок первый» про Долю-ката:

*...выстрел первый
Молодое утро рассечет.*

Але ранкова пора у Кисельова – це, власне, не час (як відкритий простір пісенного поля – не простір). Чи, точніше, не той час. Це – розімкнення часу і прорив у іншу реальність. Проте ці зупинки не спиняють стрімкого руху часу. І не змінюють його русло. «Полет веков. Высокий дух погони за грядущим» проходить у напрямку «безугавного руху вперед». Цей рух справді виривається із світу міфу. І, мабуть, це закономірно. У статті про

міфосвіт Антоніча М. Новикова пише: «все-таки «бездомішкове» міфологічне мислення сучасній людині... вже недоступне. Вона може тільки «пережити» міф – але не жити ним» [12; С. 8]. Причини цього різні: вплив християнства на модель «буття як особистого історичного шляху» – на протигагу моделі «буття як надособистого космічного круговороту», на шарування культури і т. д. У всякому разі: «Людині нашого століття нікуди вже не подітися від історії. Але... історія також приречена, коли вона не вкорінена у вічності» [12; С. 18]. І тому крізь непорушний, застиглий у довершеній гармонії простір міфу мчить час (рухається історія) – як вітер «на терасах дерев, на терезах дерев». Бо така вже душа сучасного поета: «поети як вихор, поети як вітер».

І все ж, цей летючий час у Кисельова рідко рухається суцільним абстрактним потоком. Він розпадається на пори доби, пори року. Кожна пора дня (не кажучи вже про сакральний світанок) несе на собі власний символічний зміст. І кожна пора року має свій колір, свій смисл.

Весна – час народження щастя. У Кисельова зустрічається рідко і – лише в російській частині. В українській частині весна уже не для нього. Час надії на майбутнє вичерпаний. Тут є лише час теперішній і час минулий – час прощання.

Літо – повнога щастя. Вершиною кохання, періодом найвищого кохання у Кисельова став серпень. Але і періодом закінчення, прощання. Саме серпень – час найбільшої повноти літа, врожаю, жнив – у Кисельова стає часом одкровення, любові:

*серпень був як вершник.
Заносилось на дощ. Дивак і віршник
Прийшов вночі і руки цілував...
(«Згадаєш їжака»)*

*Ти по липню вибіжиш у серпень,
Мов по ливні, бгаючи мій страх.
(«Ти полинеш»)*

Осінь – час приготування до відходу, до смерті, час прилучення до Вічності. І підведення підсумків. Кисельова можна назвати поетом осені. Цю пору він відчував найповніше, найглибше, розумів її мову, її душу. «Я готовився к осени, начиная с весны», – пише поет. Осінь приходить до нього настирливо, постійно. Як друг і як ворог:

*Дождей повелительница
И луж владычица –*

*Ее величество
В дверь стучится.*

(«Визит осени»)

У поетичному світі Кисельова – осінь. І навіть конкретніше: кінець вересня і жовтень. Цей період він сам визнає часом єднання з вічністю. Тоді

*с неба смотрят строго
Холодные глубокие глаза.*

(«Октябрь»)

*Ни о чем не думаю – просто листья.
Просто октябрь.
Горький запах у листьев. Осень. Смерть.*

(«Наблюдаю падение листьев...»)

або:

*І зависне небо, наче зашморз,
Як і має бути восени.*

(«Завтра буде день...»)

Таку вагу осені у своїх віршах Кисельов пояснює просто:

*В останніх коників, що завтра загинуть,
Вчуса ставленню до життя.*

(«Осінь»)

Осінь – пора згасання. Від осені Кисельов «спастись не сумел». Але у ній віднайшов найбільшу гармонію. І свою життєву філософію: відсторонений спокій всерозуміння і любові до життя, коли час летить найшвидше:

*Така золота, що нема зупину.
Така буйна – нема вороття...*

(«Осінь»)

І тоді приходиться зима і сніг (чомуось завжди січневий) – час смерті і символ смерті. Час самотності і відчуження. Оце чуже вороже поле – завжди засніжене («Катерина», «Заспівайте, сестро» і ін.). Зима – це час розлуки з коханням («Згадаєш їжака», «Ти полинеш...»). Спершу, в ранніх віршах, за зимою приходиться весна: «Но солнце будет. Непременно будет!» («Слепому помогли войти в троллейбус...»). У пізніх віршах за зимою – приходиться Вічність. І – пісня. Українська.

Для Кисельова пісня пов'язана з відкритим у безодню простором (або відкритим у безконечність часом). Про це свідчить уся образна система вірша «Катерина», коліскова із вірша «І мати молода, і серце юне...», яка пронизує усі часи. І навіть оте найвідоміше:

*Я постою у края бездны
И вдруг пойму, сломясь в тоске,
Что все на свете только песня
На украинском языке.*

І коли є якісь перепони для розкривання простору, то пісня їх руйнує:

*...чистая вера в то,
Что можно приблизить завтра
залпом своих стихов.
Эта вера рождала
Песню в зашитых ртах...
(«Стихи о Шевченко»)*

*Взорвутся черные бутоны,
Окаменевшие сердца.
(«Я позабуду все обиды»)*

У вірші «Памяти Лермонтова» пісня проникає крізь вогонь і землю. Пісня –

*Над життя і згубу у космічній віці
Вічністю бринить.
(«Так, вона залізна...»)*

Тобто перемагає час. Може, найяскравіше відкритий простір пісні проступає у вірші «Заспівайте, сестро». Ця сестра – та ж Катерина. І те ж біле поле (білий колір – може, найвища ознака безмежності: він не позначений причетністю до чогось, що має колір. Те ж – чорний колір. Як пише сам Кисельов: «Білий є колір святості і чорний – гріха. Митцеві залишається червоний – колір падіння і піднесення, гріха і спокутування, бо червоний – то суміш білого і чорного» [1: С. 328].

Отже:

*Як ви скоро, сестро, одіснились
І пішли у сніг, у біле поле,
А в піснях кохання нещасливе...*

Та ж символіка кольору, простору, пісні в іншому вірші:

*Завтра буде світ такий, як завше, –
Білий, жовтий, трохи вороний.*

Оцей відкритий чорно-червоно-білий простір має в собі багато значень, розумінь. Але всі вони розгортаються в площині української міфології і фольклору. Чорний, червоний, жовтий, білий – кольори українських писанок, вишивок. Вони мають глибоке міфологічне значення:

чорний – смерть;
білий – чистота, вічність;
червоний – життя.

І трохи жовтого, як сонце, і як осінь (недаремно в І. Драча: «Жовта троянда Леоніда Кисельова»).

До речі, цікавий ефект міфологічного мислення і сприймання у Кисельова: білий – на протиставлення кольору в «світі чорнім, аж червонім» («Тільки двічі живемо...»).

Відкритий простір теж має своє міфологічне значення. По-перше, чисте поле в українських піснях завжди було символом волі. Звільнення від усього. Ця воля і безмежність – дуже важливий елемент української етнопсихології. Як пише Р. Корогодський, це пов'язано з тужливою нотою історично-духовних шукань, душевних очікувань, трагічних перетворень у безмежному просторі, який зафіксований хіба що піснею «без кінця і краю». І ця історична безберегість усупереч неспростовним фактам, трагічним реаліям у кожній новій генерації поетів зафіксується метафізичним покликом душі... Це своєрідне «perpetuum mobile» трансцендентного виживання українця» [8; С. 123 – 124].

Цей відкритий простір може бути символом щастя, волі до щастя. Це може бути простір для розмови з Богом, для усамітнення. Але це може бути і простір спустошення, такий уже традиційний для українських історичних реалій.

В усякому разі, цей простір влився в українську свідомість. І для Кисельова його (і водночас простір міфу) відкриває українська пісня.

Поетичний світ Леоніда Кисельова має складну організацію. Над усією творчістю поета лежить суворий знак долі: спершу болісне, а згодом просвітлене розуміння життя і смерті, напружений пошук рівноваги і спо-

кою. Крізь усі вірші проступає любов до життя – світла, не скаламучена ніякими особистими амбіціями. Кисельову властивий філософський, відсторонений погляд на світ. Через це його оцінки виважені і об'єктивні, часто іронічні, позбавлені всього дріб'язкового і надмірного. Іронія для Кисельова – спосіб захисту перед світом і спосіб осягання істини.

Пошук опори, гармонії зі світом і собою привів Кисельова з російською поезією в українську культуру. Це був складний психологічний процес, який критики назвали феноменом, хоч, мабуть, це закономірне явище – логічне завершення пошуку гармонії, справжності. Українська пісня, українська культура відкрили поетові новий простір, нове знання. З'являється міфологічне світовідчуття, своєрідна релігійність. Поет уже не самотній.

У світі Кисельова – осінь. Час прощань і пошуків, зрілості і завершень. Світлий, добрий, ледь меланхолійний спокій його віршів справляє враження одкровення, відвертої розмови про найважливіше. Світ неймовірно прекрасний. Треба тільки вміти його любити.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Кисельов Л.* Тільки двічі живемо: Вірші, проза, спогади про поета. – К.: Дніпро, 1991.
2. *Грабович Дж.* Шевченко, якого не знаємо // *Сучасність*, 1992. – № 11. – С. 100 – 112.
3. *Гуцало Є.* Просвітлений смуток поета. Докладна анотація // *Літературна Україна*, 1969. – 15 серп.
4. *Дзюба І.* Леонід Кисельов із другої половини двадцятого віку // *Кисельов Л.* Тільки двічі живемо: Вірші, проза, спогади про поета. – К.: Дніпро, 1991.
5. *Дмитрієвська К.* «Он был живой, живет некуда...» // *Кисельов Л.* Тільки двічі живемо: Вірші, проза, спогади про поета. – К.: Дніпро, 1991.
6. *Драч І.* Жовта троянда Леоніда Кисельова // *Кисельов Л.* Тільки двічі живемо: Вірші, проза, спогади про поета. – К.: Дніпро, 1991.
7. *Затонський Д.* Леня Киселев // *Кисельов Л.* Тільки двічі живемо: Вірші, проза, спогади про поета. – К.: Дніпро, 1991.
8. *Корогодський Р.* Довженко: «Голос тисячоліття» або Хто напише «Новий Кобзар»? // *Сучасність*, 1995. – № 12. – С. 108-125.
9. *Кошелівець І.* Льоня Кисельов, український поет // *Сучасність* (Мюнхен), 1981. – № 3/4. – С. 59-68.
10. *Кошелівець І.* Парадокс Льоні Кисельова // *Розмови в дорозі до себе.* – К., 1994.
11. *Лівицька-Холодна Н.* Поезії, старі й нові. – Нью-Йорк, 1986. – 238 с.
12. *Новикова М.* Міфосвіт Антонича // *Антонич Б.-І.* Твори. – К.: Дніпро, 1998. – 591 с.

13. Розумний Я. Леонід Кисельов – феномен поетичний чи психологічний? // Кисельов Л. Тільки двічі живемо: Вірші, проза, спогади про поета. – К.: Дніпро, 1991.

14. Ружевич Т. Переказ / Пер. Г. Кочура // Кочур Г. Друге відлуння. – К.: Дніпро, 1991. – С. 10.

15. Сверстюк Є. Українська література і християнська традиція // Сучасність, 1992. – № 12.

16. Соловей Е. Поезія пізнання. – К.: Дніпро, 1991. – С. 6.

17. Шерех Ю. Третя сторожа. – К.: Дніпро, 1993. – С. 393.

18. Мифы народов мира: Энциклопедия в 2-х т. – М., 1992.

19. Релігієзнавчий словник. – К., 1996.

20. Українська філософія в іменах. – К., 1997.

21. Философский энциклопедический словарь. – М., 1989.

2001

«ПОЭТУ НЕВОЗМОЖНО УМЕРЕТЬ...»

Василий БЕРЕГ (Александр АНИСИМОВ⁵⁹)

Киев

Леонид Киселев.

Из второй половины двадцатого века

Некогда один из самых уважаемых чиновников государства Российского – Павел Афанасьевич Смирдин, которого пресса не баловала частыми приглашениями на интервью, выступил на страницах печатного слова с негодующей речью. В ней он поносил издателей и журналистов не менее уважаемой газеты. «По какому случаю, – вопрошал господин Смирдин, – в газете без всякого повода всплывает имя господина NN?! До юбилея (читай: годовщины смерти) еще далеко!»

Мне вспомнился этот, увы, «харизматический» случай, в связи с тем, что о личностях в редакциях современных печатных изданий пишут «заложники юбилеев», подчас не понимающие, как можно вспоминать того или другого киевлянина вне контекста (год рождения – год смерти). «Телеграфъ» в своем юбилейном номере хотел бы этот контекст изменить.

Леонид Киселев умер в двадцать два года. Умер в октябре 1968 года. К тому времени киевские каштаны закончили стрельбу своим осенним оружием. Отстрелялись... Брат поэта – Сергей Киселев, спустя двадцать два года после смерти нашего талантливого земляка, смог издать книгу-

мартиролог «Леонід Кисельов. Тільки двічі живемо». В условиях становления независимой Украины у покойного Леонида Владимировича враз появились десятки друзей, «помнящих, любящих и знающих его лично». Периодика запестрела литературоведческими статьями о том, например, как «обреченный умереть от лейкемии талантище, сын русскоязычного писателя, в одночасье понял, что вся его поэтическая сила таится исключительно в украинском языке», и именно поэтому стал писать на украинском...

Ближе всех к истине подошел Мирон Петровский. В своем эссе о Киселеве он, в частности, отмечал: «Леониду Киселеву показался бы нелепым вопрос: какой язык лучше? От такого вопроса он отвратился бы с негодованием. Он решал не то, что «лучше» и что «хуже», а что органичнее для новой темы и образов». Вспоминая этого талантливого человека, я не делаю разницы между языками, на которых он писал свои стихи. И украиноязычные, и русскоязычные – органичны и неповторимы. Если же исходить из меркантильных интересов, россиянам нужно выбросить на помойку «Войну и мир» Толстого. Граф многие десятки страниц своего выдающегося романа написал на непатриотическом французском языке.

*Поэту невозможно умереть
В больнице или дома на постели.
И даже на Кавказе, на дуэли
Поэту невозможно умереть...*

*Поэты умирают в небесах.
Высокая их плоть не знает тленья.
Звездой падучей, огненным знаменьем
Поэты умирают в небесах.*

Жил-был поэт. Он бродил по улицам своего любимого города, который во многом стал его поэтической музой. Талантливые, профессиональные стихотворения были написаны им уже в тринадцать лет! Его подростковые стихи были напечатаны в книге отца – Владимира Киселева «Девочка и птицелет». Правда, там они принадлежат героине романа – сверстнице Лени – Оле.

*Подол – плохое место для собак.
Плевать трамваям на собачьи лапы.
У них дорога, пассажиры, график.
Они неотвратимы, как судьба.*

*Дождливые подольские дворы,
Изысканные завтраки помоек,
И кажется, от моря и до моря
Дожди, дворы, помойки и пиры.*

*А вечером огромная луна.
И там все время – бегай и надейся,
Что, может быть, останется на рельсах
Не голова, а лапа...*

Чуть позже (единственный в истории журнала «Новый мир» случай, когда именитый журнал напечатал произведения десятиклассника) несколько стихотворений стали достоянием уже миллионов наших соотечественников. Леонида Киселева узнавали на улицах, с ним хотели общаться.

*Этой ночью умер Сталин.
Восемь лет назад.
Рано утром люди встали –
Флаги с лентами висят.*

*Этой ночью в знак печали
Рано на заре
Управдомы прикрепляли
К флагам черный креп.*

*...В серой мартовской кадрили
Снега и дождя
Управдомы хоронили
Своего вождя.*

Писал Леонид Киселев и прозу. Сохранилось несколько его рассказов, часть из которых опубликована братом поэта – Сергеем в упоминаемой мною книге. Одна из новелл под условным названием «Паломничество в Киев» мне, как жителю города, переживаемого нынче очень болезненный процесс «возрождения», особенно близка. «...Существуют города (и старые и новые), в которых чувствуешь себя, как на чопорном посольском приеме: все время хочется поправить узел галстука. Киев – город на редкость интимный, домашний. История народа воспринимается здесь не как пышная летопись, а как история собственной семьи... Эта интимность старого Киева явно отличается от того, что можно назвать интимностью современной архитектуры. Стеклянные стены кафе и вокзалов

рассчитаны на людей, всегда подтянутых, людей, которые умеют красиво есть пирожки с мясом и красиво ожидать поезда...

Я очень люблю Киев, очень привязан к нему. Но когда я разговариваю с людьми, которые проектируют и строят здания-близнецы, когда я вижу новые массивы, где свой дом можно запомнить только по счету от угла, мне хочется уехать из Киева лет на двадцать. А потом приехать в гости к этим людям, которые готовы превратить весь Киев в один жилой массив. Упаковать все подарки, передать все приветы, а потом вежливо попросить:

«А теперь покажите мне Киев».

Эта новелла написана Леонидом Киселевым в 1962 году... Лейкемия постепенно отбирала у него силы. Очень хотелось жить полноценной жизнью. Быть со всеми вместе. И творить. За свой недолгий век Леонид Киселев создал не так уж много. Но каждое его произведение – безусловно, маленький шедевр.

*Додому час. До міста всіх кохань,
Де тополеві вранішні тумани,
Де сірий тулуб вершника Богдана
На золотому тлі софійських бань...*

Последние, предсмертные стихи подвели черту всей очень короткой жизни нашего замечательного земляка, в них остро чувствуется душевная чистота и высокое нравственное начало автора:

*Тільки двічі живемо.
Раз – у світі білім-білім,
Тож сумуємо і квилім,
Як до іншого йдемо.*

*А тоді ще в другий раз,
В світі чорнім, аж червонім.
Чорнозем ламає скроні,
І трава росте крізь нас.*

*Тільки двічі живемо.
Дай нам, Боже, щоб любили,
І щоб люди не раділи,
Як у чорний світ йдемо.*

После смерти Леонида Киселева, как водится, появились и воспоминания о нем. Часть из них написана «с потолка», другие – по заказу, и лишь

некоторые – по-настоящему, от всей души. А еще, пусть и косвенно, но появилось и полноценное литературное произведение. Так, в Киевском молодежном театре не так давно с большим успехом прошла пьеса Юрия Щербака «Маленькая футбольная команда». В перестроечные времена на спектакли, посвященные непростому осмыслению всего, что пережил народ и в личной, и в общественной жизни, пускали даже «постоять в проходе». Время было такое. Пьеса о поколении шестидесятников, о настоящей бескорыстной дружбе, о предательстве и покаянии, о нравственном начале, заложенном в каждом из нас, но, к величайшему сожалению, не реализуемом. Прототипом главного героя, наделенного высокими чертами порядочности, был, несомненно, Леонид Владимирович Киселев. Вот и все.

*...Просто несколько слов
На щеке голубого конверта:
Леонид Киселев.
Из второй половины двадцатого века.*

2002

«НЕ ШАНУЮТЬ РІДНИХ ПРОРОКІВ ТІЛЬКИ В КРАЇНАХ ДИКИХ ПОРОКІВ» Радислав КОКОДЗЕЙ⁶⁰

Боярка Київської області

Дослідження-огляд творчого доробку Леоніда Кисельова в контексті українського шістдесятництва

Українську літературу як явище світового літературного процесу характеризує її яскраво виражене національне спрямування. Настільки глибоке, що навіть «вічні» теми та образи набувають особливого звучання. Разом з тим, в українській літературі наявний цілий ряд унікальних тем, актуальність яких не минає зі зміною політичних тенденцій у житті народу.

Одна з таких тем – творчість «шістдесятників». І хоча останнім часом з'явився цілий ряд ґрунтовних досліджень цього виняткового літературного явища, який стосується як творчості окремих поетів і письменників, так і «українського шістдесятництва» взагалі, залишається ще багато імен, які потребують відкриття та цілком об'єктивно заслуговують на те, щоб ця творчість зайняла належне місце в шкільних та вузівських

програмах. Адже час із новою силою озвучує ці глибини, і новий досвід людського духу відбивається в них, і нові запити знаходять в них нові відповіді. Зокрема це стосується того духовного, громадянського і поетичного феномену, який сам так означив себе: «Леонид Кисельов из второй половины двадцатого века». Звичайно ж, як зазначив І. Дзюба, мова йде не про хронологічну індексацію. А про духовний вік людини-митця, який відчув та усвідомив поклик доби повільного видужування людства від тяжкої хвороби тоталітаризму, болісного визволення волі та розуму. І, всупереч недовгому життю, відпущеному долею, встиг висловити багато з того, що виборювалося в суспільстві протягом всієї другої половини ХХ ст. і здобуває визнання лише нині.

Шістдесятники створили ту унікальну атмосферу, в якій зароджувалися, живлячись ідейними соками, паростки нового життя, що вражало своєю талановитістю та масштабністю мислення. Атмосферою, в якій виховувалося нове покоління, являючи світу нові імена. Причому талант цей був настільки сильний і самобутній, що ми просто не маємо права забувати про них. Більше того, повинні повернути їх з незаслуженого забуття, зробити їхню творчість доступною не лише вузькому колу фахівців та знавців, а й учнівській молоді. Одним із таких імен в літературі того періоду є ім'я Леоніда Кисельова...

Народився Леонід Кисельов 1946 року у Києві, в сім'ї відомого російського письменника, члена Спілки письменників Володимира Леонітовича Кисельова, який в середині 50-х рр. очолював Київський кореспондентський пункт «Литературной газеты» на Великій Підвальной, 10. Саме тут або на квартирі Кисельових часто збиралися поети, прозаїки, критики Києва різних поколінь. Добре знали ці адреси кінорежисери Марлен Хуциев і Володимир Венгеров, артисти Михайло Козаков і Влад Заманський, поети Булат Окуджава та Григорій Поженян, художники, музиканти... Часто бували гості з Москви й ті, кого пізніше стануть називати «шістдесятниками».

Навчався на факультеті іноземних мов Київського університету ім. Т. Г. Шевченка, на перекладацькому відділенні, спеціалізуючись в англійській мові.

За свідченнями людей, які особисто знали Леоніда, незважаючи на молодий вік, він вражав усіх не тільки начитаністю і широким знанням світової літератури, але й знанням точних наук – квантової механіки, кібернетики; захоплювався футболом та магнітофонними записами, але, на відміну від багатьох інших, вмів бачити саму суть речей, що рятувало його від «помилки молодості». Крім того, йому був невідомий конфлікт батьків та дітей, так як тонко відчував зв'язок з попередніми покоління-

ми як зв'язок з історією. Як і всі, захоплювався Булгаковим, Окуджавою. Як свідчить К. Дмитрієвська, він вмів знаходити справжнє та «своє» серед «кумирів молоді 60-х. А відшукавши в сучасній поезії близьке, співзвучне душі, вмів бути щасливим».

1962 рік. Захоплюється творами Ліни Костенко, Григора Тютюнника, Миколи Вінграновського, Івана Драча, Василя Голобородька та ін. Крім того, для цього ж часу характерне солідарне розуміння ряду політичних документів українського самвидаву тієї пори.

Коли Л. Кисельов захворів – невідомо, але з поеми «Первая любовь», написаної в 1962р., коли йому було 16, можна здогадуватися, що тоді він вже хворів на невиліковну хворобу.

1963 рік. У березневому номері «Нового мира» (за часів О. Твардовського) опубліковано вірш київського школяра Л. Кисельова «Царі», який викликав гнівну «одповідь» академіка Д. Благого. Як наслідок – молодого поета перестали друкувати в російській радянській періодиці...

Публікацій небагато. В квітні 1963 року журнал «Радуга» опублікував 2 його коротких вірша.

1964 рік – вісімнадцятий рік життя і п'ятий – писання віршів. З'являється вірш «Я любил когда-то большие числа...». По суті, це – забарвлене м'якою самоіронією автобіографічне свідчення про діалектичний внутрішній розвиток, який супроводжувався зміною ціннісних орієнтацій.

12 квітня 1968 року, за кілька місяців до смерті Л. Кисельова, в «Літературній Україні» з'явилася добірка його українських поезій «Перші акорди» з уведенням Івана Драча, а 4 жовтня того ж року в цій же газеті надруковані вірші «Катерина», «Ти полинеш сиза, наче птаха» і «Згадаеш їжачка».

Серпень 1968 року. В журналі «Дніпро» вміщено вірші «В камені, в дереві, на папері», «Цигарочка», «Тільки двічі живемо» та «Додому».

А в журналі «Ранок» того ж місяця – вірші «І мати молода, і серце юне», «На терасах дерев», «3 листа Джонатана Яреми Свіфта».

В листопаді журнал «Вітчизна» подав добірку «Крила матері», яка включала вірші «Він був як полум'я», «Рано ще, рано», «Стати б хоч на менти лічені», «Вона приходила щоранку», «Ніч у Кракові» та «Як у нашому селі». Цієї публікації поету вже не судилося побачити...

1973 рік. У № 7–8 журналу «Сучасність» надрукована невелика добірка поезій Л. Кисельова, а в 1981р. в цьому ж журналі – стаття Івана Кошелівця про поета.

Вже посмертно вийшли дві його книжки російської та української поезії – «Стихи. Вірші» (1970 р.) та «Последняя песня. Остання пісня» (1979 р.).

На сьогоднішній день найповнішою збіркою творів є книга «Тільки двічі живемо» (1991 р.), до якої, крім поетичних та прозових творів Леоніда Кисельова, увійшли спогади людей, які особисто знали автора.

От і все – 114 віршів російською мовою та 37 – українською, датованих 6 місяцями останнього року життя – 1968.

Помер Леонід Володимирович Кисельов 19 жовтня 1968 року, не сягнувши zenіту свого поетичного обдарування, від недуги лейкемії, проживши всього 22 роки.

Група молодих в той час письменників подала до газети «Літературна Україна» невеличку замітку «Пам'яті товариша». Підписали її І. Жиленко, Б. Олійник, І. Драч, Ю. Щербак, І. Дзюба, А. Шевченко, В. Дрозд. По суті, під прощальним словом підписалися люди, які пізніше стали гордістю нашої культури. Але виникли труднощі з публікацією. Зокрема, на думку блюстителів ідеологічної чистоти, Л. Кисельов «не мав права» на некролог в газеті хоча б тому, що не був членом Спілки письменників... Той номер газети вела замісник головного редактора Маргарита Малиновська, жінка смілива і рішуча. Саме завдяки її особистим зусиллям замітку було надруковано...

Писати починав російською. Але не даремно Г. Аврахов наголошує, що «Леонід Кисельов був поетом двох мов, але речником одної української національно-державницької ідеї. І в цьому пафосі вічних критеріїв він справді був, лишитьсь символом свого часу». (Виділено Г. Авраховим). Тому що вже в тих поезіях поступово і цілеспрямовано простежується визрівання, наростання українських мотивів, реалій, атрибутики. Ще з перших років починають з'являтися в його текстах і прямі фольклорні та літературні ремінісценції («Царі», «Вірші про Тараса Шевченка», «Я позабуду все обиди...»).

І. Дзюба зазначає, що «Леонід Кисельов еволюціонував у бік поглиблення українських інтересів, українських мотивів своєї творчості і в останні роки вже був підготовлений до того, щоб «вибухнути» українською поезією». Але що детонувало цей вибух?

Уже в перших віршах чітко простежується одна з найхарактерніших особливостей творчості Л. Кисельова – вміння показати суть невеликою кількістю зображувальних елементів – слів, віршів тощо. А ще – мислення категоріями вічного. Можливо, ця риса є підсвідомим відображенням скупості відпущених долею років життя, що накладало свій відбиток і на творчість; а чи наочним уособленням добре відомого «стислість – сестра таланту» у своєму прямому значенні – хто зна. Як би там не було, але саме на цю особливість поетичної творчості Л. Кисельова звернув увагу Г. Аврахов.

У більшості досліджень творчості Леоніда Кисельова та в опублікованих спогадах людей, які знали поета особисто, увага зосереджується в першу чергу на його російськомовних поезіях. Так, наприклад, Н. Зборовська у своїх роздумах про світоглядні концепції далеко неординарного шістдесятництва, високо ставить Л. Кисельова, але зазначає: «Символом цього часу можна було б назвати російськомовну поезію кийвського поета Леоніда Кисельова». В своєму дослідженні творчості Л. Кисельова Ярослав Розумний – відомий літературознавець і критик, професор Манітобського університету (Канада) – також відштовхується від російськомовних віршів поета. Це ж характерно і для робіт інших дослідників. І лише в зв'язку з цим здійснюється перехід до того, що в останній рік свого життя Л. Кисельов почав писати українською.

Це дивує, а для декого залишається незбагненим – чому і для чого? Винятком з такого «традиційного» підходу до освітлення творчості Леоніда Кисельова є стаття Григорія Аврахова «Український феномен Леоніда Кисельова».

На наш погляд, саме такий підхід є тим ключем, за допомогою якого можливо в повній мірі показати самобутню унікальність таланту Леоніда Кисельова, розкрити особливості поетичної палітри його творчості та значення цієї особистості для української культури та літератури. Адже все, створене ним, маючи вихід на загальнолюдські цінності, безпосередньо пов'язане з рідною для поета українською землею, її історією та долею, а врешті-решт – з найголовнішим – з її людьми. Саме ця земля живила своїми життєдайними соками його талант, який зростає в променях українського шістдесятництва, саме ці мотиви є провідними вже в перших (так, російськомовних) поезіях.

Як уже зазначалося, віршів, написаних українською мовою, у Леоніда Кисельова небагато – всього 37 (російською – 114 віршів). Але, виходячи з авторської подачі до друку, можна стверджувати, за Г. Авраховим, наявність певного принципу щодо їх добору та групування. Цілком логічно запрошується застосувати його по відношенню до неопублікованих за життя Л. Кисельова 13 поезій.

Таким чином, можна припустити поділ віршів, написаних українською мовою, на 6 «відносних» циклів. Підтвердженням цієї думки може бути той факт, що й першодрук в «Новом мире» п'ятьох віршів також скомпонований у циклову єдність. Простежується чітко виражена системність різноспрямованих, але пафосно й тематично споріднених творів, що являють собою певну структурну цілісність. Тому кожний цикл є розвитком тої чи іншої теми, образу.

Умовна вартісна назва циклу	Вірші, що входять до циклу	Провідна тема	Центральний образ	Публікація (згідно авторської подачі)
1) «Земля така гаряча»	«Смерть ланкової», «Так, вона залізна, наше слово – криця...», «Заспівайте, сестро, заспівайте...», «Земля така гаряча»	Вічний цикл духовного та фізичного вмирання й воскресіння	Образ рідної землі в двох її іпостасях – матері та сестри	Газета «Літературна Україна», 1968 рік
2) «Ти полинеш сиза, наче птаха...»	«Катерина», «Згадаеш їжака, що я приніс...», «Ти полинеш сиза, наче птаха...»	Надія на краще, породжена загрозою розлуки-втрати	Олюднений образ пам'яті, не-підвладної часу	Газета «Літературна Україна», 1968 рік
3) «В камені, в дереві, на папері»	«Цигарочка», «Додому», «Тільки двічі живемо», «В камені, в дереві, на папері»	Своєрідний підсумок пережитого	Образ людини, яка озирається на пройдений шлях	Журнал «Дніпро», 1968 рік
4) «І мати молода, і сонце юне...»	«І мати молода, і сонце юне...», «На терасах дерев тільки вітер...», «З листа Джонатана Яреми Свіфта».	Народження слова-пісні й передання його нащадкові-немовляті	Образ пророка-захисника	Журнал «Ранок», 1968 рік
5) «Крила матері»	«Він був як полум'я. Його рядки...», «Рано ще, рано», «Стати б хоч на менти лічені...», «Ніч у Кракові», «Як у нашому селі...»	Всеволодна сила любові до людей	Образ священного оберігу	Журнал «Вітчизна», 1968 рік.
6) «І щастя буде»	«Похорон Офелії», «Не їму віри політикам...», «Дударик», «Я ніхто для тебе, як Улісс...», «Завтра буде світ такий, як завжди...», «Вандея», «Не дайте, щоб заснула край коня...»	Своєрідний заповіт поета нащадкам	Образ невідворотності раз і назавжди вибраного шляху	Окремо не публікувалися (наскільки це відомо на сьогоднішній день); лише в збірці.

7) «Вчуся ставленню до життя»	«Мій шур такий любесенький...», «Вона приходила щоранку...», «Панове, в мене маленьке прохання...», «Тато оповідають», «В зорянім серпневім павутинні...», «Затулити вуха. Заплющити очі...», «Осінь»	Тема щирості (часто дитячо-наївної) та дорослішання	Образ щирої та відвертої простої людини, яка дорослішає під впливом реалій життя	Вірші, які, за авторської подачі, не ввійшли до жодної нині відомої добірки-циклу; публікувалися лише в збірках
-------------------------------	---	---	--	---

Звичайно, такий досить умовний, навіть з врахуванням авторської подачі до друку, поділ на цикли не може претендувати на незмінність. Він, скоріше, підтверджує своєрідний «відкритий фінал» поетичної творчості Леоніда Кисельова – пісні, обірваної смертю на півслові. Мимоволі пригадуються слова Д. Затонського: «Йому було дано і сам він взяв надзвичайно багато. Починає паморочитись в голові, коли думаєш, яким поетом, яким художником він став би, якби прожив ще 10 – 20 – 30 років...»

Звертання до української мови творчості не було в Леоніда раптовим актом; воно відбулося у пору творчої зрілості. Всі поезії (крім одної) датовано 1968 роком. Страшним і трагічним роком життя, який став останньою можливістю доробити, закінчити все незавершене, невисловлене. Коли відлік часу йшов на дні, години, хвилини. Часу, який прийшовся на період відвертої русифікації в Україні, коли сама українська культура принижувалася та нівелювалася навіть «своїми»... В цей рік Леонід почав писати вірші українською мовою...

Це не були звичайні шукання творчого обличчя, не був один з етапів становлення. А щось незмірно глибше і перетворювальне щодо всієї особистості. Що було підготовлене всім попереднім його громадянським і естетичним розвитком, а також біографічно, обставинами життя і особистої долі. Він вже був смертельно хворий і знав це. Таке знання відчуває, робить самотнім навіть серед люблячої сім'ї та найвірніших друзів. На думку Д. Затонського, Леонід Кисельов інтуїтивно шукає способу розбити це відчуження, подолати цю самотність. Віруючий шукає втіху в Бога, невіруючий – у вічних безсмертних традиціях, носіями яких є народ. І Леонід Кисельов звертається до нього – до народу України.

*Додому час. До міста всіх кохань,
Де тополеві вранішні тумани,
Де сірий тулуб вершника Богдана
На золотому тлі софійських бань.*

З дитинства він добре знав і любив українську мову та літературу. Його батько – відомий російський письменник – не тільки пов'язаний життям і творчістю з Україною, а й завжди брав близько до серця справи української культури, українського громадянства. Вся родина, в якій панував справжній культ Шевченка, належала до «українофільської» частини російськомовної інтелігенції Києва. Тому й сприйняв Леонід всім серцем і Сквороду, і Тичину, і, звичайно ж, Шевченка. Серед дитячих особистих і опосередкованих вражень Льоні (як називали його рідні та близькі) надзвичайно сильними та глибокими були враження від українського села, української пісні, від людей української вдачі і слова. Найбільш красномовним підтвердженням цього є вірш «Тато оповідають». Тут переказ батькової сповіді про уроки людяності, які дало йому село, непомітно переходить у монолог автора, а закінчення вірша звучить уже не лише як батьків висновок, а й як кредо самого автора:

*Я вчився любові в дядька Миколи.
Не знаю, яка мені ляже путь,
та вже цієї любові ніколи
мені не зректися. І не забудь.*

Поетичне становлення Леоніда Кисельова відбувалося в середовищі прекрасних майстрів-шістдесятників – Івана Драча, Миколи Вінграновського; знав творчість і долю Василя Симоненка, Ліни Костенко, Василя Голобородька та багатьох інших, які, будучи прикладом поетичної майстерності, впливали на Леоніда Кисельова своїми небуденними відкриттями в мові, образністю, експресією. Крім того, жив поет в середньовіччі та барокко старого Києва. І разом з тим був свідком повторного гашення спалахів молоді вродженої літератури та ліквідування культурних пам'яток України... Так що ж справжнє та правильне, що ж головніше, до якого берега пристати? Здається, у самого Л. Кисельова не було жодних сумнівів з цього приводу. Бо відповідь прийшла набагато раніше за прийняття рішення:

*...все на свете – только песня
На украинском языке.*

А пізніше деталізував і самообґрунтував цей перехід на українську мову творчості: «Я так відчуваю. Та якщо вважати поезію одним із засобів самовизначення, то доведеться примиритися з тим, що я сам так самовизначаюсь».

На думку професора Манітобського університету (Канада), відомого літературознавця і критика Ярослава Розумного, перехід Л. Кисельова на

українську поезію «треба теж розглядати як акт етичний, громадянсько вмотивований і спрямований проти загрозливих симптомів збайдужіння великого прошарку української інтелігенції, а тим самим загалу населення до української ситуації. Як людина прямих доріг, він свідомо став на захист зведеного народу, виступивши проти всіх фальшивих міфів і богів», проти «зкам'янілих сердець», «глядачів», повз яких, за словами В. Голобородька, «Шевченкова мадонна», зведена царями минулого й сучасного, йде в «сніжне небуття». Тому й промовляє поет до свого народу:

*Так, вона залізна, наше слово – криця.
Гучнодзвонна мідь.
Над життя і згубу у космічнім віці
Вічністю бринить.*

*Та коли покличе й блискавкою блисне
В сяйві корогов,
Пам'ятайте серцем: наша мова – пісня,
І в словах – любов.*

Саме ця, ще Шевченкова, любов-ненависть (любов до матері-Батьківщини, до рідної землі, до правоти та ненависть до її гнобителів всіх мастей, до псевдоправд і псевдобожеств) ріднить Леоніда Кисельова з поетами-шістдесятниками. Саме звідси бере початок звернення та використання в творчості образів, які несуть яскраво виражене міфологічне забарвлення. Ярослав Розумний зазначав, що «кожна національна культура, а зокрема культура, що не має сьогодення і яка зупинена в половині слова, живиться своїм минулим, легендами й міфами. В останніх заковано те, що називаємо історичним досвідом народу. Тому панівний народ завжди різними засобами намагається принизити, обезформити або знищити національні міфи підвладного народу, накидаючи їм свої». Але міфологічна основа так чи інакше присутня в творчості кожного поета чи письменника.

Використання міфів, точніше – оміфологічених в літературній традиції образів (як українських, російських, так і загальносвітових) в творчості Л. Кисельова представлено в таблиці:

Дві категорії міфів	
Універсальні (мандрівні) образи	Партикулярні (національні) образи
Прометей	Іван Грозний
	Петро I

Дон Жуан	Степан Разін
	Андрій Рубльов
Галілей	Шевченко
Командор та донна Анна	Дніпро
	Україна (в трьох основних жіночих іпостасях: Катерини, матері, сестри)

Причому, як наочно доводить в своєму дослідженні Ярослав Розумний, поет застосовує у своїй творчості три різні способи трактування цих образів: **повалення чи спростування** (Петро I, Дон Кіхот, Дон Жуан, Андрій Рубльов, Стенька Разін), **переосмислення** (Прометей – осучаснений, Ленін – зведений до форм пересічнолюдських, позбавлений рис монументальності, Катерина – чітка еволюція образу, надання рис алегорії, що передає суть сучасної української реальності) та **закріплення** (Галілей – типовий образ ученої людини, Шевченко – цар і бог віршів, що народжували пісню в зашитих ротах і мали силу наблизити Завтра). Такий підхід вмотивований не лише орієнтацією Леоніда Кисельова на кращі зразки світової та традиції української літератури, а й громадянською позицією поета; завданням, яке поет сам ставить перед собою за велінням часу та власної совісті – розкрити аномалії сучасного йому суспільства, усього антигуманного та регресивного в ньому, парадокси світобудови.

Як уже зазначалося, самобутній поетичний талант Леоніда Кисельова формувався під впливом особистостей і творчості «шістдесятників». Але в трактування образів і тем, характерних для них, Л. Кисельов вносить своє бачення. Найяскравіше це представлено на прикладі зображення духовного манкуртства. Традиційно манкуртами називають людей, які, будучи відірваними від рідної землі, від Батьківщини, забувають своє генетичне та духовне коріння. Реальність дала нових манкуртів, які лише тілом залишаються «вдома», але їхні думки та вчинки продиктовані волею «чужоземних господарів». Поезія Леоніда Кисельова змушує нас подивитись на цю проблему під зовсім іншим, несподіваним кутом зору. Пророче та страшне – «Доки буде жити Україна...» йтиме в пошуках «землі обігваної», ведучи за собою **свій народ**. Залишивши в засніжених безпам'яттю просторах всіх тих, хто сміявся з неї, хто плондрував її, прикриваючись красивими оманливими словами. І хоча в жодному вірші Леоніда Кисельова не зустрічається слово «манкурт», але саме до них – манкуртів ХХ століття – звернені слова поета. В обох віршах – «Катерина»

та «Не дайте, щоб заснула край коня...» – підкреслено мотив небезпеки втрати Матері. В першому – вона може пропасти в «сніжному небутті», а в другому – вона «кине вас» як негідних синів. І залишиться держава-манкурт, яка радо виконуватиме волю будь-кого, хто сильніший, хитріший та нахабніший...

З чіткіше означених, які мають, так би мовити, «предметне» вираження, наведемо лише два приклади:

Образ або тема	"Шістдесятники"	Л. Кисельов	Поезія
Кінь	Незалежний символ (Драч, Вінграновський, Ліна Костенко). Символ сили, динамізму, свободи.	Невід'ємна частина вершника, жінки-матері, символізує її духовний динамізм. Вершник і кінь – це тіло й душа, народ і його спадщина.	"Не дайте, щоб заснула край коня..."
Ріка, Дніпро.	Життєтворчі сили народу, велич і трагізм історії.	"Домашність" (подекуди можна і вброд перейти) та надія "щоб річка була і за нащадків глибока".	"Над Дніпром"

Навіть в «оглядовій» роботі просто неможливо бодай не згадати про мотиви творчості. Визначення лише провідних мотивів творчості потребує окремого ретельного дослідження. Тому звертаємо вашу увагу лише на три мотиви, які так чи інакше наявні у переважній більшості поезій Леоніда Кисельова.

Мінливе протистояння зими і весни, «прориви» тепліні та реванш приморозків, двобій сонця з туманом. Це один з мотивів найперших поезій, написаних в 1960 – 1962 р.р. Тобто в час, коли суспільне життя проходило під знаком надії та тривоги за долю провесни-десталінізації, коли метафори «відлиги» і «приморозків» надто багато значили для суспільної свідомості. І тому зміст поезій «Но солнце будет, непременно будет...», «Сейчас апрель, и вот такая Трудная и горькая весна» навіть на емоційному рівні отримує загальнофілософське звучання.

Мотив громадянського прозріння, апеляція до самосвідомості сучасників. Така апеляція частіше опосередкована, бо поетична думка Леоніда Кисельова незмінно багатша й тонша за будь-яке політичне судження та заклик.

Вміння побачити прекрасне та неповторне в буденному, звичайному. В тому, що, невідоме стороннім, зігриває душу та підтримує в житті.

То в чому ж полягає український феномен Леоніда Кисельова? У досконалості форми та поетичної мови – шляхетної, винахідливо-прекрасної? Так. В надзвичайно багатому арсеналі добірної лексики та оновлених

форм? Безумовно. У дивовижному вмінні надати сучасного звучання міфологічним та літературним образам? Дійсно. У пересторозі щодо нових випробувань українства на життестійку мудрість? Безперечно. Але найголовнішим є те, що Леонід Кисельов, за свідченням Григорія Аврахова, «дав блискучий (і не один!) зразок патріотичної лірики виняткової мобілізуючої сили – своєрідний славень, який належить різьбити на видноті у кожній школі, відкривати ним дитячу навчальну книжку, а всім віковим категоріям школярів рекомендувати вивчення напам'ять...»

*Історія не є ракетний жак,
Вона мов шлях від чужини до хати.
І щастя буде. Тільки ви не дайте,
Не дайте, щоб впилася від ножа.*

2002

КИЯНИН ЛЕОНІД КИСЕЛЬОВ

Віталій ПОНОМАРЬОВ⁶¹

Київ (радіо «Свобода»)

Цієї осені виповнилося 35 років з часу смерті київського поета, котрий однією із тем своєї творчості якраз і обрав подолання імперської спадщини у російськомовній культурі.

Киянин Леонід Кисельов народився 21 вересня 1946 року у родині російського письменника Володимира Кисельова. Тринадцяти років Леонід почав писати вірші російською мовою, а вперше опублікував їх 1963 року у московському журналі «Новый мир». Один з тих віршів під назвою «Царі» підважував міф про царя Петра Першого як видатного діяча російської держави.

*Еще мальчишкой удивлялся дико:
Раз все цари плохие, почему
Царя Петра зовем Петром Великим
И в Ленинграде памятник ему?*

*Зачем он нам, державный этот конник?
Взорвать бы, чтоб копыта в небеса!*

*Шевченко, говорят, односторонне
Отнесся... Нет, он правильно писал:*

*Це той первий, що розпинав
Нашу Україну...*

*Не Петр, а те голодные, босые
В болоте основали Петроград.
За долгую историю России –
Ни одного хорошего царя.*

У газетній відповіді Кисельову член-кореспондент Академії наук Благотой гостро засудив автора (тоді десятикласника) за неповагу до історичних святинь. Відтоді російські журнали більше не публікували віршів Кисельова.

Від 1965 року поет навчався на факультеті іноземних мов Київського університету. Він перекладав з англійської, писав прозу, проте основною його діяльністю залишалася поезія. У ній квітуча яблуня обвита іржавим колючим дротом, квітнече сонце чергується із заметіллю, а весняна вода часто перетворюється на чорний лід. Кисельов згадує своє проведене у чергах дитинство, пише про потяг поетів до свободи і про переслідування їх царями, про Гамлета, Сковороду, Мандельштама, Тичину, Шевченка.

*Я позабуду все обиды,
И вдруг напомнят песню мне
На милом и полузабытом,
На украинском языке.*

*И в комнате, где, как батоны,
Чужие лица без конца,
Взорвутся черные бутоны –
Окаменевшие сердца.*

*Я постою у края бездны
И вдруг пойму, сломаясь в тоске,
Что все на свете – только песня
На украинском языке.*

Леонід Кисельов помер у Києві 19 жовтня 1968 року у віці двадцяти двох років. В останні місяці життя вже безнадійно хворий поет перейшов у віршах на українську мову, яку 5 років перед тим називав «милою і півзабутою». Українські вірші становлять п'яту і найдосконалішу части-

ну всієї опублікованої поезії Кисельова. Він остаточно повертається у віршах з Москви додому – до Києва, названого ним «містом всіх кохань». Поезія Кисельова стає водночас і характерництвом, і журною піснею, що втішає у жалю. Відтак, поетові таланить поєднати нарешті вірші і лихо, мистецтво і біль, малярство, гнів і благання:

*Тільки двічі живемо.
Раз – у світі білім-білім,
Тож сумуємо і квилим,
Як до іншого йдемо.*

*А тоді ще в другий раз,
В світі чорнім – аж червонім.
Чорнозем ламає скроні,
І трава росте крізь нас.*

*Тільки двічі живемо.
Дай нам, Боже, щоб любили
І щоб люди не раділи,
Як у чорний світ йдемо.*

2003

ЧТОБЫ ПОМНИЛИ Ольга УНГУРЯН⁶²

Київ

**«ШКОЛА, ГДЕ УЧИЛСЯ ЛЕНЯ, БЫЛА ПОТЯСАНА:
СТИХИ КИЕВСКОГО ДЕСЯТИКЛАССНИКА НАПЕ-
ЧАТАЛ ТВАРДОВСКИЙ В «НОВОМ МИРЕ»!**

40 лет назад в литературе дебютировал Леонид Киселев, еще подростком писавший удивительно зрелые стихи и ушедший из жизни в 22 года

«**В**етер треплет листья, холоду – амнистия. Холод вышел из тюрьмы, и в июне мерзнем мы», – шутил 13-летний Леня Киселев. Он любил пошутить, и никогда не надувал щеки с важностью маленького старичка-вундеркинда. Просто писал стихи. А когда в 22 года его не стало, известнейшие литераторы с болью сказали: «Какого поэта мы потеряли!»

Дружбой с этим юношей дорожили люди, годившиеся ему в отцы, академики и доктора наук. Под некрологом «Памяти друга» в «Литературной газете» стояли подписи Бориса Олийныка, Ивана Драча, Юрия Щербака, Ивана Дзюбы... Уже посмертно вышли три книги Леонида Киселева. Но многие его стихи, проза еще не опубликованы (почему так случилось – об этом речь впереди). Двухтомник поэта сейчас готовит к печати известный киевский журналист Сергей Киселев. Рукописи, блокноты и дневники его брата хранились в письменном столе с 60-х годов. С той поры, когда в доме было полным-полно гостей, и, случалось, хозяин Владимир Киселев говорил им: «Ну-ка, послушайте, что мой пацан написал!»

**«В комисионке на Крещатике отец с братом
купили граненый синий штоф»**

– Леня был самым младшим в кругу шестидесятников, собиравшихся у нашего отца, в то время уже известного писателя, – рассказывает Сергей Киселев. – Часто за столом сживали и Дзюба, и Драч, и Вика Некрасов, и Толя Шевченко, и Гелий Снегирев, которого друзья звали Гаврилой... Застолье не обходилось без штофа водки. Граненый синий штоф и шесть «небьющихся» рюмок из толстого стекла (из них четыре до сих пор целы) отец с Лней купили за бесценок в комисионном магазинчике на Крещатике. Потом они подсчитали, что за два года через эти рюмки «проехали» три автомобиля «Волга»! Очень уж много гостей приходило в дом, останавливались и друзья проездом из Москвы. Это была одна большая дружная компания. И недруг у всех тогда был общий – советская власть, русификация страны... Мне кажется, одна из причин, почему Леня за полтора года до смерти начал писать на украинском языке, – это стремление подставить свое плечо под ношу, которую несли диссиденты-шестидесятники. Потом их пути разошлись, кто-то испытал горькое разочарование, кто-то с кем-то сейчас даже не здоровается. Леня не мог об этом знать. Но он был поэт. А у поэтов, говорят, зоркое сердце.

*«Расковали Прометей,
Дали хлеба и вина.
К Прометею возвратилась
Старая жена.
– Я жила у винодела,
С гончаром жила,
Ну а в том, что так случилось,
Не моя вина.
Не кори меня.»*

*Дни разматывались нитью.
 Слушал сказки стариков
 О царях и о героях,
 О делах богов.
 Он узнал, что бог Юпитер
 Людям дал огонь.
 И жилось ему на свете
 Хорошо, легко.*

Только печень пошаливала...»

(Написано в 17 лет)

«На школьной футбольной площадке Леня был вратарем»

– Конечно же, многое из происходившего в те годы было мне непонятно в силу возраста, – говорит Сергей Киселев. – И брат меня просвещал. Это он рассказал, что означают советские танки в Чехословакии (а спустя годы я нашел в его дневнике мальчишески максималистскую запись: «Хотел бы стать чешским партизаном»). Леня объяснял мне и многие чисто житейские вещи, включая анекдоты.

– Анекдоты?!

– Да, он знал их множество, и теперь я рассказываю своим друзьям «анекдоты от брата»... однажды, оказавшись в компании Лениных приятелей, я услышал такой анекдот. Человек заходит в мастерскую, где на витрине лежат часы. «Вы часы ремонтируете?» – «Нет». – «А что делаете?» – «Обрезание». – «Почему же на витрине часы?» – **«А ЧТО ЖЕ ВЫ ХОТИТЕ, ЧТОБЫ МЫ ПОСТАВИЛИ НА ВИТРИНЕ?...»** Леня предупредил, что если что-то будет мне непонятно, он объяснит потом. Разумеется, я не понял в анекдоте ключевое слово, и, когда все разошлись, растолковал мне, что оно означает.

– Бывает, что старшие братья «воспитывают» младших не только словесно...

– У Лени была тяжелая рука, и, когда требовалось, он воспитывал меня однозначно. Но долго обижаться на него я не мог: брат сразу же приглашал поиграть в карты. Как-то он за один час (!) научил меня, шестиклассника, играть в преферанс. У Лени было замечательное умение обучать... На школьной футбольной площадке он всегда был вратарем. А я, подражая ему, тоже становился в ворота...

– Когда первая подборка стихов Леонида Киселева вышла в «Новом мире» в 1963 году, в Москве разразился литературный скандал. Акаде-

мик Благой возмутился стихотворением «Цари»: как смел автор, ученик 10 класса киевской школы № 37, критиковать царя Петра I! И куда смотрят его учителя... В школе, где Леня учился, скандала не было?

– Нет. Но по рассказам в семье я знаю: школа была потрясена: десятиклассника напечатал Твардовский!..

– А сейчас здесь помнят о своем выпускнике?

– Лет двадцать тому назад «Літературна Україна» призывала к тому, чтобы школе присвоили имя Лени, повесили мемориальную доску. Потом все затихло... А в нашей семье как-то не принято было просить, «пробивать». Вот и стихи Лени при жизни мало печатались. Публикации в журналах «Новый мир», «Радуга», «Ранок», «Україна», «Вітчизна» – лишь маленькая часть того, что могло бы увидеть свет, займись этим наш отец. Но он этого не делал.

– Потому что «быть знаменитым некрасиво»?

– Даже не потому. Просто казалось, что всегда успеется, что впереди – вечность...

*«...Я постою у края бездны
И вдруг пойму, сломясь в тоске,
Что все на свете – только песня
На украинском языке».*

(Из стихотворения, написанного в 17 лет)

– Сергей, как обнаружилось, что брат смертельно болен?

– После II курса (Леня учился на отделении переводчиков романо-германского факультета Киевского университета) он поехал в колхоз. Вернувшись в Киев, заболел – будто бы ангиной. Сходил с друзьями на пляж. Стало совсем плохо. Сделали анализ крови, и он моментально показал, что это не ангина, а острый лейкоз. Рак крови.

– Говорили, что Виктор Некрасов передавал для него лекарства из Парижа...

– Драгоценные ампулы с лекарством передавались Лене по цепочке – из Франции (через Некрасова), из Польши (через Юрия Щербака, у которого жена – полька) – в Киев. Был случай, рассказывала мне мама, когда пилот польской авиакомпании взял лекарства в Париже, а командир экипажа спросил его: «Что это?» «Спасение для больного мальчика – поэта из Киева», – сказал летчик. И командир дал добро, в нарушение инструкций... Передачи организовывала жена тогдашнего польского консула пани Тереза. На похоронах Лени был венок от нее, с надписью: «Прости, что я не смогла стать твоим ангелом-хранителем». В то время болезнь брата была неизлечимой. Сейчас таких больных уже научились

спасать. А тогда от лейкемии сгорали моментально. И то, что Леня прожил почти два года, – это было чудо!.. Спустя более чем 20 лет – в 1989 году – я тайно возил польского консула на места захоронений его соотечественников в Быковне – мне довелось первым в Союзе рассказать правду об этой трагедии в «Литературной газете». Дипломат же не мог поехать туда официально – это выглядело бы как демарш. Можно сказать, судьба предоставила шанс таким образом отдать долг польскому консульству, спасавшему моего брата.

– «Маленький эскиз, набросок смерти – пасмурное утро в сентябре...» Это из стихов, написанных за полтора года до смерти. Он... знал?

– Как ни пытались от него скрыть, он выяснил это достаточно быстро. Отец просил врачей, чтобы они убрали ампулы: «Леня же знает английский и прочтет, от чего это лекарство!» Он прочел. И жил, понимая, что обречен. Писал стихи...

– У него была девушка?

– Да. Сейчас Майя Брусиловская живет в другой стране, и фамилия у нее другая. Майя была достаточно известный киевский культуролог, неординарно мыслящая женщина, очень многое давшая Лене. И она единственная... отказалась написать воспоминания о нем. Это грустно. И странно. Ведь люди, чьи воспоминания войдут в новую книгу, не обходят молчанием ее имя. Те же Вадим Скуратовский, Мирон Петровский, Людмила Лемешева, Лесь Герасимчук... Леню любят и помнят многие.

– Когда выйдет книга?

– Даст Бог, нынешней осенью.

– К 35-летию со дня смерти Леонида Киселева...

– Так получается. Хотя я не собирался ничего «подгонять» к дате. Как-то мне позвонил одноклассник Лени, он сейчас крупный бизнесмен в Израиле, и предложил помощь в издании книги. А до этого я не спеша разбирал бумаги Лени в его письменном столе: блокноты со стихами, еще не перепечатанными на машинке, дневники, письма... К ним, при жизни нашего отца, никто не прикасался почти 30 лет.

– Почему?!

– Отец так и не смог смириться с тем, что Лени нет. И для него прикоснуться к этим бумагам было так же невозможно, как пойти на похороны сына. Он ни разу не был на кладбище.

– А мама?

– Мама ходила всегда, сейчас я ее вожу на Байковое на машине. Она говорит, что ей особенно тяжело, когда выпадает первый снег. Ведь Лене – холодно...

«Рано ще, рано.

*Ще і мати не вставали
І до мене не гукали:
Вставай, синку!
Ще і батько не вставали
І до мене не гукали:
Ходім, хлопче!*

Рано ще, рано.

*Ще Марія не вставала
І до мене не гукала:
Вставай, Йванку!*

*...Ще і донька не вставала
І до мене не гукала:
Вставай, тату!
Ще й онук мій не вставав
І до мене не гукав:
Ходім, діду!*

Рано ще, ой, рано.»

(Написано за год до смерти).

2003

5 ХВИЛИН З ВОЛОДИМИРОМ ЗАМАНСЬКИМ.

ЛЕОНІД КИСЕЛЬОВ

Володимир ЗАМАНСЬКИЙ⁶³

Київ (телерадіокомпанія «Київ»)

Володимир Заманський:

Шановні пані та панове, у 1985-му році цю книжечку мені подарував брат автора, відомий журналіст Сергій Кисельов. Автор цієї збірки Леонід Кисельов ріс у літературній сім'ї. Його батько - письменник Володимир Кисельов, автор книжки, яку читали колись усі діти: «Девочка и птицелет».

Книжка Леоніда Кисельова, закадровий текст:

Леоніда Кисельова, портрет якого ви бачите, давно вже нема серед нас. Він помер у 22 роки від лейкемії, залишивши нам цю маленьку книжечку.

Володимир Заманський:

Кілька місяців я шукав її серед своїх книжок. Після того, як я їх переставив, вона зникла, і мені вже задавалося, що хтось її, як то кажуть, зачитав. Аж раптом книжечка знайшлася: вона стояла навпроти мене, але її, маленьку, затиснули товсті томи. І коли я взяв її у руки, було в мене таке відчуття, ніби зустрівся з давнім другом. Хоча Леоніда Кисельова я ніколи в житті не бачив.

Це був поет колосального обдарування. Зовсім юним, ще дитиною він взявся за тему, яку розробляли Мольєр, Пушкін, Блок. «Донна Анна, знаєш, донна Анна – милий парень дон Гуан. ...Стук. Шаги. Гуан, ты страхом скован. Выдают тебя глаза твои. ...Перед Командором трехметровым тоненькая женщина стоит».

Це не той дон Гуан і не та донна Анна, до яких ми звикли. Тоненька жіночка стоїть перед триметровим бовдуrom, захищаючи переляканого дон Гуана.

«Я позабуду все обиды. И вдруг напомнят песню мне на милом и полузабытом, на украинском языке. И в комнате, где, как батоны, чужие лица без конца, взорвутся черные бутоны – окаменевшие сердца. Я постою у края бездны и вдруг пойму, сломаясь в тоске, что все на свете – только песня на украинском языке».

1968 рік. Українська мова стає напівзабутою. Льоні Кисельову залишається зовсім небагато жити на цьому світі, коли він написав вірш «Цигарочка» – один з найкращих віршів про війну. Поет не оспівує бій і звиягу. Війна закінчилася 23 роки тому. Життя налаштувалося. У магазинах продають імпорт.

«Закурю ото цигарочку болгарського тютюну. А сини мої, шинкарочко, загинули у війну. То налляй мені ще чарочку угорського вина. А сини мої, шинкарочко, загинули. Нема. Зажурився. Бренді смочче він. Баклажанну їсть ікру. – А іще купити хочу я чеську кохту на стару. Гроші є, на хліб зостанеться, ще ж і пенсія іде. Хай походить вже, похвалиться, що не гірше, як в людей. Бо як центром йтимеш ввечері – чепурні усі такі. Гарні пальта із Німеччини, югославські хустки. І болгарські ті цигарочки так і смалить все село. ...А синів моїх, шинкарочко, польським снігом занесло».

Кисельов писав двома мовами. Але він був українським поетом. Україна – край двомовний.

А якщо національна поезія справжня – вона інтернаціональна.

Щиро ваш, Володимир Заманський.

«КРАЇНА ІНКОГНІТА»: ЛЕОНІД КИСЕЛЬОВ Сергій ГРАБОВСЬКИЙ⁶⁴

Київ (радіо «Свобода»)

Сергій Грабовський:

Говорить Радіо «Свобода».

З вами Сергій Грабовський, журналіст радіо «Свобода», і Максим Стріха, доктор фізико-математичних наук, член Асоціації українських письменників.

Українська культура завжди мала і має величезну притягальну силу, яка засвідчена залученням у її лави непересічних талантів, котрі від початково належали до іншого мовного і культурного середовища.

*Я позабуду все обиды,
И вдруг напомнят песню мне
На милом и полузабытом,
На украинском языке,*

*И в комнате, где как батоны
Чужие лица без конца,
Взорвутся черные бутоны,
Окаменевшие сердца.*

*Я постою у края бездны
И вдруг пойму, сломясь в тоске,
Что все на свете – только песня
На украинском языке.*

Віталій Пономарьов:

Леонід Кисельов народився у Києві 21 вересня 1946 року в родині російського письменника Володимира Кисельова. Тринадцяти років він почав писати вірші російською мовою.

Вперше Леонід опублікував кілька своїх поезій ще під час навчання у школі – у березні 1963 року у московському журналі «Новый мир». В одному з тих віршів, названому «Царі», він мріяв підірвати пам'ятник російському імператору Петру Першому у Ленінграді. У газетній відповіді поету-десятикласнику член-кореспондент Академії наук СРСР, професор Благой гостро засудив його за неповагу і до Петра, і до пам'ятника як історичних святинь. Відтоді російські радянські видання більше не друкували творів Кисельова.

1965 року Кисельов поступив на факультет романо-германської філології Київського університету. Він займався перекладами з англійської

мови, писав оповідання, у тому числі фантастичні, проте основною його діяльністю залишалася поезія.

Двадцяти одного року вже безнадійно хворий Кисельов почав писати українською мовою. Вперше він опублікував свої українські поезії у газеті «Літературна Україна» у квітні 1968 року. На запитання, чому він почав писати українською мовою, поет відповів: «Якщо вважати поезію одним із засобів самовизначення, то доведеться примиритися з тим, що я саме так самовизначаюсь». Українські вірші складають приблизно п'яту частину всієї опублікованої поезії Кисельова.

Леонід Кисельов помер у Києві 19 жовтня 1968 року у віці двадцяти двох років. Посмертно були видані 3 книги його творів.

Рано ще, рано.

*Ще і мати не вставали
І до мене не гукали:
Вставай, синку!
Ще і батько не вставали
І до мене не гукали:
Ходім, хлопче!*

Рано ще, рано.

*Ще Марія не вставала
І до мене не гукала:
Вставай, Йванку!
Старшина ще не вставав
І до мене не гукав:
Кроком руш!*

Рано ще, рано.

*Ще і донька не вставала
І до мене не гукала:
Вставай, тату!
Ще й онук мій не вставав
І до мене не гукав:
Ходім, діду!*

Рано ще, ой, рано.

Максим Стріха:

Леонід Кисельов, логічний продовжувач традиції срібної доби російської поезії, став водночас одним з найсильніших українських поетів

шістдесятників. Йдеться не про його трагічно ранню смерть від лейкемії. За рівнем інтелектуальної напруги, за рівнем поетичного пошуку його вірші, навіть ранні російськомовні, мають мало аналогів в поезії того часу.

Віталій Пономарьов у довідці, прочитаній трошки раніше, згадував про вірш «Царі», але цікаво чому саме київський школяр, син російськомовного письменника Володимира Кисельова прагнув підірвати цей пам'ятник?

*Зачем он нам, державный этот конник?
Взорвать бы, чтоб копыта в небеса.
Шевченко, говорят, односторонне отнесся,
Нет, он правильно писал:*

*Це той первий,
Що розпинав нашу Україну.*

*Не Петр, а те голодные, босые
В болоте основали Петроград.
За долгую историю России
Ни одного хорошего царя.*

Леонід Кисельов був сином доби шістдесятництва, доби, коли увірвав-ся ковток свіжого повітря. Відтак він ненавидів ту попередню добу. Мабуть, з усіх поетів 15-літній школяр Кисельов дав найвлучнішу, найбвбв-чішу характеристику сталінщини, вірш «1961 року»:

*Этой ночью умер Сталин,
Восемь лет назад.
Рано утром люди встали –
Флаги с лентами висят.*

*Этой ночью в знак печали
Рано на заре
Управдомы прикрепляли
К флагам черный креп.*

*В серой мартовской кадрили
Снега и дождя
Управдомы хоронили
Своего вождя.*

Проти цієї доби страшного вождя управдомів і боровся до кінця свого трагічно короткого життя Леонід Кисельов.

Сергій Грабовський:

Максиме, до нашої розмови про Леоніда Кисельова підключається професор Вадим Скуратівський.

Вадим Скуратівський:

Не Леонід Кисельов, а Льоня Кисельов. Я пам'ятаю Льоню студентом Київського університету, студентом факультету іноземних мов, маленьким і непретензійним студентиком, який здебільшого мовчав. Але, зрештою, коли він починав говорити, то до нього прислухалися не тільки його ровесники, а і люди, які були набагато старші.

Цій людині було відпущено не просто мало. Ми якось звикли до того, що от в такі роки людина необхідним чином перебуває при якихось експериментах, при якійсь ексцентриці, а насправді Кисельова і поета, і людину цікавили якісь фундаментальні характеристики людського існування, найголовніше, найсуттєвіше, що є у нас з вами.

Це було настільки несподівано. Його поезія була настільки несхожою на те, що тоді писали в радянській і не тільки в підрадянській літературі, то перед нами якийсь приклад неймовірного людського раннього розвитку.

Йдеться не про якесь вундеркіндство. Ззовні Льоня не був схожий на вундеркінда і ніколи ним не був. Він завжди зупинявся на найголовнішому, а чи в літературі, а чи в житті, а чи в якихось особистих взаєминах.

У мене таке враження, що він був старшим від найстарших у нашому середовищі не те що на 20 років, а на якусь цілу епоху. Він надзвичайно уважно дивився у бік світу цього і віднаходив у ньому те, що не помічає навіть зіниці вже зовсім літньої людини.

От я пригадую його несподіваного вірша про конфлікт Вандеї з Парижем, про те, як органічне зустрічається з міським, як одвічне сільське аж біологічне зустрічається з цивілізацією. Вони один одного не розуміють.

Ще одне те, що мене вразило в Льоні. Йдеться про його ніби несподіваний перехід з російської мови на українську. Абсолютно некон'юнктурний, некомфортний, це кінець 60-х років. Про що говорити? Власне, саме перебування в українській літературі не було узабезпечене. Раптом Леонід Кисельов стає українським поетом.

Українська мова для нього виявилася більш органічним каналом, який поєднує його як поета з буттям. Несподіванкою було те, що в українську мову відразу ввійшов зрілий її поет.

Ще одне – доброта Льоні. Він ніколи себе не демонстрував, він ніколи себе не побільшував над світом. Він завжди якось без особливих надуживань протягував руку тій чи тій людині, яка перебувала поряд з ним.

В 20 років він був уже класиком і української, і російської поезії, думаю, не тільки, а й світової. Він справді обирав в поезії щось найголо-

вніше, найсуттєвіше, найбільше, найважливіше. Він був носієм якогось просто загадкового таланту, обдарованості. Цю обдарованість він віддає нам до кінця свого життя, такого недовгого.

Він ніколи не нав'язував себе світові. Коли його не чули, то він спокійно відходив від тих, хто його не чув а чи не бачив. Але як багато явищ тієї самої київської субкультури залишилося в минулому. З нами ж Льюня Кисельов залишиться назавжди саме як Льюня Кисельов і водночас наш з вами класик.

*Тільки двічі живемо.
Раз – у світі білим-білим.
Тож сумуємо і квилим,
Як до іншого йдемо.*

*А тоді ще в другий раз,
В світі чорнім – аж червонім.
Чорнозем ламає скроні,
І трава росте крізь нас.*

*Тільки двічі живемо.
Дай нам, Боже, щоб любили,
І щоб люди не раділи,
Як у чорний світ йдемо.*

Максим Стріха:

Поети відчувають, скільки їм лишилося жити. Всі українські вірші Леоніда Кисельова, крім одного, датовані 1968 роком. Нагадаю, 19 жовтня 1968 року останній день поетового життя. Але в цей час спресовано ці три десятки віршів, таку кількість ліричних шедеврів, яких іншому поетові вистачило б, мабуть, на багато томів.

Вже згадана Вандея, за якою не лишень конфлікт Вандеї і Парижа, а, мабуть, і України з Москвою, бо пам'ятаємо інший вірш «Шкода Москви». Нагадаємо ще інший з легким флером дуже вірш, але з виразно політичним підтекстом «3 листа Джонатана Яреми Свіфта». Врешті, не про Ірландію йшлося тоді молодому поетові.

Час його скорочувався, як шагренева шкіра. Його всі видання традиційно завершуються пронизливим віршем під назвою «Осінь»:

*Така золота, що нема зупину.
Така буйна – нема вороття.
В останніх коників, що завтра загинуть,
Вчуся ставленню до життя.*

В усіх епохах поети були в меншості. Не так багато людей здатні, читаючи прекрасну ораторію для голосу і дитячого хору Юрія Щербака «Маленька футбольна команда», присвячену пам'яті Леоніда Кисельова, вловлювати ті всі приховані алюзії доби шістдесятництва, насолоджуватися цією неповторною атмосферою і, врешті-решт, до сліз співпереживати долі трагічно рано померлого поета.

Але як стверджував сам Кисельов в вірші «Пам'яті Мандельштама», ще російськомовному, «поети умирають в небесах». Поети продовжують в тих небесах жити. Поки існує українська поезія, поки виходитимуть її антології, то почесне місце в цих антологіях завжди посідатимуть два чи три десятки україномовних віршів київського школяра і студента з середини ХХ століття, як він сам себе характеризував, Леоніда Кисельова.

*І мати молода, і сонце юне,
І в неї на колінах немовля.
В прозорому повітрі, наче струни,
Гудіння оксамитного джмеля.*

*Прислухаюсь – співає колискову,
Не знати, чи дитині, чи собі...
І мати молода, і юне Слово,
І яблуні у ранішній журбі.*

*Розумні і дурні, малі й великі,
Уславлені й забуті – все пройшло,
Та не було народів без'язиких,
Ще німих народів не було!*

Сергій Грабовський:

Вели радіожурнал «Країна Інкогніта» Максим Стріха і Сергій Грабовський.

Вірші Леоніда Кисельова читав Олекса Починюк.

Хай вам щастить.

Наступного тижня ми знову рушимо у світ таємниць і забутих сторінок української історії.

Говорить радіо «Свобода»!

«ПОЭТУ НЕВОЗМОЖНО УМЕРЕТЬ...»

18–19 июня в киевском Доме актера прошел Всеукраинский поэтический фестиваль «Каштановый дом».

На фестивале выступили несколько десятков поэтов из разных городов Украины, а также из Москвы, Санкт-Петербурга и Чикаго. Устроитель фестиваля – член Национального союза писателей Андрей Грязов.

Меценатами конкурса «Начальная пора» имени Леонида Киселева, а также фестиваля «Каштановый дом» стали: Анна Антонова (Киев – Вена), Олег Озарянин (Житомир), Михаил Резницкий (Сан-Франциско). В нем участвовали: в номинации «Гости из будущего» (лирика авторов до 20 лет) – 68 поэтов, «Крылья Ганимеда» (до 35 лет) – 37 поэтов, то есть всего 105 человек.

Отдельно в конкурсе «Начальная пора» участвовали работы 15 молодых авторов, представлявших «Центр социальной работы с детьми, которые имеют функциональные ограничения».

К фестивалю был приурочен выпуск первого номера альманаха «Каштановый дом» с публикацией стихов победителей и дипломантов конкурса «Начальная пора» и известных поэтов ближнего и дальнего зарубежья. В томе помещены и эссеистика разных авторов, и мемуары о ЛЕОНИДЕ КИСЕЛЕВЕ. Также при содействии студии «Альянс» (руководитель Сергей Грачев) выпущен аудиодиск с записью ведущих поэтов и бардов Киева.

Это был первый акт «Начальной поры» и «Каштанового дома». Дождемся последующих.

МАЛЕНЬКА ФУТБОЛЬНА КОМАНДА

Анна ШЕРМАН⁶⁵

Київ

Головний режисер – Микола Мерзлікін (з весни 1983), директор – Євген Колганов

Гастролі: Ічня, Прилуки, вересень 1982; Севастополь, Сімферополь, червень 1983.

Прем'єри: «Маленька футбольна команда» Юрія Щербака. Режисер – Віктор Шулаков, сценографія – Наталія Гомон та Лариса Чернова. Композитор – В'ячеслав Назаров. 12.12.82

З театру пішли актори: Григорій Гладій, Олег Примогонов, Олександр Агеєнков.

До трупи прийняті актори: Світлана Матвієнко, Альбіна Михайлова, Олена Куликовська, Володимир Андрєєв, Ігор Славинський, В'ячеслав Сланко, Володимир Боннський, Юрій Розстальний.

Власне, якби мені довелося писати особисті мемуари, я б все одно почала з цієї вистави – «Маленької футбольної команди». Бо саме з неї, особисто для мене, все й почалося. Мабуть, я не дуже вдалий рецензент для неї, тому що, попри багаторічний досвід писання про спектаклі, я все одно не можу розглядати «Маленьку футбольну...» інакше, ніж як факт власної біографії. Отже, все що можемо...

Був початок жовтня 1984 року, і наш десятий клас дисципліновано вирушив у культпохід до Молодіжного тоді театру дзвеніти номерками й шелестіти обгортками цукерок. Навіть передчуття ніякого не було...

По-перше, у виставі були вірші Леоніда Кисельова, про що, до речі, програмка не повідомляла, а вчителі просто не знали. Було навіть припущення, що це Вознесенський... Потім таки потрапив до рук буклет... І почалися подорожі бібліотеками міста у пошуку на той час єдиного і раритетного видання віршів Кисельова... Тобто, якщо можна з чимось порівняти цю виставу для тодішньої, не надто вундеркіндної школярки, то, мабуть, влучнішим за все буде золотий ключик, завдяки якому я, точнісінько як необтесана дерев'яна лялька Буратіно, опинилася біля таємних дверей до чарівного театру. Варто було лиш їх легко штовхнути, ті двері. Спокуса була такою, що це навіть не здалося зусиллям.

Почали окреслюватись, промовляти про своє існування цілі світи. Ці світи відчинялися один за одним... Світ української мови, української поезії, прози Юрія Щербака, персоналії та твори українського шістдесятництва, весь український київський культурний шар, замулений войовничим невіглаством шкільної програми...

Важко сказати, що в ній було такого, в цій виставі... Молоді та щирі артисти... Небуденні декорації, сучасна музика, взагалі спектакль був надивовижу сучасний: інтонація та стилістика рефлексій були якось одно-моментно і дуже знайомі, і з якимось не совковим акцентом. Спектакль був дещо наївний та пафосний, але не комсомольський...

Сергій Бойко грав юного поета, поета, що на очах народжувався як митець, прокидався як чоловік і вмирав як людина від важкої хвороби. І що остаточноше ця хвороба вбивала його, то влучніше, тонше та вишуканіше ставало його розуміння світу. Власне, мабуть, цей контрапункт одночасного народження і вмирання, остаточної визначеності, що цей поет має народитися насправді і насправді померти, і давало те нестерпне відчуття захвату, жалю, тривоги, надії, мрії... Там було все: поезія, кохання, війна, дружба, смерть... Життя дворової футбольної команди, різновікової компанії вчорашніх підлітків мало всі ознаки часу та місця...

«Це подвір'я нагадує мені Париж», – казала там французький професор (Раїса Недашківська). «Це типове київське подвір'я», – відповідав їй лікар (Валерій Шептекіта).

Я сама жила у типовому київському подвір'ї неподалік від парку Шевченка, про який вони згадували, і вешталася тими дворами, у кожному знаходячи ознаки, що оце про нього йдеться... І то був ще один світ – київських мандрів, меморіальних дощок, Байкового кладовища, на якому мені вдалося – без жодних наводок, навмання – відшукати могилу Льоні Кисельова. Він помер тієї осені, якої я народилася – 1968-го.

Постановник вистави Віктор Шулаков влучно й охайно трансформував ознаки середини шістдесятих у першу половину вісімдесятих. Це був час, про який ми з подругою – однокласницею жартома хотіли написати повість «Завтра була перебудова», за аналогією з популярною тоді «Завтра була війна». Але оскільки перебудова мала бути лише завтра, то наше невігластво було майже первісним... І навіть натяки приголомшували...

*Тільки двічі живемо,
раз у світі білім-білім,
тож сумуємо і квилім,
як до іншого йдемо.*

*А тоді ще другий раз
в світі чорнім, аж червонім,
чорнозем ламає скроні
і трава росте крізь нас.*

Цього вірша Кисельова в остаточному варіанті вистави не було... Але пісню на цей текст Сергій Бойко співав під гітару і розповідав, що

вона у виставі мала бути, але не увійшла через атеїстичні перестороги...

Ми жили тоді у червоному світі. Таким був ідеологічний колір, у якому минуло дитинство. Коли настала юність – чорнозем справжнього стану речей ламав скроні, крізь свідомість починали пробиватися ті паростки природності, які дбайливо винищувалися як ознаки дисидентства. Сьогодні, через набутий снобізм чи, скажімо, історичне знання, все це видається аж надто дивним. Надто незначущою для карколомних перетворень свідомості здається вистава, якої вже двадцять років не існує і яка начебто не увійшла до офіційного реєстру скарбів духовності. Втім, у моїй власній юності всі тектонічні процеси культурно-історичної самоідентифікації почалися саме з «Маленької футбольної команди».

Цікаво, що Бойко таки створив свою власну «маленьку футбольну команду»: театр-студія «Ровесник» при Подільському будинку піонерів для нього був не звичною акторською «халтурою», а таким собі «дитячим будинком сімейного типу», який йому самому нагадував піонерський театр його дитинства – у Львові, під орудою того ж таки Віктора Шулакова.

Але для нас, київських старшокласників середини 80-х, власне, для мене, той «Ровесник» був втіленням саме «маленької футбольної команди» – вільної підліткової спільноти, у якій, треба зізнатися, всі ми цікавили один одного значно менше, ніж кожного з нас цікавив наш «тренер». Він був дорослий, красивий, знаменитий, талановитий, дотепний, уважний, щирий та розумний. І ми всі були йому навіщось потрібні. Мабуть, саме поряд з нами він себе теж відчував саме таким. Він розповідав нам про театр, про кохання і про війну (він пройшов Афганістан).

Тут, до речі, відбулося моє перше і єдине зіткнення з радянською цензурою. Я написала про Бойка нарис до газети «Молода гвардія». У відділі культури тоді працював Віталій Коцюк (який потім, у 96-му, запросив мене у газету «День» і запропонував писати про телебачення, що я й роблю досі). Але тоді, взимку 85-го, він порадив мені вилучити з тексту всі згадування про Афганістан, бо інакше текст мав проходити військову цензуру у Москві, а це забрало б надто багато часу. Я не погодилась: адже весь той текст був побудований саме на «афганських» мотивах у «воєнних» ролях артиста. Він так і не був надрукований, той нарис, але цілком влаштував приймальну комісію Театрального інституту на вступному творчому конкурсі. І я таки стала театрознавцем. Гадаю, Бойко має мною пишатися, бо з нашого «Ровесника», з нашої «маленької футбольної команди», я виявилась єдиною, хто таки домігся нашої тоді спільної мети і мрії – фахово займатися театром.

Але повернімося у 84-й. «Маленькі футбольні команди» стали для мене обов'язкові. Тобто, відколи я побачила виставу вперше, не пропустила жодного її показу. Скільки разів я її дивилася, зараз вже важко згадати,

але, враховуючи, що десь за рік її зняли з репертуару, мабуть, разів 15. Але були ще й інші дива. 17 грудня 1984 року по дорозі до школи я побачила афішу ювілейного вечора Юрія Щербака у Будинку актора. Ми прийшли туди разом з подругами. Це мій одинадцятирічний син нині регулярно відвідує всілякі корпоративні мистецькі заходи, бо я звикла його за собою скрізь тягати. Мені ж тоді довелося потрапити на творчу зустріч «для своїх» вперше. Вечір вела Ірина Олександрівна Молостова, Щербак роздавав автографи на своїх книжках. І вона в мене є, ця книжка, з побажанням здійснення мрій. Юрію Миколайовичу! Вони таки здійснюються...

До речі, Щербак у якомсь телефонувала. Це було навесні 85-го. Тоді Бойко надумав йти з театру. Взагалі кинути акторство. Він тоді таки пішов, працював спортінструктором на мотоциклетному заводі. Я якось зустріла його у своєму типовому київському подвір'ї по дорозі на комсомольські збори – він був на мотоциклі з коляскою, у двір заїхав чи то щось полагодити, чи просто розвернутись... Моя подружка, що мешкала поруч і мала зайти за мною, влетіла з квадратними очима: «Там у тебе у дворі Бойко на мотоциклі!» Він був тим кумиром, яким для маленької футбольної команди був Муравель... У виставі був Поет, у нас – Артист. Ми надумали його врятувати для мистецтва. Вже було призначено дату, коли «Маленька футбольна команда» мала йти востаннє. Бойко вже працював на мотоциклетному заводі і приходив грати саме її, бо в інших виставах було по два склади, а ця мала єдиний... Чомусь здалося, якщо під час поклону буде багато квітів, та ще й вийде автор, Артист зрозуміє остаточно, що його місце на сцені раз і назавжди. Квітів справді було багато, Щербак був у від'їзді, про що мені по телефону й сказали, а Бойко все зрозумів сам... Бо талановитий і розумний.

Чесно кажучи, не знаю, чи маю тут викладати всі ці мемуари без страху та докору... І чи мають вони справді якийсь суттєвий стосунок до вистави та нинішнього Молодого театру взагалі. Втім, у середині 80-х я була певним уособленням, як тепер кажуть, цільової аудиторії того спектаклю, і, мабуть, таки важливо знати, що власне у мене він поціливів...

А минулої осені мій молодший п'ятирічний син пішов до групи дошкільної підготовки, і якось випадково бабуса завела його не на музичне заняття, а на театральне. І він забажав ходити лише туди, і разом з бабусею вони були в захваті від актриси, яка там викладала. Якось у позаплановий вихідний малого «на заняття з театру» відвела я, не без таємної цікавості побачити, зрештою, ту дивовижну вчительку театру. То була Валя Сова. Колись у «Маленькій футбольній команді» вона грала Марисю, дочку польського льотчика Голембіовського, що привозив з Парижа ліки для Поета...

«КРАЇНА ІНКОГНІТА»: СЛІДАМИ МИНУЛИХ ПЕРЕДАЧ Сергій ГРАБОВСЬКИЙ⁶⁶

Київ (радіо «Свобода»)

Сергій Грабовський:

Ізнову з вами радіожурнал «Країна Інкогніта». Знову ми вирушаємо в країну історії, в країну приголомшливих і забутих подій, тих подій, сліди яких затер час, і тих, які наказано було забути. В ефірі радіожурнал «Країна Інкогніта».

Сергій Грабовський:

Вас вітає у новому 2006-му році журналіст радіо «Свобода» Сергій Грабовський.

Як і щороку, перший випуск радіожурналу «Країна Інкогніта» присвячений громадській реакції на наші сюжети і новим поворотам чи істотним доповненням у вже напрацьованих темах, які прозвучали в ефірі.

Звучить пісня.

І почнемо ми із загального огляду громадської реакції на «Країну Інкогніта», який підготував мій колега Віталій Пономарьов.

Віталій Пономарьов:

Упродовж останніх двох років радіожурнал розповідав, серед іншого, про художницю Аллу Горську, математика Михайла Кравчука, поетів Максима Рильського та Івана Франка, політика Симона Петлюри і лейтенанта Олексія Береста, що встановив радянський прапор над рейхстагом. Передачі започаткували суспільне обговорення значення цих постатей для сьогодення. Згодом київська влада ухвалила рішення, внаслідок яких у столиці мають з'явитися провулок Алли Горської, вулиця Михайла Кравчука, меморіальні дошки на честь Максима Рильського, Івана Франка та Симона Петлюри. А Олексієві Бересту вже цього року було посмертно присвоєно звання Героя України, і його ім'я теж носитиме одна київська вулиця.

Наголошення радіожурналу на необхідності збереження Трахтемирівського заповідника, обсерваторії Київського університету та житлового масиву Русанівка було частиною суспільної дискусії з проблем охорони історичного середовища. Одним з її практичних наслідків став громадський рух із захисту центру Києва від неконтрольованої забудови. Актуальність ідеї патріаршого устрою української церкви, що про неї йшлося в одній із програм, була підтверджена цього року кількома подіями у церковному житті в Україні. А після передачі про генерала Марка Безручка – командувача українською армією, яка спільно з польським військом

зупинила похід більшовиків на Європу, – про нього з'явилися і публікації в пресі.

Проте інші теми радіожурналу не викликали подібного резонансу у суспільстві. Розповідь про понад столітню історію київського трамвая не вплинула на рішення міської влади зняти його лінії на кількох звичних для киян маршрутах. У столиці немає пам'яток Іванові Мазепі та Василю Стусу, про яких розповідала програма, натомість досі стоїть монумент на честь чекістів, що про нього теж ішлося в одній з передач. І спроба радіожурналу привернути увагу громадськості до проблеми використання приміщення колишньої президентської адміністрації так само не знайшла значного відгуку у суспільстві.

Сергій Грабовський:

І цей список імен, подій, фактів та ситуацій, про які вела весь цей час мову «Країна Інкогніта» і новий погляд на які дає змогу по-новому оцінити той чи інший ракурс історичної реальності, можна продовжити. Але досі у топоніміці української столиці відсутня, скажімо, згадка про родину Антоновичів, три покоління якої давали визначних представників історичної науки. Очевидно, радіожурнал, присвячений цій родині, ані в Київській міськраді, ані у столичній держадміністрації не почули.

З іншого боку, складається враження, що випуск радіожурналу, присвячений ролі недержавних організацій у розбудові громадянського суспільства і підготовці Помаранчевої революції, дуже добре почули в Росії, де парламент ухвалив закон, який практично унеможливив вільну діяльність таких організацій у Російській Федерації. Але повернемося до українських теренів і до відгуків українських слухачів

Звучить пісня.

Після того, як ми розповіли про київського поета Леоніда Кисельова, який встиг, на жаль, написати дуже небагато, оскільки помер у 1968 році двадцятидвохрічним, з'ясувалося, що існують аудіозаписи авторського читання віршів. І два таких записи зараз почують наші слухачів.

*«Еще мальчишкой удивлялся дико:
Раз все цари плохие, почему
Царя Петра зовем Петром Великим
И в Ленинграде памятник ему?»*

*Зачем он нам, державный этот конник?
Взорвать бы, – чтоб копыта в небеса!
Шевченко, говорят, односторонне
Отнесся... Нет, он правильно писал:*

*«Це той первий, що розпинав
Нашу Україну...»*

*Не Петр, а те голодные, простые
В болоте основали Ленинград.
За долгую историю России –
Ни одного хорошего царя».*

Ці вірші відносяться до того періоду творчості Леоніда Кисельова, коли він ще писав російською мовою. Але тематика і погляд на світ за-свідчують, що перед нами – саме український поет:

*Я знаю, что твердил Тарас Шевченко,
Когда его держали в Кос-Арале,
И муштровали под казахским солнцем,
И запрещали даже рисовать.*

*Я знаю, что твердил Тарас Шевченко,
Когда он видел, как сквозь строй проводят,
И слышал, как с глухим и страшным звуком
Отскакивают палки от спины.*

*Я знаю, что твердил Тарас Шевченко,
Когда вельмож он видел украинских,
Своих же братьев давящих и рвущих
Почище всяких турков и татар.*

*Я знаю, что твердил Тарас Шевченко.
И как его завет я повторяю
Одно-единственное это слово:
Ненавижду.*

Нагадаю, що українською мовою Леонід Кисельов почав писати за рік до смерті і що його доробок увійшов до класичної вже спадщини поетів-шістдесятників.

**ЛЕОНИД КИСЕЛЕВ –
ПОЭТ, ОПЕРЕДИВШИЙ СВОЕ ВРЕМЯ**

Наталья МАЗЕПА, доктор филологических наук, ведущий сотрудник
Института литературы им. Т. Г. Шевченко НАН Украины, Киев

Ему в этом году исполнилось бы 60 лет. Он ушел из жизни 38 лет назад. За это время много воды утекло и столько произошло перемен, что хватило бы на 100 лет нормального исторического периода. К сожалению, юбилей Киселева проходит незаметно. И это особенно досадно, поскольку он относится к тем немногочисленным поэтам второй половины XX века, которые во многом опередили свою эпоху.

Киевлянин по рождению и воспитанию, он вырос в интеллигентной семье: дом его отца – писателя Владимира Киселева – был в 50-60-е годы одним из центров интеллектуальной жизни Киева. Отсюда его ранняя эрудиция и свободная ориентация в мировой литературе и мировой культуре.

Биографии у него не было. Учился в школе, поступил на филологический факультет университета, не успев его окончить, умер в 22 года от лейкоза, в то время неизлечимого.

Творческая же его биография богата свершениями и событиями высокого духовного измерения.

Впервые его стихи были опубликованы по инициативе А. Твардовского (он был тогда главным редактором) в «Новом мире» в мартовском номере 1963 года. Их было всего два. Второе называлось «Цари».

*Еще мальчишкой удивлялся дико:
Раз все цари плохие, почему
Царя Петра зовем Петром великим
И в Ленинграде памятник ему?*

*Зачем он нам, державный этот конник?
Взорвать бы, чтоб копыта в небеса!
Шевченко, говорят, односторонне
Отнесся... Нет, он правильно писал:*

*Це той первий, що розпинав
Нашу Україну.*

*Не Петр, а те голодные, босые
В болоте основали Ленинград.*

*За долгую историю России
Ни одного хорошего царя.*

(Здесь и дальше все цитаты по сборнику «Тільки двічі живемо», К.: 1991. С. 116.)

Это были стихи 16-летнего мальчика. И возраст его здесь, конечно, ощущается: «дико» удивлялся – школьный жаргон тех лет. Да и в предложении взорвать Медного всадника видится детский максимализм.

Но вот на днях, слушая выступление известного современного политолога, я вдруг услышала знакомую цитату:

*За долгую историю России
Ни одного хорошего царя.*

Я почти уверена, что политолог не помнил, откуда эти строчки, может быть, и не знал, кто их написал: только ведь строчки-то живые и сегодня!

А тогда, в далеком 1963 году на это стихотворение обрушился член-корреспондент Академии наук СССР Д. Благой.

Не буду приводить цитаты из разгневанной статьи, которую напечатала «Литературная Россия», скажу о том, чего автор ее не заметил (предполагаю, что вполне намеренно). Во-первых, что в русский стихотворный текст введена украинская цитата из Шевченко, во-вторых, что вся «долгая история России» увидена не изнутри, не из самой России, но со стороны, из другой земли, из Украины. Отсюда и взгляд на историю другой, многим русским патриотам чужой.

Все писавшие о Киселеве авторы, очень разные (И. Драч, Д. Затонский, Я. Розумный, И. Кошеливец, И. Дзюба, С. Когут – автор пока единственной монографии о нем «Поетичний феномен Леоніда Кисельова», Львів, 2001), задавались одним и тем же вопросом: почему Леня за год до смерти начал писать стихи по-украински и почти перестал писать русские стихи. Самая первая версия: потому что он узнал, что болен смертельно, – явно не выдерживает критики и ничего не объясняет. Ну, а если бы не заболел, то не перешел бы на украинский? Тут явно недостает аргументов.

На самом деле еще в юношеских стихах, тех же «Царях», заложено его «украинство», да позволено будет назвать это таким общим термином.

Как это ни удивительно, но за свою короткую жизнь Киселев пережил две исторические эпохи: «оттепель» с ее шестидесятиничеством, спад этой оттепели и начавшуюся уже волну преследований так называемых украинских националистов. И он как поэт, конечно, был рожден этим шестидесятиничеством.

«...Это время с трудом прогрызалось, росло, пробивалось» – это строчка из стихотворения, и дальше: «это время – мой дом. Моя крепость. Почтовый мой адрес» (С. 150).

А другое стихотворение, «Визит осени», заканчивается так:

*Пьем с клубничным вареньем чай
И говорим о стихах Драча.*

(С. 174)

Конечно, Драча, кого же еще, если не его, в ту пору признанного лидера и кумира шестидесятников.

И дело не только в непосредственных контактах с украинскими поэтами, но и общем духовном подъеме общества.

И. М. Дзюба подробно рассказывает в предисловии к сборнику «Тільки двічі живемо», как нарастало и крепло в нем увлечение творчеством украинских поэтов Л. Костенко, М. Винграновского, В. Голобородько, прозаика Г. Тютюнника. Это увлечение падало на благодатную почву, заложенную воспитанием в семье. И. М. Дзюба прав, когда приходит к выводу, что переход на украинский язык был психологически и эмоционально подготовлен всей жизнью поэта. «Леонід Кисельов, – писав І. М. Дзюба – був одним із перших, хто зрозумів: для того, щоб стати на твердий громадянський і політичний ґрунт, треба зрозуміти потреби і права українського народу, треба визначити своє ставлення до українського відродження, оновлення... І власне ставлення визначив однозначно: від співчуття перейшов до глибокої внутрішньої перейнятості» (С. 20).

Вот это и был самый глубокий, решающий импульс перехода Л. Киселева на украинский язык. Как будто все проясняется. И все же остается одна пока нерешенная загадка в его творчестве. В своих украинских стихах Киселев предстал совсем новым, другим поэтом. Не лучше. Не хуже. Просто другим. Это отмечали все его исследователи, впрочем, не ставя перед собой задачу системного сравнительного анализа русских и украинских текстов. Решение этой задачи еще впереди, и сделанное до сих пор внушает надежду, что в ближайшее время подобная работа может появиться, что, несомненно, было бы важно для прояснения более масштабной задачи – места русскоязычной литературы в украинском контексте.

Стихи Л. Киселева на русском языке графически ясны и точны, стиль их прозрачен, часто они афористичны, еще чаще в них присутствует легкая ирония, самоирония, мягкая насмешливость. Они насыщены реминисценциями, поэтическими ассоциациями, автор часто обращается к вечным образам. Эти образы (Дон Жуан, Дон Кихот, Гамлет, Офелия) часто претворены в своеобразные притчи. Например, о Дон Кихоте все забыли, но на мельницу все идут и идут люди: а мелют там не муку, а человеческое горе (исходная поговорка – горе перемелется, мука будет). Вроде бы даже и Дон Кихот тут ни при чем, но не случайно же он тут возник.

Вот Дон Жуан – он просто «милый парень», он страшно испуган появлением статуи командора, перед которой «тоненькая женщина стоит» – только силуэт, больше ничего, но в нем – символ хрупкой женственности и достоинства.

А вот Гамлет, совсем уж неожиданный:

*Я оленей гонял по зеленым лугам,
Я был молод, а значит, жесток.*

(«Офелия», С. 204)

Поразительное прозрение, поразительное признание для юноши, почти мальчика – молод, а значит, жесток. Киселев – мастер лаконичной детали. Даже в самом начале своего пути он избегал описаний, легко обходился без них. В этом же стихотворении «Офелия» описание башни шекспировских времен заменяет деталь «большие стрижи полукруглое небо дробят» (т. е. прорезают кусочек неба, увиденный в полукруглом окне). Таких находок множество, они появляются между прочим, но секреты стиля часто таятся именно в них. Патетики он не переносил и часто «снижал» тему, где-то совсем глубоко пряча сочувствие, внешне иронически обыгрывая тему:

*Расковали Прометея,
Дали хлеба и вина,
К Прометею возвратилась
Старая жена.*

.....

*Он узнал, что бог Юпитер
Людям дал огонь.
И жилось ему на свете
Хорошо, легко.*

Только печень пошаливала.

(С. 115)

Он верит, что балкон полетит по воздуху, стоит только нарисовать на нем парус. Его фантазии свежи, он улыбается очень часто... Даже когда грустит (например, цитированный здесь «Визит осени»).

И когда однажды он обратился к старшему поколению советских людей достаточно резко, его стих не теряет своей прозрачности, точности и ясности. Он и тут договаривает до конца, «не повышая голоса»:

*Ваши догмы устарели,
Ваши жены постарели,*

*И в глазах у вас усталость,
А в душе у вас осталось
Ощущение вины
И предчувствие войны.*

(С. 218)

Эти «качества» стиха касаются даже произведения под названием «Декабристы». В действительности же оно, конечно, посвящено судьбе первых наших диссидентов, к ним оно и обращено:

*Что вам наворкует Воркута,
Смелые, красивые, большие,
На какой окраине России
Вмерзнет в нары ваша доброта.*

(С. 219)

Первое же украинское стихотворение погружает читателя в совершенно иную художественную стихию. Прежде всего в стихию народно-поэтическую, в собственно украинскую фольклорную, в целом мифологизированную. И сверхзадачи стиха здесь совсем уже другие.

Например, стихотворение, в котором поэт соединяет воедино рождение и смерть, уходящую жизнь и жизнь будущую, целиком построено на элементах украинских народных песен и традиционных народных образах:

*Вона приходила щоранку,
І нам спочатку говорили,
Що то звичайна баба-бранка
І поспіша до породіллі.*

*Вона приходила щоранку,
І ми спочатку уявляли,
Що то була стара циганка,
Кричали: гей, циганко Галю!*

*Вона приходила щоранку,
Коли ж утретє чи вчетверте,
Ми всі чекали вже на ганку,
Чия сьогодні буде черга.*

(С. 253)

Правильно написала С. Когут, что в украинских стихах Л. Киселева мифологизировано все жизненное и духовное пространство. Народная

украинская песня играет в этих текстах не только эстетическую, музыкальную роль, но и организующую. Поэтому так часто появляются стихи о народной песне. Иногда он даже вызывающе противопоставлял ее другим видам искусства. Например:

*а хорали і симфонії, –
то мистецтво, а не біль...
кольори і муштабелі –
то малярство, а не гнів...*

*В шпиталі і за ґратами,
І в землі під повстю трав
Знову й знову я благатиму,
Як у пісні хтось благов:*

*Заграй мені, дударіку, на дуду,
Нехай я своє горе забуду!*

(С. 242)

Изменились соответственно все интонации стихов Киселева. Исчезли иронические насмешливые оттенки. Слово стало страстным, подчас обличающим. А вместе с тем оно вобрало в себя чисто фольклорный песенный распев, приобрело особую мелодичность. В стихах на русском языке заметно преобладало живописное, пластическое начало, тяготение к стихотворному рисунку, который был и выразителен, и изящен. Украинский же стих запел, переполненный до краев чувствами, эмоциями. Лейтмотивом стала любовь к своему народу, к своей земле и жгучее сочувствие к их трудной судьбе. Тут нельзя не вспомнить слова И. М. Дзюбы об особой черте творчества Киселева, которую он назвал деликатностью. Она выразилась и здесь: вместо того, чтобы писать стихи собственно патриотические, клясться в любви ко всем, Киселев пишет такое признание:

*Стати хоч на менти лічені
Характерником мені –
Подарую кожній дівчині
Лицаря на коні.*

*А тоді ще дати мусив би,
Щоб раділи всі живі,
Козаченька чорновусого
Кожній жінці-удові.*

*Дідові дзвінкого песика,
Щоб не жив на самоті,
Ще й Івасика-Телесика
Кожній бабі-сироті.*

*А як хто не має віри вже
Ні в кохання, ні в слова,
Я йому сопілку виріжу,
Най журную заспіва.*

(С. 251)

Особое место в творчестве Киселева занимает Шевченко. Роль его настолько велика, что тема эта могла бы стать основой отдельного исследования, несмотря на то, что все наследие Киселева умещается в один сборник. Сюда входят скрытые и открытые реминисценции, отзвуки шевченковских мотивов. Но есть и образы, смело взятые у Шевченко и перенесенные в новое историческое и художественное пространство XX века. Тоже, естественно, мифологизированное, потому что это и вчера, и сегодня, и завтра – и всегда.

Упомяну только об одном стихотворении «Катерина» (С. 249), где образ молодой матери с ребенком на руках перенесен в особое мистическое заснеженное пространство. И видится уже как Богоматерь со Спасителем на руках. А снег здесь потому, что он обычно выпадает у нас на праздник Покрова. Существует вера в народе, что именно Покрова Божьей Матери – покровительница Украины.

Леонид Киселев – не единственный поэт второй половины XX века, который прошел путь от стихов на русском языке к украинским. Такой же путь, каждый по-своему, прошли Л. Вышеславский, С. Черняев, Л. Титова, Л. Давиденко и др.

Каждый из них прошел свой путь исканий и приобщений к украинской культуре. Каждого из них мы теперь можем назвать украинским поэтом.

Я постаралась показать различия между стихотворениями Л. Киселева на русском и украинском языках для того, чтобы представить хоть в небольшой степени разнообразие и богатство наследия так рано ушедшего из жизни талантливого поэта. Но существует, несомненно, и органическая целостность всего, что успел создать Л.Киселев, что объединяет в единый художественный феномен и русские, и украинские его стихи. Это личность поэта, его духовная жизнь, бывшая единым творческим порывом, стремлением к свету и добру.

ЛЕОНІД КИСЕЛЬОВ: УКРАЇНСЬКИЙ ПОКЛИК

Анатолій ШЕВЧЕНКО

Київ

До 60-річчя від дня народження поета

Що може встигнути зробити людина, коли її життя обривається на 22 році від народження? Або нічого суттєвого – здебільшого так і буває, або багато – як, приміром, Леонід Кисельов, поет з Божої ласки.

Він писав російською мовою чудові вірші, українською – геніальні. Тут нема якогось протиставлення: просто в юнакові заговорила земля, яка його спородила. Та про це перегодом.

*Стати б хоч на менти лічені
Характерником мені –
Подарую кожній дівчині
Лицаря на коні.*

*А тоді ще дати мусив би,
Щоб раділи всі живі,
Козаченька чорновусого
Кожній жінці-удові.*

*Дідові – дзвінкого песика,
Щоб не жив на самоті,
Ще й Івасика-Телесика
Кожній бабі-сироті.*

Важко збагнути, що цей вірш написав юнак – так багато в ньому життєвого досвіду, отої доброти до людей, яка приходить тільки з роками, співчуття, милосердя до чужого горя, чужої печалі, на які звичайно юність не дуже щедра. І це природно: чого молодика, перед яким стелеться стільки заманливих доріг, журитися долею якоїсь там удовиці, баби-сироти, самотнього діда?..

Та коли вже зажурився, коли так заболіла душа, що аж ладен стати характерником, чаклуном, аби зробити всіх щасливими, то можемо з упевненістю сказати: перед нами людина, яка за своє життя, навіть таке коротке, яким було воно в Леоніда Кисельова, проживає кілька життів. Звідси не по літах мудрі, виважені на терезах власного сумління думки поета про життя і смерть, про добро і зло.

«Тільки двічі живемо», – каже він в однойменній поезії. Раз – «у світі білім-білім», а вдруге – «в світі чорнім, аж червонім». У тому світі, де

«чорнозем ламає скроні і трава росте крізь нас». І як висновок – пронизливий заклик:

*Тільки двічі живемо.
Дай нам, Боже, щоб любили,
І щоб люди не раділи,
Як у чорний світ йдемо.*

Оцей мотив цінності, неповторності людського життя, мотив щирої любові до людей бринить майже у всіх поезіях Леоніда Кисельова. Поет прагне захистити беззахисне, утішити згорьованих, відвести біду від усього живого. І він то благає разом з маленьким хлопчиком, щоб не били журавля («ой дядечку, не треба, не бийте журавля», бо журавель для нього – це весь світ, отой білий-білий, неповторний), то звертається з проханням до американського Конгресу, щоб не стріляли в маленьких в'єтнамських дітей (бо «доки на землю падають діти, усі наші книги та кінофільми, гучні промови й дотепні спічі не варті ламаного шага»), то від імені всіх знедолених каже:

*Та в шпиталі, і за ґратами,
І в землі під повстю трав
Знову й знову я благатиму,
Як у пісні хтось блавав:
Заграй мені, дударіку, на дуду,
Нехай же я своє горе забуду!*

У доброму, справедливому світі поета нема місця кривді, жорстокості, брехні – нема місця ніякому злу. Тим-то такі природні, такі необхідні у творчій біографії Леоніда Кисельова вірші «Я думаю про Джеймса Мередіта», «Якою мірою мірите», «Панове, у мене маленьке прохання...».

Добрий, вільний, широкий світ поезії Л. Кисельова не виник, ясна річ, сам по собі. У вірші «Тато оповідають» ми бачимо шлях духовного визрівання поета.

«Я в село приїхав дурний», – з приголомшливою щирістю зізнається ліричний герой цього вірша. Попервах він не може втямити, чого дядько, в якого мешкає, все прагне не порожній лантух притягти додому, йому здається, «що навіть діти тільки й дивляться щось вхопити і цупити в хату, в своє кубло». І розмірковує: чого він пнеться? Адже ж не хлібом єдиним живе людина... Є ж вищі надбання – «рядки Пастернака й Гумільова» чи «пісня Лорки про кров і коня». Тобто є той світ міського юнака-інтелігента, в якому зріс ліричний герой. І він не бачить ще нерозривного

зв'язку між цим світом і світом дядька, що тягне з бурта лантух гнилої картоплі для скотини.

*Але, поживши між цих людей,
збагнув, що це робилось з любові,
що дядькові байдужі корови,
а дядько любить своїх дітей.*

*Відробить тиждень, та ще й мішки
в неділю пре на базар до міста.
Бо «Смерть корнета» не просить їсти,
а дітям треба хліб і книжки.*

І вже по-іншому дивиться ліричний герой на те, що здавалося йому досі скнарістю, одвічною селянською ненаситністю:

*І той сніданок, що я з'їдав –
товчена картопля, кисляк і сало, –
так важко дядькові діставались,
що він не вгощав мене – причащав.*

Тільки збагнувши оце нехитре матеріальне підґрунтя всього отого високого, чим живе й повинна жити людина, каже автор, можна визначити свій власний шлях у світі. Кінцівка вірша звучить уже як кредо поета:

*Я вчився любові в дядька Миколи.
Не знаю, яка мені ляже путь,
та вже цієї любові ніколи
мені не зректися. І не забудь.*

Так прийшов поет до справжніх цінностей життя. І вже ними звиряв усе, з чим стикався. Свою біду, що його спіткала, він ніколи не поставив вище за біду інших людей – тих, з якими він жив в одному часі, і тих, що жили задовго до нього. І мислив, і відчував він уже історично – і тому сумував над долею Джонатана Свіфта, страждав з тими, що залишилися після Троянської війни, з Дон Кіхотом ходив воювати вітряки, з Тарасом Шевченком карався в казахських пісках, а з дядьком Миколою їв трудний сніданок і вчився любові – любити людей і дбати, щоб жилося їм краще.

І саме звідси, з оцього широкого погляду на людське буття починається сповнена високої трагедійності мужність поета. Знаючи, що вже недовго топтати йому ряст, він скаже у вірші «Осінь»:

*Така золота, що нема зупину,
Така буйна – нема вороття.
В останніх коників, що завтра загинуть,
Вчуся ставленню до життя.*

Це те «ставлення», від якого світлішає на душі й у всьому світі. Тут не можна не сказати й про іншого вчителя Леоніда Кисельова, вчителя всіх наших справжніх поетів – Тараса Шевченка. У березні 1963 р. в журналі «Новый мир» з'явилися вірші юного, тоді ще не відомого широкому загалові поета, учня 10 класу однієї з київських середніх шкіл Леоніда Кисельова. Навколо поезії «Царі» з цієї добірки несподівано спалахнула палка дискусія, в якій узяли участь навіть академіки.

Так, член-кореспондент АН СРСР Дмитро Благой дуже обурювався тим, що журнал надрукував непоштивий щодо «великого Петра I» вірш юного поета. Мовляв, коли школяр не тямить значення царя-реформатора для Росії, то редакції поважного журналу соромно цього не розуміти.

Друзі поета були схвилювані, а точніше – обурені несправедливими, безпідставними закидами деяких учасників дискусії на адресу автора. Та він залишався спокійний, як завжди, врівноважений, мудрий. У своєму вірші він послався на авторитет Тараса Шевченка – звідси й була його впевненість (не самовпевненість!), неситна переконаність.

Ніскільки не бентежачись перед «світилом» російсько-советського літературознавства, Ляоня тоді ж створив своєрідну самопародію з присвятою: «Дм. Благому». Свій вірш «Царі» він переписав так, ніби його автор – той самий Благой. І тоді все вийшло навпаки. Завершальна строфа вірша була такою:

*Не Петр, а те голодные, босые
в болоте основали Петроград.
За долгую историю России
ни одного хорошего царя.*

А в пародії стала вже іншою:

*И Петр, и те голодные, босые
в одном строю к единой цели шли.
За долгую историю России
Были и хорошие цари.*

Сімнадцятилітній юнак просто весело посміявся з недолугого вченого мужа. Він поглянув на царя Петра I з позиції патріота України, яка великодержавному шовіністові Д. Благому була глибоко чужа.

Шукаючи слова щирого й незрадливого, йдучи до джерел високої поезії – народнопісенної творчості, Леонід Кисельов цілком закономірно прийшов до Тарасової музи.

*Він був як полум'я.
Його рядки –
Дзвінки й небезпечні,
наче криця, –
Переживуть і жито,
і пшеницю,
І хліб, і сіль,
і війни, і віки.*

Тарас Шевченко – герой багатьох поезій Леоніда Кисельова. «Він був як полум'я», «В камені, в дереві, на папері», «Будинок Шевченка», «Катерина», «Вірші про Шевченка» – це справжня величальна кантата на честь геніального поета й борця. Тут Л. Кисельов, який не любив і боявся гучних слів і взагалі усякої патетики, без вагання урочисто проголошував:

*Приношу великую присягу
У порога дома твого.*

Ще за життя Леоніда Кисельова люди цікавилися й досі цікавляться: чого, мовляв, він писав увесь час російською мовою, а потім ураз перейшов на українську? Ну, певно, це було не так швидко, як видається зовні. Внутрішня підготовка до цього велася, безсумнівно, давно. Залюблений в українську народну пісню, вихований на поезії Тараса Шевченка й Павла Тичини, народжений і зрослий в Україні, молодий поет не міг усього цього приспати в собі. Згадаймо хоч би такі промовисті рядки:

*Я постою у края бездны
И вдруг пойму, сломясь в тоске,
Что все на свете – только песня
На украинском языке.*

Отож український поклик Леоніда Кисельова цілком природний. У родині Кисельових панувала, сказати б, народноукраїнська аура: після Тараса Шевченка у всіх на вустах були Степан Руданський, Іван Франко, Леся Українка, українські прислів'я і приказки – мати Льоні принагідно так і сипала ними. Батько поета Володимир Кисельов був відомий ро-

сійський прозаїк, що писав і українські твори. Він рано виявив у синові поетичне обдарування й усіляко підтримував його.

Цікава й така деталь. Коли в Леоніда запитали, чого він почав писати українською, він відповів просто: «Мені так хочеться».

Певно, це стало внутрішньою потребою. І тоді вилилися такі прості й водночас такі ваговиті рядки:

*І мати молода, і сонце юне,
І в неї на колінах немовля.
В прозорому повітрі, наче струни,
Гудіння оксамитного джмеля.*

*Прислухаюсь – співає колискову,
Не знати, чи дитині, чи собі...
І мати молода, і юне Слово,
І яблуні у ранішній журбі.*

Він не раз ще скаже про силу й красу мови Шевченка й Тичини. Він підхопить думку Андрія Малишка про те, що поети українські живуть... «в залізній мові, і залізнім реченні».

*Так, вона залізна, наше слово – криця,
Гучнодзвонна мідь.
Над життя і згубу у космічній віці
Вічністю бринить.*

Високоосвічений, вихований на зразках української й світової поезії, Леонід Кисельов і сам створив справжні ліричні перли, досить назвати хоч би таку – «Я ніхто для тебе, як Улісс», з воістину геніальною метафорою: «Всю її – кохану і єдину – винести очима крадькома». Чи дивовижний, перейнятий світлою печаллю вірш «Згадаєш їжача, що я приніс...». Або «Заспівайте, сестро, заспівайте...» – текст, що його, здається, створив у глибині віків сам народ.

А що вже казати про поетичний шедевр «Рано ще, рано» – таку щемливу сповідь юного серця перед лицем фатальної неминучості: це ніби спогад про те, що могло бути, але вже не буде.

*Ще і мати не вставали
І до мене не гукали
Вставай, сину!*

*Ще і батько не вставали
І до мене не гукали:
Ходім, хлопче!*

Ще й дівчина не зверталася до юнака, і старшина не віддавав йому команду, і донька ще не казала йому: «Вставай, тату!», «Ще й онук мій не вставав і до мене не гукав: «Ходім, діду». І завершальний пронизливий рядок:

Рано ще, ой, рано.

Це біль усіх тих, чиє життя обірвалося на початку дороги.

Самобутність українського поетичного слова Леоніда Кисельова відразу ж по його з'яві запримітили й високо поцінували видатні наші письменники Борис Антоненко-Давидович, Василь Стус, Олесь Гончар, Євген Гуцало, Іван Дзюба, Іван Драч, Дмитро Затонський та багато інших.

...Мені упам'ятку одна незабутня ніч, пов'язана з батьком і сином Кисельовими. Було це десь улітку 1967 р. Мій брат привіз мені з Кривого Рога «презент» – справжній самогонний апарат, виготовлений у рудничному депо, як кажуть, за останнім словом техніки.

Я зробив закваску й за два тижні покликав Володимира Леонтійовича й Льоню для перевірки якості продукту. І от утрюх ми влаштувалися на кухні, налагодили апарат і почали учту: накрапає склянка трунку, ми розіллємо в чарки, вип'ємо і чекаємо наступної порції. А в цей час Льоня читає вірші – і так усеньку ніч.

Ніч промайнула як коротка мить. Ні втоми, ні захмеління ми не відчували. Ми були зачаровані високою поезією. І Льоня був натхненний, як молодий Бог. Мабуть, натхнення – то знак Божої ласки до людини, аби вона хоч на якусь хвилину відчула себе неземним створінням.

Ми з батьком Льоні часто згадували ту дивовижну ніч. А Льоня як заповіт залишив усім нам, його друзям і землякам, проникливі слова:

*Треба Вкраїни. Надій і суму,
Селянських хат і курних шляхів.
Треба землі, де завжди пульсує
Шевченкове серце, Шевченків гнів.*

ВСЕ НА СВЕТЕ ТОЛЬКО ПЕСНЯ

К 60-летию замечательного поэта Леонида Киселева вышла его избранная поэзия.

Виктория МУРАТОВА

Київ

С детства врезались в память строчки из книжки Владимира Киселева «Девочка и птицелет»: «На облака облокотись и вниз на землю посмотри», «Он прятал от тюремщиков в голенище не нож, а стих...» и еще что-то о грязноватом ручье Лыбеди... Тогда имя автора, юного поэта Леонида Киселева, мне было неизвестно, как и многим читателям этой повести.

Ему посчастливилось родиться в семье, в которой не стали делать из талантливого ребенка какое-то чудо. С ним, судя по его стихам, не сюсюкали. Он сразу был взрослым – человеком, поэтом, личностью. Возможно, именно поэтому так высоко оценил творчество 22-летнего поэта Леонида Киселева его старший коллега-современник, легендарный Василь Стус.

В те годы, когда расцвел этот талант, о нем не трубили во всех газетах и журналах, на теле- и радиопередачах. Объяснялось это очень просто: отец, писатель Владимир Киселев, дружил с людьми, имена которых в нормальных советских семьях произносили только шепотом. Шестидесятники – Гелий Снегирев, Виктор Некрасов, Рафаил Нахманович и другие друзья – собирались на киселевской кухне, и Леня был полноправным участником их взрослых бесед. От него не прятались, его не пытались как-то настраивать на крамольные мысли. Он просто все понимал. Как гражданин своей страны, заблудившейся в истории, как поэт, обладающий даром предвидения – и не только в отношении многострадальной родины, но и по отношению к самому себе.

Леонида Киселева невозможно представить пожилым человеком – так же, как Моцарта и Шуберта, как Пушкина и Лермонтова, как Надю Рушеву и Нику Турбину. Ему всегда будет 22. К 60-летию со дня рождения одного из лучших современных украинских поэтов издана книжка его избранной поэзии с сакраментальным и очень символичным названием – «...Все на свете только песня на украинском языке». Ее презентовали на международной выставке «Книжковий світ» в присутствии коллег автора, в свое время принятого в Союз писателей Украины посмертно. Награды Леонида Киселева тоже нашли его после преждевременного ухода. Как написал сам Леонид, «поэты умирают в небесах». Его человеческая судьба трагична, словно комета, сгоревшая на взлете. Его поэтическая жизнь счастлива, словно бесконечная Вселенная.

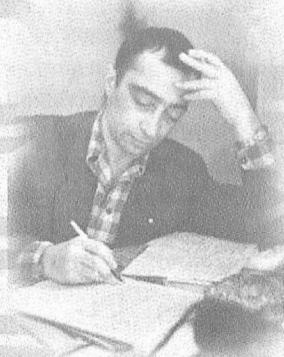
Фото з архіву
сім'ї Кисельових:

- 01 Володимир Кисельов
спостерігає за шаховою
партією свого друга
Григорія Кіпніса
02 Віктор Некрасов
03 Борис Гопник
04 Сергій Кисельов — завідувач
кореспондентським пунктом
«Літературної газети» в Україні

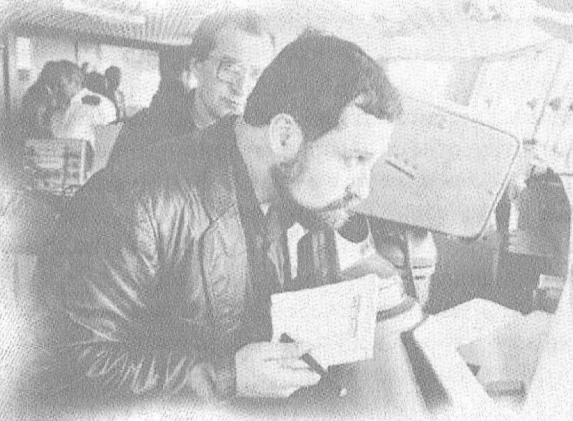
02

03

04

Леонід КИСЕЛЬОВ

І мати молода, і сонце юне,
І в неї на колінах немовля,
В прозорому повітрі, наче струни,
Гудіння оксамитного джмеля.

Прислухаюсь — співає коліскову,
Не знати, чи дитини, чи собі...
І мати молода, і юне Слово,
І яблуні у ранішній журбі

Розумні і дурні, малі й великі,
Уславлені й забуті — все пройшло,
Та не було народів без'язиких,
Іще німих народів не було!

02

03

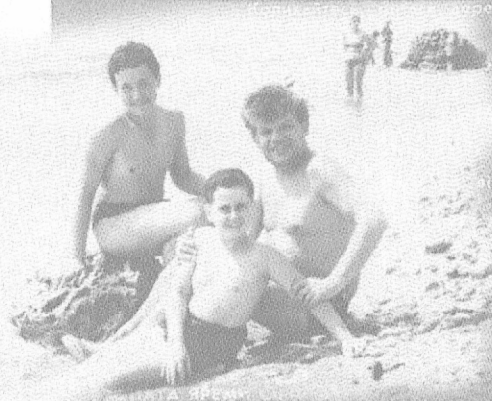

Фото з архіву
сім'ї Кисельових:

- 01 Григорій Кіппіз з дочкою
Іриною та Сергій Кисельов з
сином Леоною-молодшим
02 Фарид Рахімов
03 Володимир Кисельов
із синами в Одесі. 1963 р.
04 Катерина Дмитрівська
05 Сергій Кисельов з дітьми —
Машею та Леоною
06 Олексій Симонов

04

Я не хочу лежати в цій рабській землі,
Радше спатиму в лондонській тумані!
Чи ж повірю, що тут, в світланковій (жиді)
Не розтане мій подих останній.

Чи ж повірю, що янголи бачать здалек
І господи щиросердце кохає.
На малесенькій кульці, що зветься Земля,
Порошину Ірландського краю.

З... пророк...
З... до зірок...
Ця...
Ця...
Я... я борні...
Т... ось мені...
І...
Г... голова —
му... му,
змарнував,
у!

06

05

Твори, присвячені Леонідові Кисельову
Произведения, посвященные Леониду Киселеву

ПОЕЗІЯ

ПОЭЗИЯ

1966–2006

Майя БРУСИЛОВСКАЯ (Каганская)¹*Иерусалим***ЛЕНЕ КИСЕЛЕВУ**

Купола взбираются по кручам,
А дорога к небу далека.
Ты сегодня маленький поручик
Русского гвардейского полка.

Сладко спишь под одеялом белым,
Ночь пришла, и ни души окрест.
Встану и натру до блеска мелом
Доблестный Георгиевский крест.

Поцелую узкие погоны,
Погашу оплывшую свечу.
Я тебя не спрячу от погони,
Этот жребий мне не по плечу.

И рассвет клочками серой ваты
Вновь пробьется сквозь ночную тьму.
Лестница с четвертого на пятый
Приведет к порогу моему.

На рассвете звуки, как осколки,
Где-то дворник возится с метлой.
Провожу тебя до остановки,
До последней станции метро.

КРЫСОЛОВ

Л.К.

В норке чисто и уютно,
Есть запас еды и слов.
Ах, зачем ежеминутно
В дверь стучится крысолов?

Мало толка в крысьей шкурке –
Даже шубки не сошьешь.
Я отдам ему окурки
И последний медный грош.

Пахнет дымом, пахнет гарью,
Крысий город подожжен.
Он на дудочке играет,
Он в искусство погружен.

Навостряю чутко уши,
Замираю не дыша,
Видно, музыке послушна
И крысиная душа.

Он уводит, он уводит,
Он доводит до беды,
Он мелодию выводит
Из лазоревой воды.

Петро ШКРАБ'ЮК²

Львів

ОСТАННЄ СЛОВО

ПАМ'ЯТІ ЛЕОНІДА КИСЕЛЬОВА

Не грає вже дударик на дуду,
Вже білий світ закритий пеленою.
Я розтриножив коника в саду
Та розтривожив приспану біду, –
Прощайте, друзі! Не тужіть за мною.

На конику галопом я промчу
Через роки, через віки і ріки.
Я у печаль розпучну улечу,
Я в пісню нерозлучну полечу,
Я в пам'яті сховаюся навіки.

Ой, рано, рано! Та іти пора
Од радості, надії і любові.
Опала буднів, суєти кора,
Вже скапує із кінчика пера
Останнє слово крапелькою крові...

1968

Світлана КАЦАЛАП

Київ

ПАМ'ЯТІ МОГО ОДНОКЛАСНИКА ЛЬОНІ КИСЕЛЬОВА

А я тому журавлю, журавлю
Києм ноги переб'ю, переб'ю.

Пісня

Земля така гаряча,
Така руда земля.
Маленький хлопчик плаче:
– Не бийте журавля!.. –
Не винести того болю,
Не виридати жалю.
Що станеться з тобою
Мій світе, мій журавлю?..

Леонід Кисельов

Ой що це, що?
Хитається земля
Від болю чи надмірної тривоги.
Хлопчина пригортає журавля
Й натомість віддає безсилі ноги.
Лишилась мить,
Щоб впасти горілиць.
Скоріш!
Не бийте, дядечку, не треба.
Його думки, мов синя зграя птиць,
Здавна чекали,
Щоб злетіти в небо.
Та що це, що?
Хитається земля,
Смички дерев і вітер наче скерцо.
Хлопчина пригортає журавля,
А віддає своє гаряче серце.

Елена СКУЛЬСКАЯ³*Таллинн**ПАМ'ЯТИ ПОЕТА ЛЕОНІДА КИСЕЛЕВА*

Это случается незаметно:
 в памяти липкой руки еще в землянике.
Твое лицо –
еще детское личико –
уже проступает ликом.

.....
От костра остается
не зола – а горение...
У поэта только одна дата –
 рождения.

КИЕВ

Я постою у края бездны
И вдруг пойму, сломясь в тоске,
Что все на свете – только песня
На украинском языке.

Л. Киселев

Киев
 карий
глазами каштанов опавших,
приоткрытых, с зелеными веками...
Киев
 каштановый, павший,
ты мне смотришь под ноги снизу...
Киев,
 ты смотришь поздно ночью,
коричневой от земли...
Киев,
 я так же, как ты,
входя в храмы, чтобы приблизиться к небу,

падаю наземь...
 Киев,
 я так же, как ты,
 свершилась, случилась, сбылась...
 Киев,
 может статья,
 поводырь времени доведет до тебя,
 но только напрасно.
 Я не могу повторяться.
 Это тебе воздается сторицей,
 это тебе дано повториться
 каштанами павшими.

ПАМЯТИ ПОЭТА ЛЕОНИДА КИСЕЛЕВА

Мы еще встретимся, встретимся
 где-нибудь – между временем.
 Завтрашний день – вчерашний,
 вчерашний – не наступивший.
 Все настоящее – прошлое,
 Все прошлое – повторится.

Мы еще встретимся, встретимся.
 Будут карусели и лестницы.
 И ты вдруг вспомнишь без горечи,
 что жизнь – это просто осколки
 калейдоскопа – тронешь –
 и все бесконечно ново,
 все бесконечно старо...
 но это просто усталость,
 просто усталость...

Мы еще встретимся, встретимся
 где-нибудь в Невозможности,
 где тени,
 как отпечатки пальцев,
 налипли на подоконники...

Где пеплом не станет сигарета

и бесформенным воском свечи,
где никогда не наступит рассвета
того дня...
Мы еще встретимся, встретимся.
Что им – другим? – уверятся,
лоб сантиметром измерят,
отлинуют профиль,
нимб очертят лекалом.
А ты был просто усталым...
Но суть не в этом, мы встретимся!
На параллельных линиях перекрещенных,
или просто в Киеве –
на Крещатике.

1968–1978

Наталія ЛІВИЦЬКА-ХОЛОДНА⁴

Нью-Йорк

ТИМ, ЩО ТАМ, ІЗ НЕЮ

ПРОЧИТАВШИ ЛЕОНІДА КИСЕЛЬОВА

Чом не винесла її очима,
так, як він, у безвість, крадькома,
щоб була зо мною, хоч незрима,
а не ця, що тут, чужа й німа.
Щоб казала мені вдень і ніччю,
що ростуть іще такі, як він,
із очима, що як зорі вічні,
із любов'ю, що як гнів і чин.
Ти, мій сину, моя горда дійсність,
ствердження, і доказ, і любов.
Справді – все на світі тільки пісня
в українській, у найкращій з мов.

1973

Володимир КОЛОМІЄЦЬ⁵

Київ

ПАМ'ЯТІ ЛЕОНІДА КИСЕЛЬОВА

Озолотило сонце русий чуб,
лягло прощальним обрусом на ниви...
О, як він, юний, глибоко відчув,
що справедливо,
що несправедливо.

Відчуйте й ви!..
З найдальших узбереж
прозріння йде...
Ні сліз, ні домовини.
Тополі стали в мовчазний кортеж,
по хвилі йдем Дніпровій –
до України.

1975

Риталий ЗАСЛАВСКИЙ⁶*ПАМ'ЯТИ ЛЕНИ КИСЕЛЕВА*

Я прихожу в дома, где Ваш портрет,
как бы пароль, как знак масонской логи.
У вас теперь такая роль, похоже, –
быть тем, кого уже на свете нет.
Вам не поднять вовеки головы,
да и могли б – едва ли б захотелось.
У вас такая наступила зрелость,
что можете не жить спокойно Вы.
Причем тут жизнь? Вы просто антураж
и тонких чувств, и памяти высокой.
Перо засохло. Сломан карандаш.
Скажите, так Вам жить не одиноко?
А впрочем, и судьбы-то нет иной.
Ну, сколько лет протянешь... восемь-десять...
И я стою перед пустой стеной:
сюда б и мой портрет сейчас повесить!
Заранее... пусть будет все при мне...
Чтоб мог я сам печально насладиться
всем тем, что освещает чьи-то лица,
когда глаза блуждают по стене.

Alpha Twa HUNDRET**ВСАДНИК**

«...Снова люди пошли на мельницу...»

Леонид Киселев

Мы несли свои годы легко на плече,
Как винтовки, как елки, несли свои двадцать,
И лежала вся жизнь, словно в дымке крещенской,
В новогодней дали, в серпантине и вальсах,

В новогодней дали, словно город в долине,
В золотом серпантине, в рассветной пыли,
В карнавальной малине, в огне мишуры,
В новогодней пыли дорассветной поры,

Мы несли свои годы со знанием дела.
И когда Росинант уносил свои ноги,
Мы любили и пили, и застольные пели,
Что дороги с утра будут скользкими снова.

Он скакал при седле, но без всадника, тощий,
Мимо рощ, мимо вымерзших рынков и брам,
Одуревший, как апокалипсиса лошадь,
Виноватый, как в окна стучатся с утра...

Мы проснулись, когда петухи прокричали.
Мы отправились к мельнице, в снежное поле.
Мы несли его двадцать, как гроб на плечах,
Когда было нам тридцать, и сорок, и более...

Ганна ЧУБАЧ⁷*Київ**ПАМ'ЯТІ ЛЕОНІДА КИСЕЛЬОВА*

Густим туманом ніч огорне
Мої веселі береги.
Погаснуть зорі в небі чорнім,
Котрі ми в серці берегли.
Коли засну під небом стелі,
Як ти, мій друже, вічним сном,
Сира земля мені простелить
Барвінок синій під вікном.
А поки сонячна дорога
Ранковим полем мерехтить,
Я вчусь у тебе, молодого,
Цей світ незатишний любить.

1984

Татьяна ДЕЙНЕГИНА⁸

Луганск

ПАМЯТИ ЛЕОНИДА КИСЕЛЕВА

«...У меня впереди бесконечная жизнь
Без тебя, без тебя, без тебя.»

*Леонид Киселев.
«Офелия». Из книги «Последняя песня»*

Офелия, не гасни для него,
Хоть на один рассвет повремени,
Не удлиняя – озаряя – дни:
Взамен веков – один рассвет всего.
Он выдумал, что бесконечна жизнь,
В которой ты воспоминаньем станешь.
С каким непоправимым опозданьем
Свой смысл слова сумеют обнажить...

– Ты навсегда пребудешь для меня... –
Вдруг вечность соразмерится с рассветом
Его «Последней песнею» заветной.
И ты открыть не сможешь двери дня,
Как мы не сможем вымолвить: «Он был...»
Офелия, не плачь.
В его рассвете –
Не гасни. Ты пойми, что для поэта
Условны очертания судьбы.

Борис ДАБО-НИКОЛАЄВ⁹*Київ***ГОЛА ЗЕМЛЯ**

Він знав нас усіх і всіх нас любив.

А. Рембо

кожної осені
пізньої осені
коли гола земля
земля листопаду
земля після листопаду
кожної осені
голої осені
передзимового часу
коли вбачаєш кінець світла
та світу
кожної осені
прямує на Його могилу
неподалік від головної алеї
Байкового кладовища
але збоку слід знати де
прямує на Його могилу
мого єдиного друга
залишився другом навіки
мого єдиного друга
з котрим розмовляю кожного дня
але подумки
мого останнього друга
українського поета
з російським прізвищем
Кисельов
на ім'я Леонід
кожної осені
голої осені
доки житиму

CAUSA CAUSARUM

Та не було народів без'язиких,
Іще німих народів не було!

Л. Кисельов

мова – океан мовби
мовби заколисує
мовби вбиває
мовби викидає на берег
мовби дельфін спраглий
без мови
помреш справді

2001

Александр ШАРГОРОДСЬКИЙ (1947—2004)¹⁰

ЖЕСТОКОЕ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ

Из цикла «...как на войне...»

Ты бросаешь нас, держава,
В окровавленную пасть...

Леонид Киселев. «Русская поэзия»

Эта юность
так азартна и упряма,
словно в каждом,
ну ни капельки раба!
Расскажи им про поэта Мандельштама,
мол, такая
неудачная судьба...
Их начало – беззаветная атака!

Как готовы –
безоглядно,
на «авось»...
Расскажи им
про поэта Пастернака:
ну, не все ему,
бедняге, удалось!
Расскажи им,
как лелеяла держава
тех, кто в жизни
был наивен и высок...
Маяковского грохочущая слава
оборачивалась пулею в висок.
Расскажи им,
что недолг миг полета,
что не спрятаться
в уют удобных тем...
Что поэзия –
опасная работа.
А иначе –
не поэзия совсем!

Олег ЕМЕЛЬЯНОВ¹¹

ЛЕНЕ КИСЕЛЕВУ

С холодным ветром
Во мраке ночи
Вести беседу
Люблю я очень...
О жизни смысле,
О смерти тайне...
Ведь родились мы
Все не случайно?
Люминофоры...
Что вы хотите?
Зовя в просторы,
О чем грустите,
Зеленым глазом
Меня смущая...
Волнуя разум?
...А я в трамвае
Вечером еду...
С холодным светом
Веду беседу...
Ночная птица
кричит печально...
Что же случится?
Все – мрак и тайна...
Фосфорным светом
Что светишь в душу?
Глядишь – и нету...
Ты слушай, слушай...
И Маргариты
Взгляд обрывая,
Погибнешь и ты
Под тем трамваем...
И Мастер молча
Подаст мне руку...
И глазом волчьим,
Зеленым кругом,
Посмотрит Воланд,

Меня встречая:
– Что, не дошел ты
До двери рая?...
И смерти холод
Мертвенным светом
Обдаст, как Воланд!
Мою планету...
...Остался Воланд!
А Лени – нету...
По жилам – холод
Призрачным светом...
...Но – возродится –
Тобой согрета –
Душа Пилата!
И лунным светом
Начнет светиться,
Вернув утрату...
И – совершится...
Душа смягчится,
узнав расплату...
Все повторится...
И все простится...
И станет свято...

1965–2006

НОВЫЙ
МИР

Мауи ва ашу
обол!

01

02

03

04

05

Скільки раз ми об'єдналися друзьми,
ми вважали?

06

мих.мо
вечора

уся пра
стемко.

за
зроби

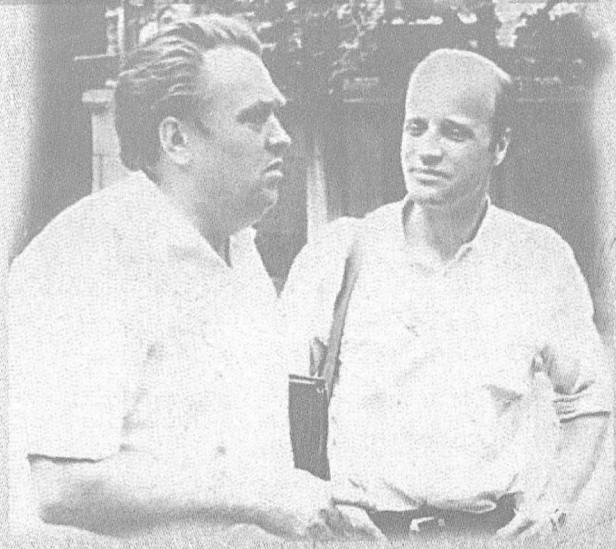

07

Скільки раз ми об'єдналися друзьми,
Венди брї зрели востере,
Кд стурин на-уражени в парихи
У в пугилем, на тму, пайкю
Шкоди бавь ваниковине нас
Радим ми вийдї зматїтї нас

Фото з архіву
сім'ї Кисельових:

- 01 Майя Брусиловська (Каганська)
- 02 Олег Бистрозоров
- 03 Лесь Герасимчук
- 04 Володимир Кисельов, Григорій Кипніс, Віктор Некрасов, Борис Голник, Рафаїл Нахманович на святкуванні 9 травня. 1975 р.
- 05 Леонід Кисельов з Наталею Овчаренко
- 06 Маргарита Жердинівська
- 07 Володимир Кисельов з Марією і Григорієм Кипнісами
- 08 Володимир Кисельов
- 09 Анатолій Шевченко і Михайло Слабошпицький

Твори, присвячені Леонідові Кисельову
Произведения, посвященные Леониду Киселеву

ПРОЗА

ПРОЗА

АВТОПОРТРЕТ 66¹

Гелій СНЕГИРЕВ²

«А мы живем торжественно и трудно
И чтим обряды наших горьких встреч.»

Анна Ахматова

«При оказании помощи утопающему с моторной лодки подходить следует носом к утопающему, по течению реки снизу. Не разрешай хвататься за борт! Если не имеешь опыта по спасению утопающих, бросай круг, доску. Ни в коем случае не протягивай руку, чтобы взять утопающего на борт. Если тонет близкий – зови постороннего».

Из руководства по судовождению для любителей-лодочников.

(...)

ВСТРЕЧА ЧЕТВЕРТАЯ³

Во-от, наконец-то пожаловал наш дорогой друг Гаврила, он, как неоднократно проверено, любит ясность, всегда нюхом чует первую рюмку, садись, милый, садись, вот твоя тарелка, Леня⁴, вилка имеется нашему дорогому гостю, вот тебе рюмка, как ни странно, сегодня ты опоздал, мы уже успели причаститься, давай за здоровье. Ты чувствуешь, что в этом доме дают? А, не распробовал, подожди-подожди, не закусывай, после первой не закусывают, распробуй еще раз. Ну как? То-то, светик мой, такую сам царь-батюшка не всегда пивали-с. Ну, милый друг, ну какие корочки! Правильно, это вы верно изволили заметить, двойной перегонки, плюс, добавлю от себя, сударь, то, чего вы не заметили – со специаль-

ной очисткой с помощью бентонита и активированного угля. Зубровочка имеется, верно, зеленоватый оттенок от смородиновой почки, правильно, кориандр – вот, гад, все знает! Да не лимонная корочка, болван, а лимонник, есть такое растение, из Сибири товарищ привез, вот зернышки, видишь? Ну, все равно, ты мудро и ловко все объяснил, вот тебе за это еще одна, и учти, милый друг, до сведения остальных присутствующих я сие довел, данный лимонник имеет свойство влиять на самые нежные мужские чувства, да, в смысле желания женской ласки, как вы весьма точно изволили определить. Так что будьте любезны, сударь мой, после нашего скудного холостого пиршества без этих всяких глупостей, будь здоров, милый. Вот кстати, светик, мы же с тобой третьего дня сидели на этом сборище, я рассказывал только что, ты как раз перебил своим приходом, нет, братцы, это большой надо иметь талант, без таланта такого не осуществишь, собрать актив городской художественной интеллигенции, писменников, артистов, всякое руководство, выступить перед ними с подготовленной кучей помощников и референтов речью, два часа проговорить, – красиво, темпераментно, с жестикуляцией и модуляциями голоса, – и ничего не сказать, ни слова! Большой талант! Позвольте, дорогой Борис Иосифович⁵, вашу рюмку, и вашу, Виктор Платоныч⁶, и вы, надеюсь, Рафаил Ароныч⁷, не откажетесь, и тебе еще позволю. И ты, чадо, не отказываешься, ну, послал господь дитятко. Ну, что, братцы, покаемся перед нашим другом Гаврилой, ну покаемся, ну, не хотите, я сам, как хозяин покаюсь. Ты, милый друг, не обижайся, – кстати, Рафаил Ароныч, а вы, сударь, все-таки отдайте нашему общему другу хвост, который вон из-за сифона торчит, – мы без тебя сожрали рыбаца. Ах, какой был рыбац, ну, не обижайся, слюнки текли, не сумели удержаться, кое-кто, конечно, специально торопился, чтоб побольше урвать, вот Боицка к примеру, но будь справедлив, хвост тебе оставили, получай под него свою рюмку и будем здоровы. Итак, Рафаил-свет-Ароныч, со вниманием слушаем, продолжайте, сударь, можете одновременно жевать, мы не обидимся.

– Во. Гаврила, это я им рассказываю про сегодняшнее в конторе, можешь дополнять образными деталями. Во. Поднимаемся мы вверх по лестнице, Николай Иваныч⁸ идет, Зяма⁹ и я не отстаю, сразу первыми в кабинет пролезть. Зяма говорит: «Николай Иваныч, а вы не боитесь, что группа снимала, так за это неприятности могут быть?» – и на меня смотрит. А директор наш, святой человек, – «Что, ну снимала, значит им нужно было, так она и снимала, кто может запретить». Заходим в приемную – Зяма вперед по коридору побежал, я за Николай Иванычем в кабинет, говорю – «Николай Иваныч, можно, я защелкну, на минутку дверь». Он снимает не спеша плащ, цедит: «А чего, защелкивай, разве кто запрещает». Великий человек Николай Иваныч, подошел к столику с сифоном,

налил воды, достал какую-то пилюлю, запил, икнул, «гастрит жизни, говорит, не дает», потом наливает полный стакан, протягивает – «Выпей водички холодненькой, после вчерашнего полезно». Я говорю – «Что вы, ничего не было!», «Ну да, смеется, рассказывай, не было, знаю». Ну, выпил я водички, он уселся в кресло, смотрит на меня, опять смеется. «Сволочи вы, говорит, сволочи, подводите меня под монастырь и не жалеете». «Во, Николай Иванович, я затем и попросил защелкнуть дверь». И сразу ему: «Срочно объявите мне строгий выговор». «Что, спрашивает, за самовольное использование студийной техники и проведение съемок без согласования?» Я нашему директору, братцы, не успеваю надивляться: прост, кажется, аж прозрачен, начнет умную речь держать, так только головой мотаешь, чтоб понять, о чем это он, а потом вдруг выдаст такую мудрость, рот разинешь. Это ж он десять минут назад от Зямы узнал, что был вчера Бабий Яр, как там все происходило, что была группа, машина студийная и снимали, и тут же сразу все спокойно взвесил, уже понял, что его таки да подвели под монастырь, уже знает, какую ему могут записать формулировочку, и не злится, не кричит, виноватых не ищет, не скликает партбюро, начальников цехов, другой знаешь, что бы тут же предпринял, вся б студия забегала по всем четырем этажам. «Ну, говорит, рассказывай». «Я, говорю, Николай Иванович, насчет выговора не для красного слова, а на самом деле; имел я или не имел право снимать события без согласования – это дело научное, высокое начальство изучать нашу киношную этику-эстетику не станет, а если захочет прицепиться, то вот за то самое, что вы аккурат сейчас сказали, прицепятся; поэтому я вчера сразу сочинил докладную, вот она – кладу ему на стол, – а вы мне сразу вкатайте строга-ча, баш на баш, я вам докладную, вы мне – строга-ч». Ну, а я там написал, что, мол, в день двадцатипятилетия зверского расстрела фашистами советских людей в Бабьем Яре, проводя съемки для совсем другого фильма по городу, я узнал, что должна состояться закладка памятника, приехали, начали снимать, немножко поснимали, а потом узнали, что официально митинга нет и закладки тоже нет, перестали снимать и уехали, отснятый материал сдан в лабораторию для проявки. Он прочитал, положил листок в папку, закурили мы, «рассказывай», говорит. Я рассказал – ну, что, приехали, ходит кучками народ, евреи, неевреи, старые, больше средних лет, интеллигенты задрипанные, в одном месте порядочная толпа стоит, кто-то там чего-то гутарит из середины толпы, какая-то старая еврейка над сухим бурьяном руки к Богу тянет, вякает чего-то. Говорю, только мы с камерой появились, подошли двое в штатском, показали красные книжечки, спросили, зачем снимаем, кто такие, проверили удостоверения, подробно записали, я уже хотел в амбицию ломиться, а они спокойноенько, вежливо так говорят – «Пожалуйста, снимайте, никто не

запрещает, нам просто надо знать, кто снимает и для чего. Во. Ну, говорю, начали снимать, а чего снимать? Там кучка, там кучка, там кучка, солнце садится, уже аккурат шесть, сняли общий план, к одной группке подошли, к другой, у Эдика¹⁰ кассета кончилась, говорю – к черту, хватит, дерьма-пирога, зряшная трата пленки. Ну вот, говорю, так. Николай Иванович спрашивает: «А Некрасов¹¹ выступал?» «Выступал, говорю, чего-то там вякал». «Сняли?» «Сняли, говорю, пару планов длиннофокусным без штатива». «Что ж, говорит, черти, не могли штатив поставить?» «Да, говорю, сразу было такое настроение, что все это псу под хвост!» «Ну, а что Некрасов говорил?» «Честное слово, говорю, не слышал, пропхаться вперед никакой возможности, а тут эта дурацкая съемка, мечешься; ну, говорю, насчет того, что он не сомневается, что тут будет стоять достойный памятник, насчет этого трепался». «Ну, спрашивает, а потом поехали надрались?» Я тут как возмутился, аж вскочил: «Николай Иванович, я поехал вместе с оператором в студийной машине на студию, чтобы выгрузить аппаратуру и сдать в проявку материал!» «Сдали?» – спрашивает. «Сдали». «Весь?» «Весь». Переспрашивает – «Весь?» Говорю – «Весь до метра». «Ну и ладно, дело сделано, говорит, не поправишь. А кто там еще был из наших?» Не видел, говорю, ну, Гаврила был, Зяму видел, Мих-Мих¹², самый большой и длинный режиссер страны, возвышался над всеми. Смеется – «И этот старый дуралей туда поперся!» И тут аккурат по правительственному звоночек. Николай Иванович на меня смотрит и вот так пальцем на телефон показывает: «О, говорит. Слышишь? Не слышишь? Так сейчас я услышу». Снимает трубку, здоровается и почти сразу – «А что я натворил?» Точно усек, все знает! Все-таки семь, да нет, уже восемь лет директор! Потом что-то «ну, снимали, знаю», потом «нет, только что узнал, вот пришел режиссер и доложил, вчера не знал, как же я мог запрещать или разрешать, если я не знал, теперь я ему выговор объявлю». Потом спрашивает – «Сразу сейчас ехать? А, уже общее совещание по этому вопросу, ну, сейчас, приеду». Положил трубку, уставился на меня, помолчал, потом – «Дерьмачи вы, дерьмачи. Слышал, что сказала? Сказала – вы доигрались!» Нажал кнопку, секретарша вошла, вызвал машину, идет к вешалке одеваться, я говорю – «Возьмите мою докладную и по дороге сочините строгача», он рукой махнул, потом все-таки к столу вернулся, взял из папки докладную, убежал, «я скоро вернусь, – говорит, жди, не уходи никуда». Вот давно не могу сообразить одну штуку: как у нас, в нашем клоповнике, в одну секунду все делается известным? Звонки были при мне, первый звонок на эту тему, кроме меня никого в кабинете не было, выхожу в коридор, навстречу мне мчится Наталка¹³, начальник отдела съемок, и радостно орет на всю пасть: «Ну, допрыгались?» Через пять минут вызывает меня замдиректора¹⁴, в крик с ходу – как позволили, и аккурат те

слова, что Николай Иванович только сказал: самовольное использование государственной техники, не согласовали! Я стою смеюсь, а он кровью наливается – подвел весь коллектив, вот я вам покажу! Меня взорвало – говорю, директору я обо всем доложил, с вами мне гутарить нечего, а с угрозами своими идите вы к е... матери. И дверью хлопнул. Иду по коридору – уже в конторе общий гай-гуй, Гайд-парк, как вчера на Бабьем: там кучка с оратором-очевидцем, возле окна другая, Мих-Мих возвышается, стоят возле него Миша¹⁵ и Сеня¹⁶, он смущенно плечиками пожимает – «Не-е, никто ничего не говорил, было тысячи полторы народу, да я там вообще впервые в жизни своей был», а я так мимо проходя, и подбросил дохлую кошку: «И зря вы там были, уважаемый метр». А он – «Ну, так я же узнал, двадцать пять лет трагедии, мне же твой Гаврила сказал!» – понял, Гаврила, ты виноват во всем! А я – «Могли бы и не поверить!» Вы же не в курсе, какой цирк: старого еврея решили, наконец, представить к званию заслуженного, так ему надо этот Бабий Яр, да, я вас спрашиваю? Зяма выскочил из кабинета, улыбается с перепуганными глазами: «Ну, слышал, Николая Ивановича уже вызвали, что теперь будет, уволят?» «Кого?» «Директора, кого же». Я гаркнул на него «При чем тут директор, я снимал, с меня спрашивайте!» Во. Не прошло часа, быстро отсоветовались, оперативно, – возвращается Николай Иванович, зовет меня. «Ну, говорит, натворили делов. Ты знаешь, что там антисоветские речи произносились?» Я подпрыгнул – «Это вранье!» «Что твой Некрасов призывал бороться с антисемитизмом?» «А что, говорю, не надо уже бороться?» Махнул рукой, «а, разве тебе втолкуешь», и опять пошел веселиться, смеется, нет, братцы, великий человек. «Ты слышь, созвали на совещание кучу народу, уже точно известно, кто что говорил, знают, что с нашей студии ходило туда одиннадцать человек, все по фамилиям и роду занятий известны, а начальнику городской милиции разнос устроили, как допустил и почему не принял мер». Тут я опять аж подпрыгнул: «То есть? Разгонять?» «Ну, и он так спросил: что ж, говорит, пришли люди, в основном интеллигенция, спокойно стоят, смотрят, слушают, не хулиганят, а я их разгонять буду? Ничего ему не ответили – ну, это, говорят, мы в рабочем порядке». Потом еще: «Слышь, сказали на этом совещании, что стихийная демонстрация на Бабьем Яре заранее готовилась, известны имена зачинщиков и что те, кому полагается, знали об этом за несколько дней». Да, говорит Николай Иваныч, знают даже о том, что из Москвы специально приезжали писатели, среди них Войнович¹⁷, сын Якира¹⁸ приезжал, ожидали Евтушенка¹⁹. Во. Ну, потом Николай Иваныч говорит: «Иди, садись писать подробное объяснение на трех страницах, не меньше, и я сяду сочинять свое, потребовали, напишешь, принесешь, сверим». И-и, братцы, как все завертелось, через десять минут опять паника: бледный замдиректора лично

мчится в лабораторию следить за проявкой материала, через полчаса приезжает высокое начальство смотреть. А материал не готов, машина быстрее не желает вертеться! А те приехали. Ну, примчался замдиректора, принес в зубах материал, посмотрели, ничего не сказали, уехали, материал замдиректора в личном сейфе запер. Какое, я его и близко не видел, кто там меня позвал! Я гутарю, хорошо, хоть кино сняли, руководство может увидеть, как отмечалось двадцатипятилетие Бабьего Яра.

– Да, сударь мой, зря вы радуетесь. Дурно все это. С моей точки зрения – все это очень дурно: хорошего директора Николая Ивановича этим недобрым поступком, Рафаил Аронич, вы загубили. На хрена вам сдалась эта съемка? Что ходило одиннадцать человек – хорошо, жалко, что не все триста, что сами пошли – прекрасно, но надо же было думать, что этим вы лишаетесь хорошего директора, вам же прежде всего будет худо, очень худо, всем вам. И ты, Виктор Платоныч, тоже в этом проглядел, сказал бы им, ты, мудрый старый битый парень, бросьте эту аппаратуру, ты же Николая Ивановича знаешь и любишь больше, чем я!

– Ах, брось, Володька, вечные твои осторожничанья, я тебя прошу! Никто его не снимет, я его люблю и уважаю и никто его не снимет, все паника. Вот они все так знали, заранее, подготовлено, зачинщики, а когда собрался народ и возник митинг, из руководства – во! И они передреффили, опять обгадились, ничего другого я и не ожидал.

– Папа, это я вспомнил, как тот ребе из анекдота говорил, что если это и повидло, то его уже один раз ели.

– Эт-самое, в самом деле, ужасно хреново. Что стоило прислать любую пешку, любого клерка из исполкома, взять даже не трибуну эту красную, если грузовика там не оказалось под руками, простой табурет взять, залезть на него и эт-самое – «Товарищи, от имени и по поручению наш торжественно-траурный считаю...» – и порядок, все довольны, все хорошо и красиво!

– Ах, боже мой, ужасно все это дурно, ужасно вы меня огорчили своим рассказом, Фафа, жалко мне очень Николая Ивановича, да и вас тоже всех.

– Я тебя прошу, Володька, что ты панику порешь! Ничего Николаю Ивановичу не сделают.

– Вика, милый, помяни мое слово, очень я был бы рад ошибиться, но эти деятели подобных вещей не прощают, просто не имеют права прощать, иначе им плохо будет, а кроме того им надо найти виноватых, чтобы выгоро...

– Ша, ша, ша, ша, кончили, у меня, товарищи, такое легкое ощущение, что мы нормальную советскую пьянку превратили в закрытое заседание какого-нибудь ответственного партийного бюро, кстати, у нас тут кое-кто

беспартийные, Ленька и вы, Рафуля, так может, мы вас удалим и будем продолжать, или просто выпьем вместе, как блок коммунистов и беспартийных? Предлагаю выпить за Рафулю. По-моему, все правильно сделано, и с выговором самому себе, все благородно и красиво. А с Николаем Ивановичем – это мы еще посмотрим, пока что, Рафуля, и ты, Гаврила, передайте ему, что я хочу с ним выпить свои сто грамм, он настоящий парень и я его люблю. Ваше здоровье, Рафуля. Да, товарищи, вы же не знаете еще одной истории, как Гаврила встречал Володьку Войновича, не знаете? Ну-у, расскажу, дай кусочек сыру. Слушай, Гаврила, ты хоть их проводил нормально, в вагон усадил? А Петьку Якира на вокзале не встретили? Значит, он другим поездом уехал, что-то я не помню, как мы с ним вчера прощались – странно, да, весьма странно? Володька и эти ребята, кажется, позже ушли, да, Рафуля? Ну, так слушайте вещь. Позавчера, в канун события в Бабьем Яре, или как теперь именуется – на месте расстрела фашистами советских людей в Шевченковском районе, звонит мне вечером из Москвы Володька Войнович и говорит: я завтра с друзьями приезжаю на один день, пойдём на Бабий Яр, уже мчимся на вокзал. Я вас прошу, приезжайте! «Где мы тебя найдем?» У меня сидит куча народу, мы пьем свои сто грамм чая, я говорю – мы тебя встретим. Поезд, вагон, номер – все, обнимаю, привет. Потом еще позвонил Петька Якир, ну, у него тут сестра живет, номер телефона ты мой знаешь, звони. Мы пьем свой чай, и у меня сидит Гаврила, и я Гавриле говорю: ты ж понимаешь, я проснусь в восемь часов бежать на вокзал, я, старый больной человек? И Гаврила говорит – я встречу, поезд, вагон номер, все. Разбежались, сон-сон-сон. На другой день в одиннадцать часов утра, свежий и бодрый только из ванной, я бегу по Пассажу в магазин за свежей халой, и мне навстречу шагают пять гавриков. Володька, Феликс Светов²⁰, еще двое московских ребят и с ними хозяин и гид – Гаврила. Привет-привет, объятия-рукопожатия, идем торжественно за свежей халой, приходим домой, знакомим с мамой гостей, едим манную кашу, ведем треп и в трепе выясняется. Остановился поезд, четверо мальчиков выходят из шестого вагона и оглядываются, кто-то должен встретить, по-видимому в такой день – гид. К ним направляется представительный блондин в штатском явно славянской породы и спрашивает: «Вы – Войнович?» «Я» – робко признается Войнович. «Здравствуйте» – жмет руку блондин и не очень четко произносит собственную фамилию. «Здравствуйте» – и то же самое проделывается с остальными тремя. «Вещей у вас с собой никаких?» – внимательно ощупывает он их глазами. «Н-нет», «у меня в кармане электробритва», – признается один. «Ну, пойдёмте», – говорит штатский славянин и указывает рукой путь – вперед вдоль перрона. Тут, говорит Володька, я подумал, что, может, как раз вещички надо было с собой взять, белья какого, за-

пасных носков. Ну, идут ребята, Гаврила слегка впереди, расспрашивает, как доехалось, хотят ли есть, обычные вопросы, вышли на площадь, стоят какие-то машины, как всегда на вокзале, ребята поглядывают, к какой из машин он их поведет, Феликс говорит – «я уже решил, если к вот тому зеленому фургону с решеткой – буду скандалить и пусть силой вталкивают». Но нет, прошли мимо зеленого фургона, идут к трамваю. Тут Феликс, самый прямой и смелый, наконец спрашивает: «А кто вы такой?» И гад Гаврила отвечает: «Мне поручили вас встретить, я тут недалеко живу, мы сейчас заедем ко мне, умоетесь, побреетесь, чаю попьем, а потом пойдем в город». Тут Володька тоскливо спросил: «Может, неудобно, мы умылись в вагоне, чаю не хочется, есть тоже, а как же Некрасов, он где?» И Гаврила отвечает: «Некрасов проснется в одиннадцать, раньше к нему идти не имеет смысла, а насчет неудобно – ну, что за глупости, поехали». Садятся они в тридцатку, и ребята пытаются фиксировать улицы и остановки, где они проезжают, куда их везут, как раз Киев все плохо знают. А Гаврила будто ничего не замечает, расписывает красоты Киева, рассказывает о перепланировке районов, о новостройках, а настроение у ребят явно портится – влипли, прямо с вокзала взяли. Володька говорит: «Что взяли, я уже не сомневался, не успел только решить, как взяли, будут сажать стационарно, или подержат где-нибудь в укромном месте до вечера, а потом скажут – уматывайте отсюда по-доброму». Вышли из трамвая, Гаврила соловьем разливается, ведет их к себе домой, а Феликс все расспрашивает про названия улиц и переулков. Когда Гаврила отпирал ключом в дверь и входили в квартиру, они – все, жлобы, признаются – почти были уверены, что сейчас слева из коридора выйдет еще один такой же штатский, вот в той комнате будет стоять казенный стол и за ним будет сидеть еще кто-нибудь, этот может и не штатский. И уже когда вошли совсем и рассмотрелись, этот гад сжалился и сказал: «Товарищи, что-то у меня такое легкое впечатление, будто вы как-то приуныли, заскучали, да, между прочим, я же забыл сказать, я никогда особенно этим не козыряю, не люблю этого, – я друг Вики, и он попросил меня вас встретить». Тут они слегка облегченно вздохнули, но долго еще не могли прийти в себя, уже и побрился Феликс, уже и сортир использовали, а все-таки побаивались, аж пока не увидели меня в Пассаже. И тут они на глазах совсем просветлели, спросили меня, как его толком зовут, сразу стали «на ты» и за день были вполне своими парнями. А, я вас прошу? Гаврила, Гаврила, нехорошо так играть на незначительных недостатках нашего родного государства, ну, признайся, я тебя прошу! Ну, а теперь хотите самый неожиданный финал этой новеллы, психологическую такую себе срезочку, да, хотите? Так вот, все было в точности так, как я рассказал, но Гаврила совсем не гад, потому что он их и не думал мистифицировать и разыгрывать! Да, пред-

ставьте себе, вот так он себя вел, ничего не наигрывал, в самом деле не отрекомендовался другом Некрасова и дальше все вот так произошло, перепугал ребят. И узнал Гаврила о том, что его приняли за этого самого искусствоведа в штатском, уже вечером у меня после всего, когда обедали и ребята стали вспоминать обстоятельства их приезда. А, я тебя прошу, Гаврила! Рафуля, а вы не рассказали Николаю Иванычу, что Войнович и Петя Якир наши друзья, что в гости приезжали, это ему все-таки приятно было бы. Рассказали, да? Вот хорошо.

– Да, наш большой друг, носящий партийную кличку Гаврила, большой человек, чего тебя разбирает, болван, я в самом деле говорю, что ты большой человек, вот дурень, хохочет, я в самом деле не шучу, ты же знаешь, милый друг, как я к тебе отношусь, искренне тебя люблю, не меньше, чем своего Леньку. А знаете, братцы, когда я в Гаврилу окончательно поверил? Рассказать, да? Рассказать, ладно, это прелестная история, до того – ну там хороший парень, свой человек на студии, он еще в начальниках подвизался, заработать, глядишь, даст на всякие подарки девочкам в секрете от жены, насчет рюмки окулку на руку не положит, так вообще неплох на вид и в стих и в карты, как тот Некрасов, не этот Некрасов, а тот, которого все знают. А вот свела нас одна удивительная история, после которой я, как говорится, хоть в разведку, помнишь, милый, поездочка в Чернобыль, к нашему большому другу Максиму Автономычу²¹, прекрасный человек, большой души, тактичный, интеллигентный, старой закалки украинский интеллигент типа академика Грушевского²², типа покойного Кундзича²³, учитель, толковейший педагог, таких даже тогда был один на всю губернию. Какая удивительная была история, мы еще тогда с тобой заспорили, что напишем каждый обо всех этих приключениях рассказ, отдельно ты и я, но я напишу-таки, оно у меня все перед глазами. А вот какой у тебя самый яркий штрих, деталь из всей той ночи? У меня – веники, помнишь? Застряла в реке машина с вениками, и что, братцы мои, удивительно, у Короленки раньше, у Лескова, потом где-то у Чехова – путник обязательно у перевоза у реки, на пароме или через брод встречал воз, наваленный вениками, – на базар везут, или взялись всем селом поставить куда-то, самое убогое, самое дешевое и нелепое, веники из веток, лозой или пенькой стянутые, и тут тоже веники, только уже не воз, а современный автомобиль. Да, застрял этот автомобиль с вениками у того берега, а мы напротив с этого берега поехали вброд и посреди речки увязли, вечер, уже темно совсем, вода пол через щели залила, мы ноги позадирали и сидим, у меня одна только мысль: если до утра даже придется сидеть, какой ни мороз, не замерзнем, хоть «газик» этот вездеход весь в дырах, выдувает наскрозь, до берега далеко, про себя прикидываю, сколько бугылок было, сколько за дорогу опустошено, еще если не три, то две

бутылки точно целы, на четверых, Рафаил Ароныч с нами были, водитель, по двести пятьдесят, маловато, конечно, но как-нибудь не поколеем. Да, мы же из-за тех проклятых веников и сели, с машины кричат: «Езжайте в воду смело, тут брод, ваш берег пологий, песчаный, а нас тут засосало, только не тормозите в воде», а мы потом сели, мотор заглох, вода в кузове, водитель, да-да, Володя²⁴, верно, прекрасный парень, как-то умудрился выбраться через дверцу на капот, представьте себе, поднял капот и что-то там начал ковыряться, да-да, он, верно-верно, пытался снять ремень, чтоб вентилятор этот охлаждения не вертелся, а я озлился на этих самых советчиков с вениками – в самом деле, посоветовали, так помогайте, гады, в беде, – кричу им через дверь: «Валите на дно под колеса ваши дурацкие веники, сами вылезете, и нас тогда зацепите, вытяните», не сообразил даже, болван, что они же не потонут на дно и их по течению утянет. А те советчики уже на берегу из веников костер раскладывают и на нас внимания не обращают. Да, Володя, водитель наш, что-то там похлопотал, влез назад, ноги промочил, матерится, говорит: «Ничего не выйдет, выхлопную трубу водой залило, не заведется. Ну, знаешь! Ветер дует, ноги задрали, сидим, воротники наставили, а у Рафаил-свет Ароныча и воротничка-то нет, пальтишечко сезоненькое, сидим, молчим, иногда так невзначай матюкнем кого из тех, что прямую краткую дорогу насоветовали. И вот тут, други мои, я понял, что вы, сударь мой Гаврила, большой человек. Внезапно сей муж обращается к шоферу и спрашивает: «Володя, а у тебя какой-нибудь шланг в машине есть?» «Есть», тот процедил, как на ... послал. «А где он?» «У вас под ногами». Шарит наш друг под ногами, тащит длинную кишку такую, я наблюдаю искоса, а сам тоже вроде шофера Володи готов его послать. Повертел он этот шланг, в рот сунул, дунул в него, спрашивает: «А выхлопная труба у тебя тут, с моей стороны?» «С вашей», последовало в ответ. И вот открывает наш друг Гаврила дверцу, вода при этом еще в машину льется, ну, знаешь, я сижу и еле удерживаюсь от матюков, зачем мне еще эта лишняя вода, уже успокоились бы и доставали бутылку, а он говорит: «Подержите-ка меня, Владимир Леонтьевич, – мы еще тогда, старик, «на вы» с тобой были, – подержите меня за хлястик, чтоб я не вывалился». Берет он конец этой кишки, наклоняется туда вниз, лезет руками под машину, что-то там возится, кричит, матерится, потом вылезает, зубами конец кишки зачем-то грызет, еще ж как будто голодуха не начиналась, опять лезет вниз, я его держу за хлястик, хоть и прожестерствует, дурак, а жалко, человек все-таки, потом говорит «о, кажется влез». Усаживается наш друг поудобнее, засучивает рукава пальто и всяких там курток, берет в одну руку один конец этой кишки, держит его туда на двор, другой рукой лезет вниз под машину, почти лежит вот так на сидении и меня еще своими грязными сапогами в бедро пинает, гад та-

кой, и мне же говорит: «Держите меня, Владимир Леонтьевич, покрепче, потому что я теперь уже совсем не держусь, нечем», и водителю Володе говорит «крути стартер». Тот на все это скучно смотрел, плечами дернул, но стартер нажал – и из кишки, из верхнего конца сразу чф-ф-у-у, струя воды ударила, а Гаврила кричит откуда-то уже из под машины «еще давай!» и прямо головой в воду сползает. Я уже не за хлястик, а уже за тонкий стан девичий поперек его ухватил, Рафе говорю «придерживайте меня хоть за плечи, а то и меня утянет». Еще раз Володя на стартер, опять в шланге чуф-ф, чуф-ф, но уже не струя, а так брызги, еще раз, еще, и вдруг загарчал мотор. Я от радости чуть руки не разжал, чтобы «ура» кричать, вовремя, слава Богу, спохватился, не то не сидеть бы сейчас рядом с нами за этим милым столом нашему общему другу и благодетелю, а он уже совсем в воду окунулся, там под машиной и орет: «Володя, полный газ, держите меня крепче!» И полезла машина по воде, бурун возле дверцы, бедному нашему другу в лицо прямо, слышу, фыркает вперемешку с матюками, и понимаешь, не бросает, втыкает там этот самый шланг в трубу и не выпускает. И вдруг бурун исчез, шума воды не слышно, только мотор воеет и уже прямо перед колесами костер из веников горит, а Гаврила сел, кишку бросил, ее сразу так паф! – выбило газами из трубы, а он тоже плюется, харкает, кашляет, потом личико свое прелестное рукавом вот так утерли и принялись, сердечный, на ручку свою правую дуть, еще и произнесли при этом: «Спасибо, Владимир Леонтьевич, что вы меня не уронили». Чего тебя разбирает, дурень, я в самом деле не шучу, так и сказал. Позвольте, судари мои, по этому поводу налить, за нашего друга Гаврилу, за большого человека, на примере которого, попутно замечу, особенно ярко доказывается моя старая теория о том, что все граждане за редким исключением занимаются не тем, что им предопределено свыше, иначе, говоря словами нашего знаменитого и славного драматурга-академика Александра Евдокимовича²⁵, пошли не в тот семафор. Вот Гаврила, и это совершенно ясно, должен был бы изобретать паровозы, вместо того, чтобы пробавляться всякой никому не нужной литературно-киношной хреновиной, и на стальных магистралях нашей цветущей родины КПД паровозов давно бы уже равнялся не девяти процентам, а как минимум сорока пяти. Чего вы хохочете, давняя в деталях мною разработанная теория, и все мы из нее вышли. Я, к примеру, вместо этого омерзительного бумагомарания должен был бы изготавливать лучшие в мире водки и коньяки, и весь мир уже давно был бы завален этими превосходными, благоухающими и бодрящими, приносящими пользу желудкам и печеням напитками, процент алкоголиков свелся бы к нулю, а простых пьяниц за таких никто бы не держал, потому что вышеуказанные напитки выдавались бы каждому человеку с самого грудного возраста, и челове-

ство таким образом было бы избавлено от необходимости содержать вытрезители, производить антабус, а также расторжение браков на почве алкоголизма. Наш друг Виктор Платоныч явно рожден военачальником, он был бы первым маршалом и заодно генералиссимусом, и все материки до чертиков боялись бы нашей непобедимой армии, и таким образом спор о мире во всем мире был бы давно уже наглядно и практически решен в нашу пользу. Вот сидит мой сын Леонид, ну, может он из всех нас единственный еще сумеет попасть в свой семафор, если вовремя перевести эти стрелки, у него все впереди, но опять же – дурак, лезет в какую-то идиотскую, никому не потребную поэзию, а мы все еще и поощряем, и я тоже, вместо того, чтобы выпороть как следует твердой отеческой рукой. Милый мой сосед Борис Иосифыч, явный талант коего я даже позволил себе воспеть в одном своем творении, получившем премию именно за то, что в нем выведен наш большой друг, – конечно же должен был конструировать новые модели замочных скважин и почтовые ящики, и человечество давно было бы избавлено от взломщиков и газетных воров, а сам Борис Иосифыч имел бы кучу патентов во всех странах мира плюс кучу денег, вместо того, чтобы иметь кучу неприятностей в редакции и кучу долгов. Ну, а о Рафаиле Ароныче даже говорить не приходится, каждый при первом же взгляде на него безошибочно определит, что в нем погиб для мира редчайший талант великого прирожденного ювелира, раскалывателя и гранителя алмазов, в чьих руках любой металл вмиг превращался бы в чистейшее золото пятьдесят шестой пробы, а простые булыжники из старых подольских мостовых – в изумруды по многу тысяч каратов. Я не шучу, все точно, могу, если настаиваете, аргументировать. А какое мы прелестное кино тогда с вами сделали, Рафаил Ароныч, светик, до сих пор сердце болит – загубили, гады. У-у, как они тогда вцепились в него, они все и к Максиму Автономычу алчную зависть питали, а еще как увидели Николая Леонидыча на экране, совсем взбесились. Вы тогда, сударь, весьма выразительно придумали эти кадры его ареста, допроса, пустая комната, стул пустой, над стулом эдак лампочка Ильича покачивается, а перед этим портретик самого Ильича на одном гвоздике так на стеночке перекосялся, и голос нелепый за экраном, потом теплушки мчатся, – сколько, четыре года уже прошло, я эти все кадры вот так вот вижу, – дерево в снежном лесу валится, и воронье черное на снегу у рельсов. Как бедный Максим Автономыч переживал, когда узнал, что с фильмом неприятности, писал мне: «Владимир Леонтьевич, вы, наверное, от меня скрываете, фильм не выпускают из-за меня, и вам из-за меня приходится страдать, я же говорил, ну зачем вы меня снимаете», какой чистой, детски чистой и ясной души человек! Выжили они его оттуда, пусть радуются, ему же лучше, он завкафедрой в институте теперь, это же талантливей-

ший педагог-методист, один из немногих настоящих знатоков украинской литературы в школе. Да, Максим Автономыч, прекраснейший человек, а Виля Бейлис, вы же все знаете Вилю Бейлиса? Скромный, тихий, спокойный, обаятельнейший, улыбнется – таешь, один из крупнейших в мире арабистов! Пока он в Чернобыле жил, этот старейший на Украине захолустный град считался центром советской арабистики, я не шучу – вот что может один человек. Несколько лет назад в Москве проходил всемирный съезд арабистов, Виля мне рассказывал потом – после его выступления окружили его иностранцы, оказалось, что они учатся по его работам, используют их, что с доброй половиной он в переписке, а Чернобыль они считают, ну, по меньшей мере университетским центром, как Принстон или Гарвард. Редкостный человек Виля. А слушайте, это удивительно, как его работы выглядят, вы видели когда-нибудь? Сейчас покажу, Леня, дитятко, ты в этой книжной свалке лучше моего разбираешься, вот тут где-то я на днях видел журнал, ну помоги, болван, родителю, стоит, брюхо чешет. А вот, нашел, смотрите. Вот статья, вот: «К вопросу об идентификации названия «Кутейба» с названием «Киев» в сочинении Ал-Масуди и перенявших у него это название арабоязычных географов», страничка, еще одна, всего две неполных. А теперь – глядите – пошел перечень литературы. Вот начинается: на английском сорок два названия, на немецком – одиннадцать, на французском – двадцать с чем-то, на шведском – восемь, на польском – шесть, на арабском – двадцать три, на персидском – одиннадцать, на турецком – шесть, одна страница, две, три с половиной! И все это надо изучить для того, чтобы в итоге сообщить миру о том, что вот, читайте: «...идентифицировать слово «Кутейба» со словом «Киев» окончательно нельзя, так как этот вопрос требует дальнейшего изучения!» Какая прелесть, а? Да, Виля Бейлис, Виля Бейлис, давайте за Вилю выпьем, за Максима Автономыча, хай им легенько ікнеться!

Слушайте, Фафа, а как того гада фамилия, что вызвался тогда кино наше переделывать? Ага, во-во, Ларик²⁶, большой человек Ларик. Тогда мы с вами, Рафаил Ароныч, впервые Николая Ивановича подвели, да? Ну, вы-то не впервые, естественно, такой садист и убийца, как вы, и вдрут впервые – но я, сударь, в первый и, надеюсь, в последний раз, больше я с вашей конторой поклялся не связываться и Николая Ивановича не подводить, потому что свяжись, обязательно подведешь, как же иначе, на том стоим. А вы вот не сделали выводов и опять на рожон поперли – нет, это я уже не шучу, я серьезно, зря вы туда вчера поперлись, весьма зря, сударь мой. Слушайте, братцы, а мне же за то кино до сих пор денежки причитаются, я тогда ничего, кроме аванса, не получал, фамилии свои мы с Фафой сняли, я решил, подавитесь вы, и зря решил, мне тогда ой как нужна была денюжка, ну, да она бы и сейчас не лишняя, полагается мне

денюжка, Рафаил Аронич? Так что, подать на вас в суд? А-а, ну их на!.. Позвольте, судари мои, наполнить. Вы, сударь мой Гаврила, что-то вопреки обычаю совсем не кушаете сегодня, скушай себе, старик, печень тресковую – она, знаешь, по нынешним временам не всегда на столе водится. Печень с этим лещиком в томате – весьма полезительный и вкусный коктейль. Попутно насчет печени, Лень, прочти-ка стишка, братцы, какого стишка пацан нынче сочинил, послушайте, давай-давай, прожуй сперва.

Ну, вот так примерно, «Прометей» называется.

*Расковали Прометей.
Дали хлеба и вина.
К Прометею возвратилась
Старая жена.
«Я жила у винодела,
С гончаром жила,
Ну, а в том, что так случилось, –
Не моя вина.
Не кори меня».*

*Дни разматывались нитью.
Слушал сказки стариков
О царях и о героях,
О делах богов.
Он узнал, что бог Юпитер
Людям дал огонь.
И жилось ему на свете
Хорошо, легко.*

Только печень пошаливала...

– А, как пацан сочинил?

– Блеск, только, эт-самое, вот так все редакции и издательства прямо ждут, чтоб это сходу сдать в набор, но все равно – блеск! Еще что-нибудь есть, Ленька? Давай.

– Обидеться, хватит на сегодня. Взяли, ну, чтоб они сдохли, да?

– Слушай, дорогой хозяин дома, на этом красивом голубом графине надо поцепить изображение орла: каждый раз, что я запрокидываю голову, чтобы влить в себя эту жидкость, в глаза кидается вон тот орел с книжного чердака²⁷, почему-то я сижу всегда именно здесь, напротив шкафа на этом стуле. Я тебя прошу, не дари мне этого орла. Ах, что с Францией, что с Францией, задай мне пару вопросов полегче. Ничего с Францией. Получил вчера письмо из инкомиссии – не имеем возможности предоставить,

то же самое, что мне говорили тогда в Москве. Я же тебе рассказывал – «пусть тебя пригласит кто-нибудь известный». Кто, де-Голль? «Ну, почему де-Голль, кто-нибудь из твоих друзей, крупных писателей». Я говорю – ну, вот моя переводчица Лили, она здесь у нас была по моему приглашению. «Ну, переводчица – не то. Вот Сартр, ты же у него в гостях был, он тебя так любезно принимал, пусть он пригласит». Я вас прошу! Мы таки очень мило провели «юн петит эр», маленький часок, с мсье Жан-Полем, но почему-то у меня такое легкое ощущение, что он каждое утро и каждый вечер не мечтает иметь меня своим гостем, как-то так нет у него ощущения, что для полноты счастья ему не хватает именно меня. Так что Париж пока откладывается, пока будем путешествовать по Парижу на той карте, что висит на стене у изголовья писателя. А? Еще раз новеллу о телевизьен Франсез? С новыми подробностями, да? Все слышали, не хочу, ты не знаешь, Борька? Ну, посвящается тебе, слушай вещь. Приближается день моего радостного отъезда на родину, уже идут прощальные встречи, пишутся последние автографы, в последний раз замедленным шагом обходятся любимые, ставшие родными места – как вы понимаете, в основном бары и всякие бистро, и вот рано утром меня будит такой резкий и точный стук в дверь: тук-тук-тук-тук! Отель дю-Лувр, десятый этаж и рядом Лувр, а я с трудом отрываю голову от подушки, никак не могу сообразить, где это я проснулся, а в дверь опять – тук-тук-тук-тук! Хриплым голосом ору «кто?», и за дверью свежий утренний молодой такой тенорок: «Мсье Некрссф, ля телевизьен франсез». Вус, какой телевизьен, башка тяжелая, разламывается и сама падает на подушку. Не тут-то было, опять – тук-тук-тук, «мсье Некрассф, ля телевизьен франсез». Я сбрасываю ноги с постели, никак не попаду в штаны, наконец, как-то умудряюсь справиться с этой принадлежностью необходимого туалета, открыл дверь – уй, антре. Входит, не входит, а так изящно впархивает молодой человек в костюме с иголочки, белоснежная рубашка, манжеты, галстук, аромат тонких духов, я нелепо прикрываю свою грудь под измятой рубашкой, застегиваю ремень, он мило отворачивается, улыбается, и тут выясняется, что я пообещал французскому телевидению интервью. Я вас прошу, когда, что, кому? «Мсье Некрассф, вы обещали, в десять часов вас ждет мсье Россиф, ваш рассказ о Сталинградской битве, трез интересан, вас увидит вся Франция, машина стоит внизу, силь ву пле». Некуда деваться, наверное в самом деле где-то под рюмку пообещал, люди ждут, Россиф, все-таки знаменитость, надо ехать. А как телевидение, опухшая рожа, во рту конюшня, в башке смесь автомобильных гудков, полицейских свистков и почему-то скрипа какой-то колымаги, ну, ты ж понимаешь, вечером была небольшая экскурсия по барам с великолепным парнем, ле гамен де Пари типичный, девятнадцатилетний Никб, сын нашей переводчицы, все вез-

де знает, балагур, весельчак, по-русски говорит, как мы с тобой, и вот он мне показал ночной Париж, будь здоров, как и когда я попал к себе в отель дю-Лувр, как вы понимаете, витает во мраке. Я что-то пытаюсь тянуть, какое, «мсье Некрассф», ле гран скандаль, нас ждут», испуг на лице, тычет пальцем в циферблат, никуда не денешься. Я его вежливо выставляю на пять минут, лезу в сортир, в ванну, бреюсь, руки дрожат, лихорадочными движениями открываю всякие ящички-шкафчики, дерьма-пирога, пусто, ни капли. Ладно, все-таки после ванны немного стало легче, а тут уже в дверь опять тук-тук-тук-тук, «мсье Некрассф, плю вит, мы опаздываем». Выхожу, любезнейшая улыбка, забегает вперед, отбегает назад, ручку лифта, под локоток подсаживает, спускаемся вниз, он ручкой в манжете налево, а я его беру за плечи и направо, в бар, киваю бармену – старый знакомый, почти месяц, слава Богу, посещал это заведение с довольно приличной регулярностью, «до коньяк юн до бок дю бир», превосходное свежайшее всегда эльзасское пиво. Мой бармен изящно наливает в большие рюмки двойные порции коньяку, уже знает мою норму, а мой бело-крахмальный телевизьен франсез смотрит на все это круглыми от ужаса глазами и широко открытым ртом. Я беру свою рюмку, чокаюсь об его рюмку, «салют», он мотает своими белыми манжетами – «о нон, нон, же не буа па ле матен, не пью утром», «ничего, говорю, пей, не сдохнешь, разбудил, гад, так теперь хоть помучайся». Влил я в себя бокал пива, обсосал усы, он смотрел на все это как на кошмар, но проделал то же самое и ничего, не умер. Позволил мне расплатиться, сели в машину, и тут мой представитель телевизьен вдруг стал такой веселый, глазки блестят, галстучек на бок съехал, смеется, хлопает меня по плечу, чуть не обнимает меня, окосел слегка – «Я, говорит, никогда не думал, что это ле матен си бьен!», я ему говорю – теперь будешь знать, учишь. Присхали, еще в старом здании они тогда были, сейчас телевидение у них переехало в совершенно роскошное новое помещение, входим, документы, пропуска, на каждом шагу автоматчики, будь здоров, все на серьезе. Привели меня куда-то, появился мсье Россиф, эlegantный лысый господин с таким кудрявым венчиком над ушами и за а ла святой Иосиф, миллион любезностей и благодарностей, он снимает телефильм о Сталинградской битве, где-то кто-то нас с ним, оказывается, познакомил, и я ему необходим в этом фильме, иначе фильма не будет, и ничего не будет, и вообще полная катастрофа в жизни. Куда-то меня тянут, гримируют, красят мне губки, пудрят, делают меня красивым, сообщают при этом, что, кроме фильма, интервью будет передаваться по шести или восьми каналам телевизьен франсез, ладно, черт с вами, давайте. Вокруг меня суетятся, миллион улыбок, миллион вопросов, советов, а я на все твержу дурацкую фразу – «же ву при», ну да, «я вас прошу». Но мы это в нашем киево-еврейском суржике употребляем

как «пожалуйста», как «ничего подобного», как «черт вас дери» и как «пошел вон», как что угодно, и я так же и «же ву при» применяю, да еще и ударение делаю по нашему на «я», «Я вас прошу», «Же ву при», а они ни хрена не могут понять, чего я от них добиваюсь, что прошу. Ну, наконец, ведут меня, сажают, а что говорить, мои познания в области французской речи тебе известны, в баре и на улице, ну еще в Лувре объясниться кое-как могу, а тут же надо что-то им трепаться за Сталинград. Но у меня настроение уже после юн коньяк юн бок дю бир поправилось заметно, я смело сажусь, столик, пепельница, закуриваю, вижу сигнал, можно начинать, и я начинаю. Все мое интервью происходило по принципу того анекдота, как бывалый ефрейтор рассказывал своим домашним про то, что такое бомбежка: сначала ни хрена, потом – ой, мать твою перемать, а потом – опять ни хрена. Вот так и я. Ну, первую фразу-две я кое-как успел заготовить и придумать. А потом все это шло приблизительно так. Я делал руками так «Сталинград!», руками так – «Волга», назад ни шагу. Потом так – «се ну», это мы, а тут – «се лез альман», немцы. Потом так – «авион – бух! ле мин – бу-бух! артиллерии – ба-бах!» Я вскакивал, размахивал руками, потом, когда дошел до финала, как мы авон батю ле дерьер дез альман, дали немцам пинка, я даже изобразил вбок от стола, как давали под зад. Слышу – стоп, оказывается, уже сняли один дубль, без всякой репетиции, я думал, они только примеряются, бросились все ко мне, Россиф впреди всех, жмут руки, поздравляют, «маньфик, се маньфик, се шарман», смотрю, как будто не смеются, не разыгрывают. Еще юн дубль – я вас прошу, опять «Же ву при», хоть десять, во мне уже заговорил бывший актер-профессионал. И опять – «авион – бух, ле мин – бах! артиллерии – бух!», потом опять ни хрена. Очень мсье Россиф был доволен, что-то мне долго втолковывал, кажется, замысел своего фильма, я не вполне понял. Кстати, мы с ним вот недавно в Москве встретились, на студии, бежит ко мне через весь коридор, объятия, восторги, чуть не слезы, такая встреча. А между прочим, фильм его этот за Сталинград не вышел, не выпустили, да, французы у себя не выпустили, ну что, у них телевидение, так сказать, правительственное дело, сочли не полезным. А по шести каналам, говорили мне, все-таки меня показали, говорят, эффектно все было, особенно бух и ба-бах с этими жестами. Ну, проводили меня весьма любезно, уже другой юноша сопровождал, тот, как я подозреваю, уснул где-нибудь в уголочке, отвезли в отель, миллион благодарностей. Не, ничего не заплатили и даже рюмки коньяку не поднесли, гады, занятые люди, на работе, в общем, как у нас, я вас прошу. Одним словом, Париж пока откладывается. Делаются попытки, кто-то что-то предпринимает, пытаются кого-то убедить, но я в это верю туго. Теперь эта история прибавится – да, я же забыл сказать, звонок сегодня из партбюро, просят завтра к четырем

явиться и принести письменное объяснение моих поступков в Бабьем Яре – кто меня уполномочивал выступать. Я сказал – занят, прийти не смогу.

– И зря это ты, Вика, друг милый, надо пойти, написать и пойти. Ты же понимаешь, куда это объяснение твое сразу же попадет, и пусть попадает, пусть читают и чухают себе задницы, это надо только написать, умно!

– Да? Какой ты мудрый, Володька, я и не знал. Ну давайте выпьем. Так говоришь, написать?

– Да, старик, обязательно! Так написать, как ты умеешь – умно, резко, чтобы все, кто будет читать, поняли вот то самое, о чем ты говоришь: нельзя так гадить самим себе в борщ!

– Ты еще сейчас скажи – прямо беги сразу домой, садись и пиши, да?

– Нет, милый, не скажу, мы еще посидим, выпьем, а это ты завтра утречком примешь ванну, никакой телевизьен франсез тебя не будет тревожить, светик мой, скажешь Гале²⁸, что тебя нет дома, сядешь и напишешь. А потом пойдешь в четыре часа и отдашь и скажешь заодно им все, что думаешь за это все.

– Нет, я считаю, что Володя, эт-самое, совершенно прав: занят, не явился, значит сдрейфил? Володя прав!

– А что Рафуля скажет, ну, Рафуля?

– Я тоже прикидываю, раз все так, там вы дали затравку, надо доводить до конца, давать по мозгам.

– Гаврила тоже за? Все – все – все – принято единогласно, утром садимся, сочиняем и отнесу. Сочиним хоть это, и теперь долго ничего не буду сочинять – никаких мыслей нет, пуст. Я сейчас, дорогие товарищи, пуст и надолго пуст. Давайте выпьем, здорово, орел, давно не видались!

– Ах, никого мне так не жалко во всей этой истории, как Николая Ивановича, ни сном ни духом – а расправятся именно с ним. Беречь надо таких людей, у меня вот где-то ощущение, что он в случае катастрофы способен дойти до мысли о самоубийстве, да, вот так. Он из тех людей, которые сами себе на глаза цепляют шоры, как у лошадей, добровольно цепляют, чтобы видеть свой овес, свою дорогу на сколько-то там шагов вперед, а по сторонам не смотреть, так и проще, они сами так считают, поэтому широкого взгляда нет, узко все, а исчез мешок с овсом – куда-то в сторону положили его, рядом, а не видно – или дорога уперлась в обрыв, хоть вот тут в стороне чуть-чуть есть другая, и он уже в смятении всех чувствий. Это не недостаток человека, добровольные шоры на глазах, это беда его, вот как у нашего общего покойного друга Матвея Григорьевича²⁹, все его помните – удивительный был человек, добрый, застенчивый, талантливый и несмелый, как он об уничтожении закавказских лесов писал в газетах, мерзавцев крыл, а в книгах, я его книги хорошо помню, он

мне еще по страничкам читал, как я вас подчас мучаю – шоры, те самые шоры, добровольные, сам себе поцепил, чтобы видеть только десять шагов впереди и даже не позволять себе рассмотреть, а что же рядом творится. А вот в рассказах, – в устных рассказах, в компании или вдвоем, – спадали шоры, это удивительно! Он рассказчик был прелестный, поразительный рассказчик, мягкий, с юмором, грустный, сидим, бывало, вот так в номере «Украины», глотает свой нитроглицерин в таких дозах, что бычьё сердце не выдержит, коньяк всегда у него стоит – «выпейте еще рюмочку, мне приятно, когда рядом пьют» и рассказывает, тихо, спокойно, как о себе или самом близком человеке, притчи, новеллы, анекдоты разные, у него самые обыденные анекдоты приобретали особый аромат и смысл. Много я помню его новелл, но одна – это удивительная какая-то штука, ах, какая прелестная история, братцы мои, я так не сумею, это его история, но в общем так, вот так.

Жил еврей, бедный несчастный еврей в местечке возле Бердичева, жена замученная, больная, куча детей закаканных, голодных, пищат вечно, просят, пристают. Он терпел, молчал, делал свой маленький еврейский гешефт, приносил домой свой кусок мацы на пасху, любил свою Сару, был прекрасным отцом, любил детей и делал новых, так жил и не надеялся на лучшее, ибо сказано в писании – «не просите лучшего цар», откуда могло взяться лучшее. И как-то раз через местечко шел странник и попросил напиться, и еврей дал ему напиться, и этот странник, гад такой, – это я так истолковываю его образ, Матвей Григорьевич не говорил «гад такой», – этот странник этому еврею сказал, что, говорит, каждый человек имеет еще одну свою семью по ту сторону земли, точно напротив по ту сторону живет еще одна семья каждого человека, жена такая же, и дети такие, и дом, и все так же точно, и семья эта, жена и дети, знают, что по ту сторону земли живет их муж и отец и ждут его и надеются, что он придет, и очень сильно по нем скучают. И говорит этот странник, если он, еврей, однажды утром встанет и пойдет все прямо и прямо, то он обойдет землю и придет как раз туда, в то местечко, где живет эта его семья-двойник, и там они все будут счастливы, и он на всю жизнь уже будет счастливым человеком. Этот гад странник попил водички и ушел, а еврей затосковал и стал мучиться, и тосковал и мучился, пока ночью как-то рассказал все своей Саре и сказал – «Сара, я иду». Большой гвалт по всему местечку, Сара напекла ему на дорогу лепешек, перецеловал он своих закаканных детишек и пошел. И пошел, и все шел прямо и прямо, а на ночь, когда ложился спать, чтобы не сбиться утром в направлении, куда идти, он ложился ногами вперед, и так он шел, и каждый раз ложился ногами вперед и долго так шел. И вот раз что-то ему приверзлось во сне, и он, не проснувшись, перевернулся ногами назад и не заметил этого утром, и встал и опять пошел

вперед, и опять шел, шел, ложился спать ногами вперед и вдруг однажды вечером смотрит – местечко, бежит его жена Сара, уцепились за штаны дети, соседи радуются, все его узнали, все его знают, и он всех знает, как в своем родном местечке возле Бердичева, не обманул странник, в самом деле, оказывается, есть у человека еще одна семья по ту сторону земли! И он вошел в дом, и все так же, такая же дыра в крыше, и младенец в люльке, и остальные такие же закаканные, как там дома, и Сара такая же, только очень счастливая, наконец дождалась. И Сара ему омыла ноги, и дала ему чистое белье, точно такое, как там у него было дома, и латка на заднице такая, и накормила любимым его соусом кисло-сладким с кусочком нежирной говядины, и легли спать, и все стало точно так, как у него было дома, ну, все точно так, дом, жена, дети, свой маленький еврейский гешефт, и он стал думать, что он в самом деле счастливый человек, и так он жил, приносил свой кусочек мацы на пасху, любил детей. И всю жизнь он тосковал по той своей семье, которую оставил там, по ту сторону земли и плакал по ночам тихонько, – чтобы не услышала его жена Сара и его дети!

Понимаете, всю жизнь тосковал и плакал по ночам о той своей семье! Какая прелесть, а, представляешь себе, всю жизнь, очень хорошо, так по-доброму, это только такой прекрасный человек, как Матвей Григорьевич, мог рассказать такую штуку!

Позвольте, господа, наполнить.

[Вторая половина 1960-х]

МАЛЕНЬКА ФУТБОЛЬНА КОМАНДА

Ораторія для голосу й дитячого хору

Пам'яті Леоніда Кисельова (1946–1968)

Юрій ЩЕРБАК

Київ

1. ЗНАКИ ЗАПИТАННЯ. ПОМІРКОВАНО ШВИДКО

Як написати мені це оповідання? Як зладити його, допасовуючи фрагменти описів природи і людей, уривки думок і залишки слів

одне до одного, подібно до того, як роблять це добрі теслярі, що зводять будинок, весело постукуючи сокирами, попльовуючи на руки, витираючи піт із чола, граючи м'язами, дім, де все має своє місце, все потрібне – й важкі колоди, й добре вистругані дошки, й тонкі планки, і навіть тріски, що йдуть на розтопку пічки.

З чого почати? Чи з Маленького Синього Ставка, з підводного полювання, з футбольного матчу чи з конкурсу духових оркестрів? Від якого епізоду має наростати тривожне крещендо, де повинні вступити пасторальні голоси дитячого хору й де, нарешті, зазвучать гострі контрапункти–зіткнення теми життя й смерті? Де має стояти «Хокейна ода»? Невже на початку композиції, як заспів, як нотний знак, як передне слово, як перші радісні зблиски сонця на сході, з яких починається день? Чи, навпаки, «Хокейна ода» має вінчати мою будівлю, повинна завершувати твір патетичним дзвоном криги, сьєвом ковзанів, стукотом ключок і хрускотом скутих морозом гілок? Як дотриматись при цьому залізних і освячених віками канонів літератури, відкритих і сформульованих видатними дослідниками? В чому, власне, полягає сюжет мого оповідання? Де, в якому місці твердою рукою маю викреслити сплеск кульмінації? І чи взагалі вона потрібна? А що робити з розв'язкою? Невже слід знехтувати цим важливим елементом літературного твору? Як описати мені Маленький Синій Ставок – щоб ви самі ковзалися на ньому, і щоб побачили те червоне яблуко, вмерзле в кригу? Як найкраще розповісти про Льюю? Про Бонді? Про Славка? Про Максима? Про Ілька? Про Юрека? Про мадам Жангійо та малого капрала? Як примусити вас пірнути разом зі мною під воду з маскою на обличчі й алюмінієвою трубкою, гумовий мундштук якої міцно затискують зуби? А може, ви не вмієте плавати? Як вирішити безліч проблем, що виникають переді мною і перед вами? Як примусити вас повірити в реальність існування футбольної команди «All stars»? Чи ви чули що-небудь про вулицю Амундсена? Чи знаєте, що від неї відходить провулок Байдарочний? Як розповісти вам про Велику Безсніжну зиму в Києві; про гаряче каміння Великого Фонтана в Одесі; про крижане «сало», що пливе по Ірпеню; про посадку літака на Бориспільському аеродромі; про те, як білява польська стюардеса хреститься по-католицьки в службовому приміщенні, перш ніж вийти до пасажирів й, мило усміхаючись, оголосити: «Наш політ закінчено, екіпаж бажає вам усього найкращого». Як звести до купи все головне, важливе, побічне й другорядне, як не втратити нічого випадкового, того, що на перший погляд здається зайвим? Це велика мистецтво–увага до речей другорядних, малозначущих, майже непотрібних, які нікому й нічого не дають, не говорять ні про що, які раптом, лякаючи й дивуючи нас, стають речами головними, визначальними. З чого почати свою розповідь, як вести її, щоб не перетворила-

ся вона на мішанину звуків, позбавлених суворого ритму й внутрішньої гармонії.

2. ЩИРІСТЬ. ПОВІЛЬНО Й ДУЖЕ ТИХО

Коли хочете обезсмертити себе й зупинити час – пишiть оповiдання. Коли хочете обезсмертити людей, якi вас оточують, – пишiть оповiдання. Замiшуйте слова, наче глину й творiть з цієї первiсної матерiї важку словесну плоть, де все – правда, точна й незаперечна: свiжi бiлi мазки снiгу на сiрому ряднi полiв; далекi жовтi дими хiмiчних заводiв; пронизливий холод протягiв i вогненна спека ливарних цехiв; змiни кольорового тембру розпеченої крицi, що стигне у формах – вiд бiлого сьєва до буряково-сизого жеврiння; ранковий жерстяний дзюркiт перших молочних струмкiв у порожнi вiдра; слiпучi фари вночi на автострадах; що яскравiше свiтло зустрiчних машин, то довша й небезпечнiша темрява в очах; губи шоферiв, якi висмоктували пальне через гумовий шланг, пахнуть бензином.

Це все так, без цього, без цієї проймаючої точності кольорів і деталей не буває прози, але не забудьмо й про людину. Ось найбільша таємниця, найбільша мінливість, найбільша галактика, найбільша невизначеність – людина. Та перш ніж озброїтись телескопами, перш ніж вирушати на підбій далеких галактик, придивимось до себе. Перш ніж виголошувати вирок комусь, підпишемо вирок собі. Все, що я пишу тут, як і в більшості своїх оповiдань, пишу про себе. Все добре й усе погане, все високе й усе брудне, все брехливе i все правдиве – все це належить менi, все це мое. Не я перший, не я й останнiй чиню так. Той, хто починає писати про інших, не зрозумiвши самого себе, приречений на поразку.

І ніколи не забувайте про сні. Часто в снах прокидається приспана людська совість. Коли-небудь напишуть «Книгу снів», і це буде велика правда про людину.

3. КИЇВСЬКИЙ ВАЛЬС. ПОМІРКОВАНО Й СПОКІЙНО

Важко писати про Славка, бо він – мій син. Важко бути об'єктивним. Славко – хлопець лiнькуватий, до того ж страшений боягуз. Для пом'якшення свого присуду скажу, що він не боягуз, а боягузенятко. Сьогодні він ревів на розі Пушкінської й вулиці Леніна, боячись іти до школи, на контрольну з математики. Темрява ще оповивала місто, вранішній мороз сковував вулиці, обiч нас мчали автомобiлi з запаленими фарами. Вiд автомобiлiв, наче вiд самоварiв, йшла вгору пара. Я цiлував мокре обличчя сина, злизуючи слюзи, та нічим зарадити не мiг. Для мене математика – щось на зразок бюро по обмiну квартир, страшне й незрозумiле. Коли ми

жили під час канікул разом зі Славком в Ірпені, ми спали після обіду, й найважче було мені прокидатися після солодкого півторагодинного сну. Найчастіше я прокидався в іншому часі – або навесні сорок п'ятого, чи влітку сорок шостого – одинадцятилітнім-дванадцятилітнім хлопчиськом; мої юні думки весело потягувались і зітхали, не розуміючи, в якій старій оболонці вони ув'язнені; між сплячим, досить пошарпаним тілом і думками, що прокидались, не було ніякого зв'язку, мої юні думки бігли на Хрещатик і стрибали на платформу, причеплену до вантажного трамвая; по всьому Києву повзали тоді такі трамваї з платформами, на яких залюбки їздили студенти й школярі, зупиняючи такий поїзд у будь-якому місці дуже просто: досить було смикнути за мотузку й опустити дугу. Платформа, на якій я стою, виносить мене на Хрещатик, на цю сумну долину битої цегли, покручених двотаврових балок, обгорілих ліжок, сплюснених примусів і чорних круків. На Бессарабці встановлено потужні прожектори, які прокладають рівні світляні магістралі ввечері, коли гримить салют. Ці голубі стовпи прожекторного світла – єдине, що є рівне й непонівечене на Хрещатику. Вздовж напівзасипаного Хрещатицького яру стоять зенітні батареї, дівчата-зенітниці співають пісню «Артиллеристы, зовет Отчизна нас...» А одного разу трамвайна платформа привезла мене на площу Калініна, й на тлі вцілілих будівель, якраз там, де тепер магазин чоловічого одягу, я побачив шибеницю. В глибокому мовчанні на руїнах стояли тисячі худих, бідно вдягнених людей і дивилися, як карають німецько-фашистських злочинців, катів Києва. І я теж стояв і дивився, як солдати в білих кожухах зіштовхують їх із кузовів кількох грузовиків ЗІС-5, як оживає й пручається в засуджених людське єство, яке чомусь не здригалося; коли вони самі зіштовхували в прірву смерті безневинних. Я заплющую очі й відганяю од себе ці похмурі апокаліпсичні спогади; як добре, що наші діти не успадковують наших спогадів... Знову поринаю в хвилі сну й знову прокидаюся молодим і повним сил хлопчиськом, хапаю ноти й вистрибом біжу на вулицю Кузнечну до Марії Омелянівни Денисенко – моєї вчительки музики. Її син мріє стати боксером, чемпіоном важкої ваги, і, поки ми розучуємо нову п'єсу, він веде за нашими спинами виснажливий бій із «тінню» – тобто з нічим, з повітрям, з самим собою, і його боксерські рукавички миготять і виблискують, неначе кульові блискавки. Ми граємо п'єсу Шумана «Перша розлука», і бронзові свічки на старому фортепіано тремтять, ніби передчуваючи майбутні розлуки і втрати, про які я навіть не здогадуюсь. Та ось мое дитинне існування, мою мандрівку в минуле безжально перекреслює повернення до дійсності – мої юні думки в'януть і вмирають, як недовговічні польові квіти, я зміщуюсь у часі, переживаючи ефект Ейнштейна, я згадую послідовність подій, їхні причини й наслідки, мені стають відомими імена тих, кого я втратив і

кого знайшов за ті роки, – я чую поруч сопіння Славка, великого десятилітнього хлопця, який спить у танкістському шоломі. Мені треба знову знайомитися з власним сином. Славко не може мені дарувати, що я не передбачив його майбутнього народження й потягу до військової техніки; він сердиться на мене за те, що я безтямно розтринькав свою розкішну колекцію військових касок: радянську, довоєнного зразка зі спеціальною загогулиною на вершечку; німецьку, румунську, італійську й пожежну, з гострим гребенем, неначе шолом Ахілла. Славко проспав у танкістському шоломі вже 252 ночі, причому всі мої спроби здерти шолом із сонного Славка були марні. Чим тільки ми його не страхали – облісінням, мєнінгітом, вивихом шийних хребців – дарма! Проте м'який танкістський шолом є набагато меншим злом порівняно з пластиковим хокейним шоломом, у якому Славко проспав два попередніх роки; той шолом, викладений зсередини жовтим поролоном, дуже добре амортизував удари, й не було такої людини, яка б пройшла повз Славка, не смальнувши щигля по дзвінкому пластику. Лєоня страшенно заздрив Славкові й пропонував помінятися: замість шолома Лєоня давав автоінспекторську паличку, та Славко з презирством відмовився. В цьому шоломі Славко «грав воротарем у нашій команді «All stars». Щоправда, у Славка такі ж голкіперські здібності, як у мене математичні, але він уперто хоче бути воротарем. Це в нього спадкове, ген воротаризму передався від мене, тільки 1945-року ми грали в парку Шевченка бляшанкою з-під тушонки, а не білим, з чорними п'ятигранниками м'ячем. Славко хлопець повільний, обережний: доки намислить падати, доки вибере годяще місце для падіння, м'яч уже просвистить повз нього у ворота. І все ж саме Славко став героєм найкращого фільму в світі, присвяченого футболу. Не вдаватимуся в технічні подробиці, як ми створювали цей: фільм методом рапідної зйомки, розповім лише, що ми бачимо на екрані: безмежне поле, яке простяглося в нескінченність, поле, неначе модель невідомої планети, порожньої й забутої, на якій залишилось двоє людей; той, хто посилає м'яч, і Славко, який захищає ворота. Але того, хто посилає м'яч, не видно – м'ячі вихоплюються один за одним з об'єктива кінокамери й повільно летять до воріт. Вони летять вервечкою, як гуси, що подалися у вирій, або, якщо хочете, ніби літаючі тарілки, які повертаються на базу, – кому яке порівняння до вподоби. І єдина людина, що може втримати їх на цій планеті, не дати полетіти далі й никнути за видноколом – це Славко. Ось злітає він у повітря, з незносною уповільненістю простягаючи руки до м'яча, ось м'яч ліниво змінює траєкторію польоту й валиться кудись убік, ось Славко починає довге приземлення, наче падає на повітряні подушки. Нас двоє на цій планеті: я й Славко на тлі безмежного поля, нікого більше немає й не буде, нам треба шукати собі житло й добувати хліб, але ми продовжуємо

вперто чіплятися за такий людський і такий безглуздий залишок цивілізації – футбол. Одного разу, коли ми – вкотре вже – переглядали цю стрічку, в нашому районі вимкнули світло. Громаддя будинків, що оточують наш дім, занурилися в чорноту, лише в небі палахкотіли неонові заграви Хрещатика. Славко закричав:

– Світло вмерло! Рятуйте світло!

Дурненький, він не знав, що світло – не людина й ніколи не вмирає. Рятувати треба людей.

4. СНИ. АРИТМІЧНО Й ТРИВОЖНО

Ми йдемо зі Славком по залізничному насипу десь у районі Хмельницького. Чому саме в районі Хмельницького, невідомо. Раптом я помічаю, що з неба опускається на землю залізничний состав. Він іде на посадку, немовби важкий транспортний літак, що зазнав аварії. Я ледве встигаю відтягти Славка вбік, кожен наш рух моторошно уповільнений. Ми падаємо з сином до якогось рівчака, й саме в ту мить поїзд зі скреготом приземлюється на колії, та посадочна смуга закоротка – за кілька кроків від нас перевертаються вагони, гупають уламки рейок і шпал, розчахуються чорні нутрощі паровоза. Ми принишкли ні живі ні мертві, опинившись в епіцентрі катастрофи.

Наступної ночі ідея польоту предметів, що важчі за повітря, все ж таки перемагає: дощовий день, велике скупчення автобусів, наче біля автовокзалу. До даху автобуса чіпляють переносні крила. Дуже практичний винахід, щось на зразок багажника, що встановлюється на легковій машині. Водій заводить мотор, автобус легко злітає в повітря. Водій задоволено махає всім кепкою.

Ці сни наснилися мені ще перед хворобою Льоні.

5. ОДЕСЬКЕ ТАНГО. СЕНТИМЕНТАЛЬНО Й МЕЛОДІЙНО

Льоня трохи спізнився в Одесу – складав іспити в університет, я страшенно скучив за ним і, чекаючи на його приїзд, присвятив йому вірш: «Чорна борідка, обличчя нерухомо смагляве, меч при боці й плащ пурпуровий. І ми підемо, друже, з тобою рятувати Венеційську республіку, зіпсовану розпустою й чварами». Звичайно, ніякого меча при боці й пурпурового плаща в нього не було. Навпаки, ходив у старих джинсах і спортивній майці, що йому батько привіз із Америки, з написом «All stars» (звідки походить назва нашої команди) й зображенням синього й чорного регбістів; які борються за м'яч, схожий на диню, яку можна в серпні купити на 16-й станції Великого Фонтана. Що стосується Венеційської

республіки, то йшлося про наш санаторій, де, по-перше, обслуговуючий персонал пересварився зі своїм директором і написав на нього заяву в комітет народного контролю, а, по-друге, всі відпочиваючі – від Славка аж до сивого Костянтина Гнатовича – позакохувалися в осіб протилежної статі. Славко закохався в Маруччо – дочку Розіти, іспанської емігрантки, вродливої кульгавої жінки, яка була поранена 1936 року в Мадриді. Маруччо з мамою сиділи за нашим столом. Чорнява й коротко стрижена п'ятирічна Маруччо ходила в майці й трусиках, що дало привід Славкові висловити сумнів щодо її жіночої природи. Щоразу, зустрічаючись за столом, Славко настирно питався в Маруччо, хто вона. Хлопчик чи дівчинка? Тоді Маруччо й сама засумнівалась і почала вимагати від мами незаперечних доказів своєї жіночості. Але внутрішньо, гадаю, Славко не сумнівався в тому, що перед ним сидить істота з якогось іншого таємничого й незнаного світу. Що ж, гена влюбливості Славко також перейняв від мене: моя перша любов спалахнула взимку 1942 року, в Сизрані, куди привезли дітей з блокадного Ленінграда – в багатьох з них були дивовижно повняві обличчя, наче водою налляті. До нашого класу прийшла тоненька дівчинка Рита Жебровська – я й досі пам'ятаю її ім'я та прізвище – і я одразу закохався в неї по самі вуха, годинами вистоюючи на шпаркому російському морозі й чекаючи, коли вийде вона зі школи.

Коли ми з Льонею їхали з вокзалу, я малював йому в загальних рисах картину закоханості відпочиваючих нашого санаторію по вулиці Амундсена. Навіть архітектор Хмара закохався в дівчину в білих джинсах; навіть мовчазний юрист Зуйко закохався в дівчину в синіх штанах-еластик; навіть лікар-хірург Горбач закохався в маленьку офіціантку Леночку, яка червоніла завжди, коли бачила його; навіть доктор наук Карлов-Герещенко закохався в поетесу Людмилу Михайлівну Копицю, яка надягала ввечері оксамитне довге плаття мишастого кольору; навіть відомий письменник Гавриленко закохався в дівчину в темно-червоному купальнику; щоправда, потім виявилось, що це його дружина Марися. Навіть я не витримав і закохався в маму Бонді Радо, славного стоппера вашої футбольної команди «All stars». Я зробив кольорову фотографію Анни Радо, власне, не фотографію, а діапозитив на плівці «Орво-хром»: неймовірно гарна рудява жінка з сірими сумними очима; такою, на мій погляд, була Беатріче, кохана Данте. Та ба – я не Данте і не пишу сонетів. Зате двадцятье століття надало мені можливість – і я тепер завжди вожу з собою в портфелі Анну Радо й маленький діапроєктор «Етюд». Під час довгих зимових відряджень, у самотності районних готелів, я висвітлюю на стіні портрет Анни Радо. Вона з'являється переді мною, осяяна одеським серпневим сонцем, чи сонцем італійського Відродження, чи, може, ще якимось світилом, таємниче усміхнена, далека й недосяжна в своєму закіптюженому

Будапешті; я можу підійти до Анни, торкнутися її рудого волосся, провести пальцем по її устах; а коли вимикаю проектор, то довго і з заздрістю дивлюсь на стіну; мені здається, що Анна не зникла, що вона залишилась назавжди в цьому готелі й у цьому районному містечку, як добрий дух краси й ніжності...

Ми їхали з Льонею по вулиці Амундсена, від якої відходить провулок Байдарочний, проїхали повз піонерський табір «Юний китобій» (гм, гм, юний вбивця неповоротких і сумирних китів – це щось нове в педагогічній науці), потім ми звернули увагу на будиночок, обнесений могильною залізною огорожею, пофарбованою в чорний і срібний кольори. Ми висловили припущення, що в цьому будиночку живе цвинтарний сторож. О, якби матроси огороджували свої будиночки якорями й канатами, рибалки – сітками, пекарі викладали паркани з булок, а діловоди зводили б заслони з рахівниць! Тоді поети тримали б свої хижі відчиненими – вікна й двері навстіж! Що було правдою в моєму вірші, присвяченому Льоні, так це те, що він запустив чорну борідку, й обличчя справді було нерухома-смагляве, й це робило його схожим на молодого венеціанця; проте темпераментом Льоня надто відрізнявся від італійців: був малорухливий і повільний (звичайно, не на футбольному полі, де він цілковито змінювався), слова вимовляв тихо й наче мляво. Коли я поскаржився, що в санаторії погано з питною водою: вдень воду майже не подають (скориставшись з цього, Славко перестав умиватися), Льоня коротко й діловито спитав, а як справи з постачанням повітря? Я запевнив його, що з ним усе гаразд, і тут ми доїхали до дачі Ковалевського. Біля воріт уся футбольна команда, об'їдаючись морозивом і обливаючись липкими крем-брюлевими слізьми, вітала свого центрофорварда.

6. ІСТИНИ. ДУЖЕ ПРОСТО

На площі Толстого я сів у тролейбус, який ішов униз по Червоноармійській. Я їхав до Льоні. В проході поміж рядами стояла худа літня жінка з надмірно нафарбованим обличчям. Поруч із нею, на блискучій металевій трубі, за яку пасажири чіпляються руками, висіло на плечиках довге чорне плаття. Жінка охоче всім пояснювала, що їде на концерт – вона співає в хорі – й почепила плаття, щоб не зім'ялося, бо там, де вони виступають, прасок немає, а їй хочеться, як-не-як, виглядати охайно. Я їхав тоді до Льоні, він уже був хворий, минуло назавжди футбольне літо в Одесі, і в Льониній крові вже плавали гемоцитобласти, які зветься провісниками смерті. Коли береш краплину крові, розтираєш її тонким шаром по склу, фарбуєш за методом Гимзи-Романовського і дивись під мікроскопом, то серед нормальних еритроцитів і лейкоцитів бачиш клітини, мічені зна-

ком черепа і схрещених кісток. Гемоцитобласти. Стоячи поруч із літньою жінкою, яка їхала разом зі своїм платтям на концерт, я зрозумів, що є два способи опису подій: один прямий, коли оповідання нагадує зливok металу, важкий і конкретний у повній вимірності своїх форм і розмірів, і другий – химерний і покручений, коли ти зображаєш не саму подію, а лише форму, в якій вона відливається, тобто прямо протилежну сутність, тобто все те, що оточує подію, немовби дикий виноград, який в'ється навколо будинку; зобразіть хід виноградних гілок, намалюйте листя, що тремтить на вітрі, пізнайте структуру виноградних магістралей й їхні схрещення й розгалуження, й ви зрозумієте розміри та архітектуру самого дому. Так темрявою можна зобразити сліпуче світло, а сміхом передати найчорнішу трагедію. Я кружляю навколо зображуваних подій, підходжу на крок, знову віддаляюся, боючись одним необережним словом, однією маленькою фальшю зіпсувати все, викривити справжні розміри описуваної мною історії. Тут багато вигадки, тобто неправди, хід подій змінено, час і простір зміщено, багато героїв створено фантазією автора, і все ж я переконаний, що такий спосіб опису набагато правдивіший у головній своїй суті, ніж тоскні документоподібні описи. Колись я спитав одного мудреця: як намалювати життя з усіма його радощами й трагедіями? Намалюй розгорнуту книгу, почув я відповідь, і там буде все: горе й радість, любов й ненависть. У моїй неправді немає брехні.

7. РИБИ. В ПЛАВНОМУ ТЕМПІ

Моя тінь повзе піді мною, наче тінь від літака, ява біжить по хмарах. Та піді мною не хмари, а дно моря, піщана пустеля, вкрита ніжною мінливою сіткою – каркасом хвиль, промальовкою водної поверхні, мозаїкою моря, яку владно міняє вітер з півдня. В піщаних зморшках причаїлися сірі бички, але я пливу далі, не звертаючи на них уваги. Незабаром почнуться підводні передгір'я, за ними – Великий Каньйон, зарослий водоростями, в яких, наче в джунглях, шугають зграї бичків. Метрів за сімдесят бачу дикий пляж, устелений ніздруватим камінням, що нагадує кінські черепи, а на пляжі – футбольну команду «All Stars». Біля берега Славко, Максим, Ілько та Бонді розігрують Трафальгарську битву. Славко плаває на флагмані «Sussi Swan» – білому надувному лебеді, а супротивник виступає на червоній миші «Mickey Mouse», яка несамовито пищить, коли натиснути на неї. Льоня сидить нерухомо на березі, і я знаю, що він зараз робить: складає вірші. Вірші, в тисячу разів кращі від того, що пишуть усі, хто зібрався на дачі Ковалевського, – Гавриленко, Копиця, я та багато інших, тому що на кожне його слово вже лягла ще неусвідомлена ним, але невблаганна тінь смерті й вічності, а наші

слова весело розфарбовані дешевими рум'янами самозакоханості, позерства, честоловства, марнослів'я й заробітчанства, так, наче нам даровано вічне життя, і все ще попереду. Ляоня нічого не відкладав про запас, на завтра й післязавтра; він писав те, що відчував сьогодні, писав про найважливіше: про життя, смерть і добро. Капітан нашої футбольної команди сидить із заплющеними очима, прислухаючись, наче сліпий Гомер, до шурхоту моря й дитячого вереску. Я прощаюся з цим хаотичним світом, рясно засіяним сонячними блищиками, й поринаю під воду. До моїх плавок почеплена полівінілова торбинка з напівпрозорими кривками, на яких я ловлю бичків. У руці коротенька вудочка. Я повільно пливу над Великим Каньйоном, придивляючись до всіх його закапелків, я весь охоплений жадобою рибалки, я повисаю в неспокійному солоному небі над Великим Каньйоном, як чорний бомбардувальник, як звістун винищення цього мирного народу, що пасеться на зелених підводних луках. Вся моя риболовля – абсолютна безглуздість, бо цих нещасних бичків не хочуть їсти навіть санаторні коти – ледачі, розбещені котлетами тварюки. Але я вперто полюю на бичків, забувши про все на світі.

А на березі Ляоня пише вірш про журавля: «Земля така гаряча, така руда земля. Маленький хлопчик плаче: не бийте журавля! Притне його до себе, й руками затуля: ой, дядечку, не треба, не бийте журавля!»

8. МАЗУРКА. ВЕСЕЛО Й БРАВУРНО

Приїхав Юрек Голембієвський. Його батько – відомий польський автогонщик, який брав участь в автораллі «Тур Європи», «Раллі Монте-Карло», «Лондон – Сідней», «Рейд Дунаю», «Велике сафарі Африки», «Влтава», «Сніговий рейд Швейцарії» та інших подібних спектаклях, де актори за чужі й свої помилки розплачуються власним життям. Юрек Голембієвський приїхав на польському «фіаті 125/1500», пофарбованому в синій колір з білими й червоними смугами й обладнаному чотирма додатковими квадратними фарами – так званими «йодовими», які пробивають будь-яку темряву чи імлу на 150 метрів уперед; автомобіль стає схожий на літаючу електростанцію; він торпедою мчить крізь ніч, викликаючи шок у шоферів зустрічних машин; сонні шофери потім довго не можуть отямитись і збагнути – що то за сліпуче диво спіткало їх у дорозі? Відстань між Києвом і Одесою Голембієвський подолав за чотири години; для нього ця траса – дитяча забавка порівняно з тим, що він бачив під час гонок. Ми стояли біля запилуженого, ще гарячого автомобіля, дивлячись, як знаменитий гонщик розстібає паси безпеки, що ними був прив'язаний його Юрек до переднього сидіння. Юрек – абсолютна зменшена копія свого

батька: невисокий, серйозний, із поважно випнутим уперед черевцем, кирпатий і симпатичний, обсипаний золотим ластовинням. За Юрековим ластовинням я можу визначити пору року: рахую кількість золотих цяточок на Юрековому носі й щоках, і коли вона наближається до сотні, я з певністю кажу, що надворі весна, й ніколи не помиляюсь. Команда «All Stars» з ентузіазмом зустріла приїзд нового форварда. Юрек привіз із собою складаний велосипед і сказав, що гратиме тільки верхи на велосипеді. На відміну од Славка, Юрек спить не в шоломі, а на велосипеді, у зв'язку з All Stars батьки його мають великий клопіт; щовечора вони обкладають велосипед подушками, ковдрами й простирадлами, Гонщик Голембієвський – друг письменника Гавриленка і мій старий приятель, і з нагоди його приїзду я пішов на грубе порушення спортивного режиму, хоч увечері «All Stars» мала грати принциповий матч з командою противника, в якій грав критик Володимир Бульба, старий костуряка Карлов-Терещенко, Гавриленко, юрист Зуйко і архітектор Хмара. Ми випили з Голембієвським та Гавриленком пляшку кон'яку й обговорили події, що сталися в світовому автомобільному спорті за останній тиждень, зокрема успіхи Джекi Стюарта й пожежу автомобіля Джекi Айка. Потім Голембієвський пішов відсипатися, Гавриленко – писати свої оповідання, а я вмовстився на краю футбольного майданчика, в тіні розложистого платана. Було в цьому платані щось вульгарне й безсоромне – в позбавленій кори оголеності стовбура, в м'ясистому тропічному листі, але зараз, після зустрічі з другом, настрої у мене був якнайпогідніший, я, можна сказати, почувався щасливою людиною і не звертав уваги на всякі дрібниці. Я блаженно спостерігав, як тренується наша команда: Юрек блискавкою перетинав поле на велосипеді, підганяючи м'яч ногою; Славко валявся в хмарах куряви; причому він завжди падав на один і той же – лівий – бік, незалежно від того, в який кут воріт був спрямований м'яч; Ілько безуспішно намагався зробити стійку на голові, Ляоня по півгодини жонглював м'ячем, тримаючи його то на голові, то на кінчику носа, то перекидаючи з коліна на коліно; Бонді вчився кидатись у підкат, бо ввечері йому належало нейтралізувати самого Бульбу, вагою – 129 кг, а Маруччо стояла біля воріт, роззявивши свого маленького іспанського коралового ротика, зачудовано дивлячись на всю цю божевільню. З Максима спали труси, й він побіг хутчіш до мами. Я уявляв, як прийде на сьогоднішній матч Анна Радо, як уболіватиме вона за нашу команду, і як закохається вона в мене, побачивши, який неймовірний гол, яку шикарну поетичну банку заб'ю я у ворота Гавриленка. Помірявши, я взяв журнал «Пшекруй», привезений Голембієвським. Я почав читати спогади лікаря Ципріана Садовського (Скіби) про Варшавське повстання:

«Батальйон “Парасоль” вибито німцями з Волі на Млинарську вулицю, згодом на євангелічне кладовище та вулицю Окопову. З цього боку ворог безпосередньо загрожує командуванню й нам. Радослав командує, як завжди, спокійно, його не зламали невдачі.

– Зв'язкова батальйону “Зоська”, до мене!

– Слухаюсь, – вискакує з воріт молода дівчина. – Наказ батальйону “Зоська”. Надіслати добре озброєний взвод для контратаки.

Через кілька хвилин під мурами євангелічного кладовища стоїть взвод хлопців, гарних, як на картинці. Рапортує молодий підпоручник, командир взводу. Полковник Радослав розуміє, на що посилає цих хлопців. Знає, що їх чекає. Прощається з ними.

Потім повільно підходить до кожного й дивиться в очі. Вони теж розуміють, що це означає. Це наказ і прощання. Командир взводу йде перед шеренгою й розповідає полковникові майже про кожного солдата. Нарешті, на фланзі вони зупиняються перед останнім вояком. Це хлопчик років тринадцяти. Німецька каска на дитячій голівці зсунута на потилицю. За поясом – пістолет.

– Це наш герой, – каже командир взводу полковникові. – Вчора він здобув кулемет і знищив кількох німців.

– Надаю тобі звання капрала, – каже Радослав, кладучи хлопчикові на плече руку. – Чи маєш яке-небудь бажання?

– Я... Я хотів би, щоб цей пістолет був мій.

– Звичайно, це твій пістолет. Адже ти капрал. А ще чого ти хочеш?

– Виспатись.

– Гаразд. Іди спати.

– Ні, ні, я висплюся пізніше, а зараз зі взводом.

Пішли. Помчали, як ураган, увірвались на кладовище. Наче пекло відразу відчинило свої брами. Вибухи гранат, постріли, крики солдатів, зойки поранених. І стукіт наших сердець, і шум у голові. Все тривало кілька хвилин і вицухло. Німці в паніці тікають з кладовища. А хлопці повертаються. Та скільки їх. Жменька.

Простують скалічені, закривавлені. Ті, хто може ще йти, несуть поранених. Несуть свого командира, підпоручника – він уже мертвий. Несуть маленького капрала, який спить. Спить вічним сном. Не встиг навіть нашити капральських нашивок. Крізь сон капрал усміхається».

Я скочив на ноги, охоплений жахом. Мені здається, що то Славка несуть молоді повстанці. Чи Юрека Голембієвського. Чи Ілька. Чи Бонді. Чи Максима. Тільки про Льоню я чомусь не подумав.

Аж ні, команда «All Stars» у повному складі завзято тренується перед відповідальним матчем.

9. РОК-Н-РОЛ. ШАЛЕНИЙ РИТМ

Біля Золоторітського скверу зупиняється новенький перламутрового кольору автомобіль «Лада» (ВАЗ–2103). З автомобіля виходить Драган. Ідеал чоловічої краси: бездоганна фігура, чорні підковоподібні вуса, смагляве обличчя, чесні очі. Шкіряний плащ на червоній підкладці, напіввійськовий костюм «сафарі» кольору хакі. Драган тільки-но повернувся з закордонного турне. Він запрошує мене в машину. «Радий тебе бачити, старий», – усміхається він: я колись влаштував дружину Драгана на лікування в інститут кардіології, і відтоді він начебто мені чимось зобов'язаний. Шикарним жестом Драган дістає з пласкої валізи журнал «Плейбой». В середині кожного номера, на спеціальній глясованій вкладці, складеній утрое, дівчина місяця, в одну чверть натурального розміру. Дівчина – ошаліти можна. Рожеві пухирці на сосках, делікатна засмаглисть молодого тіла, дві вузькі смуги незагорілого тіла, попелясте волосся там, де... Ім'я та прізвище дівчини, її адреса. Студентка Іллінойського університету. Інтерв'ю з Артуром Міллером. Здорова гігієнічна еротика та витончений інтелектуалізм. Потрясний журнал, нічого не скажеш. У машині звучить рок-н-рол Елвіса Преслі. Я дуже люблю цю музику. Це музика моєї молодості.

– А як з ліками? – питаю я.

Ліки для Льоні. Ми, звичайно, розуміємо, що й там немає таких ліків, які б його врятували, що й там молоді люди гинуть від цієї ж хвороби, та все ж... Назву препарату ми вчитали в американському медичному журналі.

– Розумієш, старий, – чесно дивлячись мені у вічі своїм вугільним поглядом, каже він. – Часу в нас не було, віриш? Усе концерти й репетиції. І грошей майже не було. Консерви з собою возили і ковбасу, снідали й вечеряли в номерах, щоб дешевше. Там знаєш, як усе дорого? Особливо ліки. Не те що в нас... Це капіталісти. Ну, привіт.

Я не встигаю опам'ятатись, як перед моїм носом хряпають дверцята, й перламутрова «Лада» зникає. Я стою навпроти Золотих воріт – вони зовсім не золоті, а жалюгідно-сірі, обкладені казенною цеглою минулого століття. Чомусь я згадую, що тут ходив Тарас Шевченко, який марив тоді ідеями Кирило-Мефодіївського братства.

Шевченко був улюбленим поетом Льоні.

10. АВІАЦІЙНИЙ МАРШ. УРОЧИСТО Й ПІДНЕСЕНО

Я їду в Бориспіль. Перед виїздом з міста заправляюсь, потім, витерши ганчіркою мокрі від бензину руки, сідаю до автомобіля й застібаю

прив'язні ремні. Принаймні при зіткненні не вилетиш через передню шибку, наче ластівка, не випадеш на бетонку. «Опель-рекорд 1900» потужністю в сто п'ять кінських сил виходить на Бориспільську автостраду. Як завжди, після заправки; мені здається, що мотор працює краще, веселіше, впевненіше, я підхльоскую автомобіль різкими натисненнями на педаль акселератора й виїжджаю на середню смугу автостради. Стрілка спідометра наближається до 120. Я інстинктивно нагинаю голову, коли автомобіль проскакує попід віадукми. Наді мною спокійне, майже античне в своєму спокої передвечірнє небо осені, переді мною язичницький Бориспіль, переді мною далека баня аеропорту, його скляні, бетонні, сталеві півсфери, мовчазне кружляння радіолокаційних антен, запах дезінфекції й тирси в залі чекання, чийсь розлуки й зустрічі, гугняві голоси дикторів. Сонце залишилося позаду, над Києвом, зовсім низько, довга тінь від мого автомобіля біжить спереду. І я ніяк не можу наздогнати її. Сонце сліпить тих, хто їде мені назустріч, лобове скло спалахує так, наче воно відштамповане з листового золота. Далеко ліворуч, на самому видноколі, мабуть, щось горить – звідти величезною дугою випнулося пасмо білого диму, й ця дуга, ніби велетенський небесний віадук, перетинає автостраду. Дивно, але ця картина не викликає в моєму серці жодної тривоги – такою безтурботно білою й чистою здається ця димова дуга. Серце б'ється в радісному ритмі якогось божевільного поп-ансамбля, що звучить у машині, я ледве стримуюсь, щоб не збільшити швидкість. Іду зустрічати літак із Варшави, яким має прилетіти дружина зі Славком – ось звідки моя радість і прискорене биття серця. Проїжджаю попід димовим віадуком і дивлюся в дзеркальце заднього огляду, яке висить перед моїми очима: на тлі багряного неба, на тлі всесвітньої пожежі, що палахкотить зараз над Києвом, чорно-червоною здається зараз димова дуга, яку щойно минув. Тревога заповзає в моє серце, скінчилася ілюзія гармонії й супокою. Світ тепер розколюється на дві частини. Та, що спереду, ясна, молочно-втихомирена, рожево-чиста, блакитняво-передвечірня, сповнена задумливої радості й самоспоглядання. Та, що змістилася на дзеркальці автомобіля, зловісно-пурпурова, торфяно-бура, заволочена димом і неспокійна. Обидві ці частини поєднуються в моїй свідомості, горе й радість змішуються в моєму серці, врівноважуючись на якихось невидимих терезах, стаючи спокійною мудрістю осені. Я втікаю від заграви у передвечірню прохолоду й жовте кружляння бензовозів по бетонних плитах аеродрому. Виходжу на терасу аеропорту й придивляюся до неба, до тої, власне, частини його, що простяглася над посадочною смутою. Через кілька хвилин у небі з'являються дві зорі, які ритмічно спалахують і гаснуть; це габаритні вогні темно-синього Ту-134, що належить польській авіакомпанії

«ЛЬОТ». Літак круто знижується, я молю бога, щоб усе було добре. Бориспіль обережно приймає дружину и сина в свої обійми, я полегшено зітхаю. Потім літак підрулює до правого крила аеропорту, під'їжджає трап, підходять прикордонники, відчиняються двері авіалайнера. Ось вони, далекі й рідні, такі очікувані й бажані! Славко підстрибує, махає руками. Я занепокоєно вдивляюсь, чи немає на його голові якогось нового шолома? Дружина посилає поцілунок рукою, і мої мандрівники зникають у залі для паспортного й митного контролю.

І тут я згадую вогняний пейзаж на дзеркальці. Тим самим літаком польські льотчики привезли найновіші ліки для Льоні. Ліки передала з Парижа, за допомогою льотчиків компанії «Ер-Франс» мадам Жангійо – керівник відділу лейкозу Інституту гематології імені Бернарда.

Тиждень тому до мадам Жангійо прийшов гонщик Голембівський і розповів про Льоню та його хворобу.

11. ПІСНЯ ЖАЙВОРОНКА. СЕРЕДНІЙ ТЕМП

Найдивніше те, що я колись зустрічався з мадам Жангійо. Це було п'ять років тому, на міжнародному симпозіумі з проблеми лейкозів. Тоді я, вся наша лабораторія, всі ми займалися проблемою лейкозів. Ми працювали спільно з лабораторією Лозицького за єдиною епідеміологічною програмою. Ми вивчали історії хвороб усіх, хто помер од білокрів'я впродовж останніх десяти років. Ми стали бухгалтерами смерті, безсилими реєстраторами нерозв'язної темниці, маленькими клерками цієї химерної хвороби. Ми викреслювали графіки, підраховували коефіцієнти кореляції, обчислювали інтенсивні показники захворюваності в різних вікових групах, тобто творили ту мудрагельську магію науки, яка дає ілюзію якогось поступу, а насправді ні на крок не наближає до вирішення тої болісної проблеми, за яку ми взялися. Це нас пригнічувало, хоч на тому симпозіумі, на якому я зустрічався з мадам Жангійо, нас хвалили, бо, мовляв, ми першими на Україні взялися за цю проблему, ніколи ще ми не почувалася такими нікчемами. Лапін шукав вірус лейкозу. Крюкова вивчала імунологічні реакції, Мазуренко виділив вірус лейкозу, тільки не людський, а мишачий, Жангійо доповідала про нові методи лікування, Кассирський застосовував вінбластин – тільки все це посувало нас на якісь крихітні міліметри. Після закриття симпозіуму відбувся бенкет, на якому мадам Жангійо співала веселу пісеньку про жайворонка й закохану дівчину. Худа, сива мадам Жангійо була екстравагантнo вдягнена, а трималася наче естрадна зірка Франції.

Льоня лежав у клініці Єфрема Ісааковича Яницького. Професор Яницький читав колись у нас госпітальну терапію. Я багато надивився

лікарів і професорів на своєму віку, але не було кращого, на мій погляд, ніж він. Одного зимового дня я сидів у нього в кабінеті. Перед Яницьким лежало кілька папірців – останні Льонині аналізи крові. Професор куриє, його й без того сіре обличчя стало сизе від тютюнового диму, під очима набряки, а погляд його був важкий і мудрий. Ще раз подивившись на результати аналізів, він устав, підійшов до вікна й довго дивився, як падає сніг. Потім мертвим голосом сказав:

– Хай буде проклята професія гематолога. Я даремно прожив життя. Не думайте, це не позерство. Кажу вам правду. В сто разів краще бути закрійником у якомусь ательє; чимось людям допомагати. Я стомився від власного безсилля. З моєї клініки тікають лікарі. І я нічим нікому не можу зарадити. Всі кажуть – професоре, професоре, дивляться на мене з надією, а я... Льоня приречений. Йому ніщо не допоможе. У мене таке передчуття, наче ми втрачаємо майбутнього великого поета. І я нічого не можу вдіяти.

Того дня Льоня читав мені вірш: «Згадаєш їжака, що приніс, і як вночі він бігав по кімнаті. А вже роки, убогі і багаті, як сніг січневий, промайнуть навкіс. Забудь ім'я, і голос, і слова, лише згадай, що серпень був, як вершник. Заносилось на дощ. Дивак і віршник прийшов вночі і руки цілував... А інший хтось цей аркуш відшукав і в нім, далекім, блисне, наче спалах, моя любов до жінки, що не спала, і хлібом годувала їжака».

12. АНГЕЛЬСЬКИЙ ХОР. ЧИСТО Й ДЗВІНКО

На фотографії наша команда «All Stars» виглядає, як схема кількісного зростання людства – від часів Мальтуса й до наших днів. Ми стоїмо на містках над морем, взявшись за руки, – вся команда, від найменшого до найбільшого. Перший – Максим, другий – Бонді, третій – Юрек, четвертий – Славко, п'ятий – Ілько, шостий – Льоня, сьомий – Льонин батько, який чомусь затесався в нашу компанію, восьмий – я (180 см зросту, 98 кг ваги). Ми міцно тримаємося за руки, наче жива ланка поколінь і, здається, ніяка сила не зможе розірвати й розокремити нас. Першим стоїть малий Максим, і я дивуюсь, чому на фотографії в нього немає янгольських крил? Я на власні очі бачив ці білі з золотом крила, вони висять у нього вдома на стіні; можливо, батько, боячись, щоб Максим не заплутався у проводах, яких так багато у місті, забороняє Максимові користуватися тими крилами. А може, є ще якась, незнана мені причина. В усякому разі, щодо ангельського походження Максима, сумнівів я не маю. Худеньке тіло в тонку шийку вінчає велика високочола голова; волосся підстрижене під горщик. На обличчі сяють величезні сірі очі – сяють завжди доброзичливістю до всього, що оточує Максима: до тата, мами, стопера,

Бонді, центрофорварда Льоні, літературних критиків, собак і котів, хмар, морських теплоходів, директора нашого санаторію, бичків і криветок, червових канн, зів'ялих під одеським сонцем, і до м'ячів, що ми немилосердно буцаємо ногами. На правах янгола, ще не зіпсованого середньою освітою, Максим не розуміє закладеної в основу життя боротьби протилежностей, світла й темряви, футбольної команди «All Stars» та команди наших суперників, добра й зла, раю й пекла. Тому під час матчів він однаково радіє з м'ячів, забитих як нами, так і нашими суперниками. Коли хтось із противників просить у Максима м'яч, він оддає відразу, з лагідною усмішкою, чим докорінно відрізняється, скажімо, від Ілька, котрий, поки віддасть м'яч гравцеві чужої команди, пересвариться з ним, поскаржиться на нього судді, татові, глядачам, ще й підніжку поставить, ще й дулю скрутить. Максимові подобається не завершальне шанобство перемоги, а сам процес гри – веселого карнавалу, коли навкруги тебе бігають, сміючись хлопці й дорослі дядьки, які ганяються за м'ячем, тільки Максим ніяк не може втямити, чому грають одним м'ячем, адже набагато цікавіше й веселіше, коли б на полі було багато м'ячів... Коли Бонді сам не зміг справитися з Володимиром Бульбою, ми закріпили за цим 129-кілограмовим дядечком Максима; тимчасово ми відмовились від зонного захисту й змушені були грати примітивну «персоналку». Завдання Максима, який важив 27 кг, було блокувати Бульбу, а в разі чого, вчили ми Максима, він мав брати суперника «на корпус». Максим блискуче упорався з завданням: тільки-но м'яч потрапляв до Бульби, як Максим падав перед ним на землю, прикриваючи худеньким тілом шлях до воріт, через що грізний форвард суперника – головний бомбардир і неперевершений грубіян – розгублено тупцяв навколо Максима, боячись роздушити його своїми слонячими ногами. Щоправда, після матчу Бульба помстився Максимові. Була в Максима гумова рожева куля, роздмухана до півметрових розмірів, така лискуча й сита, що аж репалася. Максим безтямно любив свою кулю, яку звав Матвієм Івановичем, а скорочено – Матюшею. Так ось, під час вечері підійшов до Максима Бульба, під хмелем, звичайно, й каже: «Дай мені Матвія Івановича, я його з'їм». – «Беріть», привітно каже Максим, не підозрюючи нічого лихого. Бульба взяв кулю й втопив у неї свої ікла, наче вовк у шию овечки. Матвій Іванович негайно луснув, залишилася від нього дірява гумова ганчірка та й ту Бульба з'їв. У Максима від жаху очі стали ще більшими, він гірко-гірко заплакав, так йому шкода стало Матюші. Максимові здалося, що всі люди такі ж нетривкі й ніжні, як надмухані гумові кулі, й досить комусь лихому торкнутися їх своїми іклами, як людини немає.

А Льоня після тої історії написав вірш: «Дарвін не правий, абсолютно не правий Дарвін! Ось подивіться: гарний стрункий хлопець. Густі брови

над блакитними очима. Він зовсім не схожий на мавпу. Тендітна дівчина шепоче йому: на добраніч. Хіба схожа вона на динозавра? Знаю, що багато людей не погодяться зі мною. Скажуть: а дома ж сусід наш свиня свинею?»

13. ДОЩОВА ПІСНЯ. ПРОЗОРО Й ТИХО

У Києві весна. Тепло, йде дощ. Вдень ми гуляли з Льонею по Червоноармійській вулиці, потім довго сиділи на лаві у сквері неподалік од костюлу. Ми говорили з ним на будь-які теми, про все, тільки не про хворобу. Потім знову блукали по київських вулицях, озиралися на гарних дівчат, зітхаючи й заздрили комусь, у кого все попереду: й кохання, й розлуки. Ніхто не звертав на нас уваги, нікому, напевно, і в голову б не могла спасти така божевільна думка, що цей двадцятирічний бородатий хлопець, трохи розповнілий як на свої роки (бо Льоня саме тоді скінчив приймати курс гормонотерапії), вирушив у прощальну подорож по місту. Теплий весняний дощ лагідною сіткою оповив Байкову гору; ця гора ще була далеко від нас, ми не думали про неї, не хотіли думати, її відділяла від нас залізниця, Либідь, гуркіт вантажних автомобілів на вулиці Горького, наша молодість, весняні обличчя незнайомих дівчат і ще щось щемливо сумне, та невисловлено хистка надія, яка супроводжує людину до останнього подиху. На хвилину визирнуло сонце, стало парко, й над вулицях затремтів блакитний смог: гаряче повітря, водяна пара й вичадини від автомобілів змішалися в легку імлу і здалося, що ми дивимось на вулицю крізь скельця димчастих окулярів. Потім дощова сітка пересунулася з Байкової гори. Ми кружляли по місту, міркуючи про картини Никифора й вірші Драча, й то була найсмутніша в світі прогулянка, тому що я прощався з Льонею назавжди.

Вечері дощ не вщух, а навпаки, веселим гомоном заповнив провалля між будинками. Дощ був рясний і старанний, наче на кіностудії, під час зйомок епізоду з дощем. Я проходив повз кімнату Славка й почув його голос. Славко стояв біля відчиненого вікна й голосно говорив, хоч у кімнаті був сам. Я прислухався, вражений.

– Карлсоне, – сказав Славко. – Карлсоне, прийди до мене принеси ліки, щоб Льоня одужав. Щоб ніхто ніколи не вмирав. Чуєш, Карлсоне?

Славко розмовляв із Карлсоном, який живе на даху.

14. ОЛІМПІЙСЬКИЙ ГІМН. УРОЧИСТО Й МОГУТНЬО

Я вважаю несправедливим, коли на Олімпійські ігри запрошуються найсильніші, найщасливіші, найздоровіші люди землі. Ці люди щасливі й без Олімпіади; завдяки своєму здоров'ю, веселості й тренуваності своїх

м'язів, завдяки тому, що вони мають усе, що заманеться молодій людині. Ні, на таке всесвітнє свято, як Олімпіада, я б послав зовсім інших людей, для яких стадіон є чимось недосяжним, таким, про що вони навіть мріяти не наважуються.

На змагання з стрільби я б послав партизанів-снайперів, які в джунглях, горах і пустелях борються за визволення своїх країн; на дистанції марафонського бігу поставив би я всіх вигнанців, яким довелося кинути свої землі – виснажених голодом старих людей, жінок і дітей, яким насправжки довелося, рятуючи своє життя, пройти більше, ніж сорок два кілометри, і яких не зустрічають у дорозі пункти харчування з сендвічами й гарячим какао; на змагання в стрибках з жердиною треба було б послати льотчиків-ветеранів, отих старих, сивих, розповнілих людей, які ще не забули, що таке мертва петля, вихід із піке, стрибок з парашутом з палаючого літака; на змагання з важкої атлетики я б послав селянок, які восени перетягують на своїх спинах десятки мішків із картоплею; на боксерський ринг я б випустив довговолосих учасників походів миру і маршів протесту, яких по-звірячому біла поліція; їхні гасла «Love» та «Peace» перетворили б ринг на тихі квітники кохання; звичайно, я б не примушував дітей бігти сорок два кілометри, ветеранів стрибати чи старих селянок – тягати штанги; я б посадив їх усіх, як бажаних гостей, на стадіоні, а потім влаштував би всесвітній карнавал, а на футбольний олімпійський чемпіонат я б послав нашу команду «All Stars», складену з представників п'яти народів, на чолі з нашим капітаном, з Льонею. І не дуже б страждав, якби ми програли фінальний матч і Славко пропустив би тридцять три м'ячі. На футбольному полі в присутності всіх учасників і глядачів Олімпіади Льоня прочитав би свій вірш – звернення до конгресу США з проханням не стріляти в чорнооких в'єтнамських дітей.

Є в нього такий вірш. Тільки він уже ніколи не прочитає цей вірш, тому що в'єтнамська війна скінчилася. Льоня помер.

15. ЖАЛОБНИЙ МАРШ. ДУЖЕ ПОВІЛЬНО

У Києві – конкурс духових оркестрів. Сонячна погода, 20° С. Сто десять духових оркестрів з усієї України марширують по Хрещатику, гупаючи барабанами й тарілками, ревучи трубами й тромбонами, повискуючи флейтами й кларнетами. Здається, то в центрі Хрещатики встановили величезний паровий молот, який забиває бетонні палі в землю. Боже мій, а які мундири на оркестрантах! Червоні з золотими аксельбантами, зелені з оранжевими еполетами, чорні однострої моряків, яскраво-сині куртки авіабудівників, білі з червоним гаптуванням свитки, сталеві з сріблом мундири металістів, жовті, бузкові, бежеві, темно-зелені, сірі... І кожен

оркестр грає свій марш; і тоді здається, що кожен марш має своє забарвлення – бо кожному маршу відповідає певний колір мундирів. Здається, в руках оркестрантів якісь космічні, сяючі на сонці апарати, на яких оркестранти потім злетять у небо, й тоді земні труби стануть трубами небесними, вістуючи зіткнення хмар і стихій, блискавок і передвечірніх спалахів сонячної енергії. Весь Київ вибіг дивитися на це диво, яке можна було б назвати так, як нарекли одну джазову композицію: «Коли святі марширують в рай». Серця в дітей завмирили від радості, тисячі маленьких футбольних команд марширували в такт з духовими оркестрами, які повільно прямували до Центрального стадіону. Мідні громи котилися по небу, позначаючи маршрут цієї дивної колони.

Того дня ми ховали Льоню на Байковій горі. Вітер приносив з Центрального стадіону уривки духової музики.

16. ЗИМОВИЙ ФІНАЛ. ВЕЛИЧНО

Настала зима – Велика Безсніжна Зима в Києві – явище, яке нотується спеціалістами раз на сімдесят два роки. На шкільних канікулах в Ірпені зібралися рештки нашої футбольної команди «All Stars». Бонді Радо – худенький, як коник-стрибунець, наш стійкий центр захисту, найтехнічніший гравець нашої команди, живе в Будапешті разом зі своєю мамою, схожою на Беатріче, яка одразу ж забула мене й мої незрівнянні голи. Юрек Голембієвський, наш найпрудкіший велосипедний нападаючий живе у Варшаві й ще й досі плутає українську, російську й польську мови, змішуючи їх в одну праслов'янську мову, допікаючи до живого свою вчительку пані Ядвігу Бохнацьку. Його батько готується зараз до «Раллі Монте-Карло», ганяючи по кругах і вузьких скрижанілих альпійських дорогах – найнебезпечніших ділянках, де гонщики одержують найбільшу кількість штрафних очок.

Після сніданку ми вийшли на рівнину, що відділяє будинок відпочинку від лісу. Земля була вкрита сивою памороззю, й нам здалося, що ми йдемо по Місяцю, крокуємо по його попелястій поверхні. Четверо космонавтів – Славко, Ілько, Максим та я. Ми дійшли, шулячись від холоду, до мосту, перекинутого через Ірпінь. По темно-бурій, в'язкій воді пливло крижане «сало». Над водою здіймалася холодна пара. На мості в одному місці були зламані поручні, і я почекав, поки пройдуть усі космонавти. Максим задумливо колупався в носі й плентався, як завжди, позаду. Гадаю, з нього виросте мандрівний філософ, Сковорода ХХ віку. Славко з Ільком побігли до окопів, що лишилися з часу війни, й залягли, готуючись відбити Максимову атаку. Та одначе Максим і гадки не мав, щоб атакувати тих здорованів; знайшов собі гарного батіжка – гнучку гіллячку верболозу –

й сунув помалу, підганяючи уявних снігових гусей, цвѣохаючи батіжком по попелястій землі. Славкові та Ількові набридло лежати в окопі, й вони з дикунськими вигуками побігли вглиб лісу. Отам вони й знайшли Маленький Синій Ставок. Невеличке, скуте кригою лісове озерце лежало в рудій оправі дубового листя. Хлопці одразу кинулись на Маленький Синій Ставок, почали ковзатися – й одразу всі троє, як підкошені, попадали на спину, бо лід виявився надзвичайно слизький. Я теж ступив на лід: крізь його товщу виразно просвічувало дно, встелене коричневим мохом і зеленкуватим листям; крига, яка доходила до дна, зберігала всі відтінки кольорів, усі вигини форм. Як зачарований, ходив я по Маленькому Синьому Ставку, вдвляючись у його близьке дно, в його скуті кригою таємниці. Посередині ставка я помітив яблуко – маленьку червону планету, що невідь з якого неба скотилася на дно ставка. Ми повиламували собі гілляки замість ключок і почали грати в хокей. Я грав у парі з Максимом, а Славко разом з Ільком. В Ілька волосся такого рудого кольору, як опале дубове листя, а очі наче вирізані з темно-зеленої замші – хитрі й веселі. Це завжди гарне поєднання – руде з зеленим. Ілько – крутій і базіка – любить сперечатися з будь-якого приводу. Він одразу почав скаржитись на вдвічі меншого Максима – наче той порушує правила, дає весь час підніжки Ількові. При цьому Ілько – тільки-но я повертався до нього спиною – одразу ж валив Максима на кригу, підсікаючи його ключкою. Мені це набридло, я зібрав усіх гравців «All Stars» і сказав їм, що хокей, так само як і футбол – гра справжніх чоловіків, мужня, де бувають зіткнення й падіння, і де немає місця скаржникам і донощикам, і що з цієї хвилини я не приймаю ніяких скарг, а навпаки – кожен скаржник одразу ж отримуватиме доброго щигля. Такий лад колись запровадив у нашій команді Ляоня, наш капітан. Гру поновили в глибокому мовчанні. Лише через п'ять хвилин Ілько не витримав – пробурмотів щось про Максима, звичайно, не звертаючись ні до кого – ніби мовив це *ad usum infernum* – для внутрішнього вжитку, але я одразу вліпив йому щигалья в спітнілий лоб, і пристрасті вщухли. Ми бігали по льоду, ганяючи пластикову шайбу, ми ковзалися й падали, підводились і знову бігали, й під нами, саме посередині Маленького Синього Ставка висвічувало червоне яблуко. Я опустився навколішки й наблизив обличчя до холодної сяючої поверхні льоду. Яблуко, листя, й стебла трави існували в іншому світі, безмежно далекому від наших галасливих забавок; він був поруч, цей світ, але торкнутися до нього ти не міг. Я пригадав останній вірш Ляоні³⁰:

*Тільки двічі живемо.
Раз – у світі білім-білім.
Тож сумуємо і квилім,
Як до іншого йдемо.*

*А тоді ще в другий раз.
В світі чорнім – аж червонім.
Чорнозем ламає скроні,
І трава росте крізь нас.*

*Тільки двічі живемо.
Дай нам, Боже, щоб любили,
І щоб люди не раділи,
Як у чорний світ йдемо.*

Я подумав про те, що якби сфотографувати всіх, хто стояв поруч із нашою футбольною командою «All Stars» і тримався з нами за руки – коли б це вдалося, то фотографія вийшла б така велика, що ніякого фотопаперу не вистачить. Я подумав про те, що ми стоїмо – не тільки ми, маленька футбольна команда, а й різні люди–гонщик Голембієвський, угорська жінка Анна Радо, мадам Жангійо, Єфрем Ісаакович Яницький, чорнява іспанка Маруччо, польські й французькі льотчики, медсестрички, які так жаліли Льоню, маленький капрал з 1944 року, й ще багато людей – ми стоїмо, взявшись за руки, й ніхто не розірве цей вічний ланцюг – ніяка смерть і ніяка ненависть. І ми вже не маленька футбольна команда, а – людство.

...Наступного дня почав падати сніг, скінчилася Велика Безсніжна Зима, зник назавжди Маленький Синій Ставок, і червоне яблуко зникло, й окопи теж замела завірюха, й на поле, по якому йшов Максим із батіжком, таки прийшли, прилетіли снігові гуси, але це був останній день зимових канікул, і ми з рештою команди «All Stars» електричкою подалися до Києва...

17. ЗАМІСТЬ ЕПІЛОГУ. ЗАДУМЛИВО

...Пролетіли роки, – багато років, десять чи більше, – від того дня, як ми ховали Льоню, і я прийшов на стадіон, той самий, де колись відбувалося свято духових оркестрів. Тільки того дня не було ніяких оркестрів, тому що це сталося в лютому, й жовті та оранжеві пелюстки секторів стадіону тонко промалював сніг, і стадіон був схожий на гігантську чайну троянду, яку дарують коханим узимку. Таким, принаймні, здавався стадіон екіпажам літаючих тарілок, які вивчають згори Землю. Чорні табло мертві й перетворені на гуртожитки для вороння; замість світлових електричних знаків звідти вилітали чорні птахи. По засніженому полю, по якому колись бігали Блохін, Беккенбауер та Кемпес, неквапно повзла від воріт до воріт чиясь темно-коричнева такса, полишаючи по собі слід свого задоволеного життям черева – наче м'яч прокотився.

У цьому стадіонному безгомінні, схожому на тишу глибокого яру, я думав про жорстокий і невгамовний рух часу, про те, скільки змін сталося в Києві, скільки нових подій відбулося в світі, скільки нових матчів зіграно на стадіоні, куди любив ходити Льоня, скільки друзів померло, як змінилися моди, смаки й уподобання. О, цей неблаганний закон всезміни, закон швидкоплинної ріки Часу: те, що вчора здавалося нам таким суперсучасним і таким ультравічним, немов ансамбль «Бітлз», сьогодні розсіпається в прах, відходить у забуття або раптово старіє на наших очах, стає жалюгідним і склеротичним, починає смішити чи драгувати нас.

Але в цьому безжальному плинні часу, в стрімкій метушні облич і подій (роки схожі на платформи метро з людьми, що там залишились, а ми все їдемо далі й далі – до н а ш о ї зупинки), у нескінченному потоці інформації (авжеж, в епоху НТР вже незручно казати: потоці вражень; тепер усе стало інформацією, навіть поцілунок: дотиково-еротична інформація, як писав один «вчений»), раптом, зупинившись на мить, знаходимо речі незмінні, вічні й несутетні, що не піддаються натиску часу, наче київські гори, якими їх можна побачити з боку Дніпра у лютому: позбавлені декоративної листви, й тому сумно-беззахисні, сірі, заштриховані стовбурами дерев, немовби суворо й детально промальовані нашими далекими попередниками – граверами-монахами з Печерської лаври. Згадуються моці в печері: всохла, темно-пергаментна, з тонкими пальцями кисть того, хто дев'ять віків тому жив у цьому місті, ходив по цих горах, дивився на цю замерзлу ріку й людей, що ловили рибу в ополонках – і писав літопис землі цієї та її народу. Що залишилося від того часу, від тих вологих київських вітрів, від тих людей, які раділи й страждали тут, на цьому перехресті часів та народів? Слово.

Слово, що не піддається безжальним законам Часу.

Лютневий день вичервонує щоки малюкам, що з дідами прийшли на стадіон, а я згадую команду «All Stars»: її гравці стали дорослими, багато з них уже старші за Льоню, свого капітана. Максим і Славко навчаються в медичному інституті: можливо, вони винайдуть ліки проти лейкозу? Наш маленький нападаючий Бонді Радо став гравцем збірної Угорщини з водного поло, а Юрек Голембієвський працює автомобільним механіком, він часто уявляє одеське узбережжя, що влітку перетворюється на веле-тенський пляж, спеку й куряву на футбольному майданчику.

Сьогодні з особливою гостротою згадую наше маленьке футбольне побратимство, бо в моїй сумці поруч з вірусологічними статтями, монографією з проблеми лейкозів та «Сценами подружнього життя» Бергмана лежить невеличка новенька книжка в чорній палітурці: «Последняя песня – Остання пісня». Й о г о пісня.

Й о г о слово.

Тут, на стадіоні, я дістаю книжку, відкриваю її, читаю вірші, написані ним у відділенні професора Яницького:

*Не дайте, щоб заснула край коня,
То наша мати. Іншої не буде.
Бо кине вас. І піде межі люди
Чужинними шляхами навмання.
Не дайте, щоб заснула край коня.*

*Сурмлять газети, радіо гука,
Що живемо у віці атомовім,
І хоч за все ми заплатили кров'ю,
Та час вже інших цінностей шука.*

*Історія не є ракетний жах,
Вона мов шлях від чужини до хати.
І щастя буде. Тільки ви не дайте,
Не дайте, щоб впилася від ножа.*

І я подумав, що десь далеко наді мною, у стратосферних глибинах лютневого неба сьогодні, мабуть, зустрілися поети всіх часів та народів – від Гомера до Пушкіна, від Навої до Шевченка, – ті, хто пішов з цього світу, полишивши в ньому своє безсмертне Слово. Вони сидять на всесвітньому стадіоні неба, гомонять про свої справи, радості й печалі; може, й по чарці випивають, як це вміли робити в житті, може, й пісню вже заспівали... А десь серед того гурту – і Льоня.

Поети, що зібралися вгорі, обов'язково зрозуміють один одного, незважаючи на всі простори й роки, що простяглися між ними, тому що в цьому світі швидко минають лише типи й конструкції гармат і літальних апаратів, жіночі моди й зачіски, зірки естради й ще якісь несуттєві дрібниці, а такі речі, як добро, любов до своєї землі, сонце, рідна пісня, любов до людей – все це існує вічно, не старіє, не вмирає, й люди, що належать до всесвітнього братства поетів, стають надбанням усіх часів – і минулих, і майбутніх, – й тому вони легко розуміють один одного, й тому так багато поміж ними спільного.

Звичайно, це все мої ненаукові фантазії, які ні на чому не ґрунтуються, за що завбачливо перепрошую моїх читачів, які зросли в добу науково-технічної революції й вірять лише формулам та суворо виваженим фактам...

01

02

Фото з архіву
сім'ї Кисельових:

- 01 Сергій Кисельов з другом і співавтором Андрієм Русшковським на врученні премії «Коронація слова», 2006
- 02 Сергій Кисельов із другом — журналістом і письменником Віктором Тимченком
- 03 Зоя Юхимівна та Володимир Леонтинович, Шахрисабз, 1942
- 04 Ліля Скульська
- 05 Леонід Кисельов. 1968 р.

03

15/X-1968

03 Здравствуй, Лена.

Тебе пишем Лёшии брат Серёжа. Наверное тебе маме написать.

Лёша тебе больше писать не будет.

Он умер. Мне очень тяжело об этом писать, но я думаю, что ты должна знать.

Это случилось ~~10~~ в час ночи с 18 до октября на 19.00.

Если ты захочешь, то напиши мне.

Серёжа

P.S. Мне бы очень хотелось написать.

ХЛЕБ С.

Не потому, что в поте лица -
Откуда мне - городскому мальчику -
Было знать, как над чёрной пашней,
Не выдержав, лопаются сердца.

Не потому, что на том столе,
Где стояли салаты сложные,
Где икра - стоповыми помидорами,
В центре ставили горшки хлеб.

Я хотел его с мамой лет
Все видеть - не мог кагда-то
Полному это ^{ЗНАЮ ЕЩЕ В ДЕТСТВЕ} ~~сестрой~~
Знал, ^и скольких его вдобавляло.

МАЛЕНЬКА ФУТБОЛЬНА КОМАНДА

Ораторія для голосу Поета та дитячого хору у двох частинах

Юрій ЩЕРБАК

Київ

ДІЙОВІ ОСОБИ:

М у р а в е л ь, він же Поет, він же Євген Муравйов.

М у з а, вона ж Доля поета.

Д р а г а н, він же Жук.

О л я.

І в а н В а с и л ь о в и ч.

Я н и ц ь к и й, професор.

Ж а н г і й о, професор.

М а р и с ь к а.

М у л я.

Е й н ш т е й н.

А н г е л.

Г о л е м б і й о в с ь к и й.

Д ж о ш у а Н і к о л с о н.

М і ш е л ь.

Г е н е р а л К і л л е р.

М у х о р і з.

О р д и н а т о р.

Хор, хлопці, дівчата, каратеїсти та інші.

Всі ролі, крім головних, взаємозамінні.

У п'єсі використано вірші київського поета Леоніда Кисельова. Цитовано за кн.: «Последняя песня». – «Остання пісня». – К., Молодь, 1979.

ЧАСТИНА ПЕРША

1. Літо

Київське подвір'я. З'являються Муля, Ангел, Ейнштейн, учасники Хору.

Грають у футбол, бігають по двору, танцюють, сміються. Входить Муза в чорному.

Муза.

Молишься и веришь³¹.

Даль туманна.

Двери шепчут: пуркуа?

Донна Анна, знаешь, донна Анна, –

Милый парень дон Гуан.

...Стук. Шаги. Гуан, ты страхом скован.

Выдают тебя глаза твои.

...Перед Командором трехметровым

Тоненькая женщина стоит.

(Му з у ніхто не помічає, бо всі захоплені грою).

Х о р. – З чого почати?

– З маленького Синього Озера? З червоного яблука, вмерзлого в кригу?

– Чи з футбольного матчу?

– А може, з конкурсу духових оркестрів?

– Від якого епізоду має наростати тривожне крещендо?

– Де повинні вступати пасторальні голоси:

дитячого хору?

– Коли нарешті зазвучать гострі контрапункти – зіткнення теми життя і смерті?

Д і т и. Муравель! Муравель! Муравель!

І в а н В а с и л ь о в и ч. Чого кричите як оглашенні? Не заважайте хлопцю. В нього іспити ось-ось.

Д і т и. Муравель! Йди сюди! Ми програємо!

Х о р. – Як звести докупити все головне, веселе, важливе, зловісне, побічне й другорядне?

– Як не втратити нічого випадкового, того, що на перший погляд здається зайвим?

Входить Муравель.

М у р а в е л ь (з книжкою в руках, задумливо). О, це велике мистецтво – повага до речей другорядних, малозначущих, майже непотрібних, які спочатку нікому і нічого не дають, начебто не говорять ні про що, але згодом, лякаючи і дивуючи нас, стають речами головними, визначальними.

На велосипеді виїздить маленька дівчинка – М а р и с ь к а, яка реве реве. Вона наштовхується на Муравля.

М у р а в е л ь. Ти чого реवेश?

М а р и с ь к а. Бо грати хочу.

М у р а в е л ь. Грай.

М а р и с ь к а. Вони не беруть.

Муравель. Покажи – хто?

Мариська. Оцей... і ось цей.

Муравель. Муля! Ти що?

Муля. Вона ж дівчина.

Ейнштейн. Вона на велосипеді хоче грати.

Мариська. Хцем граць на ровеже! (Реве).

Муравель. Чекай, чекай. Ти звідки?

Мариська. З Варшави. Мариська естем.

Муравель. А в Києві що робиш?

Мариська. Тато мій консул. Назвісько Голембійовський. Я не можу без велосипеда, я на ньому сплю, їм і грати хцем.

Муля. Розумна дуже. А я хочу грати на бульдозері. Я, може, під ним сплю.

Муравель. Стривай, стривай. Спочатку треба познайомитись. Це – наша гостя. Мариська. Як бачите-дуже гарна дівчина. А в нашій команді якраз дівчат не вистачає. Дефіцит гострий на дівчат. А це – Муля (Муля подає руку Марисьці). Це – Ейнштейн.

Мариська. Чому Ейнштейн?

Муравель. Тому що він – вчений всіх часів і народів. Він винайшов трикутник, піфагорові штани і рогатку. (Ейнштейн). Покажи.

Ейнштейн. Дивись (вистягує рогатку, стріляє).

Мариська. Гарна. Дай спробувати.

Муравель. А це – Ангел.

Мариська подає руку Ангелу.

Мариська. І справді Ангел. Звідки в тебе крила?

Ангел. Батько приніс з майстерні. Він у мене реставратор. А я літати хочу.

Муравель. Ну то що, хлопці? Беремо Мариську?

Хлопці. Що це за гра... Впаде, потім плакати буде. Де так грають... Янки київське «Динамо» так грало, давно б вилетіло. І так програємо матч за матчем... Хай краще дивиться, як граємо.

Муравель. Що з вами? Ейнштейн, як тобі не соромно? Адже ти відкрив теорію відносності. Муля, а ти? Ангеле, у тебе є хустка до носа? Витри ніс. Послухайте, що я вам скажу. Ми граємо в футбол. Але не в той футбол, де треба виграти за будь-яку ціну... Ми граємо в інший футбол. Наш футбол – це вільна, чесна і весела гра. Гра, ви розумієте? Тут немає поразок, є лише перемоги. І поле зелене, наче вічна молодість. І всі радіють, коли в їхні ворота забивають м'яч, і всі рівні й роблять все, що їм схочеться. Ти, Муля, гратимеш у хокейному шоломі, ти, Ейнштейне, стоїтимеш на голові, а ти, Ангеле, коли спадуть у тебе труси, можеш побігти

до мами, переодягтися. А Мариська нехай грає на велосипеді, якщо їй так подобається. Ви обирали мене капітаном?

Д і т и. Так, обирали.

М у р а в е л ь. Тоді ідіть за мною. А хто не хоче – залишайтеся. В моему футболі немає ніяких правил, лише одне: кожен повинен любити і поважати іншого. Тут немає супротивників, тут усі друзі. Ходімо.

Він йде, за ним – д і т и, серед яких – М а р и с ь к а.

І в а н В а с и л ь о в и ч (*з'являється у вікні*). Ну, значить, поступив я у тридцять шостому році в консерваторію. Вона тоді була на Прорізній вулиці. Вчуса на трубі грати (*грає гаму*). Нас таких триста гавриків. І кожен на чомусь грає. І всі – в окулярах. Тоді були такі круглі окуляри, у дротяних оправках. Тільки я та брати Майбороди без окулярів. А всі геть як один – в окулярах. Кошмар якийсь. Скрипки, віолончелі, флейти. А я на трубі, як бог, граю. (*Знову грає, невміло*). Мій професор Вайншток Абрам Михайлович, царство йому небесне, гарний був чоловік, пророчив мені велике майбутнє... Ага, ще один був без окулярів. Дружок мій, Вася Соломко. Він на барабані вчився. (*Відбиває долонями барабанний дріб*). «Старый барабанщик, старый барабанщик, старый барабанщик на посту...» Так от, йду я по Прорізній, вгору підіймаюсь, і перед вулицею Володимирською бачу величезний плакат: «Комсомольці! Всі, як один, в авіацію! Батьківщині потрібні льотчики!» Батьківщині потрібні льотчики. Війна наближається... Ясно? Я собі думаю: «Йоксель-моксель, як же так, Іване... Війна наближається. Міжнародне становище загострилося – далі йому нема вже куди загострюватися. Як ніж гостре».

У двір з гуркотом в'їжджає на розкішному, сяючому вогнями мотоциклі, Драган. Заду на сідлі стоїть Оля. На Драганові й Олі – яскраво розфарбовані мотоциклетні шоломи.

Д і т и. Жук, Жук приїхав! Драган, Драган приїхав!

Д р а г а н. Хелло, еврібоді, дами й панове, громадяни й громадянки, бонжур, шпана! Спокуха! Не треба овацій! Наш бог-перемога! Всі залишаються на своїх місцях! Іване Васильовичу, прошу, продуйте трубу! Ви вмієте грати весільний марш Мендельсона?

І в а н В а с и л ь о в и ч (*пробує грати, нічого не виходить*). Забув...

Д р а г а н. Тоді врїжте краков'як. Знайомтеся – це Оля.

О л я, стоячи на сідлі мотоцикла, розкланюється навсібіч.

А н г е л. О-ля-ля!

М а р и с ь к а. О, ляля!

Е й н ш т е й н. Ойля, ойля, наша Оля!

Х о р. – Як розповісти про все, що сталося?

– З чим порівняти Олю? З яблуною в білому цвітінні?

– З чим порівняти Драгана? З блискавицею у темному небі?

– Хто знає, чим закінчиться наша розповідь?

– Хто скаже, що жде нас за годину?

– Подивіться на свої долоні. Уважно вивчіть лінію життя, лінію щастя, лінію кохання.

– Хто знає – коли доля перерве ці лінії?

Д р а г а н (знімає О л ю з сідла, несе її на руках). Знайомся, це Іван Васильович. Головний Механік та Головний Ветеран двору, і музикант чудовий, як ти чула... А це – мій найближчий друг. Муравель, Головний Поет цього двору. Він одразу ж закохається в тебе, це з ним часто буває, бо всі поети такі, але ти не звертай уваги. (Цілує О л ю, вона ніжно цілує Д р а г а н а). А це (широкий жест руки) – сама бачиш. Мальтузіанство. Зріст народонаселення, результат необережності батьків.

А н г е л. Я її знаю: вона з Драганом у хореографічному разом вчиться.

М у л я. Подумаєш, балерина. Кажуть, балерин у тридцять п'ять років на пенсію відправляють. Вони швидко старіють. Краще поступлю в торговельно-економічний.

Д р а г а н. Отож, високоповажана голота і босота ЖЕКу номер сто три, футболісти, танцюристи, імпресіоністи, еквілібристи, аквалангісти, машиністи, школярі, поети та слюсарі – запрошуємо вас з Олею на заручини... Па-а-а-чинаймо... браболланс... перевертулл! Виконується старовинний танець молодого і молодої! Це наш випускний номер з Олею.

Починається повільний, схожий на середньовічний танець – спочатку Д р а г а н та О л я виконують його вдвох, потім запрошують усіх до танцю. Всі розбираються по парах, лише М у р а в е л ь залишився сам, та І в а н В а с и л ь о в и ч спостерігає за цим з вікна.

О л я (Д р а г а н о в і). А чому твій друг ні з ким не танцює?

Д р а г а н. Це означає, що він закохався в тебе. (Ревниво). До речі, як він тобі?

О л я. Ніяк.

Д р а г а н. Він гарний хлопець.

О л я. Для мене нікого не існує, крім тебе.

Д р а г а н. Я його дуже люблю. Ми з ним разом у дитсадок ходили.

О л я. А я тебе люблю... і ні про кого більше не хочу слухати.

Входить М у з а, бере М у р а в л я за руку, веде танцювати.

О л я. Дивись... він танцює... З ким? Ти її знаєш?

Д р а г а н (здивовано). Ні з ким. Він сам танцює, хіба не бачиш? Це він

зараз складає вірші, і йому байдуже, з ким танцювати: зі слоном чи з начальником житлового відділу.

І в а н В а с и л ь о в и ч (з вікна). Я собі так думаю: стій, Іване... Ти молодий... здоровий, все в тебе на місці – чи не соромно в такий час на дудці грати? Батьківщині потрібні льотчики, а ти гами розігруєш. (Грає). Соромно мені стало. Поїхав я на аеродром, у Жуляни. Побачив літаки – йоксель-моксель! Красиві, як птахи. Ока не можу відірвати.. Стоять біплани, сині, з червоними зірками. «Ястребки»... Поміж крилами стійки, троси якісь, а запах моторів – матінко моя!

М у р а в е л ь (танцюючи з Музою). Може, скажеш, незнайомко, хто ти така?

М у з а. Хіба ти ще не здогадався?

М у р а в е л ь. Ти з сусідського двору? Вчишся у медичному?

М у з а. Ні, я не з двору.

М у р а в е л ь. А звідки?

М у з а. З неба.

М у р а в е л ь. Ах, ах, пробачте, як я не помітив.. Ви, мадемуазель, плід позаземної цивілізації, прилетіли на літаючій тарілці на запрошення головного-управління фаянсової промисловості Києва по виробництву тарілок та блюдечок.

М у з а. Який ти ще дурний. Я справді з неба. Адже я – твоя Муза.

М у р а в е л ь. Так ось воно що... Тепер я зрозумів...

М у з а. Що?

М у р а в е л ь. Коли ти приходиш... мені так добре на душі робиться... і я пишу вірші.

М у з а. І зараз теж?

М у р а в е л ь. Так.

М у з а. Прочитай.

М у р а в е л ь. Мабуть, не варто.

М у з а. Чому?

М у р а в е л ь. Розумієш, у дворі так весело, мій найближчий друг жентиться, а вірші – сумні.

М у з а. Значить, так треба. Прочитай. (Підказує йому). «Молишся і вериш. Даль туманна».

М у р а в е л ь.

Молишся і вериш. Даль туманна.

Двери шепчут: пуркуа?

Х о р. Молишся і вериш. Даль туманна. Двери шепчут: пуркуа?

М у р а в е л ь.

Донна Анна, знаєш, донна Анна, –

Милый парень дон Гуан. (Пауза). Ще не знаю, як далі.

Муза.

...Стук. Шаги. Гуан, ты страхом скован,

Выдають тебе глаза твої...

Муравель.

Выдають тебе глаза твої...

Перед Командором трехметровым

Тоненькая женщина стоит.

Муза. Ти часом не закохався, Поете?

Муравель. Ні. А що? (Пауза). Слухай, а чому ти – в чорному?

Муза. Так тепер на небі носять. Це останній крик космічної моди...

Прощай, поете. (Хоче йти).

Муравель. Куди ж ти?

Муза. В Сполучені Штати. Там є один молодий поет, його звать Джошуа Ніколсон. Він дуже схожий на тебе. Треба його підтримати. Прощай. (Виходить).

Муравель. Прощай...

Драган. Що це ти тут мурмочеш?

Муравель. Що?

Оля (Драганові). Нам треба їхати, мама чекає.

Драган. Стривай. (Відходить з Муравлем). Муравель, ти мені друг?

Муравель. Що?

Драган. Як вона тобі?

Муравель. Вища міжнародна ліга. Кубок європейських чемпіонів.

Драган. А за твоєю класифікацією?

Муравель. У мене багато класифікацій. Поки що вона ні в одну не вкладається.

Драган. Якби ти знав, як вона мене кохає... Я ніколи не міг подумати, що таке буває... Скільки я тих дівчат перебачив, а такого ще не знав... Сон якийсь...

Муравель. А ти її любиш?

Драган. Та я просто ошалів... ти знаєш, що зі мною робиться? Я по всьому Києву лігаю з нею, як скажений, всі правила порушую. Сьогодні за мною ганялися автоінспектори... Куди їм... Слабаки.

Муравель. Любиш, значить.

Драган. А як вона танцює – бачив? Богиня, справжня богиня! Ми з нею вирішили разом виступати. Все тільки разом. Нас запрошують в ансамбль... Тільки між нами... Беруть на гастролі за кордон. Наш бог – перемога!

Оля (невдоволено). Жук, поїхали. Ми запізнюємось...

Драган. Я просто щасливий. Ти знаєш, що таке щастя? (Сідає разом з Олею на мотоцикл, заводить мотор, кружляє по двору. За ним з галасом

бігають діти. Кризь гуркіт мотору, зблиски фар, ритми музики чути голос Драгана).

– Ти знаєш, що таке щастя?

Іван Васильович (у вікні). Звали її Маша. Красива була, як мальована... Білява, а очі сірі. Кондукторкою працювала на восьмому номері трамвая. Він од Солом'янки до площі Богдана Хмельницького ходив. Я, бувало, сяду в трамвай – очей не можу від неї відвести. А вона – гляне в мій бік, а в мене серце – йоксель-моксель – падає, наче з парашутом стрибаєш. Я лейтенантом був. Синя форма, планшетка. Тоді фільм був популярний, «Истребители» називався. Кажали, що я схожий на головного героя. Всі співали пісню: «Любимый город может спать спокойно, и видит сны, и зеленеть среди весны...» Я познайомився з Машею... тобто вона сама не витримала, бо я весь день їздив у неї .в трамваї. Досі пам'ятаю запах довоєнних трамваїв. Квитки брав – і їздив, їздив. Нарешті запросив Машу на танці. Тоді на схилах Дніпра був танцмайданчик. Його чомусь «Жабою» називали. Духовий оркестр грав, морозиво продавали. Я вмів падепатинер танцювати, чардаш, вальс... Ми домовилися зустрітися з Машею в неділю, о шостій вечора. Так, у неділю. Двадцять другого червня сорок першого року. *(Грає на трубі).*

Входять Дівчина – 1 і Дівчина – 2.

Дівчина – 1. Муравель! Ти підеш сьогодні у дискотеку?

Муравель. Що?

Дівчина – 1. Ти обіцяв мені піти. Забув?

Дівчина – 2. Мадемуазель, сьогодні я не можу .задовольнити вашу забганку, бо я вивчаю суфікси французькі.

Дівчина – 1 *(сідає Муравлю на коліна)*. Ну, Муравель, Мурашечко, Муравлику, ну я тебе дуже прошу. Хочеш – поцілую? *(Цілує його)*. Підеш?

Дівчина – 2. Мадемуазель, облиште залицяння ваші непристойні. Чи ви не бачите, що я закоханий в граматику французьку?

Дівчина – 1. Хочу потанцювати з тобою. Чув отакий танок – роллі-поллі? Останній крик моди. Грає ансамбль «Космічний конвейер» – очманіти можна! Ну чого ти мовчиш? Муравель... Я ж тебе... я... хочу з тобою...

Дівчина – 2. Мадемуазель, за мною не заходьте, бо танець роллі-поллі я не поважаю, а перевагу віддаю Вівальді *(Церемонно вклоняється)*.

Дівчина – 1. Чао, Мурахо... О шостій я зайду за тобою.

Дівчата виходять.

Іван Васильович. А двадцять другого червня вони прилетіли. Скинули бомби на Святошин, на Жуляни... Нас підняли в повітря. Три винишувачі. «Ішаками» звали. Я молився на цей літак, вважав його ди-

вом техніки, найкращим у світі. А в них – «юнкерси» і «месершміти». Двадцять літаків. Йоксель-моксель! На літаках-гармати. Вони вдарили по нас – і я побачив, як розвалюється в повітрі літак Кольки Голубева, мого найкращого друга. Плоскості відвалилися, хвіст рознесло. Це було над Дніпром. Тільки кола пішли по воді. (*Грає на трубі*).

Входить Мухоріз.

Мухоріз (*до Івана Васильовича*). Вітаннячко! Дорогенький, чи ви не будете такі ласкаві сказати мені – де можна знайти Євгена Леонідовича Муравйова?

Іван Васильович. Поняття не маю. Це часом не той, з третього поверху, що на балконі зміїв розводить? У нього кобри є, гюрзи. Повзають тут час від часу.

Мухоріз. Його псевдонім – Муравель?

Іван Васильович. Тю на тебе! Так би і сказав. Ось він.

Мухоріз (*вітаючись з Муравлем*). Дорогенький Євгене Леонідовичу, радий і щасливий потиснути вашу руку. Дозвольте від усього серця привітати вас, побажати вам творчої наснаги і нових звершень на літературній ниві.

Муравель (*нічого не розуміє*). Якій ниві? Я чув, що наш курс у колгосп іде. На картопляну ниву.

Мухоріз. Дорогенький Євгене Леонідовичу, я щиро захоплений...

Муравель. Слухайте, зовіть мене Муравлем...

Мухоріз. О, псевдонім Муравель таїть у собі велику і високу символіку. Ви тільки подумайте! Найбільш працелюбна і колективістська комаха-мураха, творче створіння, що будує величезні міста-мурашники. Отож, дорогенький Муравлю, відгадайте загадку: чого не знаєш? чого не пам'ятаєш? чого не відчуваєш? А чого не передбачаєш?

Муравель. Що вам треба?

Мухоріз. Не знаєте, дорогенький, не відаєте. Так ось: чого не знаєш? Коли вмиреш. Чого не пам'ятаєш? Коли народився. Чого не відчуваєш? Як ростеш. А чого не передбачаєш? Коли станеш знаменитим. Цього ви не могли передбачити, дорогенький.

Муравель. Чого ви хочете від мене?

Мухоріз. Не хвилюйтеся, дорогенький. Я прийшов, щоб повести вас у безсмертя. Я зроблю вас славнозвісним і загальновідомим. Вас впізнаватимуть на вулицях. Вам писатимуть любовні листи. Ваше ім'я шепотитимуть на рибних базарах. Муравель – це звучить гордо. Пенсіонери, граючи в доміно, згадуватимуть вас... Я можу все!

М у р а в е л ь (*не витримує*). Іване Васильовичу, скажіть йому... Це якийсь псих ненормальний. Він мені заважає.

М у х о р і з. Витримка, мій дорогенький. Коротше: я хочу надрукувати ваші вірші. Моя дочка вчиться з вами, вона багато розповідала про вас, давала читати ваші вірші. Вони мені сподобались. Я беру їх. Давайте.

М у р а в е л ь (*зриває з дерева жовтий лист, дає*). Беріть.

М у х о р і з. Не жартуйте, Муравельчику. Я стара людина. У мене вже був інфаркт. Я до вас цілком серйозно. Я – Мухоріз. Ви чули таке прізвище? Мухоріз. Тільки не кажіть, що чули, бо все одно – не повірю. Я завідую літературною частиною журналу «Рибалка».

М у р а в е л ь. Якого?

М у х о р і з. «Рибалка». Тираж... величезний...

М у р а в е л ь. Я не збираюся друкуватися. Ніколи про це не думав.

М у х о р і з. Але, дорогенький, це несерйозно. Дозвольте вас запитати – а навіщо ви пишете вірші?

М у р а в е л ь. Бо не могу не писати.

М у х о р і з. Не будьте наївною дитиною. У вас талант. Великий. Це кажу вам я, Мухоріз! Я відкрив десятки, ні, сотні, поетів. Ви повинні друкуватися. Мусите! Через десять років ви станете автором п'яти книжок, лауреатом премії нашого журналу «Золотий гачок», вас будуть запрошувати на радіо і телебачення, ви їздитимете у складі делегацій по всіх річках та морях – на Декаду Каспійського моря чи Дні Тихого океану. У вас буде персональний сейнер. Негайно давайте вірші!

М у р а в е л ь (*невпевнено*). А ви думаєте, їх можна друкувати?

М у х о р і з. Які можуть бути сумніви? Я могу все! Я напишу передмову: у добру путь, поете Євгене Муравйов! Для цих віршів характерна світла ліричність, лірична переконаність, переконана оптимістичність, оптимістична світлосяйність, безмежна залюбленість у рибну промисловість...

М у р а в е л ь. Яку промисловість?

М у х о р і з. Ви рибу любите?

М у р а в е л ь. Люблю. Особливо тараню з пивом.

М у х о р і з. Значить, і рибну промисловість любите. До речі – ось вам перше замовлення нашого журналу. Треба написати вірші до Дня рибалки.

М у р а в е л ь. Чого-чого?

М у х о р і з. Дня рибалки. Самі розумієте, що це – визначна подія, і наш журнал буде широко її відзначати. Перший ваш вірш, яким буде відкриватися номер, ми присвятимо цій події.

М у р а в е л ь. А без цього вірша ніяк не можна?

М у х о р і з. Ніяк. Без нього ваші вірші не зацікавлять нашого читача. Читач, знаєте, зараз вимогливий.

Муравель (*задумливо*). Ну що ж... я дам вам ювілейний вірш...

Мухоріз. Я весь увага, дорогенький майстре нашого літературного конвейера, майбутнє нашої рибальської поезії. Давайте, вріжте щось таке морське, теплохідне, переможне, як гудок. Гу-у-у...

Муравель.

Подол – плохое место для собак.
Плевать трамваям на собачьи лапы.
У них дорога, пассажиры, график.
Они неотвратимы, как судьба.

Дождливые подольские дворы,
Изысканные завтраки помоек,
И кажется – от моря и до моря
Дожди, дворы, помойки и пиры.

А вечером огромная луна.
И так все время – бегай и надейся,
Что, может быть, останется на рельсах
Не голова, а лапа...

Мухоріз (*зловісно*). Ну, ну, ну... Не з того починаєте, дорогенький. Знущаетесь... Принижуєте...

Муравель. Але ж там є слова: від моря і до моря. А взагалі – котіться звідси...

Мухоріз. Я покочуся, дорогенький. Але я таке напишу, що ваші діти запам'ятають. Я напишу післямову до ваших ненадрукованих віршів: похмурі манівці так званого поета Муравйова. Для його віршів характерна чорна, викривлена тональність, зловісна песимістичність, песимістична бездуховність, занепадницька пасивність...

Виходить Хор.

Хор.
Мальчишка рисует на мусорном ящике мелом
Прекрасные пальмы и море.
Снежинки планируют в тихий, пустынный, белый
Их маленький дворик.

Мухоріз (*вищує*). Пасивна споглядально-антиестетична псевдометафоричність Муравйова!

Хор.

На рыжем железе, таком неуклюжем и ржавом,
Плывут белокрылые яхты.

Грохочущих волн и горячего солнца держава,
Одесса и Ялта.

М у х о р і з. Відчужена відстороненість та естетична сліпота Муравйова, який порушує всі правила поведінки на воді!
Х о р.

Прохожие молча на эти рисунки смотрели
И все пожимали плечами.
Мы тоже рисуем на мусорных ящиках мелом
И море, и пальмы.

Оточуютъ М у х о р і з а, виштовхують з двору.

М у х о р і з. Ви мене ще не знаєте, дорогенькі! Я таке напишу! Заплачете! Я можу все! (*Нарешті виходить з двору*).

2. Осінь

Входять Жангійо та Яницький.

Жангійо. Не знаю чому, але всі ці дні мене не полишає почуття щастя. Це було наймудріше рішення: провести Міжнародний конгрес гематологів у Києві...

Яницький. Якщо правду казати – я чекав більшого від конгресу. Ви знаєте, інколи я почуваю себе безсилим бухгалтером смерті, маленьким клерком, не здатним ні на що...

Жангійо. Професоре, звідки цей песимізм? Що б там не казали, а ми посуваємось уперед.

Яницький. Так, але надто маленькими кроками... Це якісь міліметри. Візьмімо проблему гострих гемацитобластозів...

Жангійо. Ми оптимісти. Випробування нашого нового препарату теїкс (*назва препарату умовна*) в експерименті на лабораторних тваринах дало цілком втішні результати.

Яницький. Вибачте, мадам Жангійо, але ваша доповідь мене не переконала. Я читав вашу статтю у «Ревю Медикаль де Парі». На жаль, у ній дуже багато блискучих гіпотез і дуже мало переконливих фактів.

Жангійо. Який чудовий двір... Ви увявити не можете, як це нагадує мені Париж...

Яницький. Це – типове київське подвір'я. Я живу тут понад п'ятдесят років...

Жангійо. І цей чудовий парк поруч.

Яницький. Це парк імені Шевченка.

Жангійо. Шевченко... Шевченко... Щось знайоме... Хто такий Шевченко?

Яницький. Це – великий поет нашої землі. Як ваш Гюго, як Байрон, як Пушкін. (Вони підходять до Муравля, який, заглибившись у свої думки, щось записує). А це – великий поет нашого двору. Звуть його Муравель. (Муравель підводиться). Знайомтесь: моя колега з Парижа, професор Жангійо. Керівник гематологічної клініки паризької лікарні імені Клода Бернара.

Муравель. Бонжур, мадам.

Жангійо. Ви й справді поет?

Муравель. Інколи я пишу вірші, але це ще не означає, що я поет.

Жангійо. Чому? Кожен, хто пише вірші, – поет. А є багато таких, хто ніколи не писав віршів, але все одно – поет.

Муравель. Ні, мадам. Щоб бути поетом, треба страждати. Так, як Шевченко.

Жангійо. Це дивна, типово слов'янська теорія. Де ви вчитеся?

Муравель. На французькому відділенні університету. Перекладати-му французьких поетів.

Жангійо. О, дуже приємно чути. То ви знаєте французьку мову?

Муравель. Так, мадам. Тобто я знаю її лише настільки, щоб відрізнити Корнеля від Аполлінера. Цього мало, я розумію...

Жангійо. А хто з наших поетів вам найбільш подобається?

Муравель. Сен-Жон Перс. Пам'ятаєте? «...Це сталося вранці, під найчистішими вокабулами чарівної країни, що не спізнала скнарості та зла, у тихім пристановищі розрад, де сходять надійні провістія розуму; і, наче дзвонне Аве милості, над нашими слідами біліє неозорій розарій навколишніх снігів...» (Тут і далі – вірші Сен-Жон Перса в перекладі М. Москаленка. – Примітка автора).

Жангійо. «...Неозорій розарій навколишніх снігів...»

Муравель. «Яка нова рослинність, виправдає наші квіти й плоди?»

Хор. «Який кістяний човник у руках літніх жінок, яка мигдалина зі слонової кістки в юних жіночих руках нам витче прохолоднішу білизну для опіків живих?»

Жангійо. ...для опіків живих...

Виходить Муза, стає поруч з Муравлем.

Муравель. «Дружино світу, терпіння наше, дружино світу, чекання наше. Там, де ріки ще перехідні, там, де в снігах ще можна сподіватися броду, ми цього вечора пройдемо непрохідну душу. А по той бік – широкі полотнища марень і все зміряне щастя – там, де буття мурує свою долю».

Яницький. «Широкі полотнища марень і все зміряне щастя. Там, де

буття мурує свою долю...» Нічого не розумію, але це прекрасно. Незрозуміле й прекрасне, мов троянда.

І в а н В а с и л ь о в и ч (у вікні). Вони вдарили по нас – і я побачив, як розвалюється в повітрі літак Кольки Голубева, мого найкращого друга. Плоскості відвалилися, хвіст рознесло. Це було над Дніпром. Тільки кола пішли по воді. (Грає на трубі).

Ж а н г і й о (Я н и ц ь к о м у). Хто ця дівчина?

Я н и ц ь к и й. Яка дівчина?

Ж а н г і й о. Біля Поета.

Я н и ц ь к и й. Я не бачу ніякої дівчини.

Ж а н г і й о. Ходімте, професоре... Мені раптом стало сумно, наче я втратила навіки почуття щастя, яке віднайшла тут, у Києві.

Я н и ц ь к и й. Що сталося?.. Невже вас образили? Даруйте...

Ж а н г і й о. Ні, професоре. Справа не в тому... Річ у тім, що цей Муравель дуже схожий на мого сина, Мішеля...

Я н и ц ь к и й. Ваш син – студент?

Ж а н г і й о. Колишній студент. Тепер – терорист.. Він сидить у італійській тюрмі. За зв'язок з Червоними бригадами... Він повірив у те, що цей світ можна змінити за допомогою автомата й вибухівки... Пробачте. (Після паузи). Ваш песимізм невиправданий. Я переконана, що препарат теїкс відкриває перспективи ефективного лікування гострого гемоцитобластозу-ретикульозу. Він викликає досить довгі ремісії, завдяки чому гостру форму вдається перевести в хронічну, а це, погодьтеся, неабиякий успіх...

Ж а н г і й о т а Я н и ц ь к и й в и х о д я т ь.

І в а н В а с и л ь о в и ч. А через три дні я збив свій перший німецький літак. Вони літали так нахабно, що можна було збожеволіти від злості. Вони літали низько над Києвом і дивилися згори на Золоті ворота, на Софійський собор. І посміхалися. Йй-богу, я бачив їхні посмішки. Вони центр не бомбардували, берегли Київ для себе, вони знали, що сюди придуть... Я підкрався ззаду... натиснув на гашетку... патронів не було... я вже нічого не тямив від ненависті й безсилля – і пішов на таран. Потім казали, що це подвиг, але ніякого подвигу не було. Просто я врізався йому в хвіст, тільки тріски полетіли. Наче циркулярною пилкою зрізав... Я ледве встиг викинутися з парашутом. Злякався вже на землі, коли побачив свого комеска, капітана Талдикіна. Я боявся його, як вогню. Він ще в громадянську лігав. Ну, думаю, вріже він зараз мені за те, що загубив бойову техніку. А він мене – цілує! (Грає на трубі). А потім збитий мною літак німецький повезли по Хрещатику... Що робилося! Йоксель-моксель! Збіглося все місто. Люди обмацували літак, били кулаками, хто плакав, хто сміявся... Дівчат було багато, тоді вони в беретах ходили, з протигазами...

Я все шукав Машу... Не знайшов. От я зараз вийду на Хрещатик, дивлюся: люди кудись поспішають, по магазинах бігають, все щось дістають... «Жигулі» летять, тролейбуси, таксі... а я все бачу, як літак везуть з чорними хрестами... Мій літак! Я його збив! (*Грає на трубі*).

*Його уважно слухає Муравель. Вбігає Мариська, ховається.
Входить Голембійовський.*

Голембійовський. Мариська! Ходжь до мене! (*Мариська ховається від нього*).

Муравель. Ви когось шукаєте?

Голембійовський. Мариську волам, цурке мойом.

Муравель. Ви – тато Мариськи? А я – Муравель. Дуже приємно.

Голембійовський. А... пан Мрувка. Бардзо міло. Мариська весь час розповідає про пана. По-моєму, вона закохана в вас.

Муравель. По-моєму, вона закохана в свій велосипед.

Голембійовський. Пан має рацію. Вона зовсім ошаліла. Я вже не знаю, що з тим ровером робити.

Муравель. Вона – наш краший центр-форвард. Коли вона йде в атаку, ніякий захист не витримає. Навіть «Баварія» програла б.

Голембійовський. Це в неї від діда по материнській лінії. Він, кажуть, був такий самий шаленець. Кавалерист. У тридцять дев'ятому році він з шаблею кидався на німецькі танки. Мариська, ходжь додому! (*Мариська не відповідає*). Ну що ти з нею зробиш? А впертістю вона пішла в мого батька.

Муравель. Він теж кавалерист?

Голембійовський. Ні, льотчик. І знаєте, що найдивніше? Льотчиком він став саме тут, у Києві.

Муравель. Як це?

Голембійовський. Під час війни батько служив у польській дивізії імені Косцюшка. Дивізія формувалася на території Радянського Союзу. Влітку сорок четвертого року його послали у Київ – учитися на льотчика. Він літав на мисливці «Як-1».

Муравель. Це винищувач.

Голембійовський. Так, так, на винищувачі. Ойцец бардзо любіл ваше място, бардзо.

Муравель. То запросіть його, хай приїде.

Голембійовський. Ойцец змарл паре лят temu. А я... я просив, щоб мене сюди прислали працювати. Коли я дивлюся в київське небо, мені здається, що я бачу в ньому свого батька. Молодого, красивого. Він літає на винищувачі з біло-червоними знаками. Його полком командував росіянин, майор Талдикін. Батько про нього легенди розповідав... В поль-

ському полку літали поляки, росіяни, українці, білоруси... І коли було скрутно, коли хтось гинув або хтось потребував допомоги, вони мовчки бралися за руки, щоб відчуті тепло долоней і потиск рук. Всі, як один, весь полк «Варшава». Ось так.

Він бере за руки Муравля, той – Мариську, та – Ангела – і так мовчки стоять хвилину всі, тримаючись за руки.

Мариська, ходзьми додому. До відзена, пане Мрувка...

Муравель. До відзена...

Всі йдуть, залишається Муравель. Входить Муза.

Муза. Що сталося, Муравлю? Ти мене кликав? Чому ти такий сумний?

Муравель. Я не знаю, що зі мною коїться. Все, що я писав досі, мені не подобається. Все здається таким дитинним, нікому не потрібним... Книжки, що їх читаю, також не подобаються. Дівчата, які запрошують на танці, мені байдужі... Це ненормально.

Муза. Звісно.

Муравель. Більше того, скажу тобі по секрету: я не певен, що справді хочу бути перекладачем з французької...

Муза. А ким би ти хотів бути?

Муравель. Душем.

Муза. Душем? Буль-буль-буль?

Муравель. Я подумав, що душ – від слова «душа». Бути теплим, лагідним душем, який відігріває всіх змерзлих, заляклих у довгій дорозі. Душем, який відмиває з людей весь бруд...

Муза. Тоді тобі треба піти працювати до Караваївської лазні.

Муравель. Не смійся... Я хочу робити щось конкретне, потрібне людям, а не вигадувати слова – слова, слова, безсилі слова. Хіба тобі не здається, що людство переживає зараз страшну інфляцію слів? їх занадто багато – гарних, високих, тріскотливих, ніжних... По-моєму, все вже сказано. Нічого не можна додати. Послухай лишень: «Я відкрию тобі мою ніч жіночу, світлішу, ніж твоя ніч чоловіча. Може, з великості мого кохання, що таїться в мені, впливе до тебе ласка найдорожча. Прийшов час на мандри наших тіл. Ніч відкриває тобі жінку: її тіло, її гавані, її узбережжя та її ніч прадавню, її землю забуту...» Ну що можна після цього сказати? Я почуваю себе вбогим, примітивним і неписьменним дикуном...

Муза. Я тобі дивуюся, Муравлю. Я приходжу до тебе, я, можна сказати, твоя персональна Муза, а ти кажеш такі речі... Сен-Жон Перс робив своє діло, а ти мусиш робити своє... До речі, з Сен-Жон Персом працювала моя подруга. Муза, яка спеціалізувалася на Франції.

М у р а в е л ь. Краще б я пішов випікати хліб. Уявляєш? Я – власноручно випікаю свіжі, запашні хлібини й роздаю людям.

М у з а. Хлопчику, зараз хліб випікають автоматизовані хлібозаводи. Уяви собі, як твій хліб бере якесь мурло і годує ним свиней, відгодовує на сало, а потім ріже, вони верещать на весь світ, а він їх ріже, руки його в крові, а потім привозить м'ясо на Бессарабку і продає по п'ять карбованців за кілограм...

М у р а в е л ь. Музо... я не впізнаю тебе. Де твоя поетичність?

М у з а. Моя поетичність? А де твоя відповідальність за свій талант? Ти чого стогнеш? Тебе переслідують, як Шевченка? Тебе вбивають, як Пушкіна? Ти живеш у маленькому затишному комфортабельному світі. Ти не голодний, ти вільний, ти здоровий, ти щасливий, і доля дала тобі талант. Я недавно бачила одного поета. Я прилетіла в ту хвилину, коли його розстрілювали фашисти. З ним ще п'ятдесят хлопців було... їх з автоматів. А потім їх у грузовики. І їхні голови стукали об підлогу грузовиків. Такий страшний кістяний стук. Розплющ очі, подивися навкруги. Подивися на світ – він складний, жорстокий, мінливий, добрий, він різний. Досить бути дитиною. Ось послухай:

Поэту невозможно умереть
В больнице или дома на постели...

М у р а в е л ь. Це чії вірші? Мені подобаються: «Поэту невозможно умереть в больнице или дома на постели...»

М у з а. Це твої вірші. Ти напишеш їх сьогодні вночі.

М у р а в е л ь (болісно підшуковуючи слова, в нас на очах творить ці вірші – спочатку повільно, невпевнено, з підказкою Музи, потім увиходить у стихію слова, майже кричить).

Поэту невозможно умереть
В больнице или дома на постели.
И даже на Кавказе, на дуэли
Поэту невозможно умереть.

М у з а йде, М у р а в е л ь не помічає цього.

Поэту невозможно умереть
В концлагере, в тюремном гулком страхе,
И даже в липких судорогах плахи
Поэту невозможно умереть.

Поэты умирают в небесах.
Высокая их плоть не знает тленья.
Звездой падучей, огненным знаменьем
Поэты умирают в небесах.

Поэты умирают в небесах.
И я шепчу разбитыми губами:
Не верьте слухам, жил в помойной яме,
А умер, как поэты, в небесах.

*Озирається. Музи немає.
Входить Д р а г а н.*

Д р а г а н. Привіт, Муравлику!
М у р а в е л ь. Привіт. А де Оля?
Д р а г а н. Ти знаєш, що таке щастя?
М у р а в е л ь. Не знаю.

Д р а г а н. Щастя – це те, чого немає. Це – недосяжність. А коли воно
приходить, воно вже не щастя. Є такий чудовий гібрид: щасливе нещастя,
і Або – нещасливе щастя. Біла чорнота. Або чорна білосніжність.

М у р а в е л ь. Що сталося?

Д р а г а н. Що сталося? Я їду в Америку! Уявляєш? Сполучені Штати!
Мексіка! Перу! Хелло, хелло, еврібоді, ітс а хеппінінг.

М у р а в е л ь. Це ж прекрасно, Жук!

Д р а г а н. Це прекрасно. Ітс е б'ютифул. Ітс вері найс. Всі це розуміють.
Тільки Оля цього не розуміє.

М у р а в е л ь. Чому?

Д р а г а н. Тому, що її не взяли. Вона не пройшла. Розумієш? Вона не
потрібна ансамблю. А я – потрібен. Мій стрибок потрібен. Я танцюю го-
пак. Юкрейніен гопак, ду ю андерстенд? Феноменальний гопак. Стрибок
на п'ять метрів угору. А її не взяли. Ну хто ж в цьому винний? Я? Ти ж
знаєш, як я її люблю... А вона... вона образилася на мене... не розмовляє зі
мною, не відповідає на телефонні дзвінки... Вона не розуміє, що в світі, в
якому живемо, головне – боротьба, перемога. Вона не пройшла за конкур-
сом. Програла. Що мені робити? Відмовитись від ансамблю? Залишитися
з Олею і поступити в кордебалет театру естради? Гастролі в Шепетівці та
Білій Церкві. Спасибі вам. А ти що б робив на моєму місці, га, Муравлю?

М у р а в е л ь. Я стрибати не вмю.

Д р а г а н. А я вмю. Це – моя професія. Дивись. *(Показує кілька піру-
етів)*. І я не хочу, щоб мій талант задарма загинув. Наш бог – перемога!
Зрозумій, не я вибрав. Мене вибрали. Оля їм не потрібна.

М у р а в е л ь. А тобі?

Д р а г а н. Та як ти смієш? Та я ж її... знаєш, як я її кохаю... але ж я не
можу заради неї жертвувати своїм майбутнім... Це ж повний ідіотизм... Я
прошу – допоможи мені.

М у р а в е л ь. Як?

Д р а г а н. Зустрінься з Олею, поясни їй.

М у р а в е л ь. Як ти її любиш?

Д р а г а н. Кажи, що хочеш. Я тобі повністю довіряю, прошу тебе, благаю, як друга. В мене зараз репетиції вдень і вночі, напруження скажене, через місяць їдемо за кордон... збожеволіти можна, Муравлю. Ти собі уявляєш? Поговори з нею. Справа в тім, що ми подали заяву на одруження, а мене не буде. Ну і що з того? Ми не формалісти. Нехай почекає. Подумаєш, весілля. Можна відкласти.

М у р а в е л ь. Я поговорю.

Д р а г а н. Гастролі! Очманіти можна! Знаєш, я колись зовсім маленьким хлопчиком закохався... і знаєш, в кого? В Мерілін Монро. Був такий фільм «В джазі самі дівчата». (Звучить джазова мелодія, Д р а г а н танцює). Мерілін Монро грала головну роль. Я одразу в неї закохався... Я тоді ще не знав, що вона – вже мертва. Я разів п'ятдесят дивився цей фільм. А потім мені сказали, що вона – мертва. Я не міг повірити. Як – вона мертва? Адже ось вона, ось її біле волосся, її тіло. Ти пам'ятаєш, Муравлику, яке в неї тіло?

М у р а в е л ь. Пам'ятаю... А знаєш, Жук, в цьому щось є. Жива любов до мертвої жінки. Або мертва любов до живої. Я поговорю з Олею. Обов'язково.

Д р а г а н. Муравель! Наш бог – перемога!

М у р а в е л ь виходить. Д р а г а н здивовано дивиться йому вслід. Потім теж виходить.

Входить О л я, дивиться на годинник.

Входять троє в мотоциклетних шоломах.

П е р ш и й. Дивись, яка теличка.

Д р у г и й. Беремо?

Т р е т і й. Вперед!

Вони підходять до О л і, оточують її.

О л я. Що вам треба? Облиште!

Троє починають кружляти навколо неї, наче танцюючи зловісний танок. Вони розкручують Олю, розгойдують, немовби вона – неживий предмет.

Вбігає М у р а в е л ь, кидається до О л і.

М у р а в е л ь. Відпустіть її! Ти, чуєш?!

П е р ш и й. Що?

Д р у г и й. Це твоя теличка?

Т р е т і й. Що таке карате – знаєш?

Першій. Карате!!! И-и!
Другій. Карате! У-у!
Третій. Карате! А-а!

Вони б'ють Мура в ля. Оля намагається кинутися йому на допомогу, але Першій тримає її, а двоє б'ють його – довго і жорстоко.

Оля. Подонки! Фашисти! Негідники! Не бийте його! Звірі! Як ви можете!

Збивши Мура в ля, троє тікають. Мура в е л ь лежить, Оля нахиляється над ним.

Оля. Муравель... Муравлику... Що з вами?
Мура в е л ь. Я... прийшов вам сказати... Жук... вас... любить...

Оля. Що вони з вами зробили... Господи... (Плаче).

Мура в е л ь. Він просив... передати... що любить вас...

Оля. Мовчіть... Покладіть руку сюди (закладає його руку собі на шию)... ось так... обережно... я вас підніму... ось так... болить?

Мура в е л ь. Ви... пахнете... персиком...

Оля. Це такий крем... персиковий...

Мура в е л ь. Мені з дитинства сниться цей запах...

Оля. Обережно, обережно, негідники, як вони могли... Ви можете стояти на ногах?

Мура в е л ь. Ні... не можу... але це не має ніякого значення... бо ви тут... і цей запах... наче весна вже прийшла... наче все розквітає... Персики рожеві... (Оля, підтримуючи його, веде потроху). Карате. Яке гидке слово. Наче епідемічна хвороба. Як чума. І сіре, як нічний шур... Ви бачили їхні обличчя? Вони нещасні... Як вони можуть жити з такими обличчями?

Оля. Вам не можна розмовляти... Помовчіть. Вже недалеко.

Мура в е л ь. Так під час війни медсестри виносили поранених... Я тільки-но зараз це зрозумів... Пробачте мені... Мені треба було не вірші писати, а боксом займатися... В п'ятому класі я записався у секцію боксу, а там біля рингу така мисочка, а в ній кров плаває. Мені стало погано, і я пішов... Жук просив передати, що дуже любить вас... (Втрачає свідомість).

Оля. Муравлю! Що з вами? Що з тобою? Муравель... Мурашечко... не вмирай! Я тебе прошу... не вмирай... дуже прошу.

Зміна світла.

Мариська, бігають Муля, Ейнштейн, Ангел, ганяючи м'яч.

Іван Васильович (у вікні). «У світі цікавого». Як повідомляє агентство ЮП, поліція штату Массачусетс знайшла труп жінки, яка померла

від алкоголю п'ять днів тому. В ліжку з нею всі ці дні перебував її п'яний чоловік. Знайдено двісті вісімнадцять пляшок з-під віскі. На думку сенатора Джексона, штату Массачусетс тепер належить абсолютний світовий рекорд». От дають, йоксель-моксель!

Входять Яницький і Голембійовський, чемно вітаються.

Голембійовський. Дзень добрий, пане професоже.

Яницький. Шанування вам.

Голембійовський. Пенькна погода.

Яницький. Дуже гарна.

Іван Васильович (*читає газету*). «Агентство Франс Прес повідомляє, що під час осіннього шторму в Біскайській затоці розбився японський танкер «Хокусаї» водотоннажністю триста тисяч тонн. Танкер був заповнений парфумами марки «Кліма» та «Фіджі». Парфуми розлилися по поверхні Атлантичного океану і загрожують славнозвісним пляжам Нормандії. Спритні ділки одразу зайнялися своєрідним бізнесом, вони продають морську воду замість парфумів «Кліма» та «Фіджі». От дають, йоксель-моксель!

Хор. – Осінь у Києві дуже гарна.

– Осінь всюди гарна: у Києві, Москві, Лондоні, Парижі, Варшаві.

– Але в цьому році вона якась особлива. Під деревами лежить листя, утворюючи червоні й жовті острови.

– Але трава ще вперто зеленіє, відкидаючи довгі й холодні тіні, коли сходить сонце.

– Над Дніпром стелеться імла...

– У садках на Батиевій горі люди палять листя, й запах його такий пронизливо-гіркий, що в серці щемить.

– Це правда, що Муравель закохався?

– Це правда, що він...

– Це правда...

Іван Васильович (*читає газету*). «За повідомленням агентства Рейтер, у Лондоні народилося трое сіамських близнят, які зрослися волоссям. Операцію по розділенню близнят провів відомий англійський перукар Артур Бредлі». От дають, йоксель-моксель!

Входить Муравель – на плечі в нього сумка.

Мариська. Дивіться, хто пришедл! Мрувка, Мрувка! (*Підїжджає до нього, обіймає*). Мрувка, як се маш?

Муравель. Все в порядку.

Муля. Муравель! Грати будеш?

Муравель. Буду. В наступному сезоні.

І в а н В а с и л ь о в и ч. Слухай, а тих бандитів знайшли?

М у р а в е л ь. Знайдуть. В наступному сезоні.

І в а н В а с и л ь о в и ч. Як ти себе почуваєш?

М у р а в е л ь. Добре. В наступному сезоні. (*Підходить до Я н и ц ь к о - г о*). Я готовий, професоре.

Я н и ц ь к и й. Ви тільки не хвилюйтеся. Вам зроблять деякі дослідження, і все.

М у р а в е л ь. Ви дивилися мою кров?

Я н и ц ь к и й. Дивився.

Входить О л я.

М у р а в е л ь. Ну і що?

Я н и ц ь к и й. Потрібні додаткові дослідження.

М у р а в е л ь. До вашого відділення дарма люди не потрапляють.

Я н и ц ь к и й. Немає ніяких підстав для хвилювання. Все буде гаразд.

М у р а в е л ь. Я вам вірю, професоре. (*Іде*).

М а р и с ь к а. Мрувка, куди йдеш?

М у р а в е л ь. У лікарню. До професора Яницького.

М а р и с ь к а. До шпітала? На, візьми мій ровер... не ходи пішки.

М у р а в е л ь. Дякую, не треба. (*Зустрічається з Олею*). Ви?

О л я. Можна, я вас проведжатиму?

М у р а в е л ь. Заради цього я готовий щодня лягати до лікарні.

М у р а в е л ь і О л я виходять.

Г о л е м б і й о в с ь к и й (*підходить до Я н и ц ь к о г о*). Який пенський дзень.

Я н и ц ь к и й. Дуже гарний.

Г о л е м б і й о в с ь к и й. Чи не правда – яка гарна пара: пан Мрувка і та дзевчина.

Я н и ц ь к и й. Дуже гарна.

Г о л е м б і й о в с ь к и й. Цо то значи – млодоць. Дивіться: вони повні життя і радості...

Я н и ц ь к и й. Так, так... Я скажу вам одну річ, яка повинна залишитися поміж нами.

Г о л е м б і й о в с ь к и й. Слухам.

Я н и ц ь к и й. М у р а в е л ь – смертельно хворий. Він помре через кілька місяців.

Г о л е м б і й о в с ь к и й. Єзус Марія! Єзус Марія...

Кінець першої частини.

ЧАСТИНА ДРУГА

3. Зима

Кабінет професора

О р д и н а т о р (*монотонно, позіхаючи, читає Я н и ц ь к о м у*). Хворий Євген Муравйов, двадцяти років, студент. Захворів місяць тому. Пов'язує свою недугу з сильним стресом, перенесеним за два тижні перед початком хвороби, коли Муравйов був побитий. Захворювання почалося з підвищення температури до сорока градусів, з'явився біль у горлі. Первинний діагноз дільничного лікаря: ангіна. Хвороба прогресувала: посилилася слабкість, з'явилися болі у кінцівках, розвинулись виразковий стоматит та некротична ангіна. Дослідження крові показало наявність у лейкограмі недиференційованих бластних елементів, відсутність проміжних форм між недиференційованими клітинами та зрілими нейтрофілами і відсутність еозинофілів та базофілів. Лейкоцитоз на рівні сорока тисяч, різко виражена анемія: еритроцити – півтора мільйона, гемоглобін – двадцять п'ять процентів (*бубонить щось невиразне*).

Голос М у р а в л я.

Я оленей гонял по зеленым холмам,
Я трубил в свой серебряный рог.
В деревенских тавернах плясал по ночам,
Я был молод, а значнт – жесток.

Ну, скажи, почему я не понял тогда,
Как мне важно, как дорого мне,
Возвратясь на рассвете домой, увидать
Твое белое платье в окне.

О р д и н а т о р. Об'єктивно: хворий блідий, анемічний. Виражений симптом стернальгії. Лімфовузли і селезінка збільшені. Серце збільшене, тони глухі, систолічний шум. Ознаки вогнищового міокардиту. Остаточний діагноз: гострий лейкозгемоцитобластоз (*бубонить щось невиразне*).

Голос М у р а в л я.

А в реке синевой отливает вода
И опавшие листья рябят,
И русалки бормочут, что мне никогда,
Никогда не увидеть тебя.

Жизнь проста, словно песня. Большие стрижи
Полукруглое небо дробят.
У меня впереди бесконечная жизнь
Без тебя, без тебя, без тебя.

О р д и н а т о р. Лікування. Призначено: крапельні переливання еритроцитарної маси по двісті п'ятдесят мілілітрів, крім того – стандартна схема ВАМП: вінкристин, аміноптерин, меркаптурин і преднізолон. Також призначено...

Я н и ц ь к и й (різко). Досить!

О р д и н а т о р. Але тут ще...

Я н и ц ь к и й. Я сказав – досить. Я незадоволений вами.

О р д и н а т о р. Але ж я записував усе, що ви диктували...

Я н и ц ь к и й. Таке враження, наче ви працюєте на овочевій базі і зчитуєте зведення про ремонт бочкотари. А це, між іншим, не бочкотара, а людина. Це Муравйов. Ви знаєте – хто такий Муравйов?

О р д и н а т о р. Студент... не пам'ятаю якого факультету. Кібернетики, здається.

Я н и ц ь к и й. Такі люди, як Муравйов, народжуються раз на сто років.

О р д и н а т о р. Яка різниця – Муравйов чи Іванов. Для мене всі хворі однакові.

Я н и ц ь к и й. Запам'ятайте: всі хворі – різні. Тільки ідіоти всі однакові. Йдіть. Історію залиште.

О р д и н а т о р виходить, входить М у р а в е л ь.

Як ви себе відчуваєте?

М у р а в е л ь. Добре.

Я н и ц ь к и й. Чесно?

М у р а в е л ь. Майже добре. Коли ви мене виписете?

Я н и ц ь к и й. Я прочитав ваші вірші. (Віддає М у р а в л ю вірші). Сподобалися. Особливо цей – «Офелія»: «Я оленей гонял по зеленим холмам, я трубил в свой серебряный рог...» По-моєму, це велика й справжня поезія.

М у р а в е л ь. Дякую.

Я н и ц ь к и й. Це вам треба дякувати. Ви ніде не друкували ваші вірші?

М у р а в е л ь. Професоре... я хотів запитати... коли я помру?

Я н и ц ь к и й. Ви що, Муравлю? Як ви могли таке подумати? У вас усе гаразд, лікування дає свої наслідки, стан ваш поліпшився... правда ж, поліпшився, чи не так?

М у р а в е л ь. Поліпшився. Але це не має ніякого відношення до мого запитання. Я прошу вас сказати чесно і відверто: коли я помру?

Я н и ц ь к и й. Ні... вибачте, Муравель, я не думав, що ви так можете... Бачу, розмова у нас не вийде. Ви повинні мені повністю довіряти.

М у р а в е л ь. Та я повністю вам довіряю. Тільки тому я запитую вас. Я знаю все: я підслухав розмову лікарів.

Я н и ц ь к и й. Ах, негідники! Я їм покажу...

М у р а в е л ь. Облиште, професоре. Мені дуже важливо знати: скільки в мене залишилося часу.

Я н и ц ь к и й. Не буду приховувати. У вас складна, серйозна хвороба. Але ми робимо все, і я гадаю... Курс гормонотерапії дає свої наслідки, і я думаю, що через місяць почнеться ремісія.

М у р а в е л ь. Що таке ремісія?

Я н и ц ь к и й. Різке покращення.

М у р а в е л ь. Тимчасове? (*Я н и ц ь к и й мовчить*). Скільки триває ремісія? Тиждень? Місяць? Рік? Скажіть, тільки правду!

Я н и ц ь к и й (*вибухає*). Що ви мене терзаєте? Я не бог. І не пророк. Я всього-на-всього заштатний професор, якого давно треба гнати на пенсію. От піду на пенсію, куплю дачу на Русанівських садах і сидітиму там, щоб не бачити таких розумних... Не знаю я, скільки може тривати ремісія. Може, все життя. Я нічого не знаю.

М у р а в е л ь. Пробачте, професоре. Я більше не буду чіплятися до вас з дурними запитаннями.

Я н и ц ь к и й (*обіймає М у р а в л я*). Хлопчику, хлопчику... Все буде добре. Йди. І ніколи не втрачай надію. Не слухай отих лікарів. Не читай медичних книжок. Не вір нікому. Тільки собі вір, своїй надії... Один великий лікар сказав: смерть торжествує тільки там, де втрачено всяку надію. (*М у р а в е л ь виходить*). Хай буде проклята професія гематолога. Я даремно прожив своє життя... Чого я не послухав батька і не пішов у перукарі? З мене був би добрий перукар. Мадам, дозвольте, я зроблю вам наймоднішу зачіску... Весь Париж так носить. Що? Звичайно, ха-ха-ха... Назва цієї зачіски – «Вавілонська башта»... Мій батько був перукар. Працював у маленькій перукарні навпроти Золотих воріт. «Ісаак Яницький, мужеский парикмахер, он же для дам». Від нього завжди пахло «Шипром». Кажуть, що навіть коли він з мамою йшов у Бабин Яр, від нього пахло «Шипром». Коли я чую цей запах – одразу пригадую батька... А від мене – чим від мене пахне? Власним безсиллям. З моєї клініки тікають лікарі. Я нічим нікому не можу зарадити. Всі кажуть – професоре, професоре, дивляться на мене з надією, а я...

Входить О р д и н а т о р.

О р д и н а т о р. Кликали?

Я н и ц ь к и й. негайно замовте телефонну розмову з Парижем. Треба

викликати професора Ж а н г і й о. Париж, гематологічна клініка лікарні імені Клода Бернара.

О р д и н а т о р. Слухаю. Розмова за чий рахунок?

Я н и ц ь к и й. Що?

О р д и н а т о р. За чий рахунок розмова? Головний лікар не дозволяє...

Я н и ц ь к и й. За мій. Негайно.

Палата

М у р а в е л ь. Зима... Сніжинки падають, одразу перетворюючись на темне місиво. Одна за одною, одна за одною. Абсолютно однакові... Ні, не однакові. Якщо вдуматись, то в кожній є своя індивідуальність... Мільйони білосніжних світів – складних і різних. Як швидко вони гинуть... Як безнадійно... Як покірливо... Чорт. (*Ходить по палаті наче у пошуках виходу*). Уявляю стадіон. Він схожий зараз на гігантську чайну троянду, якщо дивитися на нього згори... Висить над Києвом літаюча тарілка, там сидять якісь зелені чоловічки, дивляться на Бессарабку, на стадіон... Він і справді як квітка: сніг тонко промальовує жовті й оранжеві трибуни, наче пелюстки. Чорні електронні табло мертві. Тепер звідти вискакують не прізвища гравців, не цифри, а вороння. А по засніженому полю, там, де бігали Блохін і Беккенбауер, Кіпіані і Кемпес, біжить зараз темно-коричнева такса, й за нею тягнеться слід її товстого черева. Так, наче м'яч прокотився... Від готелю «Русь» до стадіону веде естакада... Іноземні туристи стрибають з неї прямо на стадіон, їм дають парашути – і пішов...

Входить О л я.

О л я. Можна?

М у р а в е л ь. Ви? Пробачте... я в такому вигляді... я не знав.

О л я. Це ви мені пробачте, що без попередження. Мене не пускали.

Тоді я сказала, що від Всеволода Матвійовича.

М у р а в е л ь. Якого Всеволода Матвійовича?

О л я. Я не знаю. Але мені одразу повірили. Це вам (*дає йому квіти*).

М у р а в е л ь. Це я мав би принести вам квіти.

О л я. На вулиці сніг. Машини буксують.

М у р а в е л ь. Влітку я завжди відпочивав в Одесі. Море дуже люблю. Я ловив бичків. Знаєте як?

О л я. Ні.

М у р а в е л ь. Я надягав маску, брав трубку для дихання, ласти і плив. До плавок чіпляв торбинку з креветками. В руках – вудочка. Коротенька. Я плив, а по дну моря повзла від мене тінь. Наче тінь від літака на хмарах. Переді мною відкривався підводний світ. Риби, водорості, скелі.

Я вибирав собі риби́ну – якогось бичка нещасного – і підводив йому під ніс гачок.

О л я. А бичок казав: мерсі, мосьє. І тікав від вас.

М у р а в е л ь. По-різному. Якщо риба була розумна, вона так і робила. Якщо нахабна – відривала креветку, не торкаючись гачка. Якщо дурна – ковтала приманку разом із гачком.

О л я. Яких було більше?

М у р а в е л ь. На жаль, дурних. Свою здобич я насаджував на ку́кан, простро́млював його крізь ри́б'ячі зябра. Риби плавали поруч зі мною, билися об мене. Тіла в них холодні... А я ловлю одну за одною. Безглуздя якесь... Нащо мені оці бички? Їх навіть коти не їли... Я, мабуть, тим бідним ри́бам здавався бомбардувальником. Висів над ними – великий, чорний і жорстокий. Соромно зараз згадувати... (*Бере Олину руку, гладить*).

О л я (*притуляється до нього, говорить, аби не мовчати*). Коли я ї́хала до вас, у тролейбусі до мене причепився якийсь дядечко. Років сорок йому... Мабуть, трохи напідпитку... Запитує, як мене звать, де живу. Нащо вам це – кажу йому. А я, він мені, люблю закохуватися у різних дівчат. Це в мене таке хобі. А я йому: а ви б не могли для різноманітності закохатися в свою дружину? Він подумав-подумав і відповідає: а ви знаєте, це ідея. В цьому щось є.

Вони сміються.

Непомітно входить Драган, довго дивиться на них.

Д р а г а н. Хелло, еврібоді! (*О л я й М у р а в е л ь відсахнулися засоромлено один від одного*). Спокуха. Всі залишаються на своїх місцях. Ледве пройшов. До тебе потрапити – як кубок кубків виграти... Стоїть на смерть і не пускає. Я кажу, що від Матвія Всеволодовича. А вона – ні в яку. Тоді дав їй троячку. Наш бог – перемога!

М у р а в е л ь. Треба було карбованець.

Д р а г а н. Так я ж не один. (*Гукає*). Гей, босота! Сюди!

Входять Мариська, Муля. Ангел, Ейнштейн.

М а р и с ь к а. Чешть, Мрувка! (*Дає йому плюшевого слона*). Це тобі.

М у р а в е л ь. Ух ти. Гарний. А як звати?

М а р и с ь к а. Пан Тромбальський. Знаєш, є такий вірш:

Бил собе слонь, велькі – як слонь,
Звал се тен слонь Томаш Тромбальскі,
Вшистко, цо мял, било як слонь!
Леч страшни бил запомінальскі.

(Вірш Юліана Тувіма)

М у р а в е л ь. Геніально.
 Е й н ш т е й н. Це теж тобі. *(Дає йому рогатку).*
 М у р а в е л ь. Нащо мені рогатка?
 Е й н ш т е й н. Якщо тебе хтось ображатиме – ти йому стрільни. Це моя нова модель. Модернізована. На транзисторах, з оптичним прицілом.
 М у р а в е л ь. Дякую!
 М у л я. А це, щоб ти не скучав. *(Дає йому м'яч).*
 М у р а в е л ь. Це добре. Я з професором Яницьким зіграю.
 А н г е л *(дає йому крила).* Літай, Муравлю.
 М у р а в е л ь. Я надіну крила, візьму м'яч, рогатку, сяду на слона і полечу далеко-далеко...
 Д р а г а н. Ну що ж. Я хочу попроситися з тобою. Завтра лечу на гастролі.
 М у р а в е л ь. Літуни ми з тобою, Жук. Я – на слоні, ти – на «боїнгу». Щастя тобі.
 Д р а г а н. Тримайся, старий. Все буде добре. Наш бог – перемога! Гей, босота! Збирайте свої манатки. Ходімо!
 Д і т и. Муравель, до побачення. Одужуй. Не хворій. Приходь скоріше.
 О л я. Я теж піду. Коли переливання крові?
 М у р а в е л ь. Завтра.
 О л я. Я прийду завтра.

Вестибюль лікарні

Олю чекає Д р а г а н.

Д р а г а н. Ти часто буваєш у нього?
 О л я. Ні.
 Д р а г а н. Як справи?
 О л я. Нормально.
 Д р а г а н. Де влаштувалася?
 О л я. Танцюю в ресторані «Метро».
 Д р а г а н. Олю... сталося якесь непорозуміння.
 О л я. Не мучся, Жук. Все нормально.
 Д р а г а н. Я інакше не міг.
 О л я. Звичайно.
 Д р а г а н. Ось побачиш: я повернуся – і все буде по-старому... Що тобі привезти? Нам даватимуть долари.
 О л я. Нічого. А втім...
 Д р а г а н. Кажі – що? Шкіряний плащ? Дублянку? Джинси? Касетник? Що? Все, що хочеш... Ми їжу беремо з собою. Консерви, ковбасу, чай. Я буду гроші економити.

О л я. Мені нічого не треба... Привези ліки Муравлю. Професор Я н и ц ь к и й казав, що американці тепер мають проти лейкозу новий антибіотик. Я записала (дістає папірець). Ось його назва. Купи. Прошу тебе. (Дає папірець Д р а г а н у).

Д р а г а н. Пам'ятаєш, як ми клялися – бути завжди разом? В липні. Так, це було в липні. Була тепла ніч, ти була в білих джинсах, ти впала на траву. Це було на бульварі Шевченка. Ти лежала так кілька хвилин, а коли піднялася, в траві залишилися обриси твого тіла. Пам'ятаєш?

О л я. Ти все вигадав.

Д р а г а н. Чим я завинив перед тобою?

О л я. Нічого не було. Був тільки слід у траві. І той через годину зник.

Д р а г а н. Ти його любиш?

О л я. Привези ліки.

Д р а г а н. Любиш чи жалієш? На жалості далеко не пройдеш. Жалість – це не любов. Ти тільки мене кохала й досі кохаєш. Я знаю. Ти хочеш сама себе обдурити.

О л я. Не згуби цього папірця. І не забудь про ліки.

Д р а г а н. Я повернуся, і все буде по-старому, Олю...

О л я. В нас різні боги з тобою, Жук. Твій бог – перемога. А мій...

Д р а г а н. А твій бог? Хто?

О л я. Прощай.

Д р а г а н. Хто???

О л я. Привези ліки. Купи за будь-яку ціну.

О л я і Д р а г а н виходять.

Кабінет професора

Я н и ц ь к и й. Алло, Париж?

Ж а н г і й о (виходить на сцену). Слухаю. Професор Яницький?

Я н и ц ь к и й. Добрий день, мадам Жангійо.

Ж а н г і й о. Я рада чути ваш голос. Що нового? Київ такий же прекрасний, як і восени?

Я н и ц ь к и й. Мороз. На тротуарах ковзанки, і студенти катаються, падають і сміються.

Ж а н г і й о. Як добре... А в нас падає дощ, весь Париж вкрився парасольками. Але я гадаю, що у вас більш важлива справа, ніж паризька погода.

Я н и ц ь к и й. Мадам Жангійо, як посуваються справи з препаратом теікс?

Ж а н г і й о. Щось сталося?

Я н и ц ь к и й. Так. Захворів той хлопчик-поет, який перекладав Сен-Жон Перса. Пам'ятаєте?

Ж а н г і й о. Муравель?

Я н и ц ь к и й. Так.

Ж а н г і й о. Що в нього?

Я н и ц ь к и й. Гострий лейкоз.

Ж а н г і й о. Мій боже... (Пауза).

Г о л о с т е л е ф о н і с т к и. Ви розмовляєте? Алло!

Ж а н г і й о. Так, так. В якій стадії хвороба?

Я н и ц ь к и й. Він почувається все гірше. Ніяких ознак ремісії. З'явилися крововиливи.

Ж а н г і й о. Ми тільки-но почали випробовувати теїкс на першій групі хворих. Десять чоловік. Ще ніяких результатів немає.

Я н и ц ь к и й. Нам потрібна надія. У мене таке враження, наче на моїх очах вмирає Пушкін або Шевченко.

Ж а н г і й о. Бідний хлопчик... Я негайно вишлю вам теїкс. Але як це зробити?

Я н и ц ь к и й. Не знаю. Митними правилами заборонено...

Ж а н г і й о. Мені плювати на всі митниці світу?

Г о л о с т е л е ф о н і с т к и. Алло, ви розмовляєте?

Ж а н г і й о. Так, мадемуазель. Тобто ні. Ми не розмовляємо. Ми плачемо! Ми шукаємо вихід... Здається, я знайшла. У вас є друзі в Варшаві?

Я н и ц ь к и й. Є знайомі.

Ж а н г і й о. Це чудово. Мій кузен – пілот Ер-Франс, він літає на рейсі Париж-Варшава. Я передам через нього теїкс у Варшаву... Добре?

Г о л о с т е л е ф о н і с т к и. Ваш час закінчився. Закінчайте розмову.

Я н и ц ь к и й. Тільки негайно! Наш час закінчується... Треба поспішати...

Чути гудки телефону.

Палата

М у р а в е л ь (один, у напівтемряві, марить).

Я ніхто для тебе, як Улісс –

Пам'ятаєш – в давнім грецькій міті.

Шерхлими вустами непомітно

До її волосся доторкнись...

Входить М у з а, кладе йому руку на чоло.

Я ніхто для тебе. І дарма

До твоїх долоней серце лине.

Всю її – кохану і єдину –
Винести очима крадькома.

Я ніхто для тебе. То моя
Власна доля і нічна скорбота.
І востаннє – пошепки вже – потай
Видихни легке її ім'я.

Злякано підводиться, не впізнає Музу.

Ти хто? Смерть?

Муза. Я твоя доля.

Муравель. Значить – смерть. Бо моя доля – смерть.

Муза. Ні, Муравлю. Твоя доля – вічне життя.

Муравель. Ти брешеш! Всі мене заспокоюють. Мати, батько, професор Яницький, Оля. Всі брешуть... Але найбрехливіша – ти!

Муза. Я кажу правду.

Муравель. Це не правда, це знуцання. Мені залишилося жити кілька днів. Я нічого не зробив у цьому житті! Мене знає кілька людей. Я написав кілька жалюгідних віршиків, ніде не надрукованих. І це – вічне життя?

Муза. Я не заспокоювати тебе прийшла, а сказати істину. Кажу тобі: ти – сіль землі, ти – світло цього світу... Ти прийшов на цю землю, щоб сказати своє слово, і ти його скажеш, і тебе почують ті, які мусять почути... Багато з тих, хто сьогодні в суєті штовхаються, галасують, з шкіри вилазять, щоб звернути на себе увагу, завтра розтануть в пам'яті людській, як нічний туман уранці. Ти ж залишишся назавжди, бо така твоя доля. Ти зостанешся у цьому місті вічно, і через сто і двісті років люди тебе пам'ятатимуть. Бо правда і добро – як сонце; воно вічно світить людям, а брехня і зло – як вогонь пожадливий: все знищує на своєму шляху, а залишає по собі сірий попіл. Пиши.

Муза виходить.

Входять Яницький і Ординатор.

Яницький. Доповідайте.

Ординатор. Стан хворого різко погіршився. Температура сорок. Робимо безперервно переливання крові, але...

Яницький. Що – «але»?

Ординатор. Випадок безнадійний.

Входить Жангійо.

Жангійо. Професор Яницький, препарат теіск вилетів із Парижа до Варшави. Прошу вас щодня передавати мені про хід лікування.

Входить Голембійовський.

Голембійовський. Пане професоре, я тільки-но дзвонив у Варшаву. Літак компанії Ер-Франс зустріне мій приятель Тадеуш Вуйцик.

Жангійо (підходить до Муравля, кладе йому руку на чоло). Бідний хлопчику... як би я хотіла тобі допомогти... Не втрачай надії, тримайся.

Яницький, Ординатор, Голембійовський та Жангійо виходять.

Вбігає Мішель. В його руках автомат. Він відстрілюється.

Мішель. Хлопче, допоможи! За мною женуться карабінери! (Стріляє). Вони нас оточують. У тебе є гранати?

Муравель. Ти звідки?

Мішель. Я – Мішель Жангійо! Я комісар п'ятої народної колони Червоних бригад. (Стріляє). Сховай мене.

Муравель. Як ти в Києві опинився?

Мішель. В якому Києві? (Стріляє). Я в Мілані... Ми втекли з тюрми. Хлопці з четвертої колони прилетіли на гелікоптері, влаштували вибух, скинули нам зброю... (Стріляє). Чорт, вони оточують! Треба щось робити?

Муравель. Нащо ти вбиваєш людей?

Мішель. Заткнись, чистоплюй! Це не люди! Це буржуазні свині! Всіх їх треба з автомата... Знаєш, як плакав Альдо Моро, коли ми вбивали його? Як він хотів жити? Кричав, що хоче побачити своїх онуків. (Озирається, кладе автомат). Ху... Здається, пішли. Слухай, хлопче. Ти мені подобаєшся. Мені мати розповідала про тебе. Вона регулярно-приїздила до мене на побачення. Розповідала про твоє чистеньке місто, про тебе. Ти, здається, пишеш вірші?

Муравель. Так.

Мішель. Плюнь на свої вірші! Музика революції – автомат. Ходімо з нами, нам такі хлопці потрібні.

Муравель. Геть звідси!

Мішель. Чому?

Муравель. Тому що ви – вбивці. Щастя на крові будujete.

Мішель. Як ти смієш! Ми – революціонери!

Муравель. Ви провокатори і вбивці! Ти думаєш, у нас таких не було? Були. В тисяча дев'ятсот одинадцятому році в оперному театрі в Києві до царського прем'єр-міністра Столипіна підійшов один такий, як ти, і вистрелив.

Мішель. Влучив?

Муравель. Влучив.

Мішель. Молодець.

М у р а в е л ь. Його звали Дмитро Богров. Це був провокатор, агент царської охоранки.

М і ш е л ь. Я не агент! Я свідомий революціонер!

М у р а в е л ь. Скількох ти вбив?

М і ш е л ь *(ражує)*. П'ятьох.

М у р а в е л ь. Хто вони?

М і ш е л ь. Два карабінери... водій автомобіля... банківський службовець... і ще одна... одна...

М у р а в е л ь. Хто?

М і ш е л ь. Дівчинка... Років десяти. Я дав чергу, а вона... вона вибігла на вулицю... я не чекав... її змело вогнем, як листя... Я не винний, слово честі! Я не хотів її вбивати. *(Хапається за автомат)*. Вони знову йдуть, оточують... дай руку... допоможи... *(М у р а в е л ь стоїть нерухомо.)* Я боюся! Я боюся смерті! Адже я ще так мало прожив на світі! В мене є дівчина, Анджела... Ми поберемося з нею... Я хочу мати дітей... я хочу жити! *(Лунають постріли, він вибігає)*.

Входять Яницький, Ординатор і Голембійовський.

Г о л е м б і й о в с ь к и й. Пане професоре, препарат теїкс летить у Москву. Тадеуш Вуйчик передав його льотчику Аерофлоту. Через годину препарат буде в Шереметьєвському аеропорту.

Я н и ц ь к и й *(Ординатору)*. Зв'яжіться з Бориспільським аеропортом, поясніть, в чому справа. Попросіть негайно...

Яницький, Голембійовський і Ординатор виходять.

Входить Джошуа Ніколсон з гітарою в руках.

Д ж о ш у а. Вітаю тебе, брате мій! Муза багато розповідала про тебе. Ти не впізнаєш мене? Я – Джошуа Ніколсон. Ходімо зі мною!

М у р а в е л ь. Куди?

Д ж о ш у а. Ми організуємо всесвітній марш миру. Проти нейтронної бомби, бінарних газів, крилатих ракет.

М у р а в е л ь. Але ж ми одні. Який це марш?

Д ж о ш у а. Ми не одні. Дивись!

Входять Мариська, Ейнштейн, Муля, Голембійовський, Яницький, Ординатор, Жангіо, Дівчина-1, Дівчина-2, Діти, учасники Хору.

За нами – тисячі. Сестри і брати, всі, хто ненавидить війну і смерті! Візьмімося за руки! *(Всі беруться)*. Ми підемо зараз до тих, хто готує війну та винищення людства, ми скажемо слово протесту! *(Грає на гі-*

тарі, заспіває пісню американських борців за мир – всі підхоплюють її).

Входить генерал Кіллер.

Кіллер. Крокодайл, дай кроко?

Джозуа. Генерал Кіллер питає – що діється? Шум заважає йому спати.

Муравель. Я хочу сказати генералу Кіллеру кілька слів.

Джозуа перекладає, Кіллер ствердно хитає головою.

Кіллер. Крокодайлінг.

Джозуа. Кажі, він тебе слухає.

Муравель.

Панове, в мене маленьке прохання.

Тобто це велике прохання,

Маленьке ж у тому розумінні,

Що неважко виконати його.

Отже, в мене маленьке прохання:

Я прошу не стріляти в дітей.

Розумієте, коли летять кулі,

Тим більше, коли падають бомби,

На жорстку землю падають діти.

Ніколи ніхто не підійме їх.

Звичайно, коли вбивають дорослих,

Це теж не дуже приємна річ.

Але зрозумійте, панове, діти...

Вони красиві – діти В'єтнаму,

Палестини, Нікарагуа, Сальвадору

Та інших країн:

Чорне волосся, круглі обличчя

І дуже мудрі очі у них –

Древньої культури відбиток.

А можливо – для нас незвичний

Їхній розріз очей?

Кіллер. Крокодайл-дайлінг, кроко-блад...

Муравель.

Ні, ви не думайте, я розумію,

Що є концесії та угоди,

Захист свободи, рівність, братерство

(Кіллер схвально хитає головою)

І безліч інших приємних слів.
 Та доки на землю падають діти,
 Усі наші книги та кінофільми,
 Гучні промови й дотепні спічі
 Не варті ламаного гроша.
 Мені не траплялося жодного разу
 Прохати чогось у конгресу США.
 Та зараз у мене маленьке прохання:
 Я прошу не стріляти в дітей.

К і л е р. Ми розглянемо прохання Поета у відповідності з нашими гуманними й демократичними принципами. Касетні, фосфорні та вакуумні бомби не приносять дітям жодних страждань, вбиваючи їх моментально... *(Як автомат, він повторює цю репліку, яка губиться в звуках антивоєнної пісні, вигуках демонстрації прихильників миру)*.

Е й н ш т е й н. Ех ти, Муравель. Знайшов, кого виховувати. Дипломатію розводив... Взяв би рогатку, дав би йому...

М у р а в е л ь. Спокійно, Ейнштейн. Ти вже раз наробив лиха своєю бомбою. Сиди тепер тихо.

Д ж о ш у а. Сестри і брати, заспіваймо нашу пісню, щоб її почули в усьому світі. Генерали сплять, але совість народів ніколи не засинає. *(Заспіває пісню, всі підхоплюють її й виходять, виштовхуючи г е н е р а л а К і л е р а, який повторює свою репліку)*.

Залишається сам М у р а в е л ь.

М у р а в е л ь.

Додому час. До міста всіх кохань,
 Де тополеві вранішні тумани,
 Де сірий тулуб вершника Богдана
 На золотому тлі софійських бань.

Входить О л я.

М у р а в е л ь. Ти?

О л я. Я.

М у р а в е л ь. Я тебе чекав.

О л я. Я прийшла.

М у р а в е л ь. Я тебе чекав усе життя.

О л я. Я залишуся з тобою на все життя.

М у р а в е л ь. Мені наснилося, що я запрошую тебе до танцю...

О л я. Потанцюймо...

М у р а в е л ь. Але я не вмію танцювати.

О л я. Не бійся, я навчу тебе... *(Танцює, він уважно на неї дивиться).*

М у р а в е л ь. Стривай... Десь я бачив цей танець. Так, так. Ти його танцювала з Жуком. Танцювала?

О л я. Це зовсім інший танець.

М у р а в е л ь. То був танець життя, а це – танець...

О л я. Не кажи так! То був танець тіла, а це – танець душі. *(Плаче.)*

М у р а в е л ь підходить до неї.

М у р а в е л ь. Пробач... я не хотів тебе образити... Я тебе... Не хоч танцювати... Краще сядьмо з тобою в трамвай і поїдемо до Пущі-Водиці.

О л я. Тільки одягнись тепліше, бо морозно.

М у р а в е л ь. Які руки в тебе теплі...

О л я. Я колись жила на Куренівці... В нас був садок і пасіка.

М у р а в е л ь. Чому немає снігу?

О л я. Тому, що в Києві стоїть безсніжна зима. Така буває раз на сто років.

М у р а в е л ь. Земля вкрита сивою памороззю. Здається, що ми йдемо по Місяцю.

О л я. І від нас залишаються сліди, як на поверхні Місяця.

М у р а в е л ь. Дивись... озеро. Замерзле. Ходімо покатаємось. Тільки обережно! Крига дуже слизька.

Весело сміючись, вони ковзають по поверхні озера, потім, послизнувшись, падають.

О л я. Що це?

М у р а в е л ь. Яблуко. Вмерзло в кригу...

О л я. Дивись – мох коричневий, листя... Яблуко червоне. Все як живе. Тільки рукою не можна доторкнутись.

М у р а в е л ь. Маленька червона планета. З якого неба впала вона?

О л я. Знаєш, таке відчуття, наче їдеш у метро. В сусідньому вагоні – люди, вони розмовляють, усміхаються, вони поруч, але вони в іншому світі... Не доторкнешся...

М у р а в е л ь. Так, так... це інший світ. Ти правильно сказала. Він поруч... але від нас безмежно далекий...

Відходить від О л і, стоїть відчужений і далекий.

О л я. Муравель, Муравель... Мурашечко... любий, не йди... я тебе кохаю... Мурашечко... ти мене чуєш?

Входять Я н и ц ь к и й і О р д и н а т о р.

Я н и ц ь к и й *(бере руку М у р а в л я).* Температура почала спадати.

О р д и н а т о р. Невже теїкс подівав?
Я н и ц ь к и й. Я не знаю що – теїкс, ВАМП чи бог, – але починається
ремесія. Як лейкоцити?

О р д и н а т о р. Зменшуються.

М у р а в е л ь. Це ви, професоре?

Я н и ц ь к и й. Муравель... Мурахо...

М у р а в е л ь. Олю... мені здалося, що... ви казали мені «ти».

О л я. Ми давно з тобою на «ти»...

М у р а в е л ь. Ти знову пахнеш персиком...

О л я. Це такий крем.

М у р а в е л ь. А шашличного крему в тебе немає? Я хочу їсти.

Я н и ц ь к и й. У хворого прокидається здоровий апетит.

М у р а в е л ь. Професоре, коли ви мене випишете? Я хочу поїхати до
Пущі-Водиці, там є таке маленьке замерзле озеро... Схоже на ковзанку.

Я н и ц ь к и й. Немає вже ковзанки.

М у р а в е л ь. Чому?

Я н и ц ь к и й. Тому що вже весна. Зрозумів? Весна!

Затемнення.

4. Весна

Київське подвір'я

І в а н В а с и л ь о в и ч (у вікні). Весна... Аж не віриться... Щоразу,
коли приходять весна, не віриться... Невже це було зі мною? А може, це
сон? Ні... не сон. Ось листячко на яблунці вже розкривається... У сорок
п'ятому році ми стояли в Кюстрині... Тиша, солов'ї співають. Тільки на
серці тривожно, бо співають вони по-німецьки... Гарно співають, але не
по-нашому... А шістнадцятого квітня все почалося... Пекло. Я зробив три
вильоти, а надвечір знову. Вилетіли в парі з Льонею Синициним. Його
Синицею звали. А він усім: хочу, каже, бути журавлем у небі, а не синицею
у жмені. Полетіли у район Фюрстенвальде. Сонце почало сідати... Але не
сліпило нас. Дим був такий, що на сонце можна дивитись... Ми на висоті
двісті метрів летіли,.. а вони як вдарили. Літак Синиці одразу вибухнув,
повний боезапас, а в мене крило відірвало. Я з парашутом... Це мій другий
стрибок за всю війну... Я везучий. Перший раз – над Києвом. Другий –
біля Берліна. Ну, думаю, йоксель-моксель. Приземлюся на голову фюреру,
немає більше куди падати... Погані справи, Іване... Оце так щасливчик.
Мене щасливчиком звали... Впав у лісі. Нічого не пам'ятаю... Потім чую –
хтось мене трясє. Розплющив очі – темно. Чую голос: проше пана, проше

пана, пан живий? Ну, думаю, це вже я на тому світі. Летів у Німеччину, а прилетів у Польщу... Коли ми в Польщі стояли, я трохи по-їхньому навчився. Проще пана, пшепрашам...

Вибігає М а р и с ь к а з велосипедом.

М а р и с ь к а (*співає*). Проще пане, проще пана, естем така закохана, проще пана, проще пана...

І в а н В а с и л ь о в и ч. Виявилося, що це польські жінки полонені... В лісі ховаються, наших чекають... Дівчину ту Кристиною звали... Ми на самому березі Шпрее... Я спочатку не зрозумів, що це річка... Води не було видно. Трупі пливли... все чорне від трупів... (*Грає на трубі*).

М а р и с ь к а. Проще пана, проще пана, естем така закохана...

Вбігають М у л я, Е й н ш т е й н, А н г е л, грають у футбол.

Д і т и. Муравель! Муравель!

І в а н В а с и л ь о в и ч. Чого кричите, як оглашенні? Йому не можна грати.

Входить О л я.

О л я. Він не вийде. Він зараз пише. Він удень і вночі пише.

Входять Г о л е м б і й о в с ь к и й і Я н и ц ь к и й, розкланюються.

Г о л е м б і й о в с ь к и й. Дзень добжи, пане професоже.

Я н и ц ь к и й. Моє шанування.

Г о л е м б і й о в с ь к и й. Пенькна погода.

Я н и ц ь к и й. Дуже гарна.

Г о л е м б і й о в с ь к и й. Мій приятель Тадеуш Вуйцик цікавився – як справи у Муравля?

Я н и ц ь к и й. Йому краще.

Г о л е м б і й о в с ь к и й. Значить – вшистко добже?

Я н и ц ь к и й. Ви знаєте, що таке тиша перед боем? (*Г о л е м б і й о в с ь к и й ствердно хитає головою*). Тривожна-тривожна... Ось-ось почнеться бій. Можливо, останній.

Я н и ц ь к и й і Г о л е м б і й о в с ь к и й розкланюються, виходять.

У двір з гуркотом в'їжджає мотоцикл – ще більш розкішний, ще більш розцяцькований, ніж раніше. На мотоциклі – Д р а г а н. Звучить мелодія рок-н-рола.

Д р а г а н. Хеллоу, еврібоді, ледіс енд джентльменс, диз із зе юкраїні-ен денсінг груп фром Юнайтед Стейтс ов Америка. Спокуха. Наш бог – перемога! Тримайте – жвачка з Міккі-Маусом. (*Роздає дітям жуйку*).

Іване Васильовичу, ви можете зіграти блакитну симфонію в стилі блюз? (Бачить Олю). Ти? Радий тебе бачити... Що з тобою? Ти така красива... (О л я запитально дивиться на нього). Розумієш, часу в нас не було, віриш? Все концерти і репетиції. І грошей майже не було. Надули нас з доларами... Кинули нам кілька копійок... А ліки там страшенно дорогі... Там усе дорого, а ліки – жах просто. Не те, що в нас. Це тобі справжній капіталізм... Ні, ти не думай. Я цікавився. А вони кажуть – у них теж немає ліків проти цієї хвороби. Цей антибіотик – одна реклама. Коштує дорого, а ефекту ніякого... Ти мені не віриш? Слово честі! Я хотів привезти... але це безглуздо, зрозумій. Все одно... (О л я мовчки виходить).

Входить Муравель.

Муравель.

Згадаєш їжака, що я приніс.

І як вночі він бігав по кімнаті.

А вже роки убогі і багаті,

Як сніг січневий, промайнуть навскіс...

Драган. Муравель... ти здоровий... друже... я радий, що все обійшлося. (Обіймає його). Ти маєш гарний вигляд.

Муравель.

Забудь ім'я, і голос, і слова.

Лише згадай, що серпень був як вершник.

Заносилось на дощ. Дивак і віршник

Прийшов вночі і руки цілував...

Драган. А в Чикаго, в аеропорту, мене тричі проганяли через магніт. Стоять негри-поліцаї, такі суворі, що страх. Пістолети, наручники, палиці. І кажуть: містере, нам шкода, але ви мусите пройти знову... Я йду – і знову дзвенить. Чорті-що. Нічого в мене залізного немає, а дзвенить. Хлопці сміються, кажуть – серце в нього залізне.

Муравель.

А інший хтось цей аркуш відшука,

І в нім, далекім, блисне, наче спалах,

Моя любов до жінки, що не спала

І хлібом годувала їжака.

Драган. А в Бостоні – я стрибаю (це мій коронний номер) і чую – постріл! Уявляєш? Я зависаю над залом, наче льотчик – і раптом постріл. Ну, все, думаю, кранти! А це, виявляється, лампа освітлювальна вибухнула. Нас компанія Ен-бі-сі знімала для телевізійного фільму.

Муравель. Джошуа Ніколсона ти не зустрів?

Д р а г а н. Кого-кого? Це хто? Зірка рок-н-ролу?

М у р а в е л ь. Мій друг.

Д р а г а н. Ти якийсь дивний. І всі ви дивні. Всі змінилися. І ти, і О л я, і Київ. Став такий маленький, провінційний.

М у р а в е л ь. Я Олю люблю.

Д р а г а н. А вона тебе?

М у р а в е л ь. Я її люблю.

Д р а г а н. М у р а в е л ь, ти знаєш, що таке щастя?

М у р а в е л ь. Коли ти когось любиш.

Д р а г а н. Щастя – це те, що було колись. Тільки я тоді не розумів, що то щастя. Торік влітку – це було щастя. В мене були друзі, був ти, була О л я, була маленька футбольна команда... Тепер залишився гопак. Прости мене.

М у р а в е л ь. Ти що?

Д р а г а н. Прости. Я дуже завинив перед тобою.

Обіймає Муравля, цілує, виходить.

М у р а в е л ь (до дітей). Можна з вами погратись?

М а р и с ь к а. Тобі не вольно, Мрувко.

М у л я. Професор казав...

М у р а в е л ь. Муля, кинь мене виховувати. Ейнштейне, давай м'яч. Ангеле, вперед! Мариська, пас! Давай, давай! Го-ол!

М у р а в е л ь швидко втомлюється, виходить з гри. Діти продовжують грати.

М у р а в е л ь виходить на авансцену. До нього підходить М у з а. Вона в білому.

М у р а в е л ь. Ти? А чому ти в білому?

М у з а. Так треба.

М у р а в е л ь. Ти до кого?

М у з а. Я по тебе.

Х о р. – Рано ще, рано.

– Ще і мати не вставали

І до мене не гукали: вставай, сину!

– Ще і батько не вставали

і до мене не гукали: ходім, хлопче!

М у р а в е л ь. Рано, ще рано.

Х о р. – Ще Марія не вставала

І до мене не гукала: вставай, Йванку!

– Старшина ще не вставав.

і до мене не гукав: кроком руш!

Муравель. Рано ще, рано.
 Ще і донька не вставала
 і до мене не гукала: вставай, тату!
 Ще й онук мій не вставав
 і до мене не гукав: ходім, діду!
 Рано ще, ой рано.

Муза. Треба йти.

Вони йдуть – Муравель і Муза.

Іван Васильович (у вікні). Ти куди, синку?
 Муравель. На бойовий виліт... Я ще повернуся!

Муравель і Муза виходять.

Діти мовчки стоять, дивляться на них. Потім починають грати у футбол.

Кабінет професора

Яницький, Ординатор.

Ординатор. Хворий Євген Муравйов, двадцяти років. Після короткої ремісії, що тривала один місяць, був знову госпіталізований у зв'язку з...

Яницький. Знаю.

Ординатор. Кількість лейкоцитів збільшується з дня на день і зараз досягає...

Яницький. Знаю.

Ординатор. З'явилися гемоцитобласти, наростає анемія, гемоглобін...

Яницький. Знаю, знаю, знаю. Що далі?

Ординатор. Препарат теїкс не дає ніякого лікувального ефекту, хоча застосовується внутрішньовенне у великих дозах...

Яницький. Тихше.

Входить Жангійо.

Жангійо. «Я знаю: кораблі, що потопаять в цій імлі блідого проростання, глухо кидають свій звіриний зойк проти людської та божої сліпоти. Я знаю: над водоспадами великих рік, між небом і землею, устаються білі свята весняної крупки. І на широких вокзалах, задимлених світанком, мов пальмові гаї під склом, молочна ніч вітає омелу з днем народження...»

Ординатор. Париж на проводі. Говоріть.

Яницький. Я слухаю.

Жангію. Що нового, професоре Яницький?

Яницький. Нічого втішного.

Жангію. Значить, теікс нічого не вартий?

Яницький. Він подарував йому місяць життя.

Жангію. Всього місяць життя... Мій боже, як це мало...

Яницький. За цей місяць він написав книгу віршів. За цей місяць він став великим поетом.

Жангію. Мій боже, я вірила в тебе... Я все життя молилася тобі, твоїм кардиналам і священикам... Я вірила, що саме в ці весняні дні Христа розіп'яли на Голгофі і що саме в ці дні ти, мій великий боже, змилювався над ним, воскресив його з мертвих, – я вірила в тебе. Але якщо ти можеш спокійно дивитися, як гинуть молоді люди – гинуть безглуздо, ще не встигнувши майже нічого зробити, – то який же ти бог? І чи ти є насправді?

Яницький. Мадам Жангію, я давно хотів вас спитати – як ваш син?

Жангію. Він загинув два місяці тому, під час втечі з в'язниці.

Яницький. Пробачте... я не знав... прийміть мої співчуття.

Жангію. Я часто згадую ваші слова, професоре. Ви праві, професоре Яницький... Ми безсилі... Наша професія – одна з найбезглуздіших у світі... Правий був Екклезіаст, коли казав, що все – марнота марнот і ловлення вітру.

Яницький. Ні... я з вами не згоден. Я теж так думав, але тепер... Ми повинні працювати... Повинні, засукавши рукави, зціпивши зуби, працювати. Посуватися вперед хоч на міліметр, хоч на соту долю міліметра... але щось робити. Вінкристин, вінбластин, теікс, преднізолон. Ми не маємо права сидіти склавши руки. Люди нам цього не простять.

Жангію. У Парижі все цвіте, закохані цілуються на бульварах. Так світло, так радісно і так невимовно сумно...

Яницький. У Києві теж усе цвіте.

Жангію. Прощайте, професоре Яницький.

Яницький. Прощайте, мадам Жангію...

Жангію та Ординатор виходять, входить Мухоріз.

Мухоріз. Будьте такі ласкаві, могу я бачити професора Яницького?

Яницький. Це я.

Мухоріз. Я Мухоріз. Я працюю в науково-популярному журналі «Космічний пил». Тираж – величезний...

Яницький. Сьогодні важкий день, і в мене дуже мало часу.

Мухоріз. Дорогенький професоре, уклінно просимо вас взяти участь у дискусії про нову науку.

Яницький. Нову науку?

М у х о р і з. Так. Вона називається – поцілункологія.

Я н и ц ь к и й. Як-як?

М у х о р і з. Поцілункологія, дорогенький професоре Яницький. У перекладі з грецької – наука про поцілунки.

Я н и ц ь к и й. Що за жарти? Мене хворі чекають.

М у х о р і з. Витримка, мій дорогенький. Мені порадили саме до вас звернутися. Нам потрібна бойова, публіцистична дискусія. Тема – історія поцілунка та його перспективи.

Я н и ц ь к и й. Чоловіче добрий, я вже забув; що таке поцілунок... І не бачу для себе ніяких перспектив розвитку...

М у х о р і з. Ви неправі! Ми оточені поцілунками! Ми купуємось у поцілунках! Що супроводжує людину від народження до смерті?

Я н и ц ь к и й. Медицина.

М у х о р і з. Ні, дорогенький професоре. Помиляєтесь. Поцілунок! Наша редакція розробила класифікацію поцілунків. Поцілунки пристрасні, невинні, родинні, службові... Поцілунок Іуди.

Вбігає О р д и н а т о р.

О р д и н а т о р. Там... Муравель... Негайно...

Я н и ц ь к и й схоплюється.

М у х о р і з. Куди ви? Стривайте! Вислухайте мене! Це – найважливіша наука в світі. От тільки ми не знаємо, що робити з поцілунками футболістів, коли вони цілуються від радості, що забили гол... Просимо написати вашу думку з приводу...

Я н и ц ь к и й. Слухайте... ідіть ви... до...

Вибігає разом з О р д и н а т о р о м.

М у х о р і з. А як же завдання редакції? Як дискусія? (*Підносить у руці пачку*). Тут виступи провідних вчених, графіки, обчислення, формули поцілунків... Кількість поцілунків на душу населення... Сезонність поцілунків. Що сталося? Чому така паніка у відділенні? Ви не знаєте? Я можу все! Але я не розумію, що тут відбувається?

Затемнення.

Київське подвір'я

Д і т и грають у футбол. Бігають М а р и с ь к а, М у л я, Е й н - ш т е й н, А н г е л... Гуляє Г о л е м б і й о в с ь к и й.

І в а н В а с и л ь о в и ч (*у вікні*). Що б там не казали, а найкраще місце в Києві – Центральний стадіон... Я люблю бігати, ви не думайте... Вчора набігався так, що ноги сьогодні болять... А який красивий він був улітку

сорок п'ятого року... Поруч госпіталь, і всі поранені ходили на стадіон... Поле заросло травою, наче справжній степ, з лавок на трибунах фарба довоєнна злущилася, але все одно – не було красивішого місця. До мене Надія приходила, дружина моя... Ми йшли на схили Черепанової гори. Нікого там не було, тихо, а внизу, перед нами, лежав Київ. Він був сірий, німий, напівспалений. Йоксель-моксель... Якби ви тільки бачили... Ніхто тоді не думав про космос, легкові машини, джинси, роки-дроки, матчі на кубок європейських чемпіонів, ми були просто щасливі, що залишилися живими... Ви знаєте, що таке щастя? (*Вперше грає на трубі довгу і прекрасну мелодію щастя*). Я люблю, коли молодь танцює. Мені не заважає. Вони там всякі буги-вуги, роки-дроки, а мені байдуже. Декого драгує, а мене ні. Виходжу до них, танцюю з ними. Позавчора на весіллі так нтанцювався, що аж ноги болять. Жінка каже: що ти, Іване? – а я танцюю. Гопака танцювали. А потім співали: «їхав козак за Дунай...» (*Наспівує*).

Входять Яницький і Ординатор.

М а р и с ь к а. Пане професоже, як Мрувка?

Е й н ш т е й н. Ми хочемо кров дати Муравлю.

М у л я. І я хочу дати.

А н г е л. І мою візьміть! У мене хороша кров!

Я н и ц ь к и й. Йому кров уже не потрібна.

Г о л е м б і й о в с ь к и й. Єзус Марія!

У двір на інвалідному візку виїздить Іван Васильович. Він без обох ніг.

І в а н В а с и л ь о в и ч. Синку! Як же так... Це ти повинен був мене ховати... (*До Яницького*). Куди ви дивилися?

Я н и ц ь к и й. Ви чули? Відкрили нову науку: поцілункологію. Скажіть: коли цілуєш мертву людину – це теж поцілункологія?

Всі стоять мовчки. Входить Оля.

О л я. Слухай, небо, що я говоритиму, і хай земля почує, що я скажу, і ви всі слухайте слово моє, бо я кохаю його, а все інше не має ніякого значення... Довго блукала я в темряві, в суєті, в марнослов'ї, аж нарешті побачила вдалині світло, і серце моє розвиднілося, бо пізнало його і покохало його, а все інше не має значення... Він, світло моє і спасіння... Він мов та яблуня у подвір'ї, серед сірих цегляних будинків та іржавого заліза, яблуко моє найсолодше, яблуко недосяжне. Все інше не має ніякого значення, бо я його кохаю... Ось він йде по горах київських, йде і йтиме вічно, ось я йду поруч з ним і йтиму вічно, ми цілуємось з ним на всіх перехрестях, у всіх під'їздах і дворах, падає дощ весняний, перший, і ми

ховаємось до телефонної будки і стоїмо там годину, рік, вічність, він обіймає мене, і поцілунки його солодші за мед найсолодший; скло запотіває, і мені здається, що ми летимо в хмарах, і я кохаю його, і все інше не має ніякого значення... Ти завжди прилітав до мене вночі, коханий, я відкривала на ніч балконні двері, батьки не розуміли, казали, що холодно вночі, а я відкривала їх, чекаючи, коли прилетиш ти вітром до мене, тривожним і солодким вітром весни, і все інше не мало для мене значення, бо я тебе кохала... А за день до смерті сталося те, що снилося мені щоночі, про що мріяло серце моє, груди мої і моє лоно... Слухайте всі, розповім вам все, бо його нема, і вже ніщо не має значення, бо я його кохаю... Я прийшла до нього в лікарню, ми вийшли в парк і сховалися від усіх, там є такі тихі куточки, чагарник і дерева... Трава була така молода і зелена; ми сіли на мій плащ, ми знайшли квітку... Сон називається – така ніжна, фіолетова, волохата, як джміль, квітка... Я хотіла її зірвати, а він не дозволив, а потім... Все інше не мало вже ніякого значення, бо він кохав мене, а я його... Ви думаєте, що, коли людина заплющила очі й перестала дихати, вона померла? Неправда! Він живий! Він живе у дворі цьому, в цих домах і деревах, у Хрещатику, в Дніпрі, в футболі, у Пущі-Водиці й замерзлому озері... Він живе у мені. Серце моє вільне від смерті. Бо я чекаю його дитину... Чого ви мовчите? Не вірите? У мене народиться його син. І все інше не має ніякого значення, бо це – плід нашого кохання, моя маленька зірочка, мій маленький Муравлик...

Я н и ц ь к и й. Візьміться всі за руки, щоб відчутти тепло долоней і потиск рук.

Всі – актори й глядачі – беруться за руки.

Я н и ц ь к и й. Тільки міцно тримаймося за руки, щоб ніхто не розірвав цей вічний ланцюг – ніяка смерть і ніяка ненависть. Беріться, всі беріться. Тепер ми вже не маленька київська футбольна команда, а – все людство.

Входить Муравель разом з Музою.

Муравель.

Тільки двічі живемо. Раз – у світі білім-білім,
Тож сумуємо і квилим, як до іншого йдемо.
А тоді вже другий раз, в світі чорнім – аж червонім.
Чорнозем ламає скроні, і трава росте крізь нас.
Тільки двічі живемо. Дай нам, боже, щоб любили,
І щоб люди не раділи, як у чорний світ йдемо.

Кінець.

Людмила КОЗИНЕЦ³²

Киев

ИЗ КНИГИ «КАЧЕЛИ СУДЬБЫ»

...Мы шли по Крещатику, и цвет каштанов сыпался на перламутровые плечи мастера Далии, покрывая лепестками ее черные кудри. На перекрестке мастера вдруг замерла, вцепившись взглядом в ничем не приметельного прохожего. Он шел, погруженный в свои мысли, затаенно улыбаясь им. В руке прохожего пламенем костра трепетала желтая роза на длинном гибком стебле.

Я посмотрела на белое лицо мастера Далии.
Нечеловеческая боль искажила рисунок ее губ.

– Да что случилось?

Мастера Далия же прошептала:

*И наклоняясь над краем бездны,
Я вдруг пойму, склоняясь в тоске,
Что все на свете – только песня
На украинском языке.*

Прохожий, несущий желтую розу, улыбнулся светло и ушел по Крещатику к Днепру.

– Мастера... кто это был?

– Ну вы тут в Киеве вообще... ничего не помните. Ничего не хотите помнить! – и она погрозила кулаком безобразному монументу посреди города. – Это Леонид Киселев. Поэт. Умер. В двадцать с небольшим лет.

– Как умер?! – пролепетала я. – Вот же он шел... с цветком.

– Запомни! – взъярилась Далия. – Каждый день Леня Киселев проходит по Крещатику с желтой розой в руке. Запомни!

Да, такое забудешь. Я осознала, что к четырем пополудни буду стремиться на этот перекресток. Чтобы еще и еще раз увидеть светлую улыбку и пламя желтой розы.

Про гуманістичну роліцію та інтеграційні чинники —
 В. Жигаря
 Про культурно-освітні функції театру — О. Терещук
 Ілюстрації — Я. Завацький
 Мистецтво сучасної України — Г. Савчук
 Про зміни в українській літературі — Т. Соловйов, В. Халфін
 Про літературні твори — Д. Володимир
 Про гуманістичні аспекти — Д. Веринський
 Про естетичні аспекти — І. Шендрик
 Про культурно-освітні функції театру —
 В. Сергійчук
 Про буття українського театру — О. Дубовик
 Про режисерський аспект — О. Журавльов
 Про культурно-освітні функції театру —
 В. Крижановський

В. П. українсько-режисера — Віктор ШУВАЛОВ

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УРСР
 Головний управління культури
 Київського мистецтва

КИЇВСЬКИЙ МОЛОДІЖНИЙ ТЕАТР

ЧЕТВЕРТИЙ СЕЗОН

Ю ЩЕРБАК

МАЛЕНЬКА ФУТБОЛЬНА
 КОМАНДА

вистава для дітей
 від 7 років

01

02

Вистава про козацький

Муромель	— В. АЛЕКСАНДРОВИЧ, С. КОТОВИЧ
Муза	— Н. ЗАВОЛОНТА, Г. СІДЯНОВА
Драган	— В. КОТОВИЧ, К. ШИПІЛОВИЧ
Олек	— Д. ДЕМЕТЬЄВА, О. КРИЦЬ, Т. ПАВЛЮК
Іван Васильович	— В. КОТОВИЧ, В. ШЕРШЕНКО
Яничка	— В. ШЕНТЕНКО
Желібо	— А. УРСЬКИЙ, В. НЕДАНКОВИЧ, С. КОТОВИЧ
Головний	— В. ШЕНТЕНКО, О. НЕДАНКОВИЧ
Марська	— С. ТЕЛЕГІНОВА
Мудя	— М. КОЗЛЕНКО
Анока	— Я. ЧОРНИШИВ
Генерал	— М. КОЗЛЕНКО
Джонні	— С. ДЖОННІ
Біскуп	— В. МАКАРЕНКО
Шаня	— К. ШИПІЛОВИЧ
Орляков	— В. АЛЕКСАНДРОВИЧ

Вистава 16 квітня
 1982 р.

В. П. режисера: Ірина С. МАТВІЄНКО, А. МИХАЙЛОВА,
 А. ПЕТРОВ, В. СОНА

Вистава про В. КРИЛОВИЧА

У виставі використано твори художника української Академії
 мистецтв України і мистецтва ім. В. І. Леніна

03

Фото з архіву
 сім'ї Кисельових:

- 01 Юрій Щербак
- 02 Програмка вистави. 1982 р.
- 03 Володимир Кисельов
- 04 Гелій Снегирьов
- 05 Володимир Заманський
- 06 Леонід Кисельов. Одеса, 1961 р.
- 07 Ярослав Розумний на могилі
 Леоніда Кисельова. 1992 р.

04

СЕРГЕЙ СЕРГЕЕВИЧ КИСЕЛЬСКИЙ

1941—1992

«Меня Кисельский Иван называл своим дядей, хотя в жизни мы не встречались. Впервые я был у него дома только в 1989 году, когда он находился в больнице. Мы с ним говорили много, и он рассказывал мне о своем детстве, о том, как он учился в школе, о том, как он работал в колхозе. Он был очень добрым и открытым человеком. Я очень люблю его и буду помнить его всегда».

Ирина Николаевна, 1950

«Вас у Кисельский Иван называл своим дядей, хотя в жизни мы не встречались. Впервые я был у него дома только в 1989 году, когда он находился в больнице. Мы с ним говорили много, и он рассказывал мне о своем детстве, о том, как он учился в школе, о том, как он работал в колхозе. Он был очень добрым и открытым человеком. Я очень люблю его и буду помнить его всегда».

Ольга Давыдова, 1950

В 3-м классе школы — Иван КИСЕЛЬСКИЙ

Фото С. Савельева © Фотогалерея «Мир»

Школы № 1

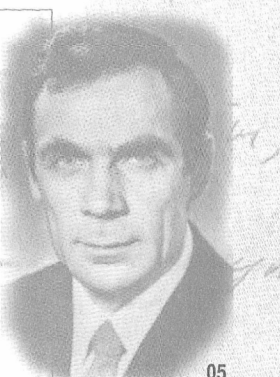
КАЛЕНДАРЬ ПОСВЯЩЕННЫЙ 100-ЛЕТИЮ РОЖДЕНИЯ ИВАНА КИСЕЛЬСКОГО

МАЛЕНЬКА ФУТБОЛЬНАЯ КОМАНДА

История от Ивана до 1992

Писатель Иван КИСЕЛЬСКИЙ
Композитор Иван КИСЕЛЬСКИЙ
Композитор Иван КИСЕЛЬСКИЙ
Композитор Иван КИСЕЛЬСКИЙ

В центре внимания — Иван Кисельский

05

КИСЕЛЬСКИЙ Иван Сергеевич (1941—1992) — русский писатель, журналист, композитор. Он родился в семье рабочих в городе Иваново. Его творчество охватывает различные жанры: проза, поэзия, музыка. Он известен своими детскими книжками и музыкальными произведениями. Его творчество остается популярным и по сей день.

Иван Кисельский был одним из самых талантливых и трудолюбивых людей своего поколения. Он оставил после себя богатое наследие, которое продолжает вдохновлять читателей и слушателей. Его творчество — это отражение жизни, любви и надежды.

Иван Кисельский был одним из самых талантливых и трудолюбивых людей своего поколения. Он оставил после себя богатое наследие, которое продолжает вдохновлять читателей и слушателей. Его творчество — это отражение жизни, любви и надежды.

06

06

3

1963

07

1968
2006

бібліографія / библиография

1963–2006

**ТВОРИ ЛЕОНІДА КИСЕЛЬОВА, ЩО ВИХОДИЛИ ДРУКОМ, ПЕРЕКЛАДИ ЙОГО ВІРШІВ
ТА ПРОЗОВИХ ТВОРІВ, СПОГАДИ ПРО НЬОГО
ТА СТАТТІ ПРО ЙОГО ТВОРЧИСТЬ¹**

Софія КОГУТ²

укладач

Львів

ДРУКОВАНІ ТВОРИ Л. КИСЕЛЬОВА³

Окремі видання:

СТИХИ. Вірші / Передм. «Леня Киселев» (с. 3–8) Д. Затонського; Післямова «Все – навсправжки» (4 с. суперобкл.) Л. Новиченка. – К.: Молодь, 1970. – 151с. – Портр. – Тит. стор. і текст рос. і укр. мовами.

ЗМІСТ:

Ручей; «Дерева не платят за платя»; «Яблоню, что растет на улице...»; «Ветер треплет листья...»; Слово о полку Игореве; Первый снег; «Квартал забором обнесен...»; «Солнце больше не дарит обновою...»; Осень пришла в воскресенье; «Все – изменчиво, все – в движеньи!»; Космический трамвай; Над Днепром; «Осенний вечер. Я выключил свет»; «Молишься и веришь. Даль туманна»; «Слепому помогли войти в троллейбус»; Солнце; Сонет; «Дарвин не прав. Совершенно не прав Дарвин»; «Сколько раз мы сбрасывали шубы...»; «Я слышал, будто скульпторы Эллады...»; «Город сонный-сонный, только видно...»; Китеж; Фабричные романы: Подражанье Блоку; Мотто; I. «Сегодня дождь, и завтра дождь...»; II. «Яблочко, яблочко...»; Цифры не сдаются: Отрывок из пьесы: Эпизод 1; Эпизод 2; Балкон; «Все сторонятся...»; «Главный врач идет по палатам...»; «Я воспитывался в очередях...»; В самолете; «В мире рифм, на улице на любой...»; Дон-Кихот; Первая любовь: Поэма: В больнице; Монолог соседа по койке; Спор с ним же по вопросам архитектурным; «Зимним вечером, летним вечером...»; «Что останется в старости?»; «Мальчишка рисует на мусорном ящике мелом...»; «Я позабуду все обиды...»; «Дождик серенький и маленький»; «Автобус, как пирог на скатерти...»; Республика Сан-Марино; Хлеб; «Сегодня волны бьют о берег пляжа...»; «А людям нужно жить у моря...»; Антирелигиозное; «Из сада в дом попадают кузнечики...»; «Подол – плохое место для собак»; Над морем; «Расковали Прометея...»; Цари; Стихи о Тарасе Шевченко: I. «Он прятал от тюремщиков...»; II. «В хате розовая стенка...»; III. «Я знаю, что твердил Тарас Шевченко...»; «Сегодня новый год, и завтра тоже...»; «Удивительно длинный ливень...»; Футбол; «Природа не выносит пустоты»; Монолог Галилея; Синица; Скользанки; После Троянской войны; Загорск: I. «То вверх ползли в скрежещущем автобусе...»; II. Подражанье Винграновскому; III. «Не надо сказок о Рублеве...»; IV. «Мне в церкви делать нечего...»; V. «Прошла сквозь старух и свечи...»; VI. «Есть в музее русского искусства...»; VII. «Мы в Загорске всего лишь гости»; Бригантина: Песня; «По летнему городу (нет, это запах)...»; «У голубей от голода...»; «Я плачу...»; «Два столетия спустя...»; Памяти Лермонтова; «Я любил когда-то большие числа...»; «На стене скрипучей горенки...»; «Черная бурка, алая страсть»; «Луна позолотила иней...»; «Судьба хитрит, она сама с собою...»; «Дождь.

Осанистым соснам...»; «Ночью деревьям очень страшно...»; Девочка; «Если дни становятся синей...»; «Будь проклята услужливая память...»; Визит осени; «Все по годам: восторженность...»; «Вы любите большие города?»; Старая площадь; «Какою мерою мерите...»; «Мне надоели ночи в поездах...»; Офелия; «Я думаю о Джеймсе Мередите...»; «Невозможно удержаться...»; «Как моя вселенная мала!»; «Во мне сломался какой-то винтик...»; «Дарница вскрикиет испуганной птицей...»; «На деревенском кладбище кресты...»; «Пусть рухнувшее дерево задавит...»; «Каравелла поднимает белые паруса...»; «Игра в слова – нелегкая игра»; «Любовная игра стрекоз...»; «Суматоха смены декораций...»; Дударик; «Рано ще, рано»; «На терасах дерев тільки вітер, вітер, вітер...»; «Стати б хоч на менти лічені...»; 3 листа Джонатана Яреми Свіфта; «Вона приходила щоранку...»; «Ніч у Кракові»; «Згадаєш їжака, що я приніс...»; Похорон Офелії; Цигарочка; «Так, вона залізна, наше слово – криця...»; «Тільки двічі живемо»; «Заспівайте, сестро, заспівайте...»; «Земля така гаряча...»; «Завтра буде світ такий, як завше...»; Додому; «Я ніхто для тебе, як Улісс...»; «Панове, в мене маленьке прохання...»; Таго оповідають; «В зорнім серпневім павутинні...»; Осінь.

ОСТАННЯ пісня: Вірші / Передм. І. Драча. – 2-е вид., доп. – К.: Молодь, 1979. – 190 с., іл. – На тит. л. та обкл. назва параф.: укр. і рос. мовами.

ЗМІСТ:

Ручей; «Деревья не платят за платья...»; «Яблоню, что растет на улице...»; Радость; «Ветер треплет листья...»; Слово о полку Игореве; Первый снег; «Квартал забором обнесен...»; «Солнце больше не дарит обновою...»; Осень пришла в воскресенье; «Все изменчиво! Все в движении!»; Космический трамвай; Над Днепром; «Осенний вечер. Я выключил свет...»; «Молишься и веришь. Даль туманна...»; «Слепому помогли войти в троллейбус...»; Солнце; Сонет; «Дарвин не прав...»; «Сколько раз мы сбрасывали шубы...»; «Я слышал, будто скульпторы Эллады...»; «Город сонный-сонный, только видно...»; Китеж; Фабричные романы: Подражание Блоку; Мотто; I. «Сегодня дождь, и завтра дождь...»; II. «Яблочко, яблочко...»; Цифры не сдаются: Отрывок из пьесы; Балкон; «Все сторонятся...»; «Ах, на площади Мартыновского...»; «Главный врач идет по палатам...»; «Я воспитывался в очередях...»; В самолете; «В мире рифм, на улице на любой...»; «Не поможет ни сила, ни меткость...»; Дон-Кихот; Первая любовь: Поэма: I. «В любовь, как с моста в реку...»; 2. В больнице; 3. Монолог соседа по койке; 4. Спор с ним же по вопросам архитектурным; 5. «Чуткие сослуживцы...»; «Зимним вечером, летним вечером...»; «Что останется в старости?»; «Мальчишка рисует на мусорном ящике мелом...»; «Я позабуду все обиды...»; «Дождик серенький и маленький...»; «Автобус – как пирог на скатерти...»; Республика Сан-Марино; Хлеб; «Море глухо камни vorочает...»; «Сегодня волны бьют о берег пляжа...»; «А людям нужно жить у моря...»; Цирюльницы: I. «Недолго цирюльники царские жили...»; II. «Комната от курений...»; Антирелигиозное; «Из сада в дом попадают кузнечики...»; «Подол – плохое место для собак...»; Над морем; «Расковали Прометей...»; Цари; Стихи о Тарасе Шевченко: I. «Он прятал от тюремщиков...»; II. «В хате розовая стенка...»; III. «Я знаю, что твердил Тарас Шевченко...»; «Сегодня новый год, и завтра тоже...»; «Удивительно длинный ливень...»; Футбол; Степан Разин: I. «Промелькнули ночи летние...»; II. «Чья-то тень скользит по стеночке...»; III. «Утро скрашено было казнью...»; «Природа не выносит пустоты...»; Монолог Галилея; Синица; Скользanky; После Троянской войны; Загорск: I. «То вверх ползли в скрежещущем автобусе...»; II. Подражание Винграновскому; «Церквей Загорских купола...»; III. «Не надо сказок о Рублеве...»; IV. «Мне

в церкви делать нечего...»; V. «Прошла сквозь старух и свечи...»; VI. «Есть в музее русского искусства...»; VII. «Мы в Загорске всего лишь гости...»; Бригантина: (Песня); «По летнему городу...»; «У голубей от голода...»; «Я плачу...»; Памяти Лермонтова; «Я любил когда-то большие числа...»; «На стене скрипучей горенки...»; «Черная бурка, алая страсть...»; «Луна позолотила иней...»; «Судьба хитрит, она сама с собою...»; Рылеев; «Дождь. Осанистым соснам...»; «Ночью деревьям очень страшно...»; Девочка; «Если дни становятся синей...»; «Будь проклята, услужливая память...»; Каравелла Колумба; Визит осени; «Все по годам: восторженность...»; «Вы любите большие города?»; Старая площадь; «Какою мерою мерите...»; «Мне надоели ночи в поездах...»; Предисловие к «Трагедии Гамлета»: I. «Как мысли черные ко мне придут...»; II. «Офелия, девочка, что ты, не надо...»; III. «Кажется, у вас была сестра?»; IV. «Сыграйте мне на флейте, Гильдестерн!»; V. «От Виттенбергского трепа...»; VI. «Благословенна шпага Фортинбраса!»; VII. «Что мне Гекуба?»; «Не верю в братство физиков...»; «Прощай, и если навсегда...»; Случай в троллейбусе; КИО; Офелия; «Я думаю о Джеймсе Мередите...»; Баллада о треске; «В горнице прибрала, тесто замесила...»; Сонет; Жизнь и смерть Дульсинеи Тобосской; «Невозможно удержаться...»; «Как моя вселенная мала!»; Дом Шевченко; Пушкин и декабристы; «Во мне сломался какой-то винтик...»; «Дарница вскрикнет испуганной птицей...»; «На деревенском кладбище кресты...»; «Оборвалась тоненькая нить...»; «Каравелла поднимает белые паруса...»; «Игра в слова – нелегкая игра...»; «Пусть рухнувшее дерево задавит...»; Мария-Магдалина; «Любовная игра стрекоз...»; Гарсия Лорка; «Суматоха смены декораций...»; «Что-то стал я выпадать...»; Дударик; «Він був як полум'я. Його рядки...»; «На терасах дерев тільки вітер, вітер, вітер...»; «В камені, в дереві, на папері...»; «Як у нашому селі...»; Катерина; «І маги молода, і сонце юне...»; «Стати б хоч на менти лічені...»; 3 листа Джонатана Яреми Свіфта; «Вона приходила щоранку...»; Цигарочка; Ніч у Кракові; «Згадаеш їжака, що я приніс...»; Похорон Офелії; «Так, воно залізне, наше слово – криця...»; «Тільки двічі живемо»; «Заспівайте, сестро, заспівайте...»; «Земля така гаряча...»; «Завтра буде світ такий, як завше...»; Додому; «Я ніхто для тебе, як Улісс...»; Вандея; Смерть ланкової; «Панове, в мене маленьке прохання...»; Тато оповідають; «В зорянім серпневім павутинні...»; «Не дайте, щоб заснула край коня...»; Осін.

ТІЛЬКИ ДВІЧІ ЖИВЕМО: Вірші, проза, слогади про поета / Упоряд. С. В. Кисельов; Передм. «Леонід Кисельов з другої половини двадцятого віку» (с. 9 – 28) І. Дзюби; Послесловие составителя (с. 405 – 407). – К.: Дніпро, 1991. – 414 с. – Іл., портр., факсиміле віршів.

ЗМІСТ:

ВІРШІ / СТИХОТВОРЕННЯ:

Ручей; «Деревья не платят за платья...»; «Ветер трешлет листья...»; Слово о полку Игореве; Первый снег; Буратино; «Квартал забором обнесен...»; «Солнце больше не дарит обновою...»; Осень пришла в воскресенье; «Жил да был старый граф»; «Все изменчиво! Все в движеньи!»; Космический трамвай; Над Днепром; «Откуда – я не знаю, право...»; «Осенний вечер. Я выключил свет...»; «Молишься и веришь. Даль туманна»; «Слепому помогли войти в троллейбус»; Очень трудно быть поэтом; Солнце; Сонет; «Дарвин не прав...»; «Сколько раз мы сбрасывали шубы...»; Стихи о мыльных пузырях; «Я слышал, будто скульпторы Эллады...»; «Город сонный-сонный, только видно...»; Скорость; Китеж; Фабричные романы: Подражанье Блоку; Мотто: I. «Сегодня дождь, и завтра дождь...»; II. «Яблочко, яблочко»

ко...»; Цифры не сдаются: Отрывок из пьесы; «Этой ночью умер Сталин»; «В пятьдесят втором, холодном, трудном...»; Балкон; «Все сторонятся...»; «Ах, на площади Мартыновского...»; «Главный врач идет по палатам...»; «На улице идет единоборство...»; Джанкой; «Я воспитывался в очередях...»; В самолете; «В мире рифм, на улице на любой...»; «Не поможет ни сила, ни меткость...»; «У радио вагонного...»; Дон-Кихот; Первая любовь: Поэма. I. «В любовь, как с моста в реку...»; 2. В больнице; 3. Монолог соседа по койке; 4. Спор с ним же по вопросам архитектурным; 5. «Чуткие сослуживцы...»; «Зимним вечером, летним вечером...»; «Что останется в старости?»; Второе солнце; «Мальчишка рисует на мусорном ящике мелом...»; «Я позабуду все обиды...»; «Дождик серенький и маленький...»; «Слова меняются, словно флаги...»; «Зло и монотонно...»; Баллада об архитектурных излишествах; «Если б знать, откуда ветер дует...»; «Автобус, как пирога на скатерти...»; «Ночью метлой с алюминиевой ручкой...»; Фронда; Республика Сан-Марино; Хлеб; «Говорят, все песни спеты»; «Море глухо камни ворочает...»; «Сегодня волны бьют о берег пляжа...»; «Тринадцатое марта, Курневка»; «А людям нужно жить у моря...»; Цирюльники: I. «Недолго цирюльники царские жили»; II. «Комната от курений...»; Религиозное; «Из сада в дом попадают кузнечики...»; «Подол – плохое место для собак»; Над морем; «Раскавали Прометей...»; Цари; Цари: Для Д. Благого; Стихи о Тарасе Шевченко: I. «Он прятал от тюремщиков...»; II. «В хате розовая стенка...»; III. «Я знаю, что твердил Тарас Шевченко...»; «Сегодня новый год, и завтра тоже...»; Раковина; «Удивительно длинный ливень...»; «Не важно, что первый в чем-то ты...»; Футбол; Степан Разин: I. «Промелькнули ночи летние...»; II. «Чья-то тень скользит по стеночке...»; III. «Утро скрашено было казнью...»; Юрюзань; «Природа не выносит пустоты»; Монолог Галилея; «На заборе висит афиша...»; Синица; «Я вечером услышал соловья...»; Скользанки; «Сияло солнце, было жарко...»; После Троянской войны; «По лоскуткам, по ломтикам...»; «Наверное, в душе часовщика...»; «Я из кошачьей пасти вытащил...»; Загорск: I. «То вверх ползли в скрежещущем автобусе...»; II. Подражанье Винграновскому; III. «Не надо сказок о Рублев...»; IV. «Мне в церкви делать нечего...»; V. «Прошла сквозь старух и свечи...»; VI. «Есть в музее русского искусства...»; VII. «Мы в Загорске всего лишь гости»; «Петр, шагая по дороге...»; Бригантина: Песня; «По легнему городу (нет, это запах)...»; «У голубей от голода...»; «Я плачу откровенностью за откровенность...»; «Август лужицы вытер...»; «Два столетия спуска...»; Остракизм; Памяти Лермонтова; «Я любил когда-то большие числа...»; «На стене скрипучей горенки...»; «Черная бурка, алая страсть...»; «Луна позолотила иней...»; «Если в это апрельское утро взглядеться...»; «Судьба хитрит, она сама с собою...»; Антарктида; «Торопятся поэты и цари...»; «Дождь. Осанистым соснам...»; «Ночью деревьям очень страшно...»; «Тюльпаны – раскрашенный тонко шелк...»; «Девочка»; «Если дни становятся синей...»; «Будь проклята, услужливая память...»; «Милая, не будь такою мрачной...»; Каравелла Колумба; Колодец; «На деревьях поселились аисты»; Визит осени; «Все по годам: восторженность...»; «Очень жарко, очень жарко...»; «Людям трудно, у людей тревога...»; «Аве, Цезарь! Мы с тобою схожи...»; «Вы любите большие города?»; Утро стрелецкой казни; Аршакован; «Как будет выглядеть эта война?»; Памяти Бруно Ясенского; «Словно Отечество, или отчество...»; Старая площадь; «Какою мерою мерите...»; «Ветер с Востока...»; «Мне надоели ночи в поездах...»; Сорок первый; «И мертвым, и живым, и полумертвым...»; «Проклятый век. Поэты в нем ютятся...»; Предисловие к «Трагедии Гамлета»: I. «Как мысли черные ко мне придут...»; I. «Офелия, девочка, что ты, не надо...»; III. «Кажется, у вас была сестра?»;

IV. «Сыграйте мне на флейте, Гильдестерн!»; V. «От Виттенбергского трепа...»; VI. «Благословенна шпага Фортинбраса!»; VII. «Что мне Гекуба? А все же припомнится...»; «Не верю в братство физиков...»; «Прощай, и если навсегда...»; Случай в троллейбусе; КИО; Офелия: «Если дни становятся синей...»; «Я думаю о Джеймсе Мередите»; Баллада о треске; «В горнице прибрала, тесто замесила»; Сонет; «Уходят люди от меня»; Жизнь и смерть Дульсинеи Тобосской; «Шелые сутки верти баранку...»; «Невозможно удержаться...»; «И у той последней двери...»; «Как моя вселенная мала»; Дом Шевченко; «Погляжу, как окно напротив...»; «Ваши догмы устарели...»; «Что вам наворкует Воркута?»; «Во мне сломался какой-то винтик...»; «Язык не может сразу умереть...»; «Дарница вскрикнет испуганной птицей...»; «На деревенском кладбище кресты...»; «Оборвалась тоненькая нить...»; «Каравелла поднимает белые паруса»; «Игра в слова – нелегкая игра»; «Пусть рухнувшее дерево задавит...»; Осип Манделъштам: Злобная поэма: 1. «Он иначе сочетал слова...»; 2. «Все рифмуют с Лермонтовым лето...»; 3. «Этих строчек хриплое дыханье...»; 4. Русская поэзия; 5. Над «Воронежскими тетрадами»; 6. «Кровью вымараны в списках...»; 7. «Не мигрень, я уверяю вас...»; 8. «Поэту невозможно умереть...»; «Стоит на главпункте населпункта...»; Мария-Магдалина; «Любовная игра стрекоз...»; «Я – окольцованная птица...»; «Что-то стал я выпадать...»; Октябрь; «Наблюдаю падение листьев. Октябрь.»; «Суматоха смены декораций...»; «Мій щур такий любесенький...»; Дударик; «Він був як полум'я. Його рядки...»; «Рано ще, рано»; «На терасах дерев тільки вітер, вітер, вітер...»; «В камені, в дереві, на папері...»; «Як у нашому селі...»; Катерина; «І мати молода, і сонце юне...»; «Стати б хоч на менти лічені...»; 3 листа Джонатана Яреми Свіфта; «Вона приходила щоранку...»; Цигарочка; Ніч у Кракові; «Згадаеш їжачка, що я приніс...»; Похорон Офелії; «Так, вона залізна: наше слово – криця...»; «Не йму віри політикам...»; «Тільки двічі живемо»; «Заспівайте, сестро, заспівайте...»; «Земля така гаряча...»; «Ти полинеш сиза, наче птах»; «Завтра буде світ такий, як завше...»; Додому; «Я ніхто для тебе, як Улісс...»; Вандея; Смерть ланкової; «Панове, в мене маленьке прохання...»; Тато оповідають; «В зорянім серпневім павутинні...»; «Не дайте, щоб заснула край коня...»; «Затулити вуха, заплющити очі»; Осінь.

ПРОЗА:

Яблуки; «Сначала это было похоже на...»; «Паломничество в Киев»; «Исторический музей...»; «По призыву партии...»; Человек, который убил Гитлера; «Ни в одной аптеке нет талька...»; На далекой планете; «Когда читаешь...»; «Уважаемые товарищи»; «Борис Годунов: отклики и реплики: [Пародії поета на імовірні сучасні йому відгуки про п'єсу О. Пушкіна]: Л. Чарская. Кто убил царевича; М. Старичкий. Вопреки исторической правде; Т. Ларина. Двойка драматургу; Т. Борисенко. Выше строила, писатели!; «Вызывает глубокое недоумение...»; Афиша; Подхватим почин: [Авторська репліка до переробки однієї із сцен «Бориса Годунова» на «сучасний» лад, а саме: «Борись, Годунов»].

СПОГАДИ ПРО АВТОРА. СТАТТІ ПРО ЙОГО ТВОРЧИСТЬ / ВОСПОМИНАНИЯ ОБ АВТОРЕ. СТАТЬИ О ЕГО ТВОРЧЕСТВЕ :

Іван Драч. Жовта троянда Леоніда Кисельова; Ярослав Розумний. Леонід Кисельов – феномен поетичний чи психологічний?; Дмитрий Загонский. Леня Киселев; Елена Скульская. «Мы еще обязательно увидимся...»; Екатерина Дмитриевская. «Он был живой, живет некуда...»; Григорий Кипнис-Григорьев. Ручей из сербра.

КИСЕЛЕВ Л. Когда мы умрем: [поезія в прозі]; Праведники: [поезія в прозі].

**ПУБЛІКАЦІЇ ТВОРІВ Л. КИСЕЛЬОВА /
ПУБЛІКАЦІЇ ПРОИЗВЕДЕНІЙ Л. КИСЕЛЕВА**

1963

ПЕРВЫЕ стихи: «Еще мальчишкой удивлялся дико...»; «Все изменчиво! Все в движении!»; «Я воспитывался в очередях...»; «Яблоню, что растет на улице...»; «Вы не пытались проследить...» // журнал «Новый мир», 1963. – №3. – С. 159–160.

ДОЖДИК: [Стихи] // журнал «Радуга», 1963. – № 4. – С. 190.

1966

**4«БЕДНЯГА Буратино...»; «Мне снова снился отчий дом...»; «На облака облокотись...»; «Сюда частенько приходят выпить...»; «В синеве каштаны, липы, клены...»; «Дождь с отчаяньем бьет кулаками в окно...»; «Он прятал от тюремщиков...»; «Не поможет ни сила, ни меткость...»; «Новых рифм в помине нету...»; «Смешнее человека нету...»; «Когда-то королевство цифр...»; «Улицы розданы...»; «Подол – плохое место для собак...»; «Я знаю, что твердил Тарас Шевченко...»; [Стихи] // Киселев В. Девочка и птицелет: Роман [Прим. автора (с. 21): «Все стихи для этой книги написал Леонид Киселев»]. – М.: Дет. лит., 1966. – С. 21,23,27,47–48,52,55,89,101, 119–120,144–145, 179, 216.

1967

УНДЕМ Джон. Колесо: Оповідання / Пер. з англ.: Л. Кисельова // Наука і суспільство, 1967. – № 6. – С. 32–35.

В РОДНОМ городе: [Стихи]: Старая площадь; Дом Шевченко // «Комсомольское знамя», 1967. – 26 авг.

1968

**«БЕДНЯГА Буратино...»; «Улицы розданы...»; «Он прятал от тюремщиков...»: Переходной возраст. Художественный кинофильм по мотивам романа В. Киселева «Девочка и птицелет». Режиссер-постановщик Ричард Викторов – Перв. творч. объедин. Центр. киностудия детск. и юношеск. фильмов им. М. Горького. – М., 1968. // Режиссерский сценарий – С. 42,71–72, 97.

**ПОДХВАТИМ почин. М., Журнал «Вопросы литературы», № 1, 1968, С. 238–239.

«СМЕРТЬ ланкової»; «Так, вона залізна, наше слово – криця...»; «Заспівайте, сестро, заспівайте...»; «Земля така гаряча...»: [Вірші. Передм. І. Драча «Перші акорди» – див. № 40] // газета Літературна Україна, 1968. – 17 квіт.

ДУДАРИК: [Вірш] // газета «Літературна Україна», 1968. – 26 лип.

**«І МАТИ молода, і сонце юне...»; «На терасах дерев тільки вітер, вітер, вітер...»; «З листа Джонотана Яреми Свіфта» [Вірші] // Ранок, 1968. – № 8. – С. 5.

НОВІ вірші: «Цигарочка»; «Додому»; «Тільки двічі живемо...»; «В камені, в дереві, на папері...» [Прим. ред.] // Дніпро, 1968 – № 8. – С. 4–5.

КАТЕРИНА; «Згадаєш іжака, що я приніс...»; «Ти полинеш сиза, наче птах...»: [Вірші] // газета «Літературна Україна», 1968. – 4 жовт.

КРИЛА матері: «Він був як полум'я. Його рядки...»; «Рано ще, рано...»; «Стати хоч на менти лічені...»; «Вона приходила щоранку»; Ніч у Кракові; «Як у нашому селі...»; [Вірші] // Вітчизна, 1968. – № 11. – С.75–76.

3 ПОВІСІ Леоніда Кисельова: [Вірші] // Нове життя (Пряшів), 1968. – № 51. – С. 5.

1969

«БЕДНЯГА Буратино...»; «Мне снова снился отчий дом...»; «На облака облокотись...»; «Сюда частенько приходят выпить...»; «В синеве каштаны, липы, клены...»; «Дождь с отчаяньем бьет кулаками в окно...»; «Он прятал от тюремщиков...»; «Не поможет ни сила, ни меткость...»; «Новых рифм в помине нету...»; «Смешнее человека нету...»; «Когда-то королевство цифр...»; «Улицы розданы...»; «Подол – плохое место для собак...»; «Я знаю, что твердил Тарас Шевченко...»; [Стихи] // Киселев В. Девочка и птицелет: Роман [Прим. автора (с. 21): «Все стихи для этой книги написал Леонид Киселев»]. – М.: Дет. лит., 1969. – С. 21,23,27,47–48,52,55,89,101, 119–120,144–145, 179, 216.

«НЕ ДАЙТЕ, щоб заснула край коня...»; Тато оповідають; Похорон Офелії; «Я ніхто для тебе, як Улісс...»; «Завтра буде світ такий, як завше...»; [Вірші. Вступна замітка «Два поетичні вінки на свіжі могили...»]; (С. 614) – про поезію Леоніда Кисельова і Володимира Яринича] // Поезія'69. – К.: Рад. письменник, 1969. – Вип. 2. – С. 64–68.

«НЕ ДАЙТЕ, щоб заснула край коня...»; Тато оповідають; Похорон Офелії; «Я ніхто для тебе, як Улісс...»; «Завтра буде світ такий, як завше...»; [Вірші. Вступна стаття Л. Новиченка «Все – насправжки» – див. 51] // Дніпро, 1969. – № 4. – С. 106–107.

1971

«Я ПОЗАБУДУ ВСЕ ОБИДЫ...»; «Чужим потом пропитано твое тело, женщина из Магдалы»; «Згадаеш їжак, що я приніс...»; [Стихи] // Киселев В. Веселый роман. – К., Радянський письменник, 1971, С. 120–121, 130–131.

1972

**«В ЗОРЯНИМ серпневім павутинні» – Збірник поезій – К., Молодь, 1972. – С. 45.

1976

**«БЕДНЯГА Буратино!»; «Мне снова снился отчий дом...»; «На облака облокотись...»; «Сюда частенько приходят выпить...»; «Дождь с отчаяньем бьет кулаками в окно...»; «Он прятал от тюремщиков...»; «Не поможет ни сила, ни меткость...»; «Новых рифм в помине нету...»; «Смешнее человека нету...»; «Когда-то королевство цифр...»; «Улицы розданы...»; «Подол – плохое место для собак...»; «Я знаю, что твердил Тарас Шевченко...»; [Стихи]// Киселев В. Девочка и птицелет. – М.: Дет. лит., 1976. – С. 22; 24; 28; 48; 56; 90–91; 99; 103; 121–122; 181; 218–219.

1978

**«КАК МОЯ вселенная мала!...»; «Рано ще, рано...»; «Земля така гаряча...»; «На терасах дерев...»; «Дударик»: Дніпрові райдуги. Антологія молоді поезії України – К.: Молодь, 1978. – С. 212–216.

1979

**«ТОРОПЯТЯСЯ поëты и цари...»; «Любовная игра стрекоз...»; «Как моя вселенная мала!»; «На деревенском кладбище кресты...»; «Поэт не может просто умереть...»; «У голубей от голода...»: [Стихи] // Киселев В. Любовь и картошка. – М.: Дет. лит., 1979.

1981

ЦАРИ; Ручей; Стихи о Тарасе Шевченко; «Игра в слова – нелегкая игра...»; Осiнь; «Тiльки двiчi живемо...»; «Завтра буде свiт такий, як завше...»: [Вiршi] // Кошелiвець I. Лiоня Кисельов, український поет // Сучаснiсть. – Мюнхен, 1981. – № 3–4. – С. 61; 62–63; 65; 66; 67.

1982

«БЕДНЯГА Буратино!»; «Мне снова снился отчий дом...»; «На облака облокотись...»; «Сюда частенько приходят выпить...»; «Дождь с отчаяньем бьет кулаками в окно...»; «Он прятал от тюремщиков...»; «Не поможет ни сила, ни меткость...»; «Новых рифм в помине нету...»; «Смешнее человека нету...»; «Когда-то королевство цифр...»; «Улицы розданы...»; «Подол – плохое место для собак...»; «Я знаю, что твердил Тарас Шевченко...»; «Торопятся поëты и цари...»; «Любовная игра стрекоз...»; «Как моя вселенная мала!»; «На деревенском кладбище кресты...»; «Поэт не может просто умереть...»; «У голубей от голода...»: [Стихи] // Киселев В. Девочка и птицелет. Любовь и картошка. – М.: Дет. лит., 1982. – С. 19; 22; 25; 43; 49; 79; 87; 90; 105–106; 127; 158; 192; 221; 264; 283; 316–317; 373; 374.

«НА ДАЛЕКIЙ планетi»: Фантастичне оповiдання. Передмова Ю. Пригорницького // К., газета «Лiтературна Україна», 1982. – 14 жовтня.

1984

**КАТЕРИНА: / Передм. М. Слабошпицького «Йтиме бiлим полем Катерина». // Першовiрш. Вiршi, спогади, есе – К., Молодь, 1984. – С. 55.

**«ЯК У нашому селi...»; Нiч у Краковi; Вандея. // «Сучаснiсть», липень–серпень, Мюнхен, 1984, С. 56–58.

1986

«БЕДНЯГА Буратино!»; «Мне снова снился отчий дом...»; «На облака облокотись...»; «Дождь с отчаяньем бьет кулаками в окно...»; «Не поможет ни сила, ни меткость...»; «Новых рифм в помине нету...»; «Смешнее человека нету...»; «Когда-то королевство цифр...»; «Улицы розданы...»; «Подол – плохое место для собак...»; «Я знаю, что твердил Тарас Шевченко...»: [Стихи] // Киселев В. Девочка и птицелет. – К.: Веселка, 1986, – С. 25; 27; 30; 54; 83–84; 91; 94; 109; 130; 159–160; 194.

**АНТОЛОГIЯ української поезiї: В 6-ти т. Т. 6. / Упоряд. I. Зуб. – К.: Днiпро, 1986. – 445 с. Вiршi Л. Кисельова «Рано ще, рано...», Катерина, «Панове, в мене маленьке прохання...» – С. 344–346.

1987

**«НА ДАЛЕКIЙ планетi»: Пригоди, подорожi, фантастика'87 / К., Молодь, 1987 – С. 100–103.

1988

«БЕДНЯГА Буратино!»; «Мне снова снился отчий дом...»; «На облака облокотись...»; «Сюда частенько приходят выпить...»; «Дождь с отчаяньем бьет кулаками в окно...»; «Он прятал от тюремщиков...»; «Не поможет ни сила, ни меткость...»; «Новых рифм в помине нету»; «Смешнее человека нету...»; «Когда-то королевство цифр...»; «Улицы розданы...»; «Подол – плохое место для собак...»; «Я знаю, что твердил Тарас Шевченко...» // Киселев В. Девочка и птицелет. – М.: Дет. лит., 1988 – С. 23; 25; 29; 51; 59; 95–96; 105; 108; 128; 154–155; 192; 232

**«СЕГОДНЯ волны бьют о камни пляжа...»; «Не нужно сказок о Рублеве...»; «Автобус – как пирог на скатерти...»; «Очень жарко, очень жарко...»; «У Серези Киселева...»; «У комаров нелетная погода»; «Последний цирюльник («Недолго цирюльники царские жили...»); «Не верю в братство физиков...»; [Стихи] // Киселев В. Только для девочек. – К.: Веселка, 1988.

1989

«БЕДНЯГА Буратино!»; «Мне снова снился отчий дом...»; «На облака облокотись...»; «Сюда частенько приходят выпить...»; «Дождь с отчаяньем бьет кулаками в окно...»; «Он прятал от тюремщиков...»; «Не поможет ни сила, ни меткость...»; «Новых рифм в помине нету...»; «Смешнее человека нету...»; «Когда-то королевство цифр...»; «Улицы розданы...»; «Подол – плохое место для собак...»; «Я знаю, что твердил Тарас Шевченко...»; «Сегодня волны бьют о камни пляжа...»; «Не нужно сказок о Рублеве...»; «Автобус – как пирог на скатерти...»; «Очень жарко, очень жарко...»; «У Серези Киселева...»; «У комаров нелетная погода»; «Последний цирюльник («Недолго цирюльники царские жили...»); «Не верю в братство физиков...»; [Стихи] // Киселев В. Девочка и птицелет. Только для девочек. – К.: Молодь, 1989. – С. 18; 20; 23–24; 40; 46; 74–75; 82; 85; 99–100; 120; 149; 181; 195; 196; 201; 203; 223; 228; 240; 248; 253; 266; 268; 311–313; 334.

**«ОСИП Мандельштам. Злобная поэма». К., газета «Вечірній Київ», 19 січня 1989, С. 3

**«ЭТОЙ ночью умер Сталин...» // Подборка стихов // журнал «Радуга»5, 1989. – № 4. – С. 110–124.

**«Поэты умирают в небесах...» Поэма «Осип Мандельштам», публикация Сергея Киселева, предисловие Ивана Драча «Поэты умирают в небесах...»: «Почему так тяжело писать это предисловие? Эта маленькая трагическая поэма написана была двадцатилетним киевским поэтом, которого нет в живых уже... два десятилетия... Жил в Киеве юноша – цельный и светлый. Навеки таким остался в памяти – щедро одарила его природа-мать талантом, мудростью, чистотой, врожденной деликатностью и сдержанностью, столько много всего уделила ему, что сама и позавидовала, удивилась своей щедрости – и укоротила ему жизнь лейкемией. С достоинством молодого мужчины-рыцаря встретил поэт ее величество Костомаху, сумела она отобрать у него только жизнь. Осталась поэзия – цельная и светлая. Леонид Киселев всегда поражал чистотой своего мышления, бескомпромиссностью характера, удивлял умением говорить о главном, существенном, оставляя молчанию ту бесплодную гарабарщину, над освоением которой трудятся бесчисленные легионы, пригвожденные к перу. Деликатная сдержанность порывов, тихая юношеская мудрость – и вдруг такой гром, исхлестанный

огнем безжалостной иронии. Юноша созрел вместе со своим временем, вместе с незабываемыми шестидесятью и пытался все узнать, все получить из первых рук, не сверяясь ни с кем, всему дать свои обозначения и координаты, дойти до своего собственного разума и понимания, а не обходиться общеизвестным отношением к вещам, к идеям, к миру. Именно эта тенденция к первоосвоению материала, к раздвиганию популярных легенд и утверждению своей первоправды родила из мальчика поэта, к голосу которого мы прислушиваемся и сейчас. А правда о трагической судьбе Осипа Мандельштама, как и правдивейшие легенды о Лесе Курбасе, Тициане Табидзе, Егише Чаренце, Павле Васильеве – все они наполняли атмосферу шестидесятих годов морозной жесткостью истины, все они подвигали к бескомпромиссности и чистоте. Добрая, отзывчивая душа молодого Леонида Киселева обожглась этой правдой и оставила это первооткрытие в стихах. Они просто необходимы современному читателю. // Журнал «Юность», М., № 9, 1989 г.

1990

**Подборка стихотворений: «Проклятый век...», Осип Мандельштам, «Этой ночью умер Сталин...», «Что нам наворкует Воркута?..», «Чужим потом пропитано твоё тело...», Жизнь и смерть Дульсинеи Тобосской, «Что-то стал я выпадать...», «Слова меняются, словно флаги...», «По лоскуткам, по ломтикам...», «Ваши догмы устарели...», «И у той последней двери...» // Газета «Комсомольское знамя», 31 декабря 1990 год, стр. 4–5.

1991

**«НЕ ВИНЕСТИ того болю...» // Соловей Е. Поезія пізнання (Філософська лірика в сучасній літературі). – К.: Дніпро, 1991, С. 46.

**«СЛОВА меняются, точно флаги...» // К., газета «Голос України», 1991, 1 травня. Вірш уміщено поряд з перекладами віршів поета українською мовою, здійсненими І. Качуровським.

**«Я ПОЗАБУДУ все обиды...». Подборка стихотворений: «Расковали Прометея...», «Не верю в братство физиков...», Жизнь и смерть Дульсинеи Тобосской, «На деревьях прилетели аисты», Мария Магдалина, «Что-то стал я выпадать...». Предисловие Надежды Ажгихиной. Публикация Сергея Киселева. // Журнал «Огонек», М., № 45, 2–9 ноября, 1991.

1996

**«БАЛЛАДА о Евпатии Коловрате». Стихотворение. Рубрика «Эксклюзив. Публикуется впервые». Публикация и предисловие Сергея Киселева. // Киев, газета «Независимость», 23 (24) января, 1996, 1-я полоса.

1998

**«АНТОЛОГИЯ современной русской поэзии Украины». Т. 1. Ред.-сост. М. Красиков. Харьков, «Крок», 1998. Стихотворения Леонида Киселева «Я позабуду все обиды...», «Природа не выносит пустоты...», «Из сада в дом попадают кузнечики...», «Каравелла...», «Как моя вселенная мала!» – С. 99–100.

2000

«СТАТИ б хоч на менти лічені...» // Дивослово, 2000. – №3. – С. 12.

**ДОМ с химерами. К., Факт, 2000. В поэтический сборник, составленный Мариной Муляр и Леонидом Финкельштейном, вошла подборка стихотворений Леонида Киселева «Как моя вселенная мала» с предисловием Оксаны Забужко. С. 221–231. «Дарница вскрикнет испуганной птицей...»; «Вы любите чужие города?»; «Мальчишка рисует на мусорном ящике мелом...»; «Я позабуду все обиды...»; «Каравелла поднимает белые паруса...»; «Все изменчиво! Все в движении!»; «Солнце больше не дарит обновую...»; «Подол – плохое место для собак...»; «Дождь. Осанистым соснам...»; «Мне надоели ночи в поездах...»; «Расковали Прометей...»; «Ни спасти, ни спрятать не могу...»; «Во мне сломался какой-то винтик...»; «КИО», «Как моя вселенная мала...»

2001

**100 РУССКИХ поэтов о Киеве (от Александра Пушкина до молодых – пока не очень известных авторов). Антология. Составление, вступительная статья и примечания Риталия Заславского // К., журнал «Радуга», 2001, С. 284–285. «Подол – плохое место для собак...», «Дарница вскрикнет испуганной птицей...»

**АНТОЛОГІЯ української поезії II половини ХХ сторіччя / Авт. передм. та упоряд. текстів професор Ю. Ковалів. К.: Гранослов, 2001., 432 с. В антології представлені твори українських поетів другої половини ХХ сторіччя – Ліни Костенко, Д. Павличка, І. Драча, М. Вінграновського, П. Мовчана, В. Кордун, В. Герасим'юка, Л. Кисельова, Наталки Білоцерківець, І. Малковича та інших. Стор. 5 «Деякі по-статі, яскраво спалахнувши, в силу певних причин зникли з літературного обрію (Г. Кириченко, Г. Тименко, Л. Кисельов та ін.)». Наведено вірші Леоніда Кисельова «Як у нашому селі...», стор. 119, «3 листа Джонатана Яреми Свіфта», стор. 120, «Земля така гаряча...», стор. 121, «Завтра буде світ такий, як завше...», стор. 121.

2002

**100 ПОЭТОВ о любви. Антология. Составление и вступительная статья Риталия Заславского. // К., журнал «Радуга», 2002. С. 133.» Будь проклята, услужливая память...»

2003

**КИЕВ. Русская поэзия ХХ века. Поэтическая антология. Составление, вступительная статья Юрия Каплана. «Стихи о Тарасе Шевченко», «Природа не выносит пустоты...», «Вы любите чужие города...», Дарница вскрикнет испуганной птицей...», Мария Магдалина, «Луна позолотила иней...», «На деревенском кладбище кресты...», Гарсия Лорка // Киев, ООО «Юг», 2003, стр. 173–176.

**КНИЖКА-розмальовка «Мова та логіка», частина II, видавництво «Липень», К., 2003, С. 1, вірш «І мати молода, і сонце юне...».

**«ИГРА в слова – нелегкая игра...» Газета «Метро», Киев, 21 марта, 2003, С. 1.

2004

**ЖУРНАЛ «Наше життя», Нью-Йорк, № 1, січень, 2004, Леонід Кисельов «Тато оповідають».

2005

**ГАЗЕТА «Киевские Ведомости», 10 февраля, 2005, С. 9. Статья Сергея Киселева о Леониде Киселеве «Поэты умирают в небесах» и стихотворение «Дарница вскрикнет испуганной птицей».

**СБОРНИК «Каштановый дом», литературный альманах. Стихи Леонида Киселева «Я позабуду все обиды...», «Природа не выносит пустоты...», «Вы любите чужие города...», «Дарница вскрикнет испуганной птицей...», «Луна позолотила иней...», «На деревенском кладбище кресты...», «Поэту невозможно умереть...», часть писем Леониду Киселеву. С. 176–187, К., 2005б.

**ПЕРЕКЛАДИ ТВОРИВ Л. КИСЕЛЬОВА /
ПЕРЕВОДЫ ПРОИЗВЕДЕНИЙ Л. КИСЕЛЕВА**

Англійською мовою

«БЕДНЯГА Буратино...» (Отрывок); «Мне снова снился отчий дом...»; «На облака облокотись...»; «Сюда частенько приходят выпить...»; «В синеве каштаны, липы, клены...»; «Дождь с отчаяньем бьет кулаками в окно...»; «Он прятал от тюремщиков...»; «Не поможет ни сила, ни меткость...»; «Новых реформ в помине нету...» (Буримэ); «Смешнее человека нету...» (Буримэ); «Когда-то королевство цифр...»; «Улицы розданы...»; «Подол – плохое место для собак...»; «Я знаю, что твердил Тарас Шевченко...» // Киселев В. Девочка и птицелет: Роман (Прим. автора (с. 21): «Все стихи для этой книги написал Леонид Киселев»). Переклала на англійську Fainna Glagoleva. – Moscow, Progress Publishers, 1971.

**A SCREW has been broken in my entrails... // Пер. В. Вісенте Рівас. <http://www.crosswinds.net/~vvr> – Мадрид, 1996. «Во мне сломался какой-то винтик...».

Білоруською мовою

**«БЕДНЯГА Буратино...» (Отрывок); «Мне снова снился отчий дом...»; «На облака облокотись...»; «Сюда частенько приходят выпить...»; «В синеве каштаны, липы, клены...»; «Дождь с отчаяньем бьет кулаками в окно...»; «Он прятал от тюремщиков...»; «Не поможет ни сила, ни меткость...»; «Новых реформ в помине нету...» (Буримэ); «Смешнее человека нету...» (Буримэ); «Когда-то королевство цифр...»; «Улицы розданы...»; «Подол – плохое место для собак...»; «Я знаю, что твердил Тарас Шевченко...» // Киселев В. Девочка и птицелет: Роман (Прим. автора (с. 21): «Все стихи для этой книги написал Леонид Киселев»). Переклад на білоруську. – Мінськ, «Юнацтва», 1997.

Болгарською мовою

**«БЕДНЯГА Буратино...» (Отрывок); «Мне снова снился отчий дом...»; «На облака облокотись...»; «Сюда частенько приходят выпить...»; «В синеве каштаны, липы, клены...»; «Дождь с отчаяньем бьет кулаками в окно...»; «Он прятал от тюремщиков...»; «Не поможет ни сила, ни меткость...»; «Новых реформ в помине нету...» (Буримэ); «Смешнее человека нету...» (Буримэ); «Когда-то королевство цифр...»; «Улицы розданы...»; «Подол – плохое место для собак...»; «Я знаю, что твердил Тарас Шевченко...» // Киселев В. Девочка и птицелет: Роман (Прим. автора (с. 21): «Все стихи для этой книги написал Леонид Киселев»). Перевела на болгарский Росалина Попова. – София, Болгария, Народна Младеч, 1968.

**«ПРИРОДАТА не знае празнота...»; «Човек потънал е...»/Прев. Й. Янков // Пульс, 1972. – 19 дек. «Природа не выносит пустоты...»; «Уходят люди от меня...».

**«ГОРАТА, клони свела...»; «Бъди проклета...» / Прев. З. Иванов // Съветска поезия' 74. – София, 1975. – С. 193–194. «Наблюдаю падение листьев...»; «Будь проклята, услужливая память...».

**«ЕСЕНТА дойде в неделя»; «Омръзнаха ми тези нощни влакове...»; «Във всички вижда той несъответствие...»; «Природата не знае празнота...»; «Суети се есенният вятър...»; «Човек потънал е...»; / Прев. И. Янков; «Колко пъти хвърляхме платната...»; «Над Днепър»; «В староста не остава ли...»; «Светът изменяя се...» / Прев. С. Димитров; «Обичате ми чужди градове...»; «Момиче»; «Стърчат на гробището селско...» / Прев. В. Хинкова; «Спомни си моя малък таралеж...»; «В самолета»; «Бъди проклета...»; «Герата, клони свела...» / Прев. З. Иванов // Усмивката на Днепър. – София, 1976. – С. 303–305.

«ОСЕНЬ пришла в воскресенье»; «Мне надоели ночи в поездах...»; «На улице идет единоборство...»; «Природа не выносит пустоты...»; «На терасах деревьев только ветер, ветер, ветер...»; «Уходят люди от меня...»; «Сколько раз мы сбрасывали шубы...»; «Над Днепром»; «Что останется в старости?»; «Все изменчиво! Все в движении!»; «Вы любите большие города?»; Девочка; «На деревенском кладбище кресты...»; «Згадаеш їжака, що я приніс...»; В самолете; «Будь проклята, услужливая память...»; «Наблюдаю падение листьев...».

«КВАРТАЛЪТ, със ограда заграден...»; «Дарвин реши...» /Прев. В. Евтимов; «Рано е, рано...»; Цигари; Певец; «Тората, клони свела...»; «Обида всяка ще става...»; «По редици възпитан съм аз...»; Татко озказва; «Аз обичах числата прости...» / Прев. З. Иванов // Кестен в небето. – София, 1982. – С. 57–58.

“КВАРТАЛ забором обнесен...»; «Дарвин не прав...»; «Рано ще, рано...»; Цигарочка; Дударик; «Наблюдаю падение листьев...»; «Я позабуду все обиды...»; «Я воспитывался в очередах...»; Тато оповідають; «Я любил когда-то большие числа...».

Грузинською мовою

**«БЕДНЯГА Буратино...» (Отрывок); «Мне снова снился отчий дом...»; «На облака облокотись...»; «Сюда частенько приходит выпить...»; «В синеве каштаны, липы, клены...»; «Дождь с отчаяньем бьет кулаками в окно...»; «Он прятал от тюремщиков...»; «Не поможет ни сила, ни меткость...»; «Новых реформ в помине нету...» (Буримэ); «Смешнее человека нету...» (Буримэ); «Когда-то королевство цифр...»; «Улицы розданы...»; «Подол – плохое место для собак...»; «Я знаю, что твердил Тарас Шевченко...» // Киселев В. Девочка и птицелет: Роман (Прим. автора (с. 21); «Все стихи для этой книги написал Леонид Киселев). Переклад на грузинську. – Тбілісі, Грузія, Накадулі, 1986.

Естонською мовою

**«БЕДНЯГА Буратино...» (Отрывок); «Мне снова снился отчий дом...»; «На облака облокотись...»; «Сюда частенько приходит выпить...»; «В синеве каштаны, липы, клены...»; «Дождь с отчаяньем бьет кулаками в окно...»; «Он прятал от тюремщиков...»; «Не поможет ни сила, ни меткость...»; «Новых реформ в помине нету...» (Буримэ); «Смешнее человека нету...» (Буримэ); «Когда-то королевство цифр...»; «Улицы розданы...»; «Подол – плохое место для собак...»; «Я знаю, что

твердил Тарас Шевченко...» // Киселев В. Девочка и птицелет: Роман (Прим. автора (с. 21): «Все стихи для этой книги написал Леонид Киселев»). Переклад на эстонську S. Vali. – Tallin, Eesti Raamat, 1969.

Киргизькою мовою

**«БЕДНЯГА Буратино...» (Отрывок); «Мне снова снился отчий дом...»; «На облака облокотись...»; «Сюда частенько приходят выпить...»; «В синеве каштаны, липы, клены...»; «Дождь с отчаяньем бьет кулаками в окно...»; «Он прятал от тюремщиков...»; «Не поможет ни сила, ни меткость...»; «Новых реформ в помине нету...» (Буримэ); «Смешнее человека нету...» (Буримэ); «Когда-то королевство цифр...»; «Улицы розданы...»; «Подол – плохое место для собак...»; «Я знаю, что твердил Тарас Шевченко...» // Киселев В. Девочка и птицелет: Роман (Прим. автора (с. 21): «Все стихи для этой книги написал Леонид Киселев»). Переклала на киргизьку А. Абдраева. – Фрунзе, Киргизстан, Мектеп, 1973.

Латиською мовою

**«БЕДНЯГА Буратино...» (Отрывок); «Мне снова снился отчий дом...»; «На облака облокотись...»; «Сюда частенько приходят выпить...»; «В синеве каштаны, липы, клены...»; «Дождь с отчаяньем бьет кулаками в окно...»; «Он прятал от тюремщиков...»; «Не поможет ни сила, ни меткость...»; «Новых реформ в помине нету...» (Буримэ); «Смешнее человека нету...» (Буримэ); «Когда-то королевство цифр...»; «Улицы розданы...»; «Подол – плохое место для собак...»; «Я знаю, что твердил Тарас Шевченко...» // Киселев В. Девочка и птицелет: Роман (Прим. автора (с. 21): «Все стихи для этой книги написал Леонид Киселев»). Переклад на латиську I. Lasmanis – Riga, Liesma, 1968.

**«Я ПОСТОЮ у края бездны...»; «Згадаеш їжака, що я приніс...»: [Стихи] // Киселев В. Веселый роман. На латиську переклала Rasma Vilipa. – Riga, Liesma, 1973.

**«ТОРОПЯТСЯ поэты и цари...»; «Любовная игра стрекоз...»; «Как моя вселенная мала!»; «На деревенском кладбище кресты...»; «Поэт не может просто умереть...»; «У голубей от голода...»: [Стихи] // Киселев В. Любовь и картошка. Переклала на латиську Gaida Livenstone, F. Melnalksnis – Riga, Liesma, 1982.

«СУДЬБА хитрит, она сама с собою...»; «Згадаеш їжака, що я приніс...»: [Вірші] / Пер. з рос. і укр. А. Айзпурієте / /Авотс, 1988. – № 3. – С. 23.

Литовською мовою

**«БЕДНЯГА Буратино...» (Отрывок); «Мне снова снился отчий дом...»; «На облака облокотись...»; «Сюда частенько приходят выпить...»; «В синеве каштаны, липы, клены...»; «Дождь с отчаяньем бьет кулаками в окно...»; «Он прятал от тюремщиков...»; «Не поможет ни сила, ни меткость...»; «Новых реформ в помине нету...» (Буримэ); «Смешнее человека нету...» (Буримэ); «Когда-то королевство цифр...»; «Улицы розданы...»; «Подол – плохое место для собак...»; «Я знаю, что твердил Тарас Шевченко...» // Киселев В. Девочка и птицелет: Роман (Прим. автора (с. 21): «Все стихи для этой книги написал Леонид Киселев»). Переклад на литовську V. Kurkulis – Vilnius, Vaga, 1969.

**«Я ПОСТОЮ у края бездны...»; «Згадаеш їжака, що я приніс...»: [Стихи] // Кисе-

лев В. Веселый роман. На латиську переклала Aldona Aруokiene. – Vilnius, Vaga, 1976.

Молдавською (румунською) мовою

**«БЕДНЯГА Буратино...» (Отрывок); «Мне снова снился отчий дом...»; «На облака облокотись...»; «Сюда частенько приходят выпить...»; «В синеве каштаны, липы, клены...»; «Дождь с отчаяньем бьет кулаками в окно...»; «Он прятал от тюремщиков...»; «Не поможет ни сила, ни меткость...»; «Новых реформ в помине нету...» (Буримэ); «Смешнее человека нету...» (Буримэ); «Когда-то королевство цифр...»; «Улицы розданы...»; «Подол – плохое место для собак...»; «Я знаю, что твердил Тарас Шевченко...» // Киселев В. Девочка и птицелет: Роман (Прим. автора (с. 21): «Все стихи для этой книги написал Леонид Киселев»). Переклала на молдавську Еужения Маржине. – Кишинів, Молдова, Лумина Кишинеу, 1968.

**«БЕДНЯГА Буратино...» (Отрывок); «Мне снова снился отчий дом...»; «На облака облокотись...»; «Сюда частенько приходят выпить...»; «В синеве каштаны, липы, клены...»; «Дождь с отчаяньем бьет кулаками в окно...»; «Он прятал от тюремщиков...»; «Не поможет ни сила, ни меткость...»; «Новых реформ в помине нету...» (Буримэ); «Смешнее человека нету...» (Буримэ); «Когда-то королевство цифр...»; «Улицы розданы...»; «Подол – плохое место для собак...»; «Я знаю, что твердил Тарас Шевченко...» // Киселев В. Девочка и птицелет: Роман (Прим. автора (с. 21): «Все стихи для этой книги написал Леонид Киселев»). Переклала на молдавську Еужения Маржине. – Кишинів, Молдова, Лумина Кишинеу, 1976.

Німецькою мовою

**«БЕДНЯГА Буратино...» (Отрывок); «Мне снова снился отчий дом...»; «На облака облокотись...»; «Сюда частенько приходят выпить...»; «В синеве каштаны, липы, клены...»; «Дождь с отчаяньем бьет кулаками в окно...»; «Он прятал от тюремщиков...»; «Не поможет ни сила, ни меткость...»; «Новых реформ в помине нету...» (Буримэ); «Смешнее человека нету...» (Буримэ); «Когда-то королевство цифр...»; «Улицы розданы...»; «Подол – плохое место для собак...»; «Я знаю, что твердил Тарас Шевченко...» // Киселев В. Девочка и птицелет: Роман (Прим. автора (с. 21): «Все стихи для этой книги написал Леонид Киселев»). Переклад на німецьку Kura Reichardt. – Altberliner Verlag Lucie Groszer, 1974.

Польською мовою

**«БЕДНЯГА Буратино...» (Отрывок); «Мне снова снился отчий дом...»; «На облака облокотись...»; «Сюда частенько приходят выпить...»; «В синеве каштаны, липы, клены...»; «Дождь с отчаяньем бьет кулаками в окно...»; «Он прятал от тюремщиков...»; «Не поможет ни сила, ни меткость...»; «Новых реформ в помине нету...» (Буримэ); «Смешнее человека нету...» (Буримэ); «Когда-то королевство цифр...»; «Улицы розданы...»; «Подол – плохое место для собак...»; «Я знаю, что твердил Тарас Шевченко...» // Киселев В. Девочка и птицелет: Роман (Прим. автора (с. 21): «Все стихи для этой книги написал Леонид Киселев»). Переклала на польську Jadwiga Jaskolska. – Warszawa, Nasza Ksiegarnia, 1975.

«WCZESNIE jeszcze, wczesnie...»; «Na tarasach drzew tylko wiatr...»; Noc w Krakowie; Pogrzeb Ofelii; «Spiewaj, siostrzo, nam zaspiewaj...»; «Jutro wstanie swit taki, jak iwsze...»; «Jestem dia ciebie nikim, jak Ulisses...»; «W btyszczacym gwiazdami sierpniu...»; Jesien/ Przel.

P. Kuncewicz: «Ptzypomnisz jeza, com go ztowit...»; «Ledwie dwa razy zyjemy...»; «Ziemia z zaru sie parzu...»/ Przel. F. Nieuwazny // Antologia poezji ukrasnskiej. Переклад на польську Piotr Kuncewicz – Warszawa, 1976. – S. 879–890.

«РАНО ще, рано...»; «На терасах дерев тільки вітер, вітер, вітер...»; Ніч у Кракові; Похорон Офелії; «Заспівайте, сестро, заспівайте...»; «Завтра буде світ такий, як завше...»; «Я ніхто для тебе, як Улісс...»; «В зор'ям серпневім павутинні...»; Осінь; «Згадаеш їжака, що я приніс...»; «Тільки двічі живемо...»; «Земля така гаряча...»

Російською мовою

**«ИСПОВЕДЬ отцу». Перевод с украинского стихотворения «Тато оповідають». Н. Котенко. «Из украинской поэзии». М., журнал «Новый мир», [1972/1973], С. 11.

**«...ВСЕ на свете – только песня». Перевод с украинского стихов «И мать юна совсем...» («І мати молода...»), «Он был как пламя...» («Він був як полум'я...»), «Дударик» («Дударик»), «На террасах дерев...» («На терасах дерев...»), «Песок такой горячий...» («Земля така гаряча...»), «Вот бы хоть на миг единый...» («Стати б хоч на менти лічені...»), «Да, оно железное...» («Так, вона залізна...»), «Осень» («Осінь»). Москва, журнал «Литературное обозрение», № 1, 1981, С. 51–52.

**«ТОЛЬКО дважды мы живем...» Перевод с украинского Игоря Качуровского. «Окно в украинскую поэзию», Мюнхен – Харьков – Нежин, «Просвіта», 1997.

**«ТЫ ВСПОМНИШЬ, я принес тебе ежа...», «А жаль Москвы...» («Згадаеш їжака, що я приніс...», «Шкода Москви»). Переклад з української Ірини Бабич, 1998, Ізраїль.

**РАНО, ой, рано, «Кузнецы у нас в селе...» «Рано ще, рано», «Як у нашому селі...»). Перевод с украинского Риталия Заславского. «Круг родства», К., журнал «Радуга», 2001, С. 165–167.

Сербо-хорватською

**АНТОЛОГИЈА українське поезије. Леонід Кисельов (1946), «Ја сам за тебе нико, као Улис...» / «Я ніхто для тебе, як Улісс...»

<http://www.rastko.org.yu/rastko-ukr/au/antologija/antologija1d.html>

Татарською мовою

**«БЕДНЯГА Буратино...» (Отрывок); «Мне снова снился отчий дом...»; «На облака облокотись...»; «Сюда частенько приходят выпить...»; «В синеве каштаны, липы, клены...»; «Дождь с отчаяньем бьет кулаками в окно...»; «Он прятал от тюремщиков...»; «Не поможет ни сила, ни меткость...»; «Новых реформ в помине нету...» (Буримэ); «Смешнее человека нету...» (Буримэ); «Когда-то королевство цифр...»; «Улицы розданы...»; «Подол – плохое место для собак...»; «Я знаю, что твердил Тарас Шевченко...» // Киселев В. Девочка и птицелет: Роман (Прим. автора (с. 21): «Все стихи для этой книги написал Леонид Киселев». Переклала на татарську Ф. Болгарська. – Казань, Татарстан, Китап Нешрияти, 1974.

Українською мовою

**«БЕДНЯГА Буратино...» (Отрывок); «Мне снова снился отчий дом...»; «На облака облокотись...»; «Сюда частенько приходят выпить...»; «В синеве каштаны, липы, клены...»; «Дождь с отчаяньем бьет кулаками в окно...»; «Он прятал от

тюремщиків...»; «Не поможет ни сила, ни меткость...»; «Новых реформ в помине нету...» (Буримэ); «Смешнее человека нету...» (Буримэ); «Когда-то королевство цифр...»; «Улицы розданы...»; «Подол – плохое место для собак...»; «Я знаю, что твердил Тарас Шевченко...» // Киселев В. Девочка и птицелет: Роман (Прим. автора (с. 21): Переклад Д. Олександренка. «Все стихи для этой книги написал Леонид Киселев»). Переклав на українську Юрій Петренко. К., Веселка, 1968.

**«У СЛОВО гратись...»; «Всесвіт мій – такий маленький він...» / Переклав з російської Ігор Качуровський; «Царі». Переклав з російської Анатоль Вовк, журнал «Сучасність», липень-серпень, Мюнхен, 1984.

**«І ТРИВОГА в серці ніби рана...» [Вірші]: «Я забуваю біль образ...»; «Море глухо каміння розкочує...»; «Всесвіт мій – такий маленький він...»; «Чував я, ніби скульптори Еллади...»; «У слово гратись – це сувора гра...» / Пер. з рос. І. Качуровського // К., газета «Голос України», 1991. – 1 травня.

«Я ПОЗАБУДУ все обиди...»; «Море глухо камни vorочает...»; «Как моя вселенная мала!»; «Я слышал, будто скульпторы Эллады...»; «Игра в слова – нелегкая игра...»

**«ОСІННІЙ вечір...» / Пер. с рос. А. Содомори // Содомора А. Наодинці зі словом. Вікно. – Львів, 1999. – С. 302. Переклад поезії Л. Кисельова наведено у тексті есе «Вікно» з циклу «Наодинці зі словом», зроблено короткий аналіз цієї поезії.

TE SAME // Дзвін, 1998. – № 5/6. – С. 138.

**«...ПАЛОМНИЦТВО до Києва...» Переклад прозового есе «...Паломничество в Киев...». К., журнал «Україна», № 6, 2004, С. 16–17

Французькою мовою

**«LES ARBRES ne paient pas leur parure...», «Jouer avec les monts est un jeu difficile...», «Si dore qu'on ne saurait l'arreter» («Дерева не платять за плаття...», «Игра в слова – нелегкая игра...», «Така золота, що нема зупину...») – Журнал «Oeuvres et Opinions» («Произведения и Мнения»), № 160, квітень, 1972, М., 1972 – С. 175.

**«IL EST encore trop tot, trop tot» («Рано ще, рано») //Пер. О. Маслюка (Oles Masliouk). – «Українське слово» – «La parole Ukrainienne» [Париж], 1999. – № 2863.

Чеською мовою

**«БЕДНЯГА Буратино...» (Отривок); «Мне снова снился отчий дом...»; «На облака облокотись...»; «Сюда частенько приходят выпить...»; «В синеве каштаны, липы, клены...»; «Дождь с отчаяньем бьет кулаками в окно...»; «Он прятал от тюремщиков...»; «Не поможет ни сила, ни меткость...»; «Новых реформ в помине нету...» (Буримэ); «Смешнее человека нету...» (Буримэ); «Когда-то королевство цифр...»; «Улицы розданы...»; «Подол – плохое место для собак...»; «Я знаю, что твердил Тарас Шевченко...» // Киселев В. Девочка и птицелет: Роман (Прим. автора (с. 21): «Все стихи для этой книги написал Леонид Киселев»). Переклала на чеську мову Zora Berakova – Praha, Albatros, 1971.

Японською мовою

**«БЕДНЯГА Буратино...» (Отривок); «Мне снова снился отчий дом...»; «На облака облокотись...»; «Сюда частенько приходят выпить...»; «В синеве каштаны,

липы, клены...»; «Дождь с отчаяньем бьет кулаками в окно...»; «Он прятал от тюремщиков...»; «Не поможет ни сила, ни меткость...»; «Новых реформ в помине нету...» (Буримэ); «Смешнее человека нету...» (Буримэ); «Когда-то королевство цифр...»; «Улицы розданы...»; «Подол – плохое место для собак...»; «Я знаю, что твердил Тарас Шевченко...» // Киселев В. Девочка и птицелет: Роман (Прим. автора (с. 21): «Все стихи для этой книги написал Леонид Киселев». Переклала на японську Танука Китахата. – Японія, Токіо, 1971.

ЛІТЕРАТУРА ПРО ЛЕОНІДА КИСЕЛЬОВА / ЛИТЕРАТУРА ПРО ЛЕОНИДА КИСЕЛЕВА

АВРАХОВ Гр. Український феномен Леоніда Кисельова // Дивослово, 2000. – № 3, – С. 7–12.

**АНИСИМОВ А. Тайны ремесла. Белые голуби Даниила Грибчука. К., газета «Кієвській Телеграфъ», 21–27 мая 2004 № 20. Упоминается стихотворение Леонид Киселева: «Вот почему на фоне Ахматовой или Мандельштама – великих поэтов серебряного века с их киевскими «виршами» выигрывают стихотворения менее маститых авторов. Того же киевлянина Александра Вертинского с его Киевом – «родиной нежной», Якова Хелемского и Леонид Киселева. В стихах последнего, талантливого, но, увы, рано ушедшего юноши – «Додому час. До міста всіх кохань, Де тополеві вранішні тумани, Де сірий тулуб вершника Богдана На золотому тлі софійських бань...» – одночасно стільки і ніжності, і любові, і искренности, что они явно не вмещаются в узкие рамки выбранного стихотворного стиля».

**БЕРЕГ В. (АНИСИМОВ А.) Поэту невозможно умереть. К., газета «Кієвській Телеграфъ», 25 февраля–3 марта, № 7 (100) 2002, С. 30.

БЛАГОЙ Д. Копыта в небеса! // Лит. Россия, 1963. – № 20. – 17 мая. Негативний відгук на вірш Л. Кисельова «Цари».

**БОНДАР-ТЕРЕЩЕНКО І. У рецензії на збірку поезій Василя Герасим'юка «Поет у повітрі» згадується вірш Леоніда Кисельова: «Будь проклята, служливая память», – «відкидав Леонід Кисельов натужні розумування Стендаля». // К., «Столичные новости», № 19 (264), 27 травня–2 червня 2003 рік.

**БОНДАРЕНКО С. «Русский слог Рыльского и Плужника». В статье упоминается творчество Леонид Киселева: «У выдающихся украинских мастеров Максима Рыльского, Микола Зерова, Евгена Плужника, Павла Филипповича есть интересный массив русских стихов. Убедитесь в этом, открыв антологию! Для творчества многих киевских поэтов было характерно двуязычие. Среди них назовем Бориса Мозолевого (который еще и подарил миру непревзойденную скифскую Пектораль) и прожившего всего 22 года Леонид Киселева (1946–1968). Я хорошо помню студенческие времена, когда за чтение этих русских (!) строк Леонид моих друзей выгоняли из КГУ за... национализм: «Я постою у края бездны и вдруг пойму, сломаясь в тоске, что все на свете – только песня на украинском языке». // К., газета «Киевские Ведомости», 17 января 2004 года.

**БОНДАРЕНКО С. «Леонид Киселев в «Каштановом доме» – о награждении победителей поэтического конкурса имени Леонид Киселева «Начальная пора». К., газета «Киевские Ведомости», 7 июля 2005, С. 10.

**БОНДАРЕНКО С. «Городу и миру». Интервью с Мироном Петровским, в ко-

тором на вопрос по поводу книги М. Петровского «Городу и миру» «В этой же книге вы увлекательно рассказываете об очень рано ушедшем киевском поэте Леониде Киселеве. Каков он был в общении?» Мирон Петровский ответил: «Видите ли, Леня был моложе меня на два десятка лет и, по идее, должен бы хоронить меня, а не я его. Это был юноша, который изначально оказался старше всех своих сверстников как минимум на 20 лет. Он мужественно переносил смертельную болезнь, откликнулся по первой же просьбе прочесть стихи о том, что «У останніх коників, що завтра загинуть, вчуся ставленню до життя». Или гениальное на русском: «Я постою у края бездны и вдруг пойму, сломясь в тоске, что все на свете – только песня на украинском языке». Мы смотрели на него примерно так, как лицеисты на Пушкина. А потом врезался в память нетающий снег на лице 22-летнего Лени». // К., газета «Киевские Ведомости», № 245 (3631), 17 ноября 2005 г., стр. 9.

****БОГОМОЛЕЦЬ О.** «Ворожіння голосу Ольги Богомолець». В інтерв'ю згадують вірші Леоніда Кисельова. На запитання «Як з'явилися пісні на вірші Олени Теліги, Ліни Костенко, Василя Стуса, Леоніда Кисельова, Ярослава Лесіва?» Ольга Богомолець відповіла: «Театральний режисер Віталій Семенцов колись подарував мені збірку поезій Леоніда Кисельова, а пан Євген Сверстюк – поезії Ярослава Лесіва, передані із в'язниці, переписані від руки». К., газета «Вечірній Київ» № 196 (17382), субота, 20 листопада 2004 року.

****ВЕЙГМАН С.** «Сорок лет спустя». К., газета Столичные новости, № 16, 30 апреля–13 мая 2002, С. 16. Упоминается Леонид Киселев как поэт, который мог стать самым известным русскоязычным поэтом Украины XX века: «Правильный» путь Шевченко». «О поэзии «Нового мира» образца 1963-го стоит написать уже потому, что в одном из номеров было опубликовано стихотворение, подписанное Леонидом Киселевым. Дебют в «большой литературе» тогдашнего десятиклассника 37-й киевской школы был просто ошеломляющим: «Еще мальчишкой удивлялся дико: / Раз все цари плохие, почему / Царя Петра зовем Петром Великим / И в Ленинграде памятник ему? / Зачем он нам, державный этот конник? / Взорвать бы, чтоб копыта в небеса! / Шевченко, говорят, односторонне / Отнесся... Нет, он правильно писал: / «Ще той первий, що розпинав нашу Україну...» / Не Петр, а те голодные, простые / В болоте основали Ленинград. / За долгую историю России / – Ни одного хорошего царя». Одним словом, умерший в 22-летнем возрасте Киселев вполне мог бы стать самым известным русскоязычным поэтом Украины XX века. Увы, эта слава досталась харьковчанину Чичибабину».

****ВИЛЕНСКИЙ Ю.** «Диалог без посредников». К., «Зеркало недели», № 28 (403), 27 июля–2 августа 2002. В рецензии на книгу Исаака Трахтенберга «Запоздалые заметки» упоминается Леонид Киселев: «Листаем страницы книги «Корпункт» Григория Кипниса – книги с нележкой судьбой, ибо она готовилась к выходу в 1992 году, а появилась лишь в 2001 – как памятник сержанту войны и солдату слова. И. Трахтенберг предвзвешивает своим страницам в качестве эпитафеа строфу Семена Гудзенко: «Все полюбим сполна и напишем, ровесник, такое, что отцами-солдатами будут гордиться сыны». Именно такова творческая нива Григория Кипниса. «Корпункт» – это замечательная галерея неординарных личностей – в ней литературно-художественные портреты Виктора Некрасова и Олеса Гончара, Микола Бажана и Самуила Маршака, Петра Лещенко и Владимира Владко, Леонид Киселева и Булата Окуджавы».

****ВІНГРАНОВСЬКИЙ М.** «Хто і що для мене незалежність України». К., га-

зета «День», № 159, 6 вересня 2001. У когорті визначних українських письменників згадується Леонід Кисельов: «...паралельно я написав десяток віршів і по приїзді до Києва вперше переступив поріг Спілки письменників, де тоді містилася газета «Літературна Україна» і де редактором був Павло Загребельний, який і познайомив мене з Іваном Дзюбою та Іваном Драчем. Благословляю той день, коли ми зустрілися. Хто тоді знав, що мине сорок років, а ми, як були, так і зостанемося друзями, разом пройдемо не один і крим, і рим, і мідні труби! Василь Симоненко. Ліна Костенко. Григорій Тютюнник. Роман Андріяшик. Роман Іваничук. Євген Гуцало. Іван Світличний. Євген Сверстюк. Микола Лукаш. Григорій Кочур. Віктор Іванисенко. Дмитро Павличко. Борис Олійник. Петро Скунець. Борис Нечереда. Роберт Третяков. Василь Голобородько. Валерій Шевчук. Леонід Талалай. Тарас Мельничук. Петро Засенко. Павло Мовчан. Володимир Коломієць. Ірина Жиленко. Петро Перебийніс. Володимир Дрозд. Ігор Калинець. Леонід Кисельов. Відважний, непередбачливий для ЦК партії Павло Загребельний в «Літературній Україні» дав наші вірші, відвівши кожному окрему сторінку».

****ВОЛИНСЬКА Л.** «Прощай, Україно, моя Україно, чужа Україно, навіки прощай!» На смерть Василя Стуса». В есе згадується доля та поезії Леоніда Кисельова. Нью-Йорк, журнал «Наше життя», ч. 10, 1985, жовтень, стор. 2–11.

****«ВСЯ поэтическая каштановая рать».** О КОНКУРСЕ МОЛОДОЙ ПОЭЗИИ ИМЕНИ Леонида Киселева. «Киевские Ведомости», К., 2 сентября 2006, С. 14.

****ГЛАДЫШЕВ В.** «Все на свете – только песня на украинском языке». Стаття о книге «Веселый роман», автором которой является отец Леонида Киселева – Владимир Киселев. В публикации упомянут Леонид Киселев и его стихотворение. Газета «2000», стр. F7, 16 сентября 2005 г.

****ГЛОТОВ А.** «Я хочу рассказать вам». Дважды упоминается Леонид Киселев: «О такой трансформации писал еще Леонид Киселев: Я постою у края бездны И вдруг пойму, сломясь в тоске, Что все на свете – только песня На украинском языке». «Стихи Ушакова, Чичибабина, того же Леонида Киселева известны давно и всем». К., «Зеркало недели», № 22 (139), 31 мая–6 июня 1997 г.

****ГОРИНЬ Б.** «Тільки Україна хай не йде...» [Невиголошене слово над могилою Алли Горської] / Климчук О. І смерть була як смолоскип: [Матеріали пам'яті Алли Горської] // К., журнал Україна, 1990. – №27. – С. 10.

****ГРАБОВСЬКИЙ С.** Радіожурнал «Країна інкогніта». Передача української служби радіо «Свобода» про Леоніда Кисельова. Про поета розповідають доктор фізико-математичних наук, член Асоціації українських письменників М. Стріха та професор В. Скуратівський. Вірші Леоніда Кисельова читає Олекса Починок. К., 4 червня 2005 р. <http://www.poetyka.com/page.aspx?p=a.html>

ГУЦАЛО Є. Просвітлений смуток поета: Докладна анотація // Літ. Україна, 1969. – 15 серп.

ДЗЮБА І. Леонід Кисельов з другої половини двадцятого віку. – Тільки двічі живемо: Вірші, проза, спогади про поета / Упоряд. С. В. Кисельов; Передм. «Леонід Кисельов з другої половини двадцятого віку» (с. 9–28) І. Дзюби; Послесловие составителя (с. 405–407). – К.: Дніпро, 1991. – 414 с. – Іл., портр., факсиміле віршів.

ДМИТРИЕВСКАЯ Е. «Он был живой, живет некуда...» – Тільки двічі живемо: Вірші, проза, спогади про поета / Упоряд. С. В. Кисельов; Передм. «Леонід Кисельов з другої половини двадцятого віку» (с. 9–28) І. Дзюби; Послесловие составителя (с. 405–407). – К.: Дніпро, 1991. – 414 с. – Іл., портр., факсиміле віршів.

ДРАЧ І. Жовта троянда Леоніда Кисельова // Жовтень, 1970. - № 11. – С. 136–139. – Рец. на кн.: Кисельов Л. Стихи. Вірші. – К.. Молодь, 1970. К, журнал «Радуга», 1989. – № 4, С. 124.

ДРАЧ І. Жовта троянда Леоніда Кисельова // Українське слово: Хрестоматія української літератури та літ. критики ХХ ст. – К.: Рось, 1995. – С. 599.

ДРАЧ І. Жовта троянда Леоніда Кисельова. – Тільки двічі живемо: Вірші, проза, спогади про поета / Упоряд. С. В. Кисельов; Передм. «Леонід Кисельов з другої половини двадцятого віку» (с. 9–28) І. Дзюби; Послесловие составителя (с. 405–407). – К.: Дніпро, 1991. – 414 с. – Іл., портр., факсиміле віршів.

ДРАЧ І. Перші акорди. – Див. ТІЛЬКИ двічі живемо: Вірші, проза, спогади про поета / Упоряд. С. В. Кисельов; Передм. «Леонід Кисельов з другої половини двадцятого віку» (с. 9–28) І. Дзюби; Послесловие составителя (с. 405–407). – К.: Дніпро, 1991. – 414 с. – Іл., портр., факсиміле віршів.

** ЗАМАНСЬКИЙ В. 5 хвилин з Володимиром Заманським. Леонід Кисельов. Телепередача про Леоніда Кисельова. Телерадіокомпанія «Київ», К.: 7 липня, 2004.

ЗАТОНСКИЙ Д. Когда молодость зрела // Новый мир, 1980. – № 7. – С 251–252. – Рец. на кн.: Кисельов Л. Последняя песня; Стихи. – К.: Молодь, 1979.

ЗАТОНСКИЙ Д. Леня Киселев. – Тільки двічі живемо: Вірші, проза, спогади про поета / Упоряд. С. В. Кисельов; Передм. «Леонід Кисельов з другої половини двадцятого віку» (с. 9–28) І. Дзюби; Послесловие составителя (с. 405–407). – К.: Дніпро, 1991. – 414 с. – Іл., портр., факсиміле віршів.

**ІВАНИСЕНКО В. Животрепетна наша історія: Шістдесятництво: Родовід і доба // Київ, 1998. – №1/2. – С. 95. Л. Кисельов згадується серед поетів-шістдесятників неселянського походження.

ІСТОРИЯ української літератури ХХ століття: У 2-х кн., Кн. 2: Друга половина ХХ століття / За ред. В. Дончика – К.: Либідь, 1998.– 453/2/ с. – С. 81, 83, 340. Леонід Кисельов згадується серед інших поетів-шістдесятників.

**КАЛЬНИЦЬКИЙ М. и ГРИГОРУК А. «Прогулка по Киеву»: Путеводитель. – К.: Балтия Друк, 2002. Раздел «Байковое кладбище. Маршрут «Святые обители и некрополи», стр. 155. Портрет Леонида Киселева. Текст: «Леонид Киселев – исключительно одаренный юный поэт, которого унесла болезнь в 22 года. Уч. № 1».

**КИЇВ. Історична енциклопедія. 1, 2 том, ЗМедІА, 2000 год, Т. 2. Леонід Володимирович Кисельов. Текст (автор – Михайло Кальницький): «Леонід Володимирович Кисельов. 1946–1968. Молодий київський поет, чие життя рано обірвалося. Народився у Києві 21 вересня 1946 року. Син письменника Володимира Кисельова, брат журналіста Сергія Кисельова. Почав писати вірші російською мовою зі шкільного віку. Перша публікація – добірка віршів у московському журналі «Новый мир» (№3, 1963) із приміткою: «Учень 10 класу школи № 37». За життя декілька віршів надруковані також в українських виданнях – журналі «Радуга», «Ранок», газеті «Лі-

тературна Україна». Усі збірки вийшли посмертно. Юний поет зростав у оточенні київського «шестидесятництва», у його творах щирий та безкомпромісний юнацький світогляд поєднується з незвичною широтою поетичних обривів та гостротою думки. Створив у віршах кілька яскравих пейзажних замальовок Києва. Твори історичної тематики відзначаються неординарним ставленням до осіб і подій (надрукований у «Новом мире» вірш «Цари» з підтримкою негативної оцінки Петра I Т. Шевченком викликав спалах обурення у Росії). Наприкінці життя Л. Кисельов написав низку блискучих поезій українською мовою («Рано ще, рано», «Катерина», «Тільки двічі живемо» та ін.). Жив останні роки на вулиці Червоноармійській, 131. Перед тим – на вулиці Червоноармійській, 168 (нині – 132), ще раніше – на вулиці Прозорівській, 58/1 (нині Анрі Барбюса, ще раніше – на Костянтинівській, 19). Помер від невиліковної лейкемії 19 жовтня 1968 року. Похований на Байковому кладовищі. Батько, Володимир Кисельов, використав вірші сина у своїй київській повісті про дівчину-поета «Дівчина і птахоліт». Юрій Щербак написав повість «Маленька футбольна команда» і однойменну п'єсу (поставлену Молодіжним театром), в основу сюжету яких покладено долю Леоніда Кисельова.

**** КИПНИС-ГРИГОРЬЕВ Г.** Стаття «Ручей из серебра». Там же – підборка стихотворений: «Проклятый век...», «Осип Мандельштам», «Этой ночью умер Сталин...», «Что нам наворкует Воркута?..», «Чужим потом пропитано твоё тело...», «Жизнь и смерть Дульсинеи Тобосской», «Что-то стал я выпадать...», «Слова меняются, словно флаги...», «По лоскуткам, по ломтикам...», «Ваши догмы устарели...», «И у той последней двери...» Предисловие: «Прошли годы, и имя так рано ушедшего поэта Леонида Киселева стало известным. Посмертный сборник стихотворений, о котором говорят в прощальном слове его друзья, не только был издан, он стал желанным на «золотой» полке подлинных любителей поэзии. А на недавнем заседании секретариата СПУ Леонид Киселев был принят посмертно в Союз писателей... Сегодня мы публикуем воспоминания собственного корреспондента «Литературной газеты» Г. И. Кипниса-Григорьева и стихи Леонида Киселева, которые, как вы сразу поймете, раньше не могли быть напечатаны». Газета «Комсомольское знамя», 31 декабря 1990 год, стр. 4–5.

КИПНИС-ГРИГОРЬЕВ Г. Ручей из серебра. – Тільки двічі живемо: Вірші, проза, спогади про поета / Упоряд. С. В. Кисельов; Передм. «Леонід Кисельов з другої половини двадцятого віку» (с. 9–28) І. Дзюби; Послесловие составителя (с. 405–407). – К.: Дніпро, 1991. – 414 с. – Іл., портр., факсиміле віршів.

**** КИПНИС-ГРИГОРЬЕВ Г.** «Поэты умирают в небесах... О Лене Киселеве, сыне Володи, брате Сережи». К., газета «Зеркало недели», № 22, 3–9 июня 1995 года.

КИСЕЛЕВ В. Веселый роман. – К.: Дніпро, 1969. Див. також вид.: М.: Дет. лит., 1976; М.: Дет. лит., 1982; К.: Веселка, 1986; М.: Дет. лит., 1988; К.: Молодь, 1989. Як зазначає у примітці автор, прототипом героя роману Леона Ковальова був Леонід Кисельов.

КИСЕЛЬОВ Леонід Володимирович // Українська літературна енциклопедія. – К., 1990. – Т. 2. – С. 469.

****КОГУТ С.** Поетичний феномен Леоніда Кисельова. Львів, 2001, 126 с. Робота, яка надрукована за ухвали вченої ради Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України, присвячена творчості Леоніда Кисельова – одного з найцікавіших поетів епохи шестидесятників. Аналізуються філософські, етичні, пси-

хологічні особливості його поезії, розглядаються причини переходу з російської культури в українську. Робиться спроба виділити і кваліфікувати міфологічні мотиви творчості Леоніда Кисельова, властиві, зокрема, українській частині його доробку. В аналізі поетики досліджується часопростір віршів, на якому сильно позначилася українська фольклорна естетика.

****КОКОДЗЕЙ Р.** «Пам'ятайте серцем: наша мова – пісня...» Про творчість Леоніда Кисельова. Журнал «Українська мова і література в середніх школах, гімназіях, ліцеях та колегіумах», 2003 – №1, С. 204–209.

****КОЦЮБИНСЬКА М.** «Рано ще, рано...»: Про поета Л. Кисельова // К., журнал «Київ», 1993. – №8 – С. 119–121.

****КОЦЮБИНСЬКА М.** «Рано ще, рано...»: Про поета Л. Кисельова // «Дух і літера», Харківська правозахисна група, в 2 томах, т. 2, стр. 17, К., 2004.

КОШЕЛІВЕЦЬ І. Льоня Кисельов, український поет // Сучасність (Мюнхен), 1981. – № 3–4. – С. 59–68.

****КОШЕЛІВЕЦЬ І.** Парадокс Льоні Кисельова // Розмови в дорозі до себе. – К., 1997.

KYSELOV (KISELEV) Leonid // Encyclopedia of Ukraine. – Toronto, 1988. – Т. 2., S. 734.

ЛАЗАРЕВ Л. «Он родился и жил во второй половине двадцатого века...» // Юность, 1971. – № 5. – С. 92. – Рец. на кн.: Кисельов Л. Стихи. Вірші. – К., Молодь, 1970.

****ЛАСТОЧКИН П.** (Смела Черкасской обл.) «Уважаемая редакция неуважаемой мною газеты!» В письме упоминается стихотворение Леонида Киселева: «Я гоню от себя навязчивые ненужные ассоциации и искренне предупреждаю: не гните нас так усердно, господа манкурты. Все равно не сломаете. Мы выжили и в более тяжелые времена. Не повторяйте прошлых ошибок и преступлений своих покровителей. Лучше повторите вслед за русским поэтом Леонидом Киселевым: Я постою у края бездны И вдруг пойму, сломясь в тоске, Что все на свете – только песня На украинском языке. Поверьте, когда вы постигнете эту простую истину, вам станет легко и спокойно. А жизнь – она ведь такая короткая...» К., газета «2000», 23.04.2004.

****ЛЕМЕСHEВА Л.** «Жажда невозможного», К., газета «Столичные новости», №40, 30 октября – 6 ноября 2001, С. 20. Статья начинается с воспоминаний о Леониде Киселеве и его окружении.

****ЛЕМЕСHEВА Л.** «Что за этими дверьми», К., газета «Столичные новости», №47, 10–16 декабря 2002, С. 2.

****ЛЕМЕСHEВА Л.** журнал «Кинофорум», М., 2003, № 4, литературный сценарий полнометражного художественно-документального кинофильма «Тайная свобода». Стр. 65–94. Упоминается Леонид Киселев.

****ЛЕМЕСHEВА Л.** «И поражение от победы ты сам не должен отличать», К., газета «Столичные новости», №40, 2–9 марта 2004, С. 20. В статье упомянуто стихотворение Леонида Киселева: «Не могу устоять и процитирую свирепым прокурорам Ильенко «Монолог Галилея», написанный юным Леной Киселевым в

середині 60-х: «Неправда, будто вам нужны герои, вы травите живых, вам нужен труп. Огромною и жадною толпою вы побежите к моему костру».

****ЛЕМЕСHEBA Л.** Журнал «Кіно-коло», № 4 (21), К. 2004, стр. 135–147, літературний сценарій «Таємна свобода», Леонід Кисельов згадується на стр. 137: «У 60-70-ті роки на нелегальних київських підмостках вражала розумом, талантом і красномовством Майя Брусилівська. Раз на рік вона друкувала рецензію в «Козі» (так ми називали газету «Комсомольське знамя») і раз на два роки міняла разом із шубкою ідейну орієнтацію: західництво – російський шовінізм – український націоналізм – сіонізм. Була подругою і музою юного, із задатками геніальності поета Леоніда Кисельова, що перейшов з російської мови на українську, коли довідався про свою смертельну хворобу. Майя нині, під своїм дівочим прізвищем Каганська, – визнаний інтелектуальний лідер російськомовної громади в Ізраїлі. Їхні друзі – літературознавець Мирон Петровський і його дружина Світлана – хранителі культурних традицій у нашій древній столиці, ніколи – ні тоді, ні тепер – вони не зраджували себе і свій спосіб життя. Їхній улюблений багаторічний співрозмовник «на кухні» – культуролог Вадим Скуратівський, людина тієї ж групи крові, хоча строкатішою долі. От кого справді можна назвати вічним аутсайдером або маргіналом – і не тільки тому, що він існує на перехресті різних культур і різних гуманітарних наук, а й тому, що взагалі не вписується нікуди до кінця, вільний від станових, партійних, національних, цехових та інших забобонів. Художник Валерій Акопов, що змалював усі підвороття й завулки зникаючого старого Києва».

****ЛЕМЕСHEBA Л.** Журнал «Сучасність», червень, 2004, стр. 26 – 51, стр. 29 «Кіноесей» – згадується Леонід Кисельов.

ЛІВИЦЬКА-ХОЛОДНА Н. Тим, що там, із Нею: [Вірш, присвячений Л. Кисельову] // Лівичька-Холодна Н. Поезії, старі й нові. – Нью-Йорк, 1986, – С. 183.

****МАЗЕПА Н.** «Леонид Киселев – поэт, опередивший свое время». К., «Радуга», № 8, 2006, стр. 140–146.

МАКАРОВ А. Через страждання до радості // Літ. Україна, 1970. – 27 жовт. – Рец. на кн.: Кисельов Л. Стихи. Вірші. – К.; Молодь, 1970.

****МОРОЗ А.** «Не будем искать врагов!». Ответ на статью Левка Лукьяненко «Чем социалисты опасны?» К., газета «Товарищ», № 17 (704) 25.02.2005 – 28.02.2005. Упоминается стихотворение Леонида Киселева: «Лет двадцать назад Леонид Киселев, наш земляк, думавший на русском, недаром писал: Все на свете – только песня На украинском языке... Ну что здесь прибавить? Не будем создавать монополию на любовь к Украине. Ее не существует».

****НЕЧАЄВА П.** «Вчуся читати Шевченка». У статті згадується Леонід Кисельов: «Юний поет Леонід Кисельов, якому судилося прожити на світі всього 22 роки, який за своє коротке життя пройшов шлях до усвідомлення своєї приналежності до України, в 1963-му відправив у журнал «Новый мир» вірш «Цари». І коли він був надрукований, то викликав страшенний гнів «самого» академіка Д. Благого – за те, що в ньому неправильно потрактовано роль Петра І. Як він посмів? А Кисельов опирався на Шевченка: Шевченко, говорят, односторонне Отнесся... Нет, он правильно писал: Цей той первий, що розпинав Нашу Україну... ...За долгую историю России Ни одного хорошего царя». Чернівці, газета «Доба», 8 березня 2002 року.

НОВИЧЕНКО Л. Все – навсправжки. – СТИХИ. Вірші / Передм. «Леня Киселев» (с. 3–8) Д. Затонського; Післямова «Все – навсправжки» (4 с. суперобкл.) Л. Новиченка. – К.: Молодь, 1970. – 151с. – Портр. – Тит. стор. і текст рос. і укр. мовами.

**ОКАРА А. «Запах мертвого слова. Русскоязычная литература на Украине». Москва, «Независимая газета», «Ех Libris НГ» № 007 (28) от 26 февраля 1998 года. Леонид Киселев упоминается в числе значимых русскоязычных поэтов Украины: «Русскоязычная литература Украины, как и любое культурное явление, состоит из двух неравнозначных по объему потоков: есть литература элитарная, ориентированная на поиски смыслов и форм (наиболее яркими представителями таковой можно назвать харьковского поэта Бориса Чичибабина, недавно почившего, и киевского поэта Леонида Вышеславского; большие надежды в свое время подавал рано умерший двуязычный поэт Леонид Киселев); и есть литература массовая, ориентированная на потребителя с не очень взыскательным вкусом – ее уместнее описывать в экономических и социально-психологических (иногда и психопатологических) категориях, чем в категориях литературоведения. Впрочем, постмодернизм всеми силами старается примирить между собою (или смешать до неузнаваемости?) эти два потока».

ПАМ'ЯТІ друга: [Некролог] // К., газета «Літературна Україна», 1968. – 21 жовтня.

**ПЕТРОВСКИЙ М. Городу и миру. К., Радянський письменник, 1990, Леонид Киселев – легенда и былъ. С. 309–326.

ПОДОЛЬСКАЯ И. [Рец. на кн.: Киселев Л. В. Стихи. Вірші. – К.: Молодь, 1970] // Дет. лит., 1972, № 4. С. 46–47.

**ПОКАЛЬЧУК Ю. Закат на рассвете // Дружба народов, 1972 – № 3. – Рец. на кн.: Кисельов Л. Вірші. – К.: Молодь, 1970. – С. 277–278. У рецензії вміщено підрядковий переклад деяких віршів Л. Кисельова.

**ПОКАЛЬЧУК Ю. Недоспівана пісня [Про творчість Л.Кисельова] //Дніпро, 1969. – №7. – С. 142–146.

**ПОНОМАРЬОВ В. «Киянин Леонід Кисельов». Передача української служби Радіо «Свобода» із циклу «Ми український народ: національно-етнічна мозаїка», К., 11 липня 2003 www.RadioSvoboda.ORG

**ПОМЕР ПОЕТ Леонід Кисельов: [Некролог] // Нове життя (Пряшів), 1968. – № 51. – С. 6.

**ПРИГОРНИЦЬКИЙ Ю. [Передмова до фантастичного оповідання «На далекій планеті»].

**ПРОЦЕНКО Л. Київський некрополь: Путівник-довідник. К., Український письменник, 1994, стр. 105. Текст: «Кисельов Леонід Володимирович (21.IX.1946, народився в селищі Ханка Ура-Тюбе, Таджикиської РСР – 19.X.1968) – поет. Книги вийшли посмертно. Син письменника В.Л. Кисельова. На могилі встановлено пам'ятник: прямокутна лабрадоритова стела, на ній керамічне фото, напис: «Киселев Леонид Владимирович, 21.IX.1946 – 19.X.1968».

**РОЗУМНИЙ Я. «Міти в поезії Леоніда Кисельова». Журнал «Studia Ukrainica», Оттавський університет, Канада, лютий, 1984.

РОЗУМНИЙ Я. Леонід Кисельов – феномен поетичний чи психологічний? – «Сучасність», липень-серпень, 1984, Мюнхен, № 7 – 8 (279–280), С. 37–54.

РОЗУМНИЙ Я. Леонід Кисельов – феномен поетичний чи психологічний? – ТІЛЬКИ двічі живемо: Вірші, проза, спогади про поета / Упоряд. С. В. Кисельов; Передм. «Леонід Кисельов з другої половини двадцятого віку» (с. 9–28) І. Дзюби; Послесловие составителя (с. 405–407). – К.: Дніпро, 1991. – 414 с. – Іл., портр., факсиміле віршів.

**SIVOKOGNE S. «Leonide Kisseliov: «Poesis» (фр.) / Рецензія на збірник поезій Леоніда Кисельова «Стихи. Вірші», К., Молодь, 1070 – Журнал «Oeuvres et Opinions» («Произведения и Мнения»), № 160, квітень, 1972, М., 1972 – С. 174–176.

**СИМОНОВ А. «Частная коллекция» – Нижний Новгород, ДЕКОМ, 1999, Моя семья Киселевых, С. 136–147.

СКУЛЬСКАЯ Е. «Мы еще обязательно увидимся...» – ТІЛЬКИ двічі живемо: Вірші, проза, спогади про поета / Упоряд. С. В. Кисельов; Передм. «Леонід Кисельов з другої половини двадцятого віку» (с. 9–28) І. Дзюби; Послесловие составителя (с. 405–407). – К.: Дніпро, 1991. – 414 с. – Іл., портр., факсиміле віршів.

**СКУЛЬСКАЯ Е. «Глава двадцять шестая». Стихотворения «Это случается незаметно...», «КИЕВ», «Мы еще встретимся, встретимся...», Таллинн, «Ээсти Рамат», 1978. С. 18–21.

**СКУРАТІВСЬКИЙ В. «Нероздільність творчого й патріотичного». У статті на смерть поета Миколи Вінграновського згадується Леонід Кисельов: «Приголомшливий образ із апокаліпсичного сну поета: жінка, охоплена ядерним полум'ям, біжить Хрещатиком. От уже справді, як сказав інший видатний український поет-шістдесятник, Леонід Кисельов, «збуваються наші сні». К., газета «Дзеркало тижня» № 21 (496), субота, 29 травня – 4 червня 2004 року.

**СЛАБОШПИЦЬКИЙ М. Літературні профілі. К., Радянський письменник, 1984. Вчуса ставленню до життя. С. 75–83.

**СЛАБОШПИЦЬКИЙ М. «Наші публікації». Передмова до публікації поеми Л. Кисельова «Осип Мандельштам». К., газета «Вечірній Київ», «Літературний четвер», 19 січня 1989. С. 3.

**СЛАБОШПИЦЬКИЙ М. «Не бийте журавля...» // К., газета «Голос України», 1991. – 1 травня.

**СНЕГИРЬОВ Г. Набої для розстрілу та інші твори. – Нью-Йорк – Торонто: Видання громадського комітету і Нових унів, 1983. С. 358: Коротка довідка про Леоніда Кисельова (у прим.) до вірша «Тепер я знаю» («Триптих») з епіграфом із поезії Кисельова «Осип Мандельштам» («Поэты умирают в небесах»).

**СНЕГИРЕВ Г. Автопортрет 66, К., Дух і Література, К., 2001, Встреча четвертая, С. 80–110. В этой главе, где речь идет о застолье в доме Киселевых, на стр. 100 полностью цитируется стихотворение Леонида Киселева «Расковали Прометея...».

СОДОМОРА А. Наодинці зі словом: Вікно. – // Дзвін, 1998. – №5/6.

**СОЛОЖЕНКИНА С. «...Все на свете – только песня». Москва, журнал «Литературное обозрение», № 1, М., 1981, С. 49–52.

СОЛОВЕЙ Е. Поезія пізнання. – К.: Дніпро, 1991. – 269 с. Л. Кисельов згадуєть ся серед інших поетів-шестидесятників.

СОЛОЖЕНКИНА С. «Все на свете – только песня...» // Лит. обозрение, 1981. – № 1. – С. 49–52. – Рец. на кн. Киселев Л. Последняя песня: Стихи. – К., 1979.

**СОРОКА Л. «Сто кирпичиков в фундамент». Стаття в газеті «Еврейский камертон», 14 марта 2002 года. Среди прочего автор вспоминает о дружбе в Киеве с Леонидом Киселевым. С. 28–29.

**СТРЕЛЬЦОВА К. «Симоновское «Жди меня» по-прежнему живо». Интервью с сыном Константина Симонова – Алексеем Симоновым. Но вопрос «Вы бывали в Украине, в Киеве?» Алексей Симонов ответил: «Много раз, начиная с 1961 года. Был знаком и дружен со многими замечательными людьми. Без обиды для остальных, назову только семью Киселевых, о которых я неоднократно писал. Старший из них – бывший корреспондент «Литературной газеты» по Украине, Владимир Киселев. Его сын, нестерпимо рано ушедший Леня, чья полная книжка стихов наконец-то выходит в Украине, а том вспоминаний о нем все еще лежит в издательстве. Его брат, известный украинский журналист Сергей Киселев – мой друг, товарищ». Газета «Сегодня», № 272 (2214), 15-я стр., 29 ноября 2005 года.

**СТАДНИК Т. «Безнадійна переконливість «таборового зошита» Василя Стуса двадцять років тому». В статті згадується про ставлення Василя Стуса до поезій Леоніда Кисельова: «Захоплення В. Стуса літературою не випадкове. Адже, за його словами, тільки політична ситуація змусила його писати вірші. «Нині найбільше люблю Гете, Свідзинського, Рільке. Славні італійці... Ще люблю «густу» прозу Толстого, Стефаніка, Пруста, Камю. Вабить, і дуже – Фолкнер. У молодших сучасників найбільше ціную Василя Голобородька. Потім – Вінграновського. І, звичайно, Леоніда Кисельова. Ненавиджу слово «поезія». Поетом себе не вважаю», – так заявляв Василь Стус. Ось невеличка стаття під заголовком «Два слова читачеві», друквана у книзі «Зимові дерева» в Брюсселі 1970 р. У ній подано роздуми над місією поета в сучасному світі. На думку Стуса, «поет повинен бути людиною», причому повною любові, людиною, що може здолати природне почуття ненависті. Власне, у «двох словах» викладено погляд В. Стуса на творця. Ми дізнаємося також про внутрішній світ В. Стуса, – починаючи від захоплення літературою і аж до понять, сталих у часі та просторі: «Ще ціную здатність чесно померти». К., тижневик «Слово Просвіти», № 37 (310) 15 – 21 вересня 2005 рік.

СТУС В. Двоє слів читачеві [Передм. до неопубл. зб. поезій «Зимові дерева»] // *Стус В. Зимові дерева: Перша збірка поезій. – Лондон: Література і мистецтво, 1970. – 270 с. Див. також інші видання збірки: Дорога болю: Поезії. – К.: Рад. письменник, 1990. – 201 с.; Поезії – К., 1990. – С. 7–8.; Твори у 4 т., 6 кн. – Т. 1. – Кн. 1. – К., 1994. – 430 с. С. 42.; Під тягарем хреста: Поезії – Львів: Каменяр, 1991. – С. 21. Л. Кисельов названий серед молодих сучасників, яких В. Стус найбільше цінував.

СУРОВЦЕВ Ю. «Леонид Киселев из второй половины двадцатого века» // журнал «Звезда», 1972. – № 4. – С. 192–194. – Рец. на кн.: Кисельов Л. Стихи. Вірші, – К.: Молодь, 1970.

**УНГУРЯН О. «Школа, где учился Леня, была потрясена: стихи киевского

десятикласника напечатав Твардовський в «Новом мире». Інтерв'ю з Сергеем Киселевим. Газета «Факти і коментарії», 12 люля 2003 г.

**ФІШМАН М. «З приводу статті Розумного про Л. Кисельова». Журнал «Сучасність», грудень, 1984 № 12 (284), С. 116–117.

**ЧЕКАН Ю. «Діагноз: анемія». К., газета «Зеркало неділі», № 3 (378), 26 январа 2002 года. Упоминаються стихи Леоніда Кисельова: «Произведение же В. Рунчака, также находясь в зоне действия романтических традиций, протягивает нити не к лирическому, а скорее к трагедийно-драматическому руслу европейского симфонизма. Характерные черты симфонии-драмы, с туго очерченным интонационным конфликтом, действенностью, событийностью, темами-персонажами, кульминационными зонами, здесь присутствуют, четко атрибутируя симфонию как звено в цепи Бетховен–Чайковский–Малер–Шостакович–Лятошинский–Станкович. Романтической традицией выглядит и использование вербального ряда. Обращение к текстам Леоніда Кисельова, Василя Симоненко и Лины Костенко конкретизировало авторский замысел, усилив трагедийно-исповедальные черты произведения. Исполненная с полной отдачей (солисты – баритон Владимир Опенько и чтица Нила Крюкова), Симфония № 3 В. Рунчака, как и сочинение Г. Гурецки, впечатлила естественностью и органичностью».

**«ЧОМУ Жанна Бондарук заспівала російською мовою?» // «Україна молода», 27 червня 2003 р. Згадується поет Леонід Кисельов.

**ШЕВЧЕНКО А. Добрий світ поета. // К., журнал «Вітчизна», №8, 1971, С. 203–205.

**ШЕВЧЕНКО А. «Треба України...» [Про укр. письменника Л. Кисельова] // К., журнал «Слово і час». – 1992. – №3. – С. 29–30.

**ШЕВЧЕНКО А. «Леонід Кисельов: український поклик». К., «Народна газета», № 35, 2006, стор. 5.

ШЕРЕХ Ю. Третя сторожа. – К.: Дніпро, 1993. – 590 с. – С. 393. Творчість Л. Кисельова згадується серед літературних зацікавлень Н. Лівницької-Холодної.

ШКРАБ'ЮК П. Останнє слово: Пам'яті Л. Кисельова [Вірш] // Шкраб'юк П. Спадщина: Поезії. – Львів: Каменяр, 1981. С. 36. Те ж // Шкраб'юк П. Передзвін: Поезії. – [Львів]: Місіонер, 1998. – С. 110.

ШКРАБ'ЮК П. Попід золоті ворота: Шість елегій про родину Калинців. – Львів, 1997. – 488 с., іл. С. 102: Згадка про Л. Кисельова серед інших поетів-шестидесятників (у прим.).

**ЩЕРБАК Ю. Смерть поета і безсмертя слова // Наша культура (додаток до Нашого слова), літературний та популярно-науковий журнал, № 10 (138), жовтень, 1969, Варшава.

ПРИСВЯЧЕНО Л. КИСЕЛЬОВУ

**ДАБО-НИКОЛАЕВ Б. Orbi et urbi. «Гола земля»; «Causa causarum», К., Задруга, 2001, С. 46, 144.

**КАЦАЛАП С. «Пам'яті мого однокласника Льоні Кисельова». Збірка «Поезія 70», К., «Молодь», 1970, С. 7.

**КОЗИНЕЦ Л. Качели Судьбы. Москва, Вече, серия Параллельный мир, 2002, С. 146–147.

**«ПОЭТУ невозможно умереть...» О конкурсе молодых поэтов имени Леонида Киселева «Начальная пора». К., газета «2000», 1 июня 2005.

**ЧУБАЧ Г. Листя в криниці. К., Молодь, 1984, Пам'яті Леоніда Кисельова, С. 96.

**ЩЕРБАК Ю. Маленька футбольна команда: Ораторія для голосу і дитячого хору: Пам'яті молодого поета Леоніда Кисельова // Дніпро, 1972. – № 4. – С. 69–83.

**ЩЕРБАК Ю. «Чернобыль», М., «Советский писатель», 1988, стр. 310–311. В документальной повести вспоминается Леонид Киселев: «Один из «маленькой футбольной команды». На фотографии наша команда «All Stars» выглядит как схема количественного роста человечества со времен Мальтуса и до наших дней. Мы стоим на мостках над морем, взявшись за руки, – вся команда, от самого маленького до самого большого. Первый – Максим, второй – Бонди, третий – Юрек, четвертый – Славко, пятый – Илько, шестой – Леня, седьмой – Ленин отец, который почему-то затесался в нашу компанию, восьмой, и последний, – я (сто восемьдесят сантиметров роста, девяносто пять килограммов веса). Мы крепко держимся за руки, словно живая цепь поколений, и кажется, никакая сила не сможет разорвать и разъединить нас... Прошу прощения у читателей за самоцитату, но она просто необходима: это отрывок из моего рассказа «Маленькая футбольная команда», написанного в 1970 году. Рассказ был посвящен памяти молодого киевского поэта Леонида Киселева, умершего от острого лейкоза. Почти все герои этого рассказа – реальные люди, хотя и написан он в гротескно-фантастической манере». (На стр. 304 упоминается и брат Леонида Киселева – Сергей Киселев, работавший тогда собственным корреспондентом «Литературной газеты» по Украине.)

ІНТЕРНЕТ

**АНИСІМОВ Олександр. «Куренівський апокаліпсис». 16.03.2003. Передмова. Глава 1. Глава 2. Глава 3. Глава 4. Глава 5. Розділ 4. «У фіналі цієї глави наведу вірш киянина Леоніда Кисельова, написаний ним у п'ятнадцятирічному віці. Доля цього талановитого юнака була дуже трагічною. Він помер від лейкемії у 22 роки. Вихований, як сам писав, «в очередях за сахаром и за маслом», у 1963 році молодий поет першим і, на жаль, останнім у ті роки торкнувся моральної засади обставин трагедії: Тринадцатое марта, Курневка. Сначала глина, позже вал воды. У человека буксовала «Волга», Он думал в ней уехать от беды. Ему б бежать, минуты не теряя, И мог спастись. А он ее толкал. Дома, машины и людей сметая, Все приближался трехметровый вал. Скользили ноги. Падал на колени, Но поднимался и толкал опять. Колеса «Волги» видели на гребне, А он волною сразу был подмят. Так и случилось, что погиб он вместе С моим дружкой, который в этот день Случайно оказался в этом месте И не удрал, а стал спасать людей».

<http://search.rambler.ru/cgi-bin/icqweb?oe=1251&words=%CB%E5%EE%ED%B3%E4+%CA%E8%F1%E5%EB%FC%EE%E2&hilite=02759873>

*АНИСИМОВ Александр. «Тайны ремесла. Белые голуби Даниила Грибчука». «Стихотворения Алексея Хомякова, Бориса Пастернака, Анны Ахматовой, Александра Вертинского, Осипа Мандельштама, Дмитра Луценко, Павла Тычины, Владимира Сосюры, Леонида Киселева и некоторых других авторов, посвященные Киеву, конечно же, достойны нашего великого города». «Киевский телеграфЪ» № (210).

<http://www.versii.com/telegraf/print.php?id=2252>

<http://www.versii.com/telegraf/print.php?id=2252>

*АНТОЛОГІЯ української поезії: В 6-ти т. Т. 6. / Упоряд. І. Зуб. – К.: Дніпро, 1986. – 445 с. Вірші Леоніда Кисельова «Рано ще, рано...», «Катерина», «Панове, в мене маленьке прохання...» – С. 344–346.

<http://www.nspu.kiev.ua/Uttexts/synopsis/syn4/anthology.htm#lk>

*БАРБАРУК-ТРИПІЛЬСЬКИЙ Олексій «Поет Леонід Кисельов помер у двадцять два. Перед смертю він перейшов з російської мови на українську».

У столичному видавництві «Факт» до 60-річчя Леоніда Кисельова вийшла збірка його вибраних поезій «Все на свете – только песня на украинском языке».

«Усе, що відбувається з людиною після чотирнадцяти років життя, не має ніякого значення», – цей афоризм поставив письменник Володимир Кисельов в епіграфі до повісті «Дівчинка та птахоліт». Коли б він міг зазирнути в майбутнє свого сина, то додав би: «Якщо людина не помере у двадцять два». Льоня Кисельов народився восени 1946 року в інтелігентній київській родині. Зоя Генкіна, розсудлива єврейська мама, була старшою за чоловіка на два роки й ставилася до нього в душі, як до одного зі своїх дітей. Батько Володимир Леонітійович – фронтовик і автор дитячих та пригодницьких книжок «Воры в доме», «Только для девочек», «Любовь и картошка». Він приятелював з Віктором Некрасовим, який написав роман «В окопах Сталинграда» і потім емігрував до Франції. Некрасов, у свою чергу, по-фронтовому дружив та систематично випивав із головним редактором «Нового мира» Олександром Твардовським. Це допомогло 16-річному Льоні Кисельову надрукуватися в московському журналі. Вірші він писав з 11 років. Його називали «київським Лермонтовим». Іван Драч та Микола Вінграновський, Юрій Щербак і Мирон Петровський вважали за честь дружити з Льонкою. Вони часто бували в квартирі Кисельових на вулиці Червоноармійській, а також у трикімнатному корпункті московської «Литературной газеты» у напівпідвальному флігельку на Ярославовім Валі. А сам Льоня любив навідуватися на Русанівку до старшої за нього на добрий десяток років Майї Брусиловської. В її квартирі не було телефону, а замість меблів – лісові пеньки та матраци. Зустрічі проходили із «сухариком» та болгарськими цигарками «ВТ» по 40 копійок за пачку.

У нього був рак крові.

У «Маленькій футбольній команді» Юрій Щербак дає точний портрет Льоні: «Обличчя нерухомо-смагляве, і це робило його схожим на молодого венеціанця. Проте темпераментом Льоня надто відрізнявся від італійців: був малорухомий і повільний (звичайно, не на футбольному полі), слова вимовляв тихо і наче мляво...». А потім юний поет дізнався про страшний діагноз. У нього була лейкемія – рак крові. Ледь не весь інтелігентний Київ, що мав доступ до закордонних ліків, намагався допомогти приреченому Кисельову. У двадцять років дитя київсько-го асфальту, напівросіянин-напівеврей, переходить у віршах з російської мови

на українську. Мову, чути тільки по міських базарах та під час нечестих виїздів у село. Хоча ще у сімнадцять він ніби передбачав, що так станеться: Я постою у края бездны И вдруг пойму, сломаясь в тоске, Что все на свете – только песня На украинском языке. Не плакалося йому по собі та по світові «городською» мовою. Міщанам 1960-х він відкрив істину з трьох слів: «Мова душі – українська». По-смертно вийшли дві книжки Кисельова: 1970 року – «Стихи. Вірші», 1979-го – «Последняя песня. Остання пісня». Василь Стус писав: «У молодших сучасників найбільше ціную Василя Голобородька. Потім – Вінграновського і, звичайно, Леоніда Кисельова». Подруга та адресат багатьох віршів Льоні, художній редактор і дисидентка Майя Брусиловська перейшла на прізвище Каганська й емігрувала до Ізраїлю. Вона мешкає на околиці Єрусалима, має проблеми зі здоров'ям і тримає вдома автомат Калашникова. Зі старших чоловіків родини живе в столиці й активно працює в журналістиці Сергій Кисельов, молодший брат Леоніда.

1946, 21 вересня – народився у Києві в родині письменника Володимира Кисельова. 1953–1963 – навчання у київській школі N37. 1959 – друкує перші вірші російською мовою. 1962 – виходить поема «Перше кохання». Підозра на лейкемію. 1963, березень – публікація поетичної добірки в московському журналі «Новый мир». 1963, вересень – вступає на перекладацьке відділення факультету іноземних мов Київського університету, спеціалізація – англійська. 1968 – у поезії переходить на українську мову. 1968, 12 квітня – добірка поезій «Перші акорди» в «Літературній Україні» з передмовою Івана Драча. 1968, 18 жовтня – помер у Києві, похований на Байковому кладовищі. «Газета по-українськи», № 213, 22.09.2006.

<http://www.gpu-ua.info/index.php?&id=131308&eid=>

**БАНЧУКОВ Револьд (Германия). «В предчувствии гибели». // «Вестник» №26 (207), 22 декабря 1998 года: «Особое совещание НКВД приговорило О.Э. Мандельштама к 5 годам лагерей по статье 58 (10). Так «век-волкодав» расправился с поэтом. Умер поэт 27 декабря 1938 года в лагункте «Вторая речка» (недалеко от Владивостока) от дистрофии. Рассказывают, что Осип Мандельштам умер на лагерной помойке, подбирая объедки. Поэты умирают в небесах. И я шепчу разбитыми губами: Не верьте слухам, жил в помойной яме, А умер, как поэты, в небесах. Строками молодого киевского поэта Леонида Киселева, умершего в начале 60-х годов от лейкемии, я и закончу свой небольшой рассказ об Осипе Мандельштаме».

<http://www.vestnik.com/issues/98/1222/win/banch.htm>

**«БІЛІ плями історії. День перемоги». 08.05.05. «Це згадка про солдатів, завдяки яким Україна перемогла у Другій світовій війні. Павло Тичина і Максим Рильський, Олесь Гончар і Григорій Тютюнник, Василь Симоненко і Ліна Костенко показали нам віну українськими очима. Першим про людську ціну війни сказав Олександр Довженко, його геніально продовжив Леонід Кисельов: «А синів моїх, шинкарьчю// Польським снігом замело». Це залишиться, бо це високе мистецтво. Шкода лише, що зараз нові покоління бачать ті подвиги і трагедії головним чином крізь призму російського або американського кіно.

http://www.paris.com.ua/index.php?option=com_content&task=view&id=161&Itemid=2

**БІЛОЦЕРКІВЕЦЬ Наталка. «Кривенька качечка, або Ще раз про трагедію Центрально-Східної Європи»: «Якщо стадіони під час матчів київського «Динамо» розквітають жовто-синіми прапорами, якщо реклама пива «Оболонь» закликає: «купуй своє, українське», якщо в кожній сім'ї пам'ятають пісню «на милом и

полузабытом, на українском языке» (Леонід Кисельов), – то мені чомусь віриться: ні пиво, ні пісню, ні прапор ці люди не поміняють».

<http://krytyka.kiev.ua/4/sl.html>

****БУЛКИНА** Інна. «Антология современной русской поэзии Украины Ред.-сост. Мих. Красиков. – Харьков: Крок, 1998. – 275 с.; тираж 500 экз.»: «В самом деле, никому не придет в голову обзывать Ахматову «русским поэтом из Одессы», и даже Бориса Слуцкого почему-то не причисляют к «русским поэтам из Харькова». Когда явится неизбежная антология «Русские поэты Америки», Бродского там не окажется. Изначально задается некий местный аршин, и главным русским поэтом Харькова в этой системе отсчета стал Борис Чичибабин, а главным русским поэтом Киева – Леонид Киселев. Это логично, это нормально, и это не следует объяснять эвфемизмами типа «большей или меньшей укорененности» (как это делает наш составитель – С. 4), Борис Слуцкий или Юнна Мориц не вошли в эту антологию не потому, что когда-то переехали в Москву (то же – навсегда покинувший Полтаву Парщиков), как Юрий Финн или Ирина Рувинская вошли в нее, хотя в свое время переехали в Дортмунд или Иерусалим. И переехавший в Дортмунд Барский или переехавший в Нью-Йорк Очеретянский не вошли сюда по другим причинам».

<http://old.russ.ru/journal/kniga/98-12-21/bulkin.htm>

****ГЛАДИР** Сергій, студент МФ НАУКМА. «Малоросійство». «Поки що тільки зарубіжні фахівці здатні належно оцінити українську поезію. А свої хохлуї ще не скоро зрозуміють рядки Леоніда Кисельова: Я постою у края бездны И вдруж пойму, сломясь в тоске, Что все на свете – только песня На украинском языке».

<http://arkas-proswita.iatp.org.ua/maloros.html>

****ГЛОТОВ** Олександр. «Иже еси в Марксе. Русская литература XX века в контексте культового сознания». Глава 2. Раздел 8.: «В свое время в стихотворении «Долг Украине» В. Маяковский коленопреклоненно восхищался украинским языком: «Разучите эту мову на знаменах – лексиконах алых, – эта мова величава и проста: «Чуешь, сурмы заграли, час расплаты настав...». В общем-то это весьма напоминало пассаж чеховского учителя Беликова, который также при звуках украинской песни изрекал нечто подобное: «Малороссийский язык своею нежностью и приятною звучностью напоминает древнегреческий». Но дальше всех в этом направлении пошел Леонид Киселев, сказавший: Я постою у края бездны И вдруж пойму, сломясь в тоске, Что все на свете – только песня На украинском языке».

http://www.pseudology.org/Glotov/02_8.htm

****ГОЛУБЕВ** Михаил (Сизтл, США) Чт., Янв 13, 2005 7:25 am Заголовок сообщения: «Леонід КИСЕЛЬОВ. Ребята, я открыл для себя Поэта и хочу поделиться своим открытием с вами. Он наш земляк, киевлянин. Он был чуть старше меня. Был... Он умер в двадцать два года от лейкемии».

****ГРАБОВСЬКИЙ** Сергій. «Колишній в'язень і коректор багатотиражки став академіком». До статті до 75-річчя Івана Дзюби сайт «КІЯНИ» додав вірш у прозі Леоніда Кисельова:

«ДО РЕЧІ

Ось що написав про звільнення Івана Дзюби з видавництва «Молодь» видатний український поет Леонід Кисельов у вірші в прозі:

ПРАВЕДНИКИ

Самолет летел в полной тишине потому, что летел быстрее звука. Внизу рассыпью электрических огней светились земные города. Летчик смотрел на карту. Нью-Йорк... Лондон... Варшава... Киев...

Летчик протянул руку, чтобы надавить пальцем на кнопку, освобождающую атомную бомбу. И тут вдруг почувствовал, что кто-то ухватил его за руку.

– Что ты делаешь? – спросил изумленный летчик. – Кто ты?

– Я – ангел.

– Так почему же ты мешаешь мне выполнить ответственное задание – стереть с лица земли этот город?

– А разве ты не знаешь, – спросил ангел, – что Бог распорядился: если в городе есть хоть один праведник, то город этот не может быть уничтожен?

– Какие же могут быть праведники в Киеве? – скептически усмехнулся летчик. – Отпусти руку. Не мешай мне.

– А разве ты не знаешь, – снова спросил ангел, – что в Киеве в издательстве «Молодь» состоялось профсоюзное собрание, на котором утверждалось решение об увольнении с работы Ивана Дзюбы за его сочинения по национальному вопросу. И все работники издательства проголосовали за это решение. Но три корректорши проголосовали против. Они считали, что Иван Дзюба должен остаться в издательстве.

– Вот так штука, – удивился летчик, – До нас здесь иногда как-то плохо доходит информация. А раз такое дело, то полетим дальше. Но все же скажи, мне любопытно: оставили Ивана Дзюбу на работе?

– Нет, уволили, конечно. Решением абсолютного большинства коллектива.

– А что случилось с этими женщинами-корректорами?

– Их тоже уволили.

[1966 –1968]»

<http://www.kiyany.com.ua/news/2006/7/26/20172.htm>

**ТРИЦАК Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття. Генеза. Кисельов Леонід – 291.

<http://www.knigi.com.ua/buchtipp/istoriya/9665041509.html>

**ГРЯЗОВ Андрей. Всеукраинский поэтический фестиваль «КАШТАНОВЫЙ ДОМ». Конкурс молодежной поэзии «Начальная пора» им. Леонида Киселева. Программа фестиваля. 18.06.2005. Открытие Всеукраинского поэтического фестиваля «Каштановый дом» в Доме актера. Выступление мастеров современной поэзии, бардов, участников конкурса им. Леонида Киселева, подведение итогов конкурса. Информационная поддержка: «Живой Журнал», «Киевские ведомости», «Понедельник» Радио «Эра», 1-й канал радио Украины, радиостанция «Майдан».

<http://www.poezia.ru/salon.php?sid=20209>

**ДИЧЕНКО Ігор. «Ольга Кравченко «Автоцитата з імпресіоністичної прози». «Напрочуд вигадливо Ольга Кравченко поєднує живі речі з краєвидом. Тут може запанувати у колориті надзвичайне: «Майже чорні хризантеми, червоне море, червоні гори», кидає кілька слів художниця наче автоцитату з імпресіоністичної прози. Таке метафоричне бачення мінливого кольору хризантем, можливе у «світі чорним, аж червонім» (постична формула Леоніда Кисельова), буде не раз оспіване на полотні.

http://www.museum-ks.kiev.ua/exhibition_U.html

**ДЛЯ ТЕХ, кому злий админ закрыл доступ на ЖЖ. PDA версія «Живого Журнала!» До питання про мову... Aug. 11th, 2005. Я постою у края бездны И вдруг пойму, сломясь в тоске, Что все на свете – только песня На украинском языке. Леонід Кисельов.

<http://www.arkas-proswita.iatp.org.ua/>

**ЗАПОРІЗЬКИЙ національний університет. Наукова лабораторія фольклористики та художнього перекладу. Займається популяризацією української культури у світі, вивченням народної культури південного сходу України: «В планах лабораторії підготовка хрестоматії з української поезії ХХ століття для шкіл та вузів, поетичних збірок таких авторів, як: Ліна Костенко, М. Драй-Хмара, О. Теліга, В. Стус (поезії, статті, листування), Яр Славутич, М. Зеров, М. Вороний, Л. Кисельов, М. Семенко, В. Симоненко».

<http://www.zsu.edu.ua/index.php?lang=ukr&dest=departments/fif/nlf>

**ЗАТОНСКИЙ Дмитрий. Журнальный зал. Библиотека журнала «Новый мир». «Когда молодость зрела» (Леонид Киселев. Последняя песня.)

http://www.magazines.russ.ru/novyi_mi/soder/80-89.htm

**ЗЕЛЕНЬКИЙ Ветер пишет. 28.09.2004. «Леонид Киселев. Как моя вселенная мала! В десяти шагах стена тумана. И тревога в сердце, будто рана, И в ушах звенят колокола. Это осень. Ранняя пока, Но уже подсчитаны приметы: По этапу в ссылку гонит ветер Вместе с паутиной паука. ... Лужицы в прозрачном серебре, Слово в запечатанном конверте. Маленький эскиз. набросок смерти – Пасмурное утро в сентябре».

<http://www.livejournal.com/users/aages/1679.html>

**ІГНАТУША Олександр. «Білий Вовк». Compact disc. Price: \$ 13.49. To order! 15 «Цигарочка». Слова Леоніда Кисельова. 2:43. Музика та вокал – Олександр Ігнатуша. Вокал: Наталка Сумська, Ольга Сумська, Дарина Мамай, Дмитро Лаленков, Валерій Вітер. Аранжування: Андрій Шусть. Акустична гітара, маракаси: Олександр Ігнатуша. Клавіші, акордеон: Андрій Шусть. Акустична, електро- та бас-гітара: Григорій Лук'яненко. Губна гармошка: Григорій Махно. Скрипка: Олександр Єгоров.

<http://www.ukrmusic.com.ua/eng/album.php?id=674>

**«ИЗРАИЛЬСКИЙ форум». «Ностальгия об украинской поэзии»: А вот стихотворение киевского поэта Леонида Киселева, умершего от лейкемии в возрасте 22 лет, но успевшего сделать богатый вклад в украинскую литературу. Леонід Кисельов. «Тільки двічі живемо...» ...еще одно стихотворение: «Не йому віри політикам...» Это стихотворение было написано во время войны во Вьетнаме, но актуальности не утратило и сегодня (как и многие другие стихи этого поэта, что есть верный признак гениальности): «Панове, в мене маленьке прохання...» П.С. Если кто знает, где можно найти его стихи на русском языке, буду весьма признателен за ссылку.

<http://search.rambler.ru/cgi-bin/icqweb?oe=1251&words=%CB%E5%EE%ED%B3%E4+%CA%E8%F1%E5%EB%FC%EE%E2&hilite=5E14F13C>

**ІНФОРМАЦІЙНИЙ каталог – Літературна Україна – Рекомендації – збір, відбір, систематизація та осмислення різноаспектної інформації (біографічної, бібліографічної, текстової та ін.) про сучасну літературу України. 1. Кисельов Владимир. 255. Кисельов Леонід.

<http://www.dikoepole.org/lu/recommendation.php?rc=dp>

****«И ПОЧЕМУ все так любят приводить в пример строки гениального поэта Леонида Киселева о «песне на украинском языке», как пример его предпочтения одного языка другому? Да не тревожьте вы память человека всуе! Да прочитайте вы внимательно все стихотворение и наложите его на факты биографии поэта! Он написал его в тот период своей жизни, когда практически умирал от тяжелой болезни. И речь в этих строках идет не о языковых предпочтениях, а о том, что его ощущения в эти дни можно выразить только печальной украинской песней. Ради Бога, не используйте его имя в качестве хоругви в ваших грязноязычных (по-другому назвать стиль и методы вашего изложения, как на одном, так и на другом языках, просто не получается!) дискуссиях». 02.09.2005.**

http://censor.net.ua/mastertest.ru/full_forum.php?page=9&id=28484&sort=date

****ИСАЕВИЧ Ярослав, историк, специалист в области средневековой истории и новой истории, академик Национальной Академии наук Украины, секретарь отделения истории, философии и права Академии наук, президент Международной ассоциации украинистов, директор Института Центрально-Восточной Европы во Львове; живет во Львове. «ЕВРО-ДИАЛОГ»: «Трудно предвидеть, что будет с русскоязычным населением Украины. Не начнет ли по крайней мере часть интеллигенции чувствовать себя украинцами? Я не был бы пессимистом. В Киеве появились два номера еврейско-, русско- и украинскоязычного журнала, издаваемого явно русскоязычными лицами, но идущими в направлении лояльности по отношению к украинской культуре. Такие процессы тоже возможны, более того, они происходят. Что это: конформизм или что-то другое? Прекрасный пример – Леонид Киселев. Многое будет зависеть от динамики украинской культуры».**

http://www.znak.com.pl/eurodialog/ed/wydarzenia/kultura_ukr.html.ru

****ІСТОРІЯ Київського Академічного Молодого Театру. Київський Молодіжний музично-драматичний театр був створений у 1979 році за Постановою Ради міністрів та Наказом Міністерства культури УРСР. ...У Молодіжному відбулося першопрочитання п'єси Ю. Щербака «Маленька футбольна команда» – про велику любов та передчасну смерть київського поета Леоніда Кисельова.**

http://molody.kiev.ua/about_us.shtml

****КАСПРУК Віктор. «Нам потрібен новий Київ. Зі Світличним, але без Леніна», 11.09.2006. «До речі, на мою думку, перейменування вулиці Іскрівської на вулицю Івана Світличного має відбуватися у контексті подібного вшанування пам'яті Валерія Марченка, Юрія Литвина, Олекси Тихого, Сергія Набоки, Романа Корогодського, Леоніда Кисельова...»**

<http://www.kivany.com.ua/news/2006/9/11/22214.htm>

****КИСЕЛЬОВ Леонід 1946–1968. Алфавітний покажчик творів 1967: «Мій щур такий любесенький...»; 1968: «Дударик», «Він був як полум'я. Його рядки...», «Рано ще, рано...», «На терасах дерев тільки вітер, вітер, вітер...», «В камені, в дереві, на папері...», «Як у нашому селі...», «Катерина», «І мати молода, і сонце юне...», «Стати б хоч на менти лічені...», «З листа Джонатана Яреми Свіфта», «Вона приходила шоранку...», «Цигарочка», «Ніч у Кракові», «Згадаєш їжачка, що я приніс...», «Похорон Офелії», «Так, вона залізна, наше слово – криця...», «Не йму віри політикам...», «Тільки двічі живемо...», «Заспівайте, сестро, заспівайте...», «Земля така гаряча...», «Ти полинеш сиза, наче птах...», «Завтра буде світ такий, як завше...»,**

«Додому», «Я ніхто для тебе, як Улісс...», «Вандея», «Смерть ланкової», «Панове, в мене маленьке прохання...», «Тато оповідають», «В зорянім серпневім павутинні...», «Не дайте, щоб заснула край коня...», «Відлине день без'язикий...», «Осінь». Біографічна довідка.

<http://poetry.uazone.net/kyseliov/>

****КИСЕЛЬОВ Леонід 1946–1968.** Поезії. Алфавітний покажчик творів. 1967: «Мій шур такий любесенький...»; 1968: «Дударик», «Він був як полум'я. Його рядки...», «Рано ще, рано...», «На терасах дерев тільки вітер, вітер, вітер...», «В камені, в дереві, на папері...», «Як у нашому селі...», «Катерина», «І мати молода, і сонце юне...», «Стати б хоч на менти лічені...», «З листа Джонатана Яреми Світа», «Вона приходила щоранку...», «Цигарочка», «Ніч у Кракові», «Згадаеш їжачка, що я приніс...», «Похорон Офелії», «Так, вона залізна, наше слово – криця...», «Не йму віри політикам...», «Тільки двічі живемо...», «Заспівайте, сестро, заспівайте...», «Земля така гаряча...», «Ти полинеш сиза, наче птах...», «Завтра буде світ такий, як завше...», «Додому», «Я ніхто для тебе, як Улісс...», «Вандея», «Смерть ланкової», «Панове, в мене маленьке прохання...», «Тато оповідають», «В зорянім серпневім павутинні...», «Не дайте, щоб заснула край коня...», «Відлине день без'язикий...», «Осінь». Уривок: «Зі статті Ярослава Розумного, професора Манітобського університету (Канада), надрукованої в збірці «Леонід Кисельов. Тільки двічі живемо... Вірші, проза, спогади про поета. Упоряд. С.В. Кисельов; Авт. передм. І. М. Дзюба. Київ, «Дніпро», 1991. С. 414». Зі статті Ярослава Розумного «Леонід Кисельов – феномен поетичний чи психологічний?».

<http://poetry.uazone.net/kyseliov/kysiel00.html>

<http://poetyka.uazone.net/kyseliov/>

****КИСЕЛЬОВ Леонід.** «КЛУБ поезии» Проект инициирован в 2003 г. Евгением Юхницей. Кисельов Леонід. Зі статті Ярослава Розумного, професора Манітобського університету (Канада), надрукованої в збірці «Леонід Кисельов. Тільки двічі живемо... Вірші, проза, спогади про поета. Упоряд. С.В. Кисельов; Авт. передм. І.М. Дзюба. – Київ: «Дніпро», 1991. – 414с.» «ЛЕОНІД КИСЕЛЬОВ – ФЕНОМЕН ПОЕТИЧНИЙ ЧИ ПСИХОЛОГІЧНИЙ?». «Я постую у края бездны И вдруг пойму, сломьясь в тоске, Что все на свете – только песня На украинском языке». Леонид Киселев.

<http://poetryclub.com.ua/metsr.php?id=72&type=biogr>

****КИСЕЛЬОВ Леонід.** «Осінь». 06.10.2003.

<http://www.sem40.ru/forum/viewtopic.php?t=113&view=next#5047>

****КИСЕЛЬОВ Леонід.** Поезія. Стаття Ярослава Розумного «Леонід Кисельов – феномен поетичний чи психологічний?». Вірші: «Цигарочка», «Дударик», «І мати молода, і сонце юне», «Катерина», «Мій шур такий любесенький...», «На терасах дерев...», «Не бийте журавля!», «Не йму віри політикам...», «Ніч у Кракові», «Похорон Офелії», «Рано ще, рано», «Стати б хоч на менти лічені...», «Так, вона залізна...», «Тільки двічі живемо...», «В камені, в дереві, на папері...», «Він був як полум'я», «Вона приходила щоранку...», «Як у нашому селі...», «Заспівайте, сестро, заспівайте...», «Згадаеш їжачка, що я приніс...», «З листа Джонатана Яреми Свіфта», «Бурадино», «Деревья не платят за платья...», «Космический трамвай», «Квартал забором обнесен...», «Молишься и веришь. Даль туманна...», «Очень трудно быть поэтом», «Осень пришла в воскресенье», «Осенний вечер. Я выключил свет...»,

«Первый снег», «Радость», «Ручей», «Слепому помогли войти в троллейбус...», «Слово о полку Игореве», «Солнце», «Солнце больше не дарит обновую...», «Сонет», «Жил да был старый граф...», «Ветер треплет листья...», «Все изменчиво! Все в движении!..», «Яблоню, что растет на улице...».

<http://www.asahi-net.or.jp/~as9d-kvlv/KYSELYOV/>

**КИСЕЛЬОВ Леонід. Посилання на вірш «Космический трамвай» на сайті «Московский трамвай».

<http://tram.ruz.net/lyrics/poetry/>

**КИСЕЛЬОВ Леонід. Посилання на вірш «Я позабуду все обиды...»

<http://hghltd.yandex.ru/yandbtt?url=http://ru.obkcom.net.ua/articles/2004-12/06.1305.shtml&text=%CB%E5%EED%E8%E4+%CA%E8%F1%E5%EB%B8%E2+%EF%EE%FD%F2&reqtext=%28%CB%E5%EED%E8%E4::29806+%26%26/%28-7+7%29+%CA%E8%F1%E5%EB%B8%E2::15-7176+%26%26/%28-7+7%29+%EF%EE%FD%F2::26894%29/6&dsn=164&d=3120376>

**КИСЕЛЕВ Леонид. «Прелестное мгновение». Стихи «Я позабуду все обиды...», «Расковали Прометей...», «Не верю в братство физиков...», «В забытом Богом и людьми селенье...», «На деревенском кладбище кресты...», «Что-то стал я выпадать...».

<http://supernikto.narod.ru/stihi/Prelestnoe.html>

**КИСЕЛЬОВ Леонід «Гато оповідають». Журнал «Наше життя», Нью-Йорк, № 1, січень, 2004 («OUR LIFE» (USPS 414-660) is published monthly (except August) by Ukrainian National Women's League of America, Inc., 203 Second Avenue, New York, N.Y. 10003).

<http://www.unwla.org/ourlife/ol0401.html>

**КУЄВДА Володимир, доцент кафедри психології МАУП. 15.02.2006. 14:56. «Аутодафе» Олександра Турчинова як вияв психологічно-інформаційної війни проти українства». «Лише один приклад з советської дійсності 60-х. Журнал «Новий мир», очолюваний Олександром Твардовським, надрукував три вірші талановитого київського десятикласника Леоніда Кисельова. Серед них – «Царі», у якому створено реальний образ імператора Петра I з посиланням на Шевченка. У Києві вірш викликав сенсацію, а в Москві серед російської інтелігенції й академічних російських кіл – обурення й протести. Після цього молодого поета перестали друкувати в російській радянській періодиці. Позаяк небезпечно для національної свідомості, навіть в умовах пресингування інтернаціоналізму».

<http://www.ukp.com.ua/>

**«Все на свете – только песня на украинском языке». 16.02.2006 (13:04). «У свіжому номері газети УКП «За українську Україну» доцент кафедри психології МАУП Володимир Куєвда згадав теплим щирим словом забутого, на превеликий жаль, молодого київського поета середини ХХ століття Леоніда Кисельова. Тема і рамки статті пана Куєвди не дозволили йому детальніше написати про згаданий ним інцидент з віршем Леоніда Кисельова «Царі». Це зробимо ми, тим більше, що та давня історія актуальності не втратила і сьогодні».

Отже – на початку 60-х років найавторитетніший радянський літературний «товстий» журнал надрукував вірші київського ДЕСЯТИКЛАСНИКА Леоніда Кисельова. Три невеличкі поезії викликали сенсацію, що вийшла далеко за межі

власне літератури. По-перше, друкований орган спілки совєцьких письменників публікує вірші не когось із усіх боків обласного, перенасиченого, прижиттє в класики записаного «члена» спілки прокомуністичних співців соціалістичного реалізму, а «якогось там» школяра. По-друге – і головне – сам вірш «Царі». Сьогодні це важко уявити, але для співбесіди з юним зухвальцем до Києва відрядили провідного радянського літературознавця, академіка і лауреата Сталінської премії Дмитра Благого. Уявляєте сцену: сімдесятирічний дід терміново делегується в Україну вправляти мізки десятикласнику!!!

Що ж так налякало, перш за все, КДБ СРСР та ідеологічний відділ ЦК КПРС? Вчитайтесь уважно в сам вірш, не забуваючи, що він був написаний ще на самому початку 60-х років минулого століття:

«Еще мальчишкой удивлялся дико –
Раз все цари плохие, почему
Мы все зовем царя Петра Великим
И в Ленинграде памятник ему?»

Зачем он нам, державный этот конник,
Копыта устремивший в небеса?
Шевченко рассуждал односторонне?
Да нет же, он все правильно писал:

«Це той Перший, що розпинав нашу Україну!»

Не царь, а те голодные, босые
В болоте возводили Петроград.
За долгую историю России –
Ни одного хорошего царя!»

Радянська таємна поліція славилася своїм умінням читати між рядками. Там існував навіть спеціальний термін «виловили підтекст». Тому літературознавці в цивільному одразу збагнули, що юний киянин, по-перше, зображає царя Петра таким, як він насправді був, себто, кривавим катом України, по-друге, ставить знак рівності між Петром і Леніним, а по-третє, мало не відкритим текстом поминає справжніх будівельників імперської столиці – українських козаків, на чітких кістках Петро звів свій «град». Якби щось подібне Леонід Кисельов написав українською мовою, то розмовляли б із ним не так, не у нього вдома, і звичайно, не академік Благий. На додачу – батько Леоніда був знаним на той час в СРСР прозаїком.

Воно може би і обійшлося напіванекдотичним відрядженням старого маразматика Благого до столиці тодішньої радянської України. Якби не абсолютно непередбачувана вихватка самого юного автора. Він написав «нову редакцію» крамольного вірша, яка одразу розійшлася у списках далеко за межі Києва. Та ще й присвятив її академіку Благому. Порівняйте обидві поезії – і ви все зрозумієте.

«Я зря мальчишкой удивлялся дико –
Раз все цари плохие, почему
Мы все зовем царя Петра Великим
И в Ленинграде памятник ему.
Он нужен нам, державный этот конник,
Копыта устремивший в небеса!
Шевченко рассуждал односторонне!»

Он, сволочь, все неправильно писал!
И царь, и те, голодные, босые
В одном строю к единой цели шли!
За долгую историю России
Случались и хорошие цари!»

Подальший розвиток подій був трагічним⁷. Пізно ввечері якісь невідомі молодики перестріли, точніше, вистежили Леоніда у парку Шевченка і по-звірячому побили його. Наступні рік чи два Леонід Кисельов провів між лікарнями та санаторіями і знову лікарнями. Його життя обірвалося від невиліковної форми онкологічної хвороби, коли хлопцеві не минуло ще й двадцяти п'яти років.

Сьогодні, коли секрети радянських спецслужб уже не є секретами, повертає увагу один дивовижний збіг. Десь у той же самий час у Черкасах якісь невідомі, що подавали себе за працівників міліції, незаконно затримали і страшно побили молодого поета Василя Симоненка, найбільшу надію тодішньої української поезії. Василь теж невдовзі важко захворів і пішов із життя. Діагноз був майже той же, що і у Леоніда Кисельова.

Це сьогодні ми знаємо, що існують ліки, які не зміцнюють імунітет людини, а навпаки – знищують його. Такий собі фармакологічний СНІД. Ходили глухі чутки, що цю гидоту розробляли у спеціальному таємному інституті КДБ для знищення політичних противників радянської влади. Адже отруту майже завжди можна виявити в організмі. А от коли молода людина «раптом» помирає від найважчої форми онкозахворювання, то тут ніяких підозр не виникає. Ну, а напад хуліганів чи псевдоміліціонерів – то лише маскування однієї-єдиної ін'єкції, сліди якої загубляться серед синців.

За рік до смерті Леонід Кисельов написав вірш, рядки з якого винесені у заголовок нашого коментаря:

«Я постою у края бездны
И вдруг пойму, сломясь в тоске,
Что все на свете – только песня
На украинском языке».

Після цього Леонід Кисельов, хлопець, який виріс у російськомовному середовищі, у майже стовідсотковому «скацапізованому» Києві, раптом почав писати вірші українською мовою. Але це вже окрема тема для іншої розповіді».

<http://www.mignews.org.ua/akcent.php?id=740>

*KULESHOV Oleg: «Чудовими хірургами були всі заброді з північного сходу, починаючи з Петра з усією його бандою (Леонід Кисельов писав: за всю історію Росії ні одного хорошого царя) аж до Леніна і Сталіна (не греба тільки розводить мудотню про національність Сталіна – він виконував перш за все історичне бажання великава русскава народа)». 07.09.2004.

<http://www.gentoo.org.ua/forum/viewtopic.php?t=63&start=0#836>

**«КНИЖНИК review» № 9 (18) квітень 2001. «Капігальний голос душі» «Антологія української поезії ХХ ст. в англomовних перекладах». «Окремо хочу сказати про Леоніда Кисельова, що його теж – нема». Ми не знаємо, чи виріс би він до великого російського поета. «Потенція» у нього була. Але те, що він неймовірно

збагатив українську (не україномовну) поезію – поза всяким сумнівом. У поезіях останнього періоду життя він на кілька порядків українськіший за деяких власне українських поетів... Здогадуюся, з яких причин до антології не потрапили ні Б. Олійник, ні В. Коротич».

<http://www.city-adm.lviv.ua/litopys/review31.htm>

****КОКОДЗЕЙ Радислав.** 18.05.2005. «Розкутий – розповідь про учителя, поета, дисидента (початок)»: «Мені випало щастя знати Івана Юхимовича Коваленка особисто.... Саме він долучив мене до скарбниці поетичного слова. Це він вперше познайомив мене, школяра-старшокласника, з творчістю Леоніда Кисельова, про якого мені довелося згодом писати».

http://cspr.kiev.ua/index.php?view=statti&sub_id=69

****КОНОНОВИЧ Леонід,** письменник: «Від каламуті в людських душах – до творчої високості». «В українській поезії дуже люблю Богдана-Ігоря Антонича, знаю майже всі його твори напам'ять. Євген Плужник, Микола Вінграновський, Ліна Костенко, Леонід Кисельов». Розмовляв Анатолій Лучка.

<http://dua.com.ua/2005/22/arch/10.shtml>

****КОНОР Джон Кайлович.** Стаття «Доки йтиме білим полем Катерина?» 16.01.2004. «Доки буде жити Україна В теплім хлібі, в барвних снах дітей – Йтиме білим полем Катерина З немовлям, притнутим до грудей». Леонід Кисельов. (<http://poetry.uazone.net/kyseliov/kysiel04.html>) Насправді людина упродовж життя малу його частку керувана своєю логікою.

<http://smith.lviv.ua/article/8740>

****КОСАРЕНКО Роман.** «Передплата на нові вірші?» «...Час від часу мене питають, чому ми ...на сторінках «Поетики» не публікуємо російськомовні твори українських поетів. Наприклад, половина доробку Леоніда Кисельова була написана російською мовою. Це дуже складне, неоднозначне питання. Я ніколи не заперечував двомовної України. Поет може бути українським поетом, пишучи російською мовою, – усе визначатиме художній рівень. Серед російськомовних поетів України є немало дуже значних імен. Із іншого боку, не слід забувати, що російськомовні поети мають значно ширші можливості – до їхніх послуг, фактично, увесь російський інтернет із потужними клубами і літературною критикою тощо». Розмову підтримувала Тетяна Щербаченко.

<http://review.kiev.ua/review.shtm?id=037>

****КОТОВЕНКО І. І.** «Євген Марчук в підтексті і контексті»: «Для значної частини зрусифікованого населення і зрусифікованих наших територій українофобічне поле майже у всі часи залишалось у сфері української пісні. «Вічно двадцятидвохлітній», як сказав про нього Іван Драч, геніальний поет Леонід Кисельов, посланий Україні, гадаю, самим Господом для нашої спокути і спасіння, незадовго перед своєю смертю написав такі рядки: «Я наклонюсь над краєм бездны И вдруг пойму, склоняясь в тоске, Что все на свете – только песня На украинском языке». Поет – посередник між Богом і людьми. Мовою кібернетики, творчість – є зв'язок митця з Богом». 16.09.99 рік. Київ.

<http://thunder.prohosting.com/~kiev1970/roman/ua/exclusive/Cotovenko.html>

****КРЕМИНЬ Тарас.** «...пока еще слеза в запасе»: «Известный теперь на весь мир Марк Ливянский или Леонид Вышеславский были известны как украинские пи-

сатели, принося славу и гордость национальной литературе. А одним из наиболее талантливых русских писателей, не проживший и 30 лет, киевлянин Леонид Киселев и теперь уважаем среди моих коллег-писателей, живущих не только в Украине, но и за рубежом».

<http://www.bazar.nikolaev.ua/article.php?id=432>

****ЛІТЕРАТУРНА критика.** 08.01.2004 «Виклик небожителя. Твори Григорія Чубая». «Безумовно, він був видатним поетом – поетом, який, здавалось, не знав учнівства, з'явившись на публіку готовим генієм із кількома десятками віршів і парю невеликих поем, написаних у 18–22-літньому віці – віці Артура Рембо і Леоніда Кисельова».

<http://www.knyha.com/ukr/critic/?id=320&print=yes>

****ЛІТЕРАТУРНО-музичні вечори,** авторами та учасниками яких є ліцеїсти, батьки та вчителі – унікальна традиція Русанівського ліцею. «Літературно-музична імпреза «Феєрія диригента однієї свічки» присвячена поетам-шістдесятникам. Чому? Тому, що саме вони у ті далекі роки в Україні розбудили суспільну думку і стали рушійною силою демократичних процесів у нашій державі. Вечір присвячений творчості Василя Симоненка («Лебеді материнства»), Леоніда Кисельова, Євгена Сверстюка (газета «Наша віра», книги «Блудні сини України», «Собор у риштованні», «Шевченко і час»), Ліни Костенко («Неповторність», «Над берегами вічної ріки», «Маруся Чурай», «Берестечко»), Василя Стуса. На вечорі буде присутній Євген Сверстюк. Приходьте до нас 17 квітня о 18:00».

<http://search.rambler.ru/cgi-bin/icqweb?oe=1251&words=%CB%E5%EE%ED%B3%E4+%CA%E8%F1%E5%EB%FC%EE%E2&hilite=0E36CC22>

****«МДЯ... УХ... Ну не знаю... Попробуйте почитать переводы Лукаша, например... Мне, честно, жалко, что лично Ваш круг общения использует «язык малообразованных крестьян». Вот... Я постою у края бездны И вдруг пойму, сломьясь в тоске, Что все на свете – только песня На украинском языке. Леонид Киселев».**

<http://www.stopper.ru/viewtopic.php?t=801&pview=on>

****МЕЗЕНКО Людмила** (Київ–Торонто), 06 декабря 2004. «Тому що» – українець. Не «тому що» русскоязычный». «Я постою у края бездны И вдруг пойму, сломьясь в тоске, Что все на свете – только песня На украинском языке...» Эти слова принадлежат Леониду Киселеву, незаслуженно забытому поэту из города Киева. Он умер давно, в конце 60-х, совсем молодым – в возрасте 20 с чем-то лет. Кажется, от лейкемии. В последние годы, незадолго до смерти (видимо, уже зная о приговоре врачей) этот талантливый мальчишка, ровесник тех, кто сейчас на Майдане, русскоязычный поэт перешел на украинский язык. И оставил нам пронзительные строки на украинском: «А синів моїх, шинкарочко, Польським снігом замело...» Он тоже был русскоязычным.

<http://www.obkom.net.ua/articles/2004-12/06.1305.shtml>

****НАВЧАЛЬНА програма** Міністерства освіти і науки України для загальноосвітніх навчальних закладів з українською мовою навчання (12-річна школа). Українська література 5–12 класи. 7 клас. Усього – 70 годин. На тиждень – 2 години. Текстуальне вивчення творів – 58 годин. Позакласне читання – 4 години. Резервний час – 8 год.

Зміст навчального матеріалу	Державні вимоги до рівня загальноосвітньої підготовки учнів	Додатки: Мистецький контекст. Міжпредметні зв'язки
<p>Леонід Кисельов «Стати б хоч на менти лічені...», «Земля така гаряча», «Додому», «Катерина».</p> <p>Доля молодого поета. Наскрізний гуманістичний пафос його віршів. Ідея оптимізму, життєствердження.</p> <p>Патріотичний мотив вірша «Додому». Вселюдське і національне значення образу української Мадонни («Катерина»).</p>	<p>Переказувати історію трагічного життя молодого поета.</p> <p>Виразно і вдумливо читати вірші. Визначати основну думку (ідею), пояснювати художні засоби, прихований, підтекстовий зміст образів. Характеризувати образ Катерини. Висловлювати власні думки про вірші Л.Кисельова.</p> <p>Вивчити напам'ять: один вірш (на вибір)</p>	<p><i>Усвідомлення радості спілкування з високим мистецтвом слова. Виховання небайдужого ставлення до емоцій та почуттів.</i></p>

Додаток № 1. Рекомендована література для вчителя. 7 клас.

12. Кисельов Л. Тільки двічі живемо. Вірші, проза, спогади про поета. – К., 1991.
http://uintei.kiev.ua/education/average/new_pr/ukr_lit.doc

****НАЦІОНАЛЬНА філармонія України.** Середа, 16 січня 2002 року. За підтримки Фонду сприяння розвитку мистецтв, Національної Всеукраїнської музичної спілки, Національної Спілки композиторів України, Акціонерного товариства «Банкомзв'язок», Волинського братства, Концертної серії «Нова музика в Києві», Швейцарського культурного фонду «Про-Гельвеція», Польського інституту в Києві. Колонний зал імені М.В. Лисенка. Концерт Національного заслуженого академічного симфонічного оркестру України «Сучасна симфонія: традиції та еволюція». Диригент – Володимир Рунчак. Солісти: народна артистка України, лауреат Національної премії України імені Тараса Шевченка Неоніла Крюкова (художнє читання), Соліст Національної опери України Володимир Опенько (баритон), Інна Галатенко (сопрано), Ірина Семененко (сопрано). І відділ: Володимир Рунчак – «Credo», Симфонія № 2 для баритону, чтиці та оркестру на вірші Леоніда Кисельова, Ліни Костенко та Василя Симоненка. Початок о 19 годині.

<http://filarmonia.com.ua/ukr/1380116.shtml>

<http://www.polinst.kiev.ua/program2/0116.htm>

****«НАШИ постоянные спутники и партнеры – голуби в городе».**

У голубей от голода

Пропала гордость.

Хоть их руками голыми

Хватай за горло.

И мы к земле привязаны

При всей при нашей удали
Питанием трехразовым
Куда сильней, чем думали.

<http://www.kiyany.com.ua/news/2006/10/9/23444.htm>

****НЕВСТРАНЕЦ.** Умер Осип Мандельштам 27 декабря 1938 года в лагункте «Вторая речка» (недалеко от Владивостока) от дистрофии. Рассказывают, что он умер на лагерной помойке, подбирая объедки. «Поэты умирают в небесах. И я шепчу разбитыми губами: Не верьте слухам, жил в помойной яме, А умер, как поэты, в небесах» (а это стихи молодого киевского поэта Леонида Киселева, умершего в начале 60-х годов от лейкемии). Его тоже помнят, и не только киевский андеграунд.

<http://forum.lvivport.com/read.php?5,8448,8537>

****ПАГУТЯК** Галина. «Четверта пташка»: «У 60-ті роки перед самою своєю нечасною смертю кийський поет Леонід Кисельов, наділений даром пророцтва, благав: «Не дайте, щоб заснула край коня! То – наша мати. Іншої не буде. Бо кине вас і піде поміж люди чужинськими шляхами навмання». Нині від поетів вимагають ще й фактичної участі в суспільному житті. Принаймні так було на початку 90-х».

<http://central.com.ua/pag/Chetverta.html>

****«ПАНЕ** Майстре, рецензію писав, але не цю. Де моя, Господь знає. А мова душі по-Кисельову (Леонід) – українська. Щастя Вам, Майстре з далекого краю». 19.05.2004.

<http://www.stihi.ru/poems/2003/08/29-186.html#0>

****«ПЛАЧ** Єремії – відшукування Причетного»: «Сьогодні важко собі уявити, що цей тридцяти-, ба двадцятирічний хлопець (бо саме в такому віці наприкінці 60-х Григорій Чубай стрімко з'явився на львівських богемних обширах) був своєрідним «гуру», «Учителем», незаперечним лідером і авторитетом для цілого покоління своїх не багатого молодших, а деколи й трохи старших сучасників. Безумовно, він був видатним поетом – поетом, який, здавалось, не знав учнівства, з'явившись на публіку готовим генієм із кількома десятками віршів і парюю невеликих поем, написаних у 18–22-літньому віці – віці Артюра Рембо і Леоніда Кисельова». 04.06.2005.

<http://search.rambler.ru/cgi-bin/icqweb?oe=1251&words=%CB%E5%EE%ED%B3%E4+%CA%E8%F1%E5%EB%FC%EE%E2&hilite=782370E8>

****ПОЛИТИКА** в Україні и не только. «З усіма Вашими зауваженнями згоден. Але я не поділяю утилітарний підхід. Оскільки я не культуролог, і підозрюю, що й Ви також, то використаю інші доводи: Я постою у края безодн и вдруг поймаю, сломясь в тоске, Что все на свете – только песня На украинском языке. Леонід Кисельов. Це була цитата. На Ваші слова могу сказати, по-перше, що російська культура у XVIII–XIX століттях формувалася під впливом української, що вже само по собі спростовує Ваше твердження про неспроможність української культури. По-друге, російська культура є «розкрученою», а українська – ні, тому й невідома (про 300-літню русифікацію вже й не згадую). У 20-му столітті – радянська українська культура «Розстріляне відродження» і т.д. В обох випадках був розквіт української культури, і в обох випадках закінчилося для неї погано».

<http://forum.for-ua.com/read.php?1,359551,page=4>

****ПРОЦЕНКО** Людмила Андріївна. «Київський Некрополь». Путівник-довідник. Видавництво «Український письменник». «Кисельов Леонід Володимирович».

<http://www.nekropol.com/VirtualFriedhof/ProcenkoKievNekr.htm#>

****РВБ:** Неофіційна поезія. Версія 2.88s от 5 июля 2005 г. Том 3Б. «Мадонне Лялке вєдьме с Лысой Горы что в Дарницах и собачьей памяти лорда Черяняна, погибшего в 1982 году на охоте в Техасе». Леонид Кисельов, Цигарочка – 77.

<http://www.rvb.ru/np/publication/03misc/lagoon/3B.htm>

****РЕЦЕНЗІЯ.** «Дякую Вам : дуже чомусь нагадало поему «Первая любовь» Леоніда Кисельова. Нагадало навіть не версифікаційними особливостями, а настроєвістю. Хоч, може, це якась індивідуальна асоціація (щодо Кисельова), бо він належить до найулюбленіших у мене. З повагою»

<http://www.mecm.info/clients/Luchenko.nsf/540deb6fd9e07fde42256d670026615a/fa2bfa0df1077d64c2256fba00368145?OpenDocument>

****РЕЦЕНЗІЯ.** Hardhml-pysar. Дякую Вам: дуже чомусь нагадало поему «Первая любовь» Леоніда Кисельова. Нагадало навіть не версифікаційними особливостями, а настроєвістю. Хоч, може, це якась індивідуальна асоціація (щодо Кисельова), бо він належить до найулюбленіших у мене. З повагою.

<http://www.mecm.info/clients/Luchenko.nsf/540deb6fd9e07fde42256d670026615a/fa2bfa0df1077d64c2256fba00368145?OpenDocument>

****РОЗУМНИЙ** Ярослав. ПОЕЗІЯ Леоніда Кисельова (1946–1968). Стаття Ярослава Розумного «Леонід Кисельов – феномен поетичний чи психологічний?» та Василя Берега «Поету неможливо умереть...». Вірші: «Рано ще, рано», «Він був як полум'я», «На терасах дерев...», «Як у нашому селі...», «Цигарочка».

<http://nostalgia.org.ua/forum/viewtopic.php?t=47&start=42&sid=eb52f1be9975b69b0a26578bdd67d0c6>

****РОЗУМНИЙ** Ярослав. Стаття «Леонід Кисельов – феномен поетичний чи психологічний?»

<http://www.asahi-net.or.jp/~as9d-kvlv/KYSELYOV/LeonidKyselyovFenomen.html>

****РОЗУМНИЙ** Ярослав. Уривки із статті «Леонід Кисельов – феномен поетичний чи психологічний?»

<http://poetry.uazone.net/kyseliov/kysiel00.html>

****СВЕРСТЮК** Євген. «На святі надії. Есеї, літературно-критичні статті»: «Водночас скрізь є здібні й порядні люди. Важко пояснити, чому кріпацьке село на Київщині дало Шевченка, а зросійщений Київ не дав нікого. Чому брати Бердяєви реалізували себе в українській морально-релігійній традиції? Чому юний поет Леонід Кисельов і набагато старший Борис Мозолєвський стали поміченими лише тоді, коли заговорили українською мовою. Не просто мовою, а своїм голосом...»

<http://www.ukrlife.org/main/sverstuk/intell.htm>

****Сержик:-)** Последние полгода – я жила на Большой Житомирской, в доме гастронома на Львовской. С окнами на Гончарку. Затонского – знаю: я знала Ки-

селева (Девочка и Птицелет), а они – старые друзья были. И Таня, и Лена Затонские – в моей школе учились. Одна из самых нежных историй, которую я помню – как Киселев, Затонский и Лина Ошерова – рассказывали друг другу про Леню Киселева (помнишь?) – перед смертью, и Киселев – рассказывал, как они самогон гнали, самогонка капала, рюмка – за 10 минут, и они пили по очереди – Затонский, Киселев и Лена – и Лена стихи читал, последние. Потом Лена умер. А потом – Лина Ошерова овердознула антидепрессантами. И тоже умерла. Такая история. 17 октября 1999 г. 09:07:17 Маша stadun99.murdoch.edu.au

<http://imperium.lenin.ru/gb/1999/Oct.18.23:09:55.html>

**СИДНИН Валерий о музыке и музыкантах: «Потому что восточная музыка с ее грустью-тоской сродни нашей украинской. Возможно, что-то подобное имел в виду умирающий от рака двадцативосьмилетний Леонид Киселев, замечательный русско-украинский поэт, когда написал: «Я постою у края бездны И вдруг пойму, сломаясь в тоске, Что все на свете – только песня На украинском языке».

<http://crossroads.com.ua/articles/2004/47/963.php>

**СКУРАТОВСКИЙ Вадим. «Странный камень»: «Указанная не свободная мысль всех ее, уже, в общем, немислимых видов – это всего лишь разделение умственного труда. В зависимости от специализации мыслителя, усердствующего над той или иной «не свободой». «Трехразовым питанием прикреплены мы к земле», – писал киевский поэт-вундеркинд Леонид Киселев, может быть, как никто другой, в своей обреченности изведавший беспросветную зависимость человека от его природной судьбы».

<http://www.snail.lviv.ua/svoboda22.htm>

**«СЛОВО благовісту: Антологія української релігійної поезії». Упоряд. Т.Ю. Салига, Львів 1999, с. 784. «Леонід Кисельов».

http://www.nestor.cracow.pl/Ksiegarnia/rozdzial_text_ua.php?class=book&category=literatura&start_from=0

**«СТОЛИЧНАЯ белка готовится к зиме». А вообще, как писал один киевский поэт,

В этом мире легко и прибыльно

Раздарить себя по частям.

Чтоб доверчиво белки прыгали

На колени моим гостям.

<http://www.kiyany.com.ua/news/2006/10/9/23382.htm>

**СТУПКА Богдан про час і театр. «Політиканство завжди породжує попсу»: «Можу процитувати слова Леоніда Кисельова: «Зачем он нам, державный этот конник? Взорвать бы, чтоб копыта в небеса». Шевченко правильно писав, що Петро первий розпинав нашу Україну. Погано, що ми себе не цінуємо, гнемось, схиляємось». «Круглий стіл» в редакції газети «День», 06.08. 2004 року.

<http://www.day.kiev.ua/2004/98/culture/cull.htm>

<http://polska.com.ua/ua/ukraina/int/983/>

**ТАЙХ А. «Надежда на понимание», Баден-Баден, Германия, 1999. В рецензии на вышедший в Киеве сборник стихов Натальи Бельченко «Смотритель сна» и переводах ее стихотворений на немецкий язык упоминается украиноязычный

поэт Леонид Киселев: «Талантливый, тоже киевский, очень рано умерший поэт Леонид Киселев сознательно избрал языком творчества задавленный «первым государственным» русским языком украинский. А Наталья Бельченко – сейчас, когда все изменилось, пишет на своеобразном, безупречном русском. Талант всегда неконформист».

<http://www.arcor.de/home/index.php>

**«УКРАЇНА в 1972–1982 рр.: великий погром». 30.12.2004. «Щонайбільше, у 1979 й 1981 рр. появились збірки двох ранопомерлих, але винятково талановитих молодих поетів – Леоніда Кисельова і Василя Симоненка, – вірші яких були пройняті протестом проти режиму».

<http://tribuna.org.ua/index.php?option=content&task=view&id=655&Itemid=51>

**УНГУРЯН Ольга «ДЗЮБА Иван: «свадьбу мы отпраздновали... в парке, на лавочках».

«– Некрасова в Октябрьском дворце дружно «били» коллеги-писатели за очерки об Америке, разгневавшие Хрущева, – рассказывает Иван Дзюба. – И то, что я выступил в его защиту, Виктора Платоновича растрогало. На следующий день он со своим другом Владимиром Киселевым и его сыном Леней пришел ко мне в больницу палату и принес цветы. Мы подружились. И мама Некрасова Зинаида Николаевна мне доверяла – отпускала нас со спокойной душой, зная, что удержу его от выпивки. Но однажды я проштрафился. И оба мы пришли в квартиру Некрасовых навеселе. Зинаида Николаевна ничего не сказала, только посмотрела на меня с укоризной. Но с тех пор ее доверие я утратил. (Улыбается.)».

<http://www.facts.kiev.ua/2006/04/06/10.htm>

**ФЕЕРІЯ диригента однієї свічки. Літературно-музичні вечори, авторами та учасниками яких є ліцеїсти, батьки та вчителі, – унікальна традиція Русанівського ліцею. Літературно-музична імпреза «Феерія диригента однієї свічки» присвячена поетам-шістдесятникам. Чому? Тому, що саме вони у ті далекі роки в Україні розбудили суспільну думку і стали рушійною силою демократичних процесів у нашій державі. Вечір присвячений творчості Василя Симоненка («Лебеді материнства»), Леоніда Кисельова, Євгена Сверстюка (газета «Наша віра», книги «Блудні сини України», «Собор у риштованні», «Шевченко і час»), Ліни Костенко («Неповторність»), «Над берегами вічної ріки», «Маруся Чурай», «Берестечко»), Василя Стуса. На вечері буде присутній Євген Сверстюк. Ви зможете ближче познайомитись із творчістю вищезгаданих поетів, із допомогою поезії та музики пізнати загадкову душу Поета, Митця, яка згорає, як свічка, але є символічним хранителем культурних цінностей людства. Приходьте до нас 17 квітня о 18:00.

<http://www.schools.kiev.ua/rl/feeria.html>

**ФІК Богдан. «Шевченко і релігія»: «Офіційна московська історіографія завжди вихваляла Петра I, називаючи «Великім», «рефарматаром Росції» і т.ін., а Шевченкову оцінку оголошувала «однобічною». Ось як по-сучасному зазвучала Кобзарева муза вже у советські часи. В 1963 році, у першій в житті публікації віршів у знаменитому московському журналі «Новый мир» (№ 3) талановитий

поет, що передчасно помер у 22-річному віці, тоді ще школяр, Леонід Кисельов написав: «Еще мальчишкой удивлялся дико: Раз все цари плохие, почему Царя Петра зовем Петром Великим И в Ленинграде памятник ему? Зачем он нам, державный этот конник? Взорвать бы, чтоб копыта – в небеса! Шевченко, говорят, «односторонне Отгнесся»... Нет, он правильно писал: «Це той «первий», що розпинав Нашу Україну...» Не Петр, а те голодные, босые В болотах основали Петроград. За долгую историю России – Ни одного хорошего царя». («Цари»). Проти вірша школяра публічно виступив партійний «літературовед», член-кореспондент АН СРСР Д. Благой. Він твердив, що і сам Петро, і пам'ятник йому – святині і виступати проти них юному поетові негарно. У відповідь на це повчання Д. Благого Леонід Кисельов тоді ж таки у 1963 році, написав таку самопародію: «Цари» (Для Д. Благого): «Еще мальчишкой удивлялся дико, Как людям непонятно, почему Царя Петра зовем «Петром Великим» И в Ленинграде памятник ему? Он нужен нам, державный этот конник, Копыта устремивший в небеса. Шевченко подошел односторонне. Он, сволочь, все неправильно писал: «Це той «первий», що розпинав Нашу Україну...» И Петр, и те голодные, простые / В одном строю к единой цели шли. За долгую историю России Были и хорошие цари». Цю самопародію советська цензура наважилася дозволити до друку аж... у червні 1991 року!

<http://svaroh.al.ru/svarohs/sv-one/fik6.html>

****ЧЕРЕВО** Сергій. Житомирське обласне радіо. «І от ми сиділи, і в Юрка Гудзя було десь сто грамів сільського самогону. Ми випили по цих 50 грамів цього самогону і чомусь згадали вірш Леоніда Кисельова про сільські поминки, і згадали порівняння, що самогон чимось схожий на сльози згорьованих від радянського комуністичного рабства селян, сльози, в яких вони топили свої сльози. Цей спогад чомусь закарбувався, хоча було ще багато дуже розмов, багато дуже різних думок».

<http://www.tochka.org.ua/view.php?uid=&view=text&id=892>

****ШКОЛА** українознавства ім. Тараса Шевченка Українського Православного Собору св. Володимира, м. Парма, Огайо. Taras Shevchenko School of Ukrainian Studies of St. Vladimir's Ukrainian Orthodox Cathedral Parma, Ohio. Перелік творів. Для ознайомлення в курсі історії української літератури. Період відродження 60-х років і реакції 70-х. Леонід Кисельов (1946–1968).

http://www.shevchenkoshool.org/students/literature_list/index.php?PHPSESSID=f2fc2c226e9f32ba88adbe377b71a319

****ШУЛЬМАН** Леонід, доктор фізико-математичних наук. «Чи заслуговує російська мова в Україні на статус другої державної?» // «Освіта», 24–31 жовтня 2001 року. «Чимало росіяні увійшли в український соціум, працюючи українськими журналістами, письменниками, поетами, артистами тощо. Микола Хвильовий, що кинув гасло «Геть від Москви!» – росіянин Леонід Фігільов. Леонід Кисельов був спочатку талановитим російським поетом, а потім став поетом українським, так само талановитим. Український бард Тризубий Стас – росіянин з Кемерово. Подібно до англіїців в Америці вони фактично стали українцями, хоч і не оголошували себе ними».

<http://aravidze.narod.ru/s4/shulm3a.htm>

****ЮЩЕНКО Віктор.** «Білі плями історії». Павло Тичина і Максим Рильський, Олесь Гончар і Григорій Тютюнник, Василь Симоненко і Ліна Костенко показали нам війну українськими очима. Першим про людську ціну війни сказав Олександр Довженко, його геніально продовжив Леонід Кисельов: «А синів моїх, шинкарочко, // Польським снігом замело». Це залишиться, бо це високе мистецтво. Шкода лише, що зараз нові покоління бачать ті подвиги і трагедії головним чином крізь призму російського або американського кіно». «Моя Україна. Персональний сайт Віктора Ющенка».

http://www.yuschenko.com.ua/ukr/Past/Unknown_pages_of_history/440

1968
2006

примітки / примечания

СПОГАДИ ПРО ЛЕОНІДА КИСЕЛЬОВА ВОСПОМИНАННЯ О ЛЕОНІДЕ КИСЕЛЕВЕ

¹Дмитрий Затонский – академик Национальной академии наук Украины, писатель, близкий друг семьи Киселевых. **Примечание составителя.**

²Младший брат Леонида Киселева Сергей в 12-летнем возрасте на экзамене по украинскому языку в 5 классе написал изложение в стихах. Возвратившись домой, с гордостью рассказал об этом отцу и старшему брату. Те обругали его, а 20-летний Леня добавил, что в 12 лет он уже считал себя большим поэтом. Но такой идиотизм, как написание школьного изложения в стихах, ему бы в голову не пришел. **Примечание составителя.**

³Юрий Щербак – писатель, ученый, дипломат, политик, друг семьи Киселевых, литературный ученик Владимира Киселева. **Примечание составителя.**

⁴Анатолий Шевченко – близкий друг семьи Киселевых, известный писатель и литературовед, главный редактор «Народної газети». **Примечание составителя.**

⁵Иван Драч – выдающийся украинский поэт, известный политик. **Примечание составителя.**

⁶Иван Дзюба – выдающийся украинский литературовед, борец с коммунистической идеологией. **Примечание составителя.**

⁷Мирон Петровский – блистательный литературовед, приятель Леонида Киселева. **Примечание составителя.**

⁸Лит. наследство. – Т. 92. – М., 1987. – Кн. 4. – С. 158. **Примечание Мирона Петровского.**

⁹Радуга (Киев). – 1989. – № 4. – С. 115. Далее стихи Леонида Киселева приводятся по той публикации и по кн.: Кисельов Леонід. Последняя песня. Остання пісня. – К., 1979. **Примечание Мирона Петровского.**

¹⁰Кисельов Леонід. Стихи. Вірші. – К., 1970. – С. 7. **Примечание Мирона Петровского.**

¹¹Бахтин М. Вопросы литературы и эстетики. – М., 1975. – С. 427. **Примечание Мирона Петровского.**

¹²Елена Скульская – эстонская писательница, журналистка, близкий друг Леонида Киселева и его младшего брата Сергея Киселева. **Примечание составителя.**

¹³Екатерина Дмитриевская – московский театровед, близкая приятельница Леонида Киселева. **Примечание составителя.**

¹⁴Имеется в виду перевод Н. Демуровой. **Примечание Екатерины Дмитриевской.**

¹⁵Григорий Кипнис-Григорьев (1923–1995) – писатель, переводчик, журналист, более трех десятков лет проработавший собственным корреспондентом «Литературной газеты» по Украине, близкий друг семьи Киселевых. **Примечание составителя.**

¹⁶Рафаил Нахманович – известный украинский режиссер-кинодокументалист, близкий друг семьи Киселевых, друживший с Виктором Некрасовым, Гелием Снегиревым и многими другими украинскими диссидентами-шестидесятниками. К сожалению, и в 1995 году Рафаилу Нахмановичу не разрешили снимать кинофильм о Леониде Киселеве... **Примечание составителя.**

¹⁷По мнению составителя, в этом несколько легковесном, на его взгляд, эссе имеются некоторые неточности. Однако составитель не считал вправе их исправлять, поскольку принципиального значения они, в общем-то, не имеют. **Примечание составителя.**

¹⁸Екатерина Квитницкая-Рыжова – поэтесса, переводчик с французского, приятельница Леонида Киселева, училась вместе с ним в университете. В свое время состояла в браке с Гелием Снегиревым. **Примечание составителя.**

¹⁹Алексей Симонов, сын Константина Симонова – переводчик, кинорежиссер, писатель, правозащитник, глава московского Фонда защиты гласности, близкий друг семьи Киселевых. **Примечание составителя.**

²⁰Виктория Болотина – одноклассница и приятельница Леонида Киселева, жена однокурсника Леонида Киселева, украинского дипломата Виктора Нагайчука. **Примечание составителя.**

²¹Олег Быстрозоров – одноклассник и близкий друг Леонида Киселева. Журналист по образованию, более тридцати лет он отслужил во внутренних войсках старшим прапорщиком – сперва работал в тамошней газете, после – в другом подразделении. Теперь – военный пенсионер. **Примечание составителя.**

²²Речь идет о доме на улице Прозоровской, 101 (ныне Анри Барбюса, 58/1), куда семья Киселевых переехала в 1955 году с Подола, где жила на улице Константиновской, 19. С Прозоровской Киселевы переехали в 1957 году на Красноармейскую, 168 (сейчас № 132), угол Загородней (ныне улица Панаса Любченко), а после через дорогу – на Красноармейскую, 131. Именно из этого дома Леонид Киселев уехал в больницу в Феофании, откуда ему уже не суждено было вернуться домой... **Примечание составителя.**

²³Мария Вольо – известный литературовед и библиограф, научный сотрудник львовской научной библиотеки имени В. Стефаника НАН Украины. **Примечание составителя.**

²⁴Вадим Скуратовский – известный литературовед, критик, культуролог. Был знаком с Леонидом Киселевым. **Примечание составителя.**

²⁵Борис Дабо-Николаев – поэт, преподаватель античной литературы в киевском лингвистическом университете, приятель Леонида Киселева. **Примечание составителя.**

²⁶На самом деле поэтесса Оля Кильчевская, приятельница Леонида Киселева, покончила жизнь самоубийством ровно за неделю до смерти Леонида Киселева. Ему об этом решили не говорить... **Примечание составителя.**

²⁷Не риску судить, насколько литературоведческие изыскания Майи Каганской (Брусиловской) о Чехове, Достоевском и др. могли бы показаться кому-то провокационными, однако, насколько мне известно, уехав в Израиль, Майя ни разу не была ни в Украине, ни в России... **Примечание составителя.**

²⁸Владимир Киселев, отец Леонида Киселева, никогда не работал в Стамбуле, за границу ездить не любил, был там лишь один раз – в 1968 году в Чехословакии в составе делегации украинских писателей. А Леонид Киселев и вовсе никогда не был за границей. Владимир Киселев после тяжелейшего ранения под Сталинградом некоторое время служил в Таджикистане, где, кстати, и родился Леонид Киселев. Но вскоре после этого семья возвратилась в Киев... **Примечание составителя.**

²⁹Скорее всего, это стихотворение было посвящено не белой крысе, которая жила в доме Киселевых в клетке (Леонид Киселев принес крысенка из университетской лаборатории, но тот, очевидно, был инфицирован и со временем погиб), а все-таки его возлюбленной Майе Каганской (Брусиловской), которая ныне проживает в Израиле. Кстати, она оказалась единственным человеком среди всех ближних и дальних знакомых Леонида Киселева, которая отказалась написать воспоминания о нем для этой книги. **Примечание составителя.**

³⁰Юрий Сегал-Серков – университетский приятель Леонида Киселева, его однокурсник. **Примечание составителя.**

³¹Фарит Рахимов дружил с Леонидом Киселевым, был его однокурсником. **Примечание составителя.**

³²Леонид Сорока – киевский знакомый Леонида Киселева. **Примечание составителя.**

³³Наталия Овчаренко – дочь ближайших друзей семьи Киселевых – покойного академика Федора Даниловича Овчаренко и одного из ведущих онкологов Украины, профессора Инги Владимировны Касьяненко. **Примечание составителя.**

³⁴Ирина Михановская-Воробьева – познакомилась с Леонидом Киселевым в Одессе, в Доме творчества писателей, после стала очень близким другом Сергея Киселева. **Примечание составителя.**

³⁵Жанна Сидавская – занималась с Леонидом Киселевым в литературной студии во Дворце пионеров. **Примечание составителя.**

³⁶Виктор Ищук – приятель Леонида Киселева и его многолетний партнер по игре в пинг-понг и в футбол в одесском Доме творчества писателей. Его покойный отец работал в Доме творчества сторожем. Сейчас в США, поддерживал дружеские отношения с младшим Братом Леонида Киселева – Сергеем Киселевым. **Примечание составителя.**

³⁷Эллада Бречак – журналист, вдова Игоря Максимовича Бречака, близкий друг отца Леонида Киселева – Владимира Киселева. **Примечание составителя.**

- ³⁸Илья Владимирович Гольденфельд – блистательный киевский ученый, близкий друг семьи Киселевых, принимал активное участие в лечении Леонида Киселева. В 70-е годы прошлого века эмигрировал, умер в Израиле. **Примечание составителя.**
- ³⁹Ольга Гарицкая – журналист, близкая приятельница отца Леонида Киселева – Владимира Киселева. **Примечание составителя.**
- ⁴⁰Виктория Галузинская – журналист, популяризатор науки, приятельница Леонида Киселева. **Примечание составителя.**
- ⁴¹Владимир Либман – одноклассник Леонида Киселева, израильский бизнесмен. **Примечание составителя.**
- ⁴²Лесь Герасимчук – литературовед, переводчик, культуролог, приятель Леонида Киселева, его соученик по университету. **Примечание составителя.**
- ⁴³Людмила Лемешева – журналист, кинокритик, приятельница Леонида Киселева. **Примечание составителя.**
- ⁴⁴Риталий Заславский – известный киевский поэт, был знаком с Леонидом Киселевым. **Примечание составителя.**
- ⁴⁵Юрий Щербак – писатель, ученый, дипломат, политик, литературный ученик Владимира Киселева, дружил с Леонидом Киселевым. **Примечание составителя.**
- ⁴⁶Влад Заманский – известный московский киноактер, дружил с Леонидом Киселевым. **Примечание составителя.**
- ⁴⁷Ирина Бабич – известный киевский журналист, собственный корреспондент московской «Медицинской газеты» по Украине, близкий друг семьи Киселевых. Эмигрировала с семьей в Израиль. **Примечание составителя.**
- ⁴⁸Владимир Яворивский – украинский писатель, политик, в свое время возглавлял Союз писателей Украины, был дружен с семьей Киселевых. **Примечание составителя.**
- ⁴⁹Алексей Моисеев – сын скончавшегося поэта Дмитрия Моисеева, который ходил в литературную студию вместе с Леонидом Киселевым. **Примечание составителя.**
- ⁵⁰Маша Немировская – театральный режиссер, театровед, дочь близкого друга семьи Киселевых, блистательного поэта Рюрика Немировского, дружила с Леонидом Киселевым. Проживает в Израиле. **Примечание составителя.**
- ⁵¹Олег Емельянов – киевский физик. В детстве дружил с Леонидом Киселевым. **Примечание составителя.**
- ⁵²Гут и далее – стихи Олега Емельянова. **Примечание составителя.**
- ⁵³Маргарита Жердиновская – известный переводчик с испанского. Близкий друг семьи Киселевых. Сейчас проживает в ФРГ.
- ⁵⁴Владик Гольденфельд – сводный младший брат Владимира Киселева, дядя Леонида Киселева. Жил в Киеве, потом в Москве, в 90-е годы прошлого века эмигрировал в ФРГ, сейчас проживает во Франкфурте. **Примечание составителя.**

СТАТТІ ПРО ТВОРЧІСТЬ ЛЕОНІДА КИСЕЛЬОВА СТАТТІ О ТВОРЧЕСТВЕ ЛЕОНИДА КИСЕЛЕВА

1968 – 2006

¹ Леонид Новиченко – писатель, литературовед, академик НАН Украины. **Примечание составителя.**

² Юрий Покальчук – известный украинский прозаик, литературовед, культуролог, полиглот. **Примечание составителя.**

³ Михайлина Коцюбинская – украинская писательница, критик, литературовед. **Примечание составителя.**

⁴ Анатолий Макаров – украинский писатель, критик, литературовед. **Примечание составителя.**

⁵ См. прим. 2. **Примечание составителя.**

⁶ Михаил Слабошпицкий – украинский писатель, критик, исполнительный директор Лиги украинских меценатов, дружил с отцом Леонида Киселева – Владимиром Киселевым. **Примечание составителя.**

⁷ Виктор Тимченко – талантливый украинский писатель, журналист, работал в Киеве, потом – в украинской службе радио «Немецкая Волна». Гражданин Германии. Ближайший друг младшего брата Леонида Киселева – Сергея Киселева. **Примечание составителя.**

⁸ Светлана Соложенкина – русская поэтесса, член Союза писателей РФ. **Примечание составителя.**

⁹ Юрий Пригорницкий – писатель, журналист. **Примечание составителя.**

¹⁰ Статья Ярослава Розумного «Леонід Кисельов – феномен поетичний чи психологічний?» впервые была опубликована в 7–8 номерах выходившего в Мюнхене журнала «Сучасність» (сейчас этот журнал издается в Киеве) в 1984 году (тогда это издание в СССР и в УССР считалось антисоветским и буржуазно-националистическим). Журнал снабдил публикацию собственными примечаниями. **Примечание составителя.**

¹¹ Ярослав Розумный – известный литературовед и критик, профессор Манитобского университета в Канаде. Отец Леонида Киселева Владимир Киселев считал, что статья Ярослава Розумного «Леонід Кисельов – феномен поетичний чи психологічний?» – лучшее литературное эссе о творчестве Леонида Киселева. **Примечание составителя.**

¹² Ця стаття – це ґрунтовна перерібка статті «Міти в поезії Леоніда Кисельова», що друкується в другому числі журналу «Studia Ukrainica», що виходить в Оттавському університеті. **Примітка редакції журналу «Сучасність».**

¹³ Юрій Щербак. «Маленька футбольна команда. Ораторія для голосу і дитячого хору. Пам'яті молодого поета Леоніда Кисельова». Дніпро. 1972, стор. 69 – 83. **Примітка редакції журналу «Сучасність».**

¹⁴Овоч цього явища споживали учасники Міжнародної конференції славистів у вересні 1983 року в Києві, столиці Української РСР. Офіційні представники республіки – господарі конференції – вже навіть не відчували, що годиться вітати гостей мовою республіки, в якій така важлива подія відбувається. **Примітка редакції журналу «Сучасність».**

¹⁵Цей і наступний вірші й уривки беремо з другого видання (1979) творів Л. Кисельова, подаючи рік написання вірша. **Примітка редакції журналу «Сучасність».**

¹⁶Дослівний переклад. **Примітка редакції журналу «Сучасність»:**

Нам не вийти уже з орбіти.
Але нехай мені нагадають пісню
У милій і півзабутій
Українській мові.

У кімнаті, де, мов хлібини,
Чужі обличчя без кінця,
Вибухнуть чорні пуп'янки –
Закам'янілі серця.

Я нахилюсь над краєм безодні
І зразу зрозумію, в журбі зломившись,
Що все на світі – тільки пісня
Українською мовою

¹⁷Леонід Кисельов. «Перші акорди». Літературна Україна. 12 квітня 1968. (Цей уривок беремо з Літературної України, де вперше був надрукований цитований вірш, бо в обох книжках, 1970 й 1979 рр., рядок «Так, вона [мова – Я. Р.] залізна, наше слово – криця», замінено на «Так, воно [слово – Я. Р.] залізне, наше слово – криця». На нашу думку, правильною треба вважати першу версію, тому що вона в'яжеться з моттом вірша, взятим з А. Малишка: «...В залізній мові, в залізнім реченні!»).

¹⁸Дослівний переклад. **Примітка редакції журналу «Сучасність»:**

...Смілого вершника
Вітряка крила
По дотичній
Проволокли.
І відкинули
По інерції...

¹⁹Дослівний переклад. **Примітка редакції журналу «Сучасність»:**

А все ж таки Земля стоїть на місці!
На трьох китах, кити на черепасі,
А черепаха... Оця черепаха
На ваших спинах, йолопи, стоїть.

Неправда, начеб треба вам героїв.
Ви труїте живих, вам треба трупа.

Величезною і жадною юрбою
Ви поженете до мого смертного багаття

Я жити буду – всьому на перекір!

²⁰Дослівний переклад Ред.

Не треба байок про Рубльова,
Навіщо красні слова!
Не мужиків і не закоханих
Він на іконах малював.

Він жив у зовсім інші роки,
Талановитий і глибокий,
Він знав: в російського народу
Одна надія – російський Бог.

²¹Дослівний переклад. Примітка редакції журналу «Сучасність»:

Заперта моя в'язниця.
Згинь, лукавий!
– Підожди.
Змило волзькою водицею
Синяки з моїх грудей

.....
Ти підеш, та сил не стане
На послідний крок,
І перські прокляття
Забринять у вухах.

Поетичний переклад цього вірша поданий в поміщеній у цьому числі добірці Кисельова «Царі й люди» – Примітка редакції журналу «Сучасність».

²²Дослівний переклад. Примітка редакції журналу «Сучасність»:

Про це пам'ятатиму
І писатиму – так.

²³Дослівний переклад. Примітка редакції журналу «Сучасність»:

У цьому домі жив Тарас Шевченко –
Богоборець. Геній. Велет.

.....
Чистий і ясний рядків твоїх напій
І прості твої шляхи, Тарасе!
І живе слово не вичерпається
І настане правди свято!
Я складаю велику присягу
На порозі дому твого.

²⁴Руперт С. Аллен. Психіка й символ в театрі Федеріко Гарсії Льорки – Студії в аналітичній психології» (В-во Техаського університету. 1974). Примітка редакції журналу «Сучасність».

²⁵Переклад з російської. Примітка редакції журналу «Сучасність».

²⁶Див.: *Сучасність* 1984. 7–8, стор. 37–54. Примітка Михайла Фішмана.

²⁷См. прим. 5. Примечание составителя.

²⁸Надежда Ажгихина – журналист, работала в «Огоньке», «Независимой газете» и др. российских СМИ, была замужем за коллегой и близким другом Сергея Киселева – журналистом, работавшим в «Литературной газете», а после в «Новой газете», депутатом Государственной думы России Юрием Щекочихиным. Примечание составителя.

²⁹Борис Дабо-Николаев – поэт, преподаватель античной литературы в киевском лингвистическом университете, приятель Леонида Киселева. Примечание составителя.

³⁰Бродский И. Стихотворения. – Таллинн, 1991, с. 15. Примечание Бориса Дабо-Николаева.

³¹Григорий Аврахов – писатель, литературовед. Примечание составителя.

³²Журнал «Новый мир», 1963, № 3, С. 159. Примітка Григорія Аврахова.

³³Там само, С. 1. Примітка Григорія Аврахова.

³⁴Там само. – С. 159. Примітка Григорія Аврахова.

³⁵Кисельов Л. Стихи. Вірші. – К., 1970. – С. 11, 13, 20, 46, 71. Далі у посиланнях на цю першу посмертну книжку вказано «1» і далі відповідні сторінки. Рівнозначно: у посиланнях на другу за чергою збірку: Кисельов Л. Последняя песня. Останія пісня. – К., 1979 – 192 с. – вказано «2» і через кому сторінки цитувань; а в посиланнях до третьої книжки Кисельов Л. Тільки двічі живемо: Вірші, проза, спогади про поета. – К., 1991 – 417 с. – ставиться «3» і відповідні сторінки. Примітка Григорія Аврахова.

³⁶Новый мир. – 1963. – № 3. – С. 159. Примітка Григорія Аврахова.

³⁷Там само. Примітка Григорія Аврахова.

³⁸Див. Дзюба І. [Передне слово до публікації] // Драч І. Ніж у сонці: Феєрична трагедія в двох частинах // Літ. газета. – 1961. – 18 лип. Примітка Григорія Аврахова.

³⁹Новиченко Л. Иван Драч, новобранець поезії // Драч І. Соняшник: Поезії. – К., 1962. – С. 3 – 19. Примітка Григорія Аврахова.

⁴⁰Барабаш Ю. Це поезія... // Прапор. – 1962. – № 6. – С. 93 – 94; з ним солідувався-Буряк Б. // Вінграновський М. Атомні прелюди: Поезії. – К., 1962. – С. 3 – 6. Примітка Григорія Аврахова.

⁴¹Рильський М. Батьки і діти // Вечірній Київ. – 1962. – 4 серп.; Передруки: Літ. Україна. – 1962. – 10 серп.; Лит. газета. – 1962. – 23 авг. Примітка Григорія Аврахова.

⁴²Благой Д. Копыта в небеса! // Лит. Россия. – 1963. – 17 мая. Далі цитуємо за названим джерелом, не перекладаючи. Примітка Григорія Аврахова.

⁴³Там само. Примітка Григорія Аврахова.

- ⁴⁴Новый мир. – 1963. – № 3. – С. 159. Примітка Григорія Аврахова.
- ⁴⁵Шевченко Т.Г. Повне збір. творів: У 6 т. – К., 1991. – Т. 2. – С. 275. Примітка Григорія Аврахова.
- ⁴⁶Олійник Б. Сім: Поема. – К., 1988. – С. 32. Примітка Григорія Аврахова.
- ⁴⁷Перший з-поміж убережених віршів українською податовано «1967». Окрім року написання твору, інших дат (число, місяць) автор не застосовував (3, 241). Примітка Григорія Аврахова.
- ⁴⁸Кисельов Л. Перший дебют // Літ. Україна. – 1968. – 12 квіт. Примітка Григорія Аврахова.
- ⁴⁹Літ. Україна. – 1968. – 4 жовт. Примітка Григорія Аврахова.
- ⁵⁰Кисельов Л. Нові вірші // Дніпро. – № 8. – С. 4 – 5. Примітка Григорія Аврахова.
- ⁵¹Ранок. – 1968. – № 8. – С. 5. Примітка Григорія Аврахова.
- ⁵²Кисельов Л. Крила Матері // Вітчизна. – 1968. – № 11. – С. 75 – 76. Примітка Григорія Аврахова.
- ⁵³Якщо дозволеним стало б «дотворення» тематичного циклу, якому найбільше пасує назва «І щастя буде», то уявна констеляція прощального суз'я'я видається такою: «Похорон Офелії», «Не йму віри політикам...», «Дударик», «Я ніхто для тебе, як Улісс...», «Завтра буде світ такий, як завше», «Вандея», «Не дайте, щоб заснула край коня...». Примітка Григорія Аврахова.
- ⁵⁴Жулинський М. Люди, що вирвалися із обмежень звичайності. Українська інтелігенція періоду хрущовської «відлиги» // Літ. Україна. – 1996. – 28 верес., 3 жовт. Примітка Григорія Аврахова.
- ⁵⁵Зборовська Н. Шістдесятники // Слово і час. – 1999. – № 11. – С. 74. Примітка Григорія Аврахова.
- ⁵⁶Дніпро. – 1968. – № 8. – С. :7. Примітка Григорія Аврахова.
- ⁵⁷Даль В. Толковый словарь живого русского языка: У 4 т. – М., 1956. – Т. 4. – С. 118. Примітка Григорія Аврахова.
- ⁵⁸София Когут – випускниця Львовського Національного університета ім. І. Франко, філолог. Роботає в оделе научної бібліографії Львовської бібліотеки ім. В. Стефаніка НАН України. Автор рецензій на поетическіє зборники свременних авторів. Круг научних інтересів – свременна українська і зарубешня поезія, в частности, ее философские, культурологические, религиозные аспекты, проблемы времени и пространства в поэтике произведений. Подготовила также самую полную библиографию произведений Леонида Киселева, которую дополнил составитель этого двухтомника и которая в него вошла. Примечание составителя.
- ⁵⁹Александр Анисимов – киевский журналист, работал корреспондентом в созданной Сергеем Киселевым газете «Кієвській телеграф».
- ⁶⁰Радислав Кокодзей – літературовед, преподаватель военного лицея ім. Богуна.
- ⁶¹Виталий Пономарев – корреспондент украинской службы радио «Свобода» в киевской редакции.

⁶²Ольга Унгурян – киевский журналист, работает заместителем главного редактора газеты «Факты и комментарии».

⁶³Владимир Заманский – журналист, обозреватель телерадиокомпании «Киев», автор и ведущий ежедневной передачи «Пять минут с Владимиром Заманским».

⁶⁴Сергей Грабовский – корреспондент украинской службы радио «Свобода» в киевской редакции. В своей передаче «Страна инкогнито»: следами прошлых передач» за 14 января 2006 года, где один из сюжетов был также посвящен стихам Леонида Киселева (его текст также вошел в этот двухтомник), Сергей Грабовский пустил в эфир аудиозапись, где Леонид Киселев читает свои стихи «Еще мальчишкой удивлялся дико» и «Я знаю, что твердил Тарас Шевченко...». Эти записи для радио украинской службы радио «Свобода» передал младший брат поэта Сергей Киселев. **Примечание составителя.**

⁶⁵Анна Шерман – киевский журналист, работает корреспондентом газеты «День».

⁶⁶См. прим. 2. **Примечание составителя.**

ТВОРИ, ПРИСВЯЧЕНІ ЛЕОНІДОВІ КИСЕЛЬОВУ ПРОИЗВЕДЕНИЯ, ПОСВЯЩЕННЫЕ ЛЕОНИДУ КИСЕЛЕВУ

1966 – 2006

ПОЕЗІЯ ПОЭЗИЯ

¹Майя Брусиловская (Каганская) – литературный критик, близкая приятельница Леонида Киселева, как теперь говорят в таких случаях американцы, его «girl friend». Сейчас проживает в Израиле. Единственный человек из друзей и знакомых Леонида Киселева, которая принципиально отказалась писать воспоминания о нем. **Примечание составителя.**

²Петр Шкрабьюк – известный львовский поэт. **Примечание составителя.**

³Елена Скульская – известная эстонская поэт, прозаик и драматург. Познакомилась с семьей Киселевых в одесском Доме творчества писателей в 1965 году. Дружила с Леонидом Киселевым и с его младшим братом Сергеем Киселевым. **Примечание составителя.**

⁴Наталья Ливицкая-Холодная – поэт, известный деятель украинской диаспоры США. **Примечание составителя.**

⁵Владимир Коломиец – известный киевский поэт. **Примечание составителя.**

⁶Ритадий Заславский (1928 – 2004) – замечательный киевский поэт, культуролог. **Примечание составителя.**

⁷Танна Чубач – известный киевский поэт. **Примечание составителя.**

⁸Татьяна Дейнегина – луганская поэтесса. **Примечание составителя.**

⁹Борис Дабо-Николаев – поэт, преподаватель античной литературы в Киевском лингвистическом университете, приятель Леонида Киселева. **Примечание составителя.**

¹⁰Александр Шаргородский (1947 – 2004) – киевский поэт. **Примечание составителя.**

¹¹Олег Емельянов – приятель детства Леонида Киселева, физик. **Примечание составителя.**

ПРОЗА ПРОЗА

¹Думается, о трагедии Бабьего Яра сегодня, – когда можно, – могут говорить вслух лишь те, кто имеет к ней «прямое отношение», то есть, родные и близкие павших. Остальные – скромно помнить и что-то по возможности делать для того, чтобы помнили другие. Но тридцать пять лет назад, – когда о Бабьем Яре вслух говорить было нельзя, киевские интеллигенты-«солженицынцы» вели о нем кухонно-застольные беседы. Поскольку их слова и поступки вполне измерялись меркой колоска, порукой тому – судьба автора «Автопортрета 66», моего отца Гелия Снегирева, погибшего в брежневских застенках КГБ. Повесть эта состоит из четырех самостоятельно звучащих «Встреч», каждая из которых, в свою очередь, – из одной новеллы и одной новеллочки (крохотной зарисовки). В четвертой, завершающей новелле повести Гелия Снегирева «Автопортрет 66» речь идет о застолье в доме известного киевского писателя Владимира Киселева – отца великого поэта Леонида Киселева. Он и есть Леня. Фамилия Рафаила Ароновича – Нахманович, это известный украинский кинорежиссер-документалист, близкий друг семьи Киселевых, равно как и моего отца. Виктор Платонович – это, соответственно, как называли его друзья, Вика Некрасов. Борис Осипович – это известный спортивный журналист, работавший собственным корреспондентом газеты «Советский спорт» по Украине, ныне покойный Борис Гопник. Он также был близким другом семьи Киселевых и близким другом моего отца Гелия Снегирева, которого «в миру» звали Гаврилой. **Примечание Филиппа Снегирева.**

²Гелий Снегирев – близкий друг семьи Киселевых, кинорежиссер-документалист и писатель (в конце 70-х он стал диссидентом и погиб после ареста и пребывания во внутренней тюрьме КГБ УССР, где его во время объявленной им голодовки насильно кормили через зонд). **Примечание составителя.**

³Гелий Снегирев очень точно передал манеру Владимира Киселева (которому, как бы, и принадлежит монолог) общаться в застолье с друзьями. **Примечание составителя.**

⁴Леонид Киселев. **Примечание составителя.**

⁵Борис Гопник. **Примечание составителя.**

⁶Виктор Некрасов. **Примечание составителя.**

⁷Рафаил Нахманович, которого близкие друзья звали не Рафа, а – Фафа. **Примечание составителя.**

⁸Николай Иванович Козин – тогдашний директор Киевской студии хроникально-документальных фильмов, которого после истории со съемками в Бабьем Яре в годовщину трагедии уволили с работы. **Примечание составителя.**

⁹Зиновий Борисович Раднянский – редактор Киевской студии хроникально-документальных фильмов. **Примечание составителя.**

- ¹⁰Эдуард Леонидович Ивлин – оператор Киевской студии хроникально-документальных фильмов, с которым Рафаил Нахманович и снимал то, что происходило у Бабьего Яра. **Примечание составителя.**
- ¹¹См. прим. 6. **Примечание составителя.**
- ¹²Михаил Михайлович Юдин – режиссер Киевской студии хроникально-документальных фильмов. **Примечание составителя.**
- ¹³Наталия Самофалова – начальник отдела съемок Киевской студии хроникально-документальных фильмов. **Примечание составителя.**
- ¹⁴Котовец – тогдашний заместитель директора Киевской студии хроникально-документальных фильмов по производству. **Примечание составителя.**
- ¹⁵Михаил Гольбер – оператор-фронтвик. **Примечание составителя.**
- ¹⁶Семен Эпштейн – оператор-фронтвик. **Примечание составителя.**
- ¹⁷Владимир Войнович – московский писатель, будущий советский диссидент и политический эмигрант. **Примечание составителя.**
- ¹⁸Петр Якир – сын расстрелянного командарма Михаила Якира, будущий советский диссидент. **Примечание составителя.**
- ¹⁹Евгений Евтушенко – московский поэт, опубликовавший в то время стихотворение «Бабий Яр». **Примечание составителя.**
- ²⁰Феликс Светов – московский поэт, будущий советский диссидент. **Примечание составителя.**
- ²¹Максим Автономович Якименко – заведующий районо Чернобыля. Рафил Нахманович снимал о нем документальный кинофильм и получил за это строгий выговор или, как его тогда называли, «строгача». Что происходило с этим кинофильмом, Рафаил Аронович рассказал составителю этого двухтомника так: «Гаврила или твой отец завел разговор об охоте на зайцев. При Федоре Даниловиче Овчаренко, который, как ты помнишь, был академиком и возглавлял украинское общество «Знание». И Гаврила сказал, чтобы отец написал заявку на кино про простого заведующего чернобыльским районо, а мы, дескать, по дороге в Чернобыль и поохотимся на зайцев. Я – оператор. Мы собрались. Поехали. Под Чернобылем застряли в воде. Гаврила лазил под машину и отсасывал бензин. Потом была охота, и Гаврила чуть меня не подстрелил, когда я оказался на линии огня между ним и зайцем. Добрались. Максим Автономович Якименко когда-то приютил в своей школе бывшего отсидягу Николая Леонидовича Лейзерова. Как бывший «враг народа» тот не мог жить ближе 100 километров к большому городу. Чернобыль как раз подходил – до Киева от него ровно 100 километров. Про друга отца арабиста Вилю Бейлиса, который в Чернобыле работал директором школы, кино делать было нельзя, как о еврее. Никому не пришло в голову, что Лейзеров тоже еврей. Кино погорело, потому что снимать нечего было. Отсняли чудесный рынок в Чернобыле, полицан с березовыми коробами, что приносили грибы. В местной столовой давали огромную отбивную с жареной картошкой. Кино состояло из обильного лесоповала, потом из поездки со Скобелевской площади в Москве, потом к Кремлю, набережная. Башни кремлевские качались. Фото Ленина болталось. Председателем Госкино УССР был тогда некто Святослав Павлович Иванов, знакомец друга твоего

отца, киевского писателя Николая Ивановича Дубова. Картину зарубили. Мне объявили выговор. Многострадальный директор нашей студии Николай Иванович Козин тоже получил выговор – за то, что принял картину и послал ее в Москву». **Примечание Рафаила Нахмановича.**

²²Первый президент Украины академик Михаил Грушевский (1866 –1934). **Примечание составителя.**

²³Алексей Кундзич (1904 –1964) – замечательный украинский писатель, переводчик, литературовед, дружил с Владимиром Киселевым. **Примечание составителя.**

²⁴Владимир Шумаков – водитель Киевской студии хроникально-документальных фильмов. **Примечание составителя.**

²⁵Имеется в виду украинский драматург, любимец компартии, академик АН СССР и Герой соцтруда Александр Корнейчук (1905 –1972). **Примечание составителя.**

²⁶Лазарь Самойлович Френкель – детский режиссер, работал на Киевской студии хроникально-документальных фильмов. **Примечание составителя.**

²⁷В доме Киселевых на книжном шкафу стоял огромный деревянный орел с распахнутыми крылами. О нем Леонид Киселев написал в детстве стихотворение, вошедшее в этот двухтомник. **Примечание составителя.**

²⁸Жена Виктора Некрасова Галина Викторовна. **Примечание составителя.**

²⁹Матвей Григорьевич Тевелев – замечательный ужгородский писатель, кинорежиссер, замечательный и добрейший человек, приятель Владимира Киселева. **Примечание составителя.**

³⁰Тут і далі цитуються вірші Л. Кисельова із збірки «Остання пісня». К., «Молодь», 1979. **Примітка Юрія Щербака.**

³¹Тут і далі цитуються вірші Л. Кисельова із збірки «Остання пісня». К., «Молодь», 1979. **Примітка Юрія Щербака.**

³²Людмила Козинец – киевская писательница-фантаст, литературовед, была дружна с составителем двухтомника.

БІБЛІОГРАФІЯ БИБЛИОГРАФИЯ

1963–2005

¹У бібліографічному покажчику друковані твори Леоніда Кисельова розташовані у хронологічній послідовності; література про поета подається за алфавітом прізвищ авторів і назв. Усі позиції, крім позначених зірочкою, перевірені de visu. Опис здійснено за діючими в Україні стандартами. Покажчик не претендує на вичерпність. **Примітка укладача бібліографії Софії Когут.**

²Софія Когут підготувала самую полную бібліографію произведений Леоніда Киселева, которую дополнил составитель этого двухтомника. **Примечание составителя.**

³Понятно, что речь идет о произведениях, опубликованных до выхода в свет этого двухтомника. **Примечание составителя.**

⁴Некоторые библиографические данные, добавленные составителем двухтомника, обозначены двумя «звездочками»: **. **Примечание составителя.**

⁵К этой подборке стихов неизвестно кем было написано нелепое, избыточное фактическими ошибками предисловие, к тому же тогдашний главный редактор журнала «Радуга» некий писателишка Алексей Роготченко, в соответствии со своим пониманием конъюнктуры возглавляемого им издания позволил себе редактировать стихи Леонида Киселева (разумеется, не спросив на это разрешение ни у отца Леонида Киселева, ни у его брата), по своему рассуждению присваивать им названия и пр. **Примечание составителя.**

⁶Некий малоизвестный поэт Андрей Грязов стал проводить конкурсы так называемой «молодежной поэзии» (будто поэзия может подразделяться на молодежную, средневозрастную и пенсионерскую!) имени Леонида Киселева. Не согласовав с Сергеем Киселевым, он позволил себе опубликовать в коллективном сборнике стихи Леонида Киселева и его письма, которые Сергей Киселев дал ему для прочтения. В сборнике господин Грязов позабыл указать, откуда он взял эти тексты, от семьи Киселевых выход сборника он скрыл. Как писал Котляревский, «чужее віддавав в печать». Позже выяснилось, что в следующий сборник за 2006 год он включил вторую часть писем, не предупредив об этом Сергея Киселева, не указав, кому принадлежат эти письма, не дав вычитать верстку. В результате оказалось, что текст избыточен множеством ошибок. Поэтому Сергей Киселев самым решительным образом потребовал снять эти, по сути дела, украденные письма из книги и попросил г-на Грязова более ни в какой форме не прикасаться к имени Леонида Киселева.

⁷Анонимный автор публикации, вышедшей на этом известном своими антисемитскими настроениями интернет-сайте, принадлежащем МАУП, по незнанию или умышленно искажил действительность: никто и никогда Леонида Киселева не подстерегал в парке Шевченко и не нападал на него – ни по поводу его стихов, ни просто так. А, следовательно, причинно-следственной связи между лейкозом, от которого умер Леонид Киселев, и фантазиями горе-литературоведа не имеет. **Примечание составителя.**

ЗМІСТ

4 *Передмова упорядника. С. Кисельов*

**СПОГАДИ ПРО ЛЕОНІДА КИСЕЛЬОВА
ВОСПОМИНАНИЯ О ЛЕОНИДЕ КИСЕЛЕВЕ**

9 *Дмитрий Затонский. ЛЕНЯ КИСЕЛЕВ*

13 *Юрій Щербак. СМЕРТЬ ПОЕТА І БЕЗСМЕРТЯ СЛОВА*

20 *Анатолій Шевченко. ТРЕБА ВКРАЇНИ.
БАТЬКО Й СИН КИСЕЛЬОВИ*

31 *Іван Драч. ЖОВТА ТРОЯНДА ЛЕОНІДА КИСЕЛЬОВА*

35 *Іван Дзюба. «ЛЕОНІД КИСЕЛЬОВ З ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ
ДВАДЦЯТОГО ВІКУ»*

50 *Мирон Петровский. ЛЕОНИД КИСЕЛЕВ – ЛЕГЕНДА И БЫЛЬ*

64 *Елена Скульская. «МЫ ЕЩЕ ОБЯЗАТЕЛЬНО УВИДИМСЯ...»*

69 *Екатерина Дмитриевская. «ОН БЫЛ ЖИВОЙ, ЖИВЕЕ НЕКУДА...»*

73 *Григорий Кипнис-Григорьев. РУЧЕЙ ИЗ СЕРЕБРА*

81 *Рафаїл Нахманович. ВІН БУВ ЯК ПОЛУМ'Я*

84 ... *Екатерина Квитницкая-Рыжкова. ВОСПОМИНАНИЯ О ТОМ, КАК Я НЕ
ЗНАЛА ЛЕНЮ КИСЕЛЕВА*

89 *Алексей Симонов. МОЯ СЕМЬЯ КИСЕЛЕВЫХ*

99 *Виктория Болотина-Нагайчук. КАКИЕ МЫ ВСЕ БЫЛИ
НИЧЕГО НЕ ПОНИМАЮЩИЕ ДУРАКИ!*

104.... *Олег Быстрозоров. МОЙ ДРУГ ЛЕНЯ КИСЕЛЕВ ИЛИ ПРОСТО КИСА*

106..... *Марія Вальо. КОЛИ ПОМИРАВ ПОЕТ*

109..... *Вадим Скуратівський. ЄДИНИЙ МОЛОДИЙ «КОНСЕРВАТОР»
У ВСІЙ СВІТОВІЙ ЛІТЕРАТУРІ*

114..... *Борис Дабо-Ніколаєв. ЧАС ЗЛЕТІВ*

127..... *Юрий Сегал-Серков. МЫ БЫЛИ С ЛЕНЕЙ ТОВАРИЩАМИ...*

130..... *Фарит Рахимов. ОН БЫЛ ТАЛАНТЛИВ ВО ВСЕМ*

133..... *Леонид Сорока. СТО КИРПИЧИКОВ В ФУНДАМЕНТ*

135..... *Наталка Овчаренко. ПРОРОЦТВА ЛЕОНІДА КИСЕЛЬОВА*

142..... *Ирина Михановская-Воробьева. ШТРИХ*

143..... *Жанна Сидавская. МЕНЕСТРЕЛЬ СЛОВЕСНОСТИ НЕЖНОЙ*

143..... *Виктор Ищук ОН СО ВСЕМИ РАЗГОВАРИВАЛ НА РАВНЫХ*

144..... *Эллада Бречак. ОТСРОЧКИ ПРИГОВОРА СУДЬБЫ
БЫЛИ ВРЕМЕННЫМИ*

146	Ольга Гарицкая. КИСЕЛЕВЫ
148	Виктория Галузинская. ВОСПОМИНАНИЕ ОБ УЛИССЕ
155	Владимир Либман. ЛЕНЬКА КИСЕЛЕВ
158	Лесь Герасимчук. ЛЬОНЯ ТА МАЙЯ
164	Людмила Лемешева. ЧТО ЗА ЭТИМИ ДВЕРЬМИ?
174	Ритаий Заславский. НЕСКОЛЬКО СТРОК О ЛЕОНИДЕ КИСЕЛЕВЕ
176	Юрій Щербак. ЛЕОНІД КИСЕЛЬОВ: «РАНО ЩЕ, РАНО...»
183	Влад Заманский. ПОЭТ С БОЛЬШИМ СЕРДЦЕМ НА ПОРОГЕ СМЕРТИ
184	Ирина Бабич. ВСЕГО НЕСКОЛЬКО СЛОВ...
186	Володимир Яворівський. МІЙ ЛЬОНЯ КИСЕЛЬОВ
192	Алексей Моисеев. ШТРИХ К БИОГРАФИИ ЛЕОНИДА КИСЕЛЕВА
194	Маша Немировская. МЫ С ЛЕНЕЙ КИСЕЛЕВЫМ РАЗМИНУЛИСЬ
196	Олег Емельянов. ЛЕНЯ КИСЕЛЕВ
204	Маргарита Жердинівська. ЛЬОНЯ КИСЕЛЬОВ...

**СТАТТІ ПРО ТВОРЧІСТЬ ЛЕОНІДА КИСЕЛЬОВА
СТАТТІ О ТВОРЧЕСТВЕ ЛЕОНИДА КИСЕЛЕВА**

209	Леонід Новиченко. ВСЕ – НАСПРАВЖКИ
210	Юрій Покальчук. НЕДОСПВАНА ПІСНЯ
218	Михайлина Коцюбинська. «РАНО ЩЕ, РАНО...»
223	Анатолій Макаров. ЧЕРЕЗ СТРАЖДАННЯ ДО РАДОСТІ
227	Юрий Покальчук. ЗАКАТ НА РАССВЕТЕ
233	Михайло Слабошпицький. «ВЧУСЯ СТАВЛЕННЮ ДО ЖИТТЯ...»
239	Віктор Гимченко. ЦЕ БУЛО
244	Светлана Соложенкина. ...ВСЕ НА СВЕТЕ – ТОЛЬКО ПЕСНЯ
249	Юрий Пригорницкий. ВЕЧНОЕ ДЕСЯТИЛЕТИЕ
278	Ярослав Розумний. ЛЕОНІД КИСЕЛЬОВ – ФЕНОМЕН ПОЕТИЧНИЙ ЧИ ПСИХОЛОГІЧНИЙ?
293	Михайло Фішман. З ПРИВОДУ СТАТТІ РОЗУМНОГО ПРО Л. КИСЕЛЬОВА

295. Людмила Волинська. «ПРОЩАЙ, УКРАЇНО, МОЯ УКРАЇНО,
ЧУЖА УКРАЇНО, НАВИКИ ПРОЩАЙ!»
297. Михайло Слабошпицький. НАШІ ПУБЛІКАЦІЇ
298. Надежда Ажгихина. ПОЗАБУДУ ВСЕ ОБИДЫ
300. Борис Дабо-Николаев. ДИАЛОГ КУЛЬТУР В ПОЕЗИИ
ЛЕОНИДА КИСЕЛЕВА
304. Григорій Аврахов. УКРАЇНСЬКИЙ ФЕНОМЕН
ЛЕОНИДА КИСЕЛЬОВА
318. Софія Когут. ПОЕТИЧНИЙ ФЕНОМЕН ЛЕОНИДА КИСЕЛЬОВА
363. Василій Берг. (Александр Анисимов) «ПОЭТУ НЕВОЗМОЖНО
УМЕРЕТЬ...» ЛЕОНИД КИСЕЛЕВ.
ИЗ ВТОРОЙ ПОЛОВИНЫ ДВАДЦАТОГО ВЕКА
367. Радислав Кокодзей. «НЕ ШАНУЮТЬ РІДНИХ ПРОРОКІВ
ТІЛЬКИ В КРАЇНАХ ДИКИХ ПОРОКІВ»
378. Віталій Пономарьов. КИЯНИН ЛЕОНІД КИСЕЛЬОВ
380. Ольга Унгурян. ЧТОБЫ ПОМНИЛИ
385. Володимир Заманський. 5 ХВИЛИН
З ВОЛОДИМИРОМ ЗАМАНСЬКИМ. ЛЕОНІД КИСЕЛЬОВ
387. Сергій Грабовський. «КРАЇНА ІНКОГНІТА»: ЛЕОНІД КИСЕЛЬОВ
393. Всеукраинский поэтический фестиваль «Каштановый дом»:
«ПОЭТУ НЕВОЗМОЖНО УМЕРЕТЬ...»
394. Анна Шерман. МАЛЕНЬКА ФУТБОЛЬНА КОМАНДА
398. Сергій Грабовський. «КРАЇНА ІНКОГНІТА»:
СЛІДАМИ МИНУЛИХ ПЕРЕДАЧ
401. Наталья Мазепа. ЛЕОНИД КИСЕЛЕВ – ПОЭТ,
ОПЕРЕДИВШИЙ СВОЕ ВРЕМЯ
408. Анатолій Шевченко. ЛЕОНІД КИСЕЛЬОВ:
УКРАЇНСЬКИЙ ПОКЛИК. До 60-річчя від дня народження поета
415. Виктория Муратова. ВСЕ НА СВЕТЕ ТОЛЬКО ПЕСНЯ
ТВОРИ, ПРИСВЯЧЕНІ ЛЕОНІДОВІ КИСЕЛЬОВУ
ПРОИЗВЕДЕНИЯ, ПОСВЯЩЕННЫЕ ЛЕОНИДУ КИСЕЛЕВУ
ПОЕЗИЯ / ПОЭЗИЯ
419. Майя Брусилловская (Каганская). ЛЕНЕ КИСЕЛЕВУ
420. КРЫСОЛОВ
421. Петро Шкраб'юк. ОСТАННЕ СЛОВО

422	Світлана Кацалап. ОЙ, ЩО ЦЕ, ЩО
423	Елена Скульская. «ЭТО СЛУЧАЕТСЯ НЕЗАМЕТНО»
424	«МЫ ЕЩЕ ВСТРЕТИМСЯ...»
425	Наталія Лівницька-Холодна. ТИМ, ЩО ТАМ, ІЗ НЕЮ
426	Володимир Коломієць. ПАМ'ЯТІ ЛЕОНІДА КИСЕЛЬОВА
427	Риталий Заславский. « Я ПРИХОЖУ В ДОМА...»
428	Alpha Two Hundret. ВСАДНИК
429	Ганна Чубач. ПАМ'ЯТІ ЛЕОНІДА КИСЕЛЬОВА
430	Татьяна Дейнегина. ПАМ'ЯТИ ЛЕОНИДА КИСЕЛЕВА
431	Борис Дабо-Николаев. ГОЛА ЗЕМЛЯ
432	CAUSA CAUSARUM
432	Александр Шаргородский. ЖЕСТОКОЕ ЛИТЕРАТУРОВЕДЕНИЕ
434	Олег Емельянов. «С ХОЛОДНЫМ ВЕТРОМ»

**ТВОРИ, ПРИСВЯЧЕНІ ЛЕОНІДОВІ КИСЕЛЬОВУ
ПРОИЗВЕДЕНИЯ, ПОСВЯЩЕННЫЕ ЛЕОНИДУ КИСЕЛЕВУ
ПРОЗА / ПРОЗА**

439	Гелий Снегирев. АВТОПОРТРЕТ
458	Юрій Щербак. МАЛЕНЬКА ФУТБОЛЬНА КОМАНДА. Ораторія для голосу й дитячого хору
484	Юрій Щербак. МАЛЕНЬКА ФУТБОЛЬНА КОМАНДА. Ораторія для голосу Поета та дитячого хору у двох частинах (п'еса)
529	Людмила Козинец. ИЗ КНИГИ «КАЧЕЛИ СУДЬБЫ»
533	БІБЛІОГРАФІЯ / БИБЛИОГРАФИЯ
582	ПРИМІТКИ / ПРИМЕЧАНИЯ

Літературно-художнє видання

КИСЕЛЬОВ
Леонід Володимирович

НАД КИЇВСЬКИМИ ЗОШИТАМИ
КНИГА ПРО ПОЕТА

Спогади / твори / статті / фото / живий голос автора

Передмова,
редагування,
упорядкування, примітки

**Сергій
Кисельов**

Допомога
в підготовці
видання

**Леонід Кисельов-
молодший,
Марія Кисельова**

Відповідальний
за випуск

**Павло
Щириця**

Літредактори

**Олена Шудра,
Неоніла Парийська**

Бібліографія
(окрім позицій,
позначених **)

Софія Когут

Коректор

Наталія Лизогуб

Дизайн
і верстка

**Сергій
Тарасенко**

малюнок
на форзаці

**Марина
Туровська**

Підписано до друку 12.08.2014
Формат 60х90 1/16. Ум. друк. арк. 45
Папір офсетний. Гарнітура Minion Pro.
Зам.№ 390

ТОВ «Видавниче підприємство
«Ярославів Вал»
01034, Україна, м.Київ,
вул. Ярославів Вал, 21-Є,
Тел.: (044)234-15-24,
Свідоцтво ДК №4060 від 29.04.2011 р.
e-mail: yar_val@ukr.net

Видруковано в
ТОВ «Друкарня Рута»
м. Кам'янець-Подільський,
вул. Пархоменка, 1
тел. (03849) 4-22-50
Свідоцтво ДК № 2971 від 12.09.2007р.
e-mail: drukruta@ukr.net»

Леонід Кисельов – не тільки видатний поет,
що назавжди залишився молодим
і поет передовсім для молодих.
Він – одна з київських легенд,
у якій живе час і повчальний зміст.
А ще – Кисельов, безперечно,
«найкиївськіший» поет із усіх,
кого ми знаємо.

Михайло Слабошпицький

UKMA Library * Book

73-617-605
1 330501931 0729607

Колихайтесь, тераси дерев...
П. Тичина.

На терасах дерев тільки вітер, вітер, вітер,
У прозорих пазурях листя дере.
Чорнопр'ї круки, як химерні квіти
На терасах дерев,
На терезах дерев.

На терезах дерев всі чесноти космічного віку,
Всі принади невгавного руху вперед,
А поети — як вихор, поети — як вітер, як вітер
На терасах дерев,
На терезах дерев.

ЛЕОНІД КИСЕЛЕВ
ЛЕОНІД КИСЕЛЬОВ

*спогади,
твори,
статті,
фото,
живий голос
автора*

НАД КИЇВСЬКИМИ ЗОШИТАМИ
НАД КИЇВСЬКИМИ ТЕТРАДАМИ